

2025
№4

ISSN 3060-527X

TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR.

XALQARO ILMIY METODIK JURNAL
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENTIFIC METHODOLOGICAL JOURNAL

**TA'LIMDA ISTIQBOLLI
IZLANISHLAR**

Xalqaro ilmiy-metodik jurnal

**ПЕРСПЕКТИВНЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ**

Международный научно-методический
журнал

**PROSPECTIVE RESEARCH IN
EDUCATION**

International scientific methodological journal

№ 4-son, 1-qism, 2025-yil

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2024 - yil 7 - iyundagi 355-son qarori bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

BOSH MUHARRIR:

Tilavov Muxtor Hasan o'g'li

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

Кулешов Валерий Владимирович - pedagogika fanlari doktori, professor Rossiya Fanlar akademiyasining akademigi (Ukraina).

Andriyenko Yelena Vasilyevna - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta'limi instituti, Novosibirsk, Rossiya).

Romm Tatyana Aleksandrovna - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta'lim instituti, Novosibirsk, Rossiya).

Eko Sri Margianti - Gunadarma universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya).

Xamidov Obidjon Xafizovich - Buxoro davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor.

Zaripov Lochin Rustamovich - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy ta'limni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot markazi, O'quv-uslubiy faoliyatni takomillashtirish boshqarma boshlig'i).

Nazarov Akmal Mardonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini mudiri).

Saidov Azamat Ismoilovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Samarqand davlat chet tillar instituti magistratura bo'limi boshlig'i).

Qodirov Azizjon Anvarovich - iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent (Buxoro davlat universiteti Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti dekani).

Davlatov Suxrob Sayitjonovich - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti O'quv-uslubiy departament boshlig'i).

Adizov Bobir Baxtiyorovich - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti Moliyalashtirish, iqtisodiy rivojlantirishni rejalashtirish departamenti boshlig'i).

Paxrutdinov Shukriddin Ilyosovich - siyosiy fanlar doktori, professor. Oriental universitetining "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasini professori.

Akramova Shaxnoza Abrorovna - pedagogika fanlari nomzodi, professor (O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, Harbiy-vatanparvarlik, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya va yoshlar bilan ijtimoiy ishlash kafedrasini boshlig'i, podpolkovnik).

Mamanazarova Nargiza Komildjanovna - pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent. Oriental universitetining "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasini professori.

Ostanov Shuhrat Sharifovich - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrasini dotsenti).

Rustamov Shavkat Shuhrat o'g'li - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini dotsenti).

Dilova Nargiza Gaybullayevna - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Kengash kotibi).

Olimov Shirinboy Sharofovich - pedagogika fanlari doktori, professor (Buxoro davlat universiteti Pedagogika kafedrasini mudiri).

Hamroyev Alijon Ro'ziqulovich - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasini mudiri).

G'ofurov Azizbek Umarjonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, (Farg'ona davlat universiteti Magistratura bo'limi boshlig'i).

Ismatova Dilafuz Tuymuratovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini dotsenti).

Ataboyev Nozimjon Bobojon o'g'li - filologiya fanlari doktori, professor (Buxoro davlat universiteti xorijiy tillar fakulteti dekani).

Atayeva Mexriniso Farxodovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Geliofizika, qayta tiklanuvchi energiya manbaalari va elektronika kafedrasini dotsenti).

Xotamov Shuxrat Nosirovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy texnik instituti Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrasini dotsenti).

Turdiyev Bexruz Sobirovich - falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Yurisprudensiya, ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasini dotsenti).

Fayziyeva Umida Asadovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Inson resurslarini boshqarish departamenti boshlig'i).

Muxlisov Sodiqjon Saidjonovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar kafedrasini dotsenti).

Axmadov Nazirjon Rahmat o'g'li - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini katta o'qituvchisi).

Uzoqov Asliddin Mexritdinovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat pedagogika instituti Harbiy ta'lim fakulteti boshlig'ining o'quv ishlari bo'yicha o'rinbosari).

Ataxojayeva Shaxlo Anvarovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (University of Business and Science Oliy ta'lim muassasasi "Ilmiy tadqiqot, innovatsiyalar, ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi" boshlig'i).

Mas'ul kotib:

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li - Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasini o'qituvchisi

EDITOR-IN-CHIEF:

Tilavov Mukhtor Hasan o'g'li

Doctor of Philosophy in Psychology (PhD),
associate docent

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Kuleshov Valeriy Vladimirovich – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the Russian Academy of Sciences (Ukraine).

Andrienko Yelena Vasilyevna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Novosibirsk State Pedagogical University, Institute of Physics, Mathematics, Information, and Technology Education, Novosibirsk, Russia).

Romm Tatyana Aleksandrovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Novosibirsk State Pedagogical University, Institute of History, Humanities, and Social Education, Novosibirsk, Russia).

Eko Sri Margianti – Rector of the Gunadarma University, Doctor of Economic Sciences, Professor (Indonesia).

Khamidov Obidjon Khafizovich – Rector of Bukhara State University, Doctor of Economic Sciences, Professor.

Zaripov Lachin Rustamovich – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Scientific-Research Center for the Development of Higher Education under the Ministry of Higher Education, Science, and Innovations of the Republic of Uzbekistan).

Nazarov Akmal Mardonovich – Doctor of Psychology (DSc), Professor (Head of the Department of Psychology, Bukhara State University).

Saidov Azamat Ismoilovich – Doctor of Psychological Sciences (DSc), Professor (Head of the Master's Department at the Samarkand State Institute of Foreign Languages).

Qodirov Azizjon Anvarovich – Doctor of Economic Sciences (DSc), Associate Professor (Dean of the Faculty of Natural Sciences and Agro-Technology at Bukhara State University).

Davlatov Suhrob Sayitjonovich – PhD in Economics, Associate Professor (Head of the Academic and Methodological Department, Bukhara State University).

Adizov Bobir Baxtiyorovich – PhD in Economics, Associate Professor (Head of the Department of Financial Management and Economic Development Planning, Bukhara State University).

Rakhutdinov Shukriddin Ilyosovich – Doctor of Political Sciences, Professor (Professor of the "Economics and Tourism" Department at the Oriental University).

Akramova Shakhnoza Abrorovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor (Head of the Department of Military-Patriotic, Spiritual-Educational Education, and Social Work with Youth at the University of Public Safety of the Republic of Uzbekistan).

Mamanazarova Nargiza Komildjanovna – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Associate Professor. Professor at the "Economics and Tourism" Department at Oriental University.

Ostanov Shuhrat Sharifovich – PhD in Psychology (Associate Professor at the Psychology Department of Bukhara State University).

Rustamov Shavkat Shuhrat o'g'li – PhD in Psychology (Associate Professor at the Psychology Department of Bukhara State University).

Dilova Nargiza Gaybullayevna – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Secretary of the Council of Bukhara State University).

Olimov Shirinboy Sharofovich – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Head of the Pedagogy Department at Bukhara State University).

Hamroyev Alijon Roziqulovich – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Head of the Department of Primary Education Methodology at Bukhara State University).

G'ofurov Azizbek Umarjonovich – Doctor of Psychology (DSc), Associate Professor (Head of the Master's Program at Fergana State University).

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna – PhD in Psychology (Associate Professor at the Psychology Department of Bukhara State University).

Ataboyev Nozimjon Bobojon o'g'li – Doctor of Philology, Professor (Dean of the Faculty of Foreign Languages at Bukhara State University).

Atayeva Mexriniso Farxodovna – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor at the Department of Geophysics, Renewable Energy Sources, and Electronics at Bukhara State University).

Xotamov Shuxrat Nasirovich – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor at the Department of Humanities and Social Sciences at the Military Technical Institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan).

Turdiyev Behruz Sobirovich – Doctor of Philosophy (PhD) (Associate Professor at the Department of Jurisprudence and Social-Political Sciences at Bukhara State University).

Fayziyeva Umida Asadovna – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor, Head of the Department of Human Resources Management at Bukhara State University).

Muxlisov Sodiqjon Saidjonovich – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor at the Department of Information Systems and Digital Technologies at Bukhara State University).

Ahmadov Nazirjon Rahmat o'g'li – PhD in Psychology (Lecturer at the Psychology Department of Bukhara State University).

Uzokov Asliddin Mexritdinovich – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor, Deputy Dean for Academic Affairs, Bukhara State Pedagogical Institute, Faculty of Military Education).

Atakhodzhayeva Shakhlo Anvarovna – PhD in Psychology (Associate Professor, Head of the Research, Innovations, and Pedagogical Staff Training Department at the University of Business and Science).

Responsible Secretary: Dehkonboyev Shohjahon Oybek o'g'li – lecturer, psychology department, Bukhara state university.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Тилавов Мухтор Хасан угли

Доктор философии по психологии (PhD), доцент

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА:

Кулешов Валерий Владимирович – Доктор педагогических наук, профессор, академик Российской академии наук (Украина).

Андренко Елена Васильевна – Доктор педагогических наук, профессор (Новосибирский государственный педагогический университет, Институт физики, математики, информационного и технологического образования, Новосибирск, Россия).

Ромм Татьяна Александровна – Доктор педагогических наук, профессор (Новосибирский государственный педагогический университет, Институт истории, гуманитарного и социального образования, Новосибирск, Россия).

Эко Сри Маргианти – Ректор Университета Гунадарма, доктор экономических наук, профессор (Индонезия).

Хамидов Обиджон Хафизович – Ректор Бухарского государственного университета, доктор экономических наук, профессор.

Зарипов Лачин Рустамович – Доктор педагогических наук (DSc), профессор (Научно-исследовательский центр по развитию высшего образования при Министерстве высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан).

Назаров Акмал Мардонович – Доктор психологических наук (DSc), профессор (Заведующий кафедрой психологии Бухарского государственного университета).

Саидов Азамат Исмоилович – доктор психологических наук (DSc), профессор (заведующий магистратурой Самаркандского государственного института иностранных языков).

Кодиров Азизжон Анварович – Доктор экономических наук (DSc), доцент (Декан факультета естественных наук и агротехнологий Бухарского государственного университета).

Давлатов Сухроб Саиджонович – Доктор философии по экономике (PhD), доцент (Заведующий учебно-методическим отделом Бухарского государственного университета).

Адилов Бобир Бахтиёрович – Доктор философии по экономике (PhD), доцент (Заведующий кафедрой финансового менеджмента и экономического развития Бухарского государственного университета).

Рахутдинов Шукридин Ильёевич – Доктор политических наук, профессор (Профессор кафедры "Экономика и туризм" Восточного университета).

Акракова Шахноза Абборовна – Кандидат педагогических наук, профессор (Заведующая кафедрой военно-патриотического, духовно-образовательного воспитания и социальной работы с молодежью в Университете общественной безопасности Республики Узбекистан).

Маманазарова Наргиза Комильджановна – Доктор педагогических наук (DSc), доцент. Профессор кафедры "Экономика и туризм" Восточного университета.

Останов Шухрат Шарифович – Доктор философии по психологии (PhD), доцент кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Рустамов Шавкат Шухрат угли – Доктор философии по психологии (PhD), доцент кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Дилова Наргиза Гайбуллаевна – Доктор педагогических наук (DSc), профессор (Секретарь совета Бухарского государственного университета).

Олимов Ширинбой Шарофович – Доктор педагогических наук, профессор (Заведующий кафедрой педагогики Бухарского государственного университета).

Хамроев Алижон Розикүлович – Доктор педагогических наук (DSc), профессор (Заведующий кафедрой методики начального образования Бухарского государственного университета).

Гофуров Азизбек Умаржонович – Доктор психологии (DSc), доцент (Заведующий магистратурой Ферганского государственного университета).

Исмазова Дилафруз Туймуратовна – Доктор философии по психологии (PhD), доцент кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Атабоев Нозимжон Бобожон угли – Доктор филологических наук, профессор (Декан факультета иностранных языков Бухарского государственного университета).

Атаева Мехринисо Фарходовна – Доктор педагогических наук (доцент кафедры геофизики, возобновляемых источников энергии и электроники Бухарского государственного университета).

Хотамов Шухрат Носирович – Доктор педагогических наук (PhD), доцент кафедры гуманитарных и социальных наук Военно-технического института Национальной гвардии Республики Узбекистан.

Турдиев Бехруз Собирович – Доктор философии по философии (PhD), доцент кафедры юриспруденции и социально-политических наук Бухарского государственного университета.

Файзиева Умида Асатовна – Доктор педагогических наук (PhD), доцент (Заведующий кафедрой управления человеческими ресурсами Бухарского государственного университета).

Мухлисов Содикжон Саиджонович – Доктор педагогических наук (PhD), доцент кафедры информационных систем и цифровых технологий Бухарского государственного университета.

Ахмадов Назаржон Рахмат угли – Доктор философии по психологии (PhD), преподаватель кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Узиков Аслидин Мехритдинович – Доктор философии по педагогике (PhD), доцент (Заместитель декана по учебной работе Бухарского педагогического института, факультет военного образования).

Атаходжаева Шахло Анваровна – Доктор философии по психологии (PhD), доцент (Заведующий отделом научных исследований, инноваций и подготовки научно-педагогических кадров Университета бизнеса и науки).

Ответственный секретарь: **Дехконбоев Шохжахон Ойбек угли** – Преподаватель кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna,
 Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrası dotsenti
 Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

OILADAGI YAXLITLIKNING OTA-ONA VA FARZANDLAR O'RTASIDAGI EMOTSIONAL MUNOSABATLARGA PSIXOLOGIK TA'SIRI

Annotatsiya: Ushbu maqolada oilaning to'liq bo'lishi, unda normal insoniy munosabatlar, sog'lom ma'naviy muhitning mavjudligi bolaning har tomonlama yaxshi rivojlanishi, sog'lom, aqlli, kuchli bo'lishi uchun muhim omil ekanligi, shaxsning oiladagi shaxsiy sotsializatsiyasi, bolaning yaxshi tarbiya olib, jamiyatda va oilaviy munosabatlarda munosib mavqega ega bo'lishi uchun oila muhiti sog'lom, barqaror, er va xotin bir-birlariga g'amxo'r, mehrli va sadoqatli bo'lishlari o'ta zarurligi, oila qanchalik inoq, uyushgan va mustahkam bo'lsa, uning normativ ta'siri ham shunchalik samarali bo'lishi, oilada o'zining qadriyatlaridan tashqari, jamiyatning qadriyatlari, qonun-qoidalar va normalar hurmat qilinishi kerakligi, farzand tartibli, intizomli, aytilgan vazifa, berilgan topshiriqlarni mas'uliyat bilan bajarishi jamiyatda o'zining o'rniga ega bo'lishiga asos bo'lib xizmat qilishi haqida aytiladi.

Kalit so'zlar: Tarbiya, ambivalentlik, simbiozm, ijtimoiy-psixologik yaxlitlik, autosimpatiya, g'amxo'rlik, emotsional munosabatlar.

Аннотация: В данной статье будет рассмотрено, что полноценность семьи, наличие в ней нормальных человеческих отношений, здоровая духовная атмосфера являются важным фактором для всестороннего хорошего развития ребенка, быть здоровым, умным, сильным, личностная и сексуальная социализация личности в семье, чтобы ребенок получил хорошее воспитание и занял достойное положение в обществе и семейных отношениях, чтобы семейная среда была здоровой, стабильной, крайняя необходимость, чтобы муж и жена были заботливыми, любящими и преданными друг другу, чем более инертной, организованной и крепкой была семья, в нем говорится, что нормативное воздействие должно быть столь же эффективным, что в семье, помимо собственных ценностей, должны соблюдаться ценности общества, законы и нормы, что упорядоченное, дисциплинированное, ответственное выполнение указанной задачи, поставленных задач служит основанием для того, чтобы ребенок имел свое место в обществе.

Ключевые слова: воспитание, амбивалентность, симбиоз, социально-психологическая целостность, аутосимпатия, забота, эмоциональные отношения.

Annotation: in this article, the fullness of the family, the presence of normal human relationships in it, a healthy spiritual environment is an important factor for the child to develop well in every possible way, be healthy, intelligent, strong, the personal and sexual socialization of the individual in the family, the family environment is healthy, stable, the husband and wife are caring, loving and, its normative influence is also said to be so effective, that in addition to its values in the family, the values of society, laws and norms must be respected, that the child is orderly, disciplined, said duty, the responsible performance of the tasks given will serve as the basis for his place in society.

Keywords: upbringing, ambivalence, symbiosis, socio-psychological integrity, autosimpathy, care, emotional relationships.

Kirish. Ijtimoiy tarbiyaning dastlabki o'chog'i oila bo'lib, aynan ota va ona dastlabki ijtimoiy ko'nikmalarni bola ongiga singdiruvchi, uning irodasini charhlovchi insonlardir. Oilaviy munosabatlar bolani nafaqat shaxs sifatida o'zligini anglash, idrok etish, balki, shaxsiy fazilatlarini takomillashtirishga ham yordam beradi. Oilaning to'liq bo'lishi, ya'ni, unda ham ota, ham onaning tinchlik-totuvlikda yashashlari va unda normal insoniy munosabatlar, sog'lom ma'naviy muhitning mavjudligi bolaning har tomonlama yaxshi rivojlanishi, sog'lom, aqlli, kuchli iroda sohibi bo'lib yetishiga imkon beradi. Bolaga ham otaning ham onaning bo'lishining zarurati shu

bilan izohlanadiki, masalan, qiz bola onasi va uning oilada o'zini tutishiga qarab, o'zini ayollar jinsiga taalluqli ekanligini anglashdan tashqari, kelajakda qanday ona bo'lishini tasavvur qilsa, otasiga, uning onasiga bo'lgan munosabatiga qarab, o'zini kelajakda oila qurganda qanday oila sohibasi bo'lishi lozimligini anglab boradi[1]. Xuddi shunday, o'g'il bola onasining fazilatlarini, oiladagi tutimi va otasiga munosabatini idrok qilib borar ekan, kelajakda qanday qiz bilan turmush qurish mumkinligi, tanlaydigan qizi qanday sifatlar sohibasi bo'lishi lozimligini bilib borsa, otasi va uning oilada mavqeiga qarab, o'zini erkak sifatida kelajakda tasavvur qilish bilan birgalikda turmush o'rtog'iga qanday munosabatda bo'lish lozimligi to'g'risida bilim va tasavvurlarini o'rttirib boradi. Bu psixologik qonuniyat bo'lib, shaxsning oiladagi shaxsiy va jinsiy sotsializatsiyasining yetakchi tamoyili hisoblanadi. SHu bois ham bolaning tom ma'noda yaxshi tarbiya olib, jamiyatda va oilaviy munosabatlarda munosib mavqega ega bo'lishi uchun oila muhiti sog'lom, barqaror, er va xotin bir-birlariga g'amxo'r, mehrli va sadoqatli bo'lishlari o'ta muhimdir.

Rus sotsiolog olimi A.Antonovning ta'kidlashicha, oila ijtimoiy-psixologik yaxlitlik sifatida shaxsga shunday normativ va axborot ta'sirlarini ko'rsatadiki, oqibatda bola eng avvalo, jamiyatdagi qonuniy normalar, xulq andozalarini egallaydi. Oila qanchalik inoq, uyushgan va mustahkam bo'lsa, uning normativ ta'siri ham shunchalik samarali bo'ladi. Bunday oilada o'zining qadriyatlaridan tashqari, jamiyatning qadriyatlari, qonun-qoidalar va normalar hurmat qilinadi, bola boshidan jamiyatda yashashga o'rgatilgan bo'ladi. Uning ahamiyati shundaki, farzand tartibli, intizomli, aytilgan vazifa, berilgan topshiriqlarni mas'uliyat bilan vijdonan bajaradigan bo'lib, bolalar jamiyatida hamisha o'zining o'rniga ega bo'la oladi. Chunki, oila bu kichik jamiyat, jamiyatning kichiklashgan andozasi, oila mustahkam bo'lsa, jamiyat ham mustahkam bo'lishini o'zbek xalqi juda yaxshi biladi, shuning uchun ham ayniqsa, mustaqillik yillarida oila bizning Vatanimizda qadrlanadi, nikoh muqaddas rishta sifatida e'zozlanadi. Bola tajribasining asoslaridan biri undagi ota-ona oilasi ta'sirida shakllanadigan ijtimoiy fe'l-atvordir. Ya'ni, o'zaro ishonch, o'zini-o'zi baholash, Men-konsepsiyasi ota-onasi, aka-ukalari, opasingillari ta'sirida bola ongida shakllanadigan hislatlardir. Bola ota-onasining o'zaro muloqotlariga qarab, umri mobaynida kuzatib, bilib-bilmay ularga taqlid qilib, tinchlik – xotirjamlikda, o'zaro hamjihatlikda yashashga o'rgansa, aka-uka, opasingillariga qarab, jamiyatdagi murakkab o'zaro muomala holatlarida o'zini qanday tutishga o'rganadi, hayotning ma'nosini tushunib boradi, dunyoqarashi, dunyoviy hamda diniy e'tiqodlarining shakllanishi ham ayni shu munosabatlar ta'sirida ro'y beradi. Er-xotin munosabatlari avvalo adaptatsiya, ya'ni bir-biriga asta-sekin ko'nikib, moslashib borish jarayonidan boshlanadi, zero, ularning har biri yangi muhitga, yangi ro'zg'orga o'z oilasida orttirgan shaxsiy tajribasi, oila to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlari bilan kirib keladi. Natijada ota-onasi oilasida olgan tajribaning bir qismidan voz kechgani holda, yangi munosabatlar uchun yangi fazilatlarini o'zida tarbiyalay boshlaydi.

Oilaviy munosabatlarning eng ta'sirli, jozibali va muhim bo'lagi – bu ona-bola munosabatlaridir. Ularning muhimligi shundaki, ayni dastlabki muloqot va mehrli munosabatlar bolaning keyingi psixik va aqliy taraqqiyotini hamda onaning xulq-atvorini shakllantiradi. Bola tug'ilishining dastlabki onlarida ona va bola o'zaro hissiy va psixologik jihatdan bog'langan bo'lib, ikkalasi bir tan, bir vujud hisoblanadi. SHu bois ularning munosabatlarida simbiotiklik (bir xillik, qo'shilib ketganlik, yaxlitlik) bo'ladi. Bola ulg'ayib, katta bo'lgani sari ular o'rtasidagi masofa, psixologik distantsiya ortib boraveradi, simbioz munosabatlar aqliy-kognitiv munosabatlar shaklidagi psixologik aloqalarga aylanib ketaveradi[2]. Onaning bevosita ishtiroki va yordamida bola dunyoni taniydi, o'rganadi. Olamni ona orqali bilishga imkon beruvchi psixologik holatlardan yana biri – bu hissiy-emotsional bog'langanlikdir. Ingliz psixiatri Jon Boulbi tomonidan ishlab chiqilgan, turli hayotiy vaziyatlarda ona-bola munosabatlarida M.Eynsvort degan olim tomonidan tekshirilgan emotsional bog'langanlik nazariyasi odatda yetti oylikdan keyingi bolaning onaga juda bog'lanib qolishi va shu orqali bola uchun muhim psixologik rivojlanishlar ro'y berishini isbotlagan. Masalan, 12 oylikdan 18 oylikkagacha bo'lgan

bolaning onasidan 3 minutga ayirib turib qayd etilgan xulqiga qarab, olimlar hissiy bog'langanlikning 4 xil shaklini ajratishgan:

Ishonchli bog'liqlik. Bola bunday sharoitda onasini ishonch bilan qidiradi, atrofni o'rganadi; ketib qolganini seza boshlagach, tushkunlikka tushadi, xafa bo'ladi, onasi qaytgach, uni zo'r xursandchilik bilan kulib kutib oladi, onasiga talpinadi;

Chetlashuvchi bog'liqlik. Onasi ketib qolganligini bilgach, atrofga qaraydi, qidiradi, lekin ona qaytgach, unga talpinishi minimal bo'lib, hattoki, teskari qarab ham oladi, o'yinchoqlarini o'ynashda davom etaveradi;

Avbivalent bog'liqlik. Onasi ketgach, go'yoki qotib qolganday depressiyaga tushadi, o'ynamaydi ham atrofga qaramaydi ham; onasi qaytgach, onasiga talpinmaydi ham, undan qochmaydi ham. Uning xafaligini ham, xursand ekanligini ham anglash qiyin bo'ladi;

Tartibsiz bog'liqlik. Bolada onaga nisbatan bog'liqlikni kuzatish qiyin, go'yoki bolaga barcha narsa befarqday, qiliqlarda mantiqni kuzatish mushkul.

R.J. Muxamedraximov (1998) o'z tadqiqotlarida "xavfsiz bog'liqlik" atamasini ishlatadi. Bunda ona-bola munosabatlari juda tekis, ravon, bir-biriga monand, samimiy kechadi. Oila muhitida, yaxshi ijobiy munosabatlar doirasida kechgan bog'liklik bilan ota-onasiz o'sgan yetimxonadagi bolalardagi bog'liqlik o'rganilganda, ayni xavfsiz bog'liqlik borasida ular o'rtasida katta tafovut borligi isbotlangan[3]. Shunday qilib, onaning bolani normal psixik taraqqiyotida roli ulkan.

Tadqiqot obyekti: ota-ona va farzandlar o'rtasidagi emotsional munosabatlarning ijtimoiy-psixologik asoslarini o'rganish maqsadida tadqiqotga 120 nafar oilani jalb etdik. Bugungi kunda oiladagi o'zaro munosabatlar tenglik, hurmat, manfaatdorlik kabi sifatlar asosida tarkib topmoqda. Natijada bolalarni tarbiyalashda, ularni tubdan o'zgarib borayotgan ijtimoiy hayot jabhalariga tayyorlashda ota-onalarning roli o'zgarib bormoqda. Bola tug'ilishining dastlabki onlarida ona va bola o'zaro hissan va psixologik jihatdan bog'langan bo'lib, ikkalasi bir tan, bir vujud hisoblanadi. Shu bois ularning munosabatlarida simbiotiklik (bir xillik, qo'shib ketganlik, yaxlitlik) bo'ladi. Bola ulg'ayib, katta bo'lgani sari ular o'rtasidagi masofa, psixologik distantsiya ortib boraveradi, simbioz munosabatlar aqliy-kognitiv munosabatlar shaklidagi psixologik aloqalarga aylanib ketaveradi. Oila inson hayotida muhim o'rin tutadi, chunki u nafaqat ijtimoiy, balki emotsional, tarbiyaviy va madaniy qadriyatlarni shakllantiradi. Oila tushunchasi bir nechta asosiy jihatlarni qamrab oladi:

1. Oilaviy munosabatlar dinamikasi. Rol va mas'uliyatlar: Har bir oila a'zosining vazifalari va ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar. Konfliktlar va ularni hal qilish: Oila a'zolari o'rtasidagi kelishmovchiliklarni aniqlash va samarali yechimlarni ishlab chiqish. Qo'llab-quvvatlash: Stressli holatlarda bir-biriga yordam ko'rsatish.

2. Oila tarbiyasi va bolalar rivoji. Bolalarning psixologik sog'lom o'sishi uchun mos muhit yaratish. Tarbiyaviy usullar: demokratik, avtoritar va liberal yondashuvlar. Farzandlar o'rtasidagi munosabatlar va ota-ona rolidagi o'zgarishlar.

3. Oila ichidagi kommunikatsiya. To'g'ri muloqot qilish qobiliyati oiladagi iliq muhitni ta'minlaydi. Samarasiz kommunikatsiya muammolari: tushunmovchiliklar va hissiy uzoqlik.

4. Stress va muammolarni boshqarish. Moliya, sog'liq, yoki boshqa muammolarni hal qilishdagi o'zaro yordam. Oilaviy inqirozlarni (ajralish, yaqin odamning vafoti) yengib o'tish.

5. Oila qadriyatlari va madaniyati. Har bir oila o'ziga xos qadriyatlarga ega, ular madaniy va diniy jihatlardan ta'sirlanadi. Bu qadriyatlar yangi avlodga meros sifatida o'tadi.

Qo'llanilgan metodlar: Biz o'z tadqiqot ishimizda ota-onalar hamda farzandlar o'rtasidagi hissiy aloqalarni o'rganish maqsadida V.V.Stolin tomonidan ishlab chiqilgan "O'z-o'ziga munosabat" so'rovnomasidan foydalandik. V.V.Stolin psixologik xizmat markazlariga norozilik bilan murojaat qilgan ota-onalarning shikoyatlari mazmunini o'rganib, ularni toifalarga bo'lgan:

1. Bolasidan tashvishlangan ota-ona toifasi: Bunday toifada murojaatlar o'rinsiz bo'lib, ota-onaning ortiqcha xavotirchanligi tufayli kelib chiqadi, ular har ehtimolga qarshi bolasini parvarishlash, tarbiyalashga adashib ketmaslikdan qo'rqib psixolog qabuliga keladi.

2. Shikoyatli murojaat ota-onaning bolaga munosabatining o'zidan kelib chiqadi. Chunki aslida bola ota-ona ishora qilayotgan tashvishlardan, nuqsonlardan holi bo'ladi.

3. Shikoyat qisman yoki mutloq asosli, chunki bolada haqiqatan ham ota-onaga, yaqinlariga, yaxshi ko'rgan narsalariga nisbatan noto'g'ri munosabat shakllana boshlagan yoki anchadan buyon namoyon bo'lmoqda.

4. Bola xulqidagi og'ishlar va ularga bog'liq xatti-harakatlar ota-onani jiddiy tashvishga soladi. Bu odatda bolaning ota-onasi bilan normal munosabatda ekanligini ko'rsatadi, lekin xulqdagi nomuvofiqliklar bolaning o'qishi, intizomi, maktabdagi burchlarini to'la bajarmayotganligi bilan bog'lanadi.

5. Bolaning ota-onasi bilan munosabati yomonligining sababi – asosan kattalarning bolaga nisbatan adolatsizligi oqibati hisoblanadi. Bunday holatlarda haqiqatan ham bolaning psixologiyasida jiddiy o'zgarishlar va muammolar bo'ladi va ota-onaning shikoyati jiddiy psixologik tuzatish ishlarini taqozo etadi.

O'z-o'ziga munosabat so'rovnomasi shaxsning o'ziga bo'lgan munosabati darajasini aniqlashga qaratilgan bo'lib, 1985 yilda V.V.Stolin va S.R.Pantileev tomonidan ishlab chiqilgan. Anketa umumlashtirish darajasida farq qiluvchi o'ziga bo'lgan munosabatning uchta darajasini aniqlashga imkon beradi:

1) global o'ziga munosabat;

2) o'z-o'zini hurmat qilish, begonalik, shaxsiy manfaat va o'z-o'ziga munosabatni kutish bilan ajralib turadigan o'z-o'ziga munosabat;

3) o'ziga nisbatan aniq harakatlar darajasi (ular uchun tayyorlik). So'rovnomada 57 ta hukm savollari bor. Metodologiya quyidagi o'lchovlarni o'z ichiga oladi:

1. shkalasi-bu o'z-o'zini hurmat qilish.

2. shkala autosimpatiya.

3. shkala-bu boshqalardan kutilgan munosabat.

4. shkala-shaxsiy manfaat. Shuningdek, respondentning "men"iga qaratilgan muayyan ichki harakatlarga munosabatning jiddiyligini o'lchashga qaratilgan yettita mezon mavjud:

1-o'ziga ishonch;

2-boshqalarning nisbati;

3-o'z-o'zini qabul qilish;

4-o'z-o'zini hidoyat, o'z-o'zini mustahkamlik;

5-o'zini ayblash;

6-shaxsiy manfaat;

7-o'z-o'zini tushunish.

Mazkur metodikaning o'tkazish tartibiga ko'ra, 57 ta bayonotga javob berish so'raladi. Agar ushbu bayonotga respondent rozi bo'lsa " + "belgisini qo'yadi, agar rozi bo'lmasa," – " belgisini qo'yadi. Natijalarni qayta ishlashda har bir omil uchun indikator, agar ular ijobiy belgi bilan omilga kiritilgan bo'lsa, subyekt rozi bo'lgan bayonotlarni yig'ish yo'li bilan hisoblanadi; va agar ular salbiy belgi bilan omilga kiritilgan bo'lsa, subyekt rozi bo'lmagan bayonotlar. Olingan ball har bir omil uchun to'plangan chastotalarga (%) aylantirish jadvallari bo'yicha tarjima qilinadi.

Autosimpatiya-o'z o'zini uchun do'stlik-dushmanlik aks ochko birlashtiradi 16-nuqta ko'lamli hisoblanadi. Shkalaga "o'zini qabul qilish", "o'zini ayblash "bilan bog'liq narsalar kiradi. Mazmuni jihatidan, ijobiy qutbda ko'lamli umumiy va muhim ma'lumotlar o'z-o'zini roziligini birlashtiradi, o'z-o'zini ishonch va ijobiy izzat, salbiy qutbda-kamchiliklar, birinchi navbatda, o'zim bir ko'rish, past izzat, o'z - o'zini aybdor uchun tayyor. Ballar o'ziga g'azablanish, nafratlanish, masxara qilish, o'zini tanbeh qilish kabi hissiy reaksiyalarni ko'rsatadi ("va bu sizga to'g'ri xizmat qiladi").

Shaxsiy manfaat-8 balli shkala, o'ziga yaqinlik o'lchovini, xususan, o'z fikrlari va hissiyotlariga qiziqishni, o'zi bilan "teng shartlarda" muloqot qilishga tayyorlikni, boshqalarga bo'lgan qiziqishga ishonchni aks yettiradi. Boshqalardan kutilgan munosabat-boshqalarga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatni kutishni aks yettiruvchi 13 balli shkala.

Rag'batlantiruvchi material

Demak, ushbu metodikaning qo'llanilishi orqali o'smirlarda kuzatilayotgan ziddiyatli holatdan chiqishga bo'lgan yetakchi motivatsiya ko'rsatgichlarini aniqlab, ulardagi o'z-o'ziga munosabat motivatsiyasini rivojlantirish jarayonida ushbu ijtimoiy-psixologik omillar asosida har bir o'smirlar individual yondashuvning psixologik yechimlarini topishdan iboratdir.

Natijalarni qayta ishlash: Biz quyidagi jadvalda V.V. Stolin, S.R.Pantileev tomonidan ishlab chiqilgan "O'z-o'ziga munosabat so'rovnomasi" orqali olingan natijalarning statistik tahlilini keltirganmiz.

1-jadval.

V.V. Stolin, S.R.Pantileev "O'z-o'ziga munosabat so'rovnomasi" orqali olingan natijalarninig dastlabki statistik tahlili (n=120)

Shkalalar nomi	O'rtacha(M)		Farqlar
	5-sinf n=60	7-sinf n=60	t
O'z-o'ziga munosabat	12,3	11,7	1,4
O'z-o'zini hurmat qilish	12,1	13,8	1,7
Avtosimpatiya	10,2	12,4	2,2
O'ziga ishonch	10,4	13,9	3,5
O'z-o'zini boshqarish	12,4	11,3	-1,5
O'zini ayblash	10,2	11,1	-2,1

V.V.Stolin, S.R.Pantileev "O'z-o'ziga munosabat so'rovnomasi" orqali olingan natijalarninig dastlabki statistik tahlili shuni ko'rsatdiki, «o'z-o'ziga munosabat» ($t=1,4$; $p<0,05$), «avtosimpatiya» ($t=-2,2$; $p<0,05$), «o'ziga ishonch» ($t=-3,5$; $p<0,05$), «o'z-o'zini boshqarish» ($t=-1,5$; $p<0,05$) hamda «o'zini ayblash» ($t=-2,1$; $p<0,05$) omillarida ishonchli farqlar kuzatildi.

Metodikaning dastlabki «o'z-o'ziga munosabat» omili 5-sinf o'quvchilariga qaraganda 7-sinf o'quvchilarida yuqori natija aniqlandi ($t=1,4$; $p<0,05$). Tadqiqot natijalari 7-sinf o'quvchilarining o'z-o'ziga munosabati bo'yicha yuqori ko'rsatkichlarga ega ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, 5-sinf o'quvchilarining shaxsiy rivojlanishlari va psixologik tajribalarining kengayishi, o'z-o'zini anglash va o'zini baholash qobiliyatining yuqoriligi, o'zlarini ko'proq tanqidiy baholashga moyil bo'lishlari hamda ularning psixologik yetukligi ortib borayotgani dalillandi. Bu omil ularning shaxsiy va ijtimoiy holatlarini tushunishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun 7-sinf o'quvchilari o'z-o'ziga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishda faolroq ko'rinishadi.

Navbatdagi «avtosimpatiya» omiliga ko'ra, 5-sinf o'quvchilari yuqori natijani qayd etdi ($t=2,2$; $p<0,05$). Mazkur natijalar tahliliga ko'ra, ularda o'z-o'zlariga nisbatan ko'proq ijobiy hissiyotlarga ega bo'lishlari dalillandi. Shuningdek, ularda o'zini tanqid qilish uncha rivojlanmaganligi, avtosimpatiyaning yuqori bo'lishiga sabab bo'lgan. Avtosimpatiya o'ziga bo'lgan muhabbat va qoniqish tuyg'usini ko'rsatadi. Shu jumladan, 5-sinf o'quvchilari ijtimoiy muhit va o'zlariga nisbatan boshqalar ta'siriga uncha ko'p bog'liq bo'lmaganligi tufayli bu hissiy holatni saqlab qolishlari dalillandi. Shuningdek, o'quvchilarning o'z-o'zidan mamnunligi ularga ko'proq ishonch bag'ishlaydi. Ushbu omil ijobiy shaxsiy rivojlanishga yordam beradi. Shu bilan birga, bu bosqichda o'z-o'ziga haddan tashqari ijobiy qarash shakllanishi mumkin.

Metodikaning keyingi «o'ziga ishonch» omili bo'yicha, 7-sinf o'quvchilarida ijobiy natijalar kuzatildi ($t=3,5$; $p<0,05$). Natijalar tahliliga ko'ra, 7-sinf o'quvchilari o'z imkoniyatlari va qobiliyatlarini yaxshiroq anglashlari, murakkab vaziyatlarda to'g'ri qarorlar qabul qilishlari aniqlandi. Shuningdek, ularda o'ziga ishonchning rivojlanishi ijtimoiy tajribalar va yutuqlar bilan bog'liq ekanligi ma'lum bo'ldi. Jumladan, ularda o'z-o'zini anglash va maqsadga erishishda qat'iyatlilik ko'proq namoyon bo'lishi, ijtimoiy vaziyatlarda mustaqilroq harakat qilishlari, o'z

kuchlarini real baholay olishlari asoslandi. Bu esa ularga o'z-o'ziga ishonchni mustahkamlashga yordam beradi. O'ziga ishonch ularning ijtimoiy muvaffaqiyatlariga hissa qo'shadi. Bu o'quvchilarning o'qish jarayonida ham ijobiy natijalar ko'rsatishiga xizmat qiladi.

«O'z-o'zini boshqarish» omiliga ko'ra, 5-sinf o'quvchilarida yuqori natija qayd etildi ($t=1,5$; $p<0,05$). Ma'lum bo'lishicha, 5-sinf o'quvchilari o'z hissiyotlari va xatti-harakatlarini boshqarish qobiliyati nisbatan yaxshi rivojlanganligi, turli vaziyatlarda o'zini tuta olish, hissiyotni boshqarish bo'yicha yuqori qobiliyatlarga ega bo'lib, xatti-harakatlarni tartibga solishlari dalillandi. Shuningdek, o'z-o'zini boshqarish ular uchun ijtimoiy muhitda muvaffaqiyatga erishishning muhim omillaridan biridir. Bu omil ularga o'z harakatlarini nazorat qilish va zarur paytda hissiyotlarni jilovlash imkonini beradi. Jumaldan, 5-sinf o'quvchilari hali stress va murakkab vaziyatlarga to'liq duch kelmaganligi sababli, yuqori ko'rsatkich qayd etildi. O'z-o'zini boshqarish ularga o'qish jarayonida ham ijobiy natijalarni ko'rsatishda yordam beradi.

Metodikaning so'nggi «o'zini ayblash» omili bo'yicha, 7-sinf o'quvchilarida yuqori natija kuzatildi ($t=-2,1$; $p<0,05$). Ushbu omil o'z-o'zini tahlil qilish qobiliyatining ortishi bilan bog'liq ekanligi dalillandi. Ma'lum bo'lishicha, 7-sinf o'quvchilari ko'proq o'z xatti-harakatlariga tanqidiy yondashishlari, o'z xatti-harakatlarini baholashlari va o'z-o'ziga nisbatan talabchanliklari yuqori darjada ekanligi asoslandi. Shuningdek, o'zini ayblash qisman o'z-o'zini mukammallashtirishga intilish bilan ham bog'liq. Bu omil o'zini o'rganish va xatolar ustida ishlash qobiliyatining rivojlanishi natijasida paydo bo'ladi. O'quvchilarning o'zlariga tanqidiy qarashi ularning ijtimoiy o'zaro munosabatlarini rivojlantirishiga yordam beradi. O'zini ayblash hissi o'z qobiliyatlarini rivojlantirish va xatolardan saboq olishga xizmat qiladi. Shu yoshda bolalar ko'proq o'zlariga nisbatan talabchan bo'lib, natijada o'zini ayblash hissi kuchayadi. Bu esa shaxsiy o'sish va o'ziga nisbatan talabchanlikni shakllantiradi.

Xulosa: Yuqorida keltirilgan fikrlardan xulosa qiladigan bo'lsak, oiladagi sevgi va hissiy bog'liqlik oilaviy munosabatlarning mustahkamligi uchun asosdir. Oila a'zolarining bir-biriga bo'lgan mehr-muhabbati va tushunishi, hissiy qo'llab-quvvatlash har bir a'zo qiyinchiliklarda o'zini yolg'iz his qilmasligi uchun juda kerak. Oiladagi sog'lom munosabatlar uchun ishonch va hurmat hal qiluvchi ahamiyatga ega. Har bir ota-ona farzandining yoshi, xulq-atvori va ehtiyojlariga mos yondashuvni tanlashi lozim. Sog'lom munosabat bolalar shaxsiyatini shakllantiradi va o'z-o'ziga ishonchni rivojlantiradi. Bolalarga kichik yoshdanoq mas'uliyatli bo'lishni o'rgatish oiladagi muhim jihatlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. G'.B.Shoumarov I.O.Haydarov, N.A.Sogunov, G.Niyozmetova "Oila psixologiyasi". O'quv qo'llanma.2014.
2. Z.T.Nishanova., Sh.T.Alimbayeva., M.V.Sulaymanov "Psixologik xizmat" darslik, Toshkent – 2014.
3. V.M.Karimova , "Oila psixologiyasi" Darslik – T.: 2007.
4. D.T.Ismatova.Oilaviy psixologik xizmatda shaxslararo munosabatlarni empirik tahlili. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar // Xalqaro ilmiy-metodik jurnal. – Buxoro, 2023. №5. – B. 338-342.
5. D.T.Ismatova.Farzand tarbiyasi kontekstida ota-ona fenomenining nazariy metodologik asoslari. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. Xalqaro ilmiy metodik jurnal. – Buxoro, 2023. №10. – B. 380-385.
6. D.T.Ismatova. Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi emotsional munosabatlar. Pedagogik mahorat // Ilmiy-nazariy va metodik jurnal. Buxoro, 2024. №11. – B. 148-152.

Saribaeva Umida Sattarovna,
Toshkent amaliy fanlar universiteti, "Psixologiya kafedrası" dotsenti
psixologiya fanlari nomzodi,
umidasaribayevna@gmail.com

OILAVIY ROLLARNI TAQSIMLASH BO'YICHA SHAXSIY MUNOSABATLARNI O'RGANISH

Annotasiya: Ushbu maqolada o'zbek oilalarida gender tenglik va rollar taqsimotining ijtimoiy-psixologik tavsifnomasi yoritilgan bo'lib, o'zbek oilalarida erlik, xotinlik rollarini namoyon bo'lishi va rollar taqsimoti bo'yicha oilaviy munosabatlarni o'rnatilishi va gender tenglik munosabatlariga ta'siri o'rganildi.

Oilaviy rollarni taqsimlashning tabiatiga asoslanib, uch turdagi: an'anaviy, teng va oraliq deb nomlanuvchi oilalarda barcha uy vazifalarini "erkak" va "ayol" vazifasiga bo'linishi o'rganilgan. Oiladagi er-xotin vazifalarining aksariyati xotin tomonidan amalga oshirilishining sabablari va motivlari, tadqiqot natijalariga asoslanib ochib berilgan.

Tayanch so'zlar: o'zbek, oila, gender, ijtimoiy, psixologik, xususiyat, erkak, xotin, rol, vazifa, noxolislik, tengsizlik, imkoniyat, imtiyoz.

Аннотация: В данной статье рассматривается социально-психологическая характеристика гендерного равенства и распределения ролей в узбекских семьях, а также влияние проявления мужских и женских ролей и установления семейных отношений на гендерное равенство. На основе природы распределения семейных ролей изучены три типа семей: традиционные, равные и промежуточные, в которых все домашние обязанности делятся на "мужские" и "женские". Причины и мотивы выполнения большинства обязанностей в семье женщинами раскрыты на основе результатов исследования.

Ключевые слова: узбек, семья, гендер, социальный, психологический, характеристика, мужчина, женщина, роль, обязанность, неравенство, возможность, привилегия.

Annotation: This article examines the socio-psychological characteristics of gender equality and the distribution of roles in Uzbek families, as well as the impact of the manifestation of male and female roles and the establishment of family relationships on gender equality. Based on the nature of the distribution of family roles, three types of families have been studied: traditional, equal, and intermediate, in which all household responsibilities are divided into "male" and "female". The reasons and motives for the performance of most responsibilities in the family by women are revealed based on the results of the study.

Key words: Uzbek, family, gender, social, psychological, characteristics, man, woman, role, duty, inequality, opportunity, privilege.

Kirish. Inson hayotida oila muhim ijtimoiy institut sifatida alohida o'rin tutadi. Oila nafaqat jamiyatning bir bo'lagi, balki shaxs tarbiyasi, qadriyatlarning uzviy davomiyligi va ijtimoiy tizimning barqarorligida asosiy rol o'ynaydi. Har bir oilada muayyan rollar taqsimlanadi - bu rollar oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar, vazifalar va majburiyatlar tizimini belgilaydi.

Oilaviy rollarni to'g'ri va adolatli taqsimlash oilaning sog'lom rivojlanishiga, a'zolar o'rtasidagi mehr-oqibat, hamjihatlik va barqarorlikka xizmat qiladi. Ayniqsa, zamonaviy jamiyatda gender tenglik, ijtimoiy rol o'zgarishlari va shaxsiy intilishlarning kuchayishi oilaviy rollar mazmunini yangilashni, ularni chuqurroq o'rganishni talab qilmoqda.

Mazkur ishda oilaviy rollarni taqsimlash bo'yicha shaxsiy munosabatlar, ularning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar hamda bu jarayonning psixologik va sotsiologik jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, oiladagi rollarni anglash va ularni ongli ravishda boshqarish orqali oilaviy nizolarni kamaytirish, sog'lom muhit yaratish mumkin.

BMT ma'lumotlariga ko'ra[1] dunyodagi har beshinchi ayolning jismoniy yoki jinsiy zo'ravonlikdan aziyat chekishi, natijada xotin-qizlarning imkoniyat, imtiyozlarini oshirishga qaratilgan masalalar dolzarblashib bormoqda.

O'zbekistonning 2030-yilgacha barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarida "gender tenglikni ta'minlash, xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish"[2] gender tengsizlikni bartaraf etish yo'llarini izlab topish, hamda xotin-qizlarning alohida maqomi va ularga nisbatan hurmatini tiklash[3] vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan davlat dasturlari tadqiqot ishimizning mavzusini dolzarbligini asoslaydi.

Tadqiqotimizda o'zbek oilalarida er-xotinlarning gender tengligini shakllantirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash maqsadida va bir qator tadqiqot metodlari tanlab olindi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbek oilalarida er-xotinlarning gender tengligini shakllantirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni o'rganishda Yu.E.Aleshina, L.Ya.Gozman, E.M.Dubovskayalar[3,-120s.] tomonidan ishlab chiqilgan "Oiladagi rollar taqsimoti" so'rovnomasidan foydalanildi. Ushbu so'rovnoma erkaklar va ayollar o'rtasida oilaviy rollarni taqsimlash bo'yicha shaxsiy munosabatlarni o'rganish uchun mo'ljallangan.

I.Konning[4] ishlarida erkaklar qadriyatlarini ko'rib chiqilganligi va faqat erkaklik sifatlariga alohida urg'u berilganligini ko'rishimiz mumkin. Y.E.Aleshina va uning hamkasblari kabi biz ham o'z tadqiqot ishimizda nafaqat erkaklik, maskulinlik sifatlarini, balki ayollarda femininlik sifatlarini tarkib topganligi emperik jihatdan o'rganildi. Jumladan, o'zbek oilalarida erlik, xotinlik rollarini namoyon bo'lishi va rollar taqsimoti bo'yicha oilaviy hayotning yetti sohasi o'rganildi. Jumladan: 1) bolalarni tarbiyalash; 2) oilani moddiy qo'llab-quvvatlash; 3) oilada hissiy muhitni saqlash; 4) o'yin-kulgilarni tashkil qilish; 5) "uy egasi"/"xo'jalik bekasi" rolini bajarish; 6) samimiy munosabatlarni qondirish uchun javobgarlik; 7) oilaviy subkulturani tashkil etishdan iborat gender rollarning namoyon bo'lishi aniqlandi.

Muhokama. Tadqiqot natijalarining ishonchliligi va haqiqiyliigi va tadqiqotning oxirgi bosqichi quyidagi mezonlarga muvofiq 278 nafar er-xotin-oilaviy juftliklar namunasidagi ishonchlilik uchun sinovdan o'tkazildi. Natijalarning barqarorligi takroriy so'rov mezonlari bo'yicha sinovdan o'tkazildi-birinchi to'ldirilgandan bir oy o'tgach, 78 nafar sinaluvchidan qayta olindi. Barqarorlik koeffitsienti $p=0.8$ ga teng. Shuning uchun tadqiqot natijalariga asosan ushbu savolnomani yuqori darajada chidamli, ishonchli deb hisoblash mumkin. NaO N=163 kichik oila N=52, o'rta oila, N=58, katta oila N=53 nafar; NiO. N=115 kichik oila N=41, o'rta oila, N=39, katta oila N=35 nafar er-xotinlar tadqiqotga jalb etildi.

Konstruktiv (mantiqiy) amal qilish 12 ekspertlari yordamida hisoblab chiqilgan. Ular 2 marta so'rovnomani to'ldirdilar: bir marta an'anaviy rol taqsimotiga ega bo'lgan oila a'zolari uchun, ikkinchisi esa teng taqsimot bilan 2-to'ldirish ma'lumotlari o'rtasidagi farqlar statistik jihatdan ahamiyatli bo'ldi ($p<0,1$), shuning uchun ushbu texnikaning konstruktiv haqiqiyliigi tasdiqlanadi.

Olingan tadqiqot natijalarida tasdiqlar bo'yicha ball qanchalik yuqori bo'lsa, oilada bu rol xotin tomonidan amalga oshirilishi aniqlandi, shu tasdiq bo'yicha olingan ball qanchalik past bo'lsa, rollarni er tomonidan amalga oshirilishi tasdiqlandi. Olingan natija o'rtacha qiymatga yaqin bo'lsa, unda bu rol taxminan turmush o'rtoqlar tomonidan bir xil amalga oshirilishini bildiradi.

"Oiladagi rollarni taqsimlash" so'rovnomasining natijalari quyidagicha talqin etiladi, 2dan 3balgacha bo'lgan qiymatlar aniq tenglashtirilgan rollarning mavjudligi haqida ma'lumot beradi, 3 dan 4 balgacha bo'lgan qadriyatlar, masalan, bolalarni tarbiyalash, hissiy muhitni saqlash, uy bekasi rolini bajarish, shuningdek, boshqa rollarni bajarishda, 1 dan 2 balgacha bo'lgan qadriyatlar sinaluvchilarni an'anaviy jinsga moyil rollarni bajarishlari haqida ma'lumot beradi va oilada er-xotin rollar taqsimotida an'anaviy erkakka xos, ayolga xos rollarni saqlanib kelayotganini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari IPS (G'.B.Shoumarov, U.S.Saribayeva) ishlanmasi natijalari asosida namunali va nizoli oilalar, yolg'iz yashovchi erkak va ayollar farqlab olindi. Ularning oilaviy

rollari, jumladan, o'zbek oilalarida oila a'zolari er va xotin o'rtasidagi rollarni qanday taqsimlashlari bilan bog'liq gender qarashlari o'rganildi, natijalar 1-jadvalda yoritildi.

Shuningdek, "Bolalarni tarbiyalash": ushbu rol er-xotinlarning bolani barkamol, axloqiy va ijtimoiylashgan shaxsga aylanishi bilan bog'liq vazifalarni bajarishdan iborat. Ota-onalar bolaga nima yaxshi va nima yomonligini o'rgatadi, mas'uliyat, aniqlik, boshqa odamlar bilan to'g'ri muomala qilish qobiliyatini singdiradi, o'qishga yordam beradi.

Tadqiqot respondentlarining, masalan, erlarning ayolni roliga hamkor-sheriklik (0,5), erkakning o'ziga (2,87) va ayollarning munosabatiga ko'ra (2,36). Namunaviy oiladagi er-xotin rollarini me'yorda va hamkor-sherikchilik muhiti bilan singdirilganligi natijasidir.

1-jadval

Oilaviy rollarni taqsimlash bo'yicha shaxsiy munosabatlarni o'rganish (Namunali oila ko'rsatkichlari) (N=163)

Tasdiqlar	Ayol o'ziga	Er o'ziga	t	p	Ayol eriga	Er ayoliga	t	p
Bolalarni tarbiyalash	2,49	2,87	1,384	0,382	2,36	2,4	0,475	0,237
Oilani moddiy qo'llab-quvvatlash	2,18	2,46	1,508	0,823	2,5	2	0,757	0,628
Oiladagi hissiy muhit	2,58	3,23	2,214	0,05*	2,86	2,5	1,107	0,522
O'yin kulguni tashkil etish	2,71	2,84	1,430	0,245	2,7	2,86	0,874	0,117
Uy egasi-xo'jalik bekaligi roli	2,68	2,55	1,211	0,881	3,2	3,5	0,564	0,376
Jinsiy hamroh	3,05	3,01	0,926	0,780	2,8	2,7	1,317	0,657
Oilaviy madaniy hordiqni tashkil etish	2,75	3,07	1,714	0,566	2,2	2,8	1,601	0,514

Izoh: *- $r \leq 0,05$; **- $r \leq 0,01$

Namunali oilalarda esa rollar taqsimoti bilan bog'liq kuzatiladigan munosabatlar borasida keskin tafovutlarni aks ettiruvchi miqdoriy ko'rsatkichlar kuzatilmadi. Biroq er-xotinlar tomonidan oiladagi hissiy muhitda er bilan xotinning rollari nizolar mavjudligi aniqlandi (2,58-ayollar; erlar-3,23; $t=2,214$; $p \leq 0,05$). Bu esa NaO sifatida tanlab olingan, me'yordagi oilalarda ayrim hollarda nizoli vaziyatlar kuzatilishining tabiiy ekanligini emperik ko'rsatmoqda. Bu holat oiladagi hissiy muhit sababli yuz berishi mumkinligi bilan izohlanadi.

Oilaviy madaniy hordiqni tashkil etish bo'yicha ham er-xotinlarning har ikkisida ma'sullik hissini shakllanganligini kuzatish mumkin, ayol o'ziga -2,75; urning ayoliga bergan bahosi -2,8ni tashkil etgan. Ayollarning "Oilaviy madaniy hordiqni tashkil etish" tasdig'i bo'yicha adekvat munosabatlar shakllangan. Ushbu tasdiqqa erkaklarni o'zlariga bergan bahosi -3,07, ya'ni ko'proq o'zlarini ma'sul deb baholashgan bo'lib? Ayollari -2,2 tomonidan mutanosib baholanmaganligini kuzatilishi, erkaklar oilada ayollar tasavvuriga mos ravishda "Oilaviy madaniy hordiqni tashkil etish" vazifasini bajarmasliklari tasdiqlangan. NaOdagi bu holat ayollarda norozilik hissini paydo qilsa ham nizolarni chuqurlashtiruvchi sabab emasligini va oilani moddiy imkoniyatlari bilan bog'liq omil ekanligini tasdiqlaydi.

Jumladan, NiOdan olingan tadqiqot natijalari birmuncha farqli bo'lib, 2-jadvalda keltirilgan: "Bolalarni tarbiyalash" tasdig'i bo'yicha, ayollar o'ziga (4,41), er o'ziga (2,02), ayol eriga (1,8) va erkak ayoliga (1,7) bolalarni tarbiyalash borasida ham ayollarga nisbatan mas'uliyat yuqori bo'layotganligi aniqlandi ($r \leq 0,01$). Oilalarni ziddiyatli oila sifatida baholanishida ham rollar taqsimotidagi nomutanosiblik sababdir. Nizoli oilalarda bolalarni tarbiyalashdagi rollar taqsimotida ayollar tomonidan berilgan javoblarda 4,41; erkakni bu parametr bo'yicha ayoliga bahosi 1,7 ni tashkil etib oradagi tafovut ancha katta. Ayollarning ko'rsatkichlarida bolalarni

tarbiyalashdagi yetakchilik vazifasi «o'zim» bajaryapman degan munosabat kuzatildi, jumladan bolalar tarbiyasida er-xotin nizolarini kuzatish mumkin.

2-jadval

Oilaviy rollarni taqsimlash bo'yicha shaxsiy munosabatlarni o'rganish (Nizoli oila ko'rsatkichlari) (N=115)

Tasdiqlar	Ayol o'zi ga	Er o'zi ga	t	p	Ayol eriga	Er ayol ga	t	p
Bolalarni tarbiyalash	4,41	2,02	2,71 1	0,01* *	1,8	1,7	0,21 8	0,188
Oilani moddiy qo'llab-quvvatlash	3,08	1,40	2,24 5	0,05* *	1	2	1,24	0,419
Oiladagi hissiy muhit	1,58	1,23	0,92 4	0,628	0,7	1,1	1,44 7	0,611
O'yin kulguni tashkil etish	1,71	1,84	0,47 8	0,350	1,2	0,8	1,36 8	0,381
Uy egasi-xo'jalik bekaligi roli	3,68	1,55	2,71 2	0,01*	1,4	1,8	1,32 5	0,470
Jinsiy hamroh	2,01	1,28	2,16 6	0,05*	0,7	1,2	0,06 6	0,274
Oilaviy madaniy hordiqni tashkil etish	1,76	1,87	1,52 0	0,877	1	0,6	1,33 4	0,570

Izoh: *- $r \leq 0,05$; ** - $r \leq 0,01$

Jinsiy hamroh sifatida ayollar 2,01, erkaklar esa aksincha ayoliga bergan bahosi 0,7 ni tashkil qilib, keskin farq mavjudligi kuzatilgan ($t=2,01$; $p \leq 0,01$).

Oilaning moddiy qo'llab-quvvatlashdagi rollar taqsimotida ham ayollar tomonidan (ayollar 3,08) berilgan javoblarda xo'jalik ishlarining ko'pchilik qismi ayollar oilaning moddiy qo'llab-quvvatlashlari bilan bir xil darajada ishtirok etyapman degan munosabatni uyg'otadi.

Erkaklar esa aksincha erlik g'ururini himoyalash fonida oilaning asosiy moddiy ta'minoti o'z zimmlarida (1,40) ekanligi va rafiqalarining ulushini e'tirof etmasligi kuzatilmoqda ($t=2,02$; $p \leq 0,01$). Tadqiqot natijalariga ko'ra oilaning moddiy qo'llab-quvvatlash yo'llari bo'yicha oilaviy nizolarni vujudga kelishi kuzatildi.

Ayollarning jinsiy hamroh sifatidagi rollarini bajarilishi borasidagi o'zlariga bergan baholari (2,01), aksincha erlar esa ayollarga nisbatan jinsiy hamroh sifatidagi rollarida o'zlarini ustuvorlikka egaligini tasdiqlashgan (1,28; $t=2,166$; $p \leq 0,01$). Demak, er-xotinlar o'rtasida jinsiy hamroh sifatidagi oilaviy rollar taqsimotida ham nizolar kuzatildi.

Ushbu rol ni amalga oshirish odatda ba'zi bir aniq omillar bilan belgilanadi. Shu o'rinda aytib o'tish lozim, ota-onalarning tarbiyachi sifatida ustuvor vazifani egallashlari darajasiga bog'liq. Ko'plab ma'lumotlarga asosanib aytish mumkinki, er va xotinning ta'limga jalb qilish darajasi, boshqa narsalar qatori, bolaning jinsi bilan belgilanadi. Agar o'g'il farzand bo'lsa, unda bu funksiya ko'pincha ota-onalar o'rtasida teng taqsimlanadi. Mabodo oilada qiz farzand mavjud bo'lsa, uning tarbiyasi bilan birinchi navbatda onasi shug'ullanadi.

Oilaning moddiy qo'llab-quvvatlash. Ushbu rolga ko'ra er-xotinlar oilani moddiy qo'llab-quvvatlash uchun javobgardir. Bu rolga, birinchi navbatda, pul topish, oilani buning uchun yetarli moddiy farovonlik bilan ta'minlash bilan bog'liq turli vazifalar va majburiyatlar kiradi. Namunaviy o'zbek oilasidagi er-xotinning mazkur rollari bo'yicha ko'rsatkichlari ham ayol (1,08), er (1,40), ayolning erga (1) va erning ayolga (2) munosabatlarida har ikkalasining o'rnini e'zozlashlari kuzatildi. Ziddiyatli oilalarda esa ayol (2,18), er (2,46), ayolning erga (3,5) va erning ayolga (2) tarzda ifodalanishida ko'proq ayolning zimmasiga mas'uliyat yuklanganligidan dalolat

bermoqda. Bugungi kunda erkaklarning oilaning moddiy ta'minoti bo'yicha o'z vazifalarini ayollarni zimmasiga yuklayotganliklari oilaviy ajrimlarga sabab bo'luvchi omillardan biri deyish mumkindir.

Oiladagi hissiy muhit. Mazkur baholash shkalasi oilada er-xotinlarning bir-biriga nisbatan "psixoterapevt" rolini bajara olishini ifodalaydi. Zamonaviy o'zbek oilasida eng muhim rollardan biridir. Shuni ta'kidlash kerakki, uning tashqi ko'rinishi oila funksiyalarining tubdan o'zgarishi, asosiy xususiyatlardan biri oila a'zolarining qo'llab-quvvatlash, himoya qilish, shaxsiy qulaylik ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq. Ushbu rolni amalga oshirish sherikning shaxsiy muammolarini hal qilishga qaratilgan faoliyat bilan bog'liq – tinglash, qabul qilish, hamdardlik bildirish, muammoni tushunishga yordam berish, hissiy qo'llab-quvvatlash. Zamonaviy o'zbek oilada bu rolning ulkan ahamiyati shundan dalolat beradiki, uni oila a'zolari tomonidan amalga oshirish darajasi turmush o'rtoqlarning nikohdan qoniqishi bilan chambarchas bog'liqdir. Bu rollar yuzasidan namunaviy oila vakillari: ayol (1,58), er (1,23), ayolning erga (0,7) va erning ayolga (1,1) qiymatlari me'yordagi qiymatlarni aks ettirishi orqali er-xotinlar bir birlariga hamdard va ko'makdosh ekanligini anglash mumkin.

Ziddiyatli oilada: ayol (2,58), er (-3,23), ayolning erga (2,86) va erning ayolga (-2,5) munosabat ko'rsatkichlarida tafovutli holatlar aniqlandi. Ushbu oila tipida ayol psixoterapevt rolini o'ziga, er esa o'ziga tortmoqda. Ularning rollar taqsimoti risoladagi munosabat me'yorlariga mos kelmasligini ko'tsatadi.

Ko'ngilochar tadbirlarni tashkil etish. Oiladagi psixologik muhit har xil bayram va oilaviy an'analarni tashkil etishga qobiliyatlilik bilan bog'liqdir. Tashkilotchining roli. Ushbu rolga bo'sh vaqt sohasidagi turli xil tashabbuslarni targ'ib qilish, shuningdek, oilaviy tashriflarni tashkil etish, bayram, to'y-tomoshalar, ko'ngilochar joylarga sayr qilish, ta'tilni rejalashtirish va o'tkazish bilan bog'liq tadbirlar kiradi. Bu yo'nalishda ham namunaviy oiladagi er-xotinlar o'zlarning bir-birlariga bo'lgan hurmatni saqlay olganlar va ko'ngilochar tadbirlarni muvaffaqiyatli tashkil etilishi har ikka jins vakillariga bir xil mas'uliyat yuklashi qayd qilingan, ya'ni hamkorlik asosida (ayol (1,71), er (1,24), ayolning erga (1,2) va erning ayolga (0,8) munosabati). Ular tadbirlarni oila a'zolarini hamkorlik muhitida tashkil etar ekanlar, ziddiyatli oilalarda ko'ngilochar tadbirlarni tashkil etish borasida nomutanosiblik yana bir bora kuzatildi: (ayol (3,71), er (3,84), ayolning erga (3,2) va erning ayolga (3,5) munosabati). Rollar taqsimoti esa notekis va ziddiyatlarga boy tarzda aks etmoqda. Ko'proq oiladagi tadbirlar yana ayolning zimmasiga yuklanmoqda.

Uyning bekasi-xo'jalik boshlig'i. An'anaga ko'ra, bu rolga oziq-ovqat sotib olish va ovqat pishirish, kiyim-kechaklarga g'amxo'rlik qilish, uyda qulaylik, tartib va tozalikni ta'minlash kiradi. Namunaviy oila vakillarida (ayol (3,68), er (-1,24), ayolning erga (1,4) va erning ayolga (1,8) munosabati). O'z navbatida er bilan xotin oiladagi xo'jalik yuritish borasida o'z vazifalarini maqbul bajarayotganliklari kuzatildi. O'z navbatida bir-birlariga hurmat ko'rsatib, ushbu rolni hamkorlikda bajarishlarini bayon etganlar. Ziddiyatli oilalarda ushbu rolda ham nomutanosiblik kuzatildi: (ayol (3,68), er (3,56), ayolning erga (3,2) va erning ayolga (3,5) munosabati). Ularning natijasida ayolning xo'jalik yuritishdagi ulushi ayrim sabablarga ko'ra ortib ketishi kuzatildi.

O'z navbatida tadqiqotimizda oiladagi rollar taqsimotining jinsiy hamkor va oilaning submadaniy shkalalari bo'yicha ko'rsatkichlarida ham namunaviy oiladagi er-xotinlar rollari xususiyatiga ko'ra o'zlarini hurmatini saqlashga erisha olganlar. Bo'sh vaqtlarni tashkil etishda ham hamkorlik eng maqbul yo'l sifatida baholangan.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, zamonaviy o'zbek oilalarda rollar taqsimoti oila toifasi va er-xotinlarning o'zaro bir-biriga munosabat xususiyatlariga bog'liq. Agar oilaga namunalilik xos bo'lsa, ularda rollar taqsimoti har bir a'zosining bioijtimoiy tabiatiga ko'ra va zimmasidagi vazifaga ko'ra taqsimlanadi. Rollar taqsimotini o'zaro baholashda esa o'zaro hurmat, hissiy yaqinlik muhiti ham saqlanishi muhimligi aniqlandi. Ziddiyatli oilalarda esa rollar taqsimotida nomutanosiblik kuzatildi, ayrim hollarda er yoki ayol o'zining oilaviy rollardagi ustuvorligini yaqqol bildirib o'tganlar.

O'zbek xalqining etnomadaniyatida maskulinlik vazifasi an'anaviy oilalarda ayolni emas balki oilani, aksariyat hollarda erkakni zimmasiga yuklanishi bilan xarakterlanadi, oilngan tadqiqot natijalarida zamonaviy oilalarda rollar taqsimoti bo'yicha har ikki er-xotin ma'suliyatini ortib borayotganligi tasdiqlandi.

Tadqiqotdan olingan bu natijalar o'zbek oilalarida gender tenglik va rollar taqsimoti masalasini mutanosib shakllantirilishi ijtimoiy me'yorlar, axborot bosimi, milliy-etnik qadriyatlar, shaxsning ma'naviy-madaniy, ruhiy-psixologik, hissiy-emotsional rivojlanishi bilan bog'liq muammolar mavjudligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. BMTTD, Inson rivojlanishi to'g'risidagi ma'ruza, Tashkent, 1996.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 20 oktabrdagi "2030 yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi milliy maqsad va vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 841-sonli qaror // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 23.10.2018 y., № 09/18/841/2081.
3. Алёшина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений (Спеспрактикум по социальной психологии). – М.: МГУ, 1987. - 120 с.
4. Кон И.С. Мужское исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире, // в кн. Введение в гендерные исследования. 4.1: Учебное пособие Под ред. И.А. Жеребкиной-Харков: ХСГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2002. - С. 571-572.

Maxmudov Shokir Kamolovich,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti,
Pedagogika va psixologiya kafedrası, dotsenti
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-8066-5434>

UDK: 159.9.072

PEDAGOGLARNING PROFESSIONAL FAOLIYATIDA O‘Z-O‘ZINI BOSHQARISHNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagoglarning professional faoliyatida o‘z-o‘zini boshqarishning samaradorligi, pedagogik faoliyatni samarali amalga oshirishda o‘z-o‘zini boshqarishning muhimligi haqidagi fikrlar yoritib o‘tilgan. O‘z-o‘zini boshqarish, shaxsning o‘z harakatlari va fikrlarini, his-tuyg‘ularini va niyatlarini ongli ravishda boshqarish qobiliyati va uning pedagogik faoliyatni samaradorligini oshirish komponentlari tahlil qilingan. O‘z-o‘zini tarbiyalash va professional rivojlanishni ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni psixologiya va pedagogika fanlari doyrasida yoritib o‘zini-o‘zi boshqarish usullari muhokama qilinadi, psixofiziologik holatni tuzatish, buning natijasida o‘qituvchining aqliy va somatik funksiyalarini optimallashtirishga erishishi yuzasidan fikrlar bayon etilgan. Shuningdek, ta‘lim tizimida vujudga kelayotgan o‘zgarishlar, yangi metodikalar, texnologiyalar va talabalar ehtiyojlari pedagoglarni doimiy ravishda o‘z faoliyatlarini yangilab borishga majbur qilishi tahlil qilinib, pedagoglar o‘z vaqtida bilim olish, yangi pedagogik metodlarni o‘rganish, o‘quvchilarni eng samarali tarzda ta‘lim berish uchun yuqori darajadagi o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyatiga ega bo‘lishlari yuzasidan xulosa va takliflar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: faoliyat, o‘z-o‘zini boshqarish, ruhiy holat, metod, motivatsiya, ijobiy fikrlash, texnologiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается эффективность самоуправления в профессиональной деятельности педагогов, а также важность самоуправления для успешного осуществления педагогической деятельности. Анализируются компоненты самоуправления, такие как способность личности сознательно управлять своими действиями, мыслями, чувствами и намерениями, а также его влияние на повышение эффективности педагогической работы. Обсуждаются методы самоуправления с точки зрения психологии и педагогики, которые необходимы для воспитания и профессионального развития. Приводятся мысли о коррекции психофизиологического состояния и достижении оптимизации умственных и соматических функций преподавателя. Также анализируются изменения в системе образования, новые методики, технологии и требования студентов, что вынуждает педагогов постоянно обновлять свою деятельность. Делается вывод, что для того, чтобы педагоги могли своевременно получать знания, осваивать новые педагогические методы и эффективно обучать студентов, они должны обладать высокоразвитыми навыками самоуправления. В статье приведены выводы и предложения по данному вопросу.

Ключевые слова: деятельность, самоуправление, психоэмоциональное состояние, метод, мотивация, позитивное мышление, технологии.

Annotation: This article discusses the effectiveness of self-management in the professional activities of teachers and the importance of self-management in carrying out pedagogical activities effectively. The ability to consciously manage one's actions, thoughts, emotions, and intentions, and its components that enhance the effectiveness of pedagogical activities, are analyzed. The article highlights the necessary skills for self-management to ensure self-discipline and professional development within the framework of psychology and pedagogy. It also discusses methods of self-management, the correction of the psycho-physiological state, and how this leads to the optimization of the teacher's mental and somatic functions. Furthermore, the article examines the changes occurring in the education system, new methodologies, technologies, and the needs of students, which force teachers to constantly update their activities. It concludes with

recommendations that teachers must possess high levels of self-management skills in order to acquire knowledge on time, learn new teaching methods, and provide the most effective education to students.

Key words: *activity, self-management, mental state, method, motivation, positive thinking, technology.*

Kirish. Bugungi kunda o'z-o'zini boshqarishning samaradorligi pedagoglar uchun juda muhim, chunki o'qituvchi o'zini yaxshi boshqarishi orqali, o'zining kasbiy qobiliyatlariga ishonch hosil qiladi, bu esa o'quvchilarga ham ta'sir qiladi. Pedagoglar o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilib, kasbiy rivojlanishlariga e'tibor qaratishlari mumkin.

O'z-o'zini boshqarish - bu shaxsning o'z fikrlari, his-tuyg'ulari, xatti-harakatlarini va maqsadlarini samarali tarzda nazorat qilish va boshqarish qobiliyatidir. Pedagoglarda bu ko'nikma nafaqat o'z faoliyatini samarali olib borish, balki o'quvchilarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish jarayonini yaxshilash uchun ham zarur. Shuningdek, ta'limda yuqori samaradorlikka erishishda o'z-o'zini boshqarish qobiliyati pedagogga o'z ishini rejalashtirish va uni muvofiqlashtirishda yordam beradi.

Pedagoglar ko'pincha turli xil vaziyatlarda ishlashadi, bu esa ular uchun emotsional bosimlarni keltirib chiqarishi mumkin. O'z-o'zini boshqarish pedagogga stressga qarshi kurashishda va salbiy emotsiyalarni boshqarishda ham yordam beradi, bu esa o'quvchilarga yanada ijobiy muhitda ta'lim olish imkonini yaratadi [1].

Pedagoglarning o'z-o'zini boshqarishlarida shaxsiy va professional o'sish ham muhimdir. O'z-o'zini boshqarish pedagogning shaxsiy rivojlanishiga yordam beradi. Bu ko'nikma o'z-o'zini tahlil qilish, kamchiliklarni aniqlash va ularga qarshi kurashish imkonini yaratadi, bu esa pedagogning professionallik darajasini oshiradi. Pedagoglar o'z-o'zini boshqarish orqali o'quvchilarga nisbatan xotirjam va adolatli bo'ladilar. Bu o'quvchilarga ta'lim olishda ijobiy motivatsiya yaratadi va ular bilan o'zaro hurmat asosida munosabatlar o'rnatish imkonini beradi. Shu sababli, pedagoglar o'z-o'zini boshqarishni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishlari kerak, chunki bu nafaqat o'z faoliyatlarini yaxshilash, balki o'quvchilarga yanada samarali ta'lim berish uchun muhimdir.

Adabiyotlar tahlili. Buyuk allomalarimiz Imom Al-Buxoriy, At-Termiziy, Aziziddin Nasafiy, Husayn Voiz Koshifiy, Axmad Yassaviy, Fariduddin Attor, Jaloliddin Rumiylar asarlarida o'z-o'zini anglash va o'z-o'zini baholash va o'z-o'zini boshqarishga diniy-falsafiy nuqtai nazardan yondashgan bo'lsalar, Abduholiq G'ijduvoni, Bahovuddin Naqshband, Najmiddin Kubro, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Mashrab kabi mutaffakkirlar esa bu masalaga real, voqe'likdan kelib chiqqan holda yondashganlar.

Pedagogika va psixologiya sohasiga oid adabiyotlarda shaxsning o'z-o'zini anglashi va baholashini shakllantirishga katta e'tibor beriladi. O'z-o'zini boshqarishning tuzilishi va funksiyalari muammosi xorijlik olimlar L.I.Bojovich, N.Nyukomb, M.I.Lisina, A.G.Maslou, D.B.Elkonin, J.Piaje va boshqa psixologlarning ishlarida muhokama qilingan [2.89].

Atoqli fransuz psixologik maktabining namoyondasi Ribo[52] (1839-1916)ning fikricha, inson psixologik jihatdan taraqqiy etish jarayonida o'zini qurshab turgan barcha obyektlarni o'zlashtirib, ular to'g'risidagi tasavvurlarni umumlashtiradi va mulohaza yuritadi. Uning fikricha, idrok ko'lamining kengayishi, bilimning oshishi, diqqatni bir vaqtning o'zida bir nechta obyektlarga qarata olish insonning psixologik taraqqiyoti omili hisoblanadi. Ribo o'z-o'zini anglash, intellektual taraqqiyotni uch bosqichga ajratadi:

1. Immitatsiya (tashqi taqlid).
2. Identifikatsiya (kattalarning bilimlarini o'ziga singdirish, uning shaxsiy fazilatlari, xususiyatlarini o'zlashtirib borish).
3. Refleksiya (inson o'z-o'zini anglagan holda keyingi faoliyatini amalga oshirish, muayyan rejalar tuzish, ularni hayot va faoliyatga tatbiq etish).

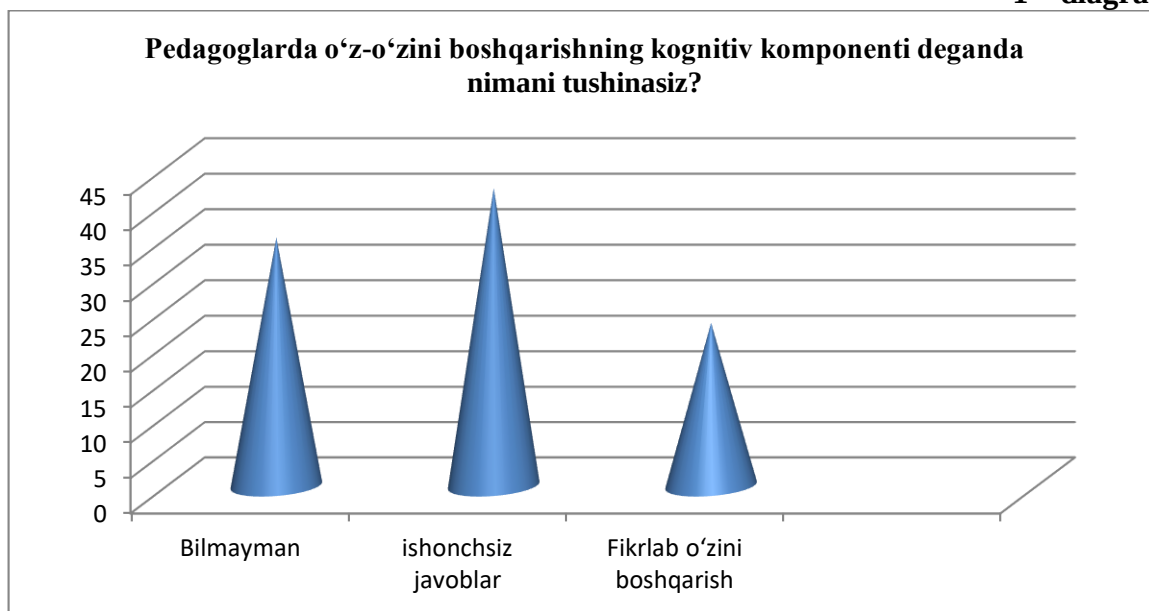
T.Riboning psixologik taraqqiyot bosqichlari haqidagi qarashlari individning o'zo'zini baholash qobiliyatining shakllanishi, rivojlanishi va takomillashuvini xarakterlaydi [4.68].

Pedagoglarning o'z-o'zini boshqarishlari faoliyati yuzasidan O'zbekistonlik olimlar ham alohida e'tibor qaratganlar. Pedagogning o'z-o'zini boshqarishi, uning kasbiy rivojlanishi va samarali ishlashini ta'minlash uchun zarurdir [3.67]. Bu masala ta'lim jarayonida pedagogning ichki motivatsiyasini, o'z bilimlarini, qobiliyatlarini va xulq-atvorini boshqarishga qaratilgan qadamlar sifatida tushuniladi. Psixolog olimlarimiz M.Vohidov, M.Davlatshen, E.G'oziyev, Sh.Xalilova, A.Nazarov, X. Sharofuddinovalar pedagoglarning o'z-o'zini boshqarish qobiliyati, ayniqsa, ta'lim tizimining sifatini oshirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydilar. O'z-o'zini boshqarish nafaqat pedagogik mahoratni, balki ijtimoiy va psixologik salohiyatni ham rivojlantirishi kerakligini muhim hisoblaydilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagoglarda o'z-o'zini boshqarishning tuzilmasi va komponentlarini aniqlash maqsadida kuzatish, tabiiy eksperiment, suhbat, anketa va test metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar yordamida pedagoglarda o'z-o'zini boshqarishning tuzilmasi va komponentlari haqidagi tassavur va fikrlari qay holatda ekanligi aniqlandi. Pedagoglarning o'z-o'zini boshqarish jarayonini tabiiy sharoitda kuzatish orqali ularning malakalari va muammolarga qanday yondashuvlari, pedagoglarning o'z-o'zini boshqarish uslublari, shaxsiy tajribalari va qiyinchiliklarga qanday javob berishlari, qaror qabul qilishdagi muvaffaqiyatlarini, xatoliklar va noto'g'ri qarorlar chiqarishdagi xatoliklar darajasini aniqlash, o'z-o'zini boshqarish darajasi, stressga chidamlilik, vaqtni boshqarish qobiliyatlari va boshqa muhim komponentlar haqidagi ma'lumotlar jamlanib olishga etibor qaratildi.

Tahlil va natijalar. Inson harakati, uning turmush tarzi o'z-o'zini anglashiga bog'liq. O'z-o'zini anglagan inson davlat va jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir etadi. Shuning uchun inson va uning kamoloti har bir davrda o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Shu maqsadda pedagogika va psixologiya fani o'qituvchilardan tashqari turli fan o'qituvchilarini ham jalb qilib, o'z-o'zini boshqarishning tuzilmasi va komponentlari haqidagi bilimlarini aniqlashga urindik va quydagi natijalar qo'lga kiritildi.

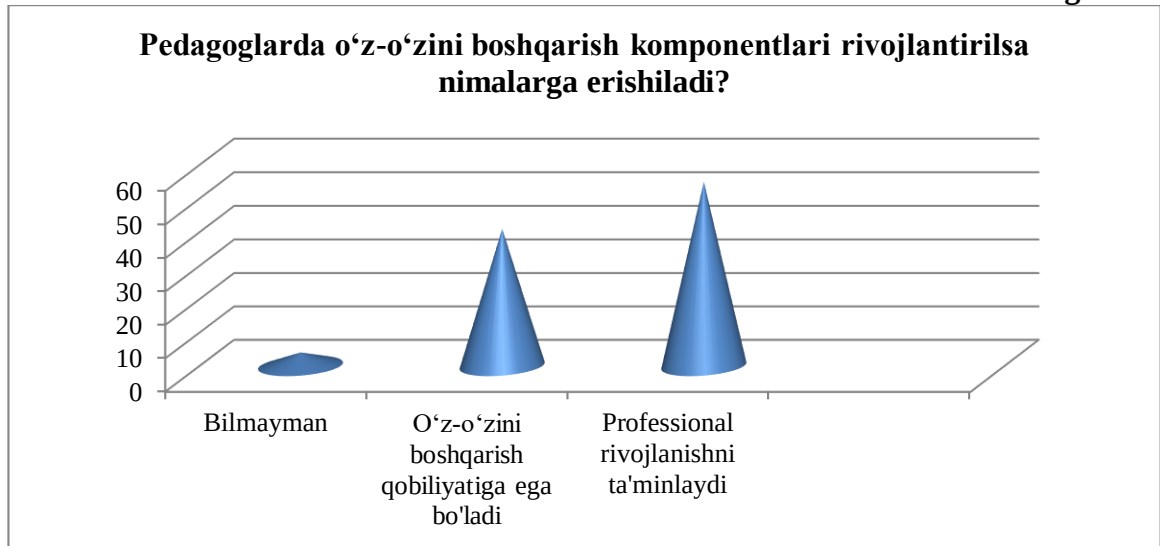
1 – diagramma

Natijalarga ko'ra 35% o'qituvchilar bilmasliklarini, 42 % o'qituvchilar o'zlarining javoblari to'g'ri ekanligiga ishonchsiz javoblarini bildirishdi va 23 % o'qituvchilar asosan pedagogika va psixologiya fani o'qituvchilari to'g'ri javob berdilar. Shuningdek, emotsional komponent, xulq-atvor komponenti va motivatsion komponentlar yuzasidan ham tahlil olib borildi.

Respondentlarga “Pedagoglarda o‘z-o‘zini boshqarish komponentlari” mavzusida davra suhbatlari tashkil etilib, ma’lumot berilganidan so‘ng o‘z-o‘zini boshqarishning pedagogik muhimligi qay darajada ekanligi so‘ralganida quyidagilar aniqlandi.

2 – diagramma

Natijalar tahliliga ko‘ra 4 % o‘qituvchilar bilmasliklarini bildirishgan bo‘lishsa, 41 % o‘qituvchilar o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyatiga ega bo‘ladi deb javob berishdi va 55% professional rivojlanishni ta‘minlaydi deb javob berishdi.

Xulosa. Pedagoglarda o‘z-o‘zini boshqarishning tuzilmasi va komponentlari shaxsning kasbiy muvaffaqiyati uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni tashkil etadi. O‘qituvchilar o‘z-o‘zini boshqarish orqali nafaqat o‘z faoliyatlarini samarali bajarishlari, balki talabalarga yuqori sifatli ta’lim berishda ham muvaffaqiyatga erishadilar. Pedagogik faoliyatda o‘z-o‘zini boshqarish darajasini yaxshilash maqsadida barcha o‘qituvchilarga o‘z-o‘zini anglash (Self-awareness); o‘zini tartibga solish (Self-regulation); motivatsiya va maqsadga erishish (Motivation and goal-setting); o‘zini baholash va tahlil qilish (Self-evaluation and reflection); stressni boshqarish (Stress management) kabi mavzularda davra suhbatlari va maruzalar tashkil etilsa psixologik nuqtai nazaridan amaliy natijalarga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Sh. Maxmudov. “Pedagogik psixologiya”. Uslubiy qo‘llanma– Denov.-Surxon-nashr, 2023 y.
2. Davletshin M.G., Mavlonov M.M., To‘ychieva S.M. Yosh va pedagogik psixologiya. – T.: TDPU, 2009
3. Usmanova A.A. Pedagogika va psixologiya. O‘quv qo‘llanma. –T.: JIDU. 304 bet
4. Рибо Т.А. Психология чувств. – СПб: типография А.А. Пороховщикова, 1898. – 124 с.
5. Toshkhojaev, A. T. "Pedagogik mahorat va kasbiy o‘sish: nazariy va amaliy yondashuvlar". – Tashkent, 2019.

Toshpo'latova Inobat Ulug'bek qizi,
Namangan davlat universiteti, "Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim"
kafedrası tayanch doktoranti
e-mail: anoratoshpolatova6@gmail.com

MAKTABGACHA KATTA YOSHDAGI BOLALAR KREATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK ZARURAT SIFATIDA

Annotatsiya: Maktabgacha katta yoshdagi bolalar kreativ kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Kreativ kompetensiya bolaning mustaqil fikrlashi, muammolarga yangicha yondashishi, o'z fikrlarini ifodalash qobiliyatini shakllantiradi va uning shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada kreativ kompetensiyaning mazmun-mohiyati, uning tarkibiy jihatlari, bolalar rivojlanishidagi o'rni hamda ta'lim jarayonida ahamiyati ilmiy-nazariy va amaliy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, kreativ fikrlash va ijodiy faoliyatni rag'batlantirishga yo'naltirilgan samarali pedagogik usullar, o'yin texnologiyalari, muammoli ta'lim va interfaol metodlar yoritiladi. Bolalarda kreativ kompetensiyani shakllantirish jarayonida innovatsion yondashuvlar, raqamli resurslardan foydalanish imkoniyatlari hamda pedagoglarning kasbiy mahoratini oshirish zarurati muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari, maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning kreativ salohiyatini rivojlantirish bo'yicha takliflar va amaliy tavsiyalar bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: kreativ kompetensiya, maktabgacha ta'lim, ijodiy fikrlash, innovatsion ta'lim texnologiyalari, pedagogik metodlar, muammoli ta'lim, interfaol o'yinlar, bolalar rivojlanishi, raqamli resurslar, kasbiy mahorat.

Аннотация: Развитие креативной компетентности детей старшего дошкольного возраста является неотъемлемой частью современного образовательного процесса. Креативная компетентность формирует у ребенка самостоятельное мышление, способность к нестандартному решению проблем и выражению своих мыслей, что оказывает непосредственное влияние на его личностное развитие. В данной статье рассматриваются сущность и структура креативной компетентности, ее роль в развитии детей, а также значимость в образовательном процессе на научно-теоретической и практической основе. Также освещены эффективные педагогические методы, игровые технологии, проблемное обучение и интерактивные методы, направленные на стимулирование креативного мышления и творческой деятельности. В процессе формирования креативной компетентности детей обсуждаются инновационные подходы, возможности использования цифровых ресурсов, а также необходимость повышения профессионального мастерства педагогов. Результаты исследования обогащены предложениями и практическими рекомендациями по развитию креативного потенциала детей в дошкольных образовательных учреждениях.

Ключевые слова: креативная компетентность, дошкольное образование, креативное мышление, инновационные образовательные технологии, педагогические методы, проблемное обучение, интерактивные игры, развитие детей, цифровые ресурсы, профессиональное мастерство.

Annotation: The development of creative competence in senior preschool children is an integral part of the modern educational process. Creative competence fosters independent thinking, the ability to find unconventional solutions to problems, and the expression of personal ideas, directly influencing a child's personal development. This article examines the essence and structure of creative competence, its role in child development, and its significance in the educational process from both theoretical and practical perspectives. It also highlights effective pedagogical methods, game-based technologies, problem-based learning, and interactive approaches aimed at stimulating creative thinking and creative activities. The study discusses innovative approaches, the potential use of digital resources, and the necessity of improving

teachers' professional skills in fostering creative competence. The research findings are enriched with proposals and practical recommendations for developing children's creative potential in preschool educational institutions.

Key words: *creative competence, preschool education, creative thinking, innovative educational technologies, pedagogical methods, problem-based learning, interactive games, child development, digital resources, professional skills.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatning jadal rivojlanishi, innovatsion texnologiyalarning keng joriy etilishi va axborot makonining kengayishi ta'lim tizimida yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim bosqichida bolalarning shaxsiy va intellektual rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ularni mustaqil fikrlovchi, ijodkor va innovator sifatida shakllantirish muhim pedagogik vazifaga aylanmoqda. Ushbu jarayonda bolalarda kreativ kompetensiyani rivojlantirish dolzarb masala bo'lib, u bolaning nafaqat san'at va ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishida, balki hayotdagi muammolarga yangicha yondashish, mustaqil fikr yuritish va noan'anaviy yechimlar topish qobiliyatini shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kreativ kompetensiya bolaning atrof-muhitga o'ziga xos yondashishi, mustaqil fikr yuritishi va o'z tajribasidan kelib chiqib yangi g'oyalarni ilgari surish qobiliyatini rivojlantiradi. Maktabgacha yosh davrida kreativ fikrlash va ijodiy qobiliyatlar eng faol shakllanadi. Shu sababli, pedagoglarning asosiy vazifalaridan biri bolalarda ushbu qobiliyatlarni rivojlantirish uchun qulay psixologik muhit yaratish, ilg'or ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, interfaol va innovatsion metodlarni keng joriy etishdan iboratdir. Bunda bolalarning tabiiy qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash, ularning mustaqil izlanishiga sharoit yaratish, ijodiy tafakkurini rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik yondashuvlarni ishlab chiqish katta ahamiyatga ega. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kreativ kompetensiyani rivojlantirishning dolzarbligi shundan iboratki, bu qobiliyat kelgusida bolaning ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi, innovatsion fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishi hamda jamiyatga moslashuvchanligini oshiradi. Shu bois kreativ kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari, muammoli ta'lim yondashuvlari, o'yin usullari va interfaol metodlar ta'lim jarayoniga keng joriy etilishi zarur.

Ushbu maqolada maktabgacha katta yoshdagi bolalarda kreativ kompetensiyani shakllantirishning nazariy asoslari, pedagogik texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar va samarali metodlarning o'rni tahlil qilinadi. Xususan, kreativ fikrlashni rag'batlantirishda o'yin texnologiyalari, muammoli ta'lim metodlari, interfaol mashg'ulotlar hamda raqamli resurslardan foydalanish imkoniyatlari muhokama qilinadi. Shuningdek, pedagoglarning kasbiy mahoratini oshirish va zamonaviy metodlardan samarali foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kreativ kompetensiya ta'lim jarayonining dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib, bu borada xalqaro va mahalliy tadqiqotlarda turli nazariy va amaliy yondashuvlar ishlab chiqilgan. Kreativ kompetensiyani rivojlantirishga oid ilmiy manbaalar psixologiya, pedagogika, ta'lim texnologiyalari va bolalar rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan zamonaviy tadqiqotlarga asoslanadi.

Kreativlik tushunchasi yirik pedagog va psixologlar tomonidan har xil nuqtai nazardan o'rganilgan. J.Gilford kreativ tafakkurni divergent fikrlash bilan bog'lab, insonning muammolarni turli usullar bilan hal qilish qobiliyatiga urg'u beradi[1]. Hozirgi kunda bu yondashuv maktabgacha ta'lim tizimida bolalarning kreativ tafakkurini shakllantirishda keng qo'llanilmoqda.

L.S.Vigotskiy esa kreativlikni bolalarning o'yin faoliyati va ijtimoiy tajribasi orqali rivojlantirish mumkinligini ta'kidlab, "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasini ilgari surgan[2]. A.N.Leontyev esa bola shaxsining rivojlanishida ijodiy faoliyat va tashabbuskorlik muhim ahamiyatga ega ekanligini qayd etadi[3].

O'zbekistonlik tadqiqotchilar orasida O.Musurmonova, D.Xodjayeva, Sh.S.Sharipov singari olimlar maktabgacha yoshdagi bolalarda kreativ fikrlash va ijodiy tafakkurni rivojlantirish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borishgan. Ularning tadqiqotlarida kreativ kompetensiya bolaning ijtimoiy va psixologik moslashuvi, ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatlari bilan uzviy bog'liq ekanligi ta'kidlangan[4].

Kreativ kompetensiyani rivojlantirishda muammoli ta'lim, loyiha metodi, o'yin texnologiyalari va interfaol metodlarning samaradorligi ilmiy jihatdan isbotlangan. J.Devey tomonidan ilgari surilgan "tajriba asosida o'qitish" (experiential learning) tamoyili bugungi kunda ta'lim jarayonida bolalarni mustaqil tadqiqot va izlanishga jalb etishning samarali usuli sifatida baholanadi[5].

Reggio Emilia yondashuvi bolalarni mustaqil izlanish va tadqiqotlar orqali rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, maktabgacha yoshdagi bolalar kreativ tafakkurini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv bolalarning tabiiy qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash hamda ularning ijodiy izlanishlarini rag'batlantirishni o'z ichiga oladi[6].

Mahalliy tadqiqotlarda kreativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan ilg'or pedagogik texnologiyalar, xususan, STEAM yondashuvi, muammoli o'qitish va ijodiy o'yin usullarining samaradorligi ko'rsatilgan. Sh.S.Sharipov va G.S.Saidova bolalarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish uchun turli interfaol metodlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish muhimligini qayd etishgan[7].

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonida tobora muhim rol o'ynamoqda. Xalqaro tadqiqotlarda A. Robinson tomonidan kreativ tafakkurni rivojlantirishda interaktiv platformalar, raqamli hikoyalashtirish (digital storytelling) va virtual o'yinlarning ahamiyati ta'kidlangan[8].

Mahalliy tadqiqotlarda R.Qodirova va L.Karimova bolalar kreativ tafakkurini rivojlantirishda mobil ilovalar, interaktiv doskalar va ta'limiy dasturlarni qo'llashning samaradorligini o'rgangan[9]. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan "Raqamli maktabgacha ta'lim" loyihasi esa kreativ kompetensiyani rivojlantirishda texnologik yondashuvlarning o'rni katta ekanligini ko'rsatmoqda.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalar kreativ kompetensiyasini rivojlantirish pedagogik jarayonning ajralmas qismi bo'lib, bunda interfaol va innovatsion yondashuvlar muhim o'rin tutadi. Kreativ kompetensiyani shakllantirishda o'yin texnologiyalari, loyiha metodi, muammoli ta'lim hamda raqamli resurslardan foydalanish samarali vositalar sifatida e'tirof etilgan.

Ushbu maqola maktabgacha katta yoshdagi bolalarda kreativ kompetensiyani rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslarini o'rganish, samarali pedagogik texnologiyalarni aniqlash hamda ularni ta'lim jarayonida qo'llashga oid ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida sifatli va miqdoriy metodlar uyg'unlashtirilib, kompleks yondashuv asosida olib borildi.

1. Nazariy tahlil – kreativ kompetensiya, maktabgacha ta'lim va pedagogik texnologiyalar bo'yicha milliy va xalqaro ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar, davlat ta'lim standartlari, metodik qo'llanmalar hamda ilg'or ta'limiy tajribalar tahlil qilindi. Shu bilan birga, kreativ kompetensiyani rivojlantirishga oid zamonaviy innovatsion metodlar va tadqiqotlar o'rganildi.

2. Eksperimental tadqiqot – maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning kreativ kompetensiyasini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalar amaliy sinovdan o'tkazildi. Eksperiment oldindan belgilangan reja asosida tashkil etilib, maqsadli guruh bilan ish olib borildi.

3. Emperik tadqiqot – bolalarning kreativ tafakkuri va ijodiy qobiliyatlarini baholash maqsadida quyidagi usullar qo'llanildi:

Kuzatish – bolalarning ijodiy faoliyati jarayonidagi xulq-atvori va tafakkur jarayoni o'rganildi.

Suhbat – bolalar va ularning tarbiyachilari bilan intervyular tashkil qilinib, ulardagi ijodiy qobiliyatlarning shakllanish dinamikasi baholandi.

Pedagogik diagnostika – bolalarning individual o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun psixodiagnostik testlar qo'llanildi.

So'rovnoma – pedagog va ota-onalar o'rtasida kreativ kompetensiya shakllanishi bo'yicha fikr va mulohazalarni o'rganishga qaratilgan anketalar tarqatildi.

4. Taqqoslash va tahlil – turli pedagogik metodlarning samaradorligi solishtirilib, ularning ta'lim jarayonida qanchalik muvaffaqiyatli ekani aniqlanib, eng optimal texnologiyalar ajratib olindi.

5. Statistik tahlil – eksperiment natijalari asosida kreativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan ta'lim texnologiyalarining samaradorligi baholanib, raqamli ko'rsatkichlar orqali ilmiy asoslangan xulosalar ishlab chiqildi.

Tadqiqot obyekti – maktabgacha katta yoshdagi bolalar ta'lim jarayoni.

Tadqiqot predmeti – maktabgacha katta yoshdagi bolalarda kreativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalar.

Tadqiqot quyidagi uch bosqichda amalga oshirildi:

1. Tayyorgarlik bosqichi.

Nazariy adabiyotlar va ilmiy manbaalar tahlil qilindi.

Mavzuga oid ilmiy-nazariy asoslar shakllantirildi.

Tadqiqot uslubiyati va metodologiyasi ishlab chiqildi.

Eksperimental tadqiqot o'tkazish uchun maqsadli guruhlar tanlab olindi.

2. Eksperimental bosqich.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kreativ kompetensiyani rivojlantirish bo'yicha turli pedagogik texnologiyalar sinovdan o'tkazildi.

Tajribaviy mashg'ulotlar tashkil etilib, bolalar faoliyatiga ijodiy yondashuv kiritildi.

Bolalarning o'zgarish dinamikasi kuzatilib, to'plangan ma'lumotlar qayd etildi.

3. Tahlil va natijalarni umumlashtirish bosqichi.

Olingan ma'lumotlar sifat va miqdoriy tahlil asosida qayta ishlanib, ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

Eksperiment natijalari statistik tahlil asosida umumlashtirildi.

Olingan natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Eksperimental tadqiqotning amalga oshirilishi

Eksperimentda maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi katta guruh bolalari ishtirok etdi.

Tadqiqot davomida quyidagi pedagogik texnologiyalar sinovdan o'tkazildi:

O'yin texnologiyalari – bolalar uchun kreativ fikrlashni rivojlantiruvchi interfaol va muammoli o'yinlar tashkil etildi. Ushbu o'yinlar orqali bolalarning mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlari shakllantirildi.

Muammoli ta'lim – bolalarga turli ijodiy topshiriqlar berilib, ularning muammolarni hal qilish qobiliyati o'rganildi. Bu usul bolalarning analitik fikrlash va mustaqil yechim topish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi.

Loyiha metodi – bolalar kichik ijodiy loyihalar ustida ishlash orqali mustaqil va kreativ tafakkurini shakllantirishga harakat qildilar. Ushbu yondashuv orqali bolalar o'z g'oyalarini mustaqil ishlab chiqish va amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Raqamli texnologiyalar – bolalar bilan interaktiv ta'lim platformalari, multimedia vositalari va ijodiy dasturlar orqali mashg'ulotlar olib borildi. Zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida bolalarning qiziqishlari oshirildi va ularning kreativ tafakkuri yanada rivojlandi.

Tadqiqot natijalari kreativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlarning samaradorligini baholash va ularni ta'lim jarayoniga integratsiyalash bo'yicha ilmiy hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi. Olingan natijalar maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning ijodiy tafakkurini shakllantirish uchun samarali metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari:

Maktabgacha ta'lim tizimida kreativ kompetensiyani rivojlantirish bo'yicha innovatsion yondashuvlarni ilgari surishga yordam beradi.

Pedagoglar uchun yangi metodik tavsiyalar ishlab chiqish va ta'lim jarayonida kreativ yondashuvlarni qo'llashga ko'maklashadi.

Bolalarning mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodiy tafakkur qobiliyatlarini shakllantirish orqali ularning kelajakdagi ta'lim jarayoniga tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, tadqiqot maktabgacha ta'lim tizimida kreativ kompetensiyani rivojlantirish bo'yicha samarali pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish uchun muhim ilmiy asos yaratdi.

Tadqiqot natijalari maktabgacha katta yoshdagi bolalarda kreativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalarning samaradorligini baholash va ularning ta'lim jarayoniga ta'sirini aniqlashga yo'naltirildi. Tadqiqot davomida bolalarning ijodiy tafakkuri, muammoli vaziyatlarga mustaqil yechim topish qobiliyati va yangi g'oyalarni ishlab chiqish salohiyati baholandi.

Kreativ kompetensiyaning dastlabki holati

Tadqiqot boshida bolalarning kreativ kompetensiya darajasi quyidagi mezonlar bo'yicha baholandi:

1. Muammoli vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyati – bolalarning yangi sharoitlarga moslashishi va noan'anaviy fikrlash darajasi.

2. Ijodiy yondashuv va tasavvur – bolaning yangi g'oyalar ishlab chiqish va ularni ifodalash qobiliyati.

3. Eksperimentga ochiqlik va mustaqil fikrlash – bolalarning yangi topshiriqlarni o'ziga xos yondashuvlar bilan bajarish istagi.

Dastlabki bosqich natijalariga ko'ra, bolalarning kreativ kompetensiyasi individual va pedagogik omillarga bog'liq bo'lib, ularning aksariyati standart yondashuvlarga tayanishga moyil. Kreativlik darajasi yuqori bo'lgan bolalar tajriba va muhitdan kelib chiqib yangi fikrlarni ishlab chiqish qobiliyatiga ega bo'lsalar-da, ko'pchilik hali ijodiy tafakkurni rivojlantirish uchun qo'shimcha rag'batlantirishga muhtoj ekanligi aniqlandi.

Eksperimental guruh natijalari

Eksperiment davomida pedagogik texnologiyalar joriy qilinganidan so'ng bolalarning kreativ kompetensiyasida sezilarli o'zgarishlar kuzatildi. Xususan:

O'yin texnologiyalaridan foydalanish – bolalarning mustaqil qaror qabul qilish va muammolarni turli yo'llar bilan hal qilish ko'nikmalarini oshirdi. O'yinli topshiriqlar bolalarning faolligi va tashabbuskorligini oshirishga xizmat qildi.

Muammoli ta'lim metodikasining tatbiq etilishi – bolalar an'anaviy yondashuvlardan chiqib, yangicha usullarda fikrlashga harakat qilishni boshladilar.

Loyiha metodini qo'llash – bolalar kichik ijodiy loyihalar ustida ishlash orqali yangi g'oyalar ishlab chiqish, ularni amalga oshirish va natijalarni baholash imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Raqamli texnologiyalar integratsiyasi – bolalar interaktiv dasturlar, raqamli hikoyalashtirish va vizual ifoda usullaridan foydalangan holda ijodiy jarayonlarni yanada samarali olib borishdi.

Tadqiqot davomida eksperimental va nazorat guruhlarini o'rtasida taqqoslash o'tkazildi. Eksperimental guruhda qatnashgan bolalar kreativ kompetensiyasining quyidagi jihatlari bo'yicha sezilarli o'sish kuzatildi:

1-jadval

Natijalar statistik tahlili

Ko'rsatkichlar	Dastlabki bosqich(%)	Yakuniy bosqich(%)	O'sish(%)
Mustaqil va ijodiy fikrlash	45%	78%	+33%
Yangi g'oyalar ishlab chiqish	40%	75%	+35%
Muammoli vaziyatlarni hal qilish	50%	82%	+32%

Guruhiy ijodiy faoliyatga moslashish	55%	85%	+30%

Natijalar shuni ko'rsatdiki, kreativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan maxsus pedagogik texnologiyalarni qo'llash bolalarning mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvlarini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Tahlil natijalariga ko'ra, maktabgacha katta yoshdagi bolalarda kreativ kompetensiyani rivojlantirish pedagogik jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi. Tajriba asosida olib borilgan tadqiqotlar natijasi o'yin texnologiyalari, muammoli ta'lim, loyiha metodikasi va raqamli texnologiyalar integratsiyasi bolalarning ijodiy salohiyatini oshirishda samarali vositalar hisoblanadi.

Kelajakda kreativ kompetensiyani rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish, pedagoglarning bu boradagi bilim va ko'nikmalarini oshirish hamda ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha katta yoshdagi bolalarda kreativ kompetensiyani rivojlantirish zamonaviy ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Kreativ tafakkur va ijodiy qobiliyat bolalarning shaxsiy rivojlanishida, ularning mustaqil qaror qabul qilishida va kelajakdagi akademik hamda ijtimoiy muvaffaqiyatlarida hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot doirasida kreativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalar – o'yin texnologiyalari, muammoli ta'lim, loyiha metodi va raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiyalash samarali natijalar bergani aniqlandi. Eksperimental guruhda ishtirok etgan bolalarda mustaqil va ijodiy fikrlash darajasi ancha oshganligi kuzatildi. Bolalarda yangi g'oyalarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish qobiliyatini shakllantirish, tafakkurni rivojlantirish orqali bolalarning muammoli vaziyatlarga ijodiy yondashishini ta'minlash, pedagoglarning innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini oshirish, ta'lim jarayonida interfaol va texnologik resurslardan samarali foydalanish kreativ kompetensiyani rivojlantirishning muhim jihatlari hisoblanadi.

Olib borilgan tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida o'yin texnologiyalari va loyiha metodidan keng foydalanish, bolalarni erkin ijod qilishga rag'batlantiruvchi muhit yaratish orqali ta'lim jarayoniga kreativ yondashuvlarni joriy etish;

2. O'qituvchilarni kreativ pedagogika, zamonaviy ta'lim texnologiyalari va interfaol metodikalarga o'rgatish bo'yicha seminar-treninglar tashkil etish, innovatsion yondashuvlarni maktabgacha ta'lim tizimiga integratsiyalash bo'yicha tajriba almashish platformalarini yaratish orqali pedagoglarning kasbiy malakasini oshirish;

3. Bolalar uchun maxsus interaktiv o'quv dasturlarini ishlab chiqish va ta'lim jarayonida qo'llash, kreativ tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan mobil ilovalar va virtual laboratoriyalarni joriy etish kabi raqamli texnologiyalardan foydalanish;

4. Uy sharoitida kreativ tafakkurni rivojlantirish bo'yicha ota-onalar uchun metodik qo'llanmalar ishlab chiqish, oilaviy o'yinlar, kreativ faoliyat va tajriba asosida o'rganish usullarini tavsiya qilish orqali ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish.

Yuqorida keltirib o'tilgan tavsiyalar maktabgacha ta'lim tizimida kreativ kompetensiyani rivojlantirishga ko'mak berib, bolalarning kelajakdagi o'quv va hayotiy muvaffaqiyatlarini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Gilford J.P. "The nature of human intelligence", "McGraw-hill" nashriyoti 2005.q.n.
2. Vigotskiy L.S. "Мышление и речь", Rossiya, "Pedagogika" nashriyot 2010 q.n.
3. Leontev A.N. "Деятельность, сознание, личность", Rossiya, "Pedagogika nashriyoti", 2011 q.n.

4. Musurmonova O., Sharipova Sh., Xodjayev Sh., “Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar” jurnali 2024, 3-son.
5. Devey J. “Experience and Education”, Amerika, 2007.q.n.
6. Malaguzzi L. “No way. The hundred is there”, Italiya, 2022.
7. Sharipov Sh. “O’qituvchi shaxsining ijodkorlik faoliyati” Toshkent, 2012.
8. Robinson P. “ESP Today:a Practitioner’s guide”, Amerika, 2000.
9. Karimova L. “Mobil texnologiyalar asosida electron ta’lim resurslarini yaratish”, Toshkent, 2022.

Atoyeva Mehriniso Farhodovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD)

KREDIT-MODUL TIZIMIDA INTEGRATSION STRATEGIYALARNI SAMARALI JORIY ETISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada kredit-modul tizimida integratsion strategiyalarni samarali joriy etishning psixologik asoslari tahlil qilinadi. Kredit-modul tizimi ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish va talabalar uchun ta'limni yanada moslashuvchan qilishga qaratilgan yangilik sifatida ko'rib chiqiladi. Integratsiya jarayonida psixologik omillar, jumladan, talabalarining o'ziga bo'lgan ishonchi, motivatsiya, stressni boshqarish va ijtimoiy moslashuv kabi jihatlari alohida ahamiyatga ega. Maqolada integratsion strategiyalarni muvaffaqiyatli joriy etish uchun psixologik yordamning roli, shuningdek, psixologik yordam turlari, masalan, stressni boshqarish bo'yicha treninglar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tarmoqlari orqali talabalar uchun yangi tizimga moslashishning osonlashishi mumkinligi ko'rsatilgan. Umuman olganda, maqola kredit-modul tizimida muvaffaqiyatli integratsiyani amalga oshirish uchun psixologik yondashuvlarni muhim jihat sifatida baholaydi.

Kalit so'zlar: kredit-modul tizimi, integratsion strategiyalar, psixologik asoslar, psixologik yordam, motivatsiya, stressni boshqarish, ijtimoiy moslashuv, talabalar, ta'lim jarayoni, o'ziga bo'lgan ishonch, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, integratsiya jarayoni, yangi tizimga moslashish, psixologik farovonlik, ta'lim islohotlari.

Аннотация: В данной статье анализируются психологические основы эффективного внедрения интеграционных стратегий в рамках кредитно-модульной системы. Кредитно-модульная система рассматривается как новаторский подход, направленный на повышение эффективности образовательного процесса и улучшение гибкости образовательной среды для студентов. В процессе интеграции особое внимание уделяется психологическим факторам, таким как уверенность студентов в себе, мотивация, управление стрессом и социальная адаптация. В статье рассматривается роль психологической помощи при внедрении интеграционных стратегий, а также различные формы поддержки, такие как тренинги по управлению стрессом и социальные сети поддержки, которые помогают студентам легче адаптироваться к новым условиям. В общем, статья подчеркивает важность психологического подхода для успешной интеграции в рамках кредитно-модульной системы.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, интеграционные стратегии, психологические основы, психологическая помощь, мотивация, управление стрессом, социальная адаптация, студенты, образовательный процесс, уверенность в себе, социальная поддержка, процесс интеграции, адаптация к новой системе, психологическое благополучие, образовательные реформы

Annotation: This article analyzes the psychological foundations of effectively implementing integration strategies within the framework of the credit-modular system. The credit-modular system is viewed as an innovative approach aimed at enhancing the efficiency of the educational process and increasing the flexibility of the learning environment for students. During the integration process, particular attention is given to psychological factors such as students' self-confidence, motivation, stress management, and social adaptation. The article explores the role of psychological support in implementing integration strategies, as well as various forms of assistance, such as stress management training and social support networks, which help students adapt more easily to the new system. Overall, the article highlights the importance of a psychological approach to successful integration within the credit-modular system.

Keywords: credit-modular system, integration strategies, psychological foundations, psychological support, motivation, stress management, social adaptation, students, educational

process, self-confidence, social support, integration process, adaptation to the new system, psychological well-being, educational reforms.

Kirish. Kredit-modul tizimi (KMT) ta'lim sohasidagi islohotlar jarayonida muhim o'rin tutadi va uning samarali amalga oshirilishi ta'lim sifatini oshirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bu tizim, o'z navbatida, talabalarga nafaqat o'z bilimlarini mustahkamlash, balki professional malakalarini rivojlantirish va real hayotda qo'llaniladigan ko'nikmalarni egallash imkoniyatini yaratadi. KMT talabalarining o'qish jarayonida erkinlik va o'ziga xoslikni ta'minlaydi, chunki ular o'zlarining qiziqishlari va ehtiyojlariga mos keladigan kurslarni tanlash imkoniga ega bo'lishadi. Bu tizimning ta'lim jarayoniga kiritilishi o'qituvchilar va talabalar o'rtasida yanada samarali o'zaro aloqani ta'minlashga, shuningdek, ta'limning individual va modulli yo'nalishlarga bo'linishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, kredit-modul tizimida integratsion strategiyalarni joriy etish nafaqat ilmiy, balki psixologik nuqtai nazardan ham katta ahamiyatga ega. Integratsion strategiyalarni muvaffaqiyatli qo'llash talabalarining umumiy rivojlanishiga, ularning ta'limga bo'lgan motivatsiyasining oshishiga va shaxsiy qobiliyatlarini kengaytirishga yordam beradi. Integratsiya jarayonlari, o'z navbatida, talabalarga ko'proq mustaqil ishlash imkoniyatlarini yaratadi, bu esa o'z-o'zini boshqarish va vaqtni samarali rejalashtirish kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Integratsiya jarayonlarining psixologik jihatlari ham juda muhimdir. Ta'limda integratsion yondashuvlar, talabalarga stressni kamaytirish va o'qish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilishda yordam beradi. Masalan, bir nechta fanlarni birlashtirib o'rganish, o'quvchilarda to'liq bilimlarni shakllantirishga olib keladi va bir-birini to'ldiruvchi malakalarni egallash imkonini beradi. Bunda, talabalar nafaqat akademik jihatdan, balki psixologik va ijtimoiy jihatdan ham o'sadi. Integratsiya, shuningdek, talabalarga o'zlarini o'qish va jamoada ishlashda ko'proq ishonch hissini hosil qilishga yordam beradi, bu esa ularning ijtimoiy moslashuvini yaxshilaydi.

Shu sababli, kredit-modul tizimida integratsion strategiyalarni psixologik asoslar bilan birgalikda joriy etish talabalarining o'qish jarayoniga nisbatan yondashuvini sezilarli darajada o'zgartiradi. Bu nafaqat bilim olish sifatini oshiradi, balki talabalarining psixologik farovonligini ta'minlaydi, ularning kasbiy faoliyatga tayyorgarlik darajasini va jamiyatda muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini yaxshilaydi.

Asosiy qism. 1. Kredit-modul tizimi va uning ta'limdagi o'rni. Kredit-modul tizimi (KMT) - bu ta'lim jarayonida talabalarining o'zlarini erkinroq his qilishlarini ta'minlash, ular o'z qiziqishlari va ehtiyojlariga mos ravishda o'qish yo'nalishlarini tanlash imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun joriy qilingan tizimdir. Ushbu tizimda, o'quv rejasi modullarga bo'linadi va talaba ma'lum bir kreditlar asosida kerakli darslarni tanlash huquqiga ega bo'ladi. Bunday tizimning afzalligi shundaki, u nafaqat akademik bilimlarni mustahkamlash, balki talabalarga o'zlarining mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish imkoniyatini ham beradi.

Shuningdek, KMT talabaning akademik faoliyatini va professional malakalarini yaxshilashda, ularni mutaxassislik bo'yicha yuqori malakali mutaxassislar etib tayyorlashda katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga, KMT o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi o'zaro aloqani yaxshilaydi, o'quv jarayonida o'qituvchilar tomonidan talabalarining ehtiyojlariga moslashuvchan yondashuvni amalga oshirishni osonlashtiradi.

2. Integratsion strategiyalarni joriy etish: ta'lim va psixologiya o'rtasidagi munosabatlar. Integratsion strategiyalarni ta'lim jarayoniga kiritishning psixologik asoslari ayniqsa muhimdir. Integratsiya o'z ichiga bir nechta fanlar va yo'nalishlarni birlashtirishni, o'quvchilarga turli nuqtai nazarlardan qarash imkonini yaratishni ta'minlaydi. Bu yondashuv talabalarining bilim va ko'nikmalarini kengaytiradi, ularni bir nechta fan o'rtasida bog'liqlikni anglashga o'rgatadi. Shu bilan birga, integratsion strategiyalar talabalarga o'z fikrlarini shakllantirish va muammolarni bir nechta tomonlardan tahlil qilish imkoniyatini beradi. Bu, o'z navbatida, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Integratsiya jarayonlari talabalarga ko'p qirrali bilimlarni egallash imkoniyatini yaratadi. Masalan, biologiya, kimyo va fizika fanlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunish, talabalarni ilmiy qarashlarni kengaytirishga undaydi. Shuningdek, bunday yondashuv talabalarning ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini oshiradi, chunki ular turli fanlardan olingan bilimlarni bir-biriga moslashtirib, muammolarni bir nechta jihatdan ko'rib chiqadilar.

Psixologik nuqtai nazardan, integratsion strategiyalar talabalarning motivatsiyasini oshiradi. O'quvchilar o'zlarining qiziqishlariga mos fanlarni tanlash orqali yanada ko'proq ishtiyoq bilan o'qishadi. Bu jarayon, shuningdek, talabalar orasida o'zaro hamkorlikni kuchaytiradi, chunki ular o'quv jarayonida bir-birining nuqtai nazarini hurmat qilishga va boshqalar bilan bilim almashishga ko'proq tayyor bo'lishadi. Integratsiya, shuningdek, o'quvchilarda tanqidiy fikrlash va muammolarni turli nuqtai nazarlardan ko'rish qobiliyatini rivojlantiradi, bu esa ular uchun hayotdagi turli vaziyatlarga moslashishni osonlashtiradi.

Shu sababli, integratsion strategiyalarni ta'lim jarayoniga kiritish nafaqat akademik muvaffaqiyatni oshiradi, balki talabalarning psixologik va shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi.

Psixologik nuqtai nazardan, integratsiya jarayonlari talabalar uchun psixologik xavfsizlikni ta'minlaydi. Talabalar uchun turli fanlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rish, ularning o'qish motivatsiyasini oshirishga, o'quv jarayonida stressni kamaytirishga yordam beradi. Ko'p sonli va bir-biriga aloqador fanlarni o'rganish, talabalarda bilimlarni birlashtirish va ularga kengroq dunyoqarashni rivojlantirish imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, bunday yondashuv talabalarga o'z o'qishiga bo'lgan ishonchni kuchaytiradi, chunki ular har bir fanning o'zaro bog'liqligini va muhimligini anglaydilar.

3. Integratsion strategiyalar va talabaning motivatsiyasi. Integratsion strategiyalarni samarali joriy etish talabalarning motivatsiyasini oshirishda muhim rol o'ynaydi. O'quvchilarning o'qish motivatsiyasi ko'plab omillarga bog'liq, jumladan, o'quv jarayonining shaxsiylashtirilishi, ilmiy va kasbiy o'sish imkoniyatlari, hamda integratsiya jarayonlarining ularning shaxsiy rivojlanishiga ta'siri.

Integratsion strategiyalar, o'quvchilarga o'z ta'lim yo'nalishlarini tanlashda yanada ko'proq erkinlik berish orqali motivatsiyani oshiradi. O'quvchilarning o'z qiziqishlariga mos keladigan fanlar va kurslar bo'yicha tanlov qilishlari, ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Masalan, o'zining qiziqishlari va ehtiyojlariga mos keladigan ko'plab fanlarni birlashtirib o'rganish, talabalarni motivatsiya qiladi va ularni ta'lim jarayoniga yanada faolroq jalb etadi. Bu holat, shuningdek, o'quvchilarni o'z bilimlarini kengaytirishga va yangi yo'nalishlarda o'zlarini sinab ko'rishga undaydi.

Integratsiya jarayonlarining ilmiy va kasbiy o'sish imkoniyatlarini taqdim etishi ham talabaning motivatsiyasini oshiradi. Integratsion yondashuvlar, turli fanlar va yo'nalishlarni birlashtirgan holda talabalarga chuqurroq va kengroq bilimlar olish imkoniyatini yaratadi. Bu o'z navbatida, talabalarning kasbiy malakalarini rivojlantirishga, yangi ko'nikmalarni egallashga va o'z sohasidagi yangi yutuqlarni kashf etishga yordam beradi. Shuningdek, bunday yondashuv talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyatlariga tayyorligini oshiradi, chunki ular real dunyo muammolariga yanada yaxshiroq tayyorlanadilar.

Integratsiya jarayonlari shuningdek, talabalarning shaxsiy rivojlanishiga ta'sir qiladi. O'quvchilar o'z fikrlarini shakllantirishda va mustaqil qarorlar qabul qilishda ko'proq ishtirok etadilar. Bu jarayon, o'z navbatida, talabalarga o'z-o'zini boshqarish va vaqtni samarali rejalashtirish kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi. Bunday yondashuv talabalarni o'zlariga bo'lgan ishonchni oshiradi va ular o'z maqsadlariga erishish uchun motivatsiya topadilar.

Shunday qilib, integratsion strategiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish nafaqat akademik muvaffaqiyatni oshiradi, balki talabalarning motivatsiyasini ham kuchaytiradi, ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi. Integratsiya jarayonlari talabalarga o'z qiziqishlari va ehtiyojlariga mos keladigan ilmiy va kasbiy imkoniyatlarni yaratib, ularni yanada faolroq va motivatsiyalangan holda o'qish jarayoniga jalb etadi.

Integratsiya strategiyalarining talabalarning motivatsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirishi mumkin. Masalan, bir nechta fanlarni birlashtirish orqali talabalar, o'z bilimlarini bir-biriga bog'lab, yanada chuqurroq tushuncha hosil qiladilar. Bu esa o'z navbatida, o'qishga bo'lgan motivatsiyani oshiradi, talaba o'zining o'qish jarayoniga yanada faolroq kirishadi. Integratsiya talabalarni o'zlari uchun qiziqarli va foydali bo'lgan bilimlarni tanlashga, ularga eng mos keladigan yondashuvni topishga imkon yaratadi.

1-jadval

Psixologik jihat	Ta'siri	Natijalar
Stressni boshqarish	O'quvchilarni stressni boshqarish ko'nikmalarini o'rgatish.	O'quvchilarda stressni kamaytirish, o'qish jarayoniga bo'lgan stressli holatni boshqarish.
Ijtimoiy moslashuv	Talabalarning o'zlarini ijtimoiy muhitda erkin va ishonchli his qilishi.	Talabalar o'zini jamiyatda, guruhda faol ishtirok etish va ijtimoiy jihatdan o'zini yaxshi his qilish.
Vaqtни rejalashtirish	O'quvchilarga vaqtни samarali boshqarishni o'rgatish.	Talabalar o'z vaqtlarini rejalashtirish va topshiriqlarni boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi.
Topshiriqlarni boshqarish	O'quvchilarga topshiriqlarni samarali boshqarish ko'nikmalarini o'rgatish.	Talabalar o'z topshiriqlarini samarali bajarish, vaqtни tejash va ishlarni muvaffaqiyatli yakunlashni o'rganadi.
Sinovlar uchun tayyorgarlik	Sinovlarga tayyorlanish bo'yicha strategiyalarni o'rgatish.	Talabalar sinovlarga yaxshi tayyorlanib, o'zlarini yanada ishonchli his qiladilar.

Bu jadval integratsion strategiyalarni joriy etish orqali talabalarning psixologik farovonligini qanday yaxshilash mumkinligini ko'rsatadi.

Shuningdek, integratsiya talabalarga ko'p sonli hamkorlik shakllarini taqdim etadi. Jamoaviy ishlash, muammolarni birgalikda hal qilish, o'z fikrlarini ifodalash va boshqalar bilan muloqot qilish talabalarga ijtimoiy moslashuvni yaxshilashda yordam beradi. Talabalar o'zlarining ijtimoiy muhitda ko'proq erkin va ishonchli his qiladilar, bu esa ularning umumiy farovonligini ta'minlaydi.

Kredit-modul tizimida integratsion strategiyalarni joriy etish, nafaqat ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, balki talabalarning psixologik holatini yaxshilashga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Integratsiya, talabalarga ko'p qirrali bilimlarni egallash, stressni kamaytirish, ijtimoiy moslashuvni yaxshilash va o'qish motivatsiyasini oshirish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga, yuqori malakali mutaxassislar sifatida jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishlariga yordam beradi.

Xulosa. Kredit-modul tizimi (KMT) ta'limda o'zgarishlar kiritishda, ayniqsa, integratsion strategiyalarni samarali joriy etishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu tizim talabalarga o'zlarini erkin his qilishlari, o'qish jarayonini mustaqil va ijodiy ravishda boshqarish imkoniyatini beradi. Integratsion strategiyalarni ta'lim jarayoniga kiritish, nafaqat ilmiy, balki psixologik jihatdan ham talabalarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ular o'quv jarayonida o'z motivatsiyasini oshiradi, stressni kamaytiradi, va ijtimoiy moslashuvni yaxshilaydi.

Integratsiya orqali talabalarga turli fanlar va yo'nalishlar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish, o'z-o'zini boshqarish va vaqtни rejalashtirish kabi ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyati yaratiladi. Bularning barchasi talabaning ta'limga bo'lgan munosabatini o'zgartiradi, ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshiradi va psixologik holatlarini yaxshilaydi.

Shu bilan birga, integratsion yondashuvlar, o'zaro aloqalar va jamoaviy ishlashni rivojlantirish orqali talabalarning ijtimoiy moslashuvi kuchayadi. Natijada, kredit-modul tizimida integratsion strategiyalarni muvaffaqiyatli joriy etish talabalarning akademik muvaffaqiyatlarini

oshirish bilan birga, ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga, jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishlariga xizmat qiladi.

Bundan kelib chiqadiki, KMTda integratsion strategiyalarni amalga oshirish, ta'lim tizimini yanada samarali, talabalarning psixologik va ijtimoiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi tizimga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Maksimov, A. (2020). Kredit-modul tizimi va uning ta'limdagi ahamiyati. Tashkent: O'zbekiston Ta'limi.
2. Shamsutdinova, R. (2019). Integratsion strategiyalarni ta'lim tizimiga joriy etishning psixologik asoslari. Ta'lim va innovatsiyalar jurnali, 3(5), 25-34.
3. Xolmatov, M., & Mirzaev, Z. (2021). Kredit-modul tizimida ta'limning samaradorligini oshirish. O'zbekiston pedagogika va psixologiya ilmiy-texnik jurnali, 4(8), 50-59.
4. Andreeva, A. V. (2018). Psikhologiya obucheniya i motivatsiya studentov v usloviyakh kreditno-modul'noy sistemy. Moskva: Visshaya shkola.
5. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim Vazirligi (2021). Kredit-modul tizimining ta'limdagi roli va uni joriy etish. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim Vazirligi nashri.
6. Zayniddinov, N. (2022). Integratsion strategiyalar va ularning talabalarning ijtimoiy moslashuviga ta'siri. Ijtimoiy pedagogika va psixologiya jurnali, 6(2), 78-85.
7. Sokolova, I. A. (2017). Integratsiya v obrazovanii: teoriya i praktika. Saint-Peterburg: Nauka.
8. Belyaev, V. G. (2019). Psixologiya obucheniya: teoriya i praktika integratsionnykh strategiy. Moskva: Akademiya.
9. Kozlov, A. V. (2020). Psixologiya integratsionnykh protsessov v obrazovanii. Tashkent: Ta'lim nashriyoti.
10. Bakhretdinova, G. (2018). O'quvchilar motivatsiyasi va uning o'zgarish jarayonlari. Ta'lim psixologiyasi jurnali, 7(3), 120-128.

Boymatov Bahrom Eshmamatovich,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi "Fanlarni rivojlantirish bo'limi" bosh
mutaxassisi

O'QUVCHILARNING KREATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TAFAKKUR

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'quvchilarning kreativ kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilingan. Kreativ kompetensiya tushunchasi, uning pedagogik va psixologik asoslari, shuningdek, o'quv jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Maqolada o'quvchilarda ijodiy qobiliyatlarni shakllantirish uchun samarali muhit yaratish, innovatsion ta'lim metodlaridan foydalanish va jamoaviy ishlarning roli ta'kidlanadi. Zamonaviy texnologiyalardan, shu jumladan, interaktiv darslardan foydalanish orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirishning afzalliklari bayon qilingan. Maqola kreativlikka yo'naltirilgan ta'lim amaliyoti uchun amaliy tavsiyalar taqdim etadi.

Kalit so'zlar: kreativ kompetensiya, ijodiy fikrlash, o'quv jarayoni, innovatsion ta'lim metodlari, interaktiv darslar, jamoaviy ish, kreativlikni rivojlantirish, ta'lim texnologiyalari, ijodiy qobiliyatlar, pedagogik asoslar.

Аннотация: В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты развития креативной компетентности школьников. Выделены понятие креативной компетентности, ее педагогические и психологические основы, а также ее значение в образовательном процессе. В статье подчеркивается роль создания эффективной среды для формирования креативных способностей учащихся, использования инновационных методов обучения, командной работы. Описаны преимущества развития креативного мышления посредством использования современных технологий, в том числе интерактивных уроков.

Ключевые слова: креативная компетентность, креативное мышление, образовательный процесс, инновационные методы обучения, интерактивные уроки, работа в команде, развитие креативности, образовательные технологии, творческие способности, педагогические основы.

This article analyzes the theoretical and practical aspects of the development of students' creative competence. The concept of creative competence, its pedagogical and psychological foundations, as well as its importance in the educational process are highlighted. The article emphasizes the role of creating an effective environment for the formation of creative abilities in students, the use of innovative educational methods, and teamwork. The advantages of developing creative thinking through the use of modern technologies, including multimedia and interactive lessons, are described.

Key words: creative competence, creative thinking, educational process, innovative educational methods, multimedia, interactive lessons, teamwork, creativity development, educational technologies, creative abilities, pedagogical foundations.

Kirish. Kreativ kompetensiya – bu insonning murakkab muammolarga yangicha yondashuv topish, yangi g'oyalar yaratish va standart bo'lmagan holatlarda tezda faoliyat yuritish qobiliyatidir. Bu kompetensiya insonning ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatini o'z ichiga olib, uning murakkab muammolarni hal qilishdagi imkoniyatlarini kengaytiradi. Kreativ kompetensiya nafaqat shaxsiy muvaffaqiyatga erishishda, balki jamiyatdagi umumiy taraqqiyotga hissa qo'shishda ham muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda kreativlikning ahamiyati ortib, bilim va texnologiyalar tez sur'atlarda o'zgarib borayotgan sharoitda, har bir shaxsga zamon talablariga moslashish, yangicha fikrlash va ijodiy yechimlar topish qobiliyati zarur.

Ta'limning asosiy vazifalaridan biri – o'quvchilarda ijodiy tafakkurni shakllantirish va ularning kreativ imkoniyatlarini ochishdir. Bugungi kunda jamiyatga nafaqat bilimli, balki kreativ va innovatsion fikrlay oladigan kadrlar zarur.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – o'quvchilarda kreativ kompetensiyani rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilishdir. Maqola kreativlikni rivojlantirishda qo'llaniladigan samarali usul va texnologiyalarni o'rganishni, shuningdek, o'quv jarayonida ulardan foydalanishning asosiy yo'llarini ko'rsatishni maqsad qiladi. Bu maqsadni amalga oshirishda quyidagi vazifalar qo'yiladi:

kreativ kompetensiyaning mazmuni va unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish;
o'quvchilarda kreativlikni rivojlantirishga mo'ljallangan metod va vositalarni tahlil qilish;
zamonaviy ta'lim jarayonida kreativ kompetensiyani rivojlantirishning samarali uslublarini aniqlash.

Ushbu vazifalarni bajarish orqali maqola o'qituvchilarga o'z faoliyatida kreativ kompetensiyani rivojlantirishda yo'nalish ko'rsatish va amaliy tavsiyalar berishga yo'naltirilgan.

Adabiyotlar sharhi. Psixologiyada kreativlik insonning ichki imkoniyatlarini namoyon etishda va emotsional rivojlanishga turtki berishda asosiy omil hisoblanadi. A.Maslou, K.Rojers kabi olimlar insonning ijodiy tabiatini shaxsning o'sishiga olib keluvchi muhim manbaa sifatida ko'rsatganlar. Ularning fikricha, insonning ijodiylikka bo'lgan intilishi uning shaxsiy qiymatlarini namoyon etishda yordam beradi[1].

Kreativ kompetensiyaning nazariy asoslariga turli pedagogik va psixologik yondashuvlar turtki bo'lgan. Masalan, J.Gilfordning tadqiqotlarida kreativlik ijtimoiy va shaxsiy qobiliyatlar yordamida shakllanib, insonning fikrlash jarayonidagi elastiklikni oshiradi, degan nazariya ilgari surilgan. Gilford fikricha, "kreativlik nafaqat individual tafakkur, balki muammolarga nisbatan yondashuvning o'zgarishiga ham yordam beradi"[2; 78-bet].

G.Gardner esa o'z tadqiqotlarida tushunchani shunday izohlaydi: "kreativlik – shaxs tomonidan amalga oshiriladigan amaliy harakat bo'lib, u o'zida muayyan yangilikni aks ettirishi va ma'lum amaliy qiymatga ega bo'lishi lozim"[3; 52-bet].

Dj.Piagetning yondashuvi nuqtai nazaridan ifodalansa, kreativlik "muayyan soha bo'yicha o'zlashtirilgan puxta bilimlar bilan birga yuqori darajada noodatiy ko'nikmalarga ham ega bo'lish"[4; 65-bet] demakdir.

Muhokama va tahlil. Kreativ kompetensiya pedagogika va psixologiya sohalarida turli nazariy yondashuvlarga asoslanadi. Pedagogik nuqtai nazardan, kreativ kompetensiya insonning ijodiy qobiliyatlarini aniqlash va rivojlantirish, shuningdek, ularni amaliy faoliyatda qo'llashga yordam beradi. Kreativlik, pedagogikada ta'kidlanishicha, o'quvchilarda yangi g'oyalar yaratish, fikrlash chuqurligi va elastikligiga asoslanib, ularning jamiyatdagi o'z rolini anglashda va shaxsiy maqsadlarga erishishda muhim hisoblanadi.

G'arb kishilari uchun kreativlik negizida noan'anaviylik, qiziquvchanlik, tasavvur, hazil-mutoyiba tuyg'usi va erkinlik mavjud bo'lishiga e'tiborni qaratadilar[5; 125-bet].

Sharqliklar esa, aksincha, kreativlikni ezgulikning qayta tug'ilish jarayoni, deb tushunadilar[6; 61-bet]. Garchi g'arblik va sharqliklarning kreativlik borasidagi qarashlari turlicha bo'lsa-da, biroq, har ikki madaniyat vakillari ham mazkur sifat va unga egalikni yuqori baholaydilar.

Kreativlik va innovatsion tafakkur o'zaro bog'liq bo'lib, ular bir-birini to'ldiruvchi jarayonlar hisoblanadi. Kreativlik insonda yangi g'oyalar va g'oyalarga yangicha yondashuv yaratish qobiliyatini shakllantirsa, innovatsion tafakkur ushbu g'oyalarni hayotga tadbiq etish va ulardan samarali foydalanish imkoniyatini yaratadi. Innovatsion tafakkurning ijobiy jihatlari, ayniqsa, o'quv jarayonida ko'zga ko'rinib turadi, chunki o'quvchilar yangi bilimlarni o'zlashtirishda kreativ fikrlash usullarini qo'llash orqali muammolarga samarali yechim topadilar.

O'quvchilarning kreativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun avvalo ular uchun erkin va ijodiy muhit yaratish kerak. Bunday muhit o'quvchilarda mustaqil fikrlash va yangicha g'oyalarni ilgari surishga sharoit yaratadi. Psixologlar ta'kidlashicha, o'quv muhiti o'quvchilarning fikrlash jarayoniga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Erkin muhitda o'quvchilar yangi g'oyalarni yoritish va ularni sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu o'quv jarayonida qo'llab-quvvatlovchi muhit, ya'ni o'qituvchi tomonidan qo'llash, tanqidiy emas, balki ijodiy yondashuvni rag'batlantirishni o'z

ichiga oladi. Bundan tashqari, o'quvchilarning ijodiy topshiriqlarni bajarishda erkin bo'lishlari ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Kreativ kompetensiyani rivojlantirishda innovatsion ta'lim metodlari muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday metodlar o'quvchilarning o'rganish jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlaydi, ularni yangi g'oyalarni topishga va muammolarga yangicha yondashuv bilan qarashga o'rgatadi. Masalan, "aqliy hujum" (brainstorming) usuli o'quvchilarni erkin fikrlashga chorlaydi, turli g'oyalar bilan bo'lishish va bir-birlarining fikrlarini boyitishga yordam beradi. Shuningdek, "keys stadi" va "rolli o'yin" kabi innovatsion metodlar kreativ kompetensiyani rivojlantirishda samarali hisoblanadi, chunki ular turli muammolarni voqeyi holatlarda yechishni talab qiladi. Bu metodlar o'quvchilarning kundalik hayotdagi voqea-hodisalarni tahlil qilish qobiliyatini oshiradi va murakkab masalalarni hal qilishdagi ijodiy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Jamoaviy ishlar kreativlikni rivojlantirishda o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlikni rag'batlantiradi, ularni birgalikda muammolarga yechim topishga o'rgatadi[7]. Jamoada ishlash jarayonida o'quvchilar turli fikrlar bilan tanishib, ularni tahlil qilish orqali o'z qarashlarini shakllantiradilar. Masalan, jamoada ijodiy topshiriqlarni bajarish orqali o'quvchilar o'z g'oyalarini erkin bayon qilish va ularni birlashtirishga o'rganadilar. Bunda jamoa a'zolari o'zaro fikr almashish orqali ijodiy yondashuvlarni boyitadilar. Bunday topshiriqlar o'quvchilarda jamoaviy mas'uliyat va o'zaro hurmat hissini ham shakllantiradi, bu esa ularning ijodiy hamkorligini rag'batlantiradi[8].

Shunday qilib, o'quvchilarda kreativ kompetensiyani rivojlantirish uchun qulay muhit yaratish, innovatsion ta'lim metodlarini joriy etish va jamoaviy ishlarni tashkillashtirish muhim hisoblanadi. Ular o'quvchilarning ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini kuchaytirib, zamonaviy ta'lim talablariga javob beradigan yondashuvlarni yaratadi.

Natijalar. Kreativ kompetensiyani rivojlantirish bo'yicha o'tkazilgan tajribaviy tadqiqotlardan olingan natijalar, ushbu sohadagi yondashuv va metodlarning samaradorligini ko'rsatadi. Masalan, bir tadqiqotda ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun "aqliy hujum" usuli qo'llanib, uning o'quvchilarning kreativlik ko'rsatkichlariga ta'siri o'rganilgan. Natijada, ushbu usul qo'llangan guruhlardagi o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlari va mustaqil fikrlash darajasi sezilarli darajada oshgan. Boshqa bir tadqiqotda esa simulyatsiya va interaktiv metodlardan foydalanish orqali o'quvchilarning yangi g'oyalar yaratish qobiliyati va elastik fikrlash darajasi rivojlangani aniqlangan. Ushbu natijalar kreativ kompetensiyani rivojlantirishda amaliyotga asoslangan yondashuvlarning muhimligini tasdiqlaydi.

O'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini baholash uchun turli metodlar qo'llaniladi. Eng keng tarqalganlaridan biri – test va savol-javob shaklidagi baholash bo'lib, bu orqali o'quvchilarning yangi g'oyalarni ishlab chiqish, ularni ifodalash va tafakkur qilish qobiliyatlari o'rganiladi. Masalan, Torrans kreativlik testlari o'quvchilarning kreativ qobiliyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, portfolio usuli orqali ijodiy loyihalarni baholash ham samarali metodlardan biri bo'lib, bu orqali o'quvchilarning uzoq muddatdagi ijodiy rivojlanishi kuzatiladi. Boshqa bir usul – uchinchi shaxs bahosi bo'lib, bu o'quvchilar yoki mutaxassislar tomonidan o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini baholashga asoslanadi [9].

Kreativ kompetensiyani rivojlantirish o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlari, mustaqil fikrlash va innovatsion yondashuvlarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Kreativ kompetensiya – bu o'quvchilarning muammolarga yangicha yechimlar topish qobiliyatini, yangi g'oyalar yaratish va ularni hayotga tatbiq etish imkoniyatini oshiradi. Ushbu kompetensiya jamiyat va iqtisodiyotning rivojlanishi uchun ham o'ta muhimdir. Zamonaviy ta'lim jarayonida kreativlikni rivojlantirish faqat dars jarayonidagi o'qitishga emas, balki o'quvchilarning hayotiy malaka va imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Xulosa va tavsiyalar. Kreativ kompetensiyani qo'llab-quvvatlash uchun o'qituvchilar quyidagi usullarni amaliyotga joriy qilishlari mumkin:

1. Ijodiy muhit yaratish – o'quvchilarning mustaqil fikrlash va eksperiment qilish imkonini ta'minlovchi ochiq va qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratish.

2. Interaktiv va innovatsion metodlardan foydalanish – “aqliy hujum”, “keys stadi”, “simulyatsiya” va “rolli o'yinlar” kabi metodlardan foydalanish.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun quyidagi yo'nalishlar dolzarb hisoblanadi:

1. Kreativ kompetensiyani rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar – pedagogik va psixologik omillarning ijodiy rivojlanishga ta'sirini chuqurroq o'rganish.

2. Turli fanlarda kreativlikni rivojlantirish metodlari – kreativ kompetensiyani turli ta'lim sohalarida qo'llash va ularga yo'naltirilgan alohida usullarni ishlab chiqish.

3. Raqamli texnologiyalar ta'siri – zamonaviy texnologiyalar, virtual vositalar va media resurslarning ijodiy tafakkurga ta'sirini o'rganish.

4. Ta'lim jarayonida kreativ kompetensiyani baholash metodlari – o'quvchilarning kreativ rivojlanishini baholash uchun samarali va ishonchli baholash vositalarini ishlab chiqish.

Ushbu yo'nalishlar o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini yanada samarali rivojlantirish va ta'limda kreativ kompetensiyani qo'llab-quvvatlashda yangi yondashuvlarni kashf etishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Maslow A. Motivation and Personality. -New York: Harper & Row. 1989. –P.254.;
2. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. -New York: McGraw-Hill, 2001. – P.124.
3. Gardner, H. The arts and human development. New York, 1973, NY: Wiley.
4. Piaget J. The Psychology of Intelligence. –London: Routledge & Kegan Paul, 2011. – P.211.
- Sternberg, R. J. (2003). The Propulsion Theory of Creative Contributions. In Wisdom, Intelligence and Creativity Crystallized (pp. 124-147).
5. Медник С. Асимметрия мозга и процесс творчества. –М.: Мир, 1981. –С.97.
6. Pickard, E. Toward a theory of creative potential / E. Pickard //The journal of creative behaviour. -1990. - Vol. 24. - № 1. - P. 1 - 9.
7. Алиева С.И. Особенности развития критического мышления учащихся в условиях новой образовательной парадигмы // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. 2011. № 2. С. 18-20.
8. Rogers R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. –Boston: Houghton Mifflin, 1987. –P.78.

Xudoyberdiyev Nurislom,

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa
doktori

KASBIY MALAKA OSHIRISH KURSLARIDAGI AXBOROT-TA'LIM MUHITIDA O'QITUVCHILARNING LOYIHALASH KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya: Maqolada kasbiy malaka oshirish kurslaridagi axborot-ta'lim muhitida o'qituvchilarning loyihalash kompetentligini rivojlantirishning uslubiy imkoniyatlari qalamga olingan. Unda umumta'lim maktabining o'quv jarayonida loyiha faoliyatining ahamiyatini chuqurroq tushunish uchun malaka oshirish tizimida o'qituvchining loyihaviy kompetentsiyasini rivojlantirishni imkon beradigan innovatsion ish shakllari va usullaridan foydalanish muhimligini ta'kidlangan.

Kalit so'z va iboralar: o'qituvchi, axborot-ta'lim muhiti, kompetensiya, loyihalash kompetentlik, axborot, kasbiy faoliyat, innovatsion fikrlash, modellashtirish.

Аннотация: В статье рассматриваются методические возможности развития проектной компетентности педагогов в информационно-образовательной среде курсов повышения квалификации. Для более глубокого понимания значения проектной деятельности в образовательном процессе общеобразовательной школы важно использовать в системе повышения квалификации инновационные формы и методы работы, позволяющие развивать проектную компетентность учителя.

Ключевые слова и фразы: учитель, информационно-образовательная среда, компетентность, проектная компетентность, информация, профессиональная деятельность, инновационное мышление, моделирование.

Anotation. The article discusses the methodological possibilities of developing teachers' design competence in the information-educational environment in professional development courses. In order to better understand the importance of project activities in the educational process of a comprehensive school, it is emphasized that it is important to use innovative forms and methods of work that allow developing the teacher's design competence in the professional development system.

Keywords and phrases: teacher, information-educational environment, competence, design competence, information, professional activity, innovative thinking, modeling.

Kirish. Ta'lim amaliyotini modernizatsiya qilish va pedagogikaning nazariy asoslarini ishlab chiqish ta'lim sohasida me'yoriy, mazmunli va uslubiy-texnologik o'zgarishlar bilan birga keladi. Ijtimoiy-ta'lim sharoitida nafaqat universal, umumiy kasbiy va kasbiy kompetensiyalarning butun spektriga ega bo'lgan, balki tez o'zgaruvchan ijtimoiy-madaniy sharoitlarda kasbiy faoliyat uchun moslashuvchan strategiyalarni yaratish qobiliyatiga ega bo'lgan o'qituvchilarga bo'lgan ehtiyoj hamon saqlanib qolmoqda.

O'qituvchining kasbiy standartida loyiha umumlantirilgan mehnat funktsiyasi sifatida baholanadi, uni amalga oshirish o'qituvchining kasbiy faoliyatini tashkil etishning zarur mexanizmiga aylanadi, uning vakolatlarini amalga oshirishga yordam beradi. Loyihaning sifati bevosita o'qituvchining loyiha malakasi darajasiga bog'liq. O'qituvchilarning loyiha kompetentsiyasini rivojlantirish muammosini hal qilishda o'qituvchilarning malakasini oshirishni ta'minlaydigan oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim tizimi muhim rol o'ynaydi.

Turli ilmiy va pedagogik manbaalarni tahlil qilishimiz shuni ko'rsatadiki, kasbiy tayyorgarlikning mavjud nazariyasi va amaliyoti o'qituvchining loyiha kompetentsiyasining mohiyatini aniqlaydigan, uning mazmuni, tuzilishini, shuningdek, malaka oshirish jarayonida ushbu hodisani rivojlantirish modeli, pedagogik shart-sharoitlari va texnologiyasini aniqlaydigan

ishlarni to'liq va har tomonlama taqdim etmaydi. Muammoning nazariy jihatdan yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi uning dolzarbligining ilmiy-nazariy darajasini oldindan belgilab beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Ta'limda loyihalash g'oyasi J.Dyui, J.A.Komenskiy, A.S. Makarenko, T.P. Shchedrovitskiy P.P. Blonskiy, S.T. Shatsky va boshqalarning asarlarida talqin etilgan[1; 2].

P.P.Blonskiy loyiha - bu shaxsning tashabbuskorligi, ijodkorligi va ma'naviyatini rivojlantirish, deb hisoblaydi[3].

M.V. Krupeninaning ta'kidlashicha, bu tizimli faoliyat yondashuvining pedagogik tamoyillari va qoidalarini amalga oshirishni ifodalovchi loyihadir[4].

"Loyihani tizimli faoliyat, shaxsga yo'naltirilgan, kompetentsiyaga asoslangan yondashuvlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqish loyiha faoliyatini uning asosi sifatida aniqlash imkonini beradi"[5], deb ta'kidlaydi V.P.Bespalko.

Amerikalik olim Jon Dyui fikricha, loyiha texnologiyasi tahsil oluvchilarning shaxsiy qiziqishlarini inobatga olgan holda ta'lim jarayoniga tatbiq qilinishi va ta'lim subyektlarining o'quv jarayonidagi faoliyatini maqsadli yo'naltirishga mo'ljallanishi lozim[1].

Tadqiqot metodologiyasi.Kasbiy malaka oshirish kurslaridagi axborot-ta'lim muhitida o'qituvchilarning loyihalash kompetentligini rivojlantirishning uslubiy imkoniyatlari statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanildi. To'plangan ma'lumotlar asosida kuzatish va iqtisodiy tahlilni qiyoslash, tizimli yondashuv hamda mantiqiy yondashuv kabi uslublardan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ta'lim muhitining asosiy tarkibiy qismlari, hozirgi kunda shubhasiz, raqamli axborot ta'lim muhitini shakllantirish va uni umumiy ta'lim tizimiga integratsiyalash jarayonida, elektron ta'lim tizimini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim muhitini shakllantirishda, raqamli axborot ta'lim muhitini shakllantirish muhim omil hisoblanadi. Bu uning shaxsiy qobiliyatlarini bilim va faoliyat subyekti sifatida aniqlashga asoslanib, o'z navbatida har kimning muqobil ta'lim shakllarini o'rganish orqali o'z rivojlanish yo'nalishini tanlash huquqini tan olishga asoslanadi[6].

Loyiha kompetensiyasi – bu o'qituvchining ta'lim jarayonini oldindan rejalashtirish, dars va o'quv materiallarini ishlab chiqish, innovatsion usullarni qo'llash va ta'lim jarayonini tahlil qilish qobiliyatidir[7].

Kasbiy malaka oshirish kurslarida o'qituvchilarida loyiha kompetensiyasini rivojlantirish axborot-ta'lim muhitini modellashtirish muammosining dolzarbligi hozirgi vaqtda zamonaviy jamiyatning o'qituvchilarini yuqori sifatli tayyorlashga bo'lgan ehtiyoji bilan bog'liq.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi "Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 231-son qarori mazmuni bilimga asoslangan jamiyatga o'qiyotgan shaxsni markazga qo'yish va o'rganish paradigmasini o'zgartirish imkonini beradi[8]. Shu maqsadda ta'lim tizimi o'zaro ta'sir qiluvchi:

ta'lim dasturlari va turli daraja yo'nalishdagi davlat ta'lim standartlari majmui bilan ifodalanadi;

ta'lim muassasalari tarmog'i va ularni amalga oshiruvchi ta'lim organlari.

Ta'lim tizimining tuzilmasini ochib berishda me'yoriy hujjatlarda ta'lim umumiy ta'lim, kasb

hunar ta'limi, qo'shimcha ta'lim va kasb-hunar ta'limiga bo'linib, butun umr davomida ta'lim olish huquqini (uzluksiz ta'lim) amalga oshirish imkoniyatini ta'minlaydiganligini ta'kidlaydi.

Biz loyiha kompetensiyasining o'zini ijtimoiy amaliyotning turli sohalarida loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirishda shaxsning mustaqil nazariy va amaliy faoliyatga qobiliyati va tayyorligida ifodalangan faoliyat subyektlarining integral xarakteristikasi sifatida ko'rib chiqamiz.

O'qituvchining malakasini oshirish jarayonida loyiha kompetensiyasining rivojlanishi uning loyiha faoliyatiga tayyorligi bilan ta'minlanadi. O'qituvchining kasbiy kompetensiyasining

quyi tuzilmalaridan biri bo'lgan loyiha kompetentsiyasi innovatsion o'zgarishlarga qodir bo'lgan juda mustaqil tuzilmadir. Uning yordami bilan ma'lumot tahlil qilinadi, mazmuni tanlanadi va bilimlar birlashtirilib, ta'lim faoliyatini loyihalash va amalga oshirish imkonini beradi.

O'qituvchining shaxsiyati va faoliyatining kasbiy jihatdan ahamiyatli xususiyati sifatida loyiha kompetentsiyasi samarali kasbiy tajribani shakllantirishga yordam beradi. O'qituvchining loyiha kompetentsiyasini rivojlantirish jarayonida qiymat kompetentsiyasiga va kasbiy faoliyatiga professional-shaxsiy munosabatlarga yangi motivlar va yo'nalishlar paydo bo'ladi.

Binobarin, o'qituvchining loyiha kompetentsiyasi - bu o'qituvchilardan malaka oshirishning shaxsiy ma'nosini tushunish va tushunishni talab qiladigan kasbiy faoliyatda uzoq muddatli yo'nalishni ta'minlaydigan dinamik tizimli shakllanishdir. Loyiha malakasini namoyish qilish loyiha bilimlari, ko'nikmalari va tajribasini kasbiy faoliyatida qo'llashni talab qiladi.

O'qituvchining loyihaviy kompetentsiyasi uning rivojlanish jarayonida loyiha bilimlari, loyiha faoliyatining shaxsiy tajribasi va unga bo'lgan qiymatli munosabatga yo'naltirilgan integratsiyalashgan kasbiy va shaxsiy sifatni ifodalaydi, o'qituvchining kasbiy kompetentsiyasining innovatsion xususiyatini ifodalaydi va uning kasbiy va pedagogik faoliyatining ijodiy uslubini ta'minlaydi. Bu tizimli va funktsional-protsessual komponentlarni o'z ichiga olgan dinamik tizimdir. Loyiha kompetentsiyasining tarkibiy qismi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

- ✚ kognitiv;
- ✚ madaniy;
- ✚ texnologik;
- ✚ kommunikativ;
- ✚ refleksiv;
- ✚ innovatsion.

Loyiha kompetentsiyasining funktsional-protsessual komponenti shaxsiy, motivatsion, interaktiv, me'yoriy va baholash elementlari bilan ifodalanadi.

Tizim-faoliyat, shaxsga yo'naltirilgan va kompetentsiyaga asoslangan yondashuvlar metodologiyasiga asoslangan malaka oshirish jarayonida o'qituvchining loyiha kompetentsiyasini rivojlantirish modeli o'rganilayotgan jarayonning muhim xususiyatlari, aloqalari va munosabatlarini aks ettiradi va quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

- ✚ prognostik-maqсадli (prognozlash va rejalashtirish faoliyati);
- ✚ tarkib (bilim, ko'nikma, faoliyatni tashkil etish shakli, ko'nikma, texnologiya,
- ✚ loyiha kompetentsiyasini rivojlantirish);
- ✚ mezon-baholash (mezonlar, ko'rsatkichlar);
- ✚ natijaga asoslangan (natija kafolatlangan ishlab chiqilgan loyiha kompetentsiyasi sifatida);
- ✚ pedagogik shartlarning tarkibiy qismi.

Taqdim etilgan model malaka oshirishning haqiqiy amaliyotida o'qituvchining loyiha kompetentsiyasini rivojlantirish jarayonining nazariy asosidir. Modelning bunday ta'siri o'qituvchilarning loyiha kompetentsiyasini rivojlantirish jarayonida tashkilotchilar va ishtirokchilarning birgalikdagi faoliyatiga integratsiyalashgan yondashuv talablarini hisobga olgan holda erishiladi.

Shunday qilib, model ixtisoslashtirilgan axborot muhitiga ega bo'lgan pedagogik hamjamiyatning tarmoq loyihasi bo'lib, uning doirasida maktab o'qituvchilarini tayyorlash, shu jumladan, o'qituvchilar tomonidan original loyihalarni, shuningdek manfaatdor ijtimoiy sheriklar bilan qo'shma loyihalarni boshlash orqali o'qitish tashkil etiladi.

O'qituvchining malakasini oshirish jarayonida loyiha kompetentsiyasini samarali rivojlantirishga yordam beradigan pedagogik shartlar:

loyiha kompetensiyasini amalga oshirish jarayonida o'qituvchining shaxsiy tajribasini o'z-o'zidan amalga oshirish;

o'qituvchining loyiha faoliyatiga qiziqishini rivojlantirishga yordam beradigan motivatsion maydonni yaratish;

hamkorlik va birgalikda yaratish orqali o'rganish;

o'qituvchining loyiha kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik monitoringini amalga oshirish.

“O'qituvchilarning loyiha kompetensiyasini rivojlantirish” maxsus kursidan foydalanish asosida o'qituvchilarning ilmiy-uslubiy faoliyatini tashkil etish;

malaka oshirish jarayonida o'qituvchining kasbiy faoliyatining dinamik, uzoq muddatli va istiqbolli yo'nalishi sifatida loyiha kompetensiyasining rivojlanish darajasini oshirishni rejalashtirish.

Xulosa. Kasbiy malaka oshirish kurslaridagi axborot-ta'lim muhiti modeli o'qituvchilarning loyiha kompetensiyasini rivojlantirish uchun zamonaviy ta'lim texnologiyalarini integratsiyalashuviga, o'qituvchilarning mustaqilligini rivojlantirishga va ularni kasbiy faoliyat voqeligiga tayyorlashga yordam beradi. Kasbiy malaka oshirish kurslaridagi axborot-ta'lim muhiti pedagogik ta'lim sifatini oshirish va raqobatbardosh mutaxassislarni shakllantirishda yangi istiqbollarni ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Дьюи, Дж. Школа и общество / Дж. Дьюи. – М.: Госиздат, 1924. – 168 с.
2. Botirova S.R. Bo'lajak o'qituvchilarining innovatsion tadqiqot faoliyatiga tayyorgarligini shakllantirish metodikasi 13.00.02 – Ta'lim tarbiya nazariyasi va metodikasi (kimyo) pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PHD) dissertatsiyasi avtoreferati, Samarqand – 2024
3. Блонский П.П. Диагностическая деятельность педагога: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений/ Блонский П.П.; под ред. В.А. Сластенина, И.А. Колесниковой. - М.: Издательский центр «Академия», 2016. -288 с.
4. Крупенина М.В. Процесс педагогического проектирования: теоретико-методические основы. Автореф. дис. .канд. пед. наук. - Хабаровск, 2006
5. Беспалько, В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения / В.П. Беспалько. - М.: Издательство ИПО МО России, 1995. - 207 с.
6. Муслимов Н. А., Уразова М. Б., Эшпулатов Ш. Н. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси //Тошкент: Fan va texnologiya. – 2013. – Т. 160.
7. Толипов Ў.К., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг назарий ва амалий асослари. – Т.: “Fan va texnologiyalar” нашриёти, 2006.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi “Maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi 231-son qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-6981085>

Ismoilova Nurjaxon Zuxuriddinovna,
Toshkent davlat pedagogika universiteti,
"Psixologiya" kafedrası v.b. professori
Nurjaxon.Ismoilova@bk.ru

O'QUVCHI VA TALABALARDA STRESSGA BARQARORLIKNI OSHIRISHDA LOKUS NAZORAT SHAKLLARI VA SHAXS HAYOTIY POZITSIYALARINING O'RNI

Annotatsiya. Mazkur maqola bugun barchani qiziqtirgan dolzarb muammolardan biri bo'lgan stress holati va stressga barqarorlik hamda uni oshirishga ta'sir etuvchi o'ziga xos koping zaxiralarining tahliliga bag'ishlangan. Stressga barqarorlik haqidagi qarashlarda odatda birinchidan, organizmning ichki yoki tashqi ta'sirlarga reaksiyasi muhim ekanligi ta'kidlansa, ikkinchi tomondan, tashqi ta'sirga bildirilayotgan reaksiya shaxsning o'ziga xos subyektiv xususiyatlari bilan bog'liqligi qayd etiladi. Shunga ko'ra, stressga barqarorlikni oshirishda asosiy determinant vazifasini bajaruvchi o'ziga xos psixologik omillarni ham tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Kalit so'zlar: stress, koping zaxira, lokus kontrol, internal lokus, eksternal lokus, determinant, organizm, reaksiya.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу одной из актуальных проблем, сегодня интересующих всех - стресс и стрессоустойчивости, а также копинг ресурсов влияющих на повышение стрессоустойчивости. В представлениях о стрессоустойчивости обычно подчеркивается, во-первых, важна реакция организма на внутреннее или внешнее воздействие, а во-вторых, отмечается, что выраженная реакция на внешнее воздействие связана с собственными субъективными особенностями личности. Соответственно, целесообразно также проанализировать конкретные психологические факторы, которые выступают в качестве основных определяющих факторов в повышении стрессоустойчивости.

Ключевые слова: стресс, копинг ресурсы, локус контрол, интернальный локус, экстернальный локус, детерминант, организм, реакция.

Annotation. This article is devoted to the analysis of the stressful state, which today is one of the pressing problems of interest to everyone, resistance to stress and specific coping reserves that influence its strengthening. In views on resistance to stress, firstly, it is emphasized that the body's reaction to internal or external influences is important, and secondly, it is noted that the reaction to external influences is associated with the individual's own subjective characteristics. Accordingly, it is advisable to analyze specific psychological factors that play the role of the main determining factor in increasing stress resistance.

Key words: stress, coping resources, locus of control, internal locus, external locus, determinant, organism, reaction

Kirish. Bugungi kunda yoshlarning stressga nisbatan barqarorligini oshirish masalasi o'ziga xos dolzarblik kasb etib, bu borada olib borilayotgan ilmiy izlanishlarda shaxsning stressga barqarorligini oshirishga ta'sir etuvchi omil va determinantlarni aniqlash hamda ularni korrektsiyalash yoki rivojlantirish orqali stressga barqarorlikni oshirish masalasiga e'tiborning qaratilganligi nafaqat jahon psixologiyasida, balki o'zbek psixologiyasida ham o'ziga xos yo'nalish sifatida o'rta chiqmoqda. Shunga ko'ra, biz ham kelajak egalari bo'lgan o'quvchi va talaba yoshlarning stressga barqarorligini oshirishda lokus nazoratning o'rni muhimligini aniqlashga e'tibor qaratdik. Shu o'rinda lokus nazorat tushunchasiga oydinlik kiritib o'tishni lozim topdik. S.Yu. Golovin tahriri ostida chop etilgan amaliy psixologlar uchun mo'ljallangan psixologik atamalar lug'atida mazkur atamaga quyidagicha ta'rif berilgan. Lokus nazorat (lot. locus – joy, fransuz. control – tekshirish) – shaxsning o'z faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni tashqi kuchlarga (eksternal) yoki o'zi imkoniyatlariga bog'liq holda o'ziga (internal) yuklashga bog'liq bo'lgan moyilligini tavsiflovchi sifatidir [1; 235 6].

Adabiyotlar sharhi: Shaxsning stressga barqarorligi masalasida mamlakatimiz psixologlari tomonidan chuqur ilmiy izlanishlar amalga oshirilmagan bo'lsada mazkur masala so'nggi yillarda o'zbek psixologlarining e'tibor markazidagi masalaga aylandi va bu borada borada bir nechta tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Xususan, D.D. Boymirzaeva (Oliy o'quv yurtlari talabalarida frustratsiya namoyon bo'lishi), D.U.Mamadiyarova (umumiy amaliyot shifokorlarida kasbiy stress rivojlanishi), J.Sh.Ostonov (maktab o'quvchilarining o'quvchilarining stressli vaziyatlarni yengib o'tishda koping xulq), F.T. Shermatov (bo'lajak ofitserlarda kasbiy zo'riqishlar), D.S.Qarshieva (pedagoglarda kasbiy stress va stressga barqarorlik), Z.S. Elov (Ichki ishlar xodimlarida suitsidal xulq motivasiyasi), R.Yu. Ernazarova (talabalarda stress dinamikasi) larning ishlarida mazkur masalaga e'tibor qaratilgan va qiziqarli natijalar olingan.

MDH davlatlari olimlari ham mazkur masalaga katta e'tibor qaratishgan va A.N.Akopyan, A.A.Andreeva, V.A.Bodrov, V.M.Bondina, Ye.V.Zelichenko, T.L.Kryukova, O.V.Lozaqacheva, A.A.Rean, A.B. Rogozyan, N.E.Yablonskiy, V.Yu.Sherbatix kabi tadqiqotchilar pedagogik sohaga tegishli muammolar sifatida stress va stressga barqarorlik masalasini o'rganish yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borishgan, ular asosan pedagoglar, talabalar, o'quvchilar misolida mazkur masalaning yechimini topishga urunganlar.

Xorij psixologiyasining namoyondalari ham bu borada ilmiy izlanishlar olib borishgan, ulardan R.Lasarus, R.Thoits, E.Frydenberg, S.Folkman kabi tadqiqotchilar stressga barqarorlikni o'rganishda shaxsdagi koping-xulqning namoyon bo'lishi qay darajada ahamiyatga ega ekanligiga alohida e'tibor qaratishgan bo'lsada, aynan maktab-oliy ta'lim tizimi tahsil oluvchilarining o'quv faoliyati bilan bog'lab tadqiq etishga bag'ishlangan ishlar soni deyarli uchramaydi.

Tadqiqot mazmuni. Tadqiqotning g'oyasi o'quvchi va talabalarda stressga barqarorlikning lokus nazorat shakllari bilan o'zaro aloqadorlik xususiyatlarini o'rganish orqali ularda stressga barqarorlikni oshirish imkoniyatlari mavjudligini izohlashdan iborat. Shu g'oyani isbotlash maqsadida tadqiqot usullari sifatida N.P.Fetiskinning «Stressga barqarorlikni aniqlash» metodikasi, J.Rotterning «Lokus nazoratni aniqlash» so'rovnomasi va N.Vodjpyanova, M.Shteyn tomonidan modifikatsiya qilingan «Shaxs hayotiy pozitsiyalarini o'rganish» metodikalaridan foydalandik.

Natijalar: Dastlabki ikki metodika asosida olingan natijalarni Spirman mezoniga ko'ra tahlil qilganimizda quyidagi ko'rinishdagi jadvalni hosil qildik. 1 - jadvaldan ko'rinib turibdiki, lokus nazoratning internal shakli stressga barqarorlik bilan ($r=0,312$; $p\leq 0,01$) ijobiy korrelyatsiyani ko'rsatgan bo'lsa, lokus nazoratning eksternal shakli stressga barqarorlik bilan ($r=0,305$; $p\leq 0,01$) salbiy korrelyatsiyani ko'rsatgan.

Ma'lumki, tashqi lokus nazoratga ega bo'lgan shaxslar atrofida sodir bo'layotgan ijobiy yoki salbiy voqea-hodisalarni tasodif yoki taqdir hukmi sifatida idrok etishga o'rganishgan, shuning uchun bu toifa shaxslar muammolarni nazorat qilishga va hal etishga urunishmaydi, balki ularning taqdir hukmi bilan hal bo'lishiga ishonib qolishadi. Natijada kutaverib vaqtdan yutqazish muammoning kattalashuviga va stressogen holatning intensivlashishiga sabab bo'lishi mumkin, shunga ko'ra lokus nazoratning eksternal shakli yuqoriligi o'ziga xos tarzda shaxsda stressga barqarorlikni pasaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

1 - jadval

**Shaxsda stressga barqarorlik va unga ta'sir etuvchi lokus nazorat o'rtasidagi
korelyatsion aloqadorlikning namoyon bo'lishi**

Psixologik o'zgaruvchilar	Stressga barqarorlik	Ahamiyatlilik darajasi
Internal lokus nazorat	0,312	$r\leq 0,01$
Eksternal lokus nazorat	-0,305	$r\leq 0,01$

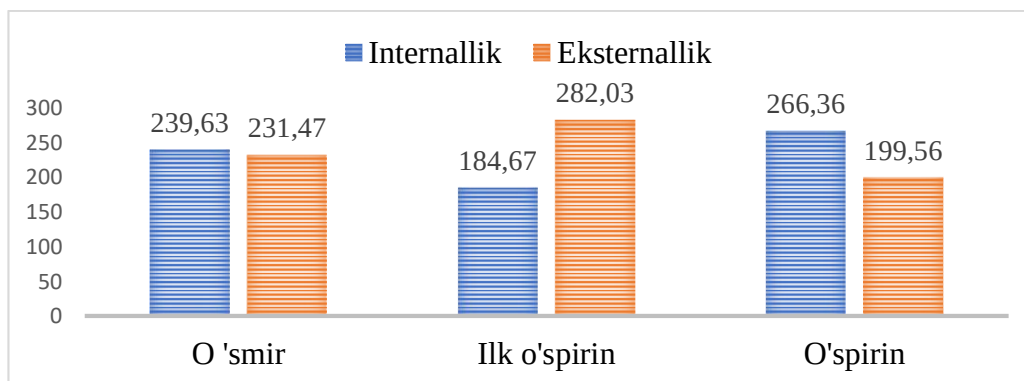
Internallar esa aksincha, atrofida sodir bo'layotgan ijobiy yoki salbiy voqea-hodisalarni, o'z shaxsi bilan bog'liq holda, ya'ni shaxsiy harakatlarining natijasi sifatida sodir bo'lishiga

ishonishadi va iloji boricha ularni nazoratga olishga harakat qilishadi. Shuningdek bu toifa shaxslar stressogen ta'sirlarga ham shu taxlit javob berishadi, ya'ni stressogen vaziyat yuzaga kelishi bilan internallar mazkur vaziyatni hal etish uchun mavjud imkoniyatlarini ishga solishadi, muammoning yechimiga yo'naladi va aksariyat hollarda buning uddasidan chiqishadi. Shunga ko'ra ular sodir bo'lgan stressogen voqelikni boshqarishga va hal etishga urinishadi hamda bu ularning stressga barqarorligini oshiradi.

Yuqorida qayd etilganidek, bu borada chuqur tadqiqot olib borgan olimlardan biri Dj.Rotter o'zining ijtimoiy o'rganish nazariyasida shaxsning lokus nazorati tushunchasini kiritgan [4]. Muallifning fikriga ko'ra, shaxsning lokus nazorati unda ma'lum bir reaksiyalarning mustahkamlanishiga ko'ra shakllanadi. Bu fikrni isbotlash uchun muallif quyidagi misolni keltiradi: ta'lim oluvchi agar dam olish kunlarida har doim nazorat ishlariga tayyorgarlik ko'rib, buning natijasida yaxshi baho olib kelgan bo'lsa, u holda unda internallik rivojlanishiga moyillik uyg'onadi. Aksincha, agar u dam olish kunlarida bir necha marotaba do'stlari bilan uchrashuvlar, suhbatlar bilan chalg'ib nazoratlarga tayyorgarlik ko'rmasdan ham yaxshi baho ola olgan bo'lsa, unda eksternal nazorat rivojlanishi kuzatiladi [4; 58 b]. Muallifning klassifikatsiyasiga ko'ra, o'z faoliyatida ichki lokus nazoratga ega bo'lgan shaxslar, ijtimoiy bosim ostidagi stressogen yoki ekstremal vaziyatlarda tashqi lokus nazoratga ega bo'lgan kishilarga nisbatan distressga kamroq uchraydilar [4; 56 b]. Lokus nazoratni tadqiq etish bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, eksternal lokus nazorat shakli stress, depressiya, xavotir va tashvishlanish, shuningdek stressni yengib o'tishdagi qiyinchiliklar bilan o'zaro aloqadorlikni ko'rsatgan. Shuningdek, internal lokus nazorat shakli shaxsning psixologik yetukligi bilan aloqador ekanligi aniqlangan. Shaxs lokus nazorati uning stressogen vaziyatlarga nisbatan moslashuvchanlik xususiyati bilan ham aloqadorlikni ko'rsatganligini asoslovchi tadqiqotlar bor.

Shaxsning lokus nazorati masalasi qadimdan falsafa, sotsiologiya, psixologiya sohalarining muhim tadqiqot obyektlaridan biri sifatida qiziqish uyg'otib kelgan va bunda shaxsning o'z faoliyati va harakatlarini boshqarish qobiliyati tahlil qilingan. Tarixan bu mavzu shaxsning irodaviy erkinligi va taqdir hukmiga bo'ysunishi bilan bog'lab o'rganib kelingan. Shunday qilib, lokus nazorat o'z atrofida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarni qay darajada effektiv nazorat qilishi yoki boshqara olishini aniqlashga yordam beruvchi xususiyat hisoblanadi. Bunda odamlar ikki toifaga ajratiladi: tashqi (eksternal) lokus nazoratga ega bo'lganlar va ichki (internal) lokus nazoratga ega bo'lganlar.

Biz tadqiqotda qo'lga kiritgan natijalarning miqdor tahliliga ko'ra sinaluvchilarda lokus nazoratni yoshga ko'ra namoyon bo'lishini o'rganish uchun olingan natijalarning ko'rgazmalilik xususiyatini ta'minlash maqsadida diagramma holatida ifodalashni ma'qul ko'rdik va quyidagi diagrammani hosil qildik.

1-rasm. Sinaluvchilarda lokus nazorat shakllarining yoshga ko'ra namoyon bo'lishi

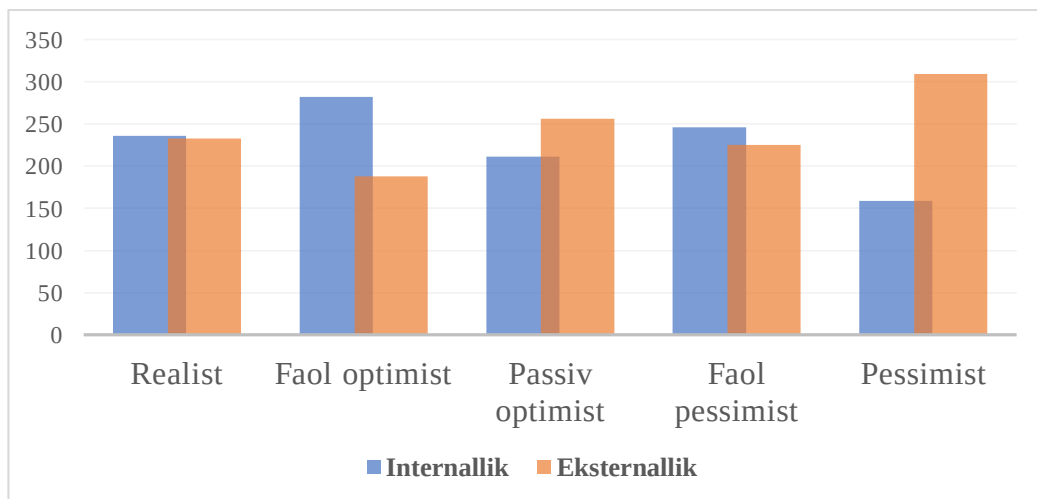
1-rasmdagi holatdan ko'rish mumkinki, o'smirlar guruhida internal va eksternal nazorat ko'rsatkichlari deyarli farq qilmagan. Buni, shunday izohlash mumkinki, demak o'smirlik davridagi ayrim o'quvchilar o'z muammolarini, stressogen vaziyatlarni hal qilishda o'zining kuch va imkoniyatlariga ishongan holda harakat qilishadi va uni hal qilishga urinishadi, ayrim

o'quvchilar esa bunday vaziyatlarni taqdir hukmiga havola qilish bilan qanoatlanishadi. Demak, sinaluvchi o'smirlar orasida lokus nazoratning har ikki shaklini qo'llashi mumkin bo'lganlar mavjud ekan.

Ilk o'spirinlarda esa internallikning past va eksternallikning yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin, bunday natija mazkur yosh davrida aksariyat sinaluvchilar stressogen vaziyatda muammolarni o'zi hal qilishdan ko'ra, boshqalarning yordamiga tayanishi, juda bo'lmaganda muammoni taqdir hukmiga havola qilishi bilan cheklanishi bilan izohlanishi mumkin.

O'spirinlar guruhida lokus nazoratning internal shakli yuqori natijani va shunga parallel ravishda eksternallik xususiyati ko'rsatkichlari past natijani namoyon etgan. Ya'ni, o'spirin yoshiga kelib shaxs o'z muammolarini, qiyin vaziyatlarni va ularni hal etish uchun zarur bo'lgan o'z qobiliyatlarini to'g'ri anglash imkoniyatiga ega bo'lganligi bois muammolarni o'zi hal qilish ko'nikmasiga ega bo'la boshlaydi va unda internallik xususiyatlari orta boshlaydi. Internal lokus nazorati yuqori bo'lgan o'spirinlar ko'proq kognitiv tizimga suyanishini hisobga olinsa, ular o'zining asosiy vaqti va aqliy energiyalarini o'zi uchun ahamiyatli bo'lgan voqea hodisalarni boshqarish va ularning qay tarzda kechishiga ta'sir o'tkazish maqsadida ko'proq informasiya olish uchun sarflashadi. Shuningdek, ular asosiy kuch-quvvatini o'z shaxsini rivojlantirish, ijtimoiy va hayotdagi muhitini yaxshilashga qaratishadi. Internallar stressogen vaziyatlarda o'z rejalarini ishlab chiqishadi va shunga ko'ra harakat qilishadi. Shu tarzda ular stressli vaziyatlardan muvaffaqiyatli chiqib ketish usullarini o'rganib olishadi va buni o'z hayotida qo'llashadi hamda stressli vaziyatlardan jismoniy va ruhiy yo'qotishlarsiz chiqib keta olishadi.

Keyingi o'rinda biz sinaluvchilardagi lokus nazorat shakllarining shaxs hayotiy pozitsiyalariga ko'ra namoyon bo'lishini o'rganishga urundik va natijalar quyidagi diagrammada aks ettirildi.

2-rasm. Sinaluvchilarning shaxs pozitsiyalariga ko'ra lokus nazorat shakllarining namoyon bo'lishi

2-rasmdan ko'rinib turibdiki, realist kategoriyasiga kiruvchi sinaluvchilarda internallik ham, eksternallik ham bir xil darajani ko'rsatganligiga ko'ra, bu toifa shaxslar hayotida sodir bo'layotgan stressogen voqea hodisalarga nisbatan real munosabatda bo'lishadi, shu bois muammoning qanday yo'l bilan bo'lsada hal bo'lishiga ishonishadi, ya'ni ular "muammo mavjudmi, demak, uning yechimi ham mavjuddir" degan tamoyilga amal qilishadi. Ma'lumki, shaxs qay darajada realist bo'lsa, uning stressogen vaziyatni ijobiy baholashga moyilligi ham shunchalik kuchli bo'ladi, ya'ni realist toifasidagi shaxslar odatda, stressogen vaziyatning "mag'zini chaqib" ko'rib, bu holatni o'zining shaxs sifatida rivojlanishi uchun imkoniyat sifatida qabul qilishadi.

Faol optimistlarda internallik ko'rsatkichi eksternallikka nisbatan anchagina yuqori natijani aks ettirganligini ko'rish mumkin. Bu natijani shunday izohlash mumkinki, faol optimist toifasiga kiruvchi shaxslar avvalo faolliги, qolaversa optimistik kayfiyatning ustunligi bois odatda o'z

kelajagiga pozitiv qaraydilar, shunga ko'ra ular stressogen vaziyatlarni kelajak hayotidagi ijobiy o'zgarishlarning omili sifatida qaraydi. Ayrim tadqiqotchilarning, xususan T.O.Gordeevaning izlanishlarida qayd etilishiga ko'ra, "o'z e'tiborini faqat ijobiy jihatlariga qaratuvchi optimist shaxslar o'zi istagan maqsadga erishish yo'llarini aniq ko'ra oladi va bu maqsadga erishish yo'lida uchraydigan qiyinchiliklarni kuch va irodasini sarflab yengib o'tishga harakat qiladi. Hatto bu yo'ldi olg'a borish sekin yoki o'ta qiyin kechsa ham ular o'z yo'lidan qaytmaydilar. Ularda hissiy barqarorlik kuchli bo'lib, nazariy fikrlash, mavhum tafakkur shaklining va faktlarni tahlil qilishning ustunligi kuzatilgan" [3; 89 b]. Bu esa ularda stressga barqarorlikni oshiruvchi moillardan biri hisoblanadi.

Passiv optimistlarda lokus nazorat shakliga ko'ra internallikka nisbatan eksternallik ko'rsatkichining ustunligi kuzatilgan. Mazkur natijani tahlil qilish uchun, bu toifa shaxslar garchi optimist bo'lsalarda, ularning passivligi stressogen vaziyatni hal etishda xalaqit qilishi bilan izohlash mumkin. Natijada ular muammoning yechimi yoki uni hal qilish uchun harakatlarning sustligi sabab qayta stressga tushadilar. Passiv optimist internallar o'zidagi emotsional beqarorlikning namoyon bo'lishi bilan bog'liq holda aksariyat hollarda muammoni hal etish uchun shunchaki harakat qilib ko'radilar, natijaga erishishiga ko'zi yetmasa, uni oxiriga yetkazmay o'z holicha tashlab qo'yadilar.

Faol pessimist toifasiga kiruvchi sinaluvchilarda internallik ko'rsatkichi eksternallikka nisbatan bir oz ustunligini ko'rish mumkin. Bu holatni izohlash uchun ularga xos bo'lgan xususiyatlarga e'tibor qaratish lozim bo'ladi, ya'ni ular garchi pessimist bo'lsalarda, faollikning ustunligi bois stressogen vaziyatlarga duch kelganda harakatdan to'xtamaydilar, biroq hayotning negativ tomonlariga ko'proq e'tibor qaratganligi bois o'z xulqida ham aynan negativ xulq-atvorni ko'proq o'zlashtirganligi bois, ular tomonidan amalga oshiriladigan harakatlar ham ko'proq destruktiv xarakterga ega ekanligini alohida qayd etib o'tish lozim.

Passiv pessimistlarda qolgan shaxs pozitsiyasidagilarga nisbatan eksternallik ustuni internallik ustuniga nisbatan anchagina yuqoriligi qayd etilgan. Bu natija shuni ifodalaydiki, bunday toifaga mansub shaxslar stressogen vaziyatda muammoning yechimi uchun hech qanday harakat ham qilmaydilar, bu ham yetmaganday, masalaning yechimi uchun hatto jon ham kuydirmaydilar. Passiv pessimist eksternallar o'z maqsadlariga erishib bo'lmas deb qaraydilar yoki maqsadlariga erishish yo'lida uchraydigan to'siqlarni yengib bo'lmas deb qaraydilar, shuningdek, stressogen vaziyatlarni hal etish uchun harakat qilish, kuch sarflash ham befoyda deb hisoblaydilar.

Xulosa: Tahlillardan xulosa qilish mumkinki, shaxsning lokus nazorati yoshga bog'liq holda o'zgaruvchan xarakter kasb etishi bilan birga o'quvchi va talabalarda stressga barqarorlik lokus nazoratning har ikki shakli bilan ham korrelyatsion aloqadorlikni ko'rsatgan. Bu natija esa bizning tadqiqotimiz g'oyasini isbotlaydi, ya'ni, o'quvchi va talabalarining stressga barqarorligini oshirishda ularning lokus nazorat shakllarini va shaxs hayotiy pozitsiyalarini ham hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, kelajakdagi tadqiqotlar uchun stressga barqarorlik va lokus nazorat shakllari o'rtasidagi aloqadorlik o'rganilganda sinaluvchilarning diniy e'tiqodlarini o'rganish ham qiziqarli natijalarni berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Головин С.Ю. Словарь практического психолога.-М.: Наука, 1998.- 426с
2. Гордеева Т.О., Сычев О.А., Осин Е.Н. Оптимистический атрибутивный стиль и диспозиционный оптимизм: эмпирическая проверка сходства и различия двух конструкторов. / Т.О. Гордеева, О.А. Сычев, Е.Н. Осин // Психология. Журнал ВШЭ. – 2017. – том 14. №4. – С. 756–765
3. Муздыбаев К. Оптимизм и пессимизм личности // СОЦИС: Социологические исследования. – 2003. № 12. С. 87-91
4. Rotter J.B. The Development and Application of Social Learning Theory: Selected Papers, Oxford University Press, 2002. P. 124

Elmuratova Aysulu Usaxovna,

*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti nukus filiali tadqiqotchisi
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor*

SPORT JAMOALARIDA XAVFLI VAZIYATLARGA PSIXOLOGIK TAYYORGARLIK VA O'ZINI-O'ZI MUHOFAZA QILISH STRATEGIYALARINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada sport jamoalarida yuzaga keladigan xavfli vaziyatlarga nisbatan psixologik tayyorgarlikni shakllantirish va o'zini-o'zi muhofaza qilish strategiyalarini qo'llashning ijtimoiy-psixologik asoslari tahlil etiladi. Tadqiqotda sportchilar faoliyatida uchraydigan emotsional bosim, stress omillari, ziddiyatli vaziyatlar va ularning ijtimoiy-muloqot muhiti bilan bog'liq jihatlari o'rganiladi. Psixologik tayyorgarlik sportchilarning irodaviy barqarorligini, xavfli vaziyatlarga adaptiv munosabatini va o'zini ongli nazorat qilish salohiyatini kuchaytiruvchi muhim omil sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: sport jamoasi, xavfli vaziyat, psixologik tayyorgarlik, o'zini-o'zi muhofaza qilish, ijtimoiy-psixologik barqarorlik, stress, refleksiya, adaptiv strategiyalar, emotsional nazorat, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash.

Аннотация: В данной статье анализируются социально-психологические основы формирования психологической готовности и применения стратегий самозащиты в условиях опасных ситуаций в спортивных командах. В исследовании рассматриваются эмоциональное напряжение, стрессовые факторы, конфликтные ситуации, возникающие в деятельности спортсменов, а также их связь с социально-коммуникативной средой. Психологическая готовность рассматривается как важный фактор, усиливающий волевую устойчивость спортсменов, их адаптивное поведение в условиях риска и способность к самоконтролю.

Ключевые слова: спортивная команда, опасная ситуация, психологическая готовность, самозащита, социально-психологическая устойчивость, стресс, рефлексия, адаптивные стратегии, эмоциональный контроль, социальная поддержка.

Annotation: This article analyzes the socio-psychological foundations of developing psychological preparedness and implementing self-protection strategies in the context of dangerous situations within sports teams. The study explores emotional pressure, stress factors, and conflict situations that athletes encounter, as well as their relation to the social and communicative environment. Psychological preparedness is viewed as a key factor that enhances athletes' volitional stability, adaptive responses to threats, and conscious self-regulation.

Key words: sports team, dangerous situation, psychological preparedness, self-protection, socio-psychological stability, stress, reflection, adaptive strategies, emotional regulation, social support.

Kirish. Zamonaviy sport muhitida raqobatning kuchayishi, jismoniy va emotsional yuklamalarning ortishi hamda ijtimoiy-muloqot tizimlarining murakkablashuvi sportchilarning psixologik barqarorligiga yuqori talab qo'yimoqda. Ayniqsa, xavfli va stressli vaziyatlarda sport jamoalari a'zolarining o'zini anglash, o'zini boshqarish va o'zini muhofaza qilish qobiliyatlari sport natijalari bilan bir qatorda jamoaviy muvozanatni ta'minlashda ham muhim omil hisoblanadi. Xavfli vaziyatlarda sportchilar nafaqat jismoniy tayyorgarlikka, balki kuchli psixologik tayyorgarlikka ham ega bo'lishi zarur. Bu esa, o'z navbatida, o'zini-o'zi muhofaza qilish strategiyalarini shakllantirish va ularni amaliyotda qo'llash madaniyatini talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, sport jamoalarining psixologik tayyorgarligi ijtimoiy-psixologik determinantalarga, ya'ni ijtimoiy muhit, jamoa a'zolari o'rtasidagi ishonch, emotsional qo'llab-quvvatlash va shaxslararo muloqot sifatiga bevosita bog'liqdir. Mazkur tadqiqot sport jamoalarida xavfli vaziyatlarga tayyor turish, individual va kollektiv psixologik himoya strategiyalarini aniqlash hamda ularning ijtimoiy-psixologik asoslarini ochib berishga qaratilgan.

Bugungi sport faoliyati - bu faqat jismoniy mashqlar yoki musobaqa natijalari emas, balki sportchining emotsional barqarorligi, stressga chidamliligi, qaror qabul qilish tezligi va ijtimoiy muhitga psixologik moslashuvi kabi omillar bilan uzviy bog'liq murakkab ijtimoiy-psixologik tizimdir. Ayniqsa, jamoaviy sport turlarida xavfli va noaniq vaziyatlarda psixologik tayyorgarlik darajasi sportchining individual holatiga emas, balki butun jamoaning ijtimoiy-psixologik muvozanatiga ta'sir ko'rsatadi. Sportchilarning o'zini-o'zi muhofaza qilish strategiyalarini ongli qo'llay olishi, ularning murakkab emotsional holatlarda samarali harakat qilishi va ijtimoiy stressni bartaraf etish qobiliyatini belgilaydi. Shu bilan birga, sport jamoalarida yuzaga keladigan xavfli holatlar - ya'ni yirik musobaqalar, jarohatlanish xavfi, ommaviy bosim yoki ichki jamoaviy ziddiyatlar - sportchilar uchun psixologik sinov maydoniga aylanadi. Bu holatlarda shaxsning o'zini anglash darajasi, refleksiya, stressni boshqarish uslublari va ijtimoiy yordamga bo'lgan ehtiyoji ularning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligini belgilovchi asosiy omillar qatoriga kiradi.

O'rganilganlik darajasi. Sport jamoalari faoliyatida xavfli vaziyatlarga psixologik tayyorgarlik va o'zini-o'zi muhofaza qilish strategiyalarining shakllanishi psixologiya fanining turli yo'nalishlarida chuqur o'rganilgan. Xususan, sport psixologiyasi doirasida stressga bardoshlilik, emotsional barqarorlik va qaror qabul qilish strategiyalari haqida ko'plab ilmiy qarashlar ilgari surilgan. Bu borada G.Selie, R.Lazarus, A.Bandura, X.Heckhausen, K.Hardy, N.Vodopyanova kabi olimlarning stressni yengish, psixologik himoya mexanizmlari va shaxsiy resurslar haqidagi tadqiqotlari alohida ahamiyat kasb etadi. Sportchilarning ekstremal sharoitlarga psixologik moslashuvi, o'zini tutish strategiyalari va reflektiv nazorat darajalari masalalari sport faoliyatida individual va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri nuqtai nazaridan yoritilgan.

Bundan tashqari, o'zini-o'zi muhofaza qilish strategiyalari, ya'ni psixologik himoya shakllari, moslashuv mexanizmlari va emotsional stabilizatsiya uslublari klinik psixologiya, ijtimoiy psixologiya va shaxs psixologiyasi sohalarida ham keng yoritilgan. Sportchilarda xavfli vaziyatlarga nisbatan ijtimoiy-psixologik omillarning (guruh bosimi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, etakchilik dinamikasi) roli esa jamoaviy psixologiya va sportdagi kommunikativ jarayonlar doirasida o'rganilgan. Ayni paytda ushbu muammoga integrativ yondashuvlar (psixologik tayyorgarlik + jamoaviy refleksiya + ijtimoiy vositalar) orqali kompleks yechim topishga bo'lgan intilishlar kuzatilmoqda.

Shu bilan birga, milliy psixologiyada bu yo'nalish hali yetarli darajada tizimli va emperik asosda yoritilmagan. Xususan, sport jamoalarining ijtimoiy-psixologik ichki iqlimi, xavfli vaziyatlarda individual va guruh strategiyalarining uyg'unligi, reflektiv psixologik tayyorgarlikning tarkibiy komponentlari hali to'liq ilmiy-nazariy asosda ishlab chiqilmagan. Bu esa mavzuning dolzarbligini ta'minlaydi va yangi izlanishlar olib borish zaruratini yuzaga keltiradi.

G.Selie stress holatini inson organizmining tashqi tahdidga nisbatan universal adaptiv reaksiyasi sifatida tushuntiradi. Uning "stress nazariyasi" sportchilarda yuzaga keladigan zo'riqish va xavfli vaziyatlarda organizm qanday psixofiziologik bosqichlarni bosib o'tishini izohlaydi. Unga ko'ra, sportchilar uchun "signal" va "qarshilik" bosqichlari ayniqsa muhim bo'lib, psixologik tayyorgarlik ushbu bosqichlarda to'g'ri qaror qabul qilishga imkon yaratadi. Selie fikricha, moslashuvchanlik darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, sportchi shunchalik tez o'zini tiklaydi va ichki resurslardan foydalanadi.

R.Lazarus esa stressni yengishda kognitiv baholashning roli haqida so'z yuritadi va uni "o'quvchi - vaziyat" o'zaro munosabati doirasida tahlil qiladi. Uning transaksion modeli sportchilarning xavfli vaziyatni qanday idrok qilishi, uni qanday baholashi va qanday javob reaksiyasini tanlashi psixologik strategiyani belgilab berishini ko'rsatadi. Lazarus sport jamoalarida xavfli vaziyatlarni baholashda emotsional barqarorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va muammoni hal qilish ko'nikmalari alohida ahamiyat kasb etishini urg'ulaydi. Shuningdek, u "moslashuvchan baholovchi tafakkur" orqali sportchining o'zini xavfsiz holatga yo'naltira olishini nazariy asoslaydi.

A. Bandura o'zining "o'z-o'ziga ishonch nazariyasi"da sportchilarning xavfli vaziyatlarda o'z kuchiga bo'lgan ishonchi orqali psixologik barqarorlik darajasini ta'minlash muhimligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, xavfli holatlarda sportchining motivatsiyasi, o'zini boshqarish qobiliyati va stressga nisbatan bardoshlilik - bularning barchasi o'ziga bo'lgan e'tiqoddan kelib chiqadi. Bandura fikricha, o'ziga ishongan sportchi jamoaviy vaziyatlarda ham o'zini faol tutadi, psixologik muvozanatni saqlaydi va boshqalarga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu nazariya sportchilarni ruhiy jihatdan mustahkamlashda asosiy motivatsion strategiyalardan biri hisoblanadi.

Muhokama. Sport jamoalarida xavfli vaziyatlarga psixologik tayyorgarlik darajasi sportchilarning individual psixologik xususiyatlari bilan bir qatorda, ularning ijtimoiy-psixologik muhitga integratsiyalashuvi bilan ham bevosita bog'liq. Muhim jihatlardan biri shundaki, sportchining o'z holatini ongli baholay olishi, ya'ni reflektiv tafakkur qobiliyati uning xavfli vaziyatda qanday qaror qabul qilishini belgilaydi. Bu jarayonda faqat individual kuch emas, balki ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, jamoaviy ishonch, rahbarlikning psixologik sifati va o'zaro kommunikatsiya madaniyati muhim rol o'ynaydi. Sportchilarning stress holatiga moslashuvi va muammoli vaziyatlarda o'zini boshqarish strategiyalari ko'p jihatdan ular faoliyat yuritayotgan jamoadagi psixologik iqlimga bog'liq bo'ladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xavfli vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarining to'g'ri shakllantirilmaganligi sportchilarda emotsional labillik, impulsiv harakatlar va qaror qabul qilishdagi chalg'ishlarga olib keladi. Shu nuqtai nazardan, psixologik tayyorgarlik faqat musobaqa yoki tahdidga tayyorlanish emas, balki shaxsda doimiy ravishda muvozanatni saqlash, ichki resurslarni faollashtirish va o'z ustida ishlashni ta'minlovchi tizimli jarayon sifatida qaralishi lozim. Ayniqsa, sport jamoalarida boshqaruvchilarning (murabbiylar, sardorlar) emotsional intellekti va yetakchilik uslubi jamoadagi xavfsizlik hissi va psixologik bardoshlilik darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

O'zini-o'zi muhofaza qilish strategiyalari esa o'z navbatida sportchining shaxsiy tajribasi, stressga nisbatan sezuvchanligi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash resurslariga asoslanadi. Masalan, yuqori refleksiya va moslashuvchan tafakkurga ega sportchilar xavfli holatni tahdid emas, balki rivojlanish imkoniyati sifatida ko'ra oladi. Bunday yondashuv orqali psixologik tayyorgarlik shaxsning ongli tanlovi sifatida shakllanadi va o'z-o'zini nazorat qilish tizimini kuchaytiradi. Shu boisdan, o'zini-o'zi muhofaza qilishni o'rgatish - bu faqat mudofaa strategiyasini singdirish emas, balki ijtimoiy-psixologik yetuklikni shakllantirishga xizmat qiluvchi psixopedagogik faoliyatdir.

Xulosa qilib aytganda, sport jamoalarida xavfli vaziyatlarda samarali harakat qilish, ruhiy barqarorlikni saqlash va ijtimoiy resurslardan to'g'ri foydalanish faqat individual emotsional mustahkamlikka emas, balki ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik kompleksiga asoslangan holatda shakllanadi. Shu bois, psixologik tayyorgarlik va o'zini muhofaza qilish strategiyalarini shakllantirish sportchilarning shaxsiy barqarorligi bilan bir qatorda jamoaviy muvozanat, ijtimoiy ishonch va emotsional qo'llab-quvvatlash madaniyatini rivojlantirish bilan uzviy bog'liqdir.

Xulosa. Yuqorida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, sport jamoalarida xavfli vaziyatlarga psixologik tayyorgarlik darajasi shunchaki individual tayyorgarlik mahsuli emas, balki kompleks ijtimoiy-psixologik omillar ta'sirida shakllanuvchi tizimli jarayondir. Bunday vaziyatlarda sportchilarning emotsional muvozanatini saqlashi, stressni yengish qobiliyati va reflektiv tafakkur darajasi psixologik himoya strategiyalarining samaradorligini belgilovchi asosiy mezon hisoblanadi. Psixologik tayyorgarlikning yuksak darajasi sportchiga nafaqat xavfli holatda ongli harakat qilishni, balki jamoaviy muvozanatni saqlash, liderlik ko'nikmalarini namoyon etish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni faollashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Селье Г. (1982). *Стресс без дистресса*. Москва: Прогресс, 123 с.
2. Лазарус Р. (2001). *Эмоции и адаптация: Теория стресса*. Санкт-Петербург: Речь, 327 с.

3. Bandura A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: W.H. Freeman and Company, 604 p.
4. Водопьянова Н.Е. (2009). *Психология стресса и методы его преодоления*. Санкт-Петербург: Питер, 224 с.
5. Хекхаузен Х. (2003). *Мотивация и деятельность*. Санкт-Петербург: Питер, 478 с.
6. Кон И.С. (2004). *Психология личности*. Москва: Академический проект, 346 с.
7. Samarov R.S. (2015). *Sportchilar psixologiyasi*. Toshkent: O'zbekiston pedagogika nashriyoti, 215 b.
8. Goziev E.G'. (2005). *Psixologiya*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 368 b.
9. Айзенк Г. (2001). *Структура человеческой личности*. Москва: Питер, 351 с.
10. Hardy L., Jones G., Gould D. (1996). *Understanding Psychological Preparation for Sport*. London: Wiley-Blackwell, 254 p.
11. Martens R. (1987). *Coaches guide to sport psychology*. Champaign, IL: Human Kinetics Publishers, 310 p.
12. Юсупов М. (2020). *Jismoniy tarbiya va sportda stressga qarshi kurash usullari*. Тошкент: Innovatsiya, 178 b.

Nurboboyev Shokir Baynazarovich,
Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchisi

**TA'LIM MUASSASALARI FAOLIYATINI SAMARALI BOSHQARISHNING
IJTIMOIY-PSIXOLOGIK TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHNING
SAMARADORLIK KO'RSATKICHLARI**

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshqaruv samaradorligi ko'rsatkichlari, jumladan, ta'lim jarayoni, pedagogik jamoaning faoliyati, ijtimoiy-psixologik muhit va o'quvchilarning rivojlanish dinamikasi tahlil qilinadi. Interfaol metodlar va innovatsion texnologiyalarni joriy etish boshqaruv tizimining sifatini oshirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi. Tadqiqotda Y.Jarikov va Y.Krushelnitskiyning "Liderlik qobiliyati diagnostikasi" metodikasi asosida olib borilgan tajribaviy tadqiqot natijalari keltirilib, rahbarlarning anglanganlik, maqsadlilik, mas'uliyat va samaradorlik ko'rsatkichlari bo'yicha o'zgarishlar tahlil etiladi. Olingan natijalar rahbarlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ta'lim muassasalarining boshqaruv tizimini takomillashtirish va ta'lim jarayonining sifati oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ta'lim muassasalari, boshqaruv tizimi, samaradorlik, pedagogik jarayon, innovatsion yondashuvlar, interfaol metodlar, psixologik muhit, liderlik qobiliyati, kasbiy kompetensiya, ta'lim sifati.

Annotation: This article analyzes indicators of management efficiency, including the educational process, the activities of the pedagogical team, the socio-psychological environment, and the dynamics of students' development. It is emphasized that the implementation of interactive methods and innovative technologies contributes to improving the quality of the management system. The study presents the results of an experimental study based on the methodology of Y. Jarikov and Y. Krushelnitsky's "Diagnosis of Leadership Ability." Changes in awareness, goal orientation, responsibility, and efficiency indicators among leaders are analyzed. The obtained results demonstrate a positive impact on the development of professional competencies of leaders, the improvement of the management system in educational institutions, and the enhancement of the quality of the educational process.

Key words: educational institutions, management system, efficiency, pedagogical process, innovative approaches, interactive methods, psychological environment, leadership ability, professional competence, education quality.

Аннотация: В данной статье анализируются показатели эффективности управления, включая образовательный процесс, деятельность педагогического коллектива, социально-психологическую среду и динамику развития учащихся. Подчеркивается, что внедрение интерактивных методов и инновационных технологий способствует повышению качества системы управления. В исследовании приводятся результаты экспериментального исследования, проведенного на основе методики «Диагностика лидерских качеств» Ю. Ярикова и Ю. Крушельницкого, и анализируются изменения показателей осознанности, целеустремленности, ответственности и эффективности руководителей. Полученные результаты демонстрируют положительное влияние на развитие профессиональных компетенций руководителей, совершенствование системы управления образовательными учреждениями и повышение качества образовательного процесса.

Ключевые слова: образовательные учреждения, система управления, эффективность, педагогический процесс, инновационные подходы, интерактивные методы, психологическая среда, лидерские качества, профессиональная компетентность, качество образования.

Kirish. Ta'lim muassasalarining boshqaruv tizimi samarali faoliyat yuritishi uchun uning natijalari muntazam ravishda baholanib, olingan ko'rsatkichlar asosida rivojlantirish strategiyalari ishlab chiqilishi lozim. Samaradorlik ko'rsatkichlari ta'lim jarayoni, boshqaruv tizimi, pedagogik

jamoaning faoliyati, ijtimoiy-psixologik muhit va o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini baholash imkonini beradi. Ushbu ko'rsatkichlar ta'lim muassasalarining innovatsion yondashuvlarga ochiqligi, jamoaviy hamkorlik darajasi, boshqaruv samaradorligi va psixologik barqarorlik darajalarini o'z ichiga oladi. Ta'lim muassasalarida boshqaruv tizimining samaradorligini baholashning asosiy ko'rsatkichlaridan biri o'qitish sifatining oshishi hisoblanadi. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va kompetensiyalar darajasi, mustaqil fikrlash qobiliyatining rivojlanishi hamda ularning ta'lim natijalari samarali boshqaruv tizimining mavjudligi bilan chambarchas bog'liq. O'quv jarayonida interfaol metodlar, innovatsion pedagogik texnologiyalar va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlari keng joriy etilgan bo'lsa, ta'lim sifati sezilarli darajada oshadi. Boshqaruv tizimining samaradorligini aniqlashda ijtimoiy-psixologik muhit barqarorligi muhim rol o'ynaydi. Ta'lim muassasasida pedagoglar va o'quvchilar o'rtasidagi muloqot darajasi, jamoaviy birdamlik va ishonch muhitining mavjudligi ijtimoiy-psixologik tizimning samarali ishlashini belgilaydi. Pedagoglar va o'quvchilarning psixologik holatini muntazam monitoring qilish, stress darajasini kamaytirish, motivatsiya tizimini takomillashtirish ta'lim muassasalarining boshqaruv jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ta'lim muassasalarida boshqaruv tizimi samaradorligini baholashning yana bir muhim omili pedagoglar va rahbarlarning kasbiy kompetensiyalarining oshishi hisoblanadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarni qo'llash, doimiy o'quv-seminarlar va treninglarda ishtirok etish, innovatsion ta'lim metodlarini joriy etish pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Rahbarlarning strategik rejalashtirish, samarali boshqaruv usullarini qo'llay olish va psixologik yetakchilik ko'nikmalarini rivojlantirishlari boshqaruv tizimining barqarorligini ta'minlashga yordam beradi. Samaradorlik ko'rsatkichlari ichida o'quvchilar va ota-onalarning ta'lim jarayonidan qoniqish darajasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarning ta'limga bo'lgan motivatsiyasi, ularga yaratilgan shart-sharoitlarning mosligi va ta'lim jarayoni samaradorligi ota-onalarning fikrlari orqali ham baholanishi mumkin. O'quvchilarning o'zini erkin his qilishi, psixologik qo'llab-quvvatlash tizimining mavjudligi va individual rivojlanish imkoniyatlarining ta'minlanganligi boshqaruv tizimining samaradorligidan dalolat beradi.

Ta'lim muassasalarida boshqaruv tizimining samaradorligini aniqlash uchun innovatsion texnologiyalar va interfaol o'qitish metodlarining qo'llanish darajasi ham muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Raqamli ta'lim muhitining rivojlanishi, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, onlayn ta'lim platformalarining joriy etilishi va o'quv jarayonining moslashuvchanligi ta'lim tizimining takomillashganligini ko'rsatadi. Ta'lim muassasalarida rahbarlik tizimining samaradorligi ham ijtimoiy-psixologik boshqaruv tizimini baholashning muhim omili hisoblanadi. Rahbarlarning yetakchilik qobiliyati, pedagogik jamoa bilan samarali muloqoti, qaror qabul qilish jarayonining shaffofligi va jamoaning ishtirok etishi boshqaruv tizimining muvaffaqiyatli tashkil etilganligini ifodalaydi.

Umuman olganda, ta'lim muassasalarining boshqaruv tizimini baholash jarayonida samaradorlik ko'rsatkichlarining to'g'ri tanlanishi va ularning dinamik rivojlanishi boshqaruv tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi. O'quv jarayonining sifati, pedagogik jamoaning motivatsiyasi, rahbarlik tizimining innovatsion yondashuvlari, ijtimoiy-psixologik muhitning barqarorligi va o'quvchilarning o'z-o'zini anglash darajasi boshqaruv tizimining samaradorligini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichlarning uyg'un ishlashi natijasida ta'lim muassasalari yanada samarali boshqarilib, ta'lim sifati oshiriladi va jamoaviy hamkorlik mustahkamlanadi.

Shuningdek, Y.Jarikov, Y.Krushelnitskiyning "Liderlik qobiliyati diagnostikasi" metodikasi orqali olingan natijalarining qiyosiy tahliliga e'tiborimizni qaratamiz.

Y.Jarikov, Y.Krushelnitskiyning “Liderlik qobiliyati diagnostikasi” metodikasi orqali olingan natijalarining qiyosiy tahlili (n=130)

№	Komponentlari	Guruhlar	Treningdan oldingi	Treningdan keyingi	Farqlanish	
			M	M	t	p
1	Anglanganlik	Tajriba guruhi (n=40)	17,4	19,5	-2,5	0,05
		Nazorat guruhi (n=90)	17,6	17,8	-1,2	0,14
2	Maqsadlilik	Tajriba guruhi (n=40)	16,3	18,1	-2,3	0,05
		Nazorat guruhi (n=90)	16,5	16,7	-1,6	0,13
3	Mas’uliyat	Tajriba guruhi (n=40)	16,5	18,7	-2,7	0,05
		Nazorat guruhi (n=90)	16,9	17,1	-1,5	0,14
4	Samaradorlik	Tajriba guruhi (n=40)	16,8	18,6	-2,4	0,05
		Nazorat guruhi (n=90)	17,1	17,5	-1,7	0,17

Y.Jarikov, Y.Krushelnitskiyning “Liderlik qobiliyati diagnostikasi” metodikasi orqali rivojlantiruvchi dasturlarimizdan keyin tajriba guruhimizda, “anglanganlik” ($t=-2,5$; $p<0,05$), “maqsadlilik” ($t=-2,3$; $p<0,05$), “mas’uliyat” ($t=-2,7$; $p<0,05$) hamda “samaradorlik” ($t=-2,4$; $p<0,05$) omillari omillarida sezilarli darajadagi o’zgarishlar kuzatildi.

Tajriba guruhidagi rahbarlarda rivojlantiruvchi dastur ta’sirida “anglanganlik” omilida sezilarli darajadagi o’zgarishlar kuzatilgani, ularning boshqaruv jarayonidagi hodisalarni chuqurroq va kengroq idrok eta boshlaganliklaridan dalolat beradi. Ushbu o’zgarishlar natijasida rahbarlarning qaror qabul qilishdagi ongli va tizimli yondashuvlari kuchayib, ta’lim muassasalaridagi pedagogik jarayonlarning samaradorligini oshirish imkoniyati paydo bo’ldi. Rahbarlarning o’z lavozimlariga nisbatan anglangan munosabatining shakllanishi, universitet faoliyatining uzoq muddatli strategik maqsadlarini aniqlash va ularni amalga oshirishda ishonchni mustahkamlaydi. Mazkur dasturlar natijasida rahbarlarning universitetdagi turli vaziyatlarni chuqur anglab, ularni boshqarish jarayonidagi ahamiyatini baholash imkoniyati kengaydi. Bu omil bo’yicha kuzatilgan ijobiy o’zgarishlar rahbarlarning pedagogik jamoa bilan samarali muloqot qilishga, ta’lim jarayonidagi mavjud muammolarni samarali va oqilona hal qilishga xizmat qiladi. Rivojlantiruvchi dasturlardan keyin anglanganlik darajasi ortgan rahbarlar universitetda innovatsion jarayonlarni tezroq amalga oshirish va muassasaning strategik rivojlanishini yanada aniq belgilash imkoniyatini qo’lga kiritdilar. Shuningdek, anglanganlik darajasining oshishi, rahbarlarning universitetdagi mavjud muammolarga sezgirligini orttirib, ularning oldini olish choralarni samarali amalga oshirish imkoniyatini yaratdi. Rahbarlar tomonidan ta’lim muassasalaridagi pedagogik vaziyatlarni anglab, ularga tegishli ravishda o’z vaqtida qaror qabul qilishi, boshqaruv tizimining uzviy ishlashiga xizmat qildi. Rahbarlarning anglanganlik darajasi rivojlantiruvchi dastur yordamida oshirilgach, ular tomonidan boshqaruv faoliyatidagi innovatsion yondashuvlar yanada samarali qo’llanila boshladi. Rahbarlarning boshqaruv jarayonida harakatlarini anglangan holda amalga oshirishi, jamoa ichidagi o’zaro ishonch va hamkorlikni mustahkamlashga yordam berdi va ta’lim sifatining yaxshilanishiga zamin yaratdi.

“Maqsadlilik” omilida rivojlantiruvchi dasturdan keyin kuzatilgan sezilarli o'zgarishlar, tajriba guruhidagi rahbarlarning ta'lim muassasasining strategik vazifalariga yo'naltirilgan faoliyatlarini kuchaytirib, boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qildi. Rahbarlarning aniq belgilangan maqsadlarga intilishlari rivojlantiruvchi dasturlar natijasida yanada chuqurlashib, universitet faoliyatining rivojlanish jarayonini tizimli tarzda tashkil etish imkoniyatini yaratdi. Ushbu omildagi ijobiy o'zgarishlar orqali rahbarlar pedagogik va ilmiy jamoa bilan o'zaro muvofiqlashtirilgan, uzoq muddatli maqsadlarni ishlab chiqish imkoniyatini yanada yaxshiladilar. Mazkur dastur tufayli rahbarlarda paydo bo'lgan maqsadga yo'naltirilganlik darajasining oshishi, ta'lim muassasasida rejalashtirilgan innovatsion loyihalarni yanada qat'iyat bilan amalga oshirish imkoniyatini taqdim etdi. Rahbarlar aniq va ravshan strategik vazifalarni qo'yish va ularga erishish orqali ta'lim muassasasining ichki va tashqi raqobatbardoshligini mustahkamlashga muvaffaq bo'ldilar. Bu o'zgarishlar universitet rahbarlarining tashabbuskorligini oshirib, muassasalar faoliyatini xalqaro standartlarga moslashtirish va rivojlantirish imkoniyatlarini yaratdi. Tajriba guruhidagi rahbarlarda maqsadlarni belgilash va ularga intilish xususiyatining rivojlanishi, universitet jamoasi uchun strategik vazifalarning aniq va tizimli amalga oshirilishini ta'minlash imkonini berdi. Rahbarlarning rivojlantirilgan maqsadlilik qobiliyati, pedagogik xodimlar hamda talabalar o'rtasidagi ijtimoiy-psixologik muhitning ijobiy tomonga o'zgarishiga olib keldi. Mazkur dastur natijasida rahbarlarda yuzaga kelgan maqsadlilikning oshishi, ta'lim muassasasida olib borilayotgan islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon yaratdi. Natijada, maqsadlilik darajasining yuqoriligi ta'lim muassasalarida boshqaruvning aniq yo'nalishlarini shakllantirish va samaradorligini oshirishga sabab bo'ldi. Ta'lim muassasasining rivojlanishi uchun rahbarlarning strategik maqsadlarni belgilash va ularga izchil amal qilish qobiliyati rivojlantirilgach, universitetlarning faoliyat natijalarida sifat jihatidan yangi bosqich kuzatildi.

«Mas'uliyat» omilida rivojlantiruvchi dastur natijasida sezilarli o'zgarishlar qayd etilishi, tajriba guruhidagi rahbarlarning o'z lavozim majburiyatlarini chuqur anglash va harakatlarini mas'uliyat bilan amalga oshirishga bo'lgan intilishlarini oshirganligini ko'rsatadi. Mas'uliyat hissining oshishi universitet rahbarlariga boshqaruv faoliyatidagi qarorlarni qabul qilishda jamoaning umumiy manfaatlarini inobatga olish imkoniyatini kengaytirdi. Rahbarlarning o'z mas'uliyatini anglash orqali o'z faoliyatlarini qat'iy va maqsadli tarzda olib borishi, ta'lim muassasalarining samaradorlik va natijadorligini oshirish imkoniyatini yaratdi. Bu o'zgarishlar rahbarlarning universitet ichida yuzaga keladigan muammolarga vaqtida va samarali yondashishlarini ta'minladi. Mas'uliyatlilikning rivojlanishi universitet rahbarlari tomonidan jamoa bilan yanada ochiq va ishonchli munosabatlar tizimini shakllantirishga, jamoa ichida yuzaga kelgan nizolarni ham tezkor yechishga olib keldi. Rahbarlarning mas'uliyat darajasining oshishi, universitet faoliyatini boshqarishda uzoq muddatli istiqbollarni ko'zlab, samarali strategiyalarni ishlab chiqish imkonini berdi. Bu qobiliyatning oshishi bilan, rahbarlar ta'lim jarayonidagi pedagogik va psixologik muammolarga innovatsion yechimlarni taklif etishga harakat qildilar. Mas'uliyatlilik darajasining oshishi universitetlarda ijobiy psixologik muhitni shakllantirish va ta'lim sifatini oshirishga yordam berdi. Rahbarlarning mas'uliyat bilan ish yuritishi orqali universitet boshqaruv tizimida mavjud kamchiliklar tezkorlik bilan bartaraf qilindi. Bu omil bo'yicha kuzatilgan ijobiy dinamika rahbarlarning o'z vazifalarini samarali amalga oshirish orqali ta'lim muassasasining barqaror rivojlanishini ta'minladi.

«Samaradorlik» omilida sezilarli o'zgarishlarning kuzatilishi, tajriba guruhidagi rahbarlarning ta'lim muassasalari faoliyatini yuqori natijalarga erishishga yo'naltirish borasidagi harakatlarini jadallashtirishga yordam berdi. Mazkur o'zgarishlar rahbarlarning universitet faoliyatida innovatsion yondashuvlar orqali natijadorlikni oshirishga bo'lgan e'tiborini kuchaytirdi. Rahbarlarning samaradorligi ortishi universitetda ichki boshqaruv jarayonlarining optimallashtirilishi va ta'lim sifatining yaxshilanishiga sabab bo'ldi. Rahbarlarning samaradorlik ko'rsatkichlarining yaxshilanishi, universitetda pedagogik faoliyatni rivojlantirish uchun zarur sharoitlarni yaratdi. Samaradorlikka bo'lgan yuqori moyillik rahbarlarga universitetning xalqaro nufuzini oshirish va ilmiy hamkorlikni kengaytirish imkoniyatini berdi. Shuningdek, samaradorlik

darajasi oshgan rahbarlar universitet boshqaruvida faoliyatni muvozanatli va strategik rejalashtirish orqali amalga oshirib, ta'lim sifatini sezilarli darajada oshirdilar. Rahbarlarning samaradorlik darajasi oshganligi universitetlarda ichki va tashqi jarayonlarni izchil amalga oshirishga olib keldi. Samarador rahbarlar tomonidan boshqaruvda olib borilgan faoliyat natijasida jamoa ichida ijobiy psixologik muhit shakllandi. Natijada, rahbarlarning samaradorligi ta'lim muassasasining innovatsion taraqqiyotiga xizmat qildi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim muassasalarining boshqaruv tizimi samaradorligini baholash ta'lim sifati, pedagogik jamoaning kasbiy rivojlanishi, ijtimoiy-psixologik muhitning barqarorligi va innovatsion yondashuvlarning qo'llanilishiga bog'liq. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, rahbarlarning boshqaruv ko'nikmalari va psixologik yetakchilik darajasining oshishi ta'lim muassasalari faoliyatining samaradorligini sezilarli darajada yaxshilaydi. Rivojlantiruvchi dasturlar ta'sirida anglanganlik, maqsadlilik, mas'uliyat va samaradorlik kabi omillarning oshishi rahbarlarning strategik rejalashtirish va boshqaruv jarayonlarini optimallashtirish imkoniyatlarini kengaytirgan. Shu sababli, ta'lim muassasalarining samarali boshqaruv tizimini shakllantirish uchun rahbarlar va pedagoglar malakasini oshirish, innovatsion metodlarni joriy etish va ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Яриков Ю., Крушельницкий Ю. Методика диагностики лидерских качеств. – Москва: Издательство «Психология», 2005.
2. Петров В.А. Инновационные системы управления: Повышение эффективности в образовательных учреждениях. – Москва: Педагогика, 2018.
3. Семёнов А.В. Внедрение интерактивных методов в образовательных учреждениях. – Санкт-Петербург: Наука, 2017.
4. Выготский Л.С. Психологическая среда и образовательный процесс. – Москва: Педагогика, 1986.
5. Lewin K. Guruh dinamikasi va ijtimoiy-psixologik muhit. – Nyu-York: Harper & Row, 1947.
6. Brown H.D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 2007.
7. Mehrotra S. Leadership and Management in Educational Institutions. – London: Routledge, 2019.
8. John W. Creswell. Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches. – California: SAGE Publications, 2014.
9. Reynolds D. Effective School Leadership: Research and Practice. – London: Routledge, 2013.
10. Robbins, S.P., & Judge, T.A. (2019). Organizational Behavior (18th ed.). Pearson.
11. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books.
12. Адизес, И. (2008). Идеальный руководитель: Почему им нельзя стать и что из этого следует. Альпина Паблишер.

Kamalova Zulfiya Xasanovna,
University of business and science Toshkent filiali dotsenti

BO'LAJAK PEDAGOG KASBIY REFLEKSIYANI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: "Bo'lajak pedagog kasbiy refleksiyaning rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik asoslari" maqolasi pedagogik ta'limda muhim bo'lgan kasbiy refleksiya tushunchasini hamda uni rivojlantirishda ijtimoiy va psixologik omillarning o'rnini tahlil qiladi. Maqolada kasbiy refleksiyaning mohiyati, uning shaxsiy va kasbiy rivojlanishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, pedagogika sohasida refleksiyaning shakllantirishda ijtimoiy muhit, psixologik tadqiqotlar va amaliy mashg'ulotlar orqali rivojlantirish usullari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: refleksivlik, pedagogik yo'nalganlik, o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyati, o'z-o'zini tartibga solish qobiliyati, muloqotmandlik, bashorat qilish qobiliyati, o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyati.

Аннотация: В статье "Социально-психологические основы развития профессиональной рефлексии будущего педагога" анализируется понятие профессиональной рефлексии, имеющее важное значение в педагогическом образовании, а также место социальных и психологических факторов в его развитии. В статье раскрывается сущность профессиональной рефлексии, ее значение в личностном и профессиональном развитии. Также в области педагогики рассматриваются методы развития через социальную среду, психологические исследования и практические занятия по формированию рефлексии.

Ключевые слова: рефлексивность, педагогическая направленность, способность к самоконтролю, способность к саморегуляции, коммуникабельность, прогностическая способность, способность к саморазвитию.

Abstract: The article "Socio-psychological foundations of the development of professional reflection of a future teacher" analyzes the concept of professional reflection, which is important in teacher education, as well as the place of social and psychological factors in its development. The article reveals the essence of professional reflection, its importance in personal and professional development. Also in the field of pedagogy, methods of development through the social environment, psychological research and practical exercises on the formation of reflection are considered.

Key words: reflexivity, pedagogical orientation, ability to self-control, ability to self-regulation, sociability, predictive ability, ability to self-development.

Kirish. Hozirgi zamon ta'lim tizimi pedagogning shaxsiy va kasbiy salohiyatini rivojlantirishga yuqori talab qo'yadi. Bugungi kun pedagogidan faqat nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lish, balki o'zining kasbiy faoliyatiga tanqidiy yondashish, uni tahlil qilish va doimiy ravishda takomillashtirish qobiliyati ham talab etiladi. Shu bois, kasbiy refleksiyaning rivojlantirish bo'lajak pedagoglarning muvaffaqiyatli kasbiy faoliyatini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy refleksiya pedagogning shaxsiy va kasbiy rivojlanishining asosiy mexanizmlaridan biri bo'lib, uning yordamida inson o'zining ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatlari va kamchiliklarini baholash, professional kompetensiyalarini takomillashtirish yo'llarini belgilash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunda ijtimoiy va psixologik omillarning o'rnini muhim ahamiyatga ega, chunki pedagog faoliyati ijtimoiy jarayonlar bilan chambarchas bog'langan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bugungi kunda psixologiyada kasbiy refleksiya muammosi o'z-o'zini anglash doirasidagi shaxs psixologiyasi, tafakkur psixologiyasi, shaxslararo o'zaro ta'sir kabi ilmiy masalalar kesishuvidan o'rin olgan. Bu hodisaning turli talqinlari, odatdagidek bir-biriga zid kelmaydi, lekin ularning har birida o'rganilayotgan tushunchaning murakkabligi va ko'p qirraliligi ta'kidlangan holda uning alohida tomonlarigina ajratiladi.

A.V.Kiluninaning fikricha, kasbiy refleksiya mutaxassisning o'z ichki psixologik holati va xususiyatlarini anglash jarayoni hisoblanadi [4].

V.S.Nurgaleev kasbiy refleksiya deganda, nafaqat o'z xatti-harakati va fikrlarini kuzatish qobiliyatini, balki uning harakatlari va fikrlarini boshqa bir kishining nuqtai nazaridan tadqiq qila olish qobiliyatini tushunishni taklif qiladi [3]. G.S.Pyankova muloqot jarayonida kasbiy refleksiya rivojlanishini o'rganib, uni shaxslararo o'zaro harakatlarda vaziyatni aniqlash kontekstida boshqani bilishning muhim mexanizmi sifatida belgilaydi [8]. O.A.Kornilova tomonidan kasbiy refleksiya, bir tomondan, shaxslararo idrok qilishni ta'minlovchi, boshqa tomondan, o'zaro ta'sir uchun qiyinchiliklarni yaratuvchi murakkab fenomen sifatida talqin qilinadi [5].

V.F.Orlov kasbiy refleksiyani mutaxassisning o'z xatti-harakatlari va faoliyatini anglash qobiliyati sifatida belgilaydi. Ushbu yondashuv asosan ijodiy va nazariy tafakkur tadqiqotlarida amalga oshiriladi. Ushbu doirada kasbiy refleksiyani o'rganish ong funksiyalaridan biri va maqsadni ko'zlash jarayoni mexanizmi sifatida o'rganiladi. Bundan tashqari, muallif o'rganilayotgan hodisa qaytarma aloqa asosida vaziyat obrazi planida xatti-harakatlarni boshqarishning o'ziga xos darajasini ta'minlashini ta'kidlaydi. U psixik tuzilmalarning ishlashini ta'minlaydi, ularning o'zaro aloqasidagi funksional bo'g'in sanaladi va maqbul turli darajadagi o'zaro ta'sirni ta'minlaydi. Kasbiy refleksiya ongda obyekt haqidagi turli tasavvurlar va subyektning kasbiy refleksiyasi haqidagi tasavvurlarini boshqaradi [7].

Ye.Ye.Rukovishnikovaning ta'kidlashicha, kasbiy refleksiya tushunchasi asosan shaxsning o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini nazorat qilish, o'z xatti-harakatlarini tahlil qilish jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan nisbatan murakkab jihatiga tegishlidir. Bu xususiyatlar genetik jihatdan kechroq bo'lib, mutaxassis shaxsining yagonaligi va butunligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, olimlar o'rganilayotgan hodisani mutaxassisning o'z-o'zini tahlil qilish, atrofdagi jamiyat bilan o'zining predmetli-ijtimoiy munosabatlarini anglash va qayta ko'rib chiqish qobiliyati va rivojlangan intellektning zaruriy, ajralmas qismi sifatida o'rganadilar.

Psixologik adabiyotlarni tahlil qilish natijalariga ko'ra, G.G.Yermakova kasbiy refleksiyaning aniq ta'rifini shakllantirish jarayoni hali tugallanmagan, degan xulosaga keldi. Bundan keng tasnifni nazarda tutuvchi, birinchi navbatda, ijtimoiy-perseptiv va empatik fenomenlarga asoslanadigan ba'zi tadqiqotlar guvohlik beradi. Xususan, muallif o'rganilayotgan hodisaning quyidagi tadqiqot yo'nalishlarini ajratadi:

- asosan mutaxassisning o'z-o'zini anglashiga doir tadqiqotlar, ularda manbaalar, odatda, o'z-o'zini anglashning genetik jihatlari, kasbiy faoliyatning har xil turlarida o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'zini baholashga bog'liq bo'ladi;

- asosan mutaxassisning ijodiy fikrlashiga doir bo'lgan tadqiqotlar bo'lib, ularda xodimning kasbiy-muammoli vazifalarni hal qilish davomida turli refleksiv jarayonlar o'rganiladi. Mazkur yo'nalish doirasida tadqiq etilayotgan hodisa mutaxassisning o'z fikrlash jarayonini anglashi sifatida qoraladi;

- asosan kibernetikaga oid tadqiqotlar bo'lib, unda boshqalarning ong hodisalari kasbiy refleksiyaning obyekti sanaladi. Ushbu yo'nalish doirasida kasbiy refleksiya tushunchasi mutaxassisning boshqa shaxs ong hodisalarini tushunish, ichiga kirishi, shuningdek ularni o'z ichki dunyosida modellashtirish kabi jarayonlarning mavjudligini nazarda tutadi.

Tadqiqot metodologiyasi. So'nggi yillarda, asosan, bo'lajak mutaxassislarning ham shaxsiy, ham kasbiy xususiyatlari va malakasini oshirishda ta'limning ishbilarmonlik o'yinlari, turli xil trening usullari kabi faol metodlar qo'llanadi [6]. Bundan tashqari, amaliyot shuni ko'rsatadiki, bo'lajak pedagogning kasbiy refleksiyasini rivojlantirish uchun shaxsning maksimal faolligini tadbirlarni tashkil etish zarur. Shu bilan birga bunday rivojlanish vazifalarini amalga oshirish uchun turli tadqiqotchilar taklif qilayotgan yo'llar nisbatan xilma-xildir (pedagogik tasavvur, trening guruhida teskari aloqa olish orqali kasbiy tafakkurni rivojlantirish va boshqalar) [1].

Shunday qilib, Ye.K.Tatarjinskayaning tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, pedagogik muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishning samarali usuli yosh o'qituvchilarni refleksiv

o'qitishdir, unda ular muayyan pedagogik yechimlarni yaratish asoslarini o'rganadilar va samarali pedagogik yechimlarni izlashda faol o'zaro ta'sirni tashkil etadilar. Ushbu tadqiqotda refleksiv o'qitish trening mashg'ulotlarida ishbilarmonlik o'yinlari va psixotexnika mashqlaridan faol foydalangan holda amalga oshirildi.

T.O.Smoleva zamonaviy amaliyot tajribasini tahlil qilish asosida refleksivlikning samarali rivojlanishi uchun bir qator tegishli metodlarni aniqlaydi:

- muvozanatli refleksiv muhitni yaratish;
- turli o'yin mashqlarini qo'llash;
- refleksiv metodlardan faol foydalanish orqali ijodiy masalalarni hal etish.

Muallifning fikricha, bo'lajak o'qituvchilar orasida kasbiy refleksivlikni rivojlantirish guruh ishi jarayonida o'quvchilarning o'zaro munosabatlarining o'ziga xos shakli bilan targ'ib qilinadi. Shu jihati bilan olimlar tizimli trening ishlari yordamida refleksivlikni rivojlantirish uchun tegishli dastur tayyorlaganlar, bu esa o'rganilayotgan hodisani muloqotda uyushqoqlik bilan rivojlantirish usuli sifatida qaraladi [2].

V.K.Ryabsevning fikricha, turli mutaxassislarni kasbiy tayyorlash tizimida refleksiya maqsadga muvofiq ravishda yo'naltirilishi va kasbiy faoliyatda muloqot sifatini yaxshilaydigan, shaxsiy o'sishni rag'batlantiradigan mahorat hamda zarur odat sifatida shakllanishi kerak. Muallif dasturlarini ishlab chiqishda turli xil faol ta'lim metodlaridan, jumladan, ijtimoiy-psixologik treningdan foydalanadi.

O.A.Kolosova, L.V.Lidak nuqtai nazaridan bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy refleksiyani rivojlantirishning muhim omili – bu kelajakdagi kasbiy faoliyat sharoitida kasbiy o'z-o'zini bilish va o'z-o'zini anglash jarayonlarini faollashtiruvchi psixologik trening tamoyili asosida qurilgan ta'limning refleksiv pozitsiyasiga maqsadli, rag'batlantiruvchi chiqishdir. O'rganilayotgan psixologik mexanizmning rivojlanish darajasi ko'p jihatdan predmetning faol, ongli pozitsiyasiga asoslangan va refleksiv chiqish shartlarini qayta ishlab, kasbiy refleksianing rivojlanishini sezilarli darajada rag'batlantiradigan maqsadli o'quv harakatlar bilan aniqlanadi [10].

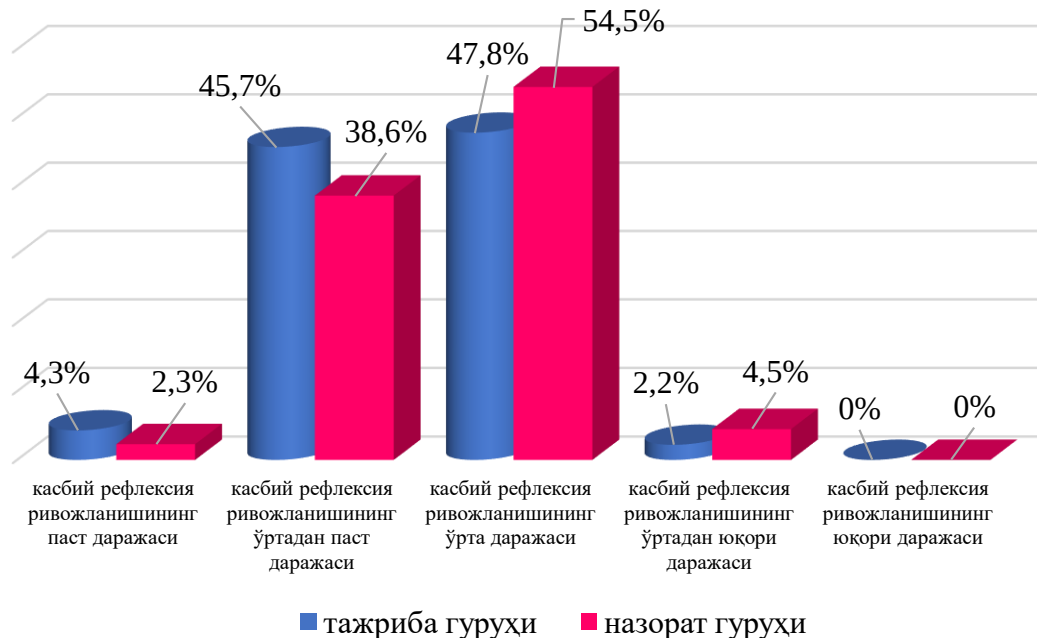
O.A.Pyatkovaning ta'kidlashicha, amaliy psixologiyada qo'llaniladigan turli atamalar (ijtimoiy-psixologik trening, faol ijtimoiy-psixologik trening, guruhli trening, faol ijtimoiy trening) o'z mohiyatiga ko'ra kichik guruh ishtirokchilarining maxsus tashkil etilgan o'zaro munosabatlarida amalga oshiriladigan yagona jarayonni bildiradi, unda qisqa vaqtda ularning ijtimoiy-psixologik salohiyatini optimallashtirish, muloqot subyektlari sifatida nazariy va amaliy kompetentligini oshirish, ijtimoiy-perseptual imkoniyatlarini rivojlantirish, kommunikativ repertuarini kengaytirish imkoniyatlarini beradi [9].

Ye.S.Shuchkovskaya tomonidan bo'lajak mutaxassislarning kasbiy refleksiyasini shakllantirishning mualliflik modeli uzluksiz ta'lim jarayonida bo'lgan shaxsning refleksiv salohiyati mavjudligi haqidagi g'oyaga asoslanadi. Bu o'zi va bo'lajak kasbiy mavqeidan xabardor bo'lish, rivojlanish va o'z-o'zini amalga oshirishning individual dasturini mustaqil ravishda belgilash imkonini beradi. Kasbiy refleksiyani rivojlantirish maqsadida asosan shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalardan foydalanildi, ya'ni kasbiy faoliyat sharoitida kasbiy muloqotni ta'minlovchi maxsus tashkil etilgan trening doirasida faoliyat vaziyatlari yaratildi [11].

Tahlil va natijalar: Yuqoridagilarga asoslanib, o'rganilayotgan muammo bo'yicha zamonaviy ilmiy yondashuvlarni hisobga olgan holda kasbiy refleksiyani maqsadga muvofiq rivojlantirish uchun ijtimoiy-psixologik trening tayyorlandi. Ishlab chiqish o'nta maxsus tayyorlangan mashg'ulotga asoslangan bo'lib, ularning har biri trening boshlovchisining kirish nutqi, tegishli mavzular bo'yicha mini-ma'ruza, uchta maxsus tanlangan mashq va xulosalardan iborat. Tayyorlangan ijtimoiy-psixologik trening, asosan, bo'lajak pedagoglarning kasbiy refleksiyasi jarayoniga qaratilgan bo'lib, bu tarkibiy qismlarga ta'sir qilish vositalari (refleksivlik, pedagogik yo'nalish, o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyati, o'z-o'zini boshqarish qobiliyati, muloqotmandlik, bashorat qilish qobiliyati, o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyati) shaklida tegishli ijtimoiy-psixologik texnologiyalarni o'z ichiga oladi. Bu ishlanmaga bo'lajak pedagogni

tarbiyalash, shaxsiy xususiyatlarni rivojlantirish va kasbiy refleksiya maqsadida ijtimoiy-psixologik ta'sirning ko'p funksiyali yondashuvi sifatida ham qarash mumkin.

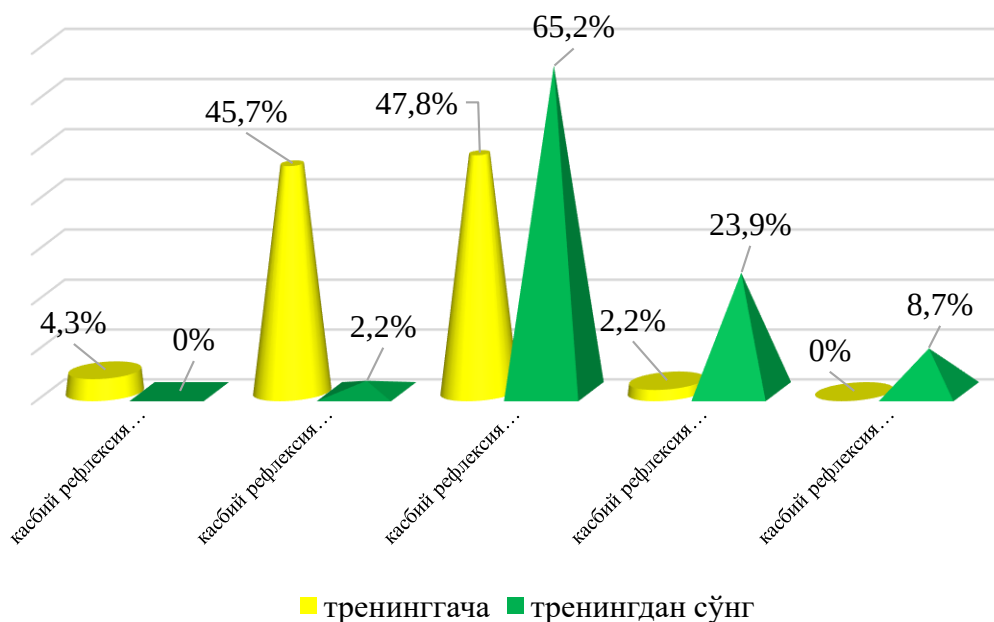
Kompleks psixodiagnostik tekshiruvlarning barcha natijalari umumiy jadvalda umumlashtirildi (17-18-19-ilovalari) va ilgari aniqlangan besh darajali kasbiy refleksiyani hisobga olgan holda tahlil qilindi, bu esa o'rganilayotgan hodisani rivojlantirishning tegishli dinamikasini aniqlashga imkon berdi. Shunday qilib, birinchi (ijtimoiy-psixologik treningdan oldin) kompleks psixodiagnostik tekshiruv natijalari shuni ko'rsatdiki, ko'pchilik tajriba (47,8%, 22 kishi) va nazorat (54,1%, 24 kishi) guruhlar talabalari o'rtacha kasbiy refleksiya darajasiga ega edilar (1-rasm).

1-rasm. Bo'lajak pedagoglarni ijtimoiy-psixologik trening o'tkazilgunga qadar psixodiagnostik kuzatuv natijalari (n=90)

Bunda tajriba guruhi 45,7% (21 kishi) va nazorat guruhining 38,6 % (17 kishi) talabalarida aniqlangan xususiyat o'rtadan past darajada rivojlangan. Kasbiy refleksiya rivojlanishining past darajasi tajriba guruhidagi talabalarning 4,3 % (2kishi) va nazorat guruhining 2,3% (1 kishi)da kuzatildi. Qizig'i shundaki, kam miqdordagi bo'lajak pedagoglarda o'rganilayotgan hodisaning kutilgan rivojlanish darajasi aniqlandi. Shunday qilib, tajriba guruhi 2,2 % (1 kishi) va nazorat guruhining 4.5% (2 kishi) respondentlarida kasbiy refleksiya o'rta darajadan yuqori bo'ldi. Shunga ko'ra, taqqoslash guruhlarida kasbiy refleksiyaning yuqori rivojlanish darajasi aniqlanmadi.

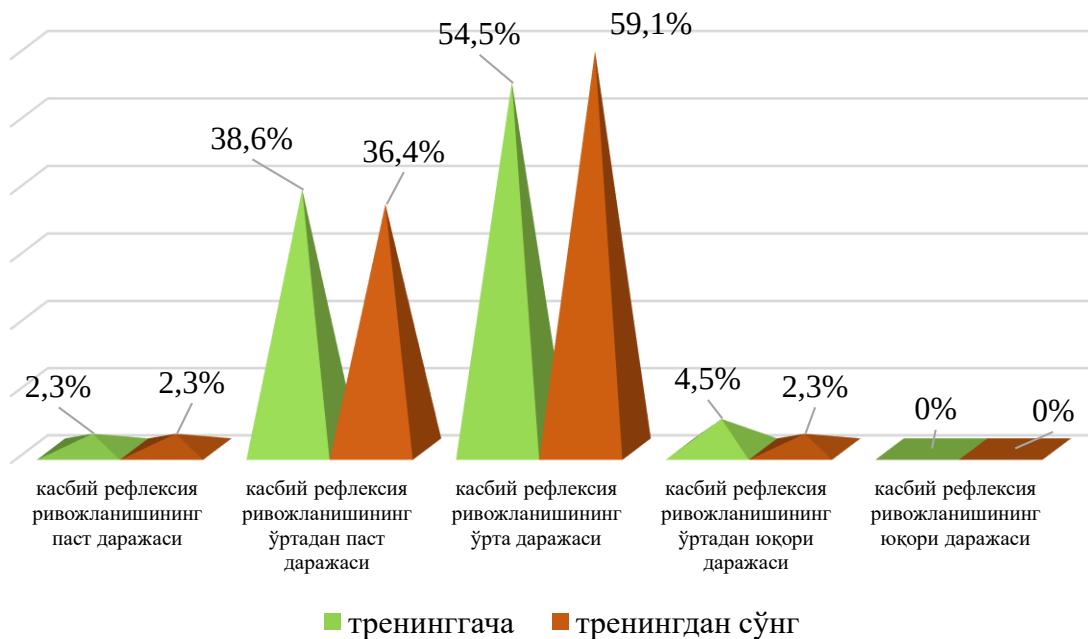
Ikkinchi (ijtimoiy-psixologik treningdan so'ng) kompleks psixodiagnostik tekshiruv bo'lajak pedagoglar orasida faqat tajriba guruhidagina kasbiy refleksiya rivojlanishida ijobiy dinamikasini aniqlash imkonini berdi (2-rasm).

2-rasm. Eksperimental guruhdagi bo'lajak pedagoglarni ijtimoiy-psixologik treninggacha va undan so'ng psixodiagnostik kuzatuv natijalari (n=46)

Shunday qilib, trening ishida ishtirok etgan talabalarining aksariyatida aniqlangan belgi o'rta darajagacha rivojlandi va 65,2% (30 kishi)ni tashkil etdi. Rivojlanishning o'rtadan yuqori va yuqori darajalarida 23,9% (11 kishi) va 8,7% (4 kishi) talaba aniqlandi. Shunga ko'ra, bo'lajak pedagoglarda kasbiy refleksiya rivojlanish darajasi o'rtadan past faqat 2,2% (1 kishi)da aniqlandi, kasbiy refleksiya rivojlanish darajasi past bo'lganlari aniqlanmadi.

Nazorat guruhida bunga o'xshash ijobiy o'zgarishlar kuzatilmadi. Demak, avvalgi psixodiagnostik tahlilda bo'lgani kabi nazorat guruhi talabalarining asosiy tarkibi (59,1%, 26 kishi) o'rganilayotgan hodisaga nisbatan o'rtacha rivojlanish darajasida qoldi. Rivojlanishning o'rtadan past darajasi 36,4 % (16 kishi) talabada aniqlandi. Past darajadagi talabalar 2,3% (1 kishi). O'rtadan yuqori darajagi talabalar 2,3% (1 kishi). Shunga ko'ra, nazorat guruhi talabalarida kasbiy refleksiya rivojlanishining yuqori darajasi aniqlanmadi (3-rasm).

3-rasm. Nazorat guruhidagi bo'lajak pedagoglar kasbiy refleksiya
rivojlanishini ijtimoiy-psixologik treninggacha va undan so'ng psixodiagnostik kuzatuv
natijalari (n=44)

Yuqorida keltirilgan ijtimoiy-psixologik treningning bo'lajak pedagoglarda kasbiy refleksiya rivojlantirishga ijobiy ta'siri statistik jihatdan eksperimental va nazorat guruhlarida Styudentning statistik t-mezoni bo'yicha o'rtacha qiymatlarning tengligini tahlil qilish natijalari bilan tasdiqlanadi.

Xulosa va takliflar: Tadqiq etilayotgan hodisa yuzasidan ilmiy adabiyotlar tahlili asosida kasbiy refleksiya ko'p ma'noli, ko'p qirrali va murakkab hodisa, degan xulosaga kelish o'rinli. Shu bilan birga, umuman, kasbiy refleksiya bo'yicha zamonaviy g'oyalarni umumlashtirib, ushbu fenomen kasbiy rivojlanish, har qanday xodimning shakllanishi, o'z-o'zini takomillashtirish, kasbiy faoliyat, samarali fikrlash, shaxslararo bilimning muayyan mexanizmida muhim rol o'ynaydi, shaxs va ong tuzilmasining o'zgarishi va rivojlanishiga olib keladi, to'g'ridan-to'g'ri vositachilik xatti-harakatlarini tashkil etish shakllariga o'tishga yordam beradi va mutaxassisni ularni boshqarishga rag'batlantiradi.

Kasbiy refleksiya shakllantirish muammosi bo'yicha zamonaviy ilmiy yondashuvlarni o'rganish tadqiq etilayotgan hodisaning rivojlanish jarayoni va texnologiyalariga ilmiy yondashuvlarning muayyan o'zgaruvchanligini ko'rsatadi, degan xulosaga kelish o'rinli. Shu bilan birga, umumlashtirilgan tajribani hisobga olgan holda, bugungi kunda shaxsiy, subyekt-faoliyatli, integral, subyektli va boshqa yondashuvlar insonparvarlik yo'nalishlarida faol qo'llanilmoqda, ular doirasida bo'lajak pedagoglarning kasbiy refleksiya trening, biznes-guruh o'yinlari, ijodiy, yuqori muammoli vazifalar, shaxsiy yo'naltirilgan texnologiyalar, muvozanatli refleksiv muhit yaratilishini hisobga olgan holda mustaqil refleksiv ish mashqlarining izchil kombinatsiyasi hisoblanadi. Bularning barchasi, o'z mohiyatiga ko'ra, kichik guruh a'zolarining ijtimoiy-psixologik ta'sir ko'rsatish uchun maxsus vositalar va usullar majmuasidan foydalangan holda maxsus tarzda tashkil etilgan o'zaro ta'siri sharoitida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik treningning yagona jarayoni va o'qituvchilarga nisbatan qisqa vaqt ichida ijtimoiy-psixologik salohiyatni optimallashtirish, aloqa subyektlari sifatida nazariy va amaliy salohiyatni oshirish, ijtimoiy-perseptiv imkoniyatlarni rivojlantirish, kommunikativ repertuarni va boshqalarni kengaytirishning yagona jarayonini ifodalaydi. Bu jarayon nafaqat o'quvchining kasbiy refleksiya rivojlantirish vazifalarini amalga oshirishga, balki kelajakda qo'lga kiritilgan amaliy pedagogik faoliyatni ko'chirishga ham imkon beradi.

O'rganilayotgan muammo bo'yicha zamonaviy ilmiy pozitsiyalarni hisobga olgan holda kasbiy refleksiya maqsadga muvofiq rivojlantirish uchun ijtimoiy-psixologik trening tayyorlandi, degan xulosaga kelish o'rinli. Ishlab chiqish o'nta maxsus tayyorlangan mashg'ulotga asoslangan bo'lib, ularning har biri trening boshlovchisining kirish nutqi, tegishli mavzular bo'yicha mini-ma'ruza, uchta maxsus tanlangan mashq va xulosalardan iborat. Tayyorlangan ijtimoiy-psixologik trening, asosan, bo'lajak pedagoglarning kasbiy refleksiya jarayoniga qaratilgan bo'lib, bu tarkibiy qismlarga ta'sir qilish vositalari (refleksivlik, pedagogik yo'nalish, o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyati, o'z-o'zini boshqarish qobiliyati, muloqotmandlik, bashorat qilish qobiliyati, o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyati) shaklida tegishli ijtimoiy-psixologik texnologiyalarni o'z ichiga oladi. Bu ishlanmaga bo'lajak pedagogni tarbiyalash, shaxsiy xususiyatlarni rivojlantirish va kasbiy refleksiya maqsadida ijtimoiy-psixologik ta'sirning ko'p funktsiyali yondashuvi sifatida ham qarash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бессонова Е.А. Рефлексия и её развитие в протессе учебно-профессионального становления будущего учителя: Дис. канд. психол. наук. Хабаровск, 2000. - 144 с.
2. Смолева Т.О. Развитие педагогической рефлексии: Учебное пособие. Иркутск: Изд-во Иркут. гос. пед. ун-та, 2003. - 123 с.

3. Нургалеев В.С. Организатсия эвристического обучения как условие формирования профессиональной рефлексии будущих специалистов социальной работы // Сибирский педагогический журнал. Новосибирск: НГПУ, 2008. - №2. - С. 176-180.
4. Килунина А.В. Феномен профессиональной рефлексии. // Психологический журнал. - 2004 - №4. - С. 107-114.
5. Корнилова О.А. Профессиональная рефлексия: понятие, компоненты, уровни, этапы организатсии. // Сборник статей студентов и молодых ученых всероссийской научно-практической конференции. - Красноярск, 2007. - №4. - С. 153-158.
6. Нарулина Т.Р. Педагогические условия формирования профессиональных качеств будущих учителей технологии. // Вестник Иркутского Государственного Технического Университета. - 2007. - Том 2, № 1. - С. 201-204.
7. Орлов В.Ф. Развитие профессионально-личностной рефлексии мастера. // Профессиональное образование. 2001. - №3. - С. 6-7.
8. Пянкова Г.С. Развитие профессиональной рефлексии. Учебное пособие для вузов. - Красноярск: ГОУ ВПО Красноярский, 2009. - 244 с.
9. Пяткова О.А. Использование социально-психологического тренинга в системе вузовского образования. // Образование и воспитание в двадцат первом веке глобальный и региональный аспекты материалы международной научно-практической конференции - Чита Изд-во ЗабГПУ, 2003 - Ч 3 - С. 38-40.
10. Руковишникова Е.Е. Формирование профессиональной рефлексии у студентов медитсинского колледжа: Дис. канд... психол. наук. Ставропол, 2000. - 170 с.
11. Шучковская Е.С. Модел формирования профессиональной рефлексии будущих специалистов. // Человек Власт Общество. Научные труды В Азиатско-Тихоокеанского Международного конгресса психологов. - Хабаровск, 2006 - С.401-407.

Turgunova Gulru Todjiboyevna,
International school of finance technology and science instituti
Psixologiya va pedagogika kafedrası v.b. dotsenti, (PhD)

YOSHLIK DAVRIDA DESTRUKTIV XULQGA NISBATAN PSIXOLOGIK HIMOYA SHAKLLANISHINING AHAMIYATI

Anotatsiya. *Yosh davri xususiyatlarining tarkib topishi ko'plab individual-psixologik va ijtimoiy omillarga bog'liq. Yoshlik davri yosh davrlari psixologiyasining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Turli madaniyatlarda inson yoshining o'ziga xos bosqichlari farqlanadi. Yoshlik shaxs shakllanishida juda muhim ahamiyat kasb etadigan mas'uliyatli davrdir. Inson yakka holda rivojlanmaydi, bunda ijtimoiy muhit, yon-atrofdagilarning ta'siri kuchli bo'ladi. Bugungi kunda yoshlar orasida turli xulq og'ishlari, har xil destruktiv g'oyalar ta'siriga tushishning yangidan yangi ko'rinishlari paydo bo'lmoqda. Ushbu maqolada yoshlik davriga xos destruktiv xulq va uning psixologik ahamiyati yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar: *yoshlik davri, destruktiv xulq, ijtimoiy-muhit, inson psixikasida, somatik o'zgarish, akseleratsiya, himoya mexanizm, kommunikatsiya, hissiyot, destruktiv g'oya, regressiya, kompensatsiya, ratsionalizatsiya, destruktiv faoliyat, antimanipulyativ xulq, assertiv xulq, refleksiya.*

Аннотация. *Формирование характеристик подростка зависит от многих индивидуальных, психологических и социальных факторов. Подростковый возраст является одной из важных областей подростковой психологии. В разных культурах существуют разные стадии старения человека. Юность – ответственный период, играющий очень важную роль в формировании личности. Человек не развивается изолированно, на него сильное влияние оказывают социальная среда и окружающие люди. Сегодня в молодежной среде появляются новые формы различных отклонений в поведении, подверженность различным деструктивным идеям. В статье рассматривается деструктивное поведение, характерное для подросткового возраста, и его психологическое значение.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, деструктивное поведение, социосреда, психика человека, соматические изменения, ускорение, защитный механизм, коммуникация, эмоция, деструктивная идея, регресс, компенсация, рационализация, деструктивная активность, антиманипулятивное поведение, асертивное поведение, рефлексия.*

Abstract. *The formation of the characteristics of the youth period depends on many individual-psychological and social factors. The youth period is one of the important areas of the psychology of youth. In different cultures, the specific stages of human age differ. Youth is a responsible period that is very important in the formation of a person. A person does not develop in isolation, the social environment and those around him have a strong influence on this. Today, various behavioral deviations and new manifestations of exposure to various destructive ideas are emerging among young people. This article highlights the destructive behavior characteristic of youth and its psychological significance.*

Keywords: *adolescence, destructive behavior, socio-environment, human psyche, somatic changes, acceleration, defense mechanism, communication, emotion, destructive idea, regression, compensation, rationalization, destructive activity, antimanipulative behavior, assertive behavior, reflection.*

Kirish. *Ilk yoshlik davri organizm jinsiy jihatdan yetilishi va fiziologik rivojlanishining yakunlanishi davridir. Ko'plab fiziologik funksiyalar (qon bosimi, ichki sekresiya bezlari faoliyati) bir me'yorga tushadi. Ilk yoshlik davri oxiriga borib tana rivojlanishidagi nomutanositliklar barham topadi, yuz bichimi katta yoshdagi kishilarga xos tarzda shakllanadi. Bu omillarning barchasi yigit yoki qiz uchun jismoniy yoxud aqliy mehnatning nisbatan murakkabroq turlari bilan*

shug'ullanishlariga imkon yaratadi. Bu yoshda biologik sabablar asosida insonning tevarak-atrofdagi kishilar bilan munosabati o'zgaradi. Yoshlardagi yuqori darajadagi asabiylik va qo'zg'aluvchanlik munosabatlarning keskinlashuviga olib kelishi mumkin.

Muhokama. Yoshlik davrida yigit va qizlarning ijtimoiy mavqei va jamiyatda tutgan o'rnini ham o'zgarib boradi. Moliyaviy, iqtisodiy jihatdan hali ko'pincha katta yoshlilarga tobeligiga qaramay, ma'lum o'rinlarda ularning fikrlari inobatga olinib boshlaydi. Yoshlarning mustaqillikka intilishi, muhim qarorlarni o'zlari qabul qilishga bo'lgan intilishlari oshib boradi. Biroq yoshlik davridagi ijtimoiy mavqe ikkiyoqlama xususiyatga ega, deyish mumkin. Oilada, ta'lim muassasalarida misol uchun uning katta kishi, voyaga yetgan shaxs ekanligini ta'kidlasalar, ikkinchidan, deyarli barcha sohada yigit yoki qizning kattalarga bo'ysunishi talab etiladi. Holat, ijtimoiy mavqedagi bunday mavhumlik yoshlar psixologiyasiga o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatadi.

Ilk yoshlik davrining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri katta yoshlilar bilan munosabatlar xarakterining o'zgarib borishidir. O'smirlik davriga qaraganda bu davrda o'zini o'zi anglashga nisbatan intilish kuchayib, muayyan ijtimoiy guruhga aloqadorlik, katta avlod vakillari bilan o'zaro tenglik asosida munosabatlarni qurish ehtiyoji yuzaga keladi.[4] Lekin ijtimoiy yoki psixologik jihatdan olganda baribir yoshlardagi muayyan darajada oilaga nisbatan qaramlik nizolarning paydo bo'lishiga ham olib kelishi mumkin. Yigit va qizlarning o'zini tutishi, kimlar bilan do'stlik, o'rtoqlik munosabatlarini yo'lga qo'yishi oilaning boshqa a'zolari, ota-onalar tomonidan kuzatib boriladi. Oila a'zolarining ijtimoiy mavqei, intellektual darajasi, ma'lumoti ham bu jarayonda muhim o'rin tutadi.

Adabiyotlar tahlili. Jismoniy o'zgarishlar bilan bir qatorda fiziologik hamda psixologik va ijtimoiy omillar bilan tavsiflanuvchi inson psixikasida ham o'zgarishlar yuz beradi. Nemis olimi X.Remshmidt yoshlik davridagi somatik o'zgarishlar bilan bog'liq bir necha muhim holatlarga e'tiborni qaratadi [1].

1. Tana va uning funksiyalariga nisbatan qiziqish kuchayadi. Yoshlarda yaqqol namoyon bo'layotgan jismoniy o'zgarishlarni ko'rgan atrofdagi yoshi katta kishilar ularning muayyan muammolarni hal qilishlarini kutishadi. Akseleratsiya bir tomondan ijobiy ahamiyatga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan yosh yigit-qizlarning holatini murakkablashtiradi. Yoshlarning nisbatan erta jismoniy rivojlanishi kattalarning ular psixik rivojlanishini hisobga olmagan holda talablarini kuchayishiga olib keladi.

2. Yoshlar, asosan, o'smirlarda o'z tanalaridagi o'zgarishlarni kuzatib borish kuchayadi va me'yoriy rivojlanishdagi "og'ishishlar" ular tomonidan nihoyatda og'ir qabul qilinishi va tushkunlikka tushishlariga olib kelishi mumkin.

3. Yetilish davrining o'ziga xos xususiyatlarini anglamaslik nafaqat o'smirlar, yigit, qizlar, balki ularning ota-onalari tomonidan ham noadekvat qabul qilinishi mumkin. Bu ta'kidlanganidek, qisqa muddat mobaynida tanadagi nomutanosibliklar bilan bog'liq ravishda ko'zga tashlanadigan jismoniy o'zgarishlar bilan bog'liqdir.

Umuman olganda, yoshlik davrida psixologik himoya turli mexanizmlarining samaradorlik darajasi bir xil bo'lmaydi, himoya mexanizmlari bir tekisda shakllanib, rivojlanmaydi. Eng samarali psixologik himoya mexanizmlari sifatida ushbu davrda proeksiya va ratsionalizatsiya namoyon bo'ladi.

Psixologik himoya mexanizmlarining faolligi jarayonida eng muhim ahamiyat kasb etuvchi omillar sifatida shaxsning hissiy va kommunikativ xususiyatlarini ko'rsatish mumkin. Bunda psixologik himoyaning har bir shakliga muayyan shaxsiy tavsifnomaga ega insonning psixologik portreti, qiyofasi mos keladi. Maxsus shaxs tavsiflarining mutanosibligi asosida psixologik himoyaning u yoki bu shakli afzal ko'rilishi xususida taxmin qilish imkoniyati mavjud.[5]

Yoshlarning destruktiv g'oyalar ta'siriga tushishi ijtimoiy-psixologik va shaxs determinantlarini majmuaviy o'rgangan hamda turli ko'rinishdagi xulq og'ishlariga yashirin moyilligi bor yoshlar profilaktikasi bo'yicha maxsus ijtimoiy-psixologik dastur ishlab chiqqan rossiyalik tadqiqotchi S.Smironovning ta'kidlashicha, yoshlarning destruktiv g'oyalar ta'siriga tushishiga bir tomondan, turli nomaqbul ijtimoiy omillar, ikkinchi tomondan shaxsning destruktiv

ijtimoiy-psixologik salohiyati sabab bo'lishi mumkin. Shu bilan birga shaxsning destruktiv g'oyalar ta'siriga tushishiga sabab bo'luvchi referent ijtimoiy-psixologik determinantlarni aniqlashtirish va ularning differensiallashgan korreksiyasini amalga oshirish yoshlarda xulq og'ishi samarali profilaktikasiga asos bo'lib xizmat qiladi.[2]

Yoshlik davrining turli bosqichlarida himoya mexanizmlari bir tekisda shakllanib, rivojlanmaydi. Regressiya va kompensatsiya singari psixologik himoya mexanizmlari 16 yoshda eng yorqin darajada ifodalansa, proeksiya, o'rin almashtirish va siqib chiqarish kabi mexanizmlar ulg'aya borish jarayonida jadalligi kamayib, ratsionalizatsiya va qayta faol ta'limning jadalligi oshib boradi.

Psixologik himoya mexanizmlarining faolligi jarayonida eng muhim ahamiyat kasb etuvchi omillar sifatida shaxsning hissiy va kommunikativ xususiyatlarini ko'rsatish mumkin. Bunda psixologik himoyaning har bir shakliga muayyan shaxsiy tavsifnomaga ega insonning psixologik portreti, qiyofasi mos keladi.

Ayrim tele va radiokanallardagi reklamalar, bukletlar, turli xorij matbuot nashrlaridagi maqolalar - bularning hammasi axboriy manipulyatsiya ta'siriga tushmaslik maqsadida shakllantiriladigan ko'nikmalarni tarkib toptirishda asosiy manbaa, "ko'rgazmali qurol" bo'lishi mumkin. Shu bilan birga turli OAVlarining kishi ongiga ta'siri masalasidan tashqari, har xil destruktiv guruhlar, kult va sektalarning shaxs, davlat, jamiyat xavfsizligiga ko'rsatayotgan tahdidi ko'lami ham hozirgi vaqtda oshib bormoqda. Bunday guruhlariga a'zolari jalb qilish va ongni nazorat qilish modeli, guruhiy bosim ko'rsatish usullari va "aqlni yuvish (peshlash)" vositalari to'g'risida nafaqat talabalar, balki o'qituvchilar ham yetarli ma'lumotga ega emaslar. Shu tariqa, kishi ongiga destruktiv ta'sir ko'rsatish ehtimoli xavfi yuqori darajada qolmoqda.

Natija va talil. Destruksiya parchalanish, buzilish, inqirozga yuz tutish ekan, shaxs destruksiyasi individ tasavvurlarining buzilishi, aqliy qobiliyati va malakalarining izdan chiqishi, psixik rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi jarayonlar ta'sirida jamiyat uchun ijtimoiy xavfli yoki zararli insonga aylanishidir.

Destruktiv mohiyat, mazmunga ega quyidagi tushunchalar mavjud:[3]

- destruktiv ta'sir (davlat, jamiyat, guruh yoki shaxsning hayoti, faoliyati, himoyasiga yemiruvchi, vayron qiluvchi ta'sir o'tkazadigan mexanizmlar);
- destruktur, destruktiv shaxs (boshqalarga yemiruvchi, vayron qiluvchi ta'sir o'tkazadigan shaxs);

Yoshlarni destruktiv g'oyalar ta'siridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik asoslarini yaratishda antimanipulyativ xulq-atvorni shakllantirishga alohida e'tibor berish zarur.

Antimanipulyativ xulq, uning rivojlanishiga ijtimoiy, biologik, psixologik va siyosiy omillar ta'sir o'tkazadi. Ushbu xulq modelini yaratishda ijtimoiy-biologik, psixosotsial unsurlardan foydalanish samarali natija beradi. Bu davrdagi shaxsga xos bo'lgan individual-psixologik xususiyatlar bilan nosog'lom ijtimoiy muhit o'rtasidagi o'zaro moslik va ularning bir-birini to'ldirishi yoshlarning destruktiv g'oyalar ta'siriga tushib qolishiga imkon yaratadi.

Yoshlarda assertiv xulq shakllanmaganligi, mafkuraviy immunitet tarkib topmaganligi, axborot iste'moli madaniyati lozim darajada rivojlanmaganligi ularning destruktiv g'oyalar ta'siriga tushishida asosiy sabablar sifatida namoyon bo'ladi. O'smirlar, yigit va qizlarni destruktiv g'oyalar ta'siridan himoyalashga qaratilgan chora-tadbirlar va tavsiyalarni ishlab chiqishda ijtimoiy-psixologik, individual-psixologik, yosh, jinsiy, hududiy, demografik, etnopsixologik xususiyatlarni inobatga olish lozim [2].

Psixologik himoya mexanizmlarining tarkib topishi yosh davrlariga xos o'zgarishlar tabiatiga uzviy bog'liq bo'lib, yoshlik davriga xos psixologik himoya mexanizmlarining amal qilishida shaxs xususiyatlariga bog'liq ravishda qabul qilinadigan psixologik himoya ko'rinishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga yoshlarning mikro va makro muhitga nisbatan ijtimoiy-psixologik jihatdan moslasha olmasliklari ularning destruktiv g'oyalar va guruhlar ta'siriga tushishi ehtimolini oshirishi mumkin.

Ta'lim va tarbiya jarayonida nafaqat insonning bilim, ko'nikma, malakalarini takomillashtirishga, balki undagi assertivlik xususiyatlarini shakllantirish va rivojlantirishga ham e'tibor berilishi maqsadga muvofiqdir. Shu maqsadda tanqidiy tafakkur, refleksiya va assertivlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish, psixologik manipulyatsiya va uning ta'sirini bartaraf etish vosita va usullarini tadqiq etish, yoshlarda zaruriy ko'nikmalarni shakllantirish hozirgi davrda ahamiyat berilishi zarur bo'lgan muhim vazifalardandir.

Shu nuqtai nazardan, mamlakat, shaxs xavfsizligiga tahdidlarning mavjudligi sharoitida ularga munosib va o'z vaqtida javob bera olishga qodir xulq shaklini tarkib toptirish va mazkur masalaning metodologik ahamiyatini yoritish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda, ko'pchilik jinoyatlar yoshlar tomonidan destruktiv guruhlar tarkibida sodir qilinadi. Shaxs guruh tarkibida bo'lganda jazolanishdan qo'rqish hissi kamayadi, vaziyatni va o'zini o'zi tanqidiy baholash susayadi, tajovuzkorlik va rahmsizlik kuchayadi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, jinoyat olamidagi "ko'tarilish" dastavval yomon o'qish va maktabdan bezish, ta'lim muassasasiga nisbatan dushmanona munosabatdan boshlanadi. Undan so'ng oilaviy muammolar va nopedagogik tarbiya usullar negizida oiladan chetlashish ko'zga tashlanadi. Keyingi qadam jinoyatchi guruh tarkibiga qo'shilish va jinoyat sodir qilish bilan ifodalanadi. Bu yo'lni bosib o'tishga taxminan ikki yil ketadi. Ma'lumotlarga ko'ra, 60% ashaddiy jinoyatchilar o'z professional faoliyatlarini 16 yoshdan boshlaganlar [5].

Yoshlar orasida turli xulq og'ishlari, har xil destruktiv g'oyalar ta'siriga tushishning yangidan yangi ko'rinishlari paydo bo'lmoqda. Yoshlarning diniy-radikal oqimlar, terroristik guruhlar tarkibiga kirishlari, jamiyat uchun xavf tug'diradigan xatti-harakatlarning amalga oshirilishiga olib keladi. Ijobiy ijtimoiy qadriyatlar, oilaga, umume'tirof etilgan qonun va qoidalarga hurmat hissida tarbiyalangan yoshlarda bunday jihatlar kuzatilmagani holda, ijtimoiy mavqeini har qanday yo'l bilan bo'lsa-da mustahkamlash, o'z egotsentrik, manfaatlarini, xudbin maqsadlarini qondirish ustuvor ahamiyat kasb etgan yoshlar shaxs deformatsiyalashuvini har tomonlama namoyon qiladilar.

Xulosa. yoshlik davri yosh davrlari psixologiyasining muhim yo'nalishlaridan biri ekan, ushbu yosh davri xususiyatlarining tarkib topishi ko'plab individual-psixologik va ijtimoiy omillarga bog'liqdir. Shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhit, yon-atrofdagilarning ta'siri kuchli bo'lib, yoshlardagi yuqori darajadagi asabiylik va qo'zg'aluvchanlik o'zgalar, yon-atrofdagilar bilan munosabatlarning keskinlashuviga olib kelishi mumkin ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности. – М.:Мир, 1994.
2. Смирнова С.В. Социально-психологическая профилактика молодёжной криминальной агрессивности. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – М., 2007.
3. Норкулов Х. Оилада ёшларни бузғунчи ғоялардан ҳимоя қилишнинг ижтимоий-педагогик технологияси. – Тошкент, 2005.
4. Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. – СПб.: Речь, 2006.
5. Грачев Г.В. Личность и общество: информационно-психологическая защита /Г.В.Грачев.-Изд. 2-е испр. И доп. – Волгоград, 2004.

Bekchanova Kuvanch Roximovna,
Ma'mun universiteti, "Psixologiya va tibbiyot" kafedrası o'qituvchisi PhD,
E mail: bekchanovaquvonch@gmail.com

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA QAT'IYATLILIK VA IXTIYORIY XULQ-ATVOR XUSUSIYATLARI RIVOJLANISHINING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Annotatsiya: Mazkur maqola maktabgacha yoshdagi bolalarda qat'yatlilik va maqsadga muvofiqlikning, ixtiyoriy xulq-atvor rivojlanishining psixologik xususiyatlari o'rganish va uni rivojlantirishga qaratilgan.

Tadqiqotda bolalardagi qat'yatlilik va maqsadga muvofiqlik, ixtiyoriy xulq-atvor kabi irodaviy sifatlarni rivojlantirish, hamda ularning kelajakdagi shaxsiy va akademik muvaffaqiyatlariga ta'sir etuvchi muhim omillar sifatida keng yoritilgan. Bundan tashqari ushbu yosh davrga xos bo'lgan rivojlanish bosqichlari va ta'sir qiluvchi omillar haqida so'z yuritiladi. Shuningdek maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda qat'yatlilik va maqsadga muvofiqlik, hamda ixtiyoriy xulq-atvorning rivojlanishi tashqi muhit, tarbiya va yosh xususiyatlari bilan bog'liq ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Maktabgacha yoshdagi bolalarda qat'yatlilik va maqsadga muvofiqlik darajasi ixtiyoriy xulq-atvorning rivojlanish darajasi o'rtasida o'zaro ijobiy aloqadorlik kuzatildi va ularning maqsad sari harakat qilishda, rolli o'yinlar o'ynash, ko'rgazmali vositalardan foydalanishda namoyon bo'ldi.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению психологических особенностей развития целеустремленности, настойчивости и произвольного поведения у детей дошкольного возраста, а также их развитию.

В исследовании подробно рассматриваются такие волевые качества, как настойчивость, целеустремленность и произвольное поведение у детей, а также их влияние на будущий личностный и академический успех. Кроме того, обсуждаются этапы развития, характерные для данного возрастного периода, и факторы, влияющие на этот процесс. Также в статье указывается, что развитие настойчивости, целеустремленности и произвольного поведения у дошкольников связано с внешней средой, воспитанием и возрастными особенностями.

Ключевые слова: Дошкольное образование, дети, настойчивость и целеустремленность, произвольное поведение, навыки саморегуляции, возрастные периоды, эмоционально-волевая сфера, креативность.

Abstract. This article is dedicated to studying the psychological characteristics of the development of perseverance, goal orientation, and voluntary behavior in preschool children, as well as their enhancement.

The research provides a detailed analysis of such volitional qualities as perseverance, goal orientation, and voluntary behavior in children, along with their influence on future personal and academic success. Additionally, the article discusses the developmental stages characteristic of this age period and the factors affecting this process.

The article also highlights that the development of perseverance, goal orientation, and voluntary behavior in preschool children is linked to external environment, upbringing, and age-related characteristics.

Key words: Preschool education, children, perseverance and goal orientation, voluntary behavior, self-regulation skills, age periods, emotional and volitional sphere, creativity.

Kirish va dolzarbligi. Mamlakatimizda kechayotga jadal rivojlanish jahonda rivojlanish jarayonlari millatimizning har tomonlama sog'lom, ruhan tetik genofondini tayyorlash, avvaliga, maktabgacha yosh davridan boshlanishi lozim ekanligini belgilab bermoqda. Maktabgacha ta'lim tizimiga alohida ahamiyat berilib, 3-7-yoshdagi bolalarni

rivojlantirishning huquqiy-me'yoriy asoslari yaratilgan bo'lib, unda bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrovini ta'minlash va maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun zarur huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi. Ayni kundagi ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatimizda 3-7-yoshli bolalar soni 2 million 930 ming 844 nafarni tashkil etmoqda. Ularning 74 foizi maktabgacha ta'lim tashkilotiga boradi. Maktabgacha yoshdagi 2,9 mln nafar boladan 2,1 mln nafari maktabgacha ta'limga qamrab olingan bo'lsa, Respublikamizda maktabgacha va maktab ta'limi tizimiga katta ahamiyat berilib, shu sohaga oid vazirlik tashkil etilganligi, jismonan sog'lom, ruhiy va intellektual rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega, vatanga sodiq yoshlarni tarbiyalash, fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda ijtimoiy faolligini oshirish ustuvor vazifa etib belgilanishi, bu borada maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasi rivojlanishining psixologik xususiyatlarini ilmiy-amaliy tadqiq etish orqali zarur taklif-tavsiyalarni ishlab chiqishni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Metodlar va o'rganilish darajasi. Bolalardagi o'zini- o'zi anglash bilan bog'liq bo'lgan o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasi rivojlanishi xulq-atvorning shakllanishi, hissiy-irodaviy soha bevosita maktabgacha yosh davrida kechadigan jarayondir. Shu o'rinda ham o'tish kerakki, maktabgacha yosh-bu ko'plab mualliflarning fikriga ko'ra, boshlang'ich davrdagi shaxs rivojlanishining haqiqiy omboridir. Aynan ushbu fikrlarga ko'pgina olimlarimiz o'z tadqiqotlarida ijobiy yondashadilar. (L. S. Vygotskiy, A. N. Leontev,) [2], [3], [6].

Maktabgacha sohasida tadqiqot o'tkazgan psixolog olimlarimizdan N.N.Shereshik o'zining ilmiy izlanishlarida katta maktabgacha yoshdagi bolalarning xatti-harakatlarini o'z-o'zini boshqarishni rivojlantirishda didaktik o'yinlarning roli muhim ekanligini keng yoritib bergan[4]. Tadqiqotchi olim didaktik o'yinlarda katta maktabgacha yoshdagi bolalar o'yinning asosiy psixologik mexanizmi - transformatsiyani o'zlashtirgani isbotlagan.

Bundan tashqari maktabgacha yosh davriga doir bo'lgan muammolar yuzasidan o'zbek olimlari tomonidan ham bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Masalan, Z.T.Nishonova muallifligida yozilgan «Taraqqiyot psixologiyasi va differensial psixologiya» darslikida keltirilishicha, maktabgacha yosh davrida bolalarni kattalar va tengdoshlari bilan bo'lgan muloqot jarayonida bola shaxsining shakllanishini uch bosqichga ajratib ko'rsatib berilgan. Unga ko'ra, 3-4 yosh oraligi birinchi davr bo'lib, bola emotsional jihatdan o'z-o'zini boshqarishning mustahkamlimishi bilan bog'liq ekanligi takidlab o'tilgan. Keyingi davrd esa 4-5 yosh oraligini o'z ichiga oladi, bunda axloqiy o'z-o'zini boshqarish bilan bog'liq hisoblanadi. Uchinchi davrda bolalarda shaxsiy ishchanlik va tadbirkorlik xususiyatining shakllanadi, bu esa katta maktabgacha yoshga to'g'ri kelishi ta'kidlab o'tilgan [1.161-b].

Biz mazkur yosh davrlarida tadqiqot olib borganimizda esa maktabgacha yoshdagi bolalarda qat'iyatlilik va maqsadga muvofiqlik darajasini rivojlanishiga ko'ra, o'zini-o'zi boshqarish ko'nikmasiga ta'sir etuvchi psixologik omillarining yosh va individual xususiyatlariga bog'liq holda differensial farqlanishi isbotlangan [5].

Tadqiqot natijalari. Maktabgacha ta'lim muassasida tarbiyalanayotgan tarbiyalanuvchilar guruhlariga tanlab olingan metodikalar natijalari tadqiqotimiz vazifalaridan kelib chiqqan holda, Kruskal Uollis mezonida asosida qayta tahlil qilindi. Mazkur metodikalarni o'tkazish jarayonida sinaluvchilar yoshi, imkoniyatlariga kelib chiqib, savollarga javob olishda bolalarga qulay vaqt tanlab olindi. Shu bilan birga tadqiqotimizning predmeti maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi boshqarish ko'nikmasi rivojlanishini psixologik xususiyatlarini aniqlashni tashkil etishga qaratilgan bo'ladi.

Tadqiqotda maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'z boshqarish ko'nikmasi rivojlanishining psixologik xususiyatlarini aniqlashda asosan bir qator metodikalardan foydalanish mumkin. Aynan bizning metodikamizda E.A.Klyuchnikovaning «Shakllar ustidan bo'yash» metodikasi va L.Krasilnikova «Ha va Yo'q demagin» so'rovnomasi bilan korrelyatsion aloqadorligi Spirman mezonidan foydalanildi[7].

Bu metodikalarda qat'iyatlilik va maqsadga muvofiqlik darajasi, bevosita maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zini-o'zi boshqarish ko'nikmasi rivojlanishining psixologik xususiyatlarini aniqlanadi. Bolalarda maktabga tayyorlov guruhida qat'iyatlilik va maqsadga muvofiqlik va ixtiyoriy xulq-atvorning rivojlanish darajasi katta va o'rta guruh talabalaridan yuqori natija ko'rsatdi.

Bundan tashqari, maktabgacha yosh davrining maktabga tayyorlov yosh guruh bolalarda qo'l motirika harakatlari yaxshi rivojlanganligi, har bir shaklni bo'yash jarayonini oxirigacha yetkazishda maqsadni qat'iyatlilik bilan amalga oshirish umidi, ko'pincha shakllarni ehtiyotkorlik bilan ustidan bo'yash orqali samarali natijaga erishish istagi yuqoriligi bilan ajralib turadi. Boshqa yoshdagi guruhlarda noto'g'ri daraja rivojlangan qat'iyatlilik sifatleri kuzatiladi. Ayrim hollarda, ushbu guruhdagi maktabgacha yoshdagi bolalar jarayoni shoshilishni boshlaydilar, mashq qilish beparvolik bilan tushunmagan holda shakllarni bo'yash xususiyati bilan ifodalanadi.

Bolalar o'zlariga berilgan vazifalarni bajarishda qat'iyatlilikni namoyon eta oladilar, bu esa bolalarda irodaviy sifatlarini rivojlantirib, ularda o'zini-o'zi boshqarish ko'nikmasini rivojlantirishga yordam beradi.

Hali unchalik darajada rivojlanmagan qat'iyatlilik sifatleri o'rta va katta guruh tarbiyalanuvchilarida kuzatildi. Ayrim hollarda, ushbu guruhdagi maktabgacha yoshdagi bolalar jarayonni besabrlik bilan, shoshilinch boshlaydilar, shakllar ustidan bo'yashni beparvolik bilan tushunmagan holda amalga oshirishlari izohlanadi.

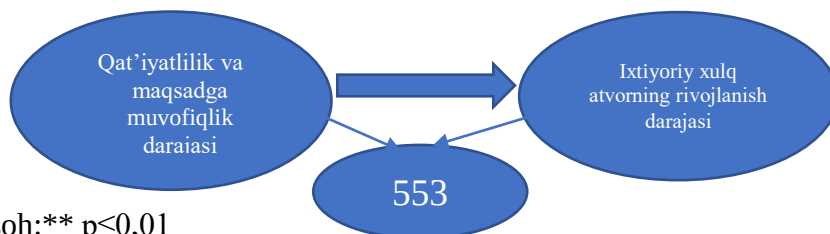
Bu tashqari maktabgacha yosh davrining o'rta guruhidagi bolalarda qat'iyatlilik va maqsadga muvofiqlik qisqa muddatli faoliyatlar ya'ni oyinda oddiy maqsadlarni belgilashda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Misol keltiradigan bo'lsak bolalar kublardan minora qurishni xohlashlari mumkin va buning uchun kerakli qadamlarni amalga oshiradilar.

O'rta guruhnikidan katta guruhlarda bolalar faoliyati, maqsad belgilash bir oz murakkabroq kechadi. Jumladan, bu yoshdagi bolalar rasm chizish jarayonida o'zi biror maqsadga asosan chizishi mumkin.

Maktabga tayyorlov guruhidagi bolalar faoliyatlari o'rta va katta guruhlariga qaraganda biroz osonroq bo'ladi, chunki bu yoshda ular qiyinchiliklarni yengib o'tishga qiynalishadi. Masalan, bajarmoqchi bo'lgan ishini rejasini tuzish imkoniyati ham pastroq bo'ladi. Biz keltirib o'tgan har bir davriga xos bo'lgan qat'iyatlilik va maqsadga muvofiqlik darajasidagi rivojlanishning namoyon bo'lishi, bevosita maktabgacha yoshdagi bolalarni o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasi rivojlanganligini belgilaydi.

E.A.Klyuchnikovaning «Shakllar ustidan bo'yash» metodikasining L.Krasilnikova «Ha va Yo'q demagin» so'rovnomasi bilan korrelyatsion aloqadorligi (Spirman mezon bo'yicha, N=352)

Ko'rsatkichlar:

Izoh:** $p \leq 0,01$

Tadqiqotimiz doirasida o'tkazilgan natijalarga ko'ra, qat'iyatlilik va maqsadga muvofiqlik darajasi ixtiyoriy xulq-atvorning rivojlanish darajasi o'rtasida o'zaro ijobiy aloqadorlik namoyon bo'ldi. ($r=,553$; $p \leq 0,01$). Mazkur aloqadorlik maktabgacha yoshdagi bolalarda maqsad sari harakat qilishda, rolli o'yinlar o'ynash, ko'rgazmali vositalardan foydalanishda kuzatildi. O'z navbatida ta'kidlash lozimki, ixtiyoriy xulq-atvor bevosita bolaning kreativligini oshirishga yordam beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalardagi

o'zini-o'zi boshqarish ko'nikmasining rivojlanishi uning mustaqilligi, qarorlari, maqsadlari aniq, faoliyati mazmunli bo'lganda yanada oshib boradi.

Tadqiqotimiz natijalari shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarning ixtiyoriy xulq-atvorini rivojlanishi natijasida ularning o'z maqsadlariga erishishda qat'iyatli va maqsadga muvofiqlik darajasi ham bevosita oshadi. Tadqiqotimizda kuzatilgan bunday ijobiy aloqadorlik, maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasi va xulq-atvorini maqsadga yo'naltiruvchi jihatlarini shakllantirish uchun muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Xulosalar. Yuqoridagi natijalarga asoslanib maktabgacha yoshdagi bolalarning o'zini-o'zi boshqarish ko'nikmalariga quyidagi psixologik xususiyatlaridan qat'iyatlilik va maqsadga muvofiqlik hamda ixtiyoriy xulq-atvorning rivojlanish darajalari o'rtasidagi bog'liqlik va farqli jihatlarini aniqlandi.

Ushbu natija izohi sifatida quyidagilarni keltirib o'tishimiz lozim, bunga ko'ra, bolalardagi o'zlarining fikr va istaklarini ifodalash o'zini-o'zi boshqarish ko'nikmasini rivojlantiradi. Bu rivojlanish ularga o'z fikrlarini, maqsadlarini va o'zgarishlarga moslashishni o'rganish imkonini beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ixtiyoriy xulq-atvorni rivojlanishi ijodiylik darajasini oshirish uchun yordam beradigan omil o'zgaruvchilik va qo'shimcha mulohazalarni qabul qilish hisoblanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiylik darajasini oshirish ularning o'zlarining maqsadlari va vazifalari uchun qat'iyatlilik bilan harakat qilish ko'nikmasini bevosita rivojlanishiga olib keladi. Bu esa ularga o'zlarining hayotda muvaffaqiyatli bo'lishi uchun zarur bo'lgan yaxshi o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Qisqacha qilib aytganda, yuqoridagilardan kelib xulosa qiladigan bo'lsak, maktabgacha yoshdagi bolalarda bunday xulq-atvor turli faoliyatlarda, jumladan, maqsadga yo'naltirilgan harakatlarda, rolli o'yinlarda va ko'rgazmali vositalardan foydalanishda o'z isbotini ko'rsatadi. Bundan kelib chiqib, ixtiyoriy xulq-atvor bolaning ijodkorlik (kreativlik) qobiliyatlarini rivojlantirishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mazkur jarayon maktabgacha yoshdagi bolalarning o'yin va o'qish jarayonidagi muvaffaqiyatlarini oshirishga o'z hissasini qoshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Nishanova Z.T. Kamilova N.G, Xalilova N.I, Abdullayeva D.U., «Taraqqiyot psixologiyasi va differensial psixologiya» darslik / - Toshkent: «Innovatsiya-Ziyo» nashriyoti, 2020. 148 b).
2. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики Пятое, исправленное и дополненное издание. М.: Смысл, 2020.-627с.
3. Выготский Л. С. Психология развития ребенка. — М: Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо, 2004. - 512с.
4. Шерешик Н.Н. Роль дидактических игр в развитии саморегуляции и поведения старших дошкольников- Омск- 2005
5. Bekchanova K.R. «Maktabgacha yosh davridagi bolalarda o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasini kognitiv jarayonlar rivojlanishi bilan bog'liqligi». 2024. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11193795>
6. Nurullayeva Bakhtigul Bobojonovna. (2024). Modeling as a developmental factor of preschool children's intelligence. journal of «Ma'mun science», Volume-2(Issue-1). <https://doi.org/10.5281/zenodo.10943186>

Nasimova Zarina Isomiddin qizi

Doctoral student of the Department of Psychology, Bukhara State University
Orcid: 0009-0003-7846-2301

THEORETICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL THINKING

Annotation: Innovative education is designed to develop critical thinking pedagogically and psychologically, guide students to creative ways of solving life problems, and promote self-development and self-education.

There are no clear paths to critical thinking. However, there is a specific set of learning environments that can be used to develop critical thinkers.

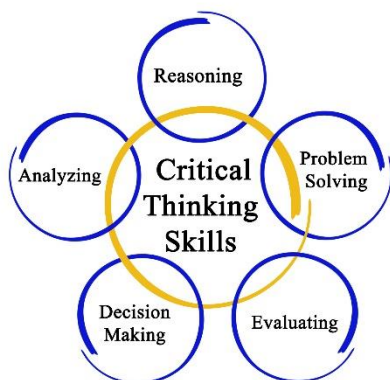
Key words: memory, mental activity, critical thinking, memorization, understanding, idea, curiosity, discussion, proof, confirmation.

Аннотация: Инновационное образование призвано педагогически и психологически развивать критическое мышление, направлять учащихся на творческие пути решения жизненных проблем, способствовать саморазвитию и самообразованию.

Нет четких путей к критическому мышлению. Однако существует определенный набор условий обучения, которые можно использовать для воспитания критически мыслящих людей.

Ключевые слова: память, мыслительная деятельность, критическое мышление, запоминание, понимание, идея, любопытство, обсуждение, доказательство, подтверждение.

Introduction. Critical thinking is a positive skill that allows us to successfully meet the requirements of the 21st century, helping us to understand more deeply what we are studying and doing. In the literature, you can find various definitions of this concept. Before talking about this concept, let's look at some mental activity skills, but they cannot be called critical thinking.

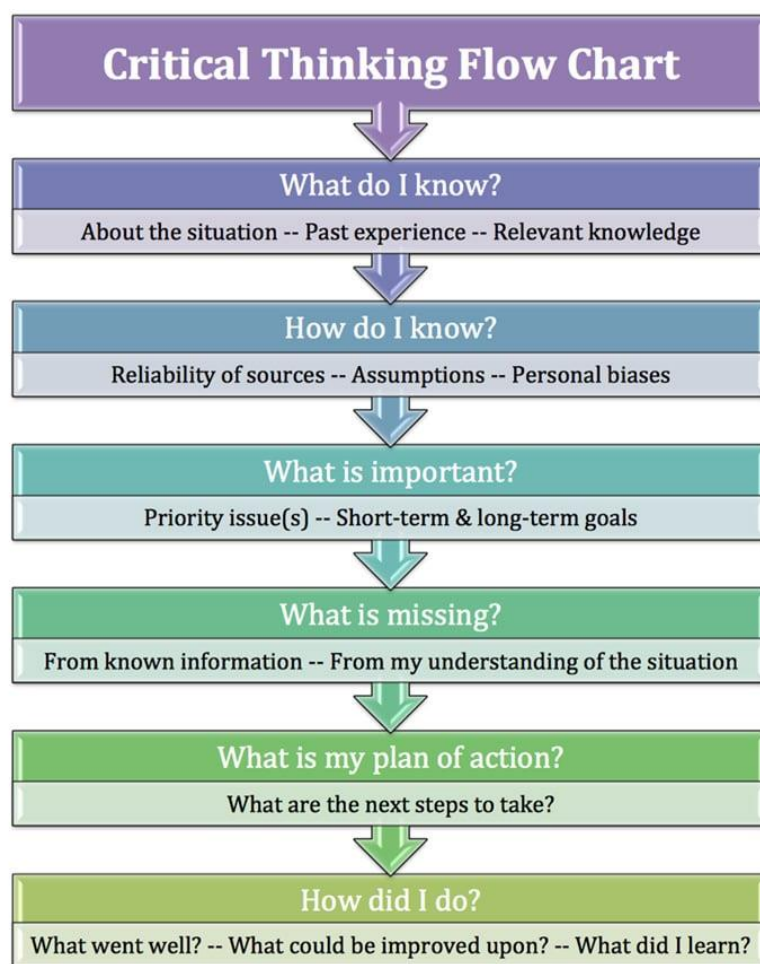
Remembering is the most important thinking process, without which the learning process cannot be carried out, but it is fundamentally different from critical thinking. The computer's memory is much better than ours, but remembering does not mean critical thinking. Most teachers value the development of memory more than any thinking, and in tests and exams they mainly check the scope of students' memory. But supporters of critical thinking mean more complex types of mental activity. Another type of "uncritical thinking" that is indispensable for the learning process is related to understanding complex ideas. In biology and mathematics, history and literature, students

sometimes "struggle" a lot to understand what the teacher says or what is written in the textbook.

Comprehension is a complex mental process, especially if the educational material is difficult. For example, a student is struggling to understand a complex theorem. Of course, complex mental processes are taking place in his brain, but this cannot yet be called critical thinking. While we are working on understanding the ideas of others, our own thinking is initially weak: in this case, we only perceive what has been created by someone before us, while critical thinking occurs when new, already understood ideas are examined, evaluated,

developed and applied. Remembering evidence and understanding ideas are prerequisites for critical thinking, but they do not constitute critical thinking in their entirety. Critical thinking is a complex process of creatively integrating ideas and possibilities, rethinking and reconstructing concepts and information. It is also a process that occurs simultaneously at several levels of active and interactive cognition.

Methods. Critical thinkers are less susceptible to deception and are less vulnerable to danger because they have their own system of views. In critical thinking, ideas and their significance are considered from a multifaceted perspective and compared with other ideas. The highest level of this thinking is mental activity, in which special attention is paid to analysis, comparison, interpretation, application, argumentation, innovation, problem solving or evaluation of the thinking process. Critical thinking develops communication and teamwork skills. Critical thinking gives vitality to the educational process, turns classes into a joy for both the teacher and the student. Developing critical thinking is not an easy task. It is not something that can be taught at a certain age and forgotten. There are no clear paths to critical thinking. However, there is a specific set of teaching conditions that can be used to nurture critical thinkers.

In particular, the following conditions are necessary:

1. Provide time and opportunity for critical thinking.
2. Provide students with opportunities to think.
3. Accept different ideas and opinions.
4. Allow students to actively participate in the learning process.
5. Reassure students that no one will laugh at them.
6. Reassure each student that he or she is capable of critical thinking.
7. Value the emergence of critical thinking.

At the same time, students:

1. Develop self-confidence and understand the value of their own ideas and opinions.
2. They must actively participate in the learning process.
3. They must listen to different opinions with respect.
4. Be prepared to form their own opinions or refrain from doing so.

The elements of critical thinking are:

- critical thinking is independent thinking;
- information is the beginning of critical thinking;
- critical thinking begins with identifying a problem that needs to be posed and solved;
- critical thinking seeks reliable evidence;
- critical thinking is social thinking.

Result. First, critical thinking is independent thinking. When the lesson is created according to the principles of critical thinking, each participant has his own idea, assessment and belief, excluding others. We can only think like this for ourselves.

So, only when thinking has a single-ordered character, it can be called critical thinking. Students should have the freedom to use their mind, thinking and find answers to even the most complex questions on their own. Each student decides for himself how to think. Thus, independence is one of the most important aspects of critical thinking.

Secondly, information is not the result of critical thinking, but its beginning. Knowledge is considered a motivating factor that encourages a person to think critically. Sometimes it is also said that "it is difficult to think with an empty head". To create a complex thought, it is necessary to process a lot of "raw material" - facts, ideas, texts, theories, information, concepts. Critical thinking is possible at any age: not only students, but even first-graders have life experience and knowledge. Children's thinking skills are further improved as a result of education. Even very young children are capable of critical thinking and completely independent thinking. It is thanks to critical thinking that the usual cognitive process acquires individuality and clarity, coherence and productivity.

Thirdly, critical thinking begins with identifying a problem that requires posing and solving a question. Humanity is curious by nature. When we notice something new, we naturally want to know its essence. When we see some historical monument, we have a desire to get inside it. "In the whole animal kingdom," writes the chemist and philosopher Michael Polonius, "beginning with the simplest form, the worm, and perhaps even with the amoeba, we observe the movement of literary prudence, the activity of inquiry not directly related to the satisfaction of a need: the striving of every living being to control its environment with intelligence" [1,41-b].

Curiosity is an indispensable feature of any living being. This feature is especially strong in young children. However, the real process of cognition at any stage is determined by the student's problem-solving. The search for answers to questions arising from his personal interests and needs.

The American philosopher and educator J. Dewey said that critical thinking appears in students only if they begin to deal with a specific problem. "The most important question that is considered the starting point of the learning process, related to a situation or event, is the question that indicates what kind of problem this event creates." "Only when struggling with a specific problem and looking for his own way out of a difficult situation, does the student really think" [2, 34-b]. It can be concluded that, when preparing for a lesson, the teacher should determine the range of problems that students may encounter, and then prepare students to formulate these problems independently. Thanks to critical thinking, reading turns from the old "school" work into a purposeful, meaningful activity, and during this activity, students perform real intellectual work, solving real-life problems. They seek and find answers to questions that interest them by collecting evidence, analyzing texts, comparing equally strong points of view, and using the capabilities of the team. Fourth,

critical thinking strives for reliable evidence. A critical thinker finds his own solution to a problem and backs up that solution with reasonable, well-founded evidence. He recognizes that there are other possible solutions, but he tries to prove that his chosen solution is the most logical and reasonable compared to others. Any convincing argument consists of three main parts.

The argument is the center of the argument, its content (sometimes called the thesis, main idea, or principle). The argument is supported by several arguments. Each of the arguments, in turn, is supported by evidence.

Conclusion. Statistical data, a passage of text, personal experience, in general, any idea that helps to prove these convincing arguments and can be recognized by other participants in the discussion can be used as evidence. All the above-mentioned parts of convincing arguments are based on the basis of confirmation, evidence, and proof, which is its fourth part. The basis is a starting point of some guiding calculation, which is common to both the speaker and the writer and his audience, and it is the basis for all convincing arguments. A convincing argument wins only if it takes into account the fact that opposing arguments can be either presented or accepted. The recognition of other points of view further increases the impact of convincing arguments. A critical thinker armed with very impressive arguments can resist even a very well-established opinion, and in practice it is impossible to change such a person's mind. Fifth, critical thinking is also social (every person is a social organism). Any thought is sharpened only if it is shared with others, or as the philosopher Hannah Arendt wrote:

"Someone's presence makes me whole" [3,5-b]. When we argue, read, participate in discussions, object, and exchange ideas with others, we clarify and deepen our point of view. That is why educators working in the direction of critical thinking strive to use various forms of pair or group work in their materials, effectively use debates and discussions, and use various forms of students' presentation of their written work. In general, any critical thinker works with a team and solves tasks that are much broader than just the construction of his own personality. That is why a teacher working in the direction of critical thinking pays more attention to the formation of qualities necessary for effective exchange of ideas, such as restraint, learning to listen to others, and responsibility for one's own opinion. Thus,

these teachers manage to bring the educational process closer to real life outside the classroom.

Critical thinking is more clearly manifested in writing. It is possible to observe the thinking process in writing, and this also creates convenience for the teacher. The student who writes is always active. He always thinks independently, and in this he uses all the knowledge available to him. He puts together sufficiently reliable arguments to strengthen his opinion.

In addition, he is social in nature. Because the writer writes with the reader in mind. The most valuable thing for a student is the teacher's interest in his work and respect for him, and the opportunity to share his thoughts with classmates, other teachers, parents, and even strangers. Therefore, writing can be considered the most important tool for critical thinking.

List of used literature.

1. University Sacramento 4 I Meyers C (1986) Teaching Students to Think Critically: A Guide for Faculty in All Disciplines San Francisco: Jossey-Bass. C.41)
2. Devid Kluster. Tanqidiy fikrlash nima? Tarjimon K.Ishmatov. SOROS «Tanqidiy fikrlash asoslari» dasturi.
3. Arendt H. (1977) Thinking New York: Harcourt.)
4. Современный словарь по педагогике /Сост. Е.С. Рапацевич. - Минск: Современное слово, 2001. — 357 с.
5. Muslimov N.A muallifligi asosida yozilgan. "Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi" nomli Monografiyasi. Fan va texnologiya.: 2013 y. 6-10 b
6. Yo'ldoshev J. Usmanov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. Qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – 104 b.

Mamajonova Shaxzodaxon Yoqubjon qizi,
“Tashkent international university of education”
xalqaro universiteti o'qituvchisi

PSIXOLOGIYA SOXASIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH MASALASINING DOLZARBLIGI

Annotatsiya: Maqolada psixologiya soxasida raqamli texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari va amaliyotga tadbiiq etish usullari haqida fikr yuritiladi. Jahonda zamonaviy psixodiagnostik tadqiqotlar diagnostika usullarini ishlab chiqish va avtomatlashtirishga qaratilgan bo'lib, u shaxsni baholash uchun ishonchli va haqiqiy vositalarni yaratishni o'z ichiga oladi. Psixometrik mezonlar ushbu usullarning ilmiy asoslilikini ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi, bu ularni turli sharoitlarda, jumladan, davlat xizmatida qo'llashda muhim ahamiyatga ega. Psixologiya sohasida raqamli texnologiyalardan foydalanish tashxisni aniqroq va tezkor natija olishda ahamiyatliligi xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: psixodiagnostika, raqamli texnologiyalar, axborot texnologiyalari, kompyuter dasturlari, kompyuter psixodiagnostikasi, operatsiyalar, mantiqiy xotira, texnik vositalar, ishonchlilik.

Аннотация: В статье рассматриваются преимущества и практические применения цифровых технологий в области психологии. Современные психодиагностические исследования в мире направлены на разработку и автоматизацию методов диагностики, в том числе на создание надежных и валидных инструментов оценки личности. Психометрические критерии играют ключевую роль в обеспечении научной обоснованности этих методов, что важно для их применения в различных условиях, включая государственную службу. Использование цифровых технологий в области психологии обсуждается как важный фактор получения более точных и быстрых результатов диагностики.

Ключевые слова: психодиагностика, цифровые технологии, информационные технологии, компьютерные программы, компьютерная психодиагностика, операции, логическая память, технические подсистемы, надежность.

Abstract: The article discusses the advantages of using digital technologies in the field of psychology and methods of their implementation in practice. Modern psychodiagnostic research in the world is aimed at developing and automating diagnostic methods, which involves the creation of reliable and valid tools for assessing the personality. Psychometric criteria play a key role in ensuring the scientific validity of these methods, which is important for their application in various conditions, including in the civil service. The article discusses the importance of using digital technologies in the field of psychology in obtaining more accurate and rapid diagnostic results.

Key words: psychodiagnostics, digital technologies, information technologies, computer programs, computer psychodiagnostics, operations, logical memory, technical sub-systems, reliability.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi loyihalarni boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” 2017-yil 29-avgustdagi PQ-3245-son qarorini bajarish yuzasidan hamda zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda axborot va jamoat xavfsizligi, shuningdek huquq-tartibotni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni kuchaytirish, Davlat axborot tizimlari va resurslari, shuningdek, internet tarmog'i milliy segmentining axborot xavfsizligini ta'minlash sohasidagi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish qarorlarining qabul qilinishi yurtimizda axborot manbaalariga bo'lgan qaramliklarni oldini olish va axborot xavfsizligini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Jahonning rivojlangan mamlakatlarida psixodiagnostika metodikalarining ilmiyligini ta'minlash va psixometrik mezonlarni optimallashtirish jarayoni nafaqat psixologiya sohasida, balki keng jamoatchilik uchun ham ahamiyatli bo'lib bormoqda. Institute for Personality and Ability Testing tadqiq qilish markazi (IPAT), Amerika Psixologlar Assosiatitsiyasi (APA), Amerika Educational Testing Service (ETS), Rossiya xodimlarini sinovdan o'tkazish standarti (RSTP) tadqiqot markazlarining psixodiagnostika metodlarining ilmiyligi va psixometrik mezonlarni ta'minlash jarayoni: psixodiagnostika metodikalar avval keng miqyosda tekshirish orqali validatsiyadan o'tkazish, psixologiya jamiyatlari va tashkilotlari ko'pincha psixometrik mezonlar uchun standartlar ishlab chiqish, ta'lim bo'yicha, ayniqsa, psixologiya, ilmiy tadqiqot va yangi metodikalar ishlab chiqarish jarayonida faol ishtirok etadi, psixodiagnostika metodikalarini o'z madaniyatlariga moslashtirishni ustuvor va aktual etib belgilaganligi ibratlidir. Psixometrik mezonlarni optimallashtirish jarayoni bu xilma-xillikni inobatga olish va metodikalarni har xil madaniyatlar uchun moslashtirish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Psixodiagnostik faoliyat sohasida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish o'lchashning yangi usulining paydo bo'lishiga olib keldi. Odamlarning psixologik xususiyatlari, shuningdek, diagnostikaning yangi turi vositalar - kompyuter texnikasi sanaladi. K.R.Chervinskaya mavzuni avtomatlashtirilgan o'rganishni amalga oshiradigan kompyuter usullari orasida psixodiagnostika vositalarining yangi sinfini o'z ichiga olishini ta'kidlab o'tdi. Ular bilan bir qatorda psixodiagnostika usullarining yoki kompyuterlashtirilgan usullari kompyuter versiyalari mavjud bo'lib, ular bo'shlarning to'liq analogidir.

Tixomirovning ishlari psixologiya va kompyuter texnologiyalari o'rtasidagi integratsiyani kuchaytirishga yordam berdi, bu esa zamonaviy psixologik diagnostika usullarining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Hozirgi vaqtda kompyuterlar psixodiagnostikada tobora ko'proq foydalanilmoqda. Shu bilan birga, to'plangan tajriba va maxsus tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kompyuterlarning turli xil psixodiagnostik tadqiqotlarga kiritilishi turli yo'llar bilan sodir bo'ladi. Xususan, u o'quv maqsadlarida o'tkazilgan eksperimentda eng samarali amalga oshiriladi va psixodiagnostika kasb tanlash, kasbga yo'naltirish, kasbga oid maslahatlar, psixoterapiya va boshqalarning amaliy muammolarini hal qilish bilan bog'liq bo'lsa, unchalik muvaffaqiyatli emas.

Psixodiagnostikada kompyuterlashtirilgan tizimlarni optimallashtirish muammosi iqtisodiy, muhandislik, texnik, sotsiologik masalalardan tashqari, ularni ishlab chiqish va ishlatishning psixologik jihatlarini hisobga olishni o'z ichiga oladi. Xususan, kompyuterlashtirilgan psixodiagnostikani an'anaviydan ajratib turadigan neoplazmalarni aniqlash bilan bog'liq bo'lgan kompyuterlashtirishning psixologik oqibatlarini muammosini o'rganish kerak. Ushbu muammo bo'yicha tadqiqot doirasida ushbu ishning maqsadi shakllantirildi: MMPI misolida amaliy, real hayotdagi psixodiagnostika tizimlarida kompyuterlardan foydalanish bo'yicha mavjud tajribani tahlil qilish, munozarali jihatlarini muhokama qilishga tegmasdan. Ushbu testni ishlab chiqishning uslubiy va uslubiy asoslari, chunki tadqiqotning vazifasi psixodiagnostiklar faoliyati tarkibidagi yangi shakllanishlarni va uning turli bosqichlarida tekshirilganlarni o'rganish edi.

Natijalar. Moskva davlat universitetining psixologiya fakultetining Butunrossiya chegara psixiatriyasi ilmiy tibbiyot markazi va Butunrossiya ilmiy tadqiqot institutining Saratov filiali bilan ilmiy va amaliy hamkorligi doirasida amalga oshirildi. Avtomatlashtirilgan psixodiagnostika majmuasini eksperimental ravishda amalga oshirish amalga oshirildi. Tadqiqotni o'tkazishda real sharoitlarda yuzaga keladigan aqliy faoliyatni o'rganish usullari qo'llaniladi: kuzatish, suhbat, faoliyat mahsulotlarini tahlil qilish, maxsus adabiyotlar va hujjatlar, shuningdek, noto'g'ri harakatlar, mehnat usuli, psixodiagnostik faoliyatning turli shakllarini taqqoslash. Kompyuterlashtirilgan sharoitlarda MMPI bo'yicha testlarga tayyorgarlik, xususan, kompyuter orqali uzatiladigan algoritmlarni shakllantirishni o'z ichiga oladi: subyektga ko'rsatma berish, unga test materiallarini taqdim etish va natijalarni qayta ishlash. Bu algoritmda qo'llaniladigan bilimlarni ifodalash mazmuni va shaklini aniqlashtirish uchun psixodiagnostikachilarning analitik tadqiqot faoliyatining faollashishiga ta'sir ko'rsatdi. Masalan, o'qitishning ba'zi elementlarini

kompyuterga o'tkazish ko'rsatmalarni birlashtirishga yordam berdi va shu bilan birga tushunchaning bir xilligi, taqdimot shaklini idrok etish va yodlash uchun qulay bo'lishi uchun ularning mazmunini ishlab chiqish talablarini oshirdi. displey ekrani. Ma'lum bo'lgan operatsiyalarni obyektivlashtirish va aniqlashtirishdan tashqari, kompyuterlashtirish operatsiyalarining yangi turlarini shakllantirishga yordam berdi. Xususan, psixodiagnostiklar an'anaviy tizimda mavjud bo'lmagan test ma'lumotlarini sharhlashning yangi algoritmini ishlab chiqdilar.

Muhokama. Kompyuter uchun MMPI natijalarini talqin qilish algoritmini ishlab chiqish bo'yicha olib borilgan ishlar natijasida mahsulotning yangi sifati shakllantirildi. Bunda quyidagi yangiliklarga erishildi:

Test natijalarini sharhlashga yondashuv takomillashtirildi va chuqurlashtirildi. Xususan, tizimga ikkita yangi xususiyat – stressga javob turi va ijtimoiy moslashuv turi – kiritildi.

Test natijalarini baholash bo'yicha rasmiy qoidalar to'plami kengaytirildi va ularning o'zaro bog'liqliklari soni o'rttirildi.

MMPI shkalalari o'rtasidagi bog'lanishlarning mazmunli tabiati aniqlandi.

Tayyorgarlik bosqichida amalga oshirilgan ishlar mahsulotning yangi sifat darajasini belgiladi. Jumladan, bu ishlar tajribali eksperimentatorning mantiqiy fikrlash yo'nalishini obyektivlashtirish, shuningdek, MMPI testlari bo'yicha turli tadqiqotchilar tomonidan to'plangan nazariy va empirik bilimlarni sintetik yondashuvda birlashtirish imkonini berdi.

Biroq, MMPI asosida kompyuter modellarini yaratishdagi muhim qiyinchilik – bu texnikaning nazariy asoslari hali ham bahsli bo'lib qolayotganidir. Shuningdek, test mazmuni va uning natijalarini talqin qilish usullarida farqlar mavjud. Bu esa turli psixodiagnostika maktablari tomonidan ishlab chiqilgan MMPI kompyuter modellarining nisbiy ahamiyati haqida savollarni keltirib chiqaradi.

Amaliyotda MMPI kompyuter modellarining xilma-xilligi ularni tanlashni murakkablashtiradi va psixodiagnostiklarning nazariy tayyorgarligiga yuqori talablar qo'yadi. Afsuski, bu talab har doim ham bajarilmaydi, chunki MMPI dan ommaviy kompyuterlashtirilgan foydalanish jarayonida doimo malakali psixodiagnostiklar ishtirok etavermaydi.

MMPI kompyuter modellaridan foydalanishning qulayligi esa ayrim hollarda testning nazariy asoslarini va talqin qilishdagi nozik o'zaro bog'liqliklarni to'liq tushunmaslikka olib keladi. Bu holat, ayniqsa, vaqt cheklangan sharoitlarda zarur mashg'ulotlarni to'g'ri tashkil etishdagi qiyinchiliklar fonida namoyon bo'ladi. Natijada, psixodiagnostik amaliyotchilar faoliyatining samaradorligi ustidan tashqi nazoratning yetishmasligi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Psixodiagnostiklarning turli guruhlar uchun tayyorgarlik bosqichining murakkabligida aniq farq bor. Testning kompyuterlashtirilgan versiyasini ishlab chiquvchilar ijodiy harakatlar bilan eng to'yingan. Psixodiagnostik foydalanuvchilar uchun bu bosqich unchalik murakkab emas: testning nazariy asoslari bilan tanishish, uning kompyuter versiyasini qabul qilish va undan amaliy foydalanish xususiyatlarini o'rganishdan iborat. Bunday holda, psixologik to'siq, supertrust yoki adekvat ishonch hodisalari kuzatilishi mumkin va ularning umuman kompyuterning ishlashiga o'tishi mumkin. Javobdagi farqlar psixodiagnostiklarning bilimiga, an'anaviy va kompyuterlashtirilgan tizimda test bilan ishlash tajribasiga va ma'lum bir ilmiy yo'nalishga jalb qilinishiga bog'liq. Kompyuter operatsiyalarini to'liqsiz, qisman qabul qilish ularning ba'zilarini ishlatmaslikka yoki kompyuterlashtirilgan testlarni o'tkazadigan psixodiagnostiklarning ehtiyojlariga muvofiq o'zgartirishga olib kelishi mumkin.

Xulosa. Ananaviy sharoitlarda psixodiagnostikaning vazifasi subyektning risoladagi test bilan ishlashining to'g'riligini nazorat qilish va qiyinchiliklar yuzaga kelganda unga yordam ko'rsatishdir. Kompyuterlashtirish sharoitida test savollari displey ekranida birma-bir taqdim etiladi, bu esa anketada subyektning qazishni bartaraf etish imkonini beradi. Bu javobdagi birinchi ixtiyoriy reaksiyaga ustunlik beradi. Savollarga javoblarni kuzatish orqali kompyuter psixodiagnostikni bu ishdan ozod qiladi. Shu bilan birga, psixodiagnostika subyektning faoliyatini

nazorat qilishdan to'liq ozod emas, chunki kompyuterlashtirish sharoitida saqlanib qolgan mavzu mazmuni bilan bog'liq bo'lgan ba'zi ananaviy shakllariga qo'shimcha ravishda, uning yangi turlarini ta'minlash zarurati tug'iladi. subyektga ko'rsatmalar va test topshiriqlarini taqdim etish uchun kompyuterlashtirilgan shaklni ishlab chiqishdagi kamchiliklar va kompyuterning texnik moslamasining sifatsiz ishlashi tufayli qiyinchiliklarga duch kelgan hollarda yordam ko'rsatish. Psixodiagnostikning kompyuterlashtirilgan test jarayonini boshqarishda ishtirok etish darajasi imtihon oluvchilar va subyektlarning individual xususiyatlariga, ularning tayyorgarligiga va motivatsiyasiga qarab ham farq qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Зароченцев К.Д., Худяков А.И. Основы психометрии. 2006 г 23-с
2. Абрамова Г.С. Введение в практическую психодиагностику. Брест, 2003г 8-с
3. Общая психодиагностика / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столин. - М.: Издательство МГУ, 2007г 154-с
4. Бодалев А.А., Столин В.А. Общая психодиагностика. СПб., 2000. -154 с
5. Бурлачук Л. Психодиагностика: Учебник для вузов, 2005. -300 с
6. Вассерман Л.И., Дюк В.А., Иовлев Б.В., Червинская К.Р. Психологическая диагностика и новые информационные технологии. - СПб. - 2007. – 203 с.
7. Гайда В.К., Захаров В.П. Психологический тест. Л., 2002 г.-298 с
8. G'oziyev E.G'. Psixologiya. -T., O'zMU «Universitet», 2003.-35 b
9. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. - T.: O'qituvchi, 2010.-11 b

Saidova Nigora Amanovna,
Buxoro innovatsion ta'lim va tibbiyot universiteti tadqiqotchisi
nigora.saidova.1992@mail.ru

KOMMUNIKATIV QOBILIYATNI PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDA O'RGANILISH HOLATI

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishning psixologik xususiyatlari va o'quv faoliyati davomida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga bag'ishlangan. Shuningdek, muomala ijtimoiy psixologiyasiga bag'ishlangan sharq mutafakkirlarining, xorij va o'zbek olimlarining asarlarini qisman tahlil qilgan.

Kalit so'zlar: inson omili, almashinuv nazariyasi, psixoanalitik nazariya, avtomatik reflekslar, kompetensiya, simvolik interaksionalizm, muomala kategoriyasi.

Аннотация: Данная статья посвящена психологическим особенностям развития коммуникативных способностей будущих учителей английского языка и развитию коммуникативной компетентности в ходе учебной деятельности. Он также частично проанализировал работы восточных мыслителей, зарубежных и узбекских учёных по социальной психологии поведения.

Ключевые слова: человеческий фактор, теория обмена, психоаналитическая теория, автоматические рефлексy, содержание, символический интеракционизм, категория поведения.

Kirish. So'nggi vaqtlarda inson omili ko'plab fanlarning o'rganish predmetiga aylanib bormoqda. Ma'lumki, muloqotsiz shaxs insonlar orasida yashash imkoniyatiga ega bo'lmaydi, kamolotga erisha olmaydi hamda biror bir narsani yaratish qobiliyatidan mahrum bo'ladi. Shu bois, muloqot tushunchasi keng ma'noda insonlar o'rtasidagi turli xil ko'rinishdagi munosabatlarning yig'indisidir.

Shuningdek, muloqot har bir shaxsni individual shakllanishi va rivojlanishining zaruriy shartidir. Ta'kidlash joizki, o'qitish va tarbiyalash jarayonlari o'qituvchi va talabaning o'zaro ta'siri, harakatlari bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli ular o'rtasida muloqotni to'g'ri yo'lga qo'yish qobiliyati ikki tomon o'rtasida samarali munosabatga erishishda eng muhim vazifadir.

Ma'lumki, shaxsning jamiyat hayotida insonlar bilan birgalikda yashashi, hamkorlikda faoliyat olib borishi jarayonida muloqot, muomala qilish qobiliyatiga ega bo'lishini taqozo qiladi. Agar inson ob'yektiv yoki sub'yektiv omillar tufayli muloqotdagi qiyinchiliklarga duch kelsa, u holda uning jamiyatga moslashishi va ijtimoiylashuvida muammolar paydo bo'ladi.

G'arb mamlakatlari olimlari tomonidan shaxslararo hamkorlikni mazmun va mohiyat jihatidan tushuntirishga bag'ishlangan bir qator nazariyalar ilgari suriladi. Almashinuv nazariyasi (teoriya obmena) (Dj.Xomans), simvolik interaksionizm (Dj.Mid), taassurotlarni boshqaruv (upravlenie vpechatleniyami) nazariyasi (E.Goffman), psixoanalitik nazariya (Z.Freyd) larni alohida ta'kidlab o'tish lozim.

Almashinuv nazariyasiga ko'ra, kishilar o'zaro hamkorlikka kirishar ekanlar, bu hamkorlikdan o'zlari ega bo'ladigan foyda va yo'qotishlarni o'zaro taqqoslash tajribasidan kelib chiqadilar.

Ushbu nazariya 4 tamoyilga asoslanadi:

✓ ma'lum bir xulq-atvor va xatti-harakat qancha ko'p mukofotlansa, u shuncha ko'p qaytariladi;

✓ agar ma'lum tipdagi xatti-harakatlar uchun beriladigan mukofot qandaydir shart-sharoitni taqozo qilsa, inson uni yaratishga intiladi;

- ✓ agar mukofot katta bo'lsa, kishi uni olish uchun ko'proq kuch sarflashga tayyor bo'ladi.
- ✓ inson ehtiyojlari qondirilishga qanchalik yaqin bo'lsa, kishi ularni qondirish uchun kamroq kuch sarflashga harakat qiladi.

Xomansning mazkur nazariyasi asosida turli murakkab o'zaro hamkorlik turlarini tushuntirib berish mumkin: hukmronlik munosabatlari, o'zaro muzokara jarayonlari, liderlik va hokazolar. U ijtimoiy hamkorlikni foyda va yo'qotishlarni o'zaro muvozanatlanishi usullari bilan shartlangan murakkab almashinuvlar tizimi sifatida qaraydi.

Dj.Mid o'zining simvolik interaksionalizm nazariyasida muomalaning interaktiv tomonini batafsil o'rganadi. Dj.Mid insonning xatti-harakatlarini axborot almashinuviga asoslangan ijtimoiy xulq-atvor sifatida qaraydi. U kishilar odamlarning nafaqat xatti-harakatiga, balki ushbu xatti-harakatlarga sabab bo'luvchi maqsadlariga ham o'z e'tiborini qaratadi. Biz odatda kishilarning xatti-harakatiga qarab va o'zimizning o'tmishdagi xuddi shu sharoitlardagi tajribamizdan kelib chiqqan holda, ularning fikrlarini «o'qishga» harakat qilamiz.

Dj.Mid bunday harakatlarni 2 ta tipga ajratadi:

1)ahamiyatga molik bo'lmagan imo-ishora (jest) lar (kiprik qoqishga o'xshagan avtomatik reflekslar);

2)ahamiyatga molik imo-ishora (jest) lar (boshqalarning xatti-harakatlari va maqsadlarini tafakkur qilish bilan bog'liq).

Ikkinchi holatda inson o'zini boshqaning o'rniga qo'yib ko'rishi yoki Midning ta'biri bilan aytganda «boshqaning rolini qabul qilishi» talab etiladi.

E.Goffmanning taassurotlarni boshqaruv nazariyasiga ko'ra, ijtimoiy hamkorlik dramatik spektaklga qiyoslanadi. Bu spektaklda aktyorlar ijobiy taassurot yaratish va uni doimiy ta'minlash uchun harakat qilishadi.

Z.Freydning psixanaliz nazariyasiga ko'ra, shaxslararo o'zaro hamkorlik ilk bolalik davrida o'zlashtirilgan tasavvurlar va mazkur davrda kishi boshidan kechirgan ziddiyatlar bilan belgilanadi. Z.Freyd kishilar liderlarga bo'ysunish va tobelikni his qilganliklari uchun ham ijtimoiy guruhlar tuzishadi va ularda qolishadi, - deydi. Bu narsaga liderlarning yuqori sifatlariga ega ekanligi uchun emas, balki ularni bizdan oldingi avlod, ota-onalarimiz e'zozlagan buyuk yetakchilar bilan bir qatarga qo'yishimiz sabab bo'ladi. Bunday vaziyatlarda biz regressiya (orqaga qaytish)ga ilk rivojlanish bosqichiga qaytishga moyil bo'lamiz. Bunday «qaytish» asosan o'zaro hamkorlik norasmiy yoki uyushmagan tarzda kechadigan vaziyatlarga xosdir.

Tadqiqotlar ma'lum bir kutishlarning mavjud emasligi guruhda yetakchilarning mavqeini mustahkamlashga xizmat qilishini ko'rsatadi. Shaxsning yo'nalganligi strukturasida uning motivatsiya sohasida kerakli darajada anglanmagan xulq-atvorlar holatlaridan biri mayllardir. Ular doimo aniq anglanmagan ehtiyojlar, turli darajadagi kuchga va yo'nalishga ega bo'lgan emotsional kechinmalar bilan birga kechadigan o'ziga xos kutishlarni o'zida mujassam etadi. Freyd ular orasida qarama-qarshi jins vakillariga nisbatan o'z-o'zini tasdiqlash, taqlid qilish, o'yin va muloqotga intilish kabilarni ajratib ko'rsatadi.

Rus tilining izohli lug'atida «kompetensiya» terminining (lot. competens – muvofiqlik, bir o'lchamlilik) ikki ma'nosi keltiriladi: qandaydir organ va mansabdor shaxsning vakolatlari doirasi; mazkur shaxs bilim, tajribaga ega bo'lgan masalalar doirasi.

Asosan, T.P.Popovning tadqiqot ishida «kompetensiya» va «kompetentlilik» terminlari o'rtasidagi farqlarni ochib berishga harakat qilingan. Shu bilan bir qatorda, kommunikativ kompetensiyaning maqsadi, uning turlari, strukturasini va darajalari guruhlariga ajratilgan va ilmiy asoslab berilgan.

O'zbek olimi F.Arziyev psixologiya fanining muomala kategoriyasiga bag'ishlangan o'zining dastlabki ishlarida muomalaning nutqli (verbal) va nutqsiz (noverbal) vositalaridan tashqari, uning ichki tomonini ham turlarga ajratadi. Uning fikricha, muomala qanday kechishidan qat'iy nazar shaxslararo munosabatlarda, inson o'z harakatini o'zi boshqarishi bilan bir paytda, uning ichki dunyosi qayta tashkillashuvi o'rtasida o'zaro aloqa hukm suradi. U shaxsning turli o'ziga xos tuzilmalari o'rtasidagi aloqalarni maxsus tadqiqot predmeti qilib tanlaydi. Shaxsning

jamiyat bilan, xususan, ijtimoiy guruhlar va institutlar bilan aloqalari xilma-xilligi, uning intraindividual tuzilishini, shaxsiylik xususiyatlari takomillashuvini va ichki dunyosini

V.M.Myasishev muomala va shaxsning ruhiy tuzilishi to'g'risida so'z ketganda, inson ruhiyati yaxlit, uning vujudga kelishi esa sabab natijasi ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, shaxs dialogli muomalaning malakasi va boshqalar bilan munosabatning mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. Muomala jarayonida boshqa odamlar bilan munosabatga kirishishning tashqi ahamiyatga molik bo'lgan shaxsiy tajribasi borliqqa nisbatan ichki munosabatlarni individual tanlanma xususiyatini determinatsiya qiladi. Myasishev ta'biricha, bu munosabatlar qiziqish darajasini, hayajon kuchini, xohish yoki ehtiyojni tavsiflaydi va subyektlarning xulq-atvorida, xatti-harakatida, kechinmalarida namoyon bo'ladi. Shaxsning munosabatlari muomalada turli darajadagi faollik, tanlovchanlik hamda ijobiy va salbiy tomonlari bilan aks etadi. Shaxslararo insoniy murojaat shakllari, usullari muomala yoki munosabat deyiladi. Olim muomalaning muloqotda keng tarqalgan shakllarini bayon etishga va tartibga keltirishga harakat qilgan. Birinchi holat kishilar o'rtasidagi munosabatga murojaat shaklining mos tushishidir. Ikkinchisiga esa muomala shakli bilan shaxslararo munosabatlar bir-biridan keskin tafovutlanuvchi holatlar kiritiladi.

Shaxsga muomalaning ta'siri shart-sharoitlari va ruhiy omillari muallif tadqiqotlarida alohida ahamiyat kasb etadi. So'zga ta'sirchanlik ko'p jihatdan shaxsning tashqi ta'sirga berilish darajasiga, qayta ishontirish qobiliyatiga bog'liq. Moyillik shaxsning zakovatini belgilovchi barqaror xususiyati mahsuli emas, balki odamlarning o'zaro munosabatlari natijasi hisoblanadi.

A.A.Bodalevning ijtimoiy maylning ahamiyatini ochib beruvchi eksprementlarida muomaladagi turli effektlarning idrok etilayotgan kishining muayyan ijtimoiy guruhga xos xislatlarning idrok obyektiga ham xos, deb qaralishida namoyon bo'lishi, muayyan guruh vakiliga duch kelganda kishilarning oldindan unga ushbu guruh vakillari bo'lgan kishilarga xos muayyan xislatlarni unga ham xos, deb qabul qilinishi bunday stereotipdan xalos bo'lishning murakkabligi tadqiq etilgan.

N.I.Shevandrin esa shaxslararo muomalaning 3 shakli haqida mulohaza yuritadi:

Imperativ muloqot. Bu – avtoritar, direktiv muloqot shaklidir. Muomaladagi sherik bilan uning xatti-harakatini, hayotiy ustanovkalari va fikrlarini nazorat qilish, uni ma'lum harakatlar yoki qarorlar qabul qilishga majbur etishni maqsad qilib oluvchi muloqot.

Bu holatda muloqot bo'yicha sherik ta'sir obyekti, passiv tomon sifatida qaraladi. Ta'sir vositasi sifatida buyruqlar, ko'rsatmalar va talablardan foydalaniladi. Imperativ muloqot ko'p qo'llaniladigan qator faoliyat turlarini sanab o'tish mumkin. Bunday faoliyat sohalariga harbiy – nizomiy munosabatlar, favqulotdagi vaziyatlarda, ekstremal sharoitlardagi «Boshliq-bo'ysunuvchi» munosabatlari kiradi. Ammo, shaxslararo munosabatlarning hamma sohalariga ham imperativ muloqotning qo'llanishi o'rinli bo'lmaydi, bular – shaxsiy-intim va oilaviy munosabatlar hamda pedagogik faoliyatdagi munosabatlardir.

Manipulyativ muloqot – bu muloqotdagi sherikka o'z maqsadiga erishish uchun zimdan, yashirin tarzda ta'sir etishga asoslangan muloqotdir. Xuddi imperativ muloqotda bo'lgani kabi, manipulyativ muloqotda ham muloqotdagi sherikni obyektiv idrok etishni, insonni fikr-o'ylari va xatti-harakatlarini nazorat qilishga erishishga harakat qilishni taqozo etadi.

Manipulyativ muloqot ko'p qo'llaniladigan soha biznes va umuman ishbilarmonlik sohalaridir.

Deyl Karnegi va uning izdoshlari tomonidan rivojlantirilgan muloqot konsepsiyasi aynan shu turdagi muloqotni targ'ib etadi.

Manipulyativ muloqot shakli reklama-targ'ibot sohasida keng qo'llaniladi. Shuni qayd etish lozimki, manipulyativ ta'sir vositalarini egallash va ulardan mehnat sohasida boshqa kishilarga ta'sir vositasi sifatida foydalanish oxir-oqibatda kishi uchun bu muloqot

shaklining uning boshqa munosabatlar sohasiga ko'chishiga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, manipulyativ muloqotdan mehr-muhabbat, do'stlik va o'zaro bir-biriga bog'lanish asosida qurilgan munosabatlar zarar ko'radi. Manipulyativ muloqotni o'z muloqotiga asos qilib olgan kishi olgan kishi oxir –oqibatda uning qurboniga aylanadi. Shaxs «qoliplashtirilgan» xatti-harakatlarga ko'nikib, yolg'on motivlar va maqsadlarga ergashib, o'z hayotiy tayanch ustunini yo'qotadi.

Muloqotga «karnegicha» yondashishning ashaddiy tanqidchilaridan biri E.Shostrom ta'kidlaganidek, manipulyatorni xarakterlaydigan asosiy sifatlar: yolg'onchilik, tuyg'ular siyqalashishi, hayotga qiziqishning yo'qolishi, zerikish holati, haddan tashqari o'z-o'zini nazorat qilish, o'ziga va boshqalarga ishonchning yo'qolishidir.

Imperativ va manipulyativ muloqot shakllarini yaxlit tarzda monologik muloqotning turli ko'rinishlari sifatida xarakterlash mumkin. Muloqotdagi sherikni faqat ta'sir obyekti sifatida qaraydigan kishi aslida haqiqiy suhbatdoshni ko'ra olmaydi, uni inkor etib, o'z maqsad va vazifalari yo'lida o'z-o'zi bilan muloqot qiladi.

Dialogik muloqot – bu muloqotdagi sheriklarning o'zini va bir-birlarini tushunishlarini maqsad qilgan, teng huquqli «subyekt – subyekt» tarzidagi muloqotidir. Dialogik muloqot sheriklarning bir-birlarini yanada chuqurroq tushunishlariga, ularning yangi qirralarini ochilishiga, shaxs sifatida kamol topishlariga imkon yaratadi.

A.A.Juravlyovning izlanishlarida jamoani samarali boshqarishda rahbar kommunikativ layoqatliligining ta'siri mohiyati, psixologik tavsiflari, namoyon bo'lish xususiyatlari to'g'risida mulohaza yuritiladi. Uning talqinicha, shaxsning kommunikativ layoqatliligi boshqa odamlar bilan yyengil muloqotga kirishuvchanligi, tortinchoqlik, ma'naviy niqobning yo'qligi bilan belgilanadi.[87]

Kommunikativ layoqatlilik bir qator empirik referentlarga ega bo'lib, uning ifodalanishini baholash imkoniyatini vujudga keltiradi. Shaxsning kommunikativ layoqatliligini ifodalanish darajasi to'g'risida mulohaza yuritish uchun aloqaga kirishuvchanlikning o'zi yetarli emas. Ikkinchi majburiy referent - bu mazkur aloqalarning hissiy intonatsiyasidir. Uning ta'kidlashicha, yakka shaxs faoliyatining psixologik tahlili faoliyat subyektining boshqa odamlar bilan aloqasini, ya'ni muloqotini mavhumlashtiradi. Bu mavhumlashtirish nihoyatda muhim bo'lsada, o'rganilayotgan hodisa, voqea, holatlarni bir tomonlama yoritish imkonini beradi.

Keyingi vaqtlarda shaxslararo muomaladagi psixologik qiyinchiliklar muammosi ko'pgina mutaxassislar diqqat e'tiborini o'ziga tortmoqda. Shaxslararo muomaladagi qiyinchiliklar turli ilmiy adabiyotlarda turlicha xarakteristikalarda beriladi, o'z navbatida muomaladagi qiyinchiliklarni va ularni keltirib chiqaruvchi sabablarni klassifikatsiyalashga intilishlar ham ilmiy izlanishlarda xilma-xil tarzda hal etiladi. Xususan, muomala jarayonidagi to'siqlarni G.G.Kamardina temperament to'sig'i, xarakter to'sig'i, xarakter aksentuatsiyasi to'sig'i, muomala uslubi to'sig'i, salbiy emotsiyalar to'sig'i, nutqiy to'siqlar kabi asosiy turlarga ajratadi.

«Psixologik qiyinchiliklar» deganda sheriklar hamkorligidagi aloqalarning buzilishi, muomalaning noxush kechishi va sheriklar (ularning biri yoki ikkalasi ham) xulq-atvorga salbiy ta'sir etuvchi emotsional noqulaylik, zo'riqlashlarni his etishi nazarda tutiladi. «Muomaladagi to'siqlar» deganda esa nizolar yoki ularning kelib chiqishiga xizmat qiluvchi juda ko'p omillar e'tiborga olinadi.

Muomala jarayonida vujudga keladigan ziddiyatli vaziyatlardan chiqishni bilmaslik, har qanday kishi uchun muomala jarayonida paydo bo'ladigan ko'plab kundalik qiyinchiliklarni yyengib o'tish, jismoniy va psixik sog'liqqa putur yetkazuvchi emotsional stresslarga olib keladi. Bu holatni psixologlar shaxslararo muomaladagi to'siqlar, deb atashadi. Muomaladagi to'siqlar – bu nizolar paydo bo'lishiga imkon yaratuvchi juda ko'p omillardir.

Muomala jarayonida paydo bo'ladigan to'siqlar muomalaga kirishuvchi shaxslarning xohish maqsadlari va ehtiyojlari bir-biriga mos kelmasligi oqibatida yuzaga keladi.

Insonni asabiylik va jizzakilikka olib keladigan omillardan biri – bu o'z ishiga qiziqishning so'nishi yoki qiziqishning umuman yo'qligidir. O'z ishiga nisbatan negativ munosabat insonda salbiy emotsiyalarni, zo'riqlashni, agressivlikni keltirib chiqaradi. Qarama-qarshi istaklar kurashi

to'sig'idan tashqari ko'pincha xarakterlar nomutanosibligi to'sig'i ham muomala jarayoniga salbiy ta'sir etadi. Ko'pincha, oilaviy mojarolarda, qo'shnilar, hamkasblar o'rtasidagi bir-yoqtirmaslik holati sababini «xarakterimiz to'g'ri kelmadi», deb tushuntirishadi.

Yana bir to'siq nevroz xastaligi bilan bog'liqdir. Nevrozning asosiy sababi – kuchli emotsional stress, chiqib ketish mumkin bo'lmaydigan psixik jarohatlovchi vaziyatdir. Amalda qisqa muddatli nevroz holati hammadayam bo'lishi mumkin. Nevrozga duchor bo'lgan kishilarda nizolar tez-tez yuzaga keladi va ular chuqurroq va og'irroq kechadi.

G'am-qayg'u oqibatida yuzaga keladigan to'siqlar bilan har bir inson to'qnash keladi. Qayg'u inson ruhiyatini shu darajada zanjirband etadiki, kishining boshqa odamlarga diqqat e'tibor qaratishiga umid qilmasa ham bo'ladi. Bu holat fojeali voqealar, o'z ahvolidan qoniqmaslik, og'ir jismoniy his-tuyg'ular oqibatida yuzaga keladi. Har qanday vaziyatda ham, inson g'am - qayg'usining qay darajaligidan qat'iy nazar uni tinch qo'yish lozim. Azoblanish doimiy davom etmaydi, vaqt hamma narsani davolaydi.

G'azab tufayli paydo bo'ladigan muomala to'siqlarini yengib o'tish juda qiyin, shuning uchun bunday paytda kishining sabr-toqatini sinash kerak emas. Chunki, g'azab jismoniy va psixik energiyani ikki baravar oshiradi va so'zlarda yoki agressiv xatti-harakatlarda bu energiyani «to'kib-solish» ehtiyojini paydo qiladi.

Hazar qilish, jirkanish bilan bog'liq bo'lgan to'siqlar kundalik hayotda ko'p uchraydi. Noxush hidlar, terlaydigan qo'l, suhbatdoshga yaqinlashish odati (intim masofani buzilishi) muomaladagi sherikda jirkanish hissini qo'zg'atishi mumkin. Shuning uchun gigienaga va o'zini tutish maneralariga katta e'tibor qaratish lozim.

Shaxslararo munosabatlarda qo'rquv to'sig'i – yyengib o'tish eng qiyin bo'lgan to'siqlardan biri sanaladi. Qo'rquv sabablari turlicha bo'lishi mumkin. Muomaladagi sherikning qo'rquv to'sig'ini yengib o'tish, ushbu sabablarni qay darajada to'g'ri topishga bog'liq bo'ladi.

Uyat va ayb to'sig'i o'zining yoki boshqa birovning o'rinsiz xatti-harakati tufayli yuzaga keladi. Uyat hissi kishida ko'pincha tanqid yoki haddan ziyod maqtov natijasida paydo bo'ladi. Haddan tashqari uyatchan yoki umuman uyatdan begona odamlar bo'ladi. Uyatga berilmaydigan kishilar o'zlari uchun psixologik himoya usulini ishlab chiqishgan: ular ko'p hollarda hamma shunday xatti-harakat qilishi mumkinligiga o'zlarini ishontirishadi, tanqidni eshitishmaydi, o'zlarini oqlaydigan motivlarni topishadi. Aybni his etishning yuqori va quyi darajalari bir xilda odamlar orasidagi psixologik aloqaga ziyon yetkazadi.

To'siqlarning yana bir guruhi muomala texnikasi va ko'nikmalari bilan bog'liqdir. Gohida muomala usullaridan o'z g'arazli maqsadlarida foydalanadigan shaxslar uchraydi. Bunday kishilarning xatti-harakatini aniqlashga o'rganish uchun «muomaladagi manipulyatsiya», «pozitsiya», «rol», «niqob» kabi tushunchalar ma'nosini o'zlashtirish talab etiladi.

Taniqli psixolog A.A.Dobrovich muomaladagi manipulyatsiyalarni tizimlashtirgan. Ularning asosiy mazmuni quyidagilardir: manipulyatsiyadan foydalanuvchi shaxslar suhbatdoshning asoslangan ayblovidan qutulish maqsadida, har qanday arzimas xatoni «yuzga solishadi», o'z aybini boshqaga to'nkaydilar, izzat nafsga teguvchi gaplar bilan kishini muvozanatdan chiqarishga, u bilan ma'lum vaqtga aloqani uzishga harakat qilishadi, topshiriq va majburiyatlarni bajarishdan qochish maqsadida o'zini yomon his etayotganligini bahona qilishadi. Rollarni niqoblardan ajrata olish lozim. Niqob suhbatdoshga bo'lgan haqiqiy munosabatni va haqiqiy emotsiyalarni yashirishga imkon yaratadigan yuz ifodalari, imo – ishora (jest) lar, standart iboralar yig'indisidir.

A.T.Nurmanov talabalarning samarali muloqot yuritishida nazariy, personologik, texnologik, individual, tabaqalashtirilgan, emotsional, ratsional, reproduktiv, produktiv, tizimli, shaxsga yo'naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuvlarni muhim deb hisoblaydi.

Kompetentlikni ilmiy kategoriya sifatida ta'limga nisbatan qo'llash muhim omil bo'lib, N.A.Muslimovning ta'kidlashicha, kompetentlik nuqtai nazaridan yondashuv kasb ta'limini takomillashtirish asoslaridan biridir. Bugungi kunda faqat u yoki bu texnologik jarayonni bajarish ko'nikmalaridan iborat bo'lgan kasbiy mahorat emas, balki kasbiy mahorat, ijtimoiy axloq, jamoada ishlash qobiliyati, tashabbuskorlik kabi kasbiy va shaxsiy sifatlar yig'indisidan iborat bo'lgan kompetentlik talab etiladi.

A.R.Xodjaboyevning fikricha, kompetent nuqtai nazaridan yondashish ta'limning yangi sifatiga erishish usuli hisoblanadi. Albatta, bunday qarash tasodifiy yuzaga kelmagan, olimning ta'kidlashicha, bu yerda gap insonning ma'rifatliligini o'lchashning yangi birligi haqida gap ketmoqda, chunki bugungi kunda bilim, ko'nikma va malakalar ta'lim sifati darajasini to'liq o'lchash, uni aniqlash imkonini bermaydi.

M.A.Shoshonov o'zining tadqiqotida «kompetentlik» tushunchasini quyidagicha talqin qiladi:

birinchidan, kompetentlik qisqa tarzda an'anaviy uchlik «bilim, ko'nikma va malakalar»ning birligida ifodalanadi va uning komponentlari o'rtasidagi bog'lovchi bo'lib xizmat qiladi;

ikkinchidan, kompetentlik talaba, ya'ni bo'lajak mutaxassis tayyorgarligining real darajasini tavsiflash uchun xizmat qiladi;

uchinchidan, kompetentli mutaxassis ko'plab yechimlar orasidan eng maqbulini tanlash qobiliyatiga ega bo'ladi, samaralini samarasizdan, samarasizni samaralidan farqlay oladi va tanqidiy mulohaza yuritadi;

to'rtinchidan, kompetentlik bilimlarni doimiy ravishda yangilashni, ayni vaqtda shart-sharoitlarda kasbiy masalalarni muvaffaqiyatli ravishda yechish uchun yangi axborotlarni egallashni taqozo etadi. Boshqacha aytganda, kompetentlik – bu ish harakat faoliyatini faol amalga oshirish qobiliyati;

beshinchidan, kompetentlik ham bilim, ham ko'nikma komponentlarini qamrab oladi. Boshqacha aytganda, kompetentli shaxs nafaqat muammo mohiyatini tushunishi lozim, balki uni amaliy echa bilishi, ya'ni yechish borasida bilim va ko'nikmaga ega bo'lishi kerak.

Oliy ta'limning bosqichli tizimiga o'tish ta'limning turli bosqichlarida o'qituvchi kommunikativ kompetensiya mohiyati, maqsadli va sifat orientirlari (mo'ljallari) ni belgilab bergani sababli zamonaviy sharoitlarda metodologiya ahamiyatiga ega bo'lgan va uni modernizatsiyalashning jiddiy pedagogik omili sanalayotgan kompetent (kompetensiyaviy) yondashuv qoidalarini dolzarblashtirmoqda.

Kommunikatsiyalar sohasidagi kompetentlik umumta'lim kompetentliklari qatoriga kiradi: kompetensiyalar ro'yxatini tuzish davomida Yevropa Kengashi ingliz tilini yetarlicha (umumyevropa muloqot tili sifatida) egallashni va eng muhim kompetentlar sifatida muloqotni mos holda qurish, aloqalarni olib bora bilish kabilarni ajratib ko'rsatdi. I.A.Zimnyaya asosiy ijtimoiy kompetensiyalarni ko'rib chiqqan turib, muloqotdagi kompetentlikni ajratib ko'rsatadi, unga muloqot qilishning turli shakllarini, shu jumladan, ham ona tilida, ham ingliz tilida kommunikativ masalalarni hal qilish hamda kommunikatsiyani olib borishning subyektli tajribasiga ega bo'lgan holda kommunikativ jarayonni boshqara olish mahoratini ham kiritadi.

Kompetentli yondashuv zamonaviy ta'limning ko'p yondashuvliligiga uyg'un holda birikib ketadi va shaxsga o'z-o'zini namoyon qilish, ijtimoiy o'zaro harakatlar tarzida o'z shaxsiy potensialini namoyon qilishga imkoniyat beradi.

Kompetentlik yondashuvining asoschilaridan biri bo'lgan J.Raven ta'kidlashicha: «biz ko'proq va kamroq kompetentli fermerlar, o'qituvchilar, haydovchilar, menedjerlar va harbiy ofitserlarni solishtirganimizda, har bir holatda o'z ishining ustalari namoyish qilgan siyosiy xulq-atvor aynan eng muhim bo'lib chiqdi.

Aksincha, odamlarning bevosita xizmat burchlari doirasidan tashqaridagi ijtimoiy, tashkiliy va siyosiy cheklashlarga nisbatan biron bir chora-tadbirlarni ko'rishga layoqatsizligi va xohishi

yo'qligi zamonaviy jamiyatda kompetentli bo'lmagan kasbiy xulq-atvorning asosiy manbaasi sifatida namoyon bo'ladi, vaholanki, aynan ular bu doira ichida nima qila olishini belgilaydilar.

Kompetentlilik yondashuviga asoslangan holda biz kommunikativ kompetensiyani yakuniy maqsadini belgilaymiz va nutq madaniyatini o'qitishning aniq natijasiga (mahsuliga) yo'naltiramiz. Kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishi ingliz tilida muloqot qilishdagi nutq ko'nikmalarini egallash, shuningdek, nofilologik yo'nalish talabalariga ingliz tilini intensiv ta'lim texnologiyasi asosida o'qitishning shart-sharoitlari bo'lib hisoblanadi. Yondashuv ko'proq bilimlarni translyatsiyalash va ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan ustuvor ta'lim paradigmasini bitiruvchining zamonaviy ko'p omilli ijtimoiy-siyosiy, bozor iqtisodiyotiga asoslangan axborot-kommunikatsiya makoni sharoitlarida barqaror hayotiy faoliyatga qodirligini anglatadigan kompetensiyalar majmuasini egallashi uchun sharoit yaratishga qaratilgan paradigma bilan almashinishini belgilab berdi. Bu kabi yondashuvning markaziy tushunchalari «kompetensiya» va «kompetentlik» hisoblanadi. Tadqiqotimiz uchun ahamiyatli bo'lgan mazkur tushunchalarning ilmiy nashrlarga asoslangan tahlili natijalarini qisqacha keltirib o'tishni lozim topdik.

Ma'lumki, insonlar o'rtasidagi muloqot, muomala masalalari har bir davr uchun dolzarb va muhim hisoblanadi. Ayniqsa, insonlar o'rtasida axborot almashish munosabatlarga kirishishda muomala, muloqot muhim o'rin egallaydi. Ta'kidlash joizki, insonlar o'rtasida muomala muloqotni qanday omillar negizida shakllanadi hamda ularga ta'sir ko'rsatuvchi mexanizmlar nimalardan iborat ekanligini o'rganish muammoning dolzarbligini belgilab beradi. Bu borada respublikamiz olimlari tomonidan qator tadqiqot ishlari olib borilgan bo'lib, ular insoniy munosabatlardagi muloqot va muomalaning u yoki bu jihatini yoritishga xizmat qiladi.

V.Karimova o'zining ijtimoiy psixologiya sohasida olib borgan izlanishlarida muomala, muloqot masalalariga asosiy e'tiborini qaratadi. Unga ko'ra, kommunikatsiya, muloqot, muomala tushunchalarining mazmunini tahlil qilish asosida o'zining mualliflik pozitsiyasini ilgari surganligini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, muloqotning inson shaxsida rivojlanishining ijtimoiy-psixologik omillari, muloqot tomonlari va ularni inson faoliyatida namoyon bo'lishining o'ziga xos jihatlari ko'rsatib o'tilgan.

E.G.G'oziev o'zining «Muomala psixologiyasi» qo'llanmasida muomala va muloqot masalalariga asosiy e'tibor qaratishga harakat qilgan. Qo'llanmada muallif inson faoliyatini asosi bo'lgan muomalaga e'tiborni qaratib, uning shaxs shakllanishi bilan birga namoyon bo'lishining psixologik mexanizmlarini ochib berishga qaratilgan. Ayniqsa, shaxsda muloqotchanlik qobiliyatlarini rivojlanganligini aniqlashga qaratilgan ilmiy-tadqiqot metodlarini ishlab chiqilganligi bu sohada keng doirada ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirishga zamin hozirladi.

O'zining muloqot borasidagi izlanishlariga o'ziga xos yondashuvni ilgari surgan olimlarimizdan biri P.S.Ergashev hisoblanadi. U o'zining «Muloqot psixologiyasi» nomli uslubiy qo'llanmasida kommunikatsiya va muloqot tushunchalarining mazmunini izohlab, ular o'rtasidagi xarakterli farqli jihatlarni asoslashga harakat qilgan. Xususan, qo'llanma doirasida muloqot tushunchasining mazmuni, uning funktsiya va vazifalari, tomonlari, muloqotning yoshga bog'liq rivojlanish xususiyatlariga doir nazariy va empirik yondashuvlar ilgari surilgan. Shuningdek, shaxsda muloqotchanlik qobiliyatini tekshirishga xizmat qiluvchi psixodagnostik metodikalar va rivojlantirishga doir uslubiy tavsiyalar berilgan.

Ijtimoiy psixologiyaga doir izlanishlarida F.A.Akramova kommunikatsiya, muloqot, muomala, munosabat masalalariga to'xtalib, bu borada o'zining mualliflik yondashuvini ilgari surgan. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, shaxsning ijtimoiy jarayonlarga kirishishi, uning jamiyatning faol a'zosi sifatida gavdalanishida muloqot muhim o'rin egallashi hamda

yosh va faoliyat negizida taraqqiy etishi asosli fikrlar asosida bayon qilingan. Ta'kidlash joizki, muloqot qachonki, shaxsga yo'naltirilganda u samarali, mazmunli bo'lishi, ularda ma'lumot, axborotga nisbatan kuchli darajadagi ehtiyojlarini qondirilishi bilan bog'liqligi ko'rsatib o'tilgan.

E.I.Ganeyevaning «Ta'lim-tarbiya jarayonida talabalarda individual muomala uslubini shakllanishi» mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishida individual muomala uslubi – shakllanishining psixologik mexanizmlarini hamda uning talabalar individualligi rivojlanishida tutgan o'rnini o'rganishga qaratilgan. Shuningdek, tadqiqot ishi doirasida talabalar integral individualligi tarkibidagi individual muomala uslubi, etno-madaniy omilni hisobga olgan holda integral individuallik va uning rivojlanishida individual uslubning o'zni nuqtai nazaridan tadqiq etiladi. Shuningdek, ta'lim-tarbiyaviy jarayonda talabalarda muomalaning individual uslubi shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari izohlab beriladi. Ayniqsa, o'quv jarayonida guruhli ishlarni tashkil qilish orqali talabalarda individual muomala uslubining rivojlanganlik darajasini oshirish yo'llaridan birini ishlab chiqishga imkoniyat yaratilganligi ko'rsatib o'tilgan. Shu bilan birga ishlab chiqilgan individual muomala uslubini shakllantirish dasturi pedagog va psixologlar tomonidan o'rta maktab o'qituvchilari bilan ishlash jarayonida foydalanish mumkinligi asoslanilgan.

N.Sh.Mullaboyevaning «Talabalarda yolg'izlik hissi shakllanishining psixoprofilaktikasi va psixokorreksiyasi» mazusidagi tadqiqot ishida talabalik davrida yolg'izlik hissini shakllanishi muloqotdagi uquvsizlik, o'z-o'ziga past baho berish, guruhga moslasha olmaslik kabi xususiyatlar bilan bog'liqligi tekshirilgan. Shuningdek, talabalardagi yolg'izlik hissining qator ijtimoiy-psixologik omillar ijtimoiy-adaptatsiya, kommunikativ masalalar bilan aloqador o'z-o'ziga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish, shaxsning o'z qadrini anglashi, kommunikativ kompetentlikni oshirish, tengdoshlari bilan iliq munosabatda bo'lish kabi shaxsiy xususiyatlar bilan bog'liqligi ko'rsatib o'tilgan.

G.A.Qurbonovanning «Oiladagi shaxslararo munosabatlarning farzand ijtimoiy persepsiyasiga ta'siri»ga doir ilmiy tadqiqot ishida oiladagi shaxslararo munosabatlar farzandning muloqot jarayoni xarakteriga ta'sir etishi, simpatiya yoki antipatiya hislariga bog'liqligi empirik tadqiqotlar asosida ochib berilgan. Ayniqsa, talabalik davriga xos shaxslararo munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini namoyon bo'lishi, talabalik va ilk o'spirinlik davridagi ijtimoiy persepsiyaning psixologik xususiyatlari o'rganilgan.

N.A.G'ayibovanning «Turli sibling maqomidagi talabalarining tengdoshlari bilan munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari» mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishida turli sibling maqomidagi talabalarining tengdoshlari bilan munosabatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ilmiy tadqiqot usullari yordamida tekshirish hamda talaba sibling maqomining guruhdagi nufuziga ta'siri o'rganilgan.

Ayniqsa, turli sibling maqomidagi talabalarining tengdoshlari bilan munosabatlari o'ziga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlarga ega ekani, talabaning oiladagi mavqeining guruhdagi nufuziga ta'sirining ijtimoiy-psixologik, jinsiy (gender) xususiyatlarini tavsiflovchi holatlar jumladan to'ng'ich farzandlar nizoli vaziyatni bartaraf qilishda ma'suliyatni boshqa sibling maqomidagilarga nisbatan ko'proq zimmasiga olishi hamda o'rtacha farzandning boshqa sibling maqomidagi tengdoshlariga nisbatan atrofda qilargilarga boshqaruvchilik hukmron munosabatlarni o'rnatishi, kenja farzandlar esa tengdoshlariga nisbatan muloqotmand bo'lib, guruhda ham yuqori nufuzga ega ekanligi aniqlangan. Shuningdek, oila muhitida ustuvor bo'lgan sibling munosabatlar talabalarining tengdoshlari bilan munosabatlariga bevosita ta'sir qilishi, sibling munosabatlardan holi bo'lgan yolg'iz farzandlarning ijtimoiy shart-sharoitlarning o'zgarishiga moslashish qobiliyati kuchsizligi sabab tengdoshlari bilan munosabatlarida muammolar mavjudligi ko'rsatib berilgan.

N.T.Norqulovanning «Affiliatsiya motivi – talabalar ma'naviy qiyofasini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omili» mavzusidagi ilmiy-tadqiqot ishida affiliatsiya motivini rivojlantirish orqali talabalar ma'naviy qiyofasini shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni o'rganishga e'tibor qaratilgan. Ayniqsa talabalarining ma'naviy qiyofasini shakllantirish

omili sifatida affiliatsiyaga yo'nalganlik va rad etilishidan qo'rqish komponentlari, affiliatsiya motivining bilish, kognitiv va integrativ funksiyalari va o'zini ta'kidlash bilan aloqadorligi ochib berilgan. Shuningdek, hamkorlikka intilish, munosabatlarga kirishishda muloqot va muomalaning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, talabalik davrida affiliatsiya motivining ijtimoiy xulq va ma'naviyatga bog'liqligi empirik jihatdan tadqiq qilishning diagnostik metodikalari ishlab chiqilgan. Natijada affiliatsiya motivi asosida talabalar ma'naviy qiyofasini shakllantirishga doir ijtimoiy-psixologik treninglar va korporativ treninglar ishlab chiqilgan.

M.F.Dadaxodjayevaning «O'qituvchilarda muomala maromi shakllanishining psixologik xususiyatlari» mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishida kasb-hunar kolleji o'qituvchilarda muomala shakllanishining xususiyatlari va muloqotmandlik o'qituvchining o'ziga xosligini o'rganishga qaratilgan. Maqola doirasida muomala psixikaning asosiy shakllaridan (faoliyat, xulq-atvor bilan bir qatorda) biri hisoblanib muomala o'zining funksional xususiyatlari bilan kommunikator tomonidan kommunikativ tizimli axborot uzatishi, o'quv jarayonining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, muomala maromini shakllantirish murakkab tarkibga ierarxik tuzilishga ega bo'lgan tizim tariqasida gavdalanib, muayyan bosqichlar, fazalar, darajalar, ko'rsatkichlar, mezonlar orqali amalga oshishi ko'rsatib o'tildi. Ayniqsa, muloqotmandlik shaxsning (o'qituvchining) uquvchanligi yoki qobiliyati tarzida muomala jarayonini ta'minlovchi barqarorligini ro'yobga chiqaruvchi omil ekanligi nazariy ma'lumotlar asosida aniqlangan.

D.M.Anvarovanning «Talabalar ma'naviyati shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlari» mazzusidagi ilmiy tadqiqot ishida talabalar ma'naviyati shakllanishi va rivojlanishi jarayonining psixologik mexanizmlarini tadqiq etish hamda Mazkur jarayonni samaradorligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarning mazmuni ochib berilgan. Shuningdek, tadqiqot ishi doirasida talabalar ma'naviyati shakllanishi va rivojlanishi jarayoniga tizimli yondashuv, uni rivojlantirishning bosqichma-bosqich maqsadlari va usullari ifodalangan Mualliflik dasturi ishlab chiqilgan.

Keltirilgan fikrlardan ko'rinadiki, o'zbek psixologlarining tadqiqotlarida muloqot, keng doirada tadqiq qilingan. Shunga muvofiq ravishda quyidagi xulosalarni shakllantirish imkoniyatini beradi:

- shaxsda muloqotni shakllanishi ularning ijtimoiy munosabatlar tizimida tutgan o'rni, egallagan mavqei bilan tavsiflanadi;

- o'qituvchilik davri muammolarini ilmiy tadqiq qilgan olimlarning izlanishlariga asoslanib, ularda muloqotning shakllanishi, shaxs ijtimoiylashuvi, tengdoshlari bilan munosabatlar tizimi, muomala maromi, affiliatsiya motivi nuqtai nazaridan yoritilgan.

Shunday qilib, biz yuqorida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishning psixologik xususiyatlarilarni o'quv faoliyati davomida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga bag'ishlangan maqola mavzuyimizdan kelib chiqqan holda, umuman muomala ijtimoiy psixologiyasiga bag'ishlangan sharq mutafakkirlarining, xorij va o'zbek olimlarining asarlarini qisman tahlil qildik.

Latipova Chinnigul Nasriddinova,
Buxoro davlat universiteti, 1-bosqich tayanch doktoranti,
BUXPXTI psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

O'SMIRLARDA VIRTUAL MUHIT TA'SIRINI O'RGANISHNING ILMIY ASOSLARI

Annotatsiya: Bugungi kunda zamonaviy texnologiyalarning insonga ta'siri muammosi eng dolzarb masalalardan biri bo'lib, unga sotsiologiyada ham, psixologiya va pedagogikada ham ko'plab ishlar bag'ishlangan; Bu masala hozirda ko'plab olimlar o'rtasida bahs munozaraga sabab bo'lmoqda. Internet ijtimoiy muloqot vositasi sifatida jahon hamjamiyatiga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatadi, ammo zamonaviy jamiyatni Internetsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Internetning o'smirlarning shaxsiyatiga ta'siri muammosi ota-onalarni ham, o'qituvchilarni ham tashvishga solmoqda. Ushbu maqolada virtual olam(Internet, ijtimoiy tarmoqlar, kompyuter va kompyuter o'yinlari)ning o'smirlarda ijobiy va salbiy ta'sirlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: raqamli avlod, internet, virtual hayot, zamonaviy texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, kompyuter o'yinlari, real hayot, muloqot

Аннотация: Сегодня проблема воздействия современных технологий на человека является одной из самых актуальных, ей посвящено множество работ в социологии, психологии и педагогике; Этот вопрос в настоящее время является причиной споров среди многих ученых. Интернет как средство социальной коммуникации оказывает как положительное, так и отрицательное влияние на мировое сообщество, однако современное общество невозможно представить без Интернета. Проблема влияния Интернета на личность подростков волнует и родителей, и педагогов. В данной статье рассматриваются положительное и отрицательное влияние виртуального мира (Интернет, социальные сети, компьютер и компьютерные игры) на подростков.

Ключевые слова: цифровое поколение, интернет, виртуальная жизнь, современные технологии, социальные сети, компьютерные игры, реальная жизнь, общение

Annotation: Today, the problem of the impact of modern technologies on humans is one of the most pressing issues, and many works in sociology, psychology and pedagogy are devoted to it; This issue is currently the subject of heated debate among many scientists. The Internet as a means of social communication has both positive and negative effects on the world community, but modern society cannot be imagined without the Internet. The problem of the impact of the Internet on the personality of adolescents worries both parents and teachers. This article studies the positive and negative effects of the virtual world (Internet, social networks, computers and computer games) on adolescents.

Key words: digital generation, internet, virtual life, modern technologies, social networks, computer games, real life, communication

Kirish. So'nggi o'n yilliklarda axborot-kommunikatsiya, kompyuter, elektron, raqamli va internet texnologiyalari faol rivojlandi. Inson faoliyatining barcha jabhalariga zamonaviy texnologiyalar joriy etilmoqda, buning natijasida jamiyatimiz, ishlab chiqarish va kundalik hayotimiz tubdan o'zgarib bormoqda. Bugungi kunda deyarli har bir uyda kompyuter, noutbuk, planshet yoki hech bo'lmaganda Internetga ulangan mobil telefon mavjud. Zamonaviy o'smirlar o'ziga xos "raqamli avlod" bo'lib, ularning ulg'ayishi texnologiya bilan chambarchas bog'liq: ularning ko'pchiligi hatto maktabgacha yoshda ham gadjetlardan va eng muhimi, Internetdan foydalanish imkoniyatiga ega. Ular vaqtlarining katta qismini internetda o'tkazadilar, odatda virtual dunyo va muloqotni afzal ko'radilar. Shu munosabat bilan ushbu jarayonni: uning vositalari va mexanizmlari, kibermakondagi o'smirlarning haqiqiy xatti-harakatlari, yuzaga kelayotgan tendentsiyalar va ularning yosh avlodga ta'siri, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ijobiy va salbiy oqibatlar va boshqalarni o'rganish zarurati tug'iladi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari o'smirlar shaxsi shakllanishiga, ularning xulq-atvoriga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va boshqa onlayn platformalar yordamida yoshlar katta ma'lumotlar oqimiga kirishadi va turli virtual personajlarning xatti-harakatlarini kuzatishi mumkin. Bu o'smirlarning Internetda ko'rgan ba'zi rasmlari bilan o'zlarini tanishtirishga olib keladi. Ular G'arb yulduzlari yoki mashhur bloggerlarning odatlari, nutqi va xatti-harakatlaridan nusxa olishga harakat qilishadi. Ushbu taqlid ko'pincha virtual haqiqatdan oflayn rejimga o'tadi. Bundan tashqari, zamonaviy ommaviy axborot vositalari va reklama gender munosabatlariga oid bir qator stereotiplarni faol ravishda targ'ib qilmoqda. Shuningdek, o'smirlarning shaxsiyatini shakllantirishga, ularda shaxslararo sog'lom munosabatlarni shakllantirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy tarmoqlar o'smirlar uchun jozibador, chunki ular doimiy ravishda tomosha qilishni istagan qiziqarli insonlari bilan muloqot qilishni, turli xildagi qiziqarli videolarni ko'rishni istashadi. Bular esa o'smirlarda darhol ijobiy his-tuyg'ularga ega bo'lishni ta'minlab beradi go'yo.

Natijada, o'smir Facebook, Twitter yoki Youtube, Instagram kabi ijtimoiy tarmoqqa kirishda dofamin tuzog'iga tushib qoladi. Dofamin nima? Bu ijobiy narsa sodir bo'lganda ajralib chiqadigan moddadir. Miya bu ozodlikni zavq signali sifatida qayd qiladi. Dofaminning o'zida hech qanday yomon narsa yo'q, lekin agar siz odamga uning ishlab chiqarishini rag'batlantirish imkoniyatini bersangiz, miya zavqlanish holatini uzaytirishning har xil usullarini qidira boshlaydi. Buning esa eng oson yo'llardan biri bu ijtimoiy tarmoqlar. Memlar lentasini (reels) aylanib chiqish orqali o'smir dofamin ta'siriga berilib ketadi va boshqa mashg'ulotlarga, masalan, o'qish yoki ishlash, sog'lom turmush tarzi bilan shug'ullanish, hatto ovqatlanishga o'tish istagini sezmaydi. O'smir ijtimoiy tarmoqqa kirganida dofamin tuzog'iga tushib qoladi, Bu esa o'smirning erkinlikka bo'lgan ehtiyojini kuchaytiradi.

Kundalik hayotda o'smir juda ko'p ta'qiqlar bilan o'ralgan bo'lib, u o'zini adolatsizlik va kattalarning uni cheklashni istashadi deb hisoblaydi. Siz qo'pol bo'lolmaysiz, beadab hazil qila olmaysiz yoki haqorat bilan chegaradosh o'ta radikal fikrlarni bildirsa olmaysiz. U anonim qolishi mumkin bo'lgan Internetda bu taqiqlar kuchsizdir, bu esa o'smirlarga erkinlik va to'sqinliksizlik tuyg'usini beradi. Ko'pincha, o'zlariga ishonchlari komil bo'lmagan holda, yosh o'g'il-qizlar onlaynda namoyishkorona "beparvo bo'lishga", o'zlarining jasur tengdoshlarining hurmatiga sazovor bo'ladigan narsalarni qilishga harakat qilishadi.

Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlardan tashqari o'smirlar kompyuter o'yinlariga ham o'ta singib ketishmoqda. Kompyuter o'yinlarini o'ynagan o'smirlar o'z vaqtlarini nazorat qilishni yo'qotadilar, qaram bo'lib qoladilar va shuning uchun ular kompyuterdan foydalanishda qat'iy chegaralar va cheklovlar o'rnatishlari kerak. Kompyuterga qaramlikning oldini olish uchun bolalar va ota-onalarga kompyuter va kompyuter o'yinlarining inson ruhiyati va sog'lig'iga ta'siri to'g'risida ma'lumot berish, shuningdek, o'smirlarning zamonaviy bo'sh vaqtini o'tkazishning turli sohalariga qiziqishini oshirish zarur.

Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, 2020-yilda dunyo bo'ylab 3,6 milliarddan ortiq kishi ijtimoiy tarmoqlardan foydalangan. Mutaxassislar 2025-yilga borib ularning soni 4,41 milliard kishiga yetishini taxmin qilmoqda. Foydalanuvchilar sonining tez o'sishi raqamli muhitning odamlarga ta'siri haqidagi bilimlarni to'plashdan o'zib ketdi. Xususan, internetning o'smirlarga ta'siri muammosi alohida tadqiqotni talab etadi.

Psixologlar va ota-onalar ko'p vaqtini internetda o'tkazadigan bolalarda internetga qaramlik paydo bo'lishidan xa votirda. Ma'lumki, o'smirlar boshqalarning ta'siriga osongina tushib qolishadi va ijtimoiy tarmoqlar orqali ularni g'ayrioddiy xatti-harakatlarga osongina ko'ndirish mumkin, bu ham ota-onalarga optimizm qo'shmaydi. Bolalarning voqelik bilan aloqasini butunlay yo'qotishining oldini olish uchun ularni virtual dunyoga nima jalb qilishini va uning rivojlanayotgan shaxsga qanday ta'sir qilishini tushunish kerak.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Jahon psixologlari o'smirlarning umumiy massasi virtual dunyoda faol muloqot qiladi degan fikrdalar, ularning ko'pchiligi ro'yxatdan o'tgan va ko'pchilik ijtimoiy tarmoqlardan foydalanadi. XXI asrda o'smirni ijtimoiy tarmoqlarsiz tasavvur

etib bo'lmaydi. Ijtimoiy tarmoqlar - bu ro'yxatdan o'tgan foydalanuvchilarga o'zlari haqida ma'lumot qoldirish va virtual dunyoda boshqa odamlar bilan muloqot qilish imkonini beradigan butun dunyo bo'ylab tarmoqdir.

O'smirlik yoshi kattalar tuyg'usi bilan tavsiflanadi, ammo hali ham past xabardorlik va atrofdagi dunyo bilan o'zaro munosabatlar tajribasi. Virtual muloqot zamonaviy o'smirlarni o'zining ochiqligi, haqiqatda bo'lish qiyin bo'lgan odam bo'lish imkoniyati, hamfikrlarning muhim guruhiga mansub bo'lish imkoniyati, muloqot qilish va mustaqil ravishda yangi tajriba va bilim olish imkoniyati bilan o'ziga jalb qiladi. Biroq, Internet-muloqotning salbiy tomonlari ham bor, xususan, manipulyatsiya, aldash, tajovuzkorlarning tahdidlari va boshqa bir qator salbiy oqibatlar.

Zamonaviy psixologik-pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tarmoqlardagi muloqot o'smirlarning ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, u real hayotdagi muloqotni to'liq almashtiradi, ijtimoiy ko'nikmalarga va jismoniy sog'likka salbiy ta'sir qiladi. Shunday qilib, V.V. Arshinova, D.V. Ivanov, I.I. Beketova, D.A. Kuznetsov, E.M. va boshqalar bu mavzuni zamonaviy pedagogika va psixologiyada rivojlantirmoqda. Statistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, odatda 14 yoshli bola kuniga taxminan 3-4 soat kompyuter ekrani oldida o'tirib, kuniga bir soatdan kamroq jismoniy faoliyat bilan shug'ullanadi. O'smirlarni o'ziga jalb qiladigan ijtimoiy tarmoqlar nima? Avvalo, o'zining anonimligi bilan, o'smirlikning o'ziga xos xususiyati bolada turli xil komplekslarning mavjudligi, o'zini shaxs sifatida idrok etish, muloqot to'siqlari bo'lib, bu birinchi navbatda uning hali shakllanmagan o'ziga xosligi bilan bog'liq. - hurmat va muloqot qobiliyatlari yetarli emas. Ijtimoiy tarmoqlarda muloqot qilganda o'smirlar bo'shashib, so'z erkinligiga ega bo'lishadi. Ko'pincha o'smirlar kattalar tomonidan taklif qilingan juda murakkab mavzularni, turli mavzularda: diniy, siyosiy, iqtisodiy masalalar va boshqalar bo'yicha munozaralarga kirishadilar, chunki tarmoqlarda o'z ufqlarini namoyish qilish imkoniyati mavjud. , o'z fikrini bildiring va o'smirni tashvishga solgan savolga javob oling. Haqiqiy hayotda u bilmagan u yoki bu masalada kattalardan yordam so'rashdan uyalgan, ammo bu yerda o'smir o'zini ko'rsatmaydi, u yangi ixtiro qilingan ism (laqab) orqali muloqot qilish imkoniyatiga ega.

Tahlil va natijalar: Tadqiqotning eksperimental bazasi Kogon tumani 10-sonli o'rta ta'lim maktabi bo'lib, 8 "A" sinfining 24 nafar o'quvchilari (jumladan 11 qiz va 13 o'g'il bolalar) edi. Tadqiqot davomida biz L.V.Kulikov usulidan foydalangan holda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanuvchilarning psixologik barqarorligini o'rgandik. "Dominant ruhiy holatni tashxislash metodologiyasi" dominant ruhiy holatning psixologik va ijtimoiy-psixologik darajalarining xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. Shuningdek, biz test o'tkazdik (biz S.A. Kulakov usulidan foydalandik), Internetning subyektning hayotiga ta'sirini, Internetga qaramlikning mavjudligi yoki yo'qligini mutaxassis yordamiga muhtojligini aniqlashga qaratilgan.

Tadqiqot davomida S.A. Kulakova, internetga qaramlikni o'rganishga qaratilgan bo'lib, biz tadqiqotda qatnashgan respondentlarning umumiy sonining 62,5 foizini tashkil etgan 15 nafar talaba ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning ushbu bosqichida hayotga, Internetga qaramlikka jiddiy ta'sir ko'rsatishini aniqladik. ijtimoiy tarmoqlar tarmoqlari, bu o'smirlarda yo'q. Shu bilan birga, 9 nafar ishtirokchi, bu jami subyektlarning 37,5 foizini tashkil etsa, boshqa mutaxassislarni ishga jalb qilish zarurati bilan Internetga qaramlik mavjudligini ko'rsatdi. S.A. Kulakovning metodologiyasini o'rganish L.V.Kulikova dominant ruhiy holatni o'rganishga qaratilgan bo'lib, "hayotiy vaziyatga faol - passiv munosabat" shkalasi bo'yicha ushbu sinfning 15 o'quvchisi ishda qatnashgan barcha respondentlarning 62,5 foizini tashkil etgani ma'lum bo'ldi. Ushbu shkala bo'yicha ballar, bu ularning faolligini, quvnoqligini, kuchli va imkoniyatlariga ishonchini ko'rsatishi mumkin.

1-jadval

Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanuvchilarning psixologik barqarorligini aniqlash Dominant ruhiy holatni tashxislash

Qatnashdi jami		"hayotiy vaziyatga faol - munosabat"		Bu o'smirlar pessimistik va o'zlarining muvaffaqiyatli kelajagiga ishonmaydilar	
Qiz o'g'il					
13	11	15 nafar	62.5%	9 nafar	37.5%

Ushbu ko'rsatkich bo'yicha past ballni 9 nafar talaba qo'lga kiritdi, bu barcha respondentlarning 37,5 foizini tashkil etdi, bu hayotga inert munosabat va ijtimoiy faollik darajasining pastligidan dalolat beradi.

Xulosa. Eksperimental tadqiqot davomida olingan natijalar eksperimentda ishtirok etayotgan o'smirlar bilan nafaqat maktabning psixologik-pedagogik xizmati mutaxassislari, balki ishga boshqa mutaxassislarni ham jalb qilish zarurligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'smirlar bo'sh vaqtlarining asosiy qismini virtual dunyoda o'tkazishadi. Biroq, har bir o'smir va uning ota-onasi bu muammoning jiddiyligini tushunmaydi.

Tavsiyalar: Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishga bo'lgan haddan tashqari ishtiyoq juda murakkab muammo bo'lib, uni hal qilish eng muhim masalalardan biri deb hisoblaymiz. Bu muammoni hal qilishning eng birinchi yo'li ota-onalarning o'z farzandlari bilan ishonchli munosabatlarini yaratishdir. Ota-onalar farzandlari bilan ko'proq muloqotda bo'lishlari, ularni bildirgan fikrlarini eshitib, tinglab, ularga yon bosgan holda har qanday muammoni hal qilishlari mumkin. O'smir uchun ota-ona uning eng yaqin do'stiga aylanishi kerak. Unga ishonning va u sizga ishonishiga imkon bering. Ota-onalar farzandini ijtimoiy tarmoqlarda vaqt o'tkazishlarini nazorat qilmog'i hamda uning salbiy va ijobiy tomonlarini farzandlariga uqtirishlari lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Tulyaev A.I., Virtual olamning axloqiy muammolari (falsafiy tahlil): Fals. fan. bo'y. fals. dok. (PhD) dis. avtoref. – Toshkent: 2021. – B. 13
2. Frangos CC, Fragkos KC, Kiohos A. Internet addiction among Greek university students: Demographic associations with the phenomenon, using the Greek version of Young's Internet Addiction Test. International J Economic Sci and Applied Res. 2010;3:49–74. [Google Scholar]
3. Moreno MA, Jelenchick L, Cox E, Young H, Christakis DA. Problematic internet use among US youth: A systematic review. Arch Pediatr Adolesc Med. 2011;165:797–805. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
4. Niemz K, Griffiths M, Banyard P. Prevalence of pathological internet use among university students and correlations with self-esteem, the General Health Questionnaire (GHQ), and disinhibition. Cyberpsychol Behav. 2005;8:562– 70. [PubMed] [Google Scholar]
5. Lin MP, Ko HC, Wu JY. Prevalence and psychosocial risk factors associated with internet addiction in a nationally representative sample of college students in Taiwan. Cyberpsychol Behav Soc Netw. 2011;14:741–6. [PubMed] [Google Scholar]

Haydarov Shahriyor Shuxrat o'g'li,
Buxoro psixologiya va xorijiy tillar instituti
Psixologiya kafedrası dotsenti, psixologiya
fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

XULQI OG'ISHGAN YOSHLARGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH AMALIYOTINI TAKOMILLASHTIRISHNING EMPIRIK ASOSLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada xulqi og'ishgan bolalarga psixologik xizmat ko'rsatish amaliyotini takomillashtirishning empirik asoslari yoritilgan. Shuningdek, mahallalarda xulqi og'ishgan bolalarga psixologik xizmat ko'rsatish amaliyotini yo'nalishlari va uslublari ko'rsatib o'tilgan. Empirik natijalar asosida olingan natijalardan kelib chiqib, ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Xulqi og'ishgan bolalar, psixologik xizmat, xulq-atvor, guruh, psixokorreksion tadbir, individual-psixologik xususiyat, yondashuv, emotsional intellekt, fuqarolik jamiyati

Аннотация: В данной статье описаны эмпирические основы совершенствования практики оказания психологической помощи детям с девиантным поведением. Также были показаны направления и методы оказания психологической помощи детям с девиантным поведением в микрорайоне. На основании результатов, полученных на основе эмпирических результатов, были разработаны научно-практические рекомендации.

Ключевые слова: Дети с девиантным поведением, психологическая служба, поведение, группа, психокоррекционная деятельность, индивидуально-психологическая характеристика, подход, эмоциональный интеллект, гражданское общество.

Abstract: This article describes the empirical basis for improving the practice of providing psychological assistance to children with deviant behavior. Also, the directions and methods of providing psychological assistance to children with deviant behavior were shown. Based on the results obtained on the basis of empirical results, scientific and practical recommendations were developed.

Key words: Children with deviant behavior, psychological service, behavior, group, psychocorrectional activity, individual psychological characteristics, approach, emotional intelligence, civil society.

Kirish. Ijtimoiy turmushning tobora inson ezgu niyati bilan muvofiqlashtirish ma'lum jihatdan psixologik xizmatni yo'lga qo'yish va uni takomillashtirishga bog'liq. Aholining turli qatlamlarida psixologik xizmatning tashkil etilishi fuqarolik jamiyati tobora rivojlanib borayotgan respublikamizning shaxs manfaatlariga xizmat qiluvchi ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotiga muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda xorijda psixologik xizmat yo'nalishi alohida jarayon sifatida davlat ta'lim departamenti tomonidan alohida nazoratga olinmoqda. Chunki har bir davlatning rivojlanishi bevosita shaxs va uning ichki salohiyatiga xos psixologik imkoniyatlardan to'g'ri foydalana olishga ko'p jihatdan bog'liq. Ushbu dolzarblikni nisbatan teranroq hamda tezroq anglagan amerikaliklar psixologik xizmat bo'yicha allaqachon dastlabki dadil qadamlarni qo'ygan edilar. Xorijda psixologik xizmat tarixiga nazar soladigan bo'lsak, amerikaning dastlabki amaliyotchi psixologlari o'zini o'zi tarbiyalash jarayonini o'rganuvchi eksperimental psixolog sifatida o'z faoliyatlarini boshlashgan. Keyinchalik esa ular maktabda psixologik xizmatni yo'lga qo'yishgan. Bunda ular turli intellektual testlarni qo'llash orqali bolalarning aqliy taraqqiyoti bilan bog'liq intellekt ko'effitsienti (IQ) ni aniqlashni tavsiya etganlar. Bu esa keyinchalik Amerikadagi "Gaydens" maktabi xizmatining shakllanishiga asos bo'lgan. XX asr boshlarida bolalarning kasbiy yo'nalganligini aniqlashga qaratilgan maxsus xizmat maktabi joriy qilinadi. Jumladan, dastavval Frenk Parson tomonidan 1908 yil Amerikaning Boston shahrida yoshlarni kasbiy yo'nalganligini monitoring qiluvchi Rasmiy Uyushma tashkil etilib, bu Uyushma faoliyati "Gaydens"chilar faoliyati misolida rivojlantiriladi.

Ko'pchilik Sharqiy Yevropa mamlakatlarida maktab psixologik xizmati tuman yoki viloyat psixologik–pedagogik markazlari shaklida tashkil etilgan. Masalan, 1980 yilda Chexoslovakiyada tarbiya masalalari bo'yicha alohida hujjatlar maktab to'g'risidagi qonunga kiritildi. Psixologik xizmatning asosiy mazmuni – sog'lom shaxsning o'sishini taminlash, shaxs rivojlanishidagi turli qiyinchiliklarni korreksiya qilish, kasb tanlash muammolari bilan hamohang tarzda amalga oshiriladi. Bu davlatda ayniqsa psixo-diagnostik va psixokorreksion ishlarga alohida e'tibor qaratiladi. Hozirgi kunda mazkur davlatda 1000 dan ortiq psixologlar faoliyat yuritadi. Jumladan, Chexoslovakiya amaliyotchi psixologlarning ta'kidlashicha, taxminan 16% maktabga qabul qilinishi lozim bo'lgan bolalar psixik jihatdan hali maktabga tayyor emas, shu boisdan Chexoslovakiya maktab psixologining ruxsatisiz bolalar maktab ta'limiga jalb etilmaydi. Bu esa Chexoslovakiyada ta'lim tizimida psixologik xizmatning mavqeiga juda katta e'tibor qaratilayotganligidan dalolat beradi.

Metodologiya. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, O'zbekistonda psixologik xizmat tizimining joriy etilishi ko'p tarmoqli va keng ko'lamli jarayon ekanligi bilan alohida ajralib turadi. Qolaversa, har bir ijtimoiy tizimda psixologik xizmatning joriy etilishi shu tizimda faoliyat yuritayotgan shaxs va ijtimoiy taraqqaiyot uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'ylaymizki, ushbu "ta'minot" ning qanchalik mukammal va ilmiy tarzda tashkil etilishi shu hududda istiqomat qiluvchi har bir fuqaroning alohida shaxs sifatidagi ijtimoiy-psixologik istiqbollarini belgilab berishga xizmat qiladi. Shu ma'noda biz aynan O'zbekistondagi o'smirlarga psixologik xizmat ko'rsatishni o'rni va ahamiyatini alohida tadqiq qilish va shu tadqiqot natijalariga asoslanib muayyan ilmiy-amaliy tavsiyalarini taqdim etish masuliyatini olganligi bilan boshqa tadqiqotlardan alohida ajralib turadi. Zero, har bir insonning o'ziga xos psixologik tabiatini bilish va shu asosda unga ta'sir etish orqaligina uning ijtimoiy muvaffaqiyatlarini taminlash mumkin.

Darhaqiqat, bugungi kunda respublikamizda mahalla instituti taraqqiyoti uchun juda ko'plab ishlar qilinmoqda. Ayni paytda mahallada yashovchi fuqarolarning o'zaro munosabati, muloqoti, ulardagi ma'naviy-psixologik jihatlarining tadqiq qilinishi orqali har bir mahallada psixologik xizmat ko'rsatish bo'limlari ochilmoqda. Ayniqsa, mahalladagi uyushmagan yoshlar bilan ishlash, notinch oilalar va nogironlar bilan ishlashdagi psixologik muammolar asta-sekin yechilib bormoqda. Bu borada bir qator sotsial-psixologik tadqiqotlar olib borilib, tegishli ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilmoqda. Binobarin, yillar davomida mahallada psixologik xizmat zarurligini o'rganuvchi tadqiqotlar olib bordik. Bunda turli viloyatlardagi fuqarolar tomonidan olingan javoblar tahlil qilinib tegishli xulosalar qilindi.

Jumladan, Buxoro, Toshkent, Navoiy va Qashqadaryo viloyatlarida olib borilgan kontent-tahlil natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, aksariyat yoshlarning xolisona javoblarida mahallada psixologik xizmatning nihoyatda zarurligi haqida e'tirof etilgan. Ushbu javoblarning ayrimlarini misol tariqasida keltiramiz.

“Sodir bo'layotgan oilaviy ziddiyat va fojialarning oldini olishda mahallalarda psixolog xizmatining tashkil etilishi samarali ta'sir etadi, deb o'ylaysizmi?” – savoliga olingan javoblar haqida ma'lumot

1-jadval

Viloyat hududlari	“Ha”	“YO‘q”	Jami n=
Buxoro viloyati	43	5	48
Toshkent viloyati	48	3	51
Navoiy viloyati	70	5	75
Qashqadaryo viloyati	46	6	52
Jami n=	207	19	246

“Yoshlarning oila qurishdan oldin psixolog huzuriga borishi zarur, deb hisoblaysizmi?” – savoliga olingan javoblar haqida ma'lumot (n=226)

2-jadval

Viloyat hududlari	“Ha”	“Yo‘q”	Jami n=
Buxoro viloyati	43	5	48
Toshkent viloyati	49	2	51
Navoiy viloyati	72	3	75
Qashqadaryo viloyati	48	4	52
Jami n=	212	14	226

“Mahalla tizimida psixolog lavozimi joriy etilishini maqullaysizmi?” – savoliga olingan javoblar haqida ma'lumot (n=226)

3-jadval

Viloyat hududlari	Ha	Yo‘q	Jami n=
Buxoro viloyati	43	5	48
Toshkent viloyati	51	0	51
Navoiy viloyati	72	3	75
Qashqadaryo viloyati	49	3	52
Jami n=	215	11	226

Mazkur javoblar izohi shuni tasdiqlaydiki, demak, mahalla tizimi shaxs ruhiyati bilan bog‘liq keng ko‘lamli muammolar majmuasini o‘z ichiga olganligi bois bugungi kunda mahallada yashovchi aholining turli qatlamlariga psixologik xizmat ko‘rsatilishi shart va zarur ekan yuqoridagi nazariy tahlillarga asoslanib mazkur muammo echimlari bo‘yicha quyidagilarni alohida takidlash joiz.

1.XX asr bo‘sag‘asida psixologiya fani va uning ilg‘or vakillari o‘zlarining navbatdagi jahonshumul ilmiy maqsadlari – insonga, ayni paytda, deviant xulqli yoshlarga psixologik xizmat ko‘rsatish tizimining muqarrarligini nazariy-ilmiy jihatdan asoslab berishga muvaffaq bo‘ldilar.

2.O‘zbekistondagi psixologik xizmatning bugungi holatiga ilmiy-tashkiliy nuqtai nazaridan baho berar ekanmiz, bu borada talaygina yutuqlar, kamchiliklar va tez orada bartaraf etilishi lozim bo‘lgan muamollar mavjudligini ko‘ramiz.

3.Mahalla asrlar osha shakllangan sharqona o‘zini o‘zi boshqarish tizimidir. Shu bois istiqlol yillarida uning faoliyati samaradorligini har tomonlama oshirish va rivojlantirishga, moddiy-texnik bazasini mustahkamlab, jamiyatdagi nufuzini yanada ko‘tarishga, tashkiliy-huquqiy asoslarini mustahkamlashga jiddiy ahamiyat berilmoqda. Darhaqiqat, mahalla institutini takomillashtirish borasidagi chora-tadbirlar tub mazmun-mohiyatiga ko‘ra Vatanimiz taraqqiётiga, aholi turmush farovonligini yanada yaxshilashga, fuqarolar yig‘inlari ishini yuqori darajada tashkil etishga xizmat qiladi.

4.Mahallada, uyushmagan yoshlar guruhiga psixologik xizmat ko‘rsatish jarayonida turli yoshlardagi va turli toifalardagi oilalarga oilaviy hayot bilan, oiladagi shaxslararo munosabatlar bilan, turli xil ziddiyatlar bilan bog‘liq barcha vaziyatlarni tahlil qilishda va ijobiy tomonga yo‘naltirishda ko‘maklashiladi.

5.Mahallada oilaviy hayot, mehnat, kattalar va kichiklar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, axloqiy-ma’naviy qiyofalari, ota-onalarning siyosiy va ma’naviy saviyalari, ularning iqtisodiy ta’minlanganligi, turli ko‘rinishdagi faoliyatlari, vaqtni to‘g‘ri rejalashtirish, yashash sharoitlari va boshqalar oilaviy tarbiya samaradorligini ta’minlovchi omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Xulosa. Uyushmagan yoshlarga psixologik xizmatni tashkil etish uchun quyidagi tavsiyalarga amal qilish talab qilinadi:

1. Ommaviy axborot vositalari: televidenie, radio, matbuot, internet orqali mahallada psixologik xizmat ko'rsatishga oid chiqishlarini tashkil qilish.

2. Respublikamizdagi barcha mahallalarga, oilalarga, ota-onalarga hamda yoshlarga psixologik xizmat ko'rsatish ishlarini yuqori darajada yo'lga qo'yish. Har bir mahalladagi nosog'lom muhitning psixologik ildizlarini aniqlash va uni korreksiyalashning muayyan imkoniyatlarini ochib berish.

3. Ota-onalar o'rtasida bolaning muloqot sifatlaridagi psixologik xususiyatlarga oid bilimlarni keng targ'ib qilish.

4. Xulqi og'ishgan bolalar to'ldasiga qo'shilishga moyilligi bor bo'lgan o'smirlarning sonining kamayishi uchun ota-onalar va o'qituvchilar bilan hamkorlikda psixoprofilaktik ishlar va psixotreninglar tashkillashtirish.

5. Psixologik xizmatga muhtoj o'g'il va qizlarning o'z oilasidagi hayotga intilishini kuchaytirishga qaratish hamda o'smirlarning ota-onalarini o'z farzandlarining ertangi kuniga befarq bo'lmaslikka, o'z ota-onalik mas'uliyatini his qilishga chaqirish.

6. Ota-onalar va pedagoglar uchun o'quvchilarda ijobiy shaxsiy sifatlarini va shaxslararo munosabatlarni shakllantirishni to'g'ri yo'lga qo'yish uchun maxsus metodik tavsiyanomalar ishlab chiqish.

7. Ota-onalarning va o'qituvchilarning bolalarni yaxshi tushunishi uchun ular bilan yaqindan do'stona munosabatda bo'lib, o'zaro muammolarini bartaraf qilish maqsadida suhbatlashish va bir-birini o'zaro tushunishga harakat qilish yo'llarini bilish uchun psixologik maslahatlar olishga undash.

8. Mahallada voyaga yetmaganlar bilan ishlashda mahalla profilaktika inspektoriga alohida psixologik ko'rsatmalar berish.

9. Suisidga moyillikni namoyon etishi mumkin bo'lgan bolalar, o'smirlar va kattalar bilan alohida individual ishlar olib borish.

10. Jinoyatchilikning oldini olish profilaktikasini tashkil etishda muayyan maqsadlarga qaratilgan psixoprofilaktik va psixokorreksiya ishlar ko'lamini belgilash va uni amalga oshirish.

Demak, yuqoridagi tavsiyalar asosida mahallalarda psixologik xizmatning tashkil etilishi aholining turli qatlamlarida psixologik bilimlarni yanada ko'proq targ'ib qilinishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida qayd etilgan barcha ilmiy-amaliy nazariyalarning haqqoniyligini tasdiqlash uchun bugungi ijtimoiy psixologiyaning emperik taraqqiyotiga xizmat qiluvchi muayyan validligi yuqori bo'lgan zamonaviy metodlarni tanlash, saralash va ularni mazkur tadqiqotimiz maqsadiga mos ravishda qo'llash orqali xulqi og'ishgan bolalar qatlamlaridan empirik ma'lumotlar olish va shu ma'lumotlar asosida tegishli ilmiy – amaliy tasavvurlarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Айзенк Г.Ю. Понятие и определение интеллекта// Вопросы психологии. – М.: 1995, – № 1. – С. 111-129.

2. Айзенк Г.Ю. Интеллект: новый взгляд// Вопросы психологии. – М.: 1995. – № 1. – С. 111–131.

3. Баротов Ш.Р. Социально-психологические и научно-практические основы создания психологической службы в Узбекистане. Автореф. Докт.дисс. – Тошкент: 1998. – 28 с.

4. Дружинин В.Н. Психологическая диагностика способностей: теоретические основы: в 2 ч. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1990 – Ч.1 –137 с; Ч. 2-С. 139-292.

5. Rogers, C. Towards a theory of creativity // ETS: A Review of General Semantics. 1954. 11 P. 249-260.

6. Sternberg R.J. Creativity for the new Millennium. «-», 2001.

Abdullayev Navro'z Alisher o'g'li

Samarqand davlat universitetining Kattaqo'rg'on filiali
"Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim, sport" kafedrasi o'qituvchisi

SHAXSLARARO NIZOLARNI BARTARAF ETISHNING PEDAGOGIK- PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Maqolada sportchilarni psixologik jihatdan tayyorlash, ularning jismoniy va ruhiy tayyorgarlik darajasini yanada oshirish - sport amaliyotida sportchilarning yuqori natijalarga erishishlarini ilmiy asoslash hamda sport mutaxassisleri va murabbiylar sportchilarni musobaqaga psixologik jihatdan tayyorlash masalalari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: sportchi, sport musobaqasi, psixik holat, ruhiy zo'riqish, ruhiy hayajonlanish, start oldi holati, raqib, maqsadni belgilash

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы психологической подготовки спортсменов, а также повышения их физической и психической готовности для достижения высоких результатов в спортивной деятельности. Также научно обоснованы методы подготовки спортсменов психологически к соревнованиям, а также рассматриваются вопросы, важные для спортивных специалистов и тренеров.

Ключевые слова: спортсмен, спортивное соревнование, психическое состояние, психологическая устойчивость, психологическое напряжение, предстартовое состояние, соперник, постановка целей.

Abstract: The article discusses the psychological preparation of athletes and the enhancement of their physical and mental readiness to achieve high results in sports practice. It scientifically substantiates the methods for psychologically preparing athletes for competitions and explores issues important for sports specialists and coaches.

Keywords: athlete, sports competition, mental state, psychological resilience, psychological excitement, pre-start state, opponent, goal setting.

Kirish: Millatlararo munosabatlar tobora yaxshilanib borayotgan, OAV orqali dunyoning qaysi chetidan bo'lmasin u yoki bu xalqqa oid ma'lumotlarga ega bo'lish juda oson bo'lib qolgan bir sharoitda turli millat va xalqlarning psixologiyasini o'rganish, millatlararo qiyosiy tajribalar o'tkazish fan manfaatlariga to'g'ri keladi. Bugungi keng axborot maydonida insonlarni bir-birlarini to'g'ri idrok qilishlari va shunga xos xulq-atvor shakllarini namoyon qilishlari, jamiyatdagi umumiy ijtimoiy munosabatlar mazmuniga ta'sir qiladi.

Shaxslararo munosabatlar jamiyat talablari, ijtimoiy turmush tarzidagi ro'y berayotgan o'zgarishlar ta'sirida o'zgarib boradi. Respublikaning turli viloyatlaridagi o'tkazilgan tadqiqotlar mazmuniga e'tibor qaratadigan bo'lsak, oilaviy munosabatlarni salbiy o'zgarishlariga va oiladagi shaxslararo munosabatlarni tig'izlashuviga ko'p hollarda moddiy va ma'naviy inqirozlar, yetishmovchiliklar, oila a'zolarini bir-birlarini to'g'ri idrok qilmasliklari sabab ekanligi kuzatildi. Bola tarbiyasida ota-onaning birdek mas'ulligi ta'kidlansa-da ammo ko'proq uni nazorati, parvarishi, tarbiyasi ona mas'ulligiga to'g'ri kelishi oiladagi farzand tarbiyasi bilan bog'liq munosabatlarni tizimlilikini ta'minlaydi.

Shaxslararo munosabatlar mazmuniga bir necha omillar ta'sir qiladi. Birinchi omil bu - siyosiy-iqtisodiy va jamiyat hayotida bo'layotgan ijtimoiy jarayonlar tizimi bo'lsa, ikkinchisiga, shu etnik birlik yashab turgan tabiiy-geografik muhitning xususiyatlari kiradi. Uchinchi omilga esa xalq hayotida bo'lib o'tgan muhim tarixiy hodisa va voqealar kiradi. Lekin shuni ta'kidlash mumkinki, shaxslararo munosabatlar tizimida odamlar ruhiyatining mazmunini, avvalo birinchi omil – mamlakatdagi siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy-mafkuraviy o'zgarishlar belgilab beradi. Tabiiy-geografik omil esa asosan etnopsixologik qiyofaning tashqi ifodalarini belgilaydi. Shuning uchun ham bu omil kuzatayotgan inson nazariga birinchi omilga qaraganda yaqqol namoyon bo'ladi.

Xalq hayotida bo'lib o'tgan muhim tarixiy voqealar so'zsiz uning psixologik qiyofasida va o'zaro munosabatlarida o'chmas iz qoldiradi. Tabiatdagi ayni bir voqeliklarning doimiy ta'siri

natijasida kishilar bu voqelikdagi xususiyatlarni boshqa sharoitda yashayotgan etnik guruh vakillariga qaraganda chuqurroq idrok qilishga o'rganib qoladilar. Chunki tashqi muhit sezgi a'zolarimizga behisob axborotlar, ya'ni xilma-xil taassurotlar yuborib turadi.

Natijada evolyutsion taraqqiyot davomida, tanamizda shu tashqi muhit bilan adekvat, ya'ni, unga mutanosib munosabatni ta'min ettiruvchi neyro-fiziologik mexanizm shakllanadi. U kishilarning sezgi va idroklarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun u yoki bu xalqqa xos stereotip xatti-harakatlarni, idrok xususiyatlarini tashqi muhitga moslashuvining oliy ko'rinishi, deb hisoblash kerak. Tashqi muhitning doimiy ta'sirida vujudga kelgan ruhiy xususiyatlar bu taassurotlarning butun sistemasi (tizimi) ni emas, balki uning uchun muhim bo'lgan va o'tmish tajribasida sinalgan, mustahkamlanib qolgan tomonlarnigina aks ettiradi. Olimlarning e'tirof etishicha, tashki olam tasiri inson miyasida o'rnatilib qolgan his-kechinmalar, fikrlar, xohish, irodani namoyon bo'lishi, xullas, ideal orzu-tilak tarzida aks etadi va xudda shu ko'rinishda, ideal kuchlar bo'lib qoladi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Yana shu narsa ma'lumki, zamonaviy pedagogikada ayni damgacha shaxslararo nizolar muammosi faqat bir tomonlama yoritib kelingan. Ko'pchilik hollarda shaxslararo nizolar jamoadagi "ijtimoiy-psixologik" yoki "axloqiy" muhitni o'rganish doirasida qarab chiqilgan. Shaxslararo nizolarni ularning ijtimoiy-psixologik muhit shakllanishidagi roli nuqtai nazaridan o'rganish, bir tomondan, ularga yumshoqroq shakldagi qarama-qarshiliklar sifatida qarash, ularning noantagonistik xarakteriga urg'u berishdan, ikkinchi tomondan, nizolarning salbiy jihatlariga diqqatni qaratishdan dalolat beradi.

Bundan tashqari, shaxslararo nizo muammosi ko'plab pedagogik adabiyotlar va tadqiqotlarda keng yoritilganligiga qaramasdan, o'quv-tarbiya jarayonida shaxslararo nizolarni o'rganish yuzasidan tugal xulosalar mavjud emas. Shu bilan birga bir qator tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, nizolar ham destruktiv, ham konstruktiv xarakterga ega bo'lishi mumkin. N.V.Grishina fikricha, nizolarning ijobiy imkoniyatlari tarbiyaviy funksiyalarni amalga oshirish uchun qo'llanilishidir. Ta'kidlash joizki, nizoning rivojlanish mexanizmi sifatidagi ijobiy roli pedagogika va psixologiya fanlarida umummetodologik ma'noda bir necha marotaba qayd etilgan.

Shaxslararo nizo o'rtasidagi ziddiyatlar deganda o'zaro shaxslarning bir-birlari bilan kuzatiladigan muammolar, ziddiyatlar, tortishuvlar, kelishmovchiliklar, qarama-qarshiliklar bo'lib o'qituvchi shu muammolarni oldini olishi, unga yo'l qo'ymasligi va shu muammolarni yechimini topishi kerak.

Shaxslararo nizolar, qarama-qarshiliklarning namoyon bo'lish shakli sifatida salbiy oqibatlar bilan bir qatorda guruh ichidagi faollikka konstruktiv ta'sir etishga olib kelishi bilan xarakterlanadi. Ularning eng asosiy ijobiy natijasi shaxslararo kommunikatsiyaning predmetli-faoliyatli, motivatsion va boshqa asoslari yuz berayotgan obektivlashtirishdir. Bunday obektivlashtirish guruh va shaxslilik rivojlanishni optimallashtirish manbaai bo'lib xizmat qiladi.

"Nizoning foydasi, - N.V.Grishina ta'rificha, - uning signal funksiyasi bilan bog'liq: nizoning yuzaga kelishida obektiv asoslar qanchalik ko'p bo'lsa, nizo shunchalik darajada bevosita ijtimoiy - ishlab chiqarish vaziyatidagi u yoki bu noxushliklarni va ularni optimallashtirish zaruratini ko'rsatadi".

Guruh a'zolari o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni obektivlashtirib, nizo salbiy shaxslararo munosabatlar saqlanishining oldini oladi, shunday qilib, L.A.Petrovskaya aytganidiki, guruhni orqaga suruvchi omillardan xalos etadi.

Shaxslararo nizoning ijobiy ta'sirini alohida shaxs rivojlanishiga ham ko'rsatishi mumkin. O'zini o'zi anglashni faollashtirgan holda nizo shaxsning ilgari yashirin bo'lgan imkoniyatlarini dolzarblashtiradi, uning takomillashish istiqbolini ochib beradi.

Shaxs rivojlanishi uchun nizoning mahsuldorligi unga xos bo'lgan destruksiya mantiqida yangi tuzilmaning kamol topish shart-sharoitini ko'rish, shaxsni esa intersubekt

sifatida qarash natijasida aniq bo'lib qoladi. Bundan tashqari, nizo faqat qarama-qarshiliklarning namoyon bo'lishi emas, balki dinamikada uning a'zolari birligining amalga oshirilishidir.

Shaxslararo nizolarni pedagogik jarayon hodisasi sifatida idrok qilish va baholashdagi pedagogik reduksionizmning boshqacha namoyon bo'lishi pedagoglar diqqat e'tiborini nizolar salbiy oqibatlarining o'quv-tarbiya jarayoni samaradorligi va uning qatnashchilariga ta'siriga qaratilishida ko'zga tashlanadi.

So'nggi holat, bizningcha, shaxslararo nizolarni o'rganishda salbiy eksperimentga nisbatan pedagogik ziddiyatni yuzaga kelish sababi sifatida qaraladi. Uning bosimi tadqiqotchilar pozitsiyasida ham, maktab pedagog va psixologlari amaliy faoliyatida ham seziladi: birinchilari shaxslararo nizolarni tadqiq etishning faol usullarini qo'llash imkoniyatlarida chegaralanganlar, ikkinchilari esa nizoli vaziyatlarning konstruktiv, shaxsni rivojlantiruvchi salohiyatidan foydalanish imkoniga ega emaslar.

Shaxslararo nizo muammosi yanada chuqurroq va batafsil ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar doirasida ko'rib chiqilgan.

Ta'kidlash joizki, "nizo" tushunchasi deyarli barcha ijtimoiy fanlarda qo'llaniladi va u asosiy kategoriyalardan biri sanaladi. Bundan tashqari, "nizo" tushunchasi qarama-qarshiliklar birligi va kurashi umumiy qonunlarini tasvirlashda asosiy tushunchalarda biridir. Umummetodologik nuqtai nazardan nizo bevosita hal qilinishi kerak bo'lgan qarama-qarshiliklar rivojlanishining oliy bosqichi hisoblanadi.

N.N.Shevandrin yozadi: "Nizo – konkret predmet yoki vaziyatga nisbatan ustanovkalar, maqsadlar va ta'sir usullaridagi qarama-qarshiliklar tomonidan yuzaga kelgan to'qnashuvdir". Shaxslararo nizo manbaai sifatida o'zaro ta'sir qatnashchilari maqsadlarining bir-biriga mos kelmasligi qaraladi. A.A.Yershov fikricha, shaxslararo nizo shaxslarning ularning jarayonda va muomalada anglanmagan ehtiyojlar, motivlar, maqsadlar, ustanovkalar, qarashlar, xulq-atvorlari mos kelmasligi sababli yuzaga keladigan to'qnashuvdir. Nizoning yuzaga kelishida ko'proq uchraydigan qarama-qarshiliklar sifatida affektiv mos kelmaslik qayd qilinadi.

Shaxslararo nizolar manbaai sifatida qarama-qarshiliklarning turli-tuman guruhlari ko'rsatiladi: motivatsion, kognitiv, xulq-atvor. Shu o'rinda savol tug'iladi: haqiqatdan ham shaxslararo nizo asosida odamlar o'rtasidagi har qanday qarama-qarshiliklar yotadimi? Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu savol hozircha munozarali bo'lib qolmoqda, garchi empirik ma'lumotlar bu borada ko'p bo'lsa ham.

Bu vaziyatni yengib o'tishga intilish sifatida Ye.Boyko, A.G.Kovalev va V.M.Panferov tomonidan taklif etilgan shaxslararo nizoga berilgan ta'rifni ko'rib chiqish joiz. Ular shaxslararo nizo muomala sharoitida odamlar o'rtasidagi anglangan qarama-qarshiliklar sifatida baholaydilar.

Qarama-qarshiliklar tiplarini tahlil qilmasdan turib mazkur mualliflar shuni ta'kidlaydilarki, shaxslararo nizo yuzaga kelishiga qarama-qarshiliklarni hal qilishning emotsional sohaga o'tib ketishi sabab bo'ladi.

Shaxslararo nizolarni turlicha klassifikatsiya qilishga intilishlar ham xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Adabiyotlar tahliliga ko'ra, bunday klassifikatsiyalar turli asoslarga ko'ra tuzilgan.

I.S.Kon shaxslararo nizolarning ikki tipini ajratib ko'rsatadi: "realistik" va "norealistik". Realistik nizolar odamlar o'rtasidagi to'qnashuvlar talablar va kutilmalar tufayli yuz berganda vujudga keladi. Ular odamlar tomonidan agar boshqa samaraliroq vositasi topilsa voz kechib yuborish mumkin bo'lgan maxsus maqsadga erishish usuli sifatida qaraladi.

Shunday qilib, shaxslararo nizolarni klassifikatsiya qilish uchun asos sifatida I.S.Kon nizolashayotgan tomonlarda ma'lum maqsadning mavjud bo'lish yoki bo'lmasligini oladi. Agar bunday maqsad qandaydir shaklda mavjud bo'lsa, I.S.Kon fikricha, realistik nizo, mavjud bo'lmasa faqatgina agressivlikning namoyon bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan norealistik nizodir. Qayd etib o'tish zarurki, shaxslararo nizoning u yoki bu tipga nazariy imkoniyatlarining mavjudligiga qaramay, klassifikatsiya mezonlari hali hanuz noaniq bo'lib qolmoqda.

Psixolog olimlarning ta'kidlashlariga ko'ra bolada ilk yoshlik davridayoq o'z yaqinlriga onasi, otasi, buvi-bualari, tarbiyachisiga nisbatan muhabbat shakllanadi. Bola o'z yaqinlaridan

maqto'v, erkalash olishga harakat qiladi. Kattalar tomonidan bolaning xatti-harakatlari va shaxsiy xususiyatlariga beriladigan ijobiy imotsional baho ularda o'ziga nisbatan, o'z layoqat va imkoniyatlariga nisbatan ishonchni shakllantiradi. Bu davrda bola o'z ismini juda yxshi o'zlashtiradi. Bola doimo o'z ismini himoya qiladi, uni boshqa ism bilan chaqirishlariga norozilik bildiradi. Kattalarning bola bilan qiladigan muomala munosabati uni o'zini alohida shaxs sifatida anglashining boshlanishiga imkoniyat beradi. Bu jarayon asta sekinlik bilan amalga oshadi. Kattalarning bola bilan qanday muomala qilishlariga qarab o'z "Men"ini anglay boshlashi vaqtliroq yoki bir muncha kechroq yuzaga kelishi mumkin.

Hayot ziddiyatlarga to'la. Insonning jamiyatdagi yashash tarzini turli ziddiyatlasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Turli nizo va ziddiyatlar bilan umr davomida, har qanday yoshda, har joyda, har qanday vaziyatda to'qnash kelish mumkin. Ziddiyatlar uyda, maktabda, ko'chada, o'quvchilar orasida, ota-onalar va farzandlar, jamoa a'zolari o'rtasida sodir bo'lishi mumkin. Ziddiyatlar, odatda ko'p vaqt odamlar birga bo'ladigan hollarda, ya'ni ular uzoq muddat bir-birlari bilan psixologik va ruhiy muloqotda bo'ladigan hollarda, ko'proq sodir bo'ladi.

Hech bir inson uzining konfliktlardan doimiy muhofaza qilingan deb hisoblay olmaydi. Chunki konfliktlar ba'zan qo'qqisdan, hech kutilmagan holda vujudga kelishi hamda inson hayot tarzini tubdan o'zgartirib yuborishi mumkin. Konflikt har bir inson hayotining ajralmas qismi bo'lib, hech bir inson konfliktlardan o'zini "kafolatlanganman" deb ishonch bilan ayta olmaydi. Har birimiz bolalik davrlarimizdan ziddiyatli vaziyatlarga tushamiz va bu holatlardan chiqib ketish y'ol va usullarini qidiramiz. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ziddiyatlar ijtimoiy hodisa hisoblanadi, chunki u ko'pchilik insonlarning kundalik turmush tarziga oid voqea va hodisalarni qamrab oladi hamda ziddiyatlarning rivojida har bir inson, yaqin qarindoshlar, mehnat jamoasi o'rtasidagi tinch va totuvlikka asoslangan osuda hayot tarsi zarar ko'rishi mumkin.

Jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida odamlar orasida o'zaro kelishmovchiliklar, ziddiyat va nizolar mavjud bo'lib kelgan. Chunki, har qanday taraqqiyotning asosida qarama-qarshilik va konflikt yotadi. Shaxs jamiyat taraqqiyotini amalga oshuruvchi asosiy kuch va vosita bo'lib hisoblanib, u jamiyat va tabiatni o'ziga moslashtirish barobarida undagi turli holatlarni taqiq qilish bilan ham shug'ullanadi. Shuning uchun ham nizo va konflikt jamiyat taraqqiyotini rivojlanishining asosiy begilari hisoblanadi.

Mazkur mavzuni mohiyatini o'rganishimiz uchun dastlab biz konflikt va nizo tushunchalarini etimologiyasini ya'ni ularning mazmun mohiyatini ochishimiz lozim. Bugungi kunda konflikt va nizoni falsafa, sotsiologiya, kriminalologiya, siyosatshunoslik va boshqa ijtimoiy – gumanitor hamda huquqiy sohalar bu muammoni o'rganadi va ular o'zining predmetidan kelib chiqib yondashadi.

Ishonch va nufuzning yo'qolishi, yetkazilayotgan ma'lumotlarning to'laqlonligi va aniqligi, muloqot jarayonlarida shubhaning paydo bo'lishi va boshqalar ham aynan nizoli vaziyatlarni jamoada kechishiga zamin hozirlaydi.

Sport jamoasidagi nizoli vaziyatlarni kelib chiqishi bilan bog'liq uch guruh sabablarni keltirib o'tish mumkin:

1. Mutaxis sportchilarni yetishmaslik bo'lishi.

2. Sport jamoasini boshqaruvchi murabbiy faoliyatidagi nuqsonlar. Murabbiyning har bir sportchiga individual-psixologik xususiyatlarini, salohiyatiga ko'ra faoliyatini taqsimlay bilmasligi bilan bog'liqligi.

3. Jamoa ichidagi shaxslararo munosabatlar bilan bog'liq kamchiliklar.

Jamoadagi psixologik muhitning yo'qolishi va konfliktlarga moyillik asosida bir qator ko'rsatkichlar yotadiki, ularni psixologlar quyidagilarga ajratganlar:

- murabbiy, sport mashg'ulotida va jamoa a'zolari o'rtasidagi munosabatdan qoniqmaslik oqibatida;

- kayfiyatning buzilishi;
- jamoa aʼzolarida boshqaruv va oʻzini oʻzi boshqarishdagi faollik darajasining yetishmasligi;
- jamoa aʼzolarining bir maqsad yoʻlida jipslashmaganligi;
- ongli tartib-intizomni yoʻqligi;
- faoliyat natijalaridan qoniqmaslik.

Shundan koʻrinib turibdiki, sport jamoada nizoli vaziyatlarni kam boʻlishi va psixologik muhitni meʼyorda boʻlishi boshliq shaxsi, xodimlarning kompetentligi va ularning yuqoridan berilgan topshiriq va buyruqlarni bajarishdagi ijrochilik va hamjihatlik faoliyatiga bogʻliq ekan. Agar mehnat jamoalaridagi nizoni nizoning psixologik va ijtimoiy psixologik tabiati, nizo funksiyalari, tipologiyasi va tuzilmasidan kelib chiqqan holda baholansa amaliy jihatdan nizoga xos barcha xususiyatlar namoyon boʻlishi mumkinligini tasdiqlasa boʻladi.

Sport jamoalarida nizoning quyidagi turlari namoyon boʻlishi kuzatiladi:

Shaxsning ichki konfliktlari. Bu koʻproq ichki ishlar organ xodimlarining yuklatilgan vazifalarni bajarish jarayonida duch kelinadi. Vazifani hal etishda kasbiy bilim, koʻnikma va malakalarning yetarlicha shakllanmagan hollarda va favqulotda holatlarda koʻproq ish bilan mashgʻul boʻlishda uchraydi.

Guruh ichidagi konfliktlar. Bu jamoa aʼzolarining manfaat va qiziqishlarining mos kelmasligi. Vazifalarning teng taqsimlanmaganligi va oʻzaro bir-birlariga hurmatning yoʻqolishi oqibatida namoyon boʻladi. Oqibatda jamoaning bir aʼzosini boshqalar bilan chiqisha olmasligi, manfaatlar oʻrtasida toʻsiqlar qoʻyishida yuz beradi.

Shaxslararo konfliktlar. Jamoalaridagi nizoning paydo boʻlishi koʻzga tashlanadi. Shaxslararo konfliktlar muhitning yaxshi emasligi, murabbiyning sportchilar bilan shaxslik pozitsiyasidan munosabat oʻrnatmasligi, ularning individual qobiliyati va fazilatlarini inobatga olmasligi sababli ham yuz berishi kuzatiladi.

Biz sport jamoasidagi nizo holatlarni bir tizimga soladigan boʻlsak quyidagi koʻrinishni oladi:

1.1.jadval

Konflikt turlari	Konfliktni sabablari	Konflikt ishtirokchilari	Konfliktning oqibati
Shaxsning ichki konfliktlari	ruhiy charchoq, taqdirlash va jazolash oʻrtasida muvozanatning taʼminlanmaganligi	Sportchilar, raqiblar, murabbiylar	Ruhiy zoʻriqish, faollikning susayishi, jazavaga tushish, tajavvuzkorlikni ortishi, muomala meʼyorlarning yoʻqolishi
Guruh ichdagi va shaxslararo konfliktlar	Jamoadagi oʻquvchilarning qiziqish va manfaatlari oʻrtasidagi konfliktlar, qobiliyat va faoliyat natijasiga koʻra baholanmaslik, ragʻbatlantirishning yetarlicha emasligi, oʻquvchilarni shaxsiy fazilatlarini mos kelmasligi va boshqalar	Guruh jamoasi bilan boshqa guruh jamoalari, oʻqituvchi bilan guruh jamoa, maktab maʼmuriyati bilan guruh jamoasi	Guruh jamoadagi jipslik, hamkorlikning yoʻqolishi, masʼuliyatning yoʻqolishi, shaxsiy adovatning oʻsishi va boshqalar

Guruhlararo konflikt	Guruh jamoada guruhlar paydo bo'lishi, tarafkashlik, mahalliychilik, etnik jihatdan tafovutlanish- ning ortishi natijasida	Jamoa ichidagi guruhlar	Keskin va siyosiy tus olishi, jamoaning bo'linib ketishi va o'quvchilar o'rtasidagi jamoaviy adovatni keltirib chiqaradi.

Xulosa. Har qanday kasbiy faoliyatning o'ziga xos tomoni kundalik muomala jarayonidan iborat. Guruh jamoalari o'rtasidagi munosabatlar yetarlicha rasmiy-ma'muriy ko'rinish olganligi bois nizo vaziyatlarga shart-sharoitning namoyon bo'lishi anchagina qulaydir.

Tavsiyalar: Guruh ichidagi va guruhlararo munosabatlarda konfliktlarni bartaraf etish, barqaror muhitni yaratish nizolarni profilaktika qilishga olib keladi. Buning uchun o'qituvchi quyidagi holatlarni inobatga olishi maqsadga muvofiq:

- O'quvchilarni imkoniyatlarini hisobga olib ularga topshiriqlar berish;
- Shaxslararo jamoada berilgan vazifalarni aniq tashkil etish;
- O'qituvchi bilan o'quvchilar o'rtasidagi munosabat xususiyatlarini farqlay olish;
- Shaxslararo jamoaning har bir a'zosini burch va majburiyatlarini yaxshi bilishi;
- Ta'lim jarayonidagi qa'tiy intizomni yaratish;
- Har xil salbiy psixologik hodisalarni tarqalishiga yo'l qo'ymaslik (mish-mish, g'iybat, anonim holatlarni).

Hozirgi kunda ziddiyatli vaziyatlarni samarali bartaraf etish jamoadagi psixologik muhitni emotsional yaxshilashga qaratilganligi, hamkorlikda ishlash samaradorligini ta'minlashga qaratilgandir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi formoni//Xalq so'zi, 2017, 8 fevral. №28(6722).
2. Inomov, A. (2019). Shaxslararo nizolarni hal etish: nazariy va amaliy yondashuvlar. Samarqand: Samarqand davlat universiteti.
3. Ismatova, S. (2021). Kichik yoshdagi bolalar o'rtasida shaxslararo nizolarni bartaraf etish usullari. Toshkent: Ma'naviyat. 251-259.
4. Khamidov, D. (2018). Pedagogik psixologiya: nazariy asoslar va amaliyot. Buxoro: Buxoro davlat universiteti.
5. Rizayev, O. (2022). Nizolarni bartaraf etish va ijtimoiy munosabatlar. Tashkent: O'zbekiston Milliy Universiteti. 34(3), 412-425.
6. Tursunov, K. (2017). Conflict Resolution in Educational Settings: Theory and Practice. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi.
7. Yusupov, N. (2023). Pedagogik jarayonlarda shaxslararo munosabatlarni boshqarish. Farg'ona: Farg'ona davlat universiteti. 130-137.
8. Novikov, V. (2022). Psychological Aspects of Conflict Resolution in Education. Moskva: Pedagogika nashriyoti.

Abdullayev Shahzodjon Zokirjonovich,
Buxoro innovatsiyalar universiteti, Pedagogika, psixologiya va sport
kafedrası o'qituvchisi
e-mail: ashahzod097@bui.uz
ashahzod097@gmail.com

SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYASI ASOSIDA OILALARGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya: Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyasi asosida oilalarga psixologik xizmat ko'rsatishning zamonaviy usullarini takomillashtirish masalalari yoritib berilgan. Unda sun'iy intellekt tizimlari yordamida turli psixologik muammolarni erta aniqlash, masofaviy konsultatsiyalar o'tkazish, individual yondashuvni ta'minlash va oilaviy munosabatlar sifatini oshirish bo'yicha ilmiy-uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish yo'llari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada axborot texnologiyalarining rivojlanishi jarayonida psixologik xizmat ko'rsatish platformalarini yaratish va joriy etish bosqichlari, ularning afzalliklari hamda amaliy qo'llash imkoniyatlari tahlil etiladi. Mazkur tajribaviy-tahliliy yondashuv oiladagi ijtimoiy-psixologik muhitni mustahkamlashga yordam berishi, shuningdek, jamiyatda sog'lom va barqaror oilalar tizimini shakllantirishga xizmat qilishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt texnologiyasi, psixologik xizmat, oila psixologiyasi, masofaviy konsultatsiya, individual yondashuv, raqamli platforma, psixodiagnostika, oilaviy munosabatlar, sog'lom ijtimoiy muhit, innovatsion yechimlar.

Abstract: This article examines the issues of improving modern methods of providing psychological services to families based on artificial intelligence technology. It explores ways to detect various psychological problems at an early stage using AI systems, conduct remote consultations, ensure individualized approaches, and improve family relationship quality through scientific and methodological recommendations. In addition, the article analyzes the stages of creating and implementing psychological service platforms in the context of information technology development, their advantages, and the possibilities of practical application. It is emphasized that this experimental-analytical approach helps strengthen the socio-psychological environment in families and contributes to the formation of a healthy and stable system of family relationships in society.

Keywords: artificial intelligence technology, psychological services, family psychology, remote consultation, individualized approach, digital platform, psychodiagnostics, family relationships, healthy social environment, innovative solutions.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования современных методов оказания психологической помощи семьям на основе технологий искусственного интеллекта. Рассматриваются пути раннего выявления различных психологических проблем с помощью систем искусственного интеллекта, проведения дистанционных консультаций, обеспечения индивидуального подхода и повышения качества семейных отношений на основе научно-методических рекомендаций. Кроме того, в статье анализируются этапы создания и внедрения платформ психологической помощи в условиях развития информационных технологий, их преимущества, а также возможности практического применения. Подчеркивается, что данный опытно-аналитический подход способствует укреплению социально-психологической среды в семье и формированию в обществе здоровой и стабильной системы семейных отношений.

Ключевые слова: технологии искусственного интеллекта, психологическая помощь, семейная психология, дистанционные консультации, индивидуальный подход, цифровая платформа, психодиагностика, семейные отношения, здоровая социальная среда, инновационные решения.

Kirish. Sun'iy intellekt bugungi kunda dunyoning turli jabhalarida keng ko'lamda joriy etilayotgani ajablanarli hol emas. Psixologiya ham bu jarayondan chetda qolmasdan, innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda xizmat sifatini oshirishga intilmoqda. Jamiyat negizida turadigan oila esa o'zaro munosabatlar, tarbiya va psixologik barqarorlik bilan chambarchas bog'liqdir. Agar oila a'zolarining ruhiy holati, farzandlar tarbiyasi yoki er-xotin o'rtasidagi nizolar o'z vaqtida bartaraf etilmasa, bu jarayonlar kuchayib, butun jamiyat rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, sun'iy intellekt imkoniyatlaridan oilaviy psixologik yordam ko'rsatishda foydalanish ayni paytda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Sun'iy intellektni psixologiyaga joriy etishdan asosiy maqsad – to'plangan katta ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish, shaxsiy yondashuvlarni aniqlash va konsultatsiya jarayonini soddalashtirishdan iborat. Masalan, onlayn testlar yoki chat orqali o'tkaziladigan suhbatlar natijasida dastur yaxlit taxminlarni shakllantirishi, zarur tavsiyalarni taqdim etishi va nizolarni erta bosqichda aniqlashga ko'mak berishi mumkin. Bu, ayniqsa, qo'shimcha vaqt va mablag' talab qilinadigan an'anaviy ko'rik yoki maslahatlarga borish imkoniyati cheklangan kishilar uchun juda qo'l keladi.

Oilaviy psixologik muammolarni erta bosqichda aniqlashning o'zi muammoning yarmini hal qilishi mumkin. Chunki nizolar avj olmayoq psixologik yordam olish, stress bilan kurashish yoki farzand tarbiyasidagi kamchiliklarni to'g'rilash imkoniyati paydo bo'ladi. Bunda sun'iy intellekt turli yosh toifasiga oid ma'lumotlarni tahlil qilib, qanday ehtiyojlar yoki xavf belgilari mavjudligini ko'rsatuvchi belgilarga e'tibor qaratadi. Misol uchun, bolalardagi xulq-atvor o'zgarishlari, ortiqcha tajovuzkorlik, depressiya alomatlari yoki er-xotin munosabatlaridagi sovuqlik kabi omillar dastur algoritmlari yordamida tezda qayd qilinishi va natijada tanlangan yondashuvga chuqur tahlil qo'shilishi mumkin.

Masofaviy konsultatsiya platformalari turli suhbat robotlari (chatbot) yoki ovoqli yordamchilar orqali foydalanuvchiga dastlabki qiymat berish, savollar bilan murojaat qilish, vaziyatni baholash va tavsiyalarni bildirish imkoniyatini yaratadi. Natijada, psixologga real sharoitda ortiqcha hujjatlar bilan chalg'imasdan, to'plangan dastlabki ma'lumotlar asosida chuqurroq analiz o'tkazish qulay bo'ladi. Shu bilan birga, oilalar masofaviy xizmatlardan foydalangan holda o'z vaqtlarini tejab, qulay fursatda yordam olishlari mumkin. Bu usul geografik masofa yoki ish bandligi tufayli psixologik yordamga murojaat qilolmay kelganlar uchun ayniqsa foydali.

Sun'iy intellektning psixologik xizmatdagi qo'llanilishida axborot xavfsizligi masalasi dolzarbligicha qolmoqda. Oilaviy hayotdagi shaxsiy ma'lumotlar, farzandlar xulq-atvori va boshqa nozik jihatlar tizimlarga yuborilishidan oldin ishonchli himoya mexanizmlariga ega bo'lishi zarur. Aks holda, ma'lumotlarning uchinchi tomon qo'liga tushishi yoki noto'g'ri maqsadda ishlatilishi oila a'zolari ruhiyatiga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. Shu bois ham bu platformalarda shaxsiy ma'lumotlarni shifrlash, xavfsiz serverlardan foydalanish va foydalanuvchilarning roziligini olish muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, sun'iy intellekt algoritmlari ba'zan xolislikni ta'minlay olmaydi, chunki ular o'rganish jarayonida ma'lumotlar bazasida mavjud bo'lgan noaniqliklar yoki stereotiplardan ta'sirlanishi mumkin. Oilaviy muammolar esa madaniy, ijtimoiy va shaxsiy xususiyatlarga juda bog'liq bo'lgani sababli, dasturiy ta'minot xalqaro yoki keng ko'lamdagi ma'lumotlar bazasiga tayanib, ayrim holatlarni to'g'ri baholay olmasligi mumkin. Shu sababdan, har qanday texnik xulosani professional psixolog yoxud ijtimoiy xodim tomonidan yana bir bor ko'rib chiqish, zarur hollarda qo'shimcha savollar va kuzatuvlarni amalga oshirish zarur bo'ladi.

Texnologiya hamisha inson salohiyatini to'ldirishi mumkin bo'lgan yordamchi vosita sifatida qiymatga ega. Oilaviy psixologiyada sun'iy intellektning joriy etilishi nafaqat muammolarni erta aniqlash, balki ularni hal qilish usullariga ham yangi imkoniyatlar ochadi. Masalan, statistik tahlil yoki prognozlash usullari yordamida qanday oldini olish choralarini ishlab chiqish yoki oilaga mos keladigan individual reja tuzish osonlashadi. Shu tarzda, psixologning

tajribasi va sun'iy intellekt algoritmlarining kuchi birlashib, ko'proq oilalarga yordam berish salohiyati ortadi.

Umuman olganda, sun'iy intellekt zamonaviy psixologik xizmat ko'rsatish tizimini tubdan o'zgartirish salohiyatiga ega. Onlayn platformalar, tezkor tahlil usullari va katta ma'lumotlar bazasiga asoslangan yondashuvlar tufayli oilalarga ko'proq qamrov, sifatli maslahatlar va profilaktik yordam taqdim etish mumkin bo'ladi. Albatta, ularning barchasi inson faktori bilan uyg'unlashgandagina haqiqiy samaraga erishadi, chunki oilaviy muammolar hissiy munosabatlar va qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq. Aynan shu nuqtada professional mutaxassisning bilimi va texnologiya taklif qiladigan tahliliy qudrat birlashib, oilada tug'iladigan nizolarni erta bartaraf etish, sog'lom va barqaror munosabatlarni shakllantirish, jamiyatdagi tarbiya va ruhiy madaniyat darajasini ko'tarish imkonini beradi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari bugungi kunda dunyoning turli jabhalarida jadal rivojlanib, har bir sohaga o'zining yangicha imkoniyat va yechimlarini taklif qilmoqda. Mazkur texnologiyalarning psixologiya, xususan, oilaviy psixologik xizmat ko'rsatish sohasiga joriy etilish jarayoni ham so'nggi yillarda e'tibor markazida bo'lib kelayotir. Chunki oila ijtimoiy muhitda asosiy o'rin tutib, insonning ruhiy rivoji, tarbiyaviy jarayonlar, shuningdek, jamiyatning barqarorligi bilan bevosita bog'liqdir. Oilaviy nizolar, tarbiyaviy qiyinchiliklar yoki ruhiy zo'riqishlar o'z vaqtida hal etilmasa, bu butun jamiyat taraqqiyoti va ijtimoiy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois ham sun'iy intellektdan foydalanish asosida erta diagnostika, masofaviy konsultatsiya hamda profilaktik tadbirlarni kengaytirish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Sun'iy intellektning psixologiya sohasiga kiritilishi dastlab klinik psixologiya va psixoterapiya doirasida onlayn testlar, surveylar va dastlabki diagnostik jarayonlarni avtomatlashtirish bilan boshlandi [1]. Informatika sohasida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab shakllanib kelgan sun'iy intellekt nazariyasi (J. Makkarni, M. Minskiy, A. Nyuell kabilarning izlanishlari) keyinchalik mashinali o'qitish (machine learning) va chuqur o'qitish (deep learning) metodlarining takomillashuvi bilan yanada rivoj topdi. Natijada katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash, so'z va nutqni tahlil qilish, hissiy belgilarga e'tibor qaratish imkoniyatlari keskin kengaydi [2]. Bu omil psixologik yordam, xususan, oilaviy psixologiya yo'nalishida masofaviy konsultatsiyalarni tashkil etish, muammolarni erta bosqichda aniqlash va rejalashtirish jarayonini osonlashtirdi [3].

Oilaviy psixologik xizmat ko'rsatish bo'yicha sun'iy intellektdan foydalanish masalalari, asosan, onlayn platformalar, chat-robotlar (chatbot) va virtual maslahatchilar misolida o'rganila boshlandi. Xususan, xorijsda oilaviy muammolarni dastlabki bosqichda tahlil qilish hamda er-xotin o'rtasidagi nizolarni erta aniqlash bo'yicha bir nechta tajriba loyihalari amalga oshirildi [4]. Bu loyihalarda sun'iy intellekt mashinalashgan tahlil yordamida suhbatlar matni va ovoz yozuvlarini o'rganib, ziddiyat belgilarini avtomatik tarzda baholashga urinadi. Shu bilan birga, bunday uslubning cheklovlari ham aniqlandi: texnologiya madaniy o'ziga xosliklarni, shaxsiy nuanslarni hamda emotsional rang-baranglikni doim to'liq qamrab ololmasligi mumkinligi e'tirof etildi.

O'zbekistonda ham raqamli texnologiyalarni oilaviy psixologiyaga joriy etish borasida ayrim ilmiy ishlar e'tiborga molikdir. Jumladan, R. Nazirovning «Oila psixologiyasini rivojlantirish masalalari» nomli tadqiqotida raqamli diagnostika usullari va mobil ilovalar yordamida tarbiyaviy jarayonni nazorat qilish, stressni erta aniqlash, nizolarni profilaktika qilish haqida so'z yuritiladi [5]. Unda sun'iy intellektdan foydalanish orqali onlayn anketalar natijalarini tezkor qayta ishlash, shuningdek, dastlabki xulosalarni shakllantirish muhimligi ta'kidlanadi. A. Abduraimov hamda R.N. Muxammedov tomonidan yozilgan «Sun'iy intellekt asoslari» asarida esa mashinali o'qitish algoritmlarini psixologik ma'lumotlar ustida qo'llash texnik jihatlari tushuntirilgan bo'lib, oilaviy muammolar mavzusi bo'yicha katta ma'lumotlar (big data) bilan ishlash tamoyillari yoritilgan [6].

Mahalliy olimlardan X. Usmonova emotsional xususiyatlarni tahlil qilishda sun'iy intellekt dasturlarining roli haqida bir qator maqolalar e'lon qilgan. U o'z tadqiqotlarida matnlarni semantik

jihatdan tahlil qilish, ovozda intonatsiyalarni qayta ishlash orqali oila a'zolari o'rtasida hissiy muvozanatning buzilishi yoki nizoli vaziyatlar shakllanishini barvaqt sezish mumkinligi haqida to'xtalib o'tadi [7]. Natijalar professional psixologlarga konseling jarayoniga kirishishdan avval tayanch ma'lumot olish uchun qo'l kelishi aytiladi.

Xorijiy tajribada ham sun'iy intellektdan foydalanish masalasida ehtiyot choralari aniq belgilangan. Masalan, A.T. Beck kabi olimlar oilaviy terapiyada kompyuterga asoslangan metodlar qo'llanganda shaxsiy ma'lumotlar maxfiyligini to'la ta'minlash, malakali mutaxassislar ishtirokini saqlash zarurligini ta'kidlashadi [8]. Oilaviy nizolar o'z tabiatiga ko'ra murakkab, hissiy omillarga boy bo'lgani bois texnologik algoritmlarning xulosasi har doim psixolog yoki ijtimoiy xodim tomonidan qayta ko'rib chiqilishi, cheklovlar va madaniy xususiyatlar e'tiborga olingan holda izohlanishi kerak. Shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi dasturlar madaniy normalarni hisobga olmagan taqdirda xato xulosalar chiqarishi yoki stereotiplardan xoli bo'lmasligi mumkin.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining oilaviy psixologik xizmat ko'rsatishga tatbiqi bo'yicha ilmiy izlanishlar bosqichma-bosqich rivojlanib bormoqda. Bunda har bir ish texnologiyaning dastlabki afzalliklarini namoyon qilish bilan birga, hozircha to'liq hal etilmagan muammolarni ham ochib bermoqda. Oiladagi muammolarni erta bosqichda aniqlash, nizolarni kelib chiqishidan avval oldini olish va psixologik yordamni masofaviy tarzda ko'rsatish masalalarida sun'iy intellektning salohiyati ortib borayotgani shubhasizdir. Shu bilan birga, texnik va metodik takomillashtirish, maxfiylik va etika masalalarini qamrab olish, shuningdek, dasturiy vositalarning xolisligiga doir savollar hanuzgacha ilmiy jamoatchilik oldida dolzarbligicha qolmoqda. Ilmiy adabiyotlarda bu mavzuya oid yondashuvlar keng tahlil qilinayotgan bo'lsa-da, amaliyotda hali ko'plab integratsion ishlar davom ettirilishi lozim. Mazkur muammo bo'yicha to'plangan tajriba va izlanishlar oilaviy psixologik xizmat ko'rsatish sifatini yanada yaxshilash, eng muhimi, jamiyatda sog'lom va barqaror oilalarni shakllantirishda muhim hissa bo'lib xizmat qilishi kutiladi.

Natijalar va tahlil. Avvalo, tadqiqot jarayonida onlayn anketalar, suhbat robotlari (chatbot) va virtual konseling platformalari orqali oilaviy nizolarni erta bosqichda aniqlash bo'yicha olib borilgan tajribalar ma'lum samaradorlikka ega ekani kuzatildi. Aniqroq aytganda, qo'llangan diagnostik vositalar stress, emotsional beqarorlik hamda er-xotin o'rtasidagi muloqotda kuzatilayotgan muammolarni barvaqt qayd qilib, dastlabki maslahatlarga yo'naltirish imkoniyatini yaratdi. Birinchidan, bu usul konsultatsiyaga kelganlarning vaqtini tejash bilan birga, psixolog oldiga avvaldan tayyor, tahlil qilingan ma'lumot bilan kelishlarini ta'minladi. Natijada psixologning asosiy e'tibori muammoning asl sabablarini chuqur o'rganish va terapiya rejasini ishlab chiqishga qaratildi.

Ikkinchidan, sun'iy intellekt dasturlari familiya a'zolari o'rtasidagi emotsional muloqotni matn tahlili, ovoz intonatsiyalari yoki xulq-atvor o'zgarishlarini kuzatish orqali bir necha mezonlarda qayd etishi mumkinligi aniqlandi. Masalan, suhbat robotiga anonim tarzda yozilgan xabarlar yoki ovozli xabarnomalar dastlabki filtrlashdan o'tkazilib, oila a'zolaridagi salbiy emotsiyalar, asabiylik, tez-tez takrorlanuvchi nizoli so'zlar va ba'zi ichki mojarolarni ifodalovchi kalit iboralar ajratib olinadi. Bu tadqiqot bosqichida oilaviy ziddiyatlar evolyutsiyasini kuzatish uchun foydali ma'lumotlar bazasi shakllantirdi.

Sun'iy intellektning yana bir afzalligi – katta hajmdagi ko'rsatkichlarni tezkor tahlil qilish va profilaktik tavsiyalarni taklif etish imkoniyatida namoyon bo'ldi. Xususan, oilaviy nizolar, turli yoshdagi farzandlar xulq-atvoridagi o'zgarishlar, iqtisodiy ahvol, o'zaro hurmat va hamkorlik darajasi, shuningdek, madaniy qadriyatlar integratsiyasi kabi ko'plab ma'lumotlar o'zaro bog'lanib, aniq diagnostika modeli hosil qilindi. Natijada, bu model asosida muammolar chuqurlashmasdan oldin, o'sha oilaga moslashtirilgan individual choralar ishlab chiqish imkoniyati kengaydi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari bunday texnologik yondashuvning ayrim cheklovlariga ham e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatdi. Birinchidan, sun'iy intellekt algoritmlari madaniy

nuqtayi nazar, o'z-o'zidan shakllangan oilaviy urf-odatlar, milliy xususiyatlar va turli ijtimoiy qatlamlarga mansub oilalarning mentalitetini to'la qamrab ololmasligi mumkin. Masalan, yakka tartibdagi oilalardagi muloqot madaniyati bilan katta avlodga xos oilalar o'rtasidagi muloqot uslublari bir-biridan keskin farq qilishi tabiiy. Sun'iy intellekt bu farqlarni inobatga olish uchun yetarli darajada sozlanmagan bo'lsa, xulosa va tavsiyalar umumiy, ba'zan yuzaki bo'lib qolishi ehtimoli bor.

Ikkinchi cheklov – maxfiylik va ma'lumotlar xavfsizligi masalasi bo'lib, tadqiqot davomida oila a'zolari beradigan ma'lumotlarning maxfiy qolishi, ularning shaxsiy huquqlari poymol etilmasligi zarur ekani yana bir bor tasdiqlandi. Tadqiqotda qatnashgan insonlar, umuman, raqamli platformalarga shaxsiy yoki oilaviy muammolarini yuborishda ma'lum darajada xavotir bildirgani aniqlandi. Biroq, ma'lumotlar shifrlangan holda saqlanishi, foydalanuvchilar roziligining majburiyligi, shuningdek, kiberxavfsizlik protokollariga qat'iy rioya qilish kabi omillar ishlatilganda ishtirokchilarning ishonchi ancha oshishi kuzatildi.

Uchinchidan, sun'iy intellekt yordamida chiqarilayotgan xulosalar axborotlar yig'ish jarayonidagi xatoliklar, algoritm sozlamalaridagi kamchiliklar yoki ma'lumotlarning yetarli emasligi tufayli ba'zan noto'g'ri bo'lib chiqishi xavfi ham mavjud. Tadqiqot natijalariga ko'ra, oilaviy ziddiyatlarni uzil-kesil yechish yoki psixologik jarayonlarni tahlil qilishda sun'iy intellekt konseling faoliyatining asosiy qismi sifatida emas, balki yordamchi vosita sifatida qaralishi zarurligi yana bir bor isbotlandi. Shuningdek, oila psixologiyasining murakkab tabiati va har bir holatning o'ziga xosligi, inson hissiyoti va ma'naviy qadriyatlar bilan bevosita bog'liq ekanini hisobga olsak, yakuniy tavsiya berish huquqi aynan malakali mutaxassis, ya'ni psixolog yoki ijtimoiy xodimda bo'lishi lozim.

To'rtinchidan, yosh avlodning raqamli savodxonligi, internetdan faol foydalanish darajasi, shuningdek, ish vaqti bandligi, geografik masofa va moliyaviy cheklovlar ham sun'iy intellekt platformalariga bo'lgan qiziqishni oshirgani kuzatildi. Natijada, masofaviy konsultatsiya, onlayn test va suhbat robotlari orqali dastlabki ma'lumot olish, mumkin bo'lsa, oilaviy nizolar chuqurlashishidan avval aralashuvni amalga oshirish imkoniyati bir necha barobar yuqori ekani e'tiborga molik bo'ldi. Bu xulosa, ayniqsa, katta shaharlardan olisda yashovchi yoki psixolog yordami olishga vaqt ajrata olmaydigan kishilar uchun dolzarbdir.

Yuqoridagi natijalar tahlilidan kelib chiqib, sun'iy intellekt texnologiyalarini oilaviy psixologik xizmat ko'rsatish jarayoniga keng jalb etish quyidagi jihatlarda samarali bo'lishi mumkin deb topildi:

1. Erta diagnostika: Mavjud ma'lumotlarni tez va aniq baholab, profilaktik choralarni erta boshlash.
2. Masofaviy yondashuv: Internet tarmog'iga ega istalgan hududdagi oilaga tez va qulay konsultatsiya taqdim etish.
3. Individual moslashuv: Katta ma'lumotlar bazasiga tayanib, oilaning xususiyatlariga mos yechimlar yoki maslahatlar ishlab chiqish.
4. Resursni tejash: Psixologlarning vaqtini kamaytirish, boshlang'ich bosqichni avtomatlashtirish hamda qog'ozbozlikni minimum darajaga keltirish.

Xulosa o'rnida, tadqiqot jarayonida sun'iy intellekt dasturlarini qo'llash oilaviy munosabatlardagi nizolarni barvaqt aniqlash, chuqur tahlil qilish va samarali yechim topishga xizmat qilishi isbotlandi. Biroq, insoniy omil – ya'ni psixolog, ijtimoiy xodim yoki boshqa mutaxassislar – roli hanuzgacha yetakchi bo'lib qolmoqda. Shu sababli, sun'iy intellektidan keng ko'lamda foydalanish barobarida algoritmlarni doimiy ravishda takomillashtirish, madaniy va mahalliy xususiyatlarni e'tiborga olish, maxfiylik hamda xolislik masalalariga e'tibor berish hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu yo'l bilan oilalarga ko'rsatiladigan psixologik yordam sifatini yangi bosqichga olib chiqish, shu bilan birga jamiyatdagi barqarorlik va farovonlikni mustahkamlash imkoni paydo bo'ladi.

Tahlilning umumiy xulosalari. Sun'iy intellekt texnologiyalarini oilaviy psixologik xizmat ko'rsatish amaliyotiga joriy etish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar va tahlillar bir qator muhim

xulosalarni yuzaga chiqarmoqda. Eng avvalo, sun'iy intellektning tezkor ma'lumot qayta ishlash va mantiqiy bog'liqliklarni aniqlashdagi qobiliyati oilaviy nizolarni erta bosqichda aniqlash va muammoning tub sabablarini chuqurroq tushunish imkonini berishi tasdiqlandi. Ayni paytda texnologiya yordamchi vosita sifatida baholanishi, an'anaviy psixologik konsultatsiya jarayonini to'liq almashtira olmasligi ham qayd etildi. Chunki oilaga doir psixologik masalalar shunchaki mantiqiy tahlil bilan chegaralanmaydi, balki hissiy-ijtimoiy omillar, qadriyatlar va tarbiyaviy tajribalar bilan bevosita chambarchas bog'liqdir.

Birinchidan, sun'iy intellekt algoritmlari yordamida oilada sodir bo'layotgan nizolar, zo'rqiqlash, depressiya yoki stress belgilari o'z vaqtida qayd qilinib, aniq faktlar asosida ma'lumot to'plash mumkinligi e'tirof etildi. Natijada psixolog, ijtimoiy xodim yoki maslahatchi jarayonning dastlabki bosqichidanoq muammoning xususiyatini tushunishga ulgurur ekan, vaqt va resurs tejallishi ham sezilarli bo'ladi. Shuningdek, onlayn platformalar yoki mobil ilovalar orqali oila a'zolari istalgan joydan masofaviy yordam olishi, dastlabki testlar va anketalarni to'ldirishi, xulq-atvoridagi o'zgarishlarni mustaqil ravishda kuzatishi qulay imkoniyat yaratib berishi tahlil davomida yana bir bor tasdiqlandi.

Ikkinchidan, sun'iy intellektning cheklangan tomonlari ham mavjud. Algorithm jamoasi, ya'ni dasturchilar va psixologlar hamkorligi talab etilmasa, tayyor dasturiy ta'minotning o'zi yetarlicha ijobiy natija bermasligi aniqlandi. Birinchidan, madaniy o'ziga xosliklar, oilaviy odatlar va milliy mentalitet, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy omillar texnik tahlil doirasida nazardan chetda qolishi ehtimoli bor. Ikkinchidan, ma'lumotlar bazasi uzluksiz yangilanib turmasa, sun'iy intellekt eski yoki bir yoqlama axborotlarga tayanib, noto'g'ri xulosalar berishi mumkin. Demak, sun'iy intellektni doimiy takomillashtirish, algoritmlarni moslashuvchanlashtirish va psixologik konsultatsiya sohasidagi ilg'or usullar bilan integratsiya qilish zarur.

Uchinchidan, maxfiylik va etika masalalari dolzarbligicha qolmoqda. Oilaning shaxsiy hayotiga oid nozik ma'lumotlar to'planayotgani, qayta ishlanayotgani va saqlanayotgani sababli platforma ishlab chiquvchilari, psixologlar hamda foydalanuvchilar o'rtasida ishonch muhiti yaratilishi lozim. Buning uchun raqamli xavfsizlik normalari, ma'lumotlarni shifrlash usullari, foydalanuvchilarning rozilik jarayoni hamda qonunchilik doirasidagi cheklavlarga qat'iy rioya qilish muhim hisoblanadi. Aks holda, oila a'zolarining rozilgisiz to'plangan ma'lumotlarning tarqalib ketishi yoki noto'g'ri maqsadda ishlatilishi ehtimoli ko'plab huquqiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

To'rtinchidan, oilaviy psixologik xizmatlarda sun'iy intellektidan foydalanish bo'yicha tahlillar, shuningdek, motivatsion va ta'limiy ahamiyatga ega. Masalan, onlayn muhitda o'z xulq-atvorini kuzatib, dasturiy tahlil natijalari bilan tanishgan shaxslar o'zlarini o'zi rivojlantirishga bo'lgan qiziqishlarini oshirishlari mumkin. Ba'zan psixolog yordamini qabul qilishni istamaydigan yoki vaqt topa olmaydigan insonlar masofaviy platformalar orqali qat'iyroq qadamlar tashlash imkoniga ega bo'lishadi. Shu tariqa, sun'iy intellekt innovatsion murabbiy yoki dastlabki "signal" rolini ham bajara olishi aytib o'tildi.

Xulosa o'rnida, tahlillar oilaviy psixologik xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish puxta rejalangan, doimiy yangilanib boruvchi va inson omili bilan uyg'unlashgan taqdirdagina ijobiy natijalar berishi ta'kidlanadi. Texnologiya qat'iy metodologiya va malakali mutaxassislar ishtirokida joriy etilgandagina, oilalardagi turli nizolarni bartaraf etish, stressdan chiqish, tarbiyaviy jarayonlarni rivojlantirish kabi maqsadlarga erishish osonlashadi. Shu bilan birga, hushyorlikni susaytirmasdan, madaniy-ijtimoiy xususiyatlarni e'tiborga olish va maxfiylikka doir qonun-qoidalarga qat'iy rioya qilish ham doimiy ustuvor vazifa bo'lib qoladi.

Xulosa. Sun'iy intellekt texnologiyalarining oilaviy psixologik xizmat ko'rsatish tizimiga joriy etilishi erta diagnostika, muammolarni chuqur tahlil qilish va masofaviy konsultatsiyalarni yo'lga qo'yishda ijobiy samaradorlik berishi mumkin. Biroq, bu jarayon psixologning professional yondashuvi, madaniy-ijtimoiy xususiyatlarni hisobga olish va maxfiylik kabi omillar bilan uyg'unlashgandagina muvaffaqiyatli natija beradi. Dasturiy xulosalar yagona qaror bo'lishi mumkin emas, ular inson omilini to'ldiradigan yordamchi mexanizm sifatida baholanishi

lozim. Shu tariqa, sun'iy intellektdan oqilona foydalanish oiladagi ziddiyatlarni barvaqt aniqlash, tarbiya jarayonini yuksaltirish va jamiyatda sog'lom hamda barqaror oila tamoyillarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Tavsiyalar. Ushbu maqolada keltirilgan ilmiy xulosalar va tahlillar asosida quyidagi tavsiyalarni shakllantirish maqsadga muvofiqdir:

1. Sun'iy intellektdan olingan xulosalarni malakali psixolog konsultatsiyasi bilan birlashtirish lozim. Texnik tahlillar yakuniy qaror sifatida emas, balki yordamchi vosita sifatida qo'llanilsin.

2. Algoritmni yaratishda har bir oilaning ijtimoiy, madaniy va milliy xususiyatlari inobatga olinsin. Buning uchun mahalliy tadqiqotlar va mutaxassislar bilan hamkorlik talab etiladi.

3. Shaxsiy ma'lumotlarni saqlash va ular bilan ishlashda xavfsizlik protokollariga qat'iy amal qilish, foydalanuvchilarning roziligini olish hamda ma'lumotlar shifrlanishini ta'minlash zarur.

4. Ma'lumotlar bazasini kengaytirish, madaniy omillarni qo'shish va ilmiy yangilanishlardan xabardor bo'lish algoritmning xolis xulosa chiqarishiga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Freedheim D.K., Weiner I.B. Handbook of Psychology: Volume 1. History of Psychology. – John Wiley & Sons, 2003. – 672 p.
2. McCarthy J. Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence. – 1956.
3. Davis S. PsychTech: Innovations in Virtual Counselling. – New York: Academic Press, 2018. – 326 p.
4. Smith J., Pietrowsky A. Family Therapy in the Digital Age: AI-Based Interventions. – London: Routledge, 2019. – 284 p.
5. Nazirov R. Oila psixologiyasini rivojlantirish masalalari. – Toshkent, 2020. – 240 b.
6. Abdukarimov A., Muxammedov R.N. Sun'iy intellekt asoslari. – Toshkent, 2021. – 312 b.
7. Usmonova X. Sun'iy intellekt dasturlari yordamida oilaviy munosabatlarning emotsional xususiyatlarini aniqlash // Pedagogika va psixologiya jurnali. – 2019–2021. – № 2 (1–4). – B. 45–52.
8. Beck A.T. Cognitive Behavioral Therapy: Basics and Beyond. – New York: Guilford Press, 2015. – 391 p.

Boqiyev G'ulomjon Ochilovich,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, "Pedagogika va o'qitish metodikasi"
kafedrası v.b.professori
Eshqobilova Muxlisa Yunus qizi,
Pedagogika mutaxassisligi magistranti

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA TARBIYA DARSLARIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish jarayoni tahlil qilinadi. Tarbiya darslari o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirish, muloqot madaniyatini oshirish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda kommunikativ kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlari, uni rivojlantirishning samarali usullari hamda ta'lim jarayonida qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar o'rganiladi. Shuningdek, o'quvchilarning muloqot qobiliyatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan innovatsion yondashuvlar va interfaol metodlarning ahamiyati yoritiladi. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ham beriladi.

Kalit so'zlari: Boshlang'ich ta'lim, tarbiya darslari, kommunikativ kompetensiya, muloqot ko'nikmalari, interfaol metodlar, pedagogik texnologiyalar, nutqiy rivojlanish, mustaqil fikrlash, o'quvchilarning faolligi

Аннотация: В данной статье рассматриваются методы формирования коммуникативной компетенции учащихся начальных классов в процессе преподавания уроков воспитания. Особое внимание уделяется развитию навыков общения, умению выражать мысли, слушать собеседника и взаимодействовать в коллективе. Анализируются современные педагогические подходы и технологии, направленные на активизацию речевой деятельности младших школьников. Представлены практические рекомендации по организации учебного процесса с учетом возрастных особенностей детей.

Ключевые слова: Начальное образование, Воспитательные уроки, Коммуникативная компетенция, Навыки общения, Интерактивные методы, Педагогические технологии, Развитие речи, Критическое мышление, Активность учеников, Инновационные подходы

Annotation: This article examines methods for developing the communicative competence of primary school students in the process of teaching moral education lessons. Special attention is given to the development of communication skills, the ability to express thoughts, listen to others, and interact in a group. Modern pedagogical approaches and technologies aimed at enhancing students' speech activity are analyzed. Practical recommendations are provided for organizing the educational process, considering the age characteristics of children.

Key words: Primary education, Moral education lessons, Communicative competence, Communication skills, Interactive methods, Pedagogical technologies Speech development, Critical thinking, Student engagement, Innovative approaches.

Kirish. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish jarayoni tarbiya darslari doirasida keng tahlil qilingan. Kommunikativ kompetensiya bolalarning nutqiy rivojlanishi, fikr almashish qobiliyati, tanqidiy va mantiqiy tafakkurini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Boshlang'ich sinflarda ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish o'quvchilarning kelajakdagi ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli ishtirok etishlariga zamin yaratadi.

Maqolada kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi asosiy pedagogik yondashuvlar – interfaol o'qitish metodlari, o'yin texnologiyalari, dialogik ta'lim hamda milliy qadriyatlar asosida o'qitish usullari batafsil tahlil etilgan. Jumladan, rolli o'yinlar, hikoya davom ettirish texnikasi, savol-javob asosida muloqot muhitini yaratish kabi metodlarning

o'quvchilarning nutqiy rivojlanishiga ta'siri o'rganilgan. Shuningdek, dars jarayonida zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanish, interaktiv platformalar va multimediali ta'lim vositalari orqali kommunikativ kompetensiyani shakllantirish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan.

Tadqiqotning eksperimental qismi doirasida tarbiya darslarida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashg'ulotlar tashkil etilib, o'quvchilarning nutqiy faolligi, fikr bayon etish qobiliyati va muloqot madaniyati bo'yicha natijalari tahlil qilingan. Olingan ma'lumotlar asosida metodik tavsiyalar ishlab chiqilib, ularning samaradorligi baholangan.

Mazkur maqola boshlang'ich sinf o'qituvchilari, pedagogika sohasidagi tadqiqotchilar hamda ta'lim metodistlari uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, tarbiya darslarida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish bo'yicha amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi. Zamonaviy ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri o'quvchilarning muloqot qilish qobiliyatlarini rivojlantirish orqali ularni jamiyatda faol ishtirok eta oladigan shaxs sifatida tarbiyalashdir. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Kommunikativ kompetensiya bolaning o'z fikrini aniq va ravon ifodalashi, tinglash madaniyatiga ega bo'lishi, jamiyatda samarali muloqot olib borishi va muammolarni muloqot orqali hal qilish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari muloqot qilish jarayonida o'z fikrlarini to'g'ri ifodalash, so'z boyligini oshirish va suhbatdosh bilan samarali aloqaga kirishishni o'rganishlari zarur. Bu jarayonda tarbiya darslari katta ahamiyat kasb etadi, chunki bu darslar nafaqat axloqiy tarbiya berish, balki o'quvchilarning nutqiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois, tarbiya darslarida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan maxsus metod va strategiyalarni joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish jarayoni tahlil qilinadi. Xususan, interfaol ta'lim metodlari, o'yin texnologiyalari, raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish, milliy qadriyatlar asosida muloqot muhitini shakllantirish masalalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, eksperimental tadqiqotlar asosida tarbiya darslarida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning samaradorligi baholanadi va amaliy tavsiyalar taqdim etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – tarbiya darslari orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining muloqot qilish qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning mustaqil fikrlash va o'z fikrini ravon ifoda etish malakalarini shakllantirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi:

- Kommunikativ kompetensiya tushunchasini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish;
- Tarbiya darslarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik texnologiyalarni o'rganish;
- O'yin texnologiyalari, interfaol usullar va milliy qadriyatlarga asoslangan yondashuvlarning ahamiyatini aniqlash;
- Eksperimental tadqiqot o'tkazish orqali ta'lim jarayonida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish usullarining samaradorligini baholash;
- Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Kommunikativ kompetensiya – bu shaxsning muloqot jarayonida o'z fikrini ravon, tushunarli va aniq ifodalash qobiliyatidir. Ushbu kompetensiya o'quvchilarning nafaqat og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, balki tinglash, fikr almashish va muloqotda ishtirok etish qobiliyatlarini ham qamrab oladi.

Boshlang'ich sinflarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish o'quvchilarning akademik muvaffaqiyatlariga, ijtimoiy moslashuv jarayoniga va mustaqil fikrlash qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayonda tarbiya darslari muhim rol o'ynaydi, chunki ular o'quvchilarga muloqot etiketini o'rgatish, axloqiy qadriyatlarni singdirish va jamiyatda o'z o'rnini topishiga yordam beradi. Boshlang'ich ta'limda milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiya darslari

o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Bu jarayonda quyidagi yondashuvlar qo'llanilishi mumkin:

- Xalq og'zaki ijodi – Ertaklar, maqollar, topishmoqlar va matallardan foydalanish orqali o'quvchilarning so'z boyligini oshirish va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish.

- Milliy urf-odatlar asosida suhbatlar tashkil etish – O'quvchilarga qadriyatlar haqida suhbatlashish va o'z fikrlarini bayon qilish imkoniyatini yaratish.

- Ota-onalar bilan hamkorlik – Oilaviy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida o'quvchilarning ota-onalari bilan muloqotini mustahkamlash.

Eksperimental tadqiqot va natijalar tahlili. Maqola doirasida boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan eksperimental tadqiqot o'tkazildi. Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

✓ Tahlil bosqichi – Boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida kommunikativ ko'nikmalarining dastlabki darajasi baholandi.

✓ Amaliyot bosqichi – Tarbiya darslarida interfaol metodlar, o'yin texnologiyalari va milliy qadriyatlarga asoslangan yondashuvlar qo'llanildi.

✓ Natijalarni baholash – Eksperimental tadqiqot yakunida o'quvchilarning nutqiy faolligi, fikr ifodalash qobiliyati va muloqot madaniyati bo'yicha o'zgarishlar tahlil qilindi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, tarbiya darslarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga yo'naltirilgan maxsus metodlardan foydalanish o'quvchilarning nutqiy rivojlanishida ijobiy samara berdi. O'quvchilar o'z fikrlarini aniq ifodalashga, muloqot madaniyatiga rioya qilishga va faol suhbatlarda ishtirok etishga odatlanishdi.

Tarbiya darslarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda interfaol metodlardan samarali foydalanish, o'yin texnologiyalarini qo'llash va milliy qadriyatlarni integratsiya qilish muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqish va kelgusida ta'lim jarayonini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan tarbiya darslari quyidagi pedagogik tamoyillarga asoslanishi lozim:

✓ Faollik va interfaollik – O'quvchilarning dars jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlash, ularning o'z fikrlarini erkin ifoda etishlariga sharoit yaratish.

✓ Suhbat va muloqotga yo'naltirish – O'quvchilarga fikr almashish, bahslashish, savol berish va javob topish imkoniyatlarini yaratish.

✓ O'yin texnologiyalaridan foydalanish – O'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantiruvchi rolli va interaktiv o'yinlarni qo'llash.

✓ Hayotiy vaziyatlarga mos yondashuv – Kundalik hayotda uchraydigan real muloqot holatlarini yaratish va o'quvchilarning shu vaziyatlarga mos ravishda nutqiy reaksiyalarini shakllantirish.

✓ Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish – O'quvchilarning nutqiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun audio, video va raqamli vositalardan foydalanish.

Shu asosda quyidagi metodik tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Tarbiya darslarida o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash uchun interfaol va o'yin texnologiyalaridan keng foydalanish.

2. O'quvchilarning muloqot ko'nikmalarini mustahkamlash uchun real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlarni tatbiq etish.

3. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tarbiya darslarida qo'llash orqali dars jarayonini yanada qiziqarli va samarali tashkil etish.

4. O'quvchilarning oilaviy muhitda ham kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun ota-onalar bilan hamkorlik qilish.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish bugungi ta'lim tizimining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Kommunikativ kompetensiya nafaqat o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantiradi, balki ularning muloqot madaniyatini shakllantirish, ijtimoiy muhitga moslashish va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini ham

mustahkamlaydi. Ushbu tadqiqot doirasida tarbiya darslarining o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishdagi roli tahlil qilindi va samarali pedagogik usullar aniqlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun quyidagi yondashuvlar eng samarali hisoblanadi:

Interfaol metodlar qo'llash – Suhbat, rolli o'yinlar, hikoya davom ettirish va guruhli muhokamalar orqali o'quvchilarning muloqot qobiliyatlari faollashtiriladi.

O'yin texnologiyalaridan foydalanish – Didaktik o'yinlar, dramatizatsiya va nutqiy mashqlar yordamida o'quvchilarning so'z boyligi kengayib, fikr ifodalash qobiliyatlari rivojlanadi.

Raqamli texnologiyalardan foydalanish – Audiovizual materiallar, interaktiv platformalar va multimediya vositalari o'quvchilarning muloqot ko'nikmalarini mustahkamlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Milliy qadriyatlarga asoslangan ta'lim – Xalq og'zaki ijodi namunalari, maqollar, ertaklar va milliy qadriyatlarga asoslangan suhbatlar orqali o'quvchilarning muloqot madaniyati shakllantiriladi.

Tadqiqot davomida eksperimental mashg'ulotlar o'tkazilib, ularning samaradorligi baholandi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, tarbiya darslarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan innovatsion metodlarni joriy etish o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirishda sezilarli darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bokiye G.O. Improving the effectiveness of education through the principles of continuity in problem-based learning. // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences: -Great Britain, 2020, №3. –P. 144-146.

2. Boqiyev G.O. Bakalavriyat, magistratura hamda malaka oshirish ta'limi orasidagi uzviy aloqadorlikni amalga oshirilishining asoslari. // “Xorijiy tillarni maxsus maqsadlarda o'qitishning muammo va yechimlari ” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plami. – Buxoro, 2020, –B. 131-133.

3. Boqiyev G.O. Kasbiy faoliyatni tashkil etishda pedagogik innovatsiyalar // “Talabalar ma'naviyatini rivojlantirishning innovatsion mexanizmlarini takomillashtirish yo'llari: muammo va yechimlari” Xalqaro tashkilotlar ishtirokida Respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari . –Buxoro, 2020, –B. 103-107.

4. Olloqova O'g'iljon, M. (2022). Development of Students' Pragmatic Competence through Phonetic Knowledge. International Journal of Trend in Scientific Research and Development, 6(6)

5. Piaget J. Bolaning nutqi va fikrlashi / Comp., yangi nashr. boshiga. Frantsuz tilidan, sharh. Mil. A. Lukova, Vl. A. Lukova.-M.: Pedagogika-Press, 1994.-526 b.

6. Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va madaniyati san'ati. O'quv qo'llanma. –T., 2010. 28-30-b. 35.

7. Rubinshtein S. L. Umumiy psixologiya asoslari- Sankt-Peterburg: "Piter" nashriyoti, 2000.- 712 p.

Ramazonov Jasur Elmurodovich,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARIDA IJTIMOY MOSLASHUVNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada, ichki ishlar organlari xodimlarida ijtimoiy moslashuvning psixologik xususiyatlari, ularning professional faoliyatining samaradorligini va psixologik barqarorligini ta'minlashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ilmiy jihatdan o'rganilgan. Bundan tashqari maqolada, ichki ishlar xodimlarining ijtimoiy moslashuvi, stressga qarshi chidamliligi, jamoaviy ishlash va qaror qabul qilishdagi psixologik xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. Ijtimoiy moslashuvchanlik, ichki ishlar xodimlari, stress, empatiya, psixologik holat.

Аннотация. В данной статье научно изучены психологические особенности социальной адаптации сотрудников органов внутренних дел, социально-психологические особенности обеспечения эффективности и психологической устойчивости их профессиональной деятельности. Кроме того, в статье анализируются социальная адаптация сотрудников органов внутренних дел, стрессоустойчивость, психологические особенности командной работы и принятия решений.

Ключевые слова. Социальная адаптивность, сотрудники правоохранительных органов, стресс, empathy, психологическое состояние.

Abstract. In this article, the psychological characteristics of social adaptation of employees of internal affairs bodies, the socio-psychological features of ensuring the effectiveness and psychological stability of their professional activity are scientifically studied. In addition, the article analyzes the psychological characteristics of internal affairs officers in social adaptation, stress resistance, teamwork, and decision-making.

Keywords. Social adaptability, internal affairs personnel, stress, empathy, psychological state.

Kirish. Ichki ishlar organlari xodimlarida ijtimoiy moslashuvning psixologik xususiyatlari haqida kirish ma'lumotlarini berish uchun, avvalo, ijtimoiy moslashuvning o'zi nima ekanligini va bu jarayonning psixologik jihatlarini tushunib olish zarur.

Ijtimoiy moslashuv – bu shaxsning o'zining jamiyatda mavjud ijtimoiy guruhlariga va ularning qoidalariga moslashish, o'zini ijtimoiy muhitda to'g'ri va samarali olib borish qobiliyatidir. Ichki ishlar organlari xodimlari uchun bu jarayon, ularning professional faoliyatida juda muhim rol o'ynaydi, chunki ular ko'pincha turli ijtimoiy guruhlar va shaxslar bilan ishlashadi va tez-tez stressli, shoshilinch vaziyatlarga duch kelishadi.

Ichki ishlar organlari xodimlarida ijtimoiy moslashuvning psixologik xususiyatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Stressga qarshi chidamlilik: Ichki ishlar xodimlari ko'pincha kuchli stressli vaziyatlarda ishlashadi. Ular jamiyatning xavfli va tartibsiz qatlamlari bilan bog'lanishadi, bu esa psixologik barqarorlikni va stressga qarshi chidamlilikni talab qiladi.

Komanda ishlash qobiliyati: Ichki ishlar organlarida ishlovchi shaxslar ko'pincha jamoa sifatida harakat qilishadi. Ular o'zaro ishonch, hamkorlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlarini rivojlantirishlari kerak.

Qaror qabul qilish va muammolarni hal qilish: Ichki ishlar organlari xodimlari tez va samarali qarorlar qabul qilishlari zarur. Psixologik jihatdan bu xodimlar murakkab vaziyatlarni tahlil qilishda, ijtimoiy nuqtai nazardan to'g'ri qarorlar chiqarishda yuqori malakaga ega bo'lishi kerak.

Empatiya va kommunikatsiya: Ijtimoiy moslashuvda, ichki ishlar xodimlari boshqa shaxslarning his-tuyg'ularini tushunish va ularga moslashish qobiliyatiga ega bo'lishlari lozim.

Bu, ayniqsa, jinoiy holatlarda, shuningdek, boshqa shaxslar bilan o'zaro munosabatlar o'rnatishda muhimdir.

Professional mas'uliyat: Ichki ishlar organlari xodimlari ijtimoiy moslashuvni o'zlarining professional mas'uliyatlari va axloqiy qoidalari asosida amalga oshiradilar. Ular o'zlarining xatti-harakatlariga va qarorlariga javobgar bo'lishadi.

Bu psixologik jihatlar ichki ishlar organlari xodimlarining muvaffaqiyatli faoliyati uchun zarur. Ular nafaqat professional qobiliyatlarni rivojlantirishi, balki ijtimoiy va psixologik holatni ham moslashuvchanlik bilan boshqarishlari kerak.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ichki ishlar organlari xodimlarida ijtimoiy moslashuvning psixologik xususiyatlari haqida ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar haqida aniq va to'liq ma'lumot berish uchun, quyidagi olimlar va ularning asarlari haqida gapirish mumkin. Ushbu soha ilmiy tadqiqotlarda ko'plab psixologlar va ijtimoiy ilmiy soha vakillari faol ishtirok etgan. Quyida keltirilgan olimlar va tadqiqotlari ijtimoiy moslashuv, psixologik xususiyatlar va ichki ishlar organlarining faoliyatiga oid ilmiy ishlanmalar asosida taqdim etiladi.

Mixail Vardanyan psixologik masalalar va ijtimoiy moslashuv sohasida ko'plab izlanishlar olib borgan olimlardan biridir. Uning tadqiqotlari ichki ishlar xodimlarining stressga qarshi chidamliligi, jamoaviy ishlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlariga oid psixologik o'zgarishlar bilan bog'liq. Ularning ijtimoiy moslashuvi, shuningdek, professional etik va axloqiy masalalar bilan aloqasi haqida ko'plab ilmiy maqolalar yozilgan.

Jeyms Gross stress va emotsional boshqaruv sohasidagi taniqli olimlardan biri bo'lib, uning ishlari ichki ishlar xodimlarining ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir qiluvchi stressni boshqarish usullarini o'rganishga bag'ishlangan. Uning "Emotional Regulation" (Emotsional boshqaruv) kitobi stressli vaziyatlarda, xususan, ichki ishlar organlarida ishlaydigan xodimlarning qanday qilib o'z hissiyotlarini boshqarishlari va ijtimoiy moslashuvni ta'minlashlari mumkinligini batafsil tushuntiradi.

Psixologiya va ijtimoiy psixologiya bo'yicha mutaxassis bo'lgan Devid Mayers ijtimoiy moslashuvning psixologik jihatlari, empatiya va kommunikatsiya haqida qator ilmiy izlanishlar olib borgan. Uning ishlari ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy o'zgarishlar va yangi vaziyatlarga moslashish psixologiyasi ta'riflanadi. Mayersning "Social Psychology" nomli kitobi ijtimoiy moslashuv, shaxslararo munosabatlar va odamlar o'rtasidagi interaktsiyalarni tushunishga yordam beradi.

Albert Bandura psixologiyaning kognitiv va ijtimoiy sohalaridagi ko'plab izlanishlar orqali tanilgan. U ijtimoiy o'rganish nazariyasi (Social Learning Theory) orqali, ichki ishlar xodimlarining tajriba asosida qanday qilib yangi vaziyatlarga moslashishlarini o'rganadi. Bandura o'zining tadqiqotlari orqali, ichki ishlar organlarining psixologik xususiyatlari va ijtimoiy muhitga moslashishning muhimligini ko'rsatgan.

Pol Ekman inson yuz ifodalarini va emotsiyalarni o'rganish bilan mashhur bo'lib, uning ishlari ichki ishlar organlari xodimlarining stressli holatlarda yuz ifodalari va emotsional reaksiyalarni qanday boshqarishlari kerakligi haqida keng ma'lumotlar mavjud. Uning tadqiqotlari, ijtimoiy moslashuvning psixologik jihatlari tushunishda juda muhim ahamiyatga ega, chunki ular ichki ishlar xodimlarining muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish jarayonlaridagi psixologik jarayonlarni tahlil qiladi.

Rollo Mey ekzistensial psixologiyaning asoschilaridan biri bo'lib, uning psixologik izlanishlari insonning ijtimoiy moslashuvi va individual mas'uliyatlarini qanday boshqarishi kerakligi haqida muhim nuqtalar qo'yadi. U o'zining asarlarida, ijtimoiy muhitga moslashuvning murakkabligi va shu bilan birga, ichki ishlar xodimlarining jamoa va ijtimoiy xulq-atvoridagi o'zgarishlarga qanday ta'sir qilishini o'rganadi.

Bu olimlar va ularning ishlari, ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy moslashuvini, psixologik xususiyatlarini va ularning professional faoliyatidagi o'zgarishlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Ularning tadqiqotlari, ijtimoiy psixologiya, stress boshqaruvi,

emotsional intellekt va qaror qabul qilish kabi sohalarda ichki ishlar xodimlarining ish faoliyatini optimallashtirishga yordam beradigan muhim tavsiyalarni taqdim etadi.

Muhokama. Ichki ishlar organlari xodimlarida ijtimoiy moslashuvning psixologik xususiyatlari haqidagi muhokama ko'plab muhim nuqtalarni o'z ichiga oladi. Ushbu mavzuni muhokama qilishda quyidagi aspektlarga e'tibor qaratish lozim:

1. Stressga qarshi chidamlilik va moslashuvchanlik. Ichki ishlar organlarida ishlaydigan xodimlar ko'pincha yuqori darajadagi stressli vaziyatlarda ishlashadi. Jinoiy holatlar, tezkor va murakkab qarorlar qabul qilish, xavfli sharoitlarda ishlash kabi vaziyatlar ular uchun kundalik ishning ajralmas qismiga aylanadi. Bunday holatlar psixologik barqarorlikni talab qiladi, chunki stressning uzoq muddatli ta'siri xodimlarning jismoniy va ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

2. Jamoaviy ishlash va hamkorlik. Ichki ishlar organlari xodimlari ko'pincha jamoaviy tarzda ishlashadi, bu esa ijtimoiy moslashuvning muhim jihatidir. Ularning faoliyatida o'zaro ishonch, hamkorlik va bir-biriga yordam berish kabi qadriyatlar o'rganiladi. Jamoaviy ishlash qobiliyati psixologik jihatdan ko'plab omillarga bog'liq: empatiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, konfliktsiz va samarali kommunikatsiya.

3. Qaror qabul qilish va muammolarni hal qilish. Ichki ishlar organlari xodimlari tezkor va muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilishga majburdirlar. Bunday vaziyatlar ko'pincha stressni oshiradi, ammo to'g'ri va samarali qarorlar qabul qilish ijtimoiy moslashuvning muhim komponentidir. Psixologik jihatdan, tezda qaror qabul qilish qobiliyati, tahlil qilish, risklarni baholash va natijalarga tayyor bo'lish psixologik moslashuvning ajralmas qismlaridir.

4. Empatiya va insonlararo munosabatlar. Ichki ishlar xodimlari ko'pincha jamiyatning turli qatlamlari bilan o'zaro munosabatda bo'lishadi. Bu jarayonda empatiya, ya'ni boshqa odamlarning his-tuyg'ularini tushunish va ularga moslashish juda muhimdir. Empatiya ijtimoiy moslashuvning psixologik jihatiga bevosita ta'sir qiladi, chunki ichki ishlar xodimlari ba'zan murakkab va hissiy vaziyatlarga duch kelishadi. Ular jinoyatkorlar yoki jabrlanuvchilar bilan muloqotda bo'lishadi va bu holatda hissiy barqarorlikni saqlash muhimdir.

5. Shaxsiy va professional identifikatsiya. Ichki ishlar organlari xodimlari o'z kasbiy identifikatsiyasini shakllantirgan holda, shaxsiy hayotlarida ham o'zgarishlarga duch kelishadi. Ularning ish faoliyati ko'plab psixologik bosimlarni keltirib chiqaradi, bu esa shaxsiy va professional identifikatsiyaning o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Bunday o'zgarishlar ijtimoiy moslashuvga, mas'uliyat hissi va kasbiy etika asosida ishlashga ta'sir qiladi.

Ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy moslashuvi psixologik jihatdan juda muhim va kompleks jarayondir. Ularning stressga qarshi chidamliligi, empatiya qobiliyati, jamoaviy ishlashdagi samaradorligi va qaror qabul qilishdagi tezligi – bularning barchasi ijtimoiy moslashuvni shakllantiruvchi asosiy elementlardir. Boshqaruvni yaxshilash va xodimlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash uchun psixologik treninglar, yordam va qo'llab-quvvatlash tizimlari zarur. Ijtimoiy moslashuvning psixologik jihatlarini chuqur o'rganish, ichki ishlar organlari xodimlarining samarali ishlashiga yordam beradi.

Xulosa. Ichki ishlar organlari xodimlarida ijtimoiy moslashuvning psixologik xususiyatlari haqida xulosa chiqarish, ularning psixologik va ijtimoiy holatlarini yanada yaxshi tushunishga yordam beradi. Ushbu xulosa quyidagi asosiy nuqtalardan iborat:

1. Stress va moslashuvchanlik: Ichki ishlar organlari xodimlari ko'plab stressli va xavfli vaziyatlarda ishlashadi. Ular o'z ish faoliyatida yuqori darajadagi psixologik bosimga duch kelishadi. Shu sababli, stressni boshqarish va bu vaziyatlarga moslashish qobiliyati ijtimoiy moslashuvning asosiy psixologik xususiyatlaridan biridir. Xodimlarning stressga qarshi chidamliligi va ruhiy barqarorlikni saqlashlari zarur.

2. Jamoaviy ishlash va hamkorlik: Ichki ishlar xodimlari ko'pincha jamoada ishlashadi, bu esa ularning ijtimoiy moslashuvining muhim jihatidir. Yaxshi hamkorlik, o'zaro ishonch va empatiya ko'nikmalarining rivojlanishi, jamoa ichidagi muammolarni hal qilish va samarali

ishlash uchun muhimdir. Jamoaviy ishni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun xodimlarning psixologik moslashuvchanligi va kommunikativ qobiliyatlari zarur.

3. Qaror qabul qilish va muammolarni hal qilish: Ichki ishlar xodimlari tezkor va murakkab qarorlar qabul qilishga majburdirlar. Ularning psixologik qobiliyatlari, masalan, tahlil qilish, vaziyatni baholash va natijalarga tayyor bo'lish kabi omillar, ijtimoiy moslashuvni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, samarali qarorlar qabul qilish xodimlarning o'zini professional va etika qoidalariga mos ravishda olib borishlariga yordam beradi.

4. Empatiya va insonlararo munosabatlar: Ichki ishlar xodimlarining empatiya qobiliyati, ya'ni boshqa odamlarning his-tuyg'ularini tushunish va ularga moslashish, ijtimoiy moslashuvning yana bir muhim jihatidir. Ushbu qobiliyat jamoada ishlashda, shuningdek, qiyin vaziyatlarda muvaffaqiyatli muloqot qilishda yordam beradi. Empatiya xodimlarning odamlar bilan to'g'ri va samimiy munosabatlar o'rnatishiga olib keladi.

5. Shaxsiy va professional identifikatsiya: Ichki ishlar xodimlari o'z kasbiy va shaxsiy identifikatsiyalarini balanslashga harakat qilishadi. Ularning ish faoliyatidagi mas'uliyat va etika qoidalariga sodiqlik, ijtimoiy moslashuvning mustahkam bo'lishiga yordam beradi. Xodimlar o'z kasbiy rollariga moslashish va shaxsiy qiymatlar bilan uyg'unlikni saqlash uchun psixologik jihatdan tayyor bo'lishlari kerak.

Ichki ishlar organlari xodimlarida ijtimoiy moslashuvning psixologik xususiyatlari ko'p jihatdan ularning stressga qarshi chidamliligiga, jamoaviy ishlash va empatiya qobiliyatiga, shuningdek qaror qabul qilishdagi tezlik va aniq tahlil qilish qobiliyatlariga bog'liq. Ushbu xususiyatlar ichki ishlar xodimlarining samarali faoliyatini ta'minlash uchun juda muhimdir. Shuning uchun, ichki ishlar organlaridagi xodimlar uchun psixologik qo'llab-quvvatlash, treninglar va rivojlantirish dasturlari, ijtimoiy moslashuvni yaxshilashda muhim rol o'ynaydi. Bu, o'z navbatida, ularning professional va shaxsiy hayotida muvaffaqiyatni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Агаджанян Н.А. Адаптационные характеристики и резервы здоровья человека / Н.А. Агаджанян, А.В. Ротов, Я.С. Пеккер. Томск: UFO-press, 2005. - 283 с.
2. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. Санкт-Петербург: Питер, 1999. - 254 с.
3. Грановская Р.М. Психология веры / Р.М. Грановская. — М.: Речь, 2004. — 573 с.
4. Караяни А.Г. Психологическое обеспечение боевых действий личного состава частей сухопутных войск в локальных военных конфликтах / А.Г. Караяни. -М., 1998. - 164 с.
5. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Учеб. пособие / Е.А. Климов. М.: Академия, 2004. - 304 с.
6. Лебедев В.И. Психология и психопатология одиночества и групповой изоляции / В.И. Лебедев. — М.: Юнити, 2002. — 407 с.

Ibragimov Mironshox Muxammadovich,
Buxoro davlat universiteti,
"Sport nazariyasi va metodikasi" kafedrası dotsenti
mirik.ibragimov@mail.riu

**OLIY O'QUV YURLARIDA TURLI MALAKALI BOKSCHILARNI
TAYYORLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA PSIXOLOGIK
TAYYORGARLIKDAN FOYDALANISH**

Annotatsiya: Talabala bokschi sportning o'ziga xos xususiyatlari va murakkabligi tufayli nafaqat jismoniy, balki psixologik jihatdan ham mukammal tayyorgarlikka ega bo'lishlari zarur. Boks - bu kuch, chidamlilik va tezkorlikni talab etuvchi sport bo'lib, u nafaqat jismoniy ko'nikmalarni, balki emotsional va ruhiy barqarorlikni ham sinovdan o'tkazadi. Musobaqalarga tayyorgarlik jarayonida bokschi nafaqat texnik va jismoniy holatini, balki psixologik holatini ham shakllantirishi lozim.

Kalit so'zlar: boks, talaba, psixologik tayyorgarlik, dastur.

Аннотация: Студентам, занимающимся боксом, необходимо иметь отличную подготовку не только физическую, но и психологическую, что обусловлено особенностями и сложностью этого вида спорта. Бокс - это вид спорта, требующий силы, выносливости и ловкости, который проверяет не только физические навыки, но и эмоциональную и психическую устойчивость. В процессе подготовки к соревнованиям боксер должен формировать не только свое техническое и физическое состояние, но и психологическое. Ключевые слова: бокс, студент, психологическая подготовка, программа.

Annotation: It is necessary for boxing students to have excellent training not only physically, but also psychologically, due to the peculiarities and complexity of the sport. Boxing is a sport that requires strength, endurance and agility, which tests not only physical skills, but also emotional and mental stability. In the process of preparing for competitions, the boxer must form not only his technical and physical condition, but also his psychological one.

Key words: boxing, student, psychological training, program.

Kirish. Zamonaviy hayotning shiddatli sur'ati inson tanasiga, xususan, asab tizimiga yuqori talablar qo'yadi, ko'pchilik o'qituvchilarning ta'kidlashicha, ona o'g'ilni yolg'iz tarbiyalagan oilalarda mardlik, matonat, oliyanoblik kabi fazilatlar kamayadi. Boks bu fazilatlarni rivojlantiradi.

Zamonaviy boks tarixida ajoyib jismoniy va intellektual qobiliyatga ega bo'lgan, ammo iroda kuchiga ega bo'lmagan bokschilar bir oddiy sababga ko'ra yuqori sport ko'rsatkichlariga ega bo'lmaganlar. Bunga sabab ular boksga psixologik jihatdan tayyorlanmaganligi haqida juda ko'p misollar mavjud. Bokschini musobaqa va mashg'ulotlarga tayyorlashning barcha jihatlari (texnik, psixologik, taktik va jismoniy tayyorgarliklari) bir-biriga o'zaro bog'liqdir. Ammo boks kabi og'ir jang san'atida hamma narsaning asosi psixologik tayyorgarlikdir. Sharq donolari bejizga aytmagan: "agar o'tkir qilich qo'rqqning qo'lida bo'lsa, undan nima foyda".

Asosiy qism. Talaba bokschining psixologik tayyorgarligi uning psixologik fazilatlarini rivojlantirish, shakllantirish va musobaqalarda yuqori natijalarga erishish uchun zarur bo'lgan aqlan o'zini o'zi tayyorlashning maxsus usullarini o'rgatishga qaratilgan. Shunga asoslanib, musobaqalarga psixologik tayyorgarlikning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- raqobatbardosh musobaqalar sharoitida bokschining psixologik barqarorligini oshirish;
- bokschini yuqori sport ko'rsatkichlariga erishishga undash;
- raqobatbardosh janglarning har qanday sharoitida g'alaba qozonish qobiliyatini shakllantirish;
- individual jang uslubini ishlab chiqish.

Talaba bokschining psixologik tayyorgarligi jarayoni bir necha bosqichlardan iborat bo'lib, ularning har biri o'ziga xos vazifalarga ega. Birinchi bosqich musobaqa va raqiblar haqida

ma'lumot to'plash, musobaqalarda ishtirok etish maqsadini belgilash va ularning umumiy vazifalarini aniqlash, bokschilarda musobaqa boshlanishiga neyropsixik barqarorlikni saqlashni o'z ichiga oladi. Ikkinchi bosqichda taxmin qilingan raqiblarning har biriga qarshi jang qilish dasturi ishlab chiqiladi, birinchi jangga qadar asab-ruhiy salohiyat saqlanib qoladi. Uchinchi bosqich-musobaqa davomida murabbiy va bokschi keladigan ma'lumotlarni qayta ishlash, harakatlar rejasini aniqlashtirish va o'zgartirish, janglar o'rtasida yaxshi dam olishni ta'minlash.

Muayyan musobaqalarga psixologik tayyorgarlikning asosiy omillari quyidagilardan iborat.

1. Psixologik o'zini o'zi tayyorlash. Bu muayyan musobaqalar oldidan psixologik munosabatni anglatadi. Talaba bokschi yaqinlashib kelayotgan janglarni ko'rishi va o'z kuchlarini to'g'ri sarflab puxta tayyorgarlik qilishi kerak, bu esa musobaqalarda yaxshi natijalarni ko'rsatish uchun muvaffaqiyatga katta hissa qo'shadi.

2. Murabbiyning ta'siri. O'z shogirdini hatto tashqi belgilar, xatti-harakatlar bilan ham yaxshi biladigan trener uning hissiy sohasidagi o'zgarishlarni tez aniqlay oladi. Agar har doim trenerlar ishtirokida musobaqaga tayyorlangan bokschi yopilib qolsa, demak u yaqinlashib kelayotgan musobaqalarda qatnashish bilan bog'liq kuchli ruhiy hayajon holatini boshidan kechirayotgan bo'ladi. O'z shogirdini trener bu holatdan ehtiyotkorlik bilan olib chiqishi, e'tiborini boshqa narsaga qaratishi kerak. Trenerning psixologik tayyorgarlikdagi vazifalaridan biri bu yaqinlashib kelayotgan musobaqa arafasida ruhiy keskinlikning oldini olishdir. U bokschi o'z kuchlari va dushman kuchlarini to'g'ri baholashda yordam berishi va shu bilan birga mashg'ulot tizimini biroz o'zgartirishi kerak.

3. Atrof muhitga ta'sir qilish. "Atrof-muhit" deganda, birinchi navbatda, bokschi oldinda bo'ladigan musobaqalarda qatnashishi kerak bo'lgan terma jamoasi tushuniladi. Jamoaning har bir a'zosining psixologik holati boshqalarga ta'sir qiladi. Shuning uchun butun jamoaning oldinda bo'ladigan musobaqalarga ijobiy munosabati, bokschilarning o'z qobiliyatlariga, g'alabaga bo'lgan ishonchi juda muhimdir. Musobaqaga tayyorgarlik ko'rishda bir qator "psixologik to'siqlar" paydo bo'ladi, boksda ularga quyidagilar kiradi:

- yo'qotishdan qo'rqish (bu o'z-o'zini hurmat qilish va takabburlikning kuchayishi, trenerlar jamoasini yoki jamoani xafa qilishdan qo'rqish, yaqinlar yoki trener tomonidan yomon ishlashni salbiy baholash fikri tufayli yuzaga kelishi mumkin);

- raqibdan qo'rqish, uning kuchli tomonlarini bilish yoki uning yutuqlari, mukofotlari yoki o'z imkoniyatlarini yetarlicha baholamaslik haqida noto'g'ri ma'lumot tufayli;

- nokaut bilan jangda yutqazishdan qo'rqish;
- jangning yuqori tezligiga chiday olmaslik qo'rquvi;
- yangi yoki takror jarohat olishdan qo'rqish;
- subyektiv hakamlikdan qo'rqish.

Bunday "psixologik to'siqlar" ta'siri ostida bokschi haddan tashqari hayajonlangan, jahldor yoki aksincha, befarq bo'lib qoladi. Qo'rquv insonning eng muhim instinktlaridan biri – o'zini himoya qilish instinktinin natijasidir. Har bir bokschi noyobdir, ya'ni qo'rquv ta'siri ostida turli bokschilar turli xil his-tuyg'ularni boshdan kechirishadi. Ba'zilarida salbiy his-tuyg'ular paydo bo'ladi, ular irodani susaytirib, faollikni pasaytiradi, ko'proq passiv-himoya harakatlarini xush ko'radi. Bu esa xatti-harakatlarni tashkil qilishni yomonlashtiradi. Bokschilarning yana bir qismi ijobiy his - tuyg'ularni boshdan kechiradi, bu ruhiy yuqorilashga hissa qo'shadi, bokschi energiya beradi, bokschi faolliklarini oshiradi. Aksariyat bokschilar tanqidiy vaziyatda astenik his-tuyg'ularni boshdan kechirishadi va o'zlarini himoya qilish instinktiga bo'ysunib harakat qila boshlaydilar. Afsuski, bu harakatlar ko'pincha foydasiz bo'lib chiqadi va ko'p hollarda bu juda achinarli holatlarga olib keladi. Qo'rquvni yengish mumkin.

Talaba bokschi psixologik afzalliklarini to'g'ri, oqilona ishlatish juda muhimdir. Buning uchun ixtiyoriy tayyorgarlik mavjud. Mashg'ulotlar va musobaqalar samaradorligini oshirishda asosan charchoqqa qarshi kurashda namoyon bo'ladigan ixtiyoriy sifatlar katta rol o'ynaydi. Sportchi faqat iroda kuchi bilan charchashga qaramay, kerakli ish kuchini saqlab qolishga va mashqni davom ettirishga majbur qilishi mumkin. Iroda deganda insonning o'z

harakatlarini, ba'zi aqliy jarayonlarni (fikrlash, his-tuyg'ular, e'tibor) maqsadli boshqarish qobiliyati tushuniladi. Katta yuklarga bardosh berish va charchoqqa qarshi turish, vaznni boshqarish zarurati-bularning barchasi bokschi yuqori darajadagi irodaviy fazilatlarini talab qiladi. Iroda ongli ravishda belgilangan maqsadlarga erishilganda namoyon bo'ladi. Qiyin jang sharoitida yuqori jangovar sifatlariga ega bo'lgan kishi g'alaba qozonadi. O'zining pedagogik ishida trener qiyin musobaqa sharoitida maqsadga muvofiq harakat qila oladigan irodali sportchilarni tarbiyalashga intilishi kerak. Mashg'ulotlar jarayonida sportchi yoqimsiz his-tuyg'ulardan (masalan, charchoq, jangning past sur'ati) chalg'itishi, ya'ni maqsadga erishish uchun barcha kuch va imkoniyatlarni safarbar qilishi kerak. Kuchli irodali talaba bokschi haqiqiy ehtiyoj bilan bog'liq bo'lmagan harakatlarni bajarishga yoki aksincha, kuchli istak va barcha to'siqlarni yengib o'tish qobiliyatiga bog'liq harakatlarni bostirishga qodir. Kuchli irodali talaba bokschi quyidagi sifatlar bilan ajralib turadi. Qat'iylik-faoliyat masalalari va muammolarini o'z vaqtida va qasddan hal qilish, ushbu yechimlarni jang sharoitida ham amaliy amalga oshirish; qat'iyatlilik va qat'iyatlilik-maqsadga erishish uchun kurashda, mazmuni va darajasi jihatidan har xil bo'lgan to'siqlarni yengib o'tishda faollikni uzoq muddatli saqlash; qat'iyatlilik-hayotning eng muhim maqsadlarini anglash, ular to'g'risida aniq maqsadlarga erishish imkoniyati; tashabbuskorlik va mustaqillik-shaxsiy ta'mirlash, innovatsiya, ijodkorlik va faoliyat jarayonida fikrlash tezligi, boshqa odamlarning ta'sirchan ta'siriga va ularning harakatlariga nisbatan barqarorlik, mustaqil ravishda maqsad qo'yish, qaror qabul qilish va ularni ekstremal sharoitlarda amalga oshirish qobiliyati; chidamlilik-qiyinchiliklarga qaramay g'alabaga erishishda qat'iyatlilik; chidamlilik va o'zini tuta bilish-saqlash aqliy ravshanlik, turli xil salbiy omillar ta'sirida fikrlar, his-tuyg'ular va harakatlarni boshqarish qobiliyati.

Talaba bokschilarda irodaviy sifatlarini rivojlantirish murabbiyning asosiy vazifalaridan biridir. Shu munosabat bilan sportchilarni o'qitishda qat'iyatlilik, tashabbuskorlik, ongli intizomni rivojlantirishga hissa qo'shadigan ijodiy yondashuv zarur. Kuchli irodali talaba bokschi o'zining jismoniy sifatleri va sport mahoratini tezroq va muvaffaqiyatni yaxshilaydi. Ixtiyoriy tayyorgarlik-bu ikki tomonlama jarayon: bir tomondan, sportchi trener va jamoaning tarbiyaviy ta'sirining obyekti, boshqa tomondan, bu jarayonning faol sub'yekti. Jangni ishonchli olib borish, harakatlarda qat'iyatlilik, kutilmagan va kuchli hujumlar bokschi jangovar harakatlarining asosidir. Trener bokschi orasida kuchli xarakterga ega bo'lishi kerak. Ko'pincha ringda o'xshash texnik va taktik tayyorgarlikka ega jangchilar bor, uchrashuvda irodasi kuchli bo'lgan kishi g'alaba qozonadi. Kuchli lekin irodasiz bokschi yuqori sport ko'rsatkichlariga erisha olmaydi. Shuni esda tutish kerakki, Talaba bokschilarning psixologik tayyorgarligi jismoniy, texnika va taktika bilan bog'liq bo'lishi kerak.

Tadqiqotning eksperimental qismi. Talaba bokschi muvaffaqiyatli psixologik tayyorgarligi uchun, ya'ni ixtiyoriy sifatlarini rivojlantirish, individual tayyorgarlik metodologiyasi ishlab chiqilgan.

1. Bokschi mashg'ulotlar va musobaqalar paytida yengib o'tishi kerak bo'lgan qiyinchilik darajasini bosqichma-bosqich oshirish. Mashg'ulotning shartlarini doimiy ravishda murakkablashtirish kerak, hissiy intensivlik va jismoniy faollik haqiqiy jang sharoitlariga mos keladigan darajada.

2. Muvofiqlashtirish mashqlarining murakkabligiga turli xil akrobatik mashqlarga asta-sekin yangi elementlar qo'shiladi, ularning soni va intensivligini oshirish mumkin: - o'yin mashqlari. Cheklangan vaqt ichida o'yinda kerakli miqdordagi ballarni to'plashingiz kerak, o'yin shartlarini murakkablashtirishingiz mumkin; - murakkab harakatlar bilan birlashtirilgan murakkab zarbalar va himoya seriyalari. Seriyadagi harakatlarning tezligi va intensivligi o'zgarishi mumkin. Turlarning soni va davomiyligini oshirish, ishning intensivligi, splutlardan foydalanish mumkin (maksimal tezlanishlar). Tajribali, og'ir va kuchli shiddatli sparringlar sheriklarini tanlash orqali o'quv janglarini asta-sekin murakkablashtirish. Bitta mashg'ulotdagi sheriklar sonini ham oshirish mumkin.

3. Vazifani bajarishda ishonch. Bokschi murakkab kompleks mashqlar taklif etiladi: - dastlab u texnik yoki taktik texnikani bosqichma-bosqich (qismlarga bo'lib), so'ngra yuqori tezlikda bajaradi. Kuchli sherik bilan mashg'ulotlarda bokschi murakkab texnik va taktik vazifalarni bajaradi. Shu bilan birga, kuchli raqib biroz imkon beradi, bu esa mo'ljallangan narsani amalga oshirish imkoniyatini kuchaytiradi. Sportchiga nazariy tayyorgarlik jarayonida murakkab muammoni hal qilish taklif etiladi, so'ngra oldindan tayyorlangan video materiallarni namoyish etib, boshqa (afzalroq tajribali) bokschilar misolida uni hal qilish usullarini ko'rsatiladi. Bokschiining irodasini rivojlantiradigan mashqlarga quyidagilar kiradi:

- tezlikda qoplarda ishlashda;
- tezlikda shartli va erkin janglarda kombinatsiyalashgan zarbalar berish;
- maksimal tezlikda qisqa masofaga yugurish mashqlari;
- og'irliklar bilan portlovchi mashqlar;
- intensiv harakatlar bilan umumiy rivojlanish mashqlari.

4. Texnikalarni bajarishda to'planish. Jang paytida talaba bokschi jangovor tayyor holatida bo'lishi kerak. E'tibor faqat raqibning harakatlariga qaratilgan holatda bo'ladi, bu uning har qanday harakatiga darhol javob berishga imkon yaratadi. Ushbu muammoni hal qilish doirasida talaba bokschiiga quyidagi mashqlar taklif etiladi:

- tashqi taqillatuvchi omillar-to'satdan yorug'lik chaqnashlari, kutilmagan shovqinlar yoki musiqa ta'sirida qiyin muvofiqlashtirish mashqlari;
- ringda paydo bo'ladigan texnik va taktik usullardan foydalanish: sherik tomonidan jang qilish qoidalarini buzish, hakam yoki sekundantlarning kutilmagan aralashuvi, tomoshabinlarning noo'rin xatti-harakatlari.

5. Bokschiining uzoq muddatli ixtiyoriy harakatlar qobiliyatini rivojlantirish. Chidamlilikni rivojlantirish mashqlarini qo'llash:

- uzoq masofaga yugurish va yurishlar;
- uzoq masofaga suzish;
- qiyin ob-havo sharoitida intensivlikni kamaytirmasdan uzoq vaqt yo'lda ishlash;
- qoplar va lapalarda ishlaganda dam olish tanaffuslarini kamaytirish;
- ish intensivligini pasaytirmasdan raundlarning davomiyligi va sonini ko'paytirish;
- raundlarda spulplar sonining ko'payishi.

Natijalar va ularni muhokama qilish. Shaxsiy tajriba natijalari. Ko'p yillik mashg'ulotlardan so'ng sportchiining psixofiziologik ko'rsatkichlari:

- moda - 210 m / s;
- modaning amplitudasi-51%;
- 0,5 am oralig'i-25 m/s;
- intervalning o'rtasi - 210 m/s;
- tizimning funktsional darajasi-5,2;
- reaksiya barqarorligi-2,8;
- funktsionallik darajasi-4,5;

Markaziy asab tizimining funktsional zaxiralari-99,95%.

Xuddi shu yillar davomida oddiy mashg'ulotlarga qatnashgan talabalar quyidagi psixofiziologik natijalarni ko'rsatdi:

- moda - 210 m / s;
- modaning amplitudasi-32%;
- 0,5 am oralig'i - 45 m/s;
- intervalning o'rtasi - 221 m/s;

2- tizimning funktsional darajasi-4,662;

- reaksiya barqarorligi-1,962;
- funktsional imkoniyatlar darajasi-3,471;
- Markaziy asab tizimining funktsional zaxiralari-73,35%.

Xulosa. Boks mashg'ulotlari talabalarning psixologik barqarorligini shakllantiradi. Boks bo'yicha talabalarning yutuqlari boshqa talabalarning sport ko'rsatkichlaridan ancha yuqori. Yuqoridagi metodologiya ixtisoslashtirilmagan universitetlarda muvaffaqiyatli qo'llanilishi va talabalarni psixologik takomillashtirish dinamikasi mezonini bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ilxanovich X. R. Muxammadovich IM Methods of Training Young Boxers According to the System of Tasks //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 3. – C. 153-159.
2. Mukhammadovich I. M. Increasing the Level of Physical, Functional and Willing Fitness of Boxers //EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION. – 2024. – T. 4. – №. 5. – C. 159-161.
3. Arslonov Q. et al. Experimental testing of the effectiveness of the Turan struggle in higher education //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – T. 538. – C. 05040.
4. Mukhammadovich I. M., Qizi S. F. O. Building Endurance Abilities of Young Boxers //EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION. – 2024. – T. 4. – №. 3. – C. 170-173.
5. Mukhammadovich I. M. Increasing the Level of Physical, Functional and Willing Fitness of Boxers //EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION. – 2024. – T. 4. – №. 5. – C. 159-161.
6. Ibragimov M. M. EDUCATION OF THE PHYSICAL QUALITIES OF A BOXER //Innovations in Technology and Science Education. – 2023. – T. 2. – №. 9. – C. 1726-1733.
7. Mukhammadovich I. M. et al. Evaluation of quick-power of boxer in boxing competitions //International Journal of Formal Education. – 2024. – T. 3. – №. 1. – C. 68-71.
8. Turobov X., Ergashev J. BOSHLANG 'ICH TAYYORGARLIK BOSQICHIDA SHUG 'ULLANUVCHI 11-12 YOSHLI BOKSCHILAR KUCH SIFATINING RIVOJLANISH DINAMIKASI //Innovations in Science and Technologies. – 2024. – T. 1. – №. 1. – C. 37-42.
9. Junayduloevich A. M. Methodology of teaching athletics for children of different ages //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2021. – T. 2. – №. 05. – C. 49-59.

Saidova Feruza,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi o'qituvchisi

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA TARBIIYACHILARNING KREATIV KOMPITENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING TARKIBIY QISMLARI

Annotatsiya: Maqolada maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilarining kreativ kompetentligi tuzilmasi taklif etilgan. Ta'kidlanishicha, kreativ kompetentsiya uch komponentli tuzilma sifatida shaxsiy motivatsiya, ijodiy faoliyat va ijodiy jarayon tarkibiy qismlarining turli fanlar bo'yicha bilim, ko'nikma va o'qitish qobiliyati bilan kesishishi bilan belgilanadi. Ta'limni tizimini modernizatsiya qilish bir vaqtning o'zida o'z faoliyatida ijodkorlikni namoyon eta oladigan, yangi bilimlarni olish va yaratishda faolligini oshirish uchun innovatsion vositalar va texnologiyalarni qo'llay oladigan pedagog-tarbiyachiga bo'lgan ehtiyojning yuqori darajasini namoyon etadi.

Kalit so'z va iboralar: maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari, kreativ kompetentlik, tuzilma, shaxsiy xususiyat, motivatsiya, ijodiy faoliyat, innovatsion vositalar.

Аннотация: В статье предлагается структура креативной компетентности воспитателей дошкольных учреждений. Подчеркивается, что креативная компетентность как трехкомпонентная структура определяется пересечением компонентов личностной мотивации, творческой активности и креативного процесса со знаниями, умениями и навыками преподавания по различным дисциплинам. Модернизация системы образования одновременно демонстрирует высокую потребность в педагогах, способных проявлять креативность в своей работе, использовать инновационные инструменты и технологии для повышения своей активности в получении и создании новых знаний.

Ключевые слова и фразы: воспитатели дошкольных учреждений, креативная компетентность, структура, личностные характеристики, мотивация, творческая деятельность, инновационные инструменты.

Annotation: The article proposes a structure of creative competence of preschool educators. It is emphasized that creative competence, as a three-component structure, is determined by the intersection of the components of personal motivation, creative activity and creative process with knowledge, skills and teaching abilities in various disciplines. Modernization of the education system simultaneously demonstrates a high level of need for a teacher-educator who can demonstrate creativity in his work, use innovative tools and technologies to increase his activity in obtaining and creating new knowledge.

Keywords and phrases: preschool educators, creative competence, structure, personal characteristics, motivation, creative activity, innovative tools.

Kirish. Ma'lumki, shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini, zehni o'tkirlikni tavsiflaydi. Shuningdek, kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida aks etadi. Jamiyat hamisha yangi o'zgarish va ixtirolar sabab taraqqiy topadi. Shu sabab insoniyat doimo yangilikka intiladi, yangi g'oya va yangicha faoliyat nafaqat kundalik hayot, avvalo, ta'lim-tarbiya tizimi uchun muhim sanaladi. Rivojlanayotgan dunyo, bugungi real hayotning har sohasi uchun kreativ shaxs va uning g'oyalari muhim ahamiyatga ega.

Tarbiyachilarning kreativlik sifatlariga ega bo'lishlari ularda ta'lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishga an'anaviy yondashishdan farqli ravishda yangi g'oyalarni yaratish, bir qolipda fikrlamaslik, o'ziga xoslik, tashabbuskorlik, noaniqlikka toqat qilmaslikka yordam beradi. Binobarin, kreativlik sifatlariga ega pedagog-tarbiyachi kasbiy faoliyatini tashkil etishda ijodiy yondashish, yangi, ilg'or, bolalarning o'quv faoliyati, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan g'oyalarni yaratishda faollik ko'rsatish, ilg'or pedagogik yutuq va tajribalarni mustaqil o'rganish, shuningdek, hamkasblar bilan pedagogik yutuqlar xususida doimiy, izchil fikr almashish tajribasiga ega bo'lishga e'tibor qaratadi.

Kreativlik insonda mavjud ma'lumotlarni qayta ishlab chiqarish va ularni cheksiz yangi modelini yaratishga javob beradi. Ta'lim sohasiga qo'yiladigan talablar orasida maktabgacha ta'lim tashkilotlari mutaxassislarining kasbiy va kreativ kompetentligini oshirish uchun qator chora- tadbirlar yo'lga qo'yilgan.

Adabiyotlar sharhi. Amerikalik psixolog P.Torrens fikricha, kreativlik muammo yoki ilmiy farazlarni ilgari surish, farazni tekshirish va o'zgartirish, qaror natijalarini shakllantirish asosida muammoni aniqlash, muammo yechimini topishda bilim va amaliy harakatlarning o'zaro qarama-qarshiligiga nisbatan ta'sirchanlikni ifodalaydi. Boshqa har qanday sifat kabi kreativlik ham birdaniga shakllanmaydi. Kreativlik muayyan bosqichlarda izchil shakllantirib va rivojlantirilib boriladi[1].

Dj.Piagetning yondashuvi nuqtai nazaridan ifodalansa, kreativlik "muayyan soha bo'yicha o'zlashtirilgan puxta bilimlar bilan birga yuqori darajada noodatiy ko'nikmalarga ham ega bo'lish"[2; 65-bet] demakdir.

Patti Drapeau nuqtai nazariga ko'ra kreativ fikrlash, eng avvalo, muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash sanaladi[3].

T.Kreminning ijodiy ta'lim g'oyasiga ko'ra, tarbiyachi-pedagogning ijodkorligi bolalar uchun o'rganishni yanada qiziqarli va samarali qilish imkonini beradi[4]. Tarbiyachi-pedagogning ijodkorligi "bolalarning ijodiy kuchli tomonlarini" keltirib chiqaradi.

"O'zgaruvchan dunyoda tarbiyachi-pedagoggar tayyorlash tizimining hozirgi rivojlanishida, bo'lajak tarbiyachi-pedagog empatiya, sezgirlik va o'qitishga shaxsiy munosabatni namoyish eta olishi kerakligini hisobga olish kerak. Aynan ijodkorlik tarbiyachi-pedagogga bolalar bilan birgalikda va teng hamkorlikda ishlash uchun qo'shimcha imkoniyat beradi" [5, 69-bet].

F.V.Sharipov tomonidan kasbiy faoliyatga tayyorgarlikning turli darajalari belgilangan. Mazkur darajalar asosida bolalarni kreativ faoliyatga tayyorgarlik darajalari quyidagi jadval bo'yicha loyihalashtiriladi (1-jadval) [6. 49-bet].

2

№	Darajalar	Ko'rsatkichlar
1.	shaxsiy-kreativ	kreativ faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan shaxsiy qobiliyatlarni shakllantirish;
2.	funksional-kreativ	kreativ faoliyat zarur bo'lgan jismoniy va aqliy resurslardan foydalana olish qobiliyati;
3.	shaxsiy-faoliyatli-kreativ	o'ziga yuklatilgan muammoli topshiriqlarni samarali bajarishga imkon beradigan kreativ, shaxsiy fazilatlar va malakalarning yaxlit namoyon bo'lishi.

S.N.Glazachev va uning hammualliflari yozganidek, tarbiyachi-pedagogning subyektivligi "shaxsiy ahamiyatga ega va ijtimoiy jihatdan aniqlangan ehtiyojlar, qiziqishlar, pedagogik maqsad va vazifalarni ijodiy amalga oshirish uchun obyektiv imkoniyatlar va subyektiv qobiliyatlarning dialektik birligida" ifodalanadi [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagog-tarbiyachilarning umumiy kasbiy kompetentsiyasi tarkibidagi kreativ kompetentsiyani tushunish muammosi bo'yicha xorijiy va mahalliy tajribani tahlil qilish pedagog shaxsini professional sifatida rivojlantirish uchun mavjud shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda zamonaviy tarbiyachi-pedagogning kreativ kompetentsiyasini rivojlantirishning ahamiyati haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Ushbu maqola doirasida tarbiyachichining subyektivligini tavsiflovchi nazariya va tushunchalar, pedagogik faoliyatda kreativlik va ijodkorlikni tushunishga yondashuvlar, pedagogik ta'limda kompetentsiyaga asoslangan yondashuvlar tahlil qilindi va tizimlashtirildi. Tadqiqot maqsadiga erishish uchun biz pedagog-tarbiyachiining kreativ kompetentsiyasining mohiyati va tuzilishini ishlab chiqdik.

Muhokama va tahlil. Kreativ kompetentlik – bu tarbiyachi-pedagogning innovatsion fikrlash, noan'anaviy yondashuvlarni topa olish, o'quv jarayoniga ijodiy yondashish va muammolarni original tarzda hal qilish qobiliyati[8]. Bu kompetentlik quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

ijodiy fikrlash: yangi g'oyalarni yaratish va amalga oshirish qobiliyati;
moslashuvchanlik: tarbiyachi-pedagoglarning turli ehtiyojlariga moslashish va noan'anaviy vaziyatlarda yechim topish;

innovatsion faoliyat: pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llash[9].

O'quv tajribasi topqirlik, fikr yuritish qobiliyati, boshqalar bilan munosabatlardagi muammolarni hal qilish va yangi bilimlarni o'qitish faoliyatiga integratsiya qilish istagi kabi shaxsiy fazilatlar bilan belgilansa, tarbiyachi-pedagoglar muvaffaqiyatli tarbiyachi-pedagog bo'lishni o'rganadilar [10].

Umuman kreativlikni samarali yoki konstruktiv faoliyat deb hisoblash mumkin, ijodkorlik esa umuminsoniy qobiliyatdir, ijodiy faoliyat orqali ijodkor shaxsni rivojlanishga undaydi. Kreativlik yangi moddiy mahsulot yaratish yoki inson hayotining ma'naviy tarkibiy qismini o'zgartirish va yaxshilash imkonini beradi.

Aynan ijodiy faoliyat tarbiyachi-pedagogga noaniqlikni bolalar uchun tushunarli bilimga aylantirish imkonini beradi, ijodkorlik ham jarayon, ham faoliyat sifatida sinf bilan ishlashning pedagogik amaliyotida yordamchi vositadir.

Kreativlik tarbiyachi-pedagog dunyosining o'ziga, boshqalarga va butun dunyoga nisbatan kasbiy qiyofasida amalga oshiriladigan alohida shaxsiy ma'noga aylanishi mumkin. Pedagogik faoliyatdagi ijodiy boshlang'ich o'qitish jarayonida o'zini o'zi anglashning eng yuqori nuqtasidir. Pedagogik faoliyatda kreativlik odatdagi o'qitish va o'rganilganligi, o'z-o'zini bo'ysundirish xususiyatlari, asosan "xayolot" kontseptsiyasidan, odatda "fantaziya" kontseptsiyasidan ajratish qobiliyatini yaratishga imkon beradi [11].

Kreativlik bu jihatdagi yagona, yaxlit xususiyat sifatida shaxsning ijodiy qobiliyatini, muayyan sohada ijodiy faoliyatni amalga oshirish qobiliyatini belgilovchi individual xususiyatlar va qobiliyatlarning kombinatsiyasi orqali ifodalanishi mumkin [8].

Tarbiyachi-pedagogning ijodiy shaxsiyati quyidagi ko'rinishlarda yuqori kasbiy intellektni o'z ichiga oladi:

tashabbuskorlik;

ijodiy shubhaga moyillik;

yangilik hissi;

g'ayrioddiylik;

bilimga chanqoqlik.

Pedagogik faoliyatda ijodkor, innovatsion shaxs atrofdagi dunyoni boyitadi, shaxsning hissiy tarkibiy qismini o'zgartiradi.

Bundan tashqari, professionalning ijodiy amalga oshirilishi psixologik farovonlik tajribasida barqarorlikni saqlashga imkon beradi. O'z navbatida, kreativ kompetentsiya "umumiy kasbiy kompetentsiyaning yuzi" sifatida pedagogik faoliyatda kasbiy bilimlarni umumlashtirish, sintez qilish va muvofiqlashtirish imkonini beradi.

F.V.Sharipovning so'zlariga ko'ra, kasbiy faoliyatning boshqa kompetensiyalari qatorida kreativ kompetentsiya ham pedagogik faoliyatga munosib tarzda kiritilgan. Uning fikricha, kreativlik "ijodiy iqtidor darajasi"ni aks ettiradi va "ijod etish qobiliyati"ni ochib beradi, bu esa shaxsning ijodiy jarayonda amalga oshirishini belgilaydi, bunda tarbiyachi-pedagogning ijodkorligi zaruriy sifat sifatida namoyon bo'ladi [6].

Kasbiy kompetentsiya tarkibidagi ijodkorlik mavjud tajribaning standart xususiyatidan tarbiyachi-pedagog, tarbiyachi-pedagog yoki tarbiyachi-pedagogning shaxsiyatini o'zgartirishga olib keladigan bilimlarni qayta qurishga o'tish imkoniyatini yaratadi. Tarbiyachi-pedagogning ijodiy faoliyati doirasida ijodkorlik kasbiy muammolarni hal qilishga mazmunli va ongli yondashish imkonini beradi. Murakkab hodisa sifatida tarbiyachi-pedagog ijodiyoti ikki darajadagi ijod qilish qobiliyatining tarkibiy qismlarini amalga oshirish jarayoni sifatida qaraladi: individual va boshqaruv.

Mazmuni jihatidan kreativlik tarbiyachi-pedagogning yangi narsa yaratish tajribasi (zakovati) va harakatlantiruvchi kuchlaridan (motivatsiyasidan) iborat. Shu bilan birga, ijodkorlik tarbiyachi-pedagogning qadriyatlaridan biri bo'lishi kerak.

Kreativ kompetentsiya o'z-o'zini ijodiy namoyon etishning to'rtta asosiy kompetentsiyasini o'z ichiga oladi. Shuning uchun biz tarbiyachi-pedagog shaxsida ushbu kompetensiyalarni belgilashimiz mumkin:

1. "Bilim va ko'nikmalarni kengaytirish" (tarbiyachi-pedagog ongli ravishda o'z tajribasidan tashqari yangi bilim va ko'nikmalarga murojaat qiladi).

2. "Yangi g'oyalarni o'zlashtirish" (tarbiyachi-pedagogning ilhomi turli yangi g'oyalar asosida "kelishicha, oldindan baho va tahrirsiz" shakllanadi).

3. "Atrof-muhit bilan o'zaro munosabatlarni boshqarish" (tarbiyachi-pedagogning ilhomi ijtimoiy muloqotga ijobiy bog'liq; tarbiyachi-pedagog ijtimoiy muhitda yangi va yangi g'oyalarni olishga intiladi).

4. "Qiyinchiliklarni izlash va qiyinchiliklarga tayyor bo'lish" (tarbiyachi-pedagog qiyinchiliklarga tayyor va muvaffaqiyatsizlik bilan muvaffaqiyatli kurashadi).

Bizning fikrimizcha, ijodiy amalga oshirishga tayyorlik pedagogik faoliyatdagi mutaxassisning yuqori malakasini ajratib turadi va pedagogikada ijodkorni ochib beradi. Boshqacha aytganda, tarbiyachi-pedagoglarning kreativ kompetentsiyasini rivojlantirishni innovatsion ta'lim doirasida ko'rish mumkin. Shu nuqtai nazardan, ijodkorlik kasbiy tatbiq etishda innovatsiya mavjudligi nuqtai nazaridan taqdim etiladi.

Kreativliklik tarbiyachi-pedagoglarning ishiga muhim funktsional komponentni olib keladi: taqdimotni tashkil etish va o'tkazishga tayyorlik.

Shunday qilib, muvaffaqiyatli tarbiyachi-pedagog o'quvchi bilan o'zaro munosabatda o'z ishiningsamaradorligini aks ettiradi, tahlil qiladi, tekshiradi va tashxis qo'yadi. Bundan tashqari, tarbiyachi-pedagoglarning va tarbiyachi-pedagoglarning o'zlari o'z bolalaridan ijodkorlikni kutishadi; Ijodkorlik tarbiyachi-pedagoglarning tomonidan kognitiv, motivatsion va shaxsiy komponentlar orqali aniqlanadi.

Natijalar.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida tarbiyachilarning kreativligini rivojlantirishda:

✚ o'quv materialiga munosabati;

✚ ta'lim maqsadining aniq belgilanishi;

✚ ta'lim mazmunining puxta asoslanishi;

✚ o'quv jarayonining samarali, qiziqarli tashkil etilishi;

✚ ta'lim jarayonini tashkil etishga ijodiy yondashuvi;

✚ ta'lim jarayonida didaktik, zamonaviy texnik vositalardan o'rinli, maqsadli va samarali foydalanish;

✚ o'quv materialini mohiyatini to'la ochib berilishi uchun maqbul metodlarning to'g'ri tanlanganligi;

✚ o'quv mashg'uloti jarayonida tarbiyalanuvchilarning ehtiyoj, xohish-istak, qiziqishlariga tayanilgan holda samarali shaklda tashkil etilishi;

✚ tarbiyalanuvchiga samimiy, ishonch bilan yondashishi, ularni hurmat qilishi, ularda ta'lim olishga bo'lgan motivatsiyani shakllantira olishi;

✚ mashg'ulotlar jarayonida har bir tarbiyalanuvchining individual, shaxsiy xususiyatlari, shuningdek, ruhiy faolligining inobatga olinishi;

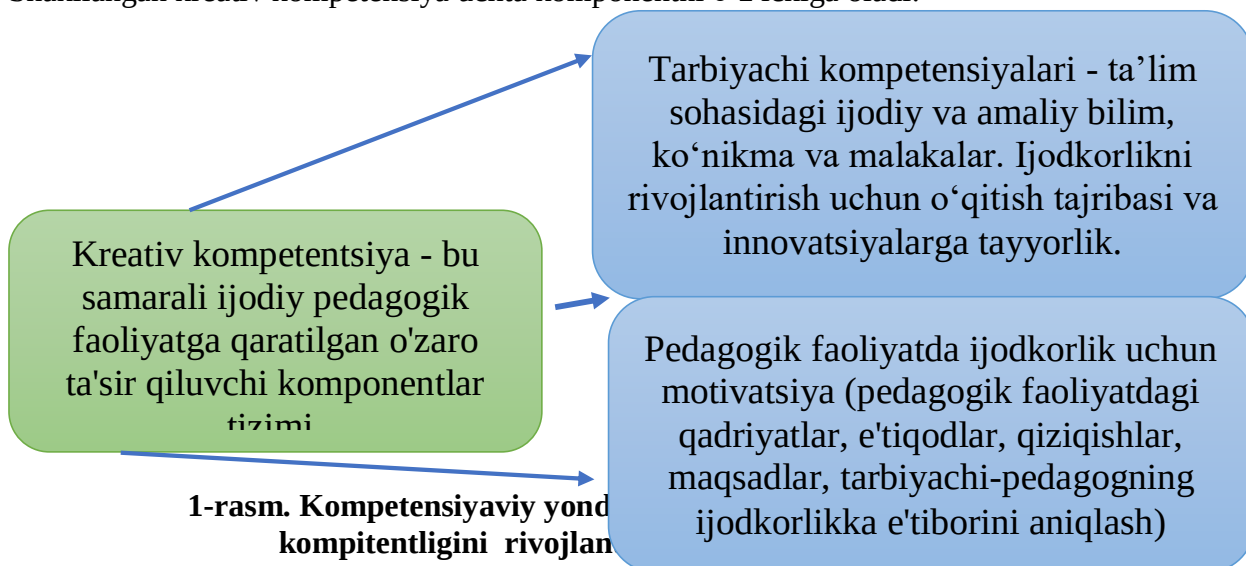
✚ ta'lim maqsadiga muvofiq kutilayotgan natijaning aniq belgilanganligi nihoyatda muhim hisoblanadi.

Ushbu fazilatlarning mavjudligi, bizning fikrimizcha, bilim va individual kompetensiyalarni pedagogik faoliyatning amaliy amalga oshirilishiga aylantirishga qaratilgan

e'tiborni belgilaydi, ya'ni kreativ kompetentsiya ijodkorlikni shaxsning alohida mulki sifatida kasbiy faoliyatda amalga oshirishni nazarda tutadi va ma'lumki, faoliyat dunyoni o'zgartirishga qaratilgan. Ehtimol, o'qitishda namoyon bo'ladigan kreativlik tarbiyachi-pedagogning pedagogik o'zaro ta'siriga kiritilgan innovatsiyalar orqali ta'lim tizimini ichkaridan o'zgartiradi.

Tadqiqotchilarning nazariyalari va kontsepsiyalarini umumlashtirib, shuni aniqlash mumkinki, kreativ kompetentsiya tarbiyachi-pedagog shaxsining yaxlit, integral xususiyatini anglatadi, shaxsiy ijodkorlik, kreativ salohiyat, ijodiy potensial nuqtai nazaridan "men" ning shakllangan qiyofasini, ijodiy pedagogik faoliyatga motivatsiyani tarbiyachi-pedagogning umumiy kasbiy, umumiy madaniy va kasbiy qobiliyatlari bilan uyg'unlashtirishda namoyon bo'ladi.

Biz bergan ta'rif kreativ kompetensiyani strukturasi ekanligini ko'rsatadi. Quydagi rasmda uchta komponentdan iborat tarbiyachining kreativ qobiliyatlari tuzilishi modeli ko'rsatilgan. Shakllangan kreativ kompetentsiya uchta komponentni o'z ichiga oladi:

Kreativ kompetentsiyani uch komponentli tuzilma sifatida ko'rib chiqsak, shuni aytishimiz mumkinki, uning shakllanishi materiallardan samaraliroq va rang-barang foydalanishni ta'minlaydi, chunki tarbiyachi-pedagoglarning o'qitishning har bir bosqichida nimani o'z ichiga olishi kerakligi masalasiga bir nechta yechimlarni taklif qilishlari mumkin. Tarbiyachi-pedagoglarning mavjud materialni o'zgartirishning yangi usullarini osonroq ko'rishlari mumkin, shunda pedagogik o'zaro ta'sirlar ta'lim maqsadlariga, o'quvchilarning ehtiyojlariga va o'rganish kontekstiga moslashtirilishi mumkin.

Tarbiyachi-pedagoglarning tanlangan usulning o'ziga xosligi bilan cheklanmaydi; Ijodkorlik ularga o'quvchilarga bilim va ko'nikmalarni katta hajmdagi bilim va ko'nikmalarni o'rganishga jalb qilish va qiziqishni oshirishga imkon beradigan eklektik qator tanlash imkonini beradi. Shunday qilib, ijodiy qobiliyatning muvaffaqiyatli rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar aniqlanadi:

- shaxsiy xususiyatlar;
- tarbiyachi-pedagogning ta'lim va ta'lim tajribasi;
- yangi kasbiy tajribaga ega bo'lish motivatsiyasi;
- ta'lim muhiti.

Bu omillar orasida ta'lim-tarbiya jarayonida ijodiy ko'nikmalarni egallashga, kasbga fidoyilikka e'tibor qaratilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Kreativ kompetentsiyani rivojlantirish strategiyalari tarbiyachi-pedagoglarning ijodiy usullar, vositalar va vositalardan foydalanishga o'rgatish, o'quvchilarga qaratilgan pedagogik faoliyatni tashkil etish, multimedia yordami, ta'lim mazmuni, ijodkorlik va real hayot o'rtasidagi bog'liqlikni hisobga olgan holda sinf va guruhlarini boshqarish ko'nikmalarini o'rgatish, tafakkurda yangilik

va ijodkorlik namoyon bo'lishini rag'batlantirishni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, kreativ kompetentsiyani shakllantirish shaxsiy motivatsiya, ijodiy faoliyat va ijodiy jarayon tarkibiy qismlarining turli fanlar bo'yicha bilim, ko'nikma va o'qitish qobiliyatlari bilan kesishishi bilan belgilanadi.

Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, tarbiyachi-pedagoglar o'zlarining ichki resurslarini rag'batlantirish va oshirish orqali o'qitish jarayonida ijodkorlikning ahamiyatini strategik tushunishga tayyor bo'lishlari kerak.

Xulosa va tavsiyalar.

Ta'kidlash joizki, kreativ kompetentsiya ijodkorlikning mohiyatini chuqur anglash, o'qitish va o'qitishning ijodiy usullari va dasturlari haqida chuqur va keng g'oyalar mavjudligi shartida shakllanishi mumkin.

Kreativ kompetentsiya nafaqat olingan kasbiy bilimlar, rivojlangan ko'nikma va qobiliyatlarni o'z ichiga oladi, balki tarbiyachi-pedagog uchun ijodkorlik va birgalikda ijod qilish uchun zarur bo'lgan shaxsiy xususiyatlarni, shuningdek, tarbiyachi-pedagog dunyosining kasbiy qiyofasining qiymat-semantik va motivatsion tarkibiy qismlarida ifodalangan pedagogik faoliyatga yo'naltirilgan (yo'naltirilgan) xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Kreativ kompetentsiya pedagogik faoliyatda sifat jihatidan yangi natijalarga erishish imkonini beruvchi ijodiy kompetensiyalar va shaxsiy xususiyatlar asosida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Torrance, E.P. (1962). Guiding creative talent. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. doi: 10.1037/13134-000
2. Piaget J. La psychologie de Intelligence. Paris: Colin [Armand Colin], 1999. 212 p.
3. *Drapeau Patti*. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). - Alexandria - Virginia, USA: ASCD, 2014. 4.
4. Cremin, T. (2009). "Creative teachers and creative teaching", Wilson, A. (ed.). Creativity in Primary Education, 2nd ed., Achieving QTS Cross-Curricular Strand. Exeter: Learning Matters, pp. 36–46. Available at: https://www.academia.edu/19272408/Creative_teachers_and_creative_teaching (in English)
5. Tarbiyachining kasbiy kompetenti va mahorati: o'quv qo'llanma / Tuzuvchi mualliflar: X. Meliyev, O. Jamoldinova. K. Risqulova. – Toshkent: Zarvaraq nashriyoti, 2021 – 288 b.
6. Шарипов Ф.В. Психолого-педагогические аспекты развития креативности учащихся // Успехи современного естествознания. – 2014. – № 10. – С. 61–70. – URL: <https://natural-sciences.ru/ru/article/view?id=34246>
7. Glazachev, S. N., Kashlev, S. S., & Sokolova, N. I. (2010). "Sub"ektnost' pedagoga kak kul'turosoobraznaya potrebnost' obshchestva" [The subjectivity of the teacher as a cultural need of society], Vestnik Rossijskogo universiteta družhby narodov. Seriya: Psihologiya i pedagogika, № 3, pp. 40–45 (in Russian).
8. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari / Muslimov N.A., va b.qalar. – Toshkent, 2015. – 120 b.
9. Djurayeva B.R., Tojiboyeva H.M., Nazirova G.M. "Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning zamonaviy tendensiyalari" – Toshkent, O'zPFTTI nashriyoti, 2015-yil, 198-bet.

Tosheva Dildora Iskandarovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti, Pedagogik ta'lim kafedrası dotsent (PhD).
Nuriddinov Sanjar Sultonovich,
Buxoro Psixologiya va xorijiy tillar instituti
"Pedagogika nazariyasi va tarixi" fakulteti I-bosqich magistri

O'QITUVCHINING INNOVATSION FAOLIYATI VA KREATIVLIGI

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'qituvchining innovatsion faoliyati va uning kreativlik qobiliyatlarining o'ziga xosliklari, kreativlik, ya'ni ijodkorlik, yangi g'oyalar, usullar yaratish to'g'risida so'z boradi. Maqolada innovatsion faoliyatda kreativlik o'rni qanchalik muhimligiga to'xtalib, kreativlikni shakllantiruvchi metodlar va ularning qo'llanilishiga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion faoliyat, kreativlik, ijodkorlik, yangi g'oyalar, yangi mahsulotlar, texnologiya, ilm-fan, raqobatbardoshlik, ijodiy muhit, takomillashtirish.

Abstract: This article talks about the role and importance of creativity in innovative activities, creativity, i.e. creativity, creation of new ideas, methods. The article focuses on the importance of the role of creativity in innovative activities, and special attention is paid to the methods that shape creativity and their application.

Key words: innovative activity, creativity, creativity, new ideas, new products, technology, science, competitiveness, creative environment, improvement

Аннотация: В данной статье говорится о роли и значении творчества в инновационной деятельности, творчестве, т.е. творчестве, создании новых идей, методов. В статье акцентируется внимание на значимости роли креативности в инновационной деятельности, особое внимание уделяется методам формирования креативности и их применению.

Ключевые слова: инновационная деятельность, креативность, креативность, новые идеи, новая продукция, технологии, наука, конкурентоспособность, творческая среда, совершенствование.

Kirish. Bugungi kunda bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion faoliyatini tashkil etish, ularni kreativ, kasbiy kompetentlikka ega, har tomonlama yetuk va barkamol shaxs qilib o'stirish oliy ta'lim muassasalari va bugungi kun pedagoglarining vazifasi etib belgilangan. Bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlashda asosiy rol o'ynaydigan omillardan biri bu kreativlik hisoblanadi.

Kreativlik - bu yangi va original g'oyalar, yechimlar yoki mahsulotlar yaratish qobiliyati. Bu insonning o'ziga xos fikrlash, muammolarni hal qilish va yangi narsalarni yaratish qobiliyatini ifodalaydi. Kreativlik ko'pincha san'at, ilm-fan, texnologiya va kundalik hayotda qo'llaniladi. Bu jarayon odatda intuitiv va mantiqiy fikrlashni birlashtiradi, shuningdek, mavjud bilim va tajribalarni yangi kontekstlarda qo'llashni talab qiladi. Shu jumladan, mamlakatimizda pedagogik innovatsiyalarni rivojlantirish muammolari ustida ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Innovatsion faoliyatni pedagogik nuqtai nazardan ko'rib chiqilib bo'lajak o'qituvchilarni birgalikdagi ijodiy faoliyatga o'rgatish, kreativ yondashuv asosida talabalarni innovatsion faoliyatga tayyorlash, innovatsiya va an'analar integratsiyasi asosida talabalarni ma'naviy ruhda tarbiyalash, innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kun bo'lajak pedagoglaridan faoliyatga innovatsion yondashish, o'z sohasida ilmiy ijodiy ishlarni olib borishni talab etadi. Zero kreativ pedagog ta'lim jarayonini sifatli tashkil etadi, dars jarayonini qiziqarli olib boradi, hamda ta'lim oluvchining intellektual salohiyatini o'stirishga yordam beradi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili: Uzluksiz ta'lim tizimida ta'lim-tarbiya jarayonini rivojlantirish, takomillashtirish ehtiyoji bilan bu jarayonni amalga oshiruvchi o'qituvchilarning tayyorgarlik darajasining talab darajasida emasligi o'rtasidagi pozitiv (ijobiy) ziddiyatlar

natijasida pedagogikada “innovatsiya”, “innovatsion faoliyat”, “innovator”, “innovatsion pedagogika”, “ta’limda innovatsion jarayonlarni boshqarish” kabi tushunchalar XX asrning 60-yillarida AQSh va G’arbiy Yevropa mamlakatlarida “Ta’lim texnologiyasi tushunchasi e’tirof etilgan vaqtda paydo bo’ldi. I.Shumpater va N.Kondratyevlar “innovatsiya” tushunchasining ilk va ulkan nazariyachilaridan hisoblansalar, K.Angelovskiy, V.A.Slastyionin va boshqalar o’z ilmiy tadqiqotlarida innovatsion faoliyat pedagogik faoliyatning alohida shakli ekanligini isbotlashga harakat qildilar va bu borada muayyan natijalarga erishgan olimlar deb tan olindilar.

Ilmiy ishlar va mavjud amaliyot tahlili shuni ko’rsatadiki, innovatsion faoliyatni shakllantirishda kreativlik bugungi kun uchun zaruriy shartlardan biridir. Kreativlikni rivojlantirish uchun o’qituvchi o’quv jarayoni uchun maxsus ijodiy muhit yaratish yo’llarini izlashi, dars davomida kreativlik asosida bajariladigan topshiriqlarni qo’llash orqali, o’quvchi yoshlarni fikrlarini teran bayon qilishga jalb qilishi mumkin va zarur.

Dastavval Sh.R.Toshpulatov “Innovatsion faoliyat - yangi bilim va texnologiyalarni yaratish, ularni ishlab chiqarish jarayonlariga joriy etish” deb ta’riflaydi. U innovatsion faoliyatning iqtisodiy o’sish va raqobatbardoshlikni oshirishdagi ahamiyatini alohida ta’kidlaydi. Olimning fikricha o’qituvchining kasbiy faoliyatiga noodatiy yondashishi yoki chuqur bilimga egaligi va uni to’g’ri qo’llashi ta’limning sifatini oshirishga xizmat qiladi va bu ta’lim oluvchini ham bir muncha faollashtiradi.

Shu bilan bir qatorda A. M.Abdukarimov innovatsion faoliyatni yangi g’oyalarni amaliyotga tatbiq etish va bu orqali iqtisodiy tizimda yangiliklarni yaratish jarayoni sifatida tasvirlaydi. U innovatsiyaning iqtisodiy o’sishga ta’siri, raqobatbardoshlikni oshirish va resurslarni samarali boshqarishdagi o’rnini ta’kidlaydi. Shunga ko’ra ta’limni rivojlantirish o’qituvchining kasbiy faoliyatida yaratuvchanlikni oshirishni talab etadi. Ta’lim rivojlangan jamiyatda esa ilm-fan taraqqiy etadi, iqtisodiy o’sish bo’ladi.

Innovatsion faoliyatga Z.X.Mirzaev quyidagicha ta’rif berib o’tadi. Olim innovatsion faoliyatni "yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va ular yordamida iqtisodiyotni modernizatsiya qilish" deb ta’riflaydi. U, shuningdek, kreativlik va innovatsiya o’rtasidagi bog’liqlikni ko’rsatadi. Uning fikricha ijodkor shaxs faoliyatida yangilik olib kiradi, jarayonni tizimli va texnologik amalga oshiradi, bu esa samarali maxsulotni yoki jarayonni yuzaga keltiradi.

S. S. Gulomov esa innovatsion faoliyatni "texnologik va ilmiy yangiliklar yaratish, ularni iqtisodiy jarayonlarga qo’llash" deb ta’riflaydi. U innovatsiyaning iqtisodiyotdagi o’rnini, uning jamiyatda barqaror rivojlanish va farovonlikka erishishda tutgan roli va ahamiyatini alohida ajratadi.

Innovatsiya (ing.innovations-kiritilgan yangilik, ixtiro) maqsadga qaratilgan o’zgarish bo’lib, qo’llanish sohasidagi tizimni bir holatdan sifat jihatidan yangi holatga o’tkazish, uni tubdan takomillashtirishni, innovatsion jarayon-yangilikni yaratish, o’zlashtirish, qo’llash va tarqatishdagi kompleks faoliyatni anglatadi.

Pedagogik adabiyotlarda innovatsiya jarayonining quyidagi bosqichlari qayd etiladi:

1.Yangi g’oya tug’ilishi yoki konsepsiyasini paydo qilish bosqichi, u kashfiyot bosqichi deb ham yuritiladi.

2.Ixtiro qilish, ya’ni yangilik yaratish bosqichi.

3.Yaratilgan yangilikni amalda qo’llay bilish bosqichi.

4.Yangilikni yoyish, uni keng tatbiq etish bosqichi.

5.Muayyan sohada yangilikning hukmronlik qilish bosqichi. Bu bosqichda yangilik o’zining yangiligini yo’qotadi, uning samara beradigan muqobili paydo bo’ladi.

6.Yangi muqobilik asosida, almashtirish orqali yangilikning qo’llanish doirasini qisqartirish bosqichi.

Pedagogik innovatsiyada R.N.Yusufbekova innovatsion jarayon tuzulmasining uch blokini farqlaydi.

1-blok. Pedagogikadagi yangini ajratish bloki. Bunga pedagogdagi yangi, pedagogik yangilikning tasnifi, yangini yaratish shart-sharoiti, yangilikning me’yorlari, yangining uni

o'zlashtiri va foydalanishga tayyorligi, an'ana va novatorlik, pedagogikadagi yangini yaratish bosqichlari kiradi.

2-blok. Yangini idrok qilish, o'zlashtirish va baholash bloki: pedagogik hamjamiyatlar, yangini baholash va uni o'zlashtirish jarayonlarining rang-barangligi, pedagogikadagi konservatorlik va novatorlik, innovatsiyalar muhiti, pedagogik jamiyatlarning yangini idrok etish va baholashga tayyorligi.

3-blok. Yangidan foydalanish va uni joriy etish bloki, ya'ni yangini tadbqiq etish, foydalanish va keng joriy etish qonuniyatlari va turlaridir.

Innovatsion faoliyatga berilgan bu ta'riflardan uning mohiyatini tushunib yetish mumkin. Shu bilan bir qatorda kreativlik tushunchasiga ham bir oz to'xtalish joizdir. Zero ular mohiyatan bir-biriga bog'liq bo'lsada ammo faoliyat jarayonida o'ziga xoslikka egadir.

Guilford kreativlikni "yangi va original g'oyalarni yaratish" deb ta'riflagan. J. P. Guilford – kreativlikni "fikrlashning kengligi va moslashuvchanligini" o'rganishga qaratdi.

Kreativlik va innovatsiya sohasida yetakchi olimlardan biri Teresa Amabile bo'lib, u kreativlikning tashkilotlar va jamoalardagi ahamiyatini o'rganib chiqqan. Uning tadqiqotlariga ko'ra, kreativlikning rivojlanishi uchun tashqi sharoitlar, shu jumladan muvozanatli motivatsiya, resurslar va qo'llab-quvvatlash muhimdir. U, shuningdek, innovatsion faoliyatda jamoaviy va individual kreativlikning o'zaro bog'liqligini ta'kidlaydi.

Demak o'qituvchiniong kreativlik xususiyati bu ta'lim jarayonida paydo bo'ladigan pedagogik vazifalarni o'qituvchining har xil yechimlar uchun o'ziga xos, noyob, innovatsion g'oyalarni yaratish qobiliyatini belgilaydigan yaxlit sifatini tushunamiz. Bu o'qituvchining pedagogik muammoni o'z vaqtida ko'rish, uni hal qilishning kreativ yo'llarini ishlab chiqishi va ma'lum shablon bo'yicha emas, balki o'ziga xos bo'lgan usulda harakat qilishli bilan tavsiflanadi.

Psixolog olim E.P.Torrens ta'kidlaganidek shaxsning ijodiy fikrlashi va kreativligini rivojlantirishga yordam beradigan quyidagi shart-sharoitlar quyidagilardan iborat: ijodiy qobiliyatlar va ijodiy motivatsiyaning mavjudligi. Shu bilan birga, agar bu omillar bir-biriga to'g'ri keladigan bo'lsa, ijodiy qobiliyatlarning yuqori darajadagi namoyon bo'lishi mumkin.

- 1) aniq belgilangan va qat'iy nazoratdan farq qiladigan to'liq bo'lmagan holatlar;
- 2) kelgusi faoliyat uchun strategiya va vositalarni yaratish va ishlab chiqish;
- 3) mas'uliyat va mustaqillikni rag'batlantirish;
- 4) mustaqil ishlanmalar umumlashmalar, kuzatuvlarga e'tabor berish

Taniqli kreativlik tadqiqotchisi G. Ouch, kreativ fikrlashga to'sqinlik qiluvchi omillarni "aqliy qulflar", ya'ni hayot va kasbiy vaziyatlarni hal qilishga ijodiy yondashishga to'sqinlik qiladigan ongning kuchli munosabati deb ataydi. Uning fikriga ko'ra bunga quyidagilar kiradi:

- o'z-o'ziga ishonchsizlik;
- boshqalardan ko'ra yomonroq ko'rinishdan qo'rqish;
- barcha hayotiy va ta'limiy vaziyatlarni mantiq nuqtai nazaridan baholash odati;
- har doim amaliy bo'lishga intilish;
- umumiy qabul qilingan qoidalarga rioya qilish odati;
- faqat bitta to'g'ri javobni belgilash;
- noaniqlikdan qochishga moyillik;
- umuman va boshqalarga xato qilish mumkin emas degan ong osti fikrlash.

Bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash jarayonida kreativlikning shakllanishiga to'sqinlik qiladigan har qanday salbiy omillarni oldini olish lozim va bular OTMlarda olib boriladigan nazariy va amaliy mashg'ulotlar jarayonida amalga oshiriladi.

Tahlil va natijalar. Oliy ta'lim muassasalarida innovatsion faoliyatning subyekti o'qituvchi, uning shaxsiy imkoniyati hisoblanadi. Bunda o'qituvchi shaxsining ijtimoiy-madaniy, intellektual va axloqiy imkoniyatlari yuksak ahamiyatga molik bo'ladi. Hozirgi jamiyat, madaniyat va ta'lim taraqqiyoti sharoitida o'qituvchi innovatsion faoliyatiga zarurat tug'ildi.

O'qituvchining innovatsion faoliyatini samarali amalga oshirish bir qator shart-sharoitlarga bog'liq. Unga o'qituvchining tayinli muloqoti, aks fikrlarga nisbatan beg'araz munosabat, turli

holatlarda ratsional vaziyatning tan olinishini uqtirishga tayyorligi kiradi. Buning natijasida o'qituvchi o'z bilim va ilmiy faoliyatini ta'minlaydigan keng qamrovli mavzu (motiv)ga ega bo'ladi.

O'qituvchi faoliyatida o'z-o'zini faollashtirish, o'z ijodkorligi, o'z-o'zini bilish va yaratuvchiligi mavzu (motiv)lar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o'qituvchi shaxsining kreativligini shakllantirish imkoniyatini beradi. Yangilik kiritishning muhim sharti muloqotning yangi vaziyatini tug'dirishdir. Muloqotning yangi vaziyati-bu o'qituvchining o'z mustaqillik mavqeini mustahkamlashga, dunyoga, pedagogika faniga, o'ziga bo'lgan yangi munosabatni yarata olish qobiliyatidir.

O'qituvchi o'z nuqtai nazarlariga o'ralashib qolmaydi, u pedagogik tajribalarning boy shakllari orqali ochilib, mukammallashib boradi. Bunday vaziyatlarda o'qituvchining fikrlash usullari o'zgarib boradi, hissiy tuyg'ulari rivojlanadi. Keyingi sharti –bu o'qituvchining madaniyat va muloqotga shayligi.

O'qituvchining innovatsion faoliyati voqelikni o'zgartirishga, uning muammolari va usullarini yechishni aniqlashga qaratilgandir. O'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqot namunasining o'zgarishi innovatsion faoliyat shartlaridan biridir. Yangi munosabatlar an'analarda bo'lganidek, qistovlar, hukmga bo'ysunish kabi unsurlardan xoli bo'lishi lozim. Ular tenglarning ham hamkorligi, o'zaro boshqarilishi, o'zaro yordam shaklida qurilgan bo'lishi darkor. Ular munosabatlaridagi eng muhim xususiyati bu o'qituvchi va talabaning ijoddagi hamkorligidir.

Natijalari shuni ko'rsatadiki, innovatsion faoliyatda kreativlik yangi g'oyalar va yechimlarning yaratilishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Yangi texnologiyalar, mahsulotlar, xizmatlar va biznes modellari yaratish uchun kreativ fikrlash va ijodiy yondashuvlar zarur. Bu ilmiy tadqiqotlar va tajribalar yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish va amalga oshirish imkonini beradi. Ilmiy tadqiqotlar kreativlikning innovatsiyalarni tezlashtirish va ularning samaradorligini oshirishga qaratilgan muhim jihatlarni o'rganadi. Shu bilan birga, kreativlikning boshqaruv, tashkilotlar va texnologiyalar o'rtasidagi o'zaro aloqalardagi o'rni ilmiy jihatdan o'rganiladi.

Innovatsion faoliyatda kreativlikning ahamiyati, ayniqsa raqobatbardoshlikni oshirishga qaratilgan jarayonlarda namoyon bo'ladi. Yangi va noyob g'oyalar, mahsulotlar va xizmatlar yaratish orqali korxonalar bozorning o'zgaruvchan talablariga moslashadi, shu bilan birga, o'zlarining bozor ulushlarini kengaytiradi.

Ta'lim jarayonidagi kreativlik esa dars jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va uni yaratish, ta'lim oluvchilarni yaratuvchanlik xusiyatiga ega holda shakllantirishdan iboratdir.

Kreativlikning ilmiy ahamiyati shundaki, u muammolarni hal qilishda an'anaviy yondashuvlardan farqli ravishda yangi va noan'anaviy usullarni ishlab chiqishni ta'minlaydi. Bu, o'z navbatida, mavjud ilmiy nazariyalar va metodlarni yangilash yoki ularni ilg'or usullar bilan integratsiya qilish imkoniyatini yaratadi.

Innovatsion faoliyatda kreativlikni qo'llab-quvvatlash uchun oliy o'quv yurtlarida ochiq fikrli muhit yaratish zarur. Bu muhit talabalarni yangi g'oyalarni ilgari surishga, tajriba almashishga va yangiliklarni o'z vaqtida tatbiq etishga undaydi. Pedagoglar o'z talabalarini kreativ fikrlashga rag'batlantirib, innovatsiyalarni samarali joriy etish va raqobatbardoshligini oshirishga erishadilar.

Kreativlik nafaqat iqtisodiy sohada, balki jamiyatning ijtimoiy rivojlanishida ham katta ahamiyatga ega. Yangi ijtimoiy dasturlar, ta'lim tizimi, sog'liqni saqlash, ekologiya kabi sohalarda innovatsiyalarni amalga oshirish orqali jamiyatdagi muammolarni hal qilishda kreativ yondashuvlar muhim rol o'ynaydi.

Ta'lim tizimida kreativ fikrlash va innovatsion yondashuvlarni rivojlantirish jamiyatning kelajakdagi bilimli va ijodiy avlodini tarbiyalashga yordam beradi. Talabalar va yoshlarni ijodiy fikrlashga o'rgatish, ular kelajakda innovatsion faoliyatda muvaffaqiyatli bo'lishi uchun asos bo'ladi.

Shu tarzda, kreativlikning innovatsion faoliyatdagi o'rni va ahamiyati nafaqat ilmiy nuqtai nazardan, balki amaliyotda ham keng qo'llaniladi va har ikki yo'nalishdagi yuksalishlarni ta'minlaydi.

Xulosa. Shuni aytish joizki, ushbu maqolada innovatsion faoliyatda kreativlikning o'rni va ahamiyati uning faoliyatda qanday ta'sir qilishi, jarayonni tizimli va texnologik tashkil etishda ahamiyati nimadan iborat ekanligi aks ettirilgan. Innovatsion faoliyatda kreativlik va texnologiyalar o'rtasidagi o'zaro aloqalar haqida juda ko'p gapirilgan, ularning amaliy integratsiyasi, ayniqsa texnologik yondashuvlarning kreativlikni qanday rivojlantirishi haqida fikr bildirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. A. M. Abdukarimov. Innovatsion iqtisodiyotning nazariy asoslari. Tashkent: O'zbekiston fanlar akademiyasi nashriyoti.2007.
2. J. P. Guilford. "The Nature of Human Intelligence". - Kreativlikni o'rganishda asosiy manbaalardan biri.1967
3. S. S. Gulomov. Innovatsiya va raqobatbardoshlik. Tashkent: O'zbekiston iqtisodiyot akademiyasi.2016
4. T. M. Amabile. Creativity in Context. Westview Press.1996
5. Z. X. Mirzaev. Kreativ iqtisodiyot. Tashkent: O'zbekiston fanlar akademiyasi.2013.
6. Sh. R. Toshpulatov. Innovatsion faoliyatni boshqarish. Tashkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.2015.

Qalandarov Umidbek Ravshanbekovich,
UrDU tadqiqotchisi

RAHBARLIK VA ULARDA IRODAVIY SIFATLARNING RIVOJLANISHIGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada rahbarlik, unga turlicha yondashuvlar va ularning mazmun-mohiyati, rahbarlikda muvaffaqiyatga erishishdagi nazariy qarashlar tahlil qilingan. Shuningdek, rahbarlikning psixologiyada o'rganilishi keng ko'lamli ishlarni o'z ichiga olishi, rahbarlikda shaxsning yetakchilik qobiliyatlari, boshqaruv uslublari, motivatsiya va ta'sir o'tkazish mexanizmlari bilan bog'liq holda o'rganilishi tahlil qilingan, rahbarlikning psixologik jihatlari bo'yicha asosiy yondashuvlar keltirilgan.

Tayanch tushunchalar: rahbarlik, irodaviy xususiyatlar, yetakchilik qobiliyati, boshqaruv uslublari, rahbarlik psixologiyasi.

Аннотация: В статье анализируются лидерство, различные подходы к нему и их сущность, а также теоретические перспективы достижения успеха в лидерстве. Также анализируется, что изучение лидерства в психологии включает в себя широкий спектр работ, и что лидерство изучается в связи с лидерскими способностями человека, стилями управления, мотивацией и механизмами влияния, а также представлены основные подходы к психологическим аспектам лидерства.

Ключевые слова: лидерство, сила воли, лидерские качества, стили управления, психология лидерства.

Abstract: The article analyzes leadership, various approaches to it and their essence, as well as theoretical perspectives for achieving success in leadership. It also analyzes that the study of leadership in psychology includes a wide range of works, and that leadership is studied in connection with human leadership abilities, management styles, motivation and mechanisms of influence, and presents the main approaches to the psychological aspects of leadership.

Key words: leadership, willpower, leadership qualities, management styles, psychology of leadership.

Kirish. Rahbarlik insoniyat jamiyatining rivojlanish jarayonida muhim ahamiyat kasb etib, tashkilot va muassasalarning samarali faoliyat yuritishida asosiy omillardan biri hisoblanadi. Har qanday rahbar muayyan irodaviy xususiyatlarga ega bo'lishi lozim, chunki bu uning boshqaruv jarayonlarida muvaffaqiyatga erishishini ta'minlaydi. Rahbarlik – bu jamoa yoki tashkilotni boshqarish, unga yo'nalish berish, aniq maqsadlarga erishish jarayoni hisoblanadi. Samarali rahbar – bu nafaqat tashkilotning ish jarayonlarini to'g'ri yo'lga qo'ya oladigan, balki jamoani bir maqsad sari yetaklay oladigan shaxsdir.

Zamonaviy jamiyatda rahbarlik faqatgina boshqaruv faoliyati emas, balki shaxsiy namuna, strategik fikrlash, va ijtimoiy mas'uliyatni o'z ichiga olgan murakkab ijtimoiy-psixologik jarayondir. Har qanday tashkilot yoki jamoaning muvaffaqiyati rahbar shaxsiga, uning intellektual va irodaviy salohiyatiga bevosita bog'liq. Ayniqsa, irodaviy sifatlar - qat'iyatlilik, sabr-toqat, mustahkam xarakter, muammolarga bardoshli yondashuv - rahbarlik faoliyatining ajralmas komponentidir.

Mazkur maqolada rahbarlik faoliyatida irodaviy sifatlarning tutgan o'rni, ularning shakllanishiga ta'sir qiluvchi psixologik, ijtimoiy va tashkiliy omillar keng muhokama qilinadi. Shuningdek, samarali rahbarlarda ushbu sifatlarning rivojlanish mexanizmlari va ularni rivojlantirish yo'llari haqida so'z yuritiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Rahbarlik tushunchasini tahlil qilishda turli nazariy yondashuvlar mavjud bo'lib, ular quyidagilarga bo'linadi:

Xususiyatlar nazariyasi –ushbu yondashuvga ko'ra, rahbar bo'lish uchun inson tug'ma yetakchilik qobiliyatlariga ega bo'lishi kerak. Bu nazariya rahbarning shaxsiy xususiyatlari va fazilatlariga urg'u beradi.

Xulq-atvor yondashuvi –rahbarlik uslubi va rahbarning jamoa bilan qanday munosabatda bo'lishi asosiy omil sifatida qoraladi. Ushbu yondashuv doirasida demokratik, avtoritar va liberal rahbarlik uslublari ajratib ko'rsatiladi.

Vaziyatli yondashuv –rahbarlik samaradorligi muayyan sharoitlarga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Bu nazariyaga ko'ra, rahbar har xil holatlarda turlicha strategiyalarni qo'llashi lozim.

Transformatsion rahbarlik –ushbu yondashuvda rahbarning tashkilotda o'zgarishlarni amalga oshirishdagi roli, motivatsiya va ilhomlantirish qobiliyatlari muhim ahamiyatga ega.

Xizmatkor rahbarlik –rahbarning asosiy maqsadi o'z jamoasiga xizmat qilish, ularning ehtiyojlarini qondirish va rivojlanishiga ko'maklashishdir[4].

Rahbarlik bo'yicha turli zamonlarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar rahbarlikning mohiyatini, samaradorligini va uning shakllanish jarayonlarini chuqur tushunishga yordam beradi. Quyida rahbarlik bo'yicha muhim ilmiy tadqiqotlar keltirilgan: 1930-yillarda Kurt Levin va uning hamkasblari rahbarlikning turli uslublarni tahlil qilib, avtoritar, demokratik va boshqa uslublarning samaradorligi haqida tadqiqotlar olib borganlar. Tadqiqotlar natijasida demokratik rahbarlik eng samarali uslub sifatida tan olingan [1].

Fred Fiedler 1967-yilda rahbarlik samaradorligi rahbar va jamoa o'rtasidagi munosabatlarga hamda vaziyatga bog'liq ekanligini ko'rsatib berdi. U rahbarning shaxsiy fazilatlarini va tashkilotdagi muhit o'rtasidagi moslik muhim ekanligini ta'kidlagan[3].

Robert Blake va Jane Mouton tomonidan ishlab chiqilgan ushbu model rahbarlarning ishga va odamlarga bo'lgan e'tiboriga asoslangan rahbarlik uslublarini tahlil qilish imkonini beradi. Ular besh xil rahbarlik uslubini belgilab bergan.

Bernard Bass 1985-yilda transformatsion rahbarlik nazariyasini ishlab chiqib, rahbarlarning ilhomlantiruvchi va o'zgarishlarni amalga oshirish qobiliyatlari bo'yicha tadqiqotlar o'tkazdi. Unga ko'ra, transformatsion rahbarlar o'z jamoasini ruhlantirib, ularga ilhom baxsh etadigan yetakchilardir[5].

Daniel Goleman 1990-yillarda rahbarlikdagi muvaffaqiyatga ta'sir qiluvchi omillardan biri sifatida emosional intellektni o'rganib chiqdi. Tadqiqotlar rahbarning hissiy barqarorligi va hamdardlik qobiliyatlari muhim ekanligini ko'rsatdi.

Robert House 1976-yilda karizmatik rahbarlik nazariyasini ishlab chiqdi. Unga ko'ra, karizmatik rahbarlar o'z shaxsiyati, ta'sirchanligi va maqsad sari intilishi bilan boshqalarga motivatsiya bera oladi. Robert House tomonidan ishlab chiqilgan ushbu nazariya rahbarning asosiy vazifasi o'z xodimlariga to'g'ri yo'l-yo'riq berish va maqsadlarga erishish uchun ularni rag'batlantirish ekanligini ta'kidlaydi[8].

LMX (Leader-Member Exchange) Nazariyasi – Ushbu yondashuv rahbar va xodimlar o'rtasidagi individual munosabatlarning tashkilot samaradorligiga qanday ta'sir qilishini o'rganadi. Yaxshi munosabatlar tashkilotdagi muhitni yaxshilaydi va samaradorlikni oshiradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Raxbarlik, ishni tashkil qilish va unda yetakchilik xususiyatlarini namoyon bo'lishi yuzasidan o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, aytish mumkinki, raxbarlikdagi boshqaruvchanlik, kreativlik va tashabbuskorlik jihatlari hisobga olganda, "boshqaruvchanlik" omili bo'yicha, besh yildan ortiq mehnat tajribasiga ega bo'lgan rahbar kadrlarda yuqori natijalar qayd etilgan. Shuningdek, ularning boshqaruv jarayonlariga faol yondashuvi, o'z navbatida, jamoaning o'zgarishlarga tez moslashishi va innovatsion jarayonlarda muvaffaqiyatli ishtirok etishini ta'minlashga xizmat qilishi asoslandi. Tadqiqot natijalari rahbarlik ko'nikmalarini mustahkamlashda tajribaning asosiy rol o'ynashini ko'rsatdi. Ayniqsa, tajribali direktorlarning boshqaruv uslublari ko'proq samarali qaror qabul qilish, resurslarni to'g'ri taqsimlash va jamoaga o'z vaqtida motivatsiya berish jihatlari yaqqol sezildi. Ushbu rahbarlar o'zlarini innovatsion anglatadi jarayonlarda ishonchli his qilib, jamoani to'g'ri yo'naltira olishadi, bu esa boshqaruvning yuqori darajasini anglatadi. Jumladan,

boshqaruvchanlik omilining o'ziga xosligi shundaki, bevosita rahbarlik tajribasi bilan uzviy bog'liqdir. Rahbarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun u quyidagi asosiy irodaviy xususiyatlarga ega bo'lishi kerak:

Qat'iyatlilik – Rahbarning har qanday vaziyatda o'z fikriga ega bo'lishi va uni qat'iy himoya qila olishi muhim. Qiyin sharoitlarda ham u o'z qarorlaridan chekinmasligi lozim [2].

Mas'uliyatlilik – Rahbar o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishda mas'uliyatni his qilishi kerak. U har qanday qarorning natijasi uchun javobgar ekanligini anglab yetishi lozim.

Sabrlilik – Boshqaruv jarayonida turli qiyinchiliklar va muammolar yuzaga kelishi tabiiy hol. Rahbar sabr-toqat bilan muammolarni hal qila bilishi kerak.

Shijoat va jasorat – Qiyin sharoitlarda tezkor qaror qabul qilish va risklarni oldindan baholash rahbarning muhim jihatlaridan biridir.

O'zini nazorat qila olish – Emotsiyalarini boshqara oladigan, vaziyatni tahlil qilib, xulosa chiqaradigan rahbarlar odatda muvaffaqiyatga erishadilar.

Tashabbuskorlik – Rahbar har doim yangi g'oyalar bilan chiqishi, yangiliklarni joriy etishda faollik ko'rsatishi lozim.

Adolatparvarlik – Jamoa a'zolari bilan ishlashda rahbar har bir kishiga nisbatan adolatli bo'lishi, hech kimga nisbatan xolisona munosabatda bo'lishi kerak[5].

Rahbarlikning psixologiyada o'rganilishi keng ko'lamli ishlarni o'z ichiga oladi va rahbarlik shaxsning yetakchilik qobiliyatlari, boshqaruv uslublari, motivatsiya va ta'sir o'tkazish mexanizmlari bilan bog'liq holda o'rganiladi. Quyida rahbarlikning psixologik jihatlarini bo'yicha asosiy yondashuvlar keltiriladi:

Rahbarning shaxsiy xususiyatlari – Psixologiyada rahbar shaxsining temperament, xarakter va intellektual darajasi muhim omillar sifatida qaraladi. Masalan, ekstravert va ijtimoiy jihatdan faol rahbarlar odatda muvaffaqiyatli bo'ladi[5].

Motivatsiya nazariyalari – Maslowning ehtiyojlar ierarxiyasi, McClellandning ehtiyoj nazariyasi va Herzbergning motivatsiya modeli rahbarning xodimlarni qanday rag'batlantirishini tushuntirishga yordam beradi.

Kognitiv yondashuvlar – Ushbu yondashuv doirasida rahbarlik qaror qabul qilish, muammolarni hal qilish va strategik fikrlash jarayonlari bilan bog'liq ravishda o'rganiladi.

Rahbarlik va emotsional intellekt – Daniel Goleman tomonidan ishlab chiqilgan ushbu yondashuv rahbarning o'z hissiyotlarini boshqara olish qobiliyatiga e'tibor qaratadi. Emotsional intellekt yuqori bo'lgan rahbarlar xodimlar bilan samarali ishlay oladilar.

Ijtimoiy psixologik yondashuv – Rahbarlikni jamoaviy jarayon sifatida o'rganadi va rahbarning ijtimoiy ta'sir kuchi, obro'si hamda jamoa bilan o'zaro munosabatlarini tahlil qiladi.

Stres va rahbarlik – Rahbarning stressga chidamliligi va bosim ostida ishlash qobiliyati ham psixologiyada muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu borada Lazarus va Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stressni boshqarish strategiyalari muhim rol o'ynaydi[5].

Rahbarning irodaviy sifatlarini uning boshqaruvchilik faoliyatini muvaffaqiyatli olib borishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Bunday sifatlar nafaqat qaror qabul qilishda, balki ziddiyatli vaziyatlarda bardosh ko'rsatish, stressga chidamli bo'lish, va jamoani ruhlantirishda ham muhim rol o'ynaydi.

Irodaviy sifatlarining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar quyidagilardir:

1. Shaxsiy tajriba va tarbiya: Insonning bolalik davridan shakllangan xarakteri, oilaviy muhit, hamda yoshligida ko'rgan namunalar irodaning asosiy tamoyillarini belgilab beradi.

2. Psixologik tayyorgarlik: Rahbarlar uchun o'zini anglash, stressni boshqarish, va emotsional intellekt muhim omillardir. Bu irodani mustahkamlovchi psixologik resurslardir.

3. Ta'lim va treninglar: Yetakchilik ko'nikmalarini rivojlantiruvchi kurslar, treninglar va master-klasslar orqali rahbarlik irodasi kuchayadi. Mavjud muammolarni yechish uchun yangicha yondashuvlar ishlab chiqiladi.

4. Muayyan muhit va tashkilot madaniyati: Tashkilotda mavjud bo'lgan boshqaruv uslubi, qiymatlar tizimi, va jamoaviy ruhiyat rahbarning irodasini yo'naltirishda muhim ahamiyatga ega.

5. Motivatsion omillar: Rahbarning ichki motivlari, maqsad sari intilishi, hamda o'zini-o'zi rivojlantirishga bo'lgan ehtiyoji irodaviy kuchni rag'batlantiradi.

Shuningdek, rahbarlar orasida irodaviy sifatlarning rivojlanishi doimiy o'zgaruvchan muhit, innovatsion jarayonlar va raqobatbardosh sharoitlarda yanada muhim tus oladi. Bu holat ulardan moslashuvchanlik, chidamlilik va qat'iyatni talab qiladi. Muvaffaqiyatli rahbarlar odatda o'z irodasini boshqarishni o'rganadi, bu esa ularning samarali qaror qabul qilishiga olib keladi.

Xulosa. Rahbarlik faqat boshqaruv qobiliyatidan iborat bo'lmay, balki mustahkam iroda talab qiladigan murakkab jarayondir. Yuqorida sanab o'tilgan irodaviy xususiyatlar har qanday rahbarning muvaffaqiyatga erishishida muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy dunyoda muvaffaqiyatli rahbar bo'lish uchun inson nafaqat bilim va tajribaga, balki kuchli iroda hamda yetakchilik fazilatlariga ham ega bo'lishi lozim. Aytish mumkinki, rahbar xodimning irodaviy sifatini rivojlanganligi, boshqaruv jarayonidagi qat'iyat va muvozanat rahbarning strategik fikrlashi bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bu omil rahbar kadrlarining o'z vakolatlarini to'g'ri taqsimlashi va innovatsion jarayonlarni boshqarishda muvozanatni saqlashi uchun zarur sanaladi. Demak, tajribali rahbarlarning boshqaruvchanlik darajasida kuzatilgan yuqori natijalar, ularning resurslardan unumli foydalanishi va jarayonlarni oldindan rejalashtirishi bilan izohlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Fayzullayev A. "Boshqaruv psixologiyasi" – Toshkent, 2018.
2. Xodjayev R. "Rahbarlik va yetakchilik asoslari" – Toshkent, 2020.
3. Robbins S.P. "Organizational Behavior" – Pearson Education, 2019.
4. Yukl G. "Leadership in Organizations" – Pearson, 2021.
5. Maxmudov I. "Zamonaviy rahbarlik tamoyillari" – Toshkent, 2022.
6. Bass B.M. "Transformational Leadership" – Routledge, 1990.
7. Greenleaf R.K. "Servant Leadership" – Paulist Press, 1977.
8. Goleman D. "Emotional Intelligence" – Bantam Books, 1995.
9. Robbins S.P. "Organizational Behavior" – Pearson Education, 2019.

Salimov G'ayrat Muxamedovich,
BuxDU professori, pedagogika fanlari nomzodi
g.m.salimov@buxdu.uz;

MARIYA MONTESSORI METODIKASI MAKTABGACHA TA'LIMDA JISMONIY MASHG'ULOTLARDAGI AHAMIYATI

Anotatsiya: Ushbu maqolada Mariya Montessori maktabgacha ta'limda jismoniy mashg'ulotlarning muhimligini katta ahamiyatga ega. Bolalarning fizik va har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, mustahkam ravishda harakatlarni o'rganish, mustaqillik va avtonormal harakatlar, harakatlar va motorikani rivojlantirish, energiyani to'g'ri yo'naltirish, harakatlar orqali ko'nikmalarni rivojlantirish, bolalarning xususiyatlariga mos kelgan mashg'ulotlar qo'l va oyoq harakatlari tarbiyalovchi muhitni yaratish asoslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: jismoniy mashg'ulot harakat motorik rivojlantirish, harakatlar va motorikani rivojlantirish, muvozanatni saqlash, jismoniy mashq.

Абстрактный: В этой статье Мария Монтессори подчеркивает важность двигательной активности в дошкольном образовании. Обеспечение физического и всестороннего развития детей, прочное обучение движениям, развитие самостоятельности и аутономальных движений, движений и моторики, правильное направление энергии, развитие навыков через движения, занятия, соответствующие особенностям детей, освещены основы создания образовательной среды для движений рук и ног.

Ключевые слова: физическая подготовка. Развитие моторики движений, Движения и моторное развитие, поддержание равновесия, физические упражнения.

Abstract: In this article, Maria Montessori emphasizes the importance of motor activity in preschool education. Ensuring the physical and comprehensive development of children, strong movement training, development of independence and autonormal movements, movements and motor skills, the correct direction of energy, development of skills through movements, activities that correspond to the characteristics of children, the basics of creating an educational environment for arm and leg movements are covered.

Keywords: physical training. Development of motor skills of movements, Movements and motor development, maintaining balance, physical exercises.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish va sifati va samaradorligini oshirishga qaratilgan bir qator qaror va farmonlar qabul qilingan. Jumladan, 2019 yilda «Maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi» tasdiqlangan bo'lib, unda bolalarning har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratishga alohida e'tibor qaratilgan.

2024-yil 30-sentyabrda qabul qilingan «Maktabgacha ta'lim sifati va samaradorligini yanada oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Prezident farmonida bog'chalarda direktor o'rinbosari lavozimi joriy etilishi, kichik va o'rta guruhlardagi bolalarda kognitiv, psixomotor va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilishini belgilab qo'ydi. Shuningdek, ushbu farmonda maktabga tayyorlov guruhlaridagi bolalarda bilim olish, kommunikativ va ijodiy kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan o'quv-metodik materiallarni ishlab chiqish, pedagoglarning malakasini oshirish va ularni rag'batlantirish kabi masalalarga ham e'tibor berilgan. Bu qaror va farmonlar maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, bolalarning jismoniy va intellektual rivojlanishini ta'minlash, shuningdek, ta'lim sohasidagi kadrlar salohiyatini oshirishga qaratilgan. [1]

Biz Mariya Montessori metodikasi bo'yicha maktabgacha ta'limda jismoniy mashg'ulotlardagi ahamiyati, vazifalari, harakat ko'nikmalarini rivojlantirish, prinsiplar va maqsadlari to'g'risida batafsil maqolada yoritib berishga harakat qilamiz. Uning asosiy maqsadi

bolaning fizik va har tomonlama rivojlanishini ta'minlashdir. Jismoniy mashg'ulotlar orqali bola nafaqat mustahkam tanaviy salomatlikka ega bo'ladi, balki ijtimoiy va aqil ovozlanish qobiliyatlari, aniq va foydali harakatlar orqali o'ziga ishonch hosil qiladi.

Harakatlar va motorikani ri Bexato, [22.04.2025 16:23]

Rivojlantirish: Bolaning motorik mustahkamligi va harakatlardagi ishchanligini oshirish. Bu, o'yinlar va bir qator mashqlar orqali amalga oshiriladi.

Energiyani to'g'ri yo'naltirish: Boladagi energiyani to'g'ri yo'naltirish, kundalik hayotda yoki o'yinlarda samarali foydalanish uchun yo'llar izlash.

Tanaviy harakatlar orqali ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish: Bolalar bir-biri bilan o'zaro faoliyatlarni amalga oshirish orqali ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Metod. Mariya Montessorining metodikasida jismoniy mashg'ulotlar bolaning aqliy va emosional rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi, chunki u umumiy rivojlanishga yordam beradi. Mariya Montessori maktabgacha ta'limda jismoniy mashg'ulotlar va harakatlarning ahamiyatiga katta e'tibor bergan. Uning ta'lim metodikasida jismoniy tarbiyaning o'rni maxsus ahamiyatga ega bo'lib, uning maqsadi bolalarning nafaqat aqliy, balki jismoniy va emosional rivojlanishini ham ta'minlashdir. Montessori ta'limida jismoniy mashg'ulotlar bolalarning tanasini nazorat qilish, muvozanatni saqlash, harakatlarning koordinatsiyasini oshirish, hamda motivasion va emosional rivojlanishini kuchaytirish maqsadida muhimdir.

Avtonomiya va mustaqillik: Bolalarga jismoniy mashqlarni bajarishda mustaqillikka erishish imkoni beriladi. Ularning harakatlari va jismoniy ishlashi ularning o'ziga ishonchi va motivatsiyasini oshiradi.

Qurilmalar va uskunalar: Montessori sinfxonasida maxsus qurilmalar va uskunalar (masalan, yo'llar, to'sishlar, balanslar va boshqa elementlar) mavjud bo'lib, ular bolalarga jismoniy harakatlarni samarali va aniq amalga oshirishga yordam beradi.

Nozik motorika: Montessori usulida bolalarning nozik motorikasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bolalarning murakkab harakatlarni aniq va tartibli bajarishlari, ularning qo'l va buyrakni muvofiqlashtirish qobiliyatlarini rivojlantiradi.[2]

Har bir bolaning xususiyatlariga mos kelgan mashg'ulotlar: Montessori ta'limida har bir bolaning individual ehtiyojlari, qobiliyatlari va quvvatlari hisobga olinadi. Shu sababli, jismoniy mashg'ulotlar har bir bolaga mos ravishda amalga oshiriladi.

Tabiiy muhit va harakat: Tabiiy muhitda, ya'ni animallar va tabiiy ob'ektlar bilan bolalar jismoniy mashqlarni amalga oshirishga yordam beradi. Bu ularning muhit bilan ishlashga bo'lgan qiziqishini va tajribasini oshiradi.

Mariya Montessorining jismoniy mashg'ulotlardagi asosiy maqsadlari:

Fizik rivojlanish: Jismoniy mashg'ulotlar bolaning tanasini yaxshi rivojlantirish, muskullar va harakatlarni yaxshilashga yordam beradi. Bu nafaqat motorika (o'yinlar, harakatlarni aniq va o'zgartiradigan ko'nikmalar), balki umumiy fizik salomatlikka ham ahamiyat beradi.

Mustahkam ravishda harakatlarning tartibini o'rganish: Montessori metodikasi bo'yicha bola o'zini tasavvur qilish va harakatlardagi jadallikni mustahkamlash uchun diqqatni uzoq vaqt davomida saqlash va yaxshilashga urinishi kerak.

Mustaqillik va avtonormal harakatlar: Jismoniy mashg'ulotlar bolalarga mustaqillikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Bolalar ko'pincha o'zaro ishlash, loyihalarga qatnashish orqali o'zlarining imkoniyatlarini chegaralashni o'zlashtiradilar.

Jismoniy mashg'ulotlarning aniq misollar:

Balansli harakatlar: Bolalar turli xil balansli jismoniy mashg'ulotlar, masalan, yo'llarda yurish yoki gul va balanslanishni o'rganadilar. Bu ularning muvozanatini va mustahkamligini oshiradi.

Qo'l va oyoq harakatlari: Bolalarning qo'l va oyoq harakatlarini moslashtirishga yordam beruvchi o'yinlar, masalan, tekshirish, yig'ish, nisbatan kichik predmetlarni to'plash kabi mashg'ulotlar.

Yordamchi materiallar: Montessori usulida bolalarga qo'llar bilan ishlash uchun maxsus materiallar va qurilmalar taqdim etiladi, ularning har bir qismi jismoniy tarbiyaga yo'naltirilgan.

Mariya Montessori jismoniy mashg'ulotlaridagi o'yinlarning ayrim xususiyatlari:

Mustahkamlik va balanslik: Bolalarga turli xil mashqlarni amalga oshirish, masalan, bir qatorga turish, yo'llardan so'ng harakat qilish, qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam beradi.

Intellectual va jismoniy integratsiya: Jismoniy o'yinlar bolalarning fikrlash, ijodiy bexato, [22.04.2025 16:23]

va muloqot qobiliyatlarini oshirish uchun muhimdir. Masalan, logik o'yinlar (ko'paytirish, hisoblash) va harakatlar orqali bolalarga raqamlar yoki shakllar haqida tushunchalarni berish mumkin.

Xususiyl moslashuvchi o'yinlar: Montessori tizimiga muvofiq, har bir bola o'ziga mos bo'lgan mashqlarni va o'yinlarni tanlaydi. Masalan, bir bola balansga chiqishni yaxshi bilishi mumkin, boshqasi esa egiluvchanlikka mashq qilishni afzal ko'rishadi.

Kichik va katta motorikadagi rivojlanish: Montessori o'yinlari, shuningdek, katta motorika bilan birga kichik motorikaga ham yordam beradi. Misol uchun, bolalarga turli xil tashkiliy predmetlar bilan o'ynash yoki konstruktorlar bilan ishlash orqali qo'l mushaklarini mustahkamlash imkoni yaratiladi.

Montessori usuli jismoniy tarbiyada bolalarning ijodiy va mustaqil shaxslar sifatida shakllanishini ta'minlaydi, shuningdek, ularga o'yin va mashqlar orqali dunyoni tushunish va har tomonlama rivojlanish imkonini beradi.[3]

Mariya Montessori ta'lim metodikasida jismoniy mashg'ulotlar va fizik ko'nikmalarni rivojlantirish uchun bir qator o'yinlar va faoliyatlar tavsiya etiladi. Montessori metodikasida bolalarning o'z mustaqilligini, harakatlari va o'zgarishlarga bo'lgan ehtiyojlarini hisobga olish juda muhim. Bu usullar bolaning jismoniy va intellektual rivojlanishini o'zaro integratsiyada amalga oshiradi.

Quyida Mariya Montessori metodikasiga asoslangan jismoniy mashg'ulotlardagi fizik ko'nikmalarni rivojlantirish uchun bir necha o'yinlar:

1. Balans qilish (Balans doskasi) Balans doskasi yoki tirkishda turgan platformada turish bolalarning o'tkazish va harakatni boshqarish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu o'yin nogironlik va shikastlanish xavfini kamaytiradi, chunki bola har bir harakatida yordamchi moduldan foydalanib, o'zini qo'llab-quvvatlashni o'rganadi.

2. Ranglar va shakllar bilan o'yinlar. Montessorida shakllar va ranglarni ajratish bolaning harqalay jismoniy harakatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar shakl va ranglarni tanlash bilan, ularni joylashtirishda aniqlik, tartibni saqlash va shakllarni aniq ko'rsatish uchun fizik ko'nikmalarni amalda qo'llashadi.

3. Turli tekshiruv va jismoniy mashqlar. Montessorida bolalarning fizik rivojlanishini tekshirish uchun oson va aniq jismoniy mashqlar o'tkaziladi. Ular: yurish, saqlash, ortiqcha vaznni ko'tarish va har xil turdagi harakatlarni amalga oshirish bo'lishi mumkin.

4. Harakatni moslashtirish (ko'z va qo'l motorikasi). Raqamlar va shakllar bilan o'yinlar bolalarning harakatlarini jihatdan moslashtirishga yordam beradi. Bu qo'l va ko'z motorikasini rivojlantirish uchun juda muhim, chunki bola shakl va ranglarni tanlab, har bir harakatni aniq bajarishga o'rganadi.

Montessori metodikasining asosiy tomoni shundaki, har bir bola o'ziga mos bo'lgan faoliyatni tanlash imkoniyatiga ega, shu orqali jismoniy va intellektual rivojlanishda ham taraqqiy qilishadi.

Mariya Montessori metodikasi maktabgacha ta'limda jismoniy mashg'ulotlarni muhim tarbiya vositasi sifatida qabul qiladi. Uning pedagogik usullari asosida bolalarni jismoniy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga katta e'tibor qaratiladi. Jismoniy mashg'ulotlarda, shu jumladan, mustahkamlik va balanslik o'yinlarida bolalarning mustahkamlik, muvozanat, harakatlarni nazorat qilish va ravonlik qobiliyatlari rivojlanadi.

Mustahkamlik o'yinlari: Yo'llar orqali harakat qilish: Bolalarga turli xil yo'llar orqali harakat qilishni taklif etish, masalan, shishalab yo'lga chiqayotgan, yo'lning turli qismlariga bosib chiqishlari. Bu ularning qo'l va oyoq muvozanatini va mustahkamligini rivojlantiradi.

Sharsharada yurish: Sharsharalarda yoki shinaplarda yurish orqali bolalar mustahkamlik va ravonlikni rivojlantirishlari mumkin. Bu turdagi o'yinlar bolalarga o'z harakatlarini nazorat qilish va muvozanatni saqlashga yordam beradi.

Balanslik o'yinlari: Yuklatilgan yo'lda balanslikni saqlash: Bolalarga palosada yoki tunukada, muvozanatni saqlagan holda, tashqariga tushmay o'tish vazifasi beriladi. Bu ularning harakatlari va diqqatini rivojlantiradi.

Boshqa ob'ektlar bilan ishlash: Bolalarga ko'plab turli ob'ektlar bilan ishlashni taklif qilish, masalan, fishka yoki shishalar bilan, bu ularning boshqalarga nisbatan muvozanatni saqlash qobiliyatini yaxshilashga

Mariya Montessori metodida bolalarni o'zlikdan xatolarni topishga va ularni tuzatishga undagan pedagogik muhit yaratiladi. Bu, o'z navbatida, jismoniy va aqliy rivojlanishga zamin yaratadi. Ushbu o'yinlar bolalarning ishonchi va mustaqillikka bo'lgan hissini shakllantiradi, shuningdek, ularning muvozanat va jismoniy ko'nikmalarini yaxshilashga yordam beradi.

Mariya Montessori o'qitish usulida jismoniy va intellektual integratsiyani muhim aspekt sifatida ko'radi. Uning ta'limdagi asosiy prinsipi shundaki, bola o'zining jismoniy va intellektual qudratlarini bir vaqtning o'zida rivojlantira olishi kerak. Uning nazariyasiga ko'ra, bolalarning yaxshi rivojlanish uchun tanglik va aniqlik bilan birga, intellektual va jismoniy mashqlarning integratsiyasi muhimdir. Mariya Montessori tomonidan ishlangan o'yinlar va mashg'ulotlar bolaning yaxshi qiyoslash va tashkil etish qobiliyatlarini shakllantiradi, shuningdek, ular jismoniy harakatlar va ma'rifat (intellekt)ni birlashtiradi. Bu jarayonda bolalarga shunaqa o'yinlar taqdim etiladiki, ular har ikkala element -jismoniy harakat va intellektual topshiriqni amalga oshirishlari lozim. Masalan: Jismoniy va intellektual integratsiya o'yinlari:

Raqamlar va harflar bilan o'yinlar: Bolalar raqamlar yoki harflar bilan jismoniy harakatlar orqali ish olib borishlari mumkin. Masalan, biror bir raqamni yoki harfni topish uchun belgilangan yo'l bo'ylab yo'lga chiqish yoki tanlangan harf bo'yicha amallarni bajarish.

Shakllarni tanlash va kelishish: Bolalar turli shakllarni tanlash va ularni turli jismoniy harakatlar orqali turli holatlarga keltirishni amalda ko'rishlari mumkin. Bu shunchaki jismoniy mashq emas, balki vizual va ruxiy e'tiborni rivojlantiradi.

Jismoniy harakatlarni aniqlash va boshqarish: Montessori metodida jismoniy harakatlar (masalan, qo'llarni harakatga keltirish, predmetlarni ko'tarish) yordamida tananing aniqligini va muvofiqligini rivojlantirishga ahamiyat berilgan. Bu jismoniy va intellektual qobiliyatlarining bir-biri bilan uyg'unligini ta'minlaydi.

Harakatlar va hisoblash: Bola jismoniy harakatlarni, masalan, tez va o'quvchan ko'rish bilan birga bajarishni talab qiladigan o'yinlarda qatnashadi. Shunday qilib, har bir harakat mos ravishda fikrlashni va harakatni uyg'unlashtirishni talab etadi. Montessori usuliga ko'ra, jismoniy mashqlar va intellektual faoliyatlar bir-biriga parallel ravishda ishlashi va bir-birini to'ldirishi kerak. Bu bolaning umumiy rivojlanishini va o'zini ko'rsatishini mukammallashtiradi. Mariya Montessori ta'lim tizimida jismoniy mashg'ulotlar va o'yinlar bolalarning jismoniy va aqliy rivojlanishiga katta ahamiyat beriladi. Montessori metodikasidagi moslashuvchi o'yinlar bolalarning individual ehtiyojlariga va qobiliyatlariga asosanib tartibga solinadi. Bu o'yinlar bolalarga jismoniy ko'nikmalarni, muvozanatni, quvvatni va motorikaga bog'liq ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Montessori metodikasining asosiy tamoyillari va jismoniy mashg'ulotlar bilan bog'liq xususiyatlaridan ba'zilari quyidagilar:

Moslashuvchanlik. Montessori o'yinlari bolalarning individual rivojlanish sur'atlariga mos kelishi kerak. Masalan, har bir bola turli darajadagi qobiliyatlarga ega, shuning uchun o'yinlar ham ularning ehtiyojlariga muvofiq tartiblangan bo'lishi zarur.

Jismoniy motorika: Montessori o'yinlari bolalarning jismoniy motorikasini rivojlantirishga yordam beradi. Misol uchun, o'zgaruvchan yuzlab mashg'ulotlar: yengil yurish, po'stinlar bilan

o'yinlar, yoki mushaklarning harakatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'yinlar bolalarga motorikasini yaxshilashda yordam beradi.

Ko'nikmalarni osonlashtirish: Jismoniy mashg'ulotlarda bolalarga muayyan ko'nikmalarni rivojlantirishda yordam berish uchun moslashuvchi o'yinlar tartibga solinadi. Misol uchun, bir vaqtning o'zida bolalarga muvozanat saqlash yoki turli xil jismoniy harakatlarni bajarish kabi vazifalarni bajarishga yordam beradi.

O'z-o'zini tashkil etish va mustaqillik. Montessori o'yinlarida bolalarga o'z maqsadlariga erishish uchun mustaqillik berishga katta e'tibor beriladi. Jismoniy mashg'ulotlarda bolalarga xuddi shuningdek o'z harakatlarini uyushqoq va to'g'ri amalga oshirish uchun fursat berilgan bo'ladi. Montessori metodikasidagi jismoniy mashg'ulotlar bolalarning umumiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi, ularning jismoniy, ijtimoiy va emosional salohiyatlarini mustahkamlaydi. Maktabgacha ta'limda jismoniy mashg'ulotlar va motorika rivojlanishi muhim rol o'ynaydi. Bu usulning asosiy maqsadi-bolaning mustaqilligini, o'z-o'zini anglashi va atrof-muhit bilan o'zaro aloqa qilishini ta'minlashdir. Kichik va katta motorika rivojlanishi uchun maxsus o'yinlar va mashg'ulotlar majmuasi ishlab chiqilgan.

Kichik motorika: Kichik motorika bolaning qo'l va barmoqlarining aniqligi va boshqaruvini rivojlantiradi. Mariya Montessori metodikasida shunga o'xshash o'yinlar amalga oshiriladi:

Qo'ldan ishlatish uchun mo'ljallangan ishlarning amalga oshirilishi: Bolalarning barmoqlari va qo'llarini ishlatishga yo'naltirilgan ishlarni bajarish, masalan, pazllar, yangi shakllar tuzish, kichik kamonlar bilan ishlash.

To'g'ri harakatlar: Chiqish va tushirish, ko'tarish yoki siljitish usullari orqali motorika rivojlanishini ta'minlash.

Katta motorika: Katta motorika bolaning tanasi bilan harakatlanish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu qadamlarning aniqligi va tanani boshqarish qobiliyatiga yo'naltirilgan o'yinlar ham Montessori metodikasining bir qismi bo'lib hisoblanadi:

Kuzatish va harakatlar: Bolalarga yuqori yoki past harakatlar qilish (masalan, bosish, yo'nalish bilan qadam tashlash) orqali tanani samarali boshqarish.

Portallar orqali o'tish: Katta motorika jismonan harakat qilishni rivojlantirish uchun, qiziqarli obyektlar (karavanlar, paletkalar) orqali o'tish.

Yuqori va pastlashish: Turar joylardan ko'tarilish, pastga tushish orqali jismoniy mashg'ulotlar. Montessori ustida bolalarning har bir harakati, har bir o'yini rivojlanishga va tananing kichik va katta motorikasini yaxshilashga yordam beradi.

Montessorining maktabgacha ta'limda jismoniy mashg'ulotlardagi ahamiyati

Mariya Montessori maktabgacha ta'limda jismoniy mashg'ulotlarga alohida ahamiyat bergan. Uning ta'lim usullarida bolaning jismoniy rivojlanishi va harakat qobiliyatlari mukammal tarzda shakllantirishga yordam berish maqsadi asosiy o'rin tutadi. Montessori tizimida jismoniy mashg'ulotlar nafaqat bolalarning sog'lig'ini saqlash, balki ularning psixik va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlashga ham qaratilgan. Buning asosiy sabablari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Tabiiy harakat va muvozanat: Montessori ta'limida bolalarni tabiiy harakat qilishga va ularning hushyorligini saqlashga yordam berishga harakat qilingan. Matematika va yozish kabi murakkab faoliyatlarni qila olgan bola, jismoniy mashg'ulotlar orqali harakatdagi muvozanatni va koordinatsiyani yaxshilashga erishadi.

Yangilik va ishlash ko'nikmalari: Montessori ta'limida bolalarga mashqlar orqali yangi harakatlarni o'rganishga imkoniyat beriladi. Bu bolalarning o'z qobiliyatlariga ishonchini oshiradi va ularning ijtimoiy muomalaga bo'lgan qahramonlikni kuchaytiradi.

Sog'lom turmush tarziga asos solish: Jismoniy mashg'ulotlar bolalarga o'z sog'ligini qadrlash va jismoniy faoliyatga bog'liq ehtiyojlarni tushunishga yordam beradi. Buni davom ettirish, bolalarga hayot bo'yicha sayohatda oliy darajadagi sog'lomligini ta'minlash uchun asosiy nuqta hisoblanadi.

Harakat orqali o'rganish: Montessori maktablarida bolalar uchun maxsus ishlash joylari va vositalari mavjud. Bu vositalar bolalarga o'z tanasini tanish, muvozanatni saqlash va jismoniy harakatlar orqali ilmlarni o'zlashtirishga yordam beradi.

Jismoniy mashg'ulotlar bolalarning ichki dunyosi, jismoniy qobiliyatlari va ijtimoiy munosabatlari uchun muhim o'rin tutadi, shuningdek, bola uchun o'zligini topishda muhim qadamlardan biridir.

Maktabgacha ta'limda jismoniy mashg'ulotlarda Montessori o'yinlari

Montessori o'yinlari maktabgacha ta'limda jismoniy mashg'ulotlarning muhim va qiziqarli qismi bo'lishi mumkin. Montessori metodikasi bolalarning mustaqillik, ijodiy fikrlash va turli hissiy qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu metodikaga asoslangan jismoniy mashg'ulotlar bolalarga nafaqat fizik holatini yaxshilash, balki psixoemosional taraqqiyotini ham qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

To'g'ri harakatlar va muvozanat: Bolalardan o'rta mahkam tekshirish (yo'llar, go'zalliklar) olib chiqish va to'g'ri qarorlar qabul qilish talabi qo'yiladi. Bu bolalarning ko'p harakat qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Har qanday shakl va egri chiziqlarni harakatlantirish: Bolalar shakllarni, egri chiziqlarni harakatlantirishni yaxshi ko'rishadi. Bu muvozanat va harakatni yaxshilashga yordam beradi.

Tasvirlar va harakatlar: Bola shakllar va tasvirlar bilan katta vaqt o'tkazsa, uning bir qator harakatlarni muvofiqlashtirish qobiliyati oshadi.

Raqamlar, shakllar va qilgan faoliyatlar: Bolalarning mustaqil ishlash qobiliyatlarini oshirish, harakatlarni yordam berish orqali, maqsadga yo'naltirish mumkin.

Balansirlar (baryerlar): Balansirlar orqali harakatlar va muvozanatni boshqarish, past yo'nalishda qaror qilish.

Bu o'yinlar bolalarga har xil tajribalarni o'rganishda yordam beradi va ularning jismoniy rivojlanishini ta'minlaydi.

Montessori o'yinlarida sodda materiallar va sodda harakatlar asosiy rol o'ynaydi. Harakatlar va o'yinlar muvaffaqiyatli bo'lishi uchun, bolaning jismoniy va aniq fikrlash qobiliyatlarini qo'llab-quvvatlashga harakat qiling.

Xulosa. Shu qilib, Mariya Montessori maktabgacha ta'limda jismoniy mashg'ulotlarni o'zining alohida va muhim bir qismi sifatida qabul qilib, ularning bolalarning umumiy rivojlanishidagi o'rnini ta'riflaydi. Mariya Montessori ta'lim usuli jismoniy tarbiya va ulanishlarning o'yin asosida juda muhimligini ta'kidlaydi. Uning metodikasida bolalarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash uchun jismoniy mashqlar va o'yinlar muhim o'rin tutadi. Montessori o'yinlari, asosan bolalarning mustaqilligini, haddan ortiq mehnatni talab qilmay, shu bilan birga, harakatlarini nazarda tutadi. Jismoniy mashg'ulotlarni quvnoq va o'quvchan tarzda o'tkazishga yordam beradi. Ular bolalarni har xil harakatlar, muvozanatni saqlash, turli xil qurilishlar va vazifalar orqali kuzatishga undovchi o'yinlar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Miriyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 08.05.2019 yildagi PQ-4312-son

2. Основные принципы методики Марии Монтессори 22.01.2022
https://www.defectologiya.pro/zhurnal/osnovnyie_princzipyi_metodiki_marii_montessori/

3. Игры малышей по методу Марии Монтессори, которые легко проводить дома.\\
<https://maminsite.ru/early.files/early7.html>

4. Abidov B. K. Mariya montessori ta'limotida tarbiyalovchi muhitni yaratish asoslari // Zamonaviy ta'lim / sovremennoye obrazovaniye 2018, 7-son

5. Salimov G.M. Sog'lom turmush tarzining asosiy omillari. // "Science and education scientific" journal . issn 2181-0842 volume 3, issue 4 april 2022.

6. Svetkova L.N. i dr. Effektivnost laktulozy v korrektsii zaporov u detey // Detskaya i podrostkovaya reabilitatsiya. – 2011; 2: 71–77.

7.Pechora K.L., Pantyuxina G.V., Golubeva L.G. Deti rannego vozrasta v doskol'nyx uchrejdeniyax. Kniga dlya vospitatelya det. sada. — M.: Prosveshcheniye, 1986. — 144 s.: il.

Ibragimov Sherzod Egamberdiyevich,
Milliy gvardiya Toshkent shahri boshqarmasi 81140 harbiy qism komandiri,
Mustaqil tadqiqotchi

HARBIY XIZMATCHILAR KASBIY MADANIYATI KASBIY KOMPETENTLIKNING TARKIBIY QISMI SIFATIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada arbiy xizmatchilar kasbiy madaniyati kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismi sifatida muhim ahamiyatga ega ekanligi yoritib beriladi. Kasbiy madaniyat- bu harbiy xizmatchilarning o'z kasbiga nisbatan yuqori darjadagi professional yondashuv, axloqiy me'yorlar, jamoada ishlash madaniyati, o'zini tutish qoidalari va boshqalar bilan bog'liq umumiy xulq-atvor va munosabatlar tizimidir. Kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismlari, masalan, bilim, ko'nikma, malaka va boshqa qobiliyatlar bilan birga, harbiy xizmatchilarni muvaffaqiyatli va samarali ishlashga undaydigan madaniy me'yorlarni ham o'z ichiga oladi. Bu madaniyat harbiy xizmatda o'z vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar, hamda harbiy tizimning yuqori talablariga moslashishni anglatadi. Harbiy xizmatchilarning kasbiy madaniyati masalasi ularning yuqori darjadagi ditsiplinasi, jamoaviy ishga bo'lgan yondashuvi, etik va axloqiy qadriyatlar hamda o'zini tutish qoidalarini o'z ichiga oladi. Mazkur ishda harbiy xizmatchilar kasbiy madaniyatining ahamiyati, uning kasbiy kompetentlikka ta'siri va harbiy tizimda amalga oshirishi kerak bo'lgan talablarga e'tibor qaratiladi

Kalit so'zlar: kasbiy madaniyat, intizom, axloq me'yorlari, harbiy intizom, kasbiy kompetentlik, kasbiy mahorat, boshqaruv madaniyati.

Annotation: This article highlights the importance of the professional culture of Western employees as a component of professional competence. Professional culture is a general system of behavior and attitudes related to military personnel's high-level professional approach to their profession, ethical standards, teamwork culture, rules of conduct, etc. the components of professional the components of professional competence include, for example, knowledge, skills, competences and other abilities, as well as cultural norms that motivate military personnel to work successfully and efficiently. This culture means adapting to the social and moral values necessary to perform one's duties in the military, as well as to the high demands of the military system. The issue of professional culture of military personnel includes their high level of discipline, approach to teamwork, ethical and moral values and rules of conduct. This work focuses on the importance, and the requirements that must be implemented in the military system.

Key words: professional culture, discipline, ethical standards, military discipline, professional competence, professional skill, management culture.

Аннотация: В данной статье подчеркивается значение профессиональной культуры западных сотрудников как составляющей профессиональной компетентности. Профессиоальная культура—это общая система поведения и отношений, связанная с высоким профессиональным подходом военнослужащих к своей профессии, этическим нормам, культурой коллективного труда, правилами поведения и т.п. К компонентам профессиоальной компетентности относятся, например, знания, навыки, компетенции и другие способности, а также культурные нормы, которые мотивируют военнослужащих работать успешно и эффективно. Эта культура означает адаптацию к социальным и моральным ценностям, необходимым для выполнения своих обязанностей в армии, а также к высоким требованиям военной системы. К вопросу профессиональной культуры военнослужащих относится их высокий уровень дисциплины, подхода к командной работе, этико-нравственных ценностей и правил поведения. В данной работе основное уделяется значения профессиональной культуры военнослужащих, ее влиянию на профессиональную компетентность, а также требованиям, которые должны быть реализованы в военной системе.

Ключевые слова, профессиональной культуры, профессиональной компетентности, военнотружущих, этческие нормы, воинская дисциплина, культура управления.

Kirish. Harbiy xizmatchilar kasbiy madaniyat, ularning professional faoliyatida o'zaro hurmat, intizom, hamkorlik va xizmatdagi o'zini tutish kabi yuqori axloqiy qadriyatlarni o'z ichiga olgan muhim bir jihatdir. Ushbu madaniyat, harbiy xizmatchilarning nafaqat jangovar tayyorgaelik, va bilimlaridan, balki ularning psixologik, ijtimoiy va axloqiy jihatlaridan ham bevosita bog'liqbir. Kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismi sifatida, kasbiy madaniyat harbiy xizmatchilarning maqsadga erishish yo'lidagi samarali ishlashini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Bu madaniyat, harbiy tizimdagi etika, professional munosabatlar va normativ xulq-tvorni o'z ichiga olgan holda, harbiy xizmatchilarning jamiyatdagi, shuningdek, o'z xizmatida mufaffaqiyatli bo'lishini ta'minlaydi. Maqolada harbiy xizmatchilar kasbiy madaniyatining tarkibiy qismlari va uning kasbiy kompetentlikka ta'siri haqida batafsil tahlil olib boradi.

1. Kasbiy madaniyat va harbiy xizmatchining axloqiy qadriyatlari.

Kasbiy madaniyat, harbiy xizmatchilarning o'zaro hurmat, adolat va axloqiy me'yorlarga sodiqligini tazimda yuqori darajadagi intizom va mehnatni talab qiladi. Madaniyatli harbiy xizmatchilar, o'zaro munosabatli yuqori axloqiy standartlarga amal qilishadi va ularning ish jarayonida hamda ijtimoiy muhitda o'zaro hurmat, ishonch va hamkorlikni mustahkamlaydi.

2. Kasbiy kompetentlikka ta'siri.

Kasbiy madaniyat, harbiy xizmatchilarning kompetentlik darajasiga bevosita ta'sir qiladi. Kasbiy madaniyatning o'z kasbiy majburiyatlarini bajarishda, qarorlar qabul qilishda va muammolarni hal qilishda yuqori professional malakaga ega bo'lishi taminlaydi. Bunday xizmatchilar, vaziyatni tahlil qilish va optimal qarorlarni qabul qilishda yuqori samaradorlikka erishadilar.

3. Psixologik va ijtimoiy jihatlar.

Harbiy xizmatchilarning professional qobiliyatlar, balki psixologik jihatlar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Kasbiy madaniyat, xizmatchilarning stressga bardoshlilik, jamoada ishlash qobiliyati va boshqaruv tizimda samarali faoliyat ko'rsatishiga ta'sir qiladi. Ularning o'zaro aloqalari, bir-birini tushunish va qo'llab-quvvatlashga asoslanadi, bu esa jamoaviy ishlash va harbiy xizmatdagi muvaffaqiyatga olib keladi.

4. Harbiy xizmatchilarning samaradorligi va natijalarga ta'siri.

Kasbiy madaniyat harbiy xizmatchilarning vazifalarini bajarishdagi samaradorligini oshiradi. Uni yuqori darajada egallagan xizmatchilar, nafaqat o'zlarini, balki butun jamoani birlashtirib. Bu, o'z navbatida, harbiy xizmatning muvaffaqiyatiga va jamiyatda harbiy xizmatga bo'lgan ishonchning oshirishga olib keladi.

1. Kasbiy madaniyat va kompetentlikning o'zaro bog'liqligi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatishlarining kompetentligini shakllantiradi va rivojlantiradi. Madaniy normativlarga rioya qilish va axloqiy qadriyatlarni yuqori malakali mutaxassislar sifatida shakllantiradi. Shuningdek, bu, ularning o'z ishiga bo'lgan yondashuvini va mas'uliyatini oshiradi.

2. Harbiy xizmatdagi ijtimoiy va psixologik muhitni yaxshilash.

Kasbiy madaniyatning ijtimoiy va psixologik jihatlar harbiy tizimdagi jamoaviy ishni mustahkamlaydi. Xizmatchilar orasida hurmat, ishonch va hamkorlik yaratish, ularning ish faoliyatini yanada samarali qilishga yordam beradi. Boshqaruvni optimallashtirish, stressga bardoshlilikni oshirish va konfliktlarni samarali hal qilish kabi jihatlar ham kasbiy madaniyatning natijasi sifatida namoyon bo'ladi.

Harbiy xizmatchilarning kasbiy madaniyati – harbiy xizmatchi shaxsining olgan bilim va tajribasiga asoslangan malakali harakatlar yoki mehnat faoliyatining mahsulidan bunyod bo'lgan narsalar, o'zgalarda zavq uyg'ota oladigan ijtimoiy hodisa. harbiy xizmatchining kasbiy madaniyati bilim, malaka, ko'nikma, qobiliyat, axloqiy va estetik rivojlanish, dunyoqarash, odamlar bilan o'zaro muloqotining usul va shakllari, iste'dodining rivojlanish darajasi kabi

faoliyatda amalga oshiriladigan insoniy kuch va salohiyatni o'z ichiga oladi. Kasbiy madaniyat insonning mehnat faoliyatida namoyon bo'ladi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Kasbiy kompetentlik muammosini bir qator mutafakkir va olimlar o'tganishgan. Xususan, L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontevlar tadqiqotlarining ko'rsatishicha, kasbiy kompetentlik, shaxsning kasbiy shakllanishi nafaqat ma'lum hajmdagi bilim, ko'nikma va malakalarning o'zlashtirilishini, balki shaxsning ma'lum kasb egalari xos bo'lgan ijtimoiy xulq-atvorlarni boshqaruvchi murakkab psixik tizimning shakllanishi, kasbiy tajribaning to'planishi va uni keyingi takomillashuvi hamda rivojlanishini ta'minlovchi qobiliyatlarning shakllanishini ham o'z ichiga oladi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi A.S.Pushkin nomidagi Til va adabiyot instituti tomonidan 1981 yilda chop etilgan ikki tomlik "o'zbek tilining izohli lug'ati"da "kompetensiya" tushunchasi butunlay kiritilmagan. Umuman, mamlakatimizda har qanday sohaga, xususan, pedagogik faoliyatga kompetensiya nuqtai nazaridan yondashuv keyingi besh yil davomida qo'llanila boshlandi. Bundan tashqari harbiy xizmatchilarning kasbiy madaniyati va kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismi sifatida o'rganilishi bugungi kunda harbiy tashkilotlar, ilmiy-tadqiqot institutlari va psixologiya sohasida muhim mavzu sifatida keng e'tirof etilgan. O'zbekiston va xalqaro miqyosda olib borilgan ilmiy ishlanmalar kasbiy madaniyat va kompetentlik o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishda bir qator yutuqlarga erishgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, harbiy xizmatchilarning kasbiy madaniyati ularning etika, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy javobgarliklarini shakllantirishda ka2tta rol o'ynaydi. Kasbiy madaniyat va kompetentlikni rivojlantirish, harbiy xizmatchilarni nafaqat harbiy texnik bilimlar bilan, balki ijtimoiy va madaniy qadriyatlar bilan ham ta'minlashni talab qiladi. Jamiyat harbiy madaniyatining o'rganish natijalar shuni ko'rsatadiki, harbiy madaniyatning mazmuni o'zaro bog'liq bo'lgan tarkibiy qismlardan iborat. Ularning asosiylari quyidagilardan belgilanadi:

Birinchisi, *harbiy-siyosiy madaniyat*. Harbiy-siyosiy madaniyatni ko'rib chiqishdan oldin siyosiy madaniyatga to'xtalib o'tamiz. Siyosiy madaniyat – insonlarning siyosiy manfaatlari, e'tiqodlari, maqsadlarini ifodalovchi siyosiy-huquqiy g'oyalar majmuidir. Siyosiy madaniyat ma'naviy qadriyatlarga aloqadordir. Bu madaniyat turi tarixiy taraqqiyot jarayonida jamiyatning ijtimoiy tabaqalari manfaatlariga, jamiyatning siyosiy faoliyatiga bog'liq holda vujudga keladi. Siyosiy madaniyat inson faoliyatining bir ko'rinishi bo'lib, uning tabiatida qayta yaratish va uni tarbiyalash jarayonlarini qamrab oladi. Harbiy-siyosat, armiya va siyosat o'rtasida bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi va birinchi navbatda, armiya, uning askarlari, ofitserlari va generallarini jang qilishga tayyor bo'lgan ma'lum maqsadlarga sodiqligini o'z ichiga olishi bilan belgilanadi. Demak, harbiy siyosat elementi qurolli to'qnashuvlarga va uning natijasida kelib chiqadigan barcha omillarga asoslangan madaniyatda namoyon bo'ladi. Shuning uchun harbiy siyosat, siyosiy madaniyatning muhim qismi hisoblanadi va ko'p jihatdan uning rivojlanish yo'nalishini belgilaydi. Harbiy nazariyotchilarning ta'kidlashicha, harbiy siyosatning operatsion-funksional jihati, uning funksiyalarida, mamlakatning siyosiy jarayonidagi rolida namoyon bo'ladi. Asosiy vazifasi, milliy xavfsizlikni kafolati bo'lishi: suverenitet, hududiy yaxlitlik, mamlakat barqarorligi; xalqaro tinchlikni saqlashga hissa qo'shish bilan izohlanadi. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, harbiy madaniyatning harbiy-siyosiy yo'nalishi, milliy xavfsizlikni kafolati bo'lish, suverenitet, hududiy yaxlitlik, mamlakat barqarorligi, xalqaro tinchlikni saqlashga xizmat qiladi;

Ikkinchisi, *intizomiy madaniyat*. Armiya, umuman jamiyat uchun juda muhim, harbiy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan harbiy intizom - barcha harbiy xizmatchilarning qonunlar, harbiy nizomlarda belgilangan qoidalariga qat'iy itoat etishidir. Davlatimiz Qurolli Kuchlari qo'shinlarida harbiy intizom, harbiy xizmatchilarning o'z yurtini himoya qilishga bo'lgan mas'uliyatini, harbiy burchi, xalqiga nisbatan sadoqati, muhabbatini his qilishga asoslanadi. Harbiy intizom, nafaqat jangovar shaylik vazifalarini hal qilishda, balki butun harbiy xizmatda o'ta muhimdir. E'tirof etish kerakki, davlatning armiya singari murakkab va mas'uliyatli bo'g'inida bajaruvchanlik va bo'ysunish alohida ahamiyat kasb etadi. Ularsiz harbiy intizom

bo'lmaydi. Bajaruvchanlik barcha holatlarda ham aniq va o'z vaqtida, bo'ysunish esa – ongli ravishda va so'zsiz bo'lmog'i lozim. Buni hayotning o'zi, xususan mintaqamiz va jahondagi murakkab harbiy-siyosiy vaziyat talab qiladi. Shuning uchun ham har bir jangchi harbiy intizomning mustahkamligi nimaga bog'liqligi va uni zamon talablari darajasida saqlab turish uchun nimalar qilish zarurligini puxta anglab olishi kerak. Bu esa quyidagilar bilan belgilanadi:

1. Harbiy xizmatchi, qism, bo'linma shaxsiy tarkibining va har o'quv-jangovar vazifalarni bajarishdagi muvaffaqiyatlari poydevori intizom ekanligini yaxshi bilib olishi kerak.

2. Askariy huquqiy tartibot, Qurolli Kuchlar hamda harbiy jamoalarda umumiy va harbiy qonunchilik me'yorlari asosida vujudga kelayotgan munosabatlar tizimi. Harbiy xizmatni harbiy nizomlar talablariga qat'iy mos ravishda tashkil qilish – askariy huquqiy tartibotning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

3. Harbiy xizmatchining qonunlar va harbiy nizomlar bilan belgilangan tartib va qoidalarni yaxshi bilishi, nizomiy me'yorlariga rioya qilishi lozim. Bu har bir jangchi uchun nafaqat puxta bilim, shuningdek, e'tiqod, uning ichki ehtiyojiga aylanishi kerak.

4. Harbiy jamoadagi sog'lom ma'naviy muhit, mustahkam askariy o'rtoqlik, shuningdek, jangchining harakatlari va xulq-atvoriga butun harbiy jamoaning talabchan munosabati, uning har bir jangchidan nizomiy tartib va barcha uchun barobar belgilangan intizom me'yorlariga qat'iy rioya qilish talabi bilan erishiladi. Qonun, nizomlar talablari – barcha uchun majburiy.

5. Jangchining ijtimoiy-siyosiy ongini oshirish, ijtimoiy-siyosiy bilimlarini takomillashtirish hamda uning dunyoqarashini milliy mustaqillik g'oyasi va mafkurasi asosida shakllantirish, harbiy intizomni mustahkamlash ishining muhim yo'nalishlaridan biridir. Aynan ana shunday jangchi o'z Vatani, xalqi va Prezidentiga cheksiz sodiq va har qanday eng murakkab jangovar vaziyatlarda ham qo'yilgan jangovar vazifani bajarishga qodir bo'ladi. Bularning barchasi birgalikda, mustahkam harbiy intizom, jangchilarning yuksak jangovar shayligini ta'minlash, mintaq va jahondagi hozirgi harbiy-siyosiy vaziyatdan kelib chiqadigan vazifalarni muvaffaqiyatli hal qila olish qobiliyati kabi sifatleri jamlangan mustahkam poydevorni va yuksak harbiy madaniyatni tashkil qiladi. Harbiy intizomning qoidalarning yangi tahriri 2025-yilning 14-fevral sanasida PF-23 son bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo'mondoni tomonidan tasdiqlangan va O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining Intizom Nizomi asosida shakllangan. Qurolli Kuchlarning Intizom nizomi mustahkam harbiy intizomni shakllantirish, harbiy xizmatchilar o'rtasidagi intizomiy munosabatlarni yo'lga solish, ularni rag'batlantirish va jazolash, jazolarni qo'llash tartibini o'zida jamlagan. Intizom nizomi harbiy qismda qonun ustuvorligini ta'minlashga, xizmat o'tash chog'ida harbiy xizmatchilar orasidagi o'zaro munosabatlarning nizom asosida tashkil etilishiga, ijtimoiy adolat ko'rinishlari buzilishiga yo'l qo'ymaslikka, xizmatga yuqori darajada mas'uliyat hissini uyg'otishga, jangovar tayyorgarlik sifatini oshirishga, shuningdek, harbiy xizmatchilarda harbiy madaniyatni yuksak bo'lishiga xizmat qiladi. E'tirof etish kerakki, armiyada mustahkam intizom bo'lmasa, uning tanazzulga uchrashi muqarrar. Chunki intizom g'alabaning asosi sanaladi. Buyuk sarkarda ajdodlarimiz – To'maris, Spitamen, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Boburlar o'z qo'shinlaridagi yuksak harbiy intizom tufayli doimo g'alabaga erishganlar. Ta'kidlash joizki, Umumharbiy nizomlar talablarini bilish, ularning ahamiyati va zaruratini anglash va qat'iy bajarish, bu – mustahkam harbiy intizom garovidir. Shu bilan birga, harbiy intizomning mustahkamligi ko'p jihatdan boshqa bir qator muhim shartlarning hayotga qanchalik muvaffaqiyatli, faol va izchil tatbiq etilayotganiga ham bog'liq bo'lib, ularsiz harbiy intizom bo'lmaydi va bo'lishi ham mumkin emas. Bular quyidagilar bilan izohlanadi:

1. Yuksak komandirlik talabchanligi, bajaruvchanlik va harbiy xizmat ko'rsatmalarining bajarilishini nazorat qilish.

2. Harbiy tartibotni nizomlar talablariga qat'iy mos ravishda mohirona tashkil etish.

3. Askarlarning harakatlari va ishlariga harbiy jamoa tomonidan diqqat-e'tibor va talabchan munosabatda bo'lish.

4. Komandirlar ishida ishonitirish va majburlash usullarini mohirona muvofiqlashtirish.

Harbiy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan intizom, madaniyatiga va qonun kuchiga ega bo'lgan Umumharbiy nizomlar talablarini bilish va ularga qat'iy rioya qilish, jangovar mahoratni oshirib borish, kasbiy bilim va ko'nikmalarni sayqallashtirish, harbiy intizom va nizomiy tartibni mustahkamlash, shaxsiy jangovar shaylik va qism, bo'linmalar jangovar shayligini muntazam oshirib borish – har bir harbiy xizmatchining majburiyati va muqaddas burchi hisoblanadi. Burchning a'lo darajada bajarilishi ularning harbiy madaniyatini yuksaltirishiga asosi bo'lib xizmat qiladi.

Uchinchi, boshqaruv va ijro madaniyati. Harbiy madaniyatning tarkibiy qismlaridan biri – adolatli qarorlarni ishlab chiqish va taqdim etish va ularni quyi bo'g'inlarga yetkazish, shuningdek ularning to'g'ri, o'z vaqtida va mas'uliyatli bajarilishini ta'minlashdan iborat bo'lgan boshqaruv va ijro faoliyati madaniyati hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, buni yetakchilik va ijro etish madaniyati deb aytilishimiz mumkin. Bundan tashqari, yetakchilik madaniyati bevosita ijro etish madaniyatini belgilaydi. Ushbu bog'lanish ikki tomonlama xarakterga ega. Bir tomondan, barcha harbiy xizmatchilar, buyruq berilsa, ijro etilishini ta'minlaydigan qoidalarni aksioma sifatida qabul qiladilar. Bu shuni anglatadiki, buyruq berishda, albatta, rasmiy tartib bo'lishi kerak, chunki, qo'mondon hukumatning vakili hisoblanadi. Boshqa tomondan, buyruqni bajarishga bo'lgan muqarrar talab, uni bajarmaslik uchun bo'ysunuvchilarni deyarli hech qanday imkoniyat qoldirmasligi kerak. Tartibga rioya qilmaslik, harbiy xizmatchi uchun kechirib bo'lmas holat hisoblanadi. Nazariy jihatdan, armiyada intizom, burch, mas'uliyatni xis qilish majburiydir. Lekin, turli davrlarda va turli mamlakatlar armiyalarida bu turli shaklda namoyon bo'lgan. Buning asosiy sababi, armiyada harbiy xizmatchilarni tayyorlash jarayoni va uning harbiy harakatlarining tabiatida aks etadigan milliy psixologiya va urf-odatlariga bog'liqligi bilan izohlanadi. Ta'kidlash joizki, harbiy madaniyatning asoschilari sifatida xizmat qiladigan va uning uzluksizligini ta'minlaydigan ko'plab rahbarlarlar, boshqaruv madaniyatini yaxshi tushunmasa yoki amalda to'g'ri qo'llay olmasa, bu ularning harbiy madaniyati, kasbiy kompetentlik darajasi pastligini ko'rsatdi. Harbiy rahbarlikning ko'p jihatlari orasida milliy armiyamiz ofitserining boshqaruv madaniyati masalalari bugungi kunda ayniqsa dolzarbdir. Buning sababi quyidagicha:

- hayotning turli sohalarida, shuningdek harbiy sohada, inson imkoniyatlarining oshishi, ularni tashkil etish, boshqarish va nazorat qilishga yanada puxta yondashishni talab qiladi;

- so'nggi o'n yilliklarda O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida rivojlanish jarayonlarining intensivligi va miqyosining sezilarli darajada o'sishi;

O'zbekiston Respublikasining Qurolli Kuchlari so'nggi yillarda muhim o'zgarishlarga duch keldi, shu jumladan qo'shinlarning qo'mondonlik va nazorat tarkibida katta o'zgarishlar yuz berdi. Milliy armiyamizda harbiy muhitning rivojlanishi va o'rnatilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lganligi bilan ajralib turadi. Ular nafaqat harbiy tashkilotni boshqarish qonunlari va nazariyalariga, balki milliy tarixiy kontekst xususiyatlariga bog'liq. XIV asrda buyuk sarkarda Amir Temur kuchli temuriylar davlatini yaratadi. Amir Temur davlatni boshqarishda —Temur tuzuklarini yaratdi. U davlatni 12 qoidaga asosan boshqardi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, O'rta asrlarda boshqaruv tizimi, davlat ishlari xususida Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig», Xondamir «Dastur alvuzaro», Forobiy «Fozil odamlar shahri», Nizomulmuluk «Siyosatnoma», Muhammad Boqirxon «Muvazayi Jahongiriy» kabi asarlarda ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Ko'rinib turibdiki, harbiy-ijtimoiy boshqaruv tizimidagi boshqaruv faoliyati, bu birinchi navbatda harbiy rahbarning mazmunli faoliyati bo'lib, uning maqsadi ma'muriy qarorni tayyorlash qabul qilish va amalga oshirish, shuningdek harbiy kasbiy kompetentlik samaradorligini oshirishdir. Ofitser, ya'ni harbiy qism rahbari boshqaruv faoliyatining asosiy belgisi, uning boshqaruv madaniyati hisoblanadi. Qonun kuchiga ega bo'lgan Intizom nizomining 9-moddasida: -Yakka boshliqlikning asosiy prinsipi komandir (boshliq)ning buyruq berish huquqi va uning qo'l ostidagilarning so'zsiz bajarishiga asoslanadi, deb ta'kidlangan. Yuqori bajaruvchanlik va bo'ysunish – bu harbiy xizmatning asosi hisoblanadi. Bugungi kunda, Qurolli Kuchlarni isloh qilish va modernizatsiya qilish sharoitida, harbiy qo'mondonlik tizimidagi ofitserlarning boshqaruv madaniyati muvaffaqiyatga erishishning muhim vositasi va sifat ko'rsatkichi shaklida qaralmoqda. Bu o'z navbatida, harbiy madaniyatning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Harbiy madaniyatning

yuksak darajada rivojlanishi esa, mamlakatimizning harbiy qudratini belgilashda me'zon bo'lib xizmat qiladi.

To'rtinchi, harbiy –texnik madaniyat. Tarixga nazar tashlasak, jamiyat yaralgandan buyon urush vositalarini yaratish, ularni mukammallik darajasiga yetkazish insoniyatning diqqat markazida bo'lgan va katta natijalarga erishgan. Bu esa o'z navbatida harbiy-texnik madaniyat hisoblanadi. Harbiy-texnik madaniyatga qurol-aslahalar, madaniy – maishiy texnikalar, harbiy texnika, harbiy lagerlar, kazarmalar kiradi. E'tirof etish kerakki, bugungi sharoitda har qanday davlatning milliy xavfsizligini ta'minlashning eng muhim vositasi, uning qurolli kuchlari hisoblanadi, shu asnoda, mudofaa – sanoat kompleksining ahamiyati ham katta o'rinni egallaydi. Ushbu madaniyatga so'nggi yillardagi ilm fanning rivojlanishi, mudofaa sohasiga olib kiritilayotgan yangidan yangi texnologiyalar natijasida alohida e'tibor qaratilmoqda, rivojlanishi uchun barcha qulaylik va imkoniyatlar eshigi ochilmoqda.

Tahlil va natijalar. Ushbu maqolada harbiy xizmatchilar kasbiy madaniyati va uning kasbiy kompetentlikning tarkibidagi o'rni tahlil qilingan. Kasbiy madaniyat, o'z navbatida, harbiy xizmatchilarning professional va axloqiy datajda rivojlanishini, ularning o'z ishiga bo'lgan ma'suliyatini, mehnat etikasini va jamoada ishlash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Kasbiy kompetentlik esa harbiy xizmatchilarning o'z kasbiy faoliyatini samarali bajarishi uchun zarur bo'lgan bilimlar, ko'nikmalar va qobiliyatlarni anglatadi. Ularni tahlil qilsak:

Kasbiy madaniyat va harbiy xizmatchining axloqiy qadriyatlari.

Kasbiy madaniyat, harbiy xizmatchilarning o'zaro hurmat, adolat va axloqiy me'yorlarga sodiqligini tazimda yuqori darajadagi intizom va mehnatni talab qiladi. Madaniyatli harbiy xizmatchilar, o'zaro munosabatli yuqori axloqiy standartlarga amal qilishadi va ularning ish jarayonida hamda ijtimoiy muhitda o'zaro hurmat, ishonch va hamkorlikni mustahkamlaydi;

Kasbiy kompetentlikka ta'siri.

Kasbiy madaniyat, harbiy xizmatchilarning kompetentlik darajasiga bevosita ta'sir qiladi. Kasbiy madaniyatning o'z kasbiy majburiyatlarini bajarishda, qarorlar qabul qilishda va muammolarni hal qilishda yuqori professional malakaga ega bo'lishi taminlaydi. Bunday xizmatchilar, vaziyatni tahlil qilish va optimal qarorlarni qabul qilishda yuqori samaradorlikka erishadilar;

Psixologik va ijtimoiy jihatlar.

Harbiy xizmatchilarning professional qobiliyatlari, balki psixologik jihatlar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Kasbiy madaniyat, xizmatchilarning stressga bardoshlilik, jamoada ishlash qobiliyati va boshqaruv tizimida samarali faoliyat ko'rsatishiga ta'sir qiladi. Ularning o'zaro aloqalari, bir-birini tushunish va qo'llab-quvvatlashga asoslanadi, bu esa jamoaviy ishlash va harbiy xizmatdagi muvaffaqiyatga olib keladi;

Harbiy xizmatchilarning samaradorligi va natijalarga ta'siri.

Kasbiy madaniyat harbiy xizmatchilarning vazifalarini bajarishdagi samaradorligini oshiradi. Uni yuqori darajada egallagan xizmatchilar, nafaqat o'zlarini, balki butun jamoani birlashtirib. Bu, o'z navbatida, harbiy xizmatning muvaffaqiyatiga va jamiyatda harbiy xizmatga bo'lgan ishonchning oshirishga olib keladi;

Kasbiy madaniyat va kompetentlikning o'zaro bog'liqligi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatishlarining kompetentligini shakllantiradi va rivojlantiradi. Madaniy normativlarga rioya qilish va axloqiy qadriyatlarni yuqori malakali mutaxassislar sifatida shakllantiradi. Shuningdek, bu, ularning o'z ishiga bo'lgan yondashuvini va mas'uliyatini oshiradi;

Harbiy xizmatdagi ijtimoiy va psixologik muhitni yaxshilash.

Kasbiy madaniyatning ijtimoiy va psixologik jihatlar harbiy tizimdagi jamoaviy ishni mustahkamlaydi. Xizmatchilar orasida hurmat, ishonch va hamkorlik yaratish, ularning ish faoliyatini yanada samarali qilishga yordam beradi. Boshqaruvni optimallashtirish, stressga bardoshlilikni oshirish va konfliktlarni samarali hal qilish kabi jihatlar ham kasbiy madaniyatning natijasi sifatida namoyon bo'ladi;

Yuqoridagi ma'lumotlar tahlilidan olingan natijalardan xulosa qilib aytganda, Harbiy xizmatchilarning kasbiy shakllanishining ikki tomoni mavjud:

a) Harbiy xizmatchilarning o'z individual xususiyatlarga bog'liq bo'lgan ichki tomoni;

b) Harbiy bo'linmalarining ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy sharoitlari hamda maqsadlari bilan aniqlanadigan tashqi tomonlari.

Harbiy xizmatchilarni madaniy kasbiy mehnat faoliyatiga tayyorlash, uning xizmat faoliyatida raqobat qila olish qobiliyatini shakllantirish maqsadida ijtimoiy yetuk shaxsni voyaga yetkazish va tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu vazifa insonning talab va ehtiyoji, qobiliyati, ruhiy-jismoniy imkoniyatlari hamda ijtimoiy va etnik omillar ta'sirini hisobga olgan holda o'quv jarayoni hamda o'quv ishlab chiqarish faoliyati doirasida dasturlashtiriladi va amalga oshiriladi.

Xulosa. Kasb malakasi tushunchasi kasbiy mahorat bilan bog'liq bo'lib, bunda biror-bir harbiy oliy o'quv yurtini bitiruvchining yuqori darajada kasbiy ko'nikma va malakalarni egallagani tushuniladi. U harbiy xizmatchining egallayotgan kasbi bo'yicha raqobatdoshligi qay darajada ekanida namoyon bo'ladi. Kasbiy mahorat ishchi kuchlarining yuqori darajadagi moslashuvchanligi, yangiliklarni tez o'zlashtirishi, yangi ishlab chiqarish sharoitiga qisqa muddatda o'ta olishi va faoliyat sohasini mustaqil tanlashi kabi sifatlar bilan belgilanadi.

Tavsiyalar. Kasbiy madaniyat va layoqat shaxsning shunday sifatlaridirki, ular bo'lajak mutaxassisning hayotiy hamda mehnat muvaffaqiyatlarini belgilab beradi. Shu sababli bugungi kunda barcha fan sohalari, jumladan, kasb madaniyati ta'limi bo'yicha yangi o'quv darsliklari, qo'llanma va ko'rsatmalarni yaratish muntazam ravishda tavsiya etib boriladi. Shuningdek, kasbiy madaniyatni yuksaltirishda quyidagilat tavsiya etiladi:

- Kasbiy madaniyatni rivojlantirish uchun treninglar tashkil etish;
- Axloqiy qadriyatlarni targ'ib qilish;
- Kasbiy kompetentlikni oshirishda individual yondashuv;
- Jamoaviy ishni rivojlantirish;
- Kasbiy madaniyatni baholash tizimini joriy etish;
- O'quv jarayonlarida amaliy tajribaga urg'u berish;
- Kasbiy madaniyatni yangi texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurahmonov M, Rahmonov N. Madaniyatshunoslik. –Toshkent: O'zMU,2014. – B.6.
2. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. –Toshkent: O'zME,2008. – B.91.
3. Inoyatov I.Yu., Abduqodirov A.S. O'zbekiston: davlat va armiya,– Toshkent: TVOKU. 2006. B 190.
4. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining umumharbiy nizomlari. –Toshkent: Sharq, 2007. B. 92.
5. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining Intizom Nizomi.– Toshkent: O'zbekiston, 1996.
6. Raqamli jamiyatda ijtimoiy adolatni amalga oshirish imkoniyatlari. A. Xolbekov, J Ibragimov . Журнал социальных исследований. №6 (3), 2023.

Jumanova Shaxnoza Baxromjanovna,
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

O'QUVCHILARNI JAMOADA ISHLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHGA OID XORIJIY TADQIQOTLAR TAHLILI

Annotatsiya: Ushbu maqolada xususida hamkorlikdagi ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning o'zaro do'stlashishi, bir-birini tushunishi, muloqotga kirishishlari uchun zamin hozirlashi kerakligi, o'quvchilar o'zaro baland ovozda gapirmasliklari, bir-biriga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lish, zarur vaziyatlarda o'zlarini tuta bilish va xatti-harakatlarini nazorat qilishni ta'minlashi muhimligi hamda o'quvchilarni jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga oid xorijiy tadqiqotlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: jamoada ishlash ko'nikmalari, Kollaboratsiya, subyekt-subyekt munosabati, sostiometriya, shartli va real guruhlar, "maritao" tizimi, "ijtimoiy fatsilitatsiya", ishontirish, taqlid qilish, uqtirish, ergashtirish

Аннотация: В этой статье конкретно говорится, что в процессе совместного обучения учитель должен подготовить почву для того, чтобы ученики могли подружиться, понимать друг друга, вступать в диалог, чтобы ученики не говорили друг с другом вслух, чтобы они хорошо относились друг к другу, чтобы они могли контролировать свое поведение и контролировать себя в необходимых ситуациях, а также обучать учащихся навыкам работы в команде. анализируются исследования.

Ключевые слова: навыки командной работы, коллаборация, отношения субъект-субъект, социометрия, условные и реальные группы, система "маритано", "социальная фасилитация", убеждение, подражание, подражание, следование

Annotation: this article analyzes the importance of the teacher in the process of collaborative education that students need to make friends, understand each other, prepare the ground for communication, that students do not speak out loud, that they treat each other well, that they are able to control themselves and their behavior in necessary situations, as well as foreign studies on the development of

Keywords: teamwork skills, collaborationism, subject-subject attitude, sostiometry, conditional and real groups, "maritao" system, "social facilitation", persuasion, mimicry, promoting, following

Kirish. Hozirgi kunda pedagogika va psixologiya sohalarida o'quvchilarning jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlarga katta e'tibor qaratilmoqda. Ushbu ko'nikmalar o'quvchilarning shaxsiy, ijtimoiy va akademik rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar, jamoaviy ishning nafaqat bilim olish jarayonini, balki o'zaro hamkorlik, muloqot, muammolarni birgalikda hal etish va o'zaro ishonchni mustahkamlash kabi ijtimoiy salohiyatlarni ham oshirishi mumkinligini ko'rsatadi.

Hamkorlikdagi ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchilarning o'zaro do'stlashishi, bir-birini tushunishi, muloqotga kirishishlari uchun zamin hozirlashi kerak. O'quvchilar o'zaro baland ovozda gapirmasliklari, bir-biriga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lish, zarur vaziyatlarda o'zlarini tuta bilish va xatti-harakatlarini nazorat qilishni ta'minlashi muhim. O'quvchilarda hayotiy tajribaning yetishmasligi tufayli ular orasida ishchan, do'stona muloqot o'rnatish murakkab kechadi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarni hamkorlikdagi faoliyatga jalb etish chora-tadbirlarini ishlab chiqishi va qo'llashi, ularning individual xususiyatlarini chuqur tahlil qilishi va har tomonlama o'rganishi kerak.

Pedagogik hamkorlik jarayonida o'quvchilarda xush kayfiyat, tabassum, rahmdillik, ko'tarinkilik, quvonch, do'stona munosabatlar, muloqotga kirishuvchanlik, qiyin daqiqalarda bir-birlariga ko'maklashish, kechira olish, mas'uliyatlilik, haqgo'ylik, bag'rikenglik, toqatlilik, tushunish kabi jihatlar kuzatiladi. Mashg'ulotlar yakunida o'quvchilar bir-birini yaxshi

bilganliklari, yaqindan do'stlashganliklari, o'zlari haqidagi ma'lumotlarga ham ega bo'lganliklari, yaxshi sifatlarni namoyon qilganliklari, atrofdagilarning o'zlariga bo'lgan munosabatlarini aniqlaganliklari, o'zlariga tashqaridan baho berish imkoniyatiga ega bo'lganliklari, ijobiy hamkorlik muhitiga ega ekanliklari, o'zlari va sinfdoshlariga nisbatan ishonch hissini tuyganliklarini kuzatish mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik-psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun kompleks yondashuv zarur. O'qituvchining faol roli, sinf muhitining ijobiyligi va interaktiv metodlarning qo'llanilishi o'quvchilarning nafaqat akademik, balki ijtimoiy va psixologik rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Kelgusidagi tadqiqotlar ushbu sohada yangi metodologik yondashuvlarni ishlab chiqish va jamoaviy ishni yanada samarali tashkil etish bo'yicha yo'nalishlarni kengaytirishga qaratilishi lozim.

Jamoada o'qitishning pedagogik mohiyati S.L.Rubinshteynning faoliyat va shaxs rivojlanishining aloqadorligi haqidagi psixologik qonuni asosida yanada aniq mohiyat kasb etadi.

T.M.Andreyevaning "Ijtimoiy psixologiya" darsligida klassifikatsiya jamoalarning asosiy turlarini o'z ichiga qamrab olgan. Ular har qanday kishilar guruhini avvalo, shartli va real guruhlarga bo'ladi. Real guruhlar aniq tadqiqot maqsadlarida to'plangan laboratoriya tipidagi hamda tabiiy guruhlarga bo'linadi. Rossiyada birinchi marta laboratoriya sharoitida ijtimoiy psixologik tadqiqotlarni rus olimi V.M.Bexterev o'tkazgan. U maxsus asboblardan yordamida idrokning aniqlanganligi, xotiraning sifatini, kuzatuvchanlik xususiyatlarini yakka holda, jamoa sharoitida solishtirib o'rgandi hamda jamoaning birligi uning har bir a'zosi psixikasiga bevosita ta'sir etishini isbot qildi.

Nemis olimi A.Mayer esa ushbu fenomenni ta'lim jarayonida tekshirdi. U uyda yakka holda o'qitish bilan jamoaviy sharoitda o'qitish samaradorligini qiyoslab, bilimlarning mustahkamlanishida o'zlashtirishning tezligi jamoada ishlash shaklida bo'lganda o'ziga xos afzalliklarga ega ekanligini isbot qildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda kuzatish, to'g'ridan-to'g'ri suhbat, anketa, pedagogik eksperiment metodlarini qo'lladik.

Tahlillar va natijalar. Pedagogik hamkorlik ko'pgina didaktik va psixologik imkoniyatlarga ega bo'lib, o'z navbatida, o'quvchilarning jamoada ishlash ko'nikmalarini har tomonlama rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Har bir o'quvchida o'z guruhining muvaffaqiyatidan quvonish, kamchiliklari uchun javobgarlik hissi qaror topadi.

Jamoada ishlash ko'nikmalari zamonaviy ta'lim jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning ijtimoiy, psixologik va akademik rivojlanishida asosiy omil hisoblanadi. Bu ko'nikmalar orqali o'quvchilar muloqot, hamkorlik, muammolarni birgalikda hal etish va mas'uliyatni baham ko'rish qobiliyatlarini rivojlantiradilar. Jamoada ishlash o'quvchilarga nafaqat o'quv jarayonida, balki kelajakdagi mehnat faoliyatlarida ham muvaffaqiyatli bo'lish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.

Kollaboratsiya o'quvchilarning jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ularga hamkorlikda ishlash, samarali fikr almashish va o'zaro qo'llab-quvvatlash ko'nikmalarini shakllantirishga ko'maklashadi. O'zaro samarali muloqot qilish va umumiy maqsadga erishish uchun jamoada ishlash qobiliyatini hosil qiladi. Bu sifat bir-biriga bog'liq bo'lgan bir nechta qobiliyatlarda namoyon bo'ladi:

- umumiy g'oyani yagona maqsad sifatida qabul qilish qobiliyati;
- ijtimoiy munosabatni shakllantirish, ya'ni ko'pchilik fikrini qo'llab-qavvatlash, muhokama qilish, muzokaralar olib borish, o'z harakatlarini boshqalarning harakatlari bilan muvofiqlashtirish;
- zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarish;
- mustaqillik va tashabbuskorlik.

Jamoada ishlash ko'nikmalariga ega bo'lgan o'quvchi muammolarni hal qilishda quyidagi ko'rsatkichlarga ega bo'ladi: yordam so'raydi, boshqa fikr va mulohazalarini tinglaydi va taklif beradi, hamkorlikda ishlaydi, boshqalarga ham fikr bildirish imkonini beradi.

Jamoada o'qitishning pedagogik mohiyati S.L.Rubinshteynning faoliyat va shaxs rivojlanishining aloqadorligi haqidagi psixologik qonuni asosida yanada aniq mohiyat kasb etadi.

O'zaro birgalikdagi harakat o'quvchining o'zini-o'zi rivojlantirishi va namoyon etishini faollashtirishning asosiy usullaridan biridir. Hamkorlikdagi faoliyat jarayonida o'quvchilarning qobiliyati va imkoniyatlari yanada, ko'proq namoyon bo'ladi. Bir-birini to'ldirib borish orqali ular rivojlanishning sifat jihatdan yangi darajasiga erishadi.

D.B.Elkonin va V.V.Davidovlar maktabdagi o'zaro munosabatlarning barcha shakllari umumiy xarakter kasb etadi va nafaqat "bola-katta kishi", balki "bola-bola" munosabatlari orqali boshqariladi. Shuning uchun uyg'un xulq-atvor me'yoringning samaradorligi yaxlitlikda sinfnigina emas, bir paytning o'zida guruhiiy emotsional qo'llab-quvvatlashda aks etuvchi kichik guruhlarda ishlashni talab etadi.

A.A.Ivin o'zining ilmiy tadqiqotlarida "bola-katta kishi" munosabatlaridan farqli ravishda tengdoshlar bilan munosabat – bu eng avvalo, o'zaro tenglikning ta'minlanishi ekanligini alohida e'tirof etadi. Tengdoshlar bilan muloqot o'quvchilarga kattalar bilan o'zaro teng huquqli muloqotni, fikrlarga, boshqa kishilarning erkibligi va xohish-istaklaridan mustaqil ravishda ularning so'zlari va xatti-harakatlariga tanqidiy munosabatni taqdim etadi. Buning uchun boshqa kishilarning nuqtai nazarini ko'ra olish, baholash, qabul qilish yoki qilmaslik, asosiysi, boshqalarnikidan farqli ravishda o'zining shaxsiy nuqtai nazari, qarashlariga egalik va uni himoya qilish ko'nikmasi tarkib toptirilishi lozim.

Shaxsni jamoada shakllantiradigan shaxslararo aloqalar, tashqaridan qaraganda, konkret faoliyatga mos munosabatlar yoki subyekt munosabati qabilida yonma-yon mavjud bo'lgan subyekt-subyekt munosabati shaklida yuzaga chiqadi. Lekin bilvosita namoyon bo'lish momenti, fakti faqat konkret faoliyatining emas, balki munosabatning ham eng muhim tarkibiy qismi bo'lib qoladi.

Jamoa va jamoa a'zolarini tarbiyalash ijtimoiy maqsadlarga qaratilishi, birinchidan jamoaning qiziqishini ustun qo'yishga, qobiliyatli bo'lganlarni tarbiyalashga qaratilishi lozim.

Psixologiyada o'quvchi shaxsi individualligining ko'pgina xislatlari – moslashuvchanlik, tajovuzkorlik, moyillik darajasi, tashvishlanish va shu kabilar aniqlangan. Bular jamlanib o'quvchining o'ziga xosligini ko'rsatadi. Bu psixologik hodisalar o'z mohiyatiga ko'ra o'zaro munosabatda bo'lib, oshkora yoki oshkora bo'lmagan holda muhitning mavjudligini taqozo etadi. O'quvchi aynan shunday muhitga nisbatan moslashuvchanlik, tajovuzkorlik, tashvishlanish va hokazolarni namoyon qiladi. Bordi-yu, agar odamlarning individual fazilatlarini bu tadqiqotlarda izchil, o'zgaruvchan, rang-barang mazmunli tarzda namoyon bo'lsa, u holda sostial muhit o'zgarmaydigan, shakllanmagan (amorf), mazmunsiz, "umuman muhit" sifatida tasavvur qilinadi.

Amerikalik psixolog J.Moreno guruhlarda shaxslararo afzal ko'rishlarni aniqlash usulini va hissiy afzal ko'rishlarni qayd qilish texnikasini taklif etdi. Buni u sostiometriya deb atadi. Sostiometriya yordamida shaxslararo birgalikdagi harakat jarayonida guruh a'zolarida namoyon bo'ladigan afzal ko'rishning, befarqlik yoki xush ko'rmaslikning miqdoriy me'yorini aniqlash mumkin. Sostiometriya guruh a'zolarining bir-birlarini xush ko'rishi yoki xush ko'rmasligini aniqlashda keng qo'llaniladi. Guruh a'zolarining o'zlari bunday munosabatlarni anglab ola olmasliklari va ularning mavjudligi yoki mavjud emasligi haqida o'zlariga hisob bermasliklari mumkin. Sostiometriya metodi juda ham tezkor bo'lib, uning natijalari matematik usul bilan qayta ishlanishi va yozma shaklda ifoda etilishi mumkin (guruhda tabaqalashning sostiometrik holatini o'tkazilgan tadqiqot natijalari orqali aniqlash mumkin).

Sostiometrik usulning negizida "Sen kim bilan birga bo'lishni xohlarding?" degan to'g'ridan-to'g'ri savol turadi. U kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning xohlagan jabhasiga tatbiqan qo'yilishi mumkin: Sen kim bilan birga bitta partada o'tirishni, dam olishni, vaqtichog'lik qilishni, ishlashni xohlarding va hokazo. Qoida tariqasida tanlashning ikki yo'nalishi-birgalikda mehnat qilish sohasidagi va vaqtichog'lik qilish sohasidagi yo'nalishlar tavsiya qilinadi. Bu o'rinda tanlashning maqbulligi darajasiga (benihoya istak borligi, bajonudilligi, befarqligi, unchalik istalmayotganligi, sira ham istak yo'qligi) aniqlik kiritilishi va tanlash uchun tavsiya

qilinadigan shaxslar soni cheklangan bo'lishi ham mumkin. Tanlashlari tanlash matristasiga tushirish chog'ida yanada tahlil etish o'zaro xush ko'rish va xush ko'rmasliklarning murakkab tarzda chatishib ketganligini, sostiometrik "yulduzlar" (ularni ko'pchilik tanlaydi), "bas boylash" (ulardan xamma o'zini chetga tortadi) mavjudligini va bu qarama qarshi tomonlar o'rtasidagi oraliq bo'g'inlarning butun ierarxiyasini ko'rsatib beradi.

Har qanday guruhni uning a'zolarining o'zaro birgalikdagi harakati jarayonida hosil bo'ladigan kommunikativ shahobcha sifatida talqin qilish mumkin. Lekin sostiometrik tahlil qilish mumkin. Lekin sostiometrik tahlil bu kommunikativ shahobchaga juda ham umumiy tarzda ta'rif berishi mumkin. U nima uchun individ bir xil birgalikda guruhga qarama-qarshi qo'yilganligini, boshqalarida esa kommunikativ shahobchadagi bunday o'zilishi payqamasligini tushunib etishga olib bormaydi.

Psixologik ma'noda jamoa – bu, umumiy belgilar, umumiy faoliyat, muloqot hamda umumiy maqsad asosida birlashgan kishilar uyushmasidir. Demak, odamlar jamoasi tashkil topishi uchun albatta qandaydir umumiy maqsad yoki tilaklar, umumiy belgilar bo'lishi shart. Masalan, o'quvchilar jamoasi uchun umumiy narsalar ko'p (o'quv faoliyati, bilim olish, yoshlarga xos birlik, o'quvchilarga xos ta'lim olish istagi va hokozo).

T.M.Andreyevaning "Ijtimoiy psixologiya" darsligida klassifikatsiya jamoalarning asosiy turlarini o'z ichiga qamrab olgan. Ular har qanday kishilar guruhini avvalo, shartli va real guruhlariga bo'ladi. Real guruhlar aniq tadqiqot maqsadlarida to'plangan laboratoriya tipidagi hamda tabiiy guruhlariga bo'linadi. Konkret faoliyat va odamlarning tabiiy ehtiyojlari asosida tashkil bo'ladigan bunday tabiiy guruhlarining o'zi kishilarning soniga qarab katta, kichik guruhlariga bo'linadi. Katta guruhlar uni tashkil etuvchilarning maqsadlari, fazoviy joylashishlari, psixologik xususiyatlariga qarab uyushgan va uyushmagan turlarga, kichiklari esa o'z navbatida endi shakllanayotgan, diffuz hamda taraqqiyotning yuksak pog'onasiga ko'tarila olgan jamoa turlariga bo'linadi. Guruhlarning ijtimoiy psixologiya uchun ayniqsa muhim hisoblangan turlariga ta'rif berish va ularning psixologik qonuniyatlarini o'rganishni maqsad qilib qo'ygan holda bevosita katta guruhlarining ijtimoiy psixologik qonuniyatlarini o'rganishga o'tamiz.

Rossiyada birinchi marta laboratoriya sharoitida ijtimoiy psixologik tadqiqotlarni rus olimi V.M.Bexterev o'tkazgan. U maxsus asboblardan yordamida idrokning aniqlanganligi, xotiraning sifatini, kuzatuvchanlik xususiyatlarini yakka holda, jamoa sharoitida solishtirib o'rgandi hamda jamoaning birligi uning har bir a'zosi psixikasiga bevosita ta'sir etishini isbot qildi.

Olimlarni ta'kidlashicha, yaponlar tarbiya maktabida "maritao" deb nomlanuvchi tizim mavjud ekan, unga ko'ra, o'quvchilar ma'lum taraqqiyot bosqichida yolg'izlikka mahkum etilar ekan. Bunda uni g'orga yoki shunga o'xshash joyga yolg'iz qamab qo'yishar, hatto o'zi bilan o'zi ham muloqot qilish taqiqlanarkan. G'arb tadqiqotchilari (L.Simenov va b.q.) ushbu jarayonning psixologik mohiyatini talqin qilar ekanlar, uning ikki jihatiga e'tibor qaratadi: bir tomondan bu narsa ijobiy samara berish mumkin, chunki odam o'zini-o'zi anglash, o'ziga xolis baho berish, ijodiy rivoji uchun zarur imkoniyatni o'zidan qidirishga moyassar bo'ladi. Lekin, ikkinchi jihati ham borki, unda odam o'zgalarda xuddi oynaga qaraganday o'z aksini ko'radi, shu tufayli u kishilar jamiyati talabi va qoidalariga bo'ysinish, o'zini-o'zi mukammallashtirish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

Shaxs faoliyati jarayonida uning yonida shaxslarning bo'lishi yoki yaqinligi xulq-atvoriga ta'sir qiladimi, agar bunday ta'sir mavjud bo'lsa, u ijobiymi yoki salbiymi? Amerikalik psixolog F.Olport birinchi marta ushbu ta'sir ijobiy bo'lish va hodisaning nomi "ijtimoiy fatsilitatsiya" ekanligi adabiyotda yoritdi. Fatsilitatsiya so'zi inglizcha "facilitate" – "yengillashmoq" fe'lidan olingan bo'lib, uning tub ma'nosi – shaxs ongida o'zga obrazning borligi yoki guruh muayyan shaxsning mavjudligi tufayli odam faoliyati samaradorligining ortishi va tezlashuvidir. Agar dastlabki o'tkazilgan tadqiqotlarda ushbu fenomen tasavvurlardagi yoki idrokda obrazlar ta'sirini o'rganishga qaratilgan bo'lsa, keyinchalik turli amaliyotchilar ushbu hodisaning real sharoitlardagi samarasini o'rgana boshladilar.

Nemis olimi A.Mayer esa ushbu fenomenni ta'lim jarayonida tekshirdi. U uyda yakka holda o'qitish bilan jamoaviy sharoitda o'qitish samaradorligini qiyoslab, bilimlarning mustahkamlanishida o'zlashtirishning tezligi jamoada ishlash shaklida bo'lganda o'ziga xos afzalliklarga ega ekanligini isbot qildi.

Nemis tadqiqotchisi V.Myode o'zaro hamkorlikdagi jamoalar dasturini ishlab chiqdi. Uning eksperimentlari bir qarashdan shaxsdagi bilish jarayonlarini o'rganishga qaratilganday bo'lsa-da, lekin aslida ularda jamoaning shaxs psixik faoliyatiga ta'siri o'rganildi. 2-3 kishidan tortib 16 kishigacha bo'lgan jamoalarda u maxsus asbob-uskunalarini ishlatgan holda mushaklar ish faoliyati, og'irlikka chidamlilik, sezgirlik, diqqat, xotira, turli assotsialarning kechishiga ta'sirini dastlab yakka-yakka holda keyinchalik esa jamoaviy sharoitda o'rgandi. Tekshirishlari shuni ko'rsatdiki, uni qiziqtirgan psixik jarayon va holatlarning ko'rsatkichlari jamoa shaklida individual shakldan ancha afzal bo'lishini isbotladi.

Ruhiy muhit – jamoaning hissiy ruhiy kayfiyati tushuniladi, unda jamoa a'zolarining qadriyatlari, ma'naviy normalari va mafaatlari bilan belgilanadigan hissiy darajadagi shaxsiy va amaliy o'zaro munosabatlarda aks etadi.

Shaxsda o'zaro ta'sirning 4 ta asosiy usuli mavjud:

1. Ishontirish.
2. Taqlid qilish
3. O'qitirish
4. Ergashtirish

Jamoaning hissiy ruhiy muhitni muvofiqlashtirib turishi bevosita o'qituvchiga bog'liqdir. Shuning uchun o'quvchilar jamoasiga rahbarlik qiluvchi shaxs unga bog'liq psixologik muammolarni tahlil qila olishi va bilimlarga ega bo'lishi muhim.

O'quvchilar jamoasidagi psixologik muhitning belgilari quydagilardan iborat:

1. Ichki, ishonchli xotirjamlikning namoyon bo'lishi, doimiy tetiklik, harakat qilishga tayyorlik.

2. Jamoaning birligi, uning a'zolarining dustona birlashishi. Ichki munosabatlarda ayrim xodimlarni tanqid qilish, jazolash mumkin, uni begonalar oldida himoya qilish, unga hech qanday ozor yetkazmaslik, uni sharmanda qilmaslik.

3. Jamoa barcha a'zolarining himoyalanganligi, har bir xodim, u qanchalik zaif, kuchsiz bo'lmasin, o'zining yakkaligi yoki himoyasizli-gini his etmasligi kerak.

4. Jamoa barcha a'zolarining oqilona va foydali faolligi.

5. Harakatlarda va so'zlarda o'zini tuta bilishi.

O'qituvchi o'quvchilar jamoasi bilan muomila munosabatlarida quydagi tamoyillarga amal qilishi lozim:

- o'qituvchi o'quvchilarga talabchanligi bilan ularga ishonch va hurmatning birligi;
- hamma o'quvchilarga bir xil talab qo'yishi bilan birga har bir o'quvchining o'ziga xos qobiliyati va iqtidorini hisobga olish;
- o'quvchilar jamoasi qabul qilgan qarorlarni bajarishda har bir o'quvchining mas'ulligi;
- o'qish madaniyati va mahoratini oshirishning xilma-xil usul va shakllarini qo'llash;
- o'qituvchi tashabbusi o'quvchilar tomonidan faol qo'llab-quvvatlanishi.

Sinf jamoasining rivojlanishi borasida mana shu o'zaro bog'liqlikning shartli ravishda qo'yidagi turlarga ajratish mumkin.

1-bosqich – o'qituvchi jamoani shakllantirishda ma'naviy-intellektual jihatdan rivojlangan o'quvchilarni aniqlab oladi.

2-bosqich – o'z tengdoshlariga rivojlantiruvchi ta'sir ko'rsata oluvchi o'quvchilarni ajratadi.

3-bosqich – jamoadagi faollarni o'zgarishlarga ko'ra muntazam almashtirib turish.

4-bosqich – bunda jamoa a'zolari irarxiyasi natijasiga ko'ra almashtirib turiladi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan psixologik tadqiqotlar natijalari va tahlillaridan kelib chiqib, jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish o'quvchilarning shaxsiy, ijtimoiy va emotsional

rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi ko'rishimiz mumkin. Buning psixologik xususiyatlarini tushunish va ularga e'tibor qaratish, ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli hamkorlik muhitini yaratishda muhim rol o'ynashi aniqlandi.

Ushbu pedagogika va psixologiyaga oid tadqiqotlar natijalari, ularning pedagogik kuzatish natijasida olingan tahlillari va mulohazalar natijasida quyidagi xulosaviy fikrlar shakllantirildi:

1. Jamoa o'quvchilarning shunday muayyan guruhi bo'lib, u ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan, umumiy maqsad hamda mazkur maqsadni amalga oshirishga yo'naltirilgan faoliyatni tashkil etadi. Ushbu faoliyat davomida o'quvchilarning jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish shart-sharoitlari vujudga keladi.

2. Jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish muayyan qonuniyatlarga bo'ysunadigan, uzoq muddatli, murakkab dinamik jarayon bo'lib, shartli ravishda ma'lum bosqichlarga bo'lish taklif etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Qurbonova B. Talabalarni hamkorlik pedagogikasi asosida ijtimoiy hayotga tayyorlashda moslashuvchanlik imkoniyatlarini oshirishni modellashtirish. Scientific journal of the Fergana State University. 2023 Jun 22(1):24-.

2. Azizxojayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. -T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi, Adabiyot jamgarmasi nashriyoti. 2006, 160 b.

3. Adizov B. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari: Ped. fan. dok. ... dis. -Toshkent, 2003. - 276 b.

4. Jabborova O. Boshlang'ich ta'lim metodikasining yangi nazariy masalalari. - Toshkent, 2023

5. Booch, G.; Brown, A. W. (2003). "Colaborative Development Environments". In Zelkowitz, M. (ed.). Advances in Computers. Vol. 59. San Diego, CA: Academic Press. pp. 1 29. doi:10.1016/S0065-2458(03)59001-5. ISBN 0-12-012159-X.

6. Slavin, R. E. Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice (3rd ed.). Pearson. 2015

7. Johnson, D.W., & Johnson, F.P. Joining Together: Group Theory and Group Skills (11th ed.). Pearson Education. 2009

8. Scholters Peter R. The Team Handbook. How to use Teams to Improve Quality. Copyright 1988 by Joiner Associates Inc.

9. Nishonova Z.T. Ijodiy mustaqil fikrni tarbiyalashda o'qituvchining rolini yanada oshirish // Ta'lim va tarbiya. - 2001. -№1-2 . -B. 40-42.

Soliyev Farxodjon Sodiqovich,
Farg'ona davlat universiteti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd),
solievfarhod197@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-1945-8279
Meliboyev Doniyor Hayotjon o'g'li,
Farg'ona davlat universiteti psixologiya yo'nalishi 2- bosqich magistranti
meliboyevdoniyor6@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-1945-8279

IJTIMOILASHUV JARAYONIDA AXBOROTNING O'SMIRLARNING PSIXIKASIGA TA'SIRI

Annotatsiya: Quyidagi maqola axborotning inson psixikasiga ta'siri hamda jamiyatdagi o'rni haqida ijobiy va salbiy fikrlar yoritilgan. Ma'fkuraviy siyosiy ziddiyatlar, ommaviy madaniyat axborot xavf omilini keltirib chiquvchi deb qaraladi. Axborot-psixologik xavfsizlikni tadqiq etgan olimlarning izlanishlariga diqqat qaratiladi.

Kalit so'zlar: Psixika, ommaviy axborot vositalari, nanotexnologiya, infodemiya, feyk, fotoshop, milliy xavfsizlik, axborot xurujlari, faktcheking globallashuv.

Аннотация: В данной статье рассматриваются влияние информации на психику человека и её роль в обществе с положительными и отрицательными аспектами. Особое внимание уделяется идеологическим и политическим противоречиям, массовой культуре, а также факторам, создающим информационную угрозу. Исследования учёных, занимающихся информационно-психологической безопасностью, рассматриваются с целью анализа актуальности данной проблемы в современном обществе.

Ключевые слова: Психика, массовые информационные средства, нанотехнологии, инфодемия, фейки, фотошоп, национальная безопасность, информационные атаки, фактчекинг, глобализация.

Abstract: This article explores the impact of information on the human psyche and its role in society, highlighting both positive and negative aspects. Ideological and political conflicts, as well as mass culture, are seen as factors that create an informational threat. The research conducted by scholars studying information-psychological security is emphasized to understand the significance of this issue in contemporary society.

Keywords: Psychology, mass media, nanotechnology, infodemic, fake, Photoshop, national security, information attacks, fact-checking, globalization.

Kirish. Hozirgi vaqtda deyarli barcha davlatlar axborot sohasi jadal rivojlanishi va xilma-xil tazyiqlar mavjud bo'lgan sharoitlarda uning amal qilishi uchun shart-sharoitlar yaratish bo'yicha faoliyatini rivojlantirishga katta ahamiyat berib kelmoqdalar. Rivojlanayotgan dunyoda axborot xalqaro va davlatlararo aloqalarda katta ahamiyat kasb etadi. Ya'ni, u jahonhamjamiyati hayotida ham ijobiy ham salbiy kuch sifatida, ikki qutiblanish asosida namoyon bo'lishi mumkin. Shu ma'noda texnika va texnologiya sohasida katta imkoniyatga ega bo'lgan mamlakatlar qulay sharoitga ega bo'ladilar. Mana shu ustunlik sababli ular o'z shaxsiy ma'nfaatlariga tog'ri keluvchi qadriyatlarni, nuqtai-nazarlarini, g'oyalarni, fikrlarni ilgari surishlari mumkin va inson ongiga ta'sir qilib, turli salbiy oqibatlariga keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababdan ko'pgina davlatlarda globallashuvga qarshi harakatlar yuzaga kelmoqda, ular yagona jaxon uyg'unlashgan axborot maydonini tuzishni inkor etmoqdalar. Bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash kerakki, globallashuvga qarshi harakatning o'zi tobora dolzarb harakat tusuni olmoqda. Bu zamonamizning o'ziga xos jihatlaridan bo'lib, har qanday mahalliy hodisa yoki voqea zamonaviy axborot texnologiyalari tufayli dolzarb hodisa yoki voqeaga aylanmodqa.

2016-yilning 14- dekabr kuni bo'lib o'tgan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Axborot kommunikatsiya texnologiyalari sohasi qanchalik rivoj topgani sari, uning afzalligi va qulayliklaridan foydalanish

bilan bir qatorda, butun mamlakatimizda axborot xavfsizligini ta'minlash eng dolzarb masalaga aylanib bormoqda." deb ta'kidlab o'tgan.[1] Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda axborot xavfsizligi Resublikamizda davlat siyosati miqyosida ahamiyat berilib kelinayotganligi, o'sib kelayotgan avlodning xavfsizligini ta'minlashga ko'maklashuvchi ilmiy tadqiqotlar va amaliy izlanishlarni joriy etishga hizmat qilib kelmoqda.

Muhokama va natijalar. Axborot texnologiyalarining insonga ta'siri. Axborotning inson ongiga ta'siri muammolari. YuNESKO hujjatlarida mediata'lim "pedagogik nazariya va amaliyotda o'ziga xos va avtonom sohaning bir qismi sifatida qaraladigan zamonaviy ommaviy axborot vositalarini o'zlashtirish nazariyasi va amaliy ko'nikmalarini o'rgatish; Matematika, fizika yoki geografiya kabi boshqa ta'lim sohalarini o'qitishda yordam sifatida ommaviy axborot vositalari va aloqa vositalaridan foydalanishdan farqlanishi kerak". Rivojlanayotgan jamiyat ommaviy axborot vositalaridan keng foydalanish bilan barcha axborot jarayonlarini faollashtirishni talab qiladi. Ommaviy axborot vositalarining o'sib borayotgan imkoniyatlari tufayli axborot iste'molchiga yuqori tezlikda ta'sir etib boradi, ko'p marotaba takrorlanadi va omma ongiga faol kiritiladi. Axborot asrida ijtimoiy qadriyatlar, yo'nalish va qarashlarni shakllantirishda ommaviy axborot vositalarining roli sezilarli darajada oshib bormoqda. Ommaviy axborot vositalari odamlar hayotiga chuqurroq kirib, ommaviy ongga dinamik va maqsadli ta'sir ko'rsata boshladi. Bu ommani tashkil etuvchi shaxslar ommaviy axborot vositalari tomonidan joylashtirilgan "axborot fantomlari" dunyosida yashay boshladilar. Odamlarning katta qismi televizorni, xuddi shu kanallar, dasturlarni va dastur qo'llanmasi qoidalari bilan tasdiqlangan tartibda tomosha qiladi. Ular boshqa ko'pchilik o'qigan jurnal va gazetalaridagi xuddi shu maqolalarni o'qiydilar. O'z ishlari bilan shug'ullanayotganda yoki uyda dam olayotganda bir xil radio spektakllari va yangiliklar eshittirishlarini tinglashadi. Mavjud vaziyat OAVga baho berishda noaniqlikni keltirib chiqarmoqda. Bir tomondan, ommaviy kommunikatsiya va ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi odamlarning atrofidagi dunyo haqida xabardorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, lekin ayni paytda, ularning rivojlanishi ortida ommaning ongini manipulyatsiya qiluvchi omil mavjudligini ham inkor qilib bo'lmaydi.

Aynan ommaviy axborot vositalari va ommaviy kommunikatsiyalar birinchilardan bo'lib shaxsning ommaviylashishini qo'zg'atadi. Odamlarning qarashlarini, xatti-harakatlarini standartlashtiradi va ularning reaksiyalarining bir xilligini rivojlantiradi. Ommaviy axborot vositalari eng asosiy, qudratli va ta'sirchan mafkura vositasi ekanligi, oxirgi paytlarda information hurujlarning tez-tez uyushtirilayotgani aslida urushga munosabatning o'zgarganligidan, qurolning insonning ongi va qalbi nishonga olinishi, internetdan foydalanish, bugungi kunda dunyoda terroristlar foydalangan internet saytlardan paydo bolishi axborot xurujlarga olib kelgan.[4]

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent Nozima Murotovaning fikriga ko'ra, infodemiya OAV, ijtimoiy tarmoqlarda, fuqarolik jurnalistikasi saytlarida bir mavzudagi ma'lumotning juda ko'p berilishidir. Bir mavzudagi axborotlarning haddan ortiq ko'payishi insonlarga ruhiy jihatdan bosim o'tkazilishiga ham sabab bo'lishi mumkin.[5]

«Pandemiya insonlarni jismoniy jihatdan kasal qilsa, infodemiya kishilarning ruhiy holatiga ta'sir o'tkazadi. Berilayotgan axborotlarning turi, ularning uzatilish vaqti va hajmi cheklanmagan. Inson qayerda bo'lmasin har doim axborot bilan ta'minlangan», - dedi Nozima Murotova. Qayd etilishicha, infodemiya fonida feyk xabarlar ham ko'paymoqda. Har bir ma'lumotning to'g'riligini esa tekshirib ko'rish kerak. «Feyk axborot birinchi bo'lib insonning aqliga emas, uning hislariga ta'sir qiladi. Va inson hislari ta'sirida axborotni to'g'ridan to'g'ri iste'mol qilib, ko'pincha noto'g'ri qaror chiqarib qo'yadi. Masalan, yaqinda ijtimoiy tarmoqlarda 1 million so'm moddiy yordam o'rniga 700 ming so'm berilgani haqida video tarqaldi. Uni suratga olgan shaxs o'zini tanishtirmagan, qaysi hududda, kim bilan bunday holat sodir bo'lganini ham aytmagan. Bu kabi tizimli muammolarimiz bor, lekin shu mavzuga aloqador axborotning to'g'ri-noto'g'ri ekanligini saralay olish usullari ishlab chiqilmagan. Shuning uchun bu borada maktabdanoq media savodxonlik va axborot xavfsizligi darslari o'qitilishi kerak», - deya qayd etdi blogger Shahnoza Soatova.

Blogger, jurnalist Aziza Qurbonovaning aytishicha, xabarning feyk ekanligini aniqlash mumkin. «Feyk xabarda rasm sifatsiz yoki kollaj ko'rinishida, asosan, fotoshop qilingan bo'ladi. Unda imlo xatolar ham kuzatiladi, shuningdek, unda tilga olingan joylar va sana shubha ostiga olinishi kerak. Lekin feykning qiziq jihati, u real shaxslar va joylar haqida bo'ladi. Shuning uchun u bimalol ishonish mumkin bo'lganday tuyuladi. Biroq qidiruv tizimlari orqali axborotni tekshirmasdan e'lon qilmaslik lozim», - dedi Aziza Qurbonova.

Shuningdek, uning qo'shimcha qilishicha, feyk xabarlar axborot bo'shlig'i borligi tufayli vujudga keladi. Shu bois milliy faktcheking (axborotning haqqoniyligini tekshiruvchi) platformasini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.[2] Miliy faktcheking yosh avlodni yuborilayotgan axborotni farqlay olish immunitetini shakllanishiga yordam beradi.

Elektron pochtdan tortib, ijtimoiy mediagacha, axborot texnologiyalari vaqt va makon orasidagi bo'shliqlarni bartaraf etadi va har qanday shaxsni o'z domiga qamrab oladi.

Endilikda korxonalar operatsiyalarni soddalashtirishdan tortib mijozlar tajribasini oshirishgacha bo'lgan davrda o'z faoliyatining deyarli barcha jihatlarini uchun texnologiyaga tayanadi. Shu qatori ta'limda axborot texnologiyalarining o'rni ham ortib bormoqda. Ta'lim sohasida axborot texnologiyalari ham o'qituvchilar, ham talabalar uchun yangi eshiklarni ochmoqda. Onlayn o'quv platformalaridan raqamli kurs materiallariga qadar texnologiya an'anaviy sinflarni dinamik va interaktiv o'quv muhitiga aylantirdi. Misol tariqasida oliy o'quv yurtlarida "Hemis" platformasidan va umumta'lim maktablarida "Kundalik" platformasidan foydalanish keng ko'lamda olib borilmoqda.

Axborot texnologiyalarining jamiyatga ta'sirini inkor etib bo'lmaydi. Bu bizning muloqot qilish, biznes yuritish va o'rganish uslubimizni o'zgartirdi. Elektron axborotning afzalliklari va kamchiliklari mavjud bo'lsada, uning umumiy ta'siri o'zgaruvchan bo'ldi. Texnologiya taraqqiyotda davom etar ekan, biz uning kuchidan mas'uliyat bilan foydalanishimiz va hamma uchun teng huquqli foydalanishni ta'minlashimiz muhim ahamiyatga ega. [6] Foydalanuvchilarga axborot texnologiyalardan foydalanish etikasini o'rgatish muammosi ham bugungi kunda dolzab bo'lib qolmoqda.

Axborot texnologiyalarining jamiyatga ta'sirini kamaytirish mumkin emas. Axborot texnologiyalari bugungi kunda, birinchi navbatda, axborotni saqlash, boshqarish va raqamli shaklda uzatish bilan bog'liq barcha narsalar tushuniladi. Bu yo'nalishdagi texnologiyaning go'zalligi hamma tomonidan qadrlanishi mumkin: ilgari, biror narsa haqida ma'lumot topish uchun ko'pgina kitoblarni o'qish kerak edi. Shu bilan birga, ularning ayrimlari faqat yirik kutubxonalarning o'quv zallarida mavjud edi. Endi qidiruv tizimini ochish va uni oddiygina shakllantirish kifoya. Agar bizning zamonaviy va o'tgan asrning boshlarida yashagan insonlar bilim darajasini taqqoslasak, bu farq globaldir.[7]

Amaliy qism. Biz tadqiqotimizni Farg'ona viloyati Rishton tumani MMTBga qarashli 32-umumiy o'rta ta'lim maktabining 7-sinf o'quvchilari (80 nafar)da Chenning "Internetga qaramlik shkalasi" va Kimberli Yangning "Internetga qaramlikni aniqlovchi so'rovnomalarni o'tkazdik va uni statistikasi Pearson korrelyatsiya mezonida hisoblandi.

Taqqoslash: Hisoblab topilgan t-qiyamat (9,47) jadvaldan topilgan t-qiyamat(3,43) dan katta bo'lganligi sababli H_1 faraz qabul qilinadi.

Qaror qabul qilish: 99,9% lik ishonch darajasida Internetga qaramlik shkalasi va Internetga qaramlikni aniqlovchi so'rovnoma ($r = 0,73$; $p < 0,001$) empirik qiymat ahamiyatlilik o'qiga tushganligi sababli biz H_1 faraz: Internetga qaramlik shkalasi va Internetga qaramlikni aniqlovchi so'rovnoma o'rtasida korrelyatsion aloqadorlik mavjudligini tasdiqlovchi H_1 faraz qabul qilib, H_0 farazni rad etamiz.

$$r_{kr} = 0,39 < 0,01 \\ 0,50 < 0,001$$

Ya'ni maktab yoshidagi o'smirlarda Internetga qaramlik shkalasi natijalari oshgan sari "Addiktiv xulq-atvor" shakllangan va ilmiy nuqtai-nazarga ko'ra u ijtimoiy deviatziyaga oid ko'rsatkichlari ortib borar ekan.

Internetga qaramlik shkalasi bo'yicha Internetga bog'liqlik xulq-atvorining minimal xavfi mavjud o'smirlarda internetdan meyoriy foydalanish etikasi shakllangan bo'lib, bunday o'smirlar ish-o'qish faoliyati va qiziqishlari bilan bog'liq internetdan tartib va meyorga rioya qilgan xolda maqsadli foydalanadi.

Internetga qaramlik shkalasi bo'yicha internetga haddan tashqari qaram bo'lgan o'smirlarda ba'zi muammolar mavjudligi va internetga qaramlik ularning xulq-atvoriga bogliq ekanligini ko'rsatdi.

Internetga qaramlik shkalasi bo'yicha aniq va mustahkam internetga bog'liqlik xulq-atvori namunasi va internetga qaramligi shaxsda "Addiktiv xulq-atvor" shakllanib borishi va ilmiy nuqtai-nazarga ko'ra u ijtimoiy deviatsiyaga uchragan xisoblanadi.

Xulosa. Bugungi kunda dunyo davlatlarida sodir bo'layotgan «axborot xurujlari» qanday voqealarga sabab bo'layotganini ko'rib turibmiz. Biz «axborot asri» da yashar ekanmiz olayotgan har bir axborotimizni shunchaki ko'z yugurtirib emas, balki o'zimiz uchun e'tibor bilan qayta tahlil qilishimiz talab etiladi. Sababi, milliy qadriyatlarga zid bo'lgan axborotlar xalqning tarixiy xotirasiga ta'sir etibgina qolmay, millat kelajagini ham yo'q qilib yuborishga qodir bo'lib qoldi. Shuning uchun atrofimizdagi voqeliklarga e'tiborliroq bo'lsak maqsadga muvofiq bo'lar edi. Yoshlarimizning qanday mafkuraga moyilligi, ularning ongida shakillanayotgan o'y - fikrlari va tasavvurlarini ilmiy asosda o'rganish hayotiy zaruriyatdir. Yoshlar kamolotiga, ularning xulq - atvoriga bir necha omillar ta'sir qiladi. Ayniqsa internet tarmog'i orqali kelayotgan turli tahdidlar, axloqsizliklar, noto'g'ri axborotlar yoshlarimizning ma'naviy ongini zaharlamog'da. Har bir yosh avlod har tomonlama sog'lom, barkamol, shu bilan birga vatanparvarlik ruhida tarbiyalansa kelajagimiz porloq bo'ladi. Xorijiy kanallar targ'ib qilayotgan saviyasiz o'yin kulgudan iborat kliplar yoshlarning hayot va borliq haqidagi noto'g'ri qarashlarini shakillanishiga sabab bo'lmoqda. Bugungi kunda axborot xavfsizligi butun dunyo mamlakatlarini tashvishga solmaqda shu bilan birga jamiyatimizga, millatimizga, urf-odatlarimizga, dinimizga tinch osuda hayotimizga judda katta xavf solmaqda. Axborat xavfsizligini taminlash maqsadida axboratni qanaqadir yo'llar bilan cheklash taqiqlab quyish foyda bermaydi, buning o'rniga yosh avlodni bu yot g'oyalarga qarshi ma'naviy boyligini oshirish barkomol inson qilib tarbiyalash kerak shu o'rinda bu kabi ishlarni oliy o'quv yurtlarida emas avvallom oiladan, mahalladan boshlash kerak. Yurtboshimiz ta'kidlaganidek «jamiyat va tabiatda hech qachon bo'shliq bo'lmaydi» bejizga emas insoniyat qo'lida mavjud bo'lgan qurol-yarog'lar Yer kurrasini bir necha bor yakson qilishga etadi. Buni hammamiz yaxshi anglaymiz. Lekin hozirgi zamondagi eng katta xavf -insonlarning qalbi va ongini egallash uchun uzluksiz davom etayotgan mafkuraviy kurashdir. Endilikda yadro maydonlarida emas, mafkura maydonlarida bo'layotgan kurashlar ko'p narsani hal qiladi. Kurashning bu turida eng samarali qurol axborot. axborot omili yadroviy poligonlardan ham dahshatli omilga aylanib borayotir. Agar mazkur omilga alohida e'tibor berilmas ekan, u borgan sari kuchayib boradi. Tadqiqotimizdan olingan natijalar tahliliga ko'ra internetga qaramlik shkalasi bo'yicha internetga haddan tashqari qaram bo'lgan o'smirlarda ba'zi muammolar mavjudligi va internetga qaramlik ularning xulq-atvoriga bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Hozirgi kunda biz axborat xavfsizligini taminlash uchun axboratni qanaqadir yo'llar bilan cheklash, taqiqlab qo'yish foyda bermaydi, buning o'rniga yosh avlodni bu yot g'oyalarga qarshi ma'naviy boyligini oshirish, barkomol inson qilib tarbiyalash lozim bo'ladi Shu o'rinda bu kabi ishlarni oliy o'quv yurtlarida emas avvallombor, oiladan, mahalladan boshlash va yoshlarning ayrim kuchlar qo'lida asosiy «qurol»ga aylanib qolishini oldini olishimiz kerak bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. 2016-yilning 14- dekabr kuni bo'lib o'tgan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev
2. "Axborot xavfsizligi asoslari" darslik qollanmasi Tahirov Behzod Nasriddinovich
3. "Talabalarda axborot psixologik xavfsizligi immunitetini rivojlantirish omillari" maqola Abdurazzoqov Nizomiddin Karimqul o'g'li
4. "Axborotning inson ongiga ta'siri" maqola Mengatova Xurshida Toshmuxamatovna

5. Samarov R. Axborot xavfsizligining nazariy va metodologik asoslari.
6. https://uz.wikipedia.org/wiki/Axborot_xavfsizligi
7. https://mitc.uz/uz/paGES/information_technologies

Soliyev Farxodjon Sodiqovich,
Farg'ona davlat universiteti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd),
soliyefarhod197@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-1945-8279

Sidiqova Barno Muxtarjon qizi,
Farg'ona davlat universiteti, Psixologiya yo'nalishi 2-kurs magistranti
sidiqovabarno193@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-1945-8279

EMOTSIONAL INTELLEKTDAGI JINSIY DIFFERENTSIALASHUV

Annotatsiya: Ushbu maqolada emotsional intellekt tushunchasi, uning strukturasi va turlari hamda emotsional intellektidagi jinsiy farqlar tahlil qilingan. Emotsional intellektning intellektual jarayonlar bilan bog'liqligi hamda emotsional intellektning rivojlantirish yordamida ontogeneza turli davrlarida samarali faoliyatni tashkil etish usullari yoritilgan.

Kalit so'zlar: emotsional intellekt, jinsiy farqlar, jinsiy identifikatsiya, emotsional intellekt komponentlari, emotsional ong.

Аннотация: В данной статье анализируются понятие эмоционального интеллекта, его структура и виды, а также половые различия в эмоциональном интеллекте. Рассматривается связь эмоционального интеллекта с интеллектуальными процессами, а также способы организации эффективной деятельности на различных этапах онтогенеза с помощью развития эмоционального интеллекта.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, половые различия, половая идентификация, компоненты эмоционального интеллекта, эмоциональное сознание.

Abstract: This article analyzes the concept of emotional intelligence, its structure and types, as well as gender differences in emotional intelligence. It discusses the relationship between emotional intelligence and intellectual processes, as well as methods for organizing effective activity at different stages of ontogenesis through the development of emotional intelligence.

Keywords: emotional intelligence, gender differences, gender identity, components of emotional intelligence, emotional consciousness.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda oilaviy munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yishda, odamlarning psixologik salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishda, ish joylarida muvozanatni hamda samaradorlikni oshirishda, ta'lim jarayonida ijobiy muhit yaratishda erkaklar va ayollarning emotsional ifodalari talqin qilish va farqlari to'g'risida bilish juda ham muhim hisoblanadi. Zero, oila ichidagi o'zaro tushunishni kuchaytirish uchun jinslar o'rtasidagi emotsional farqlarni hisobga olish farzandlar tarbiyasida, juftliklar munosabatlarida va umumiy ijtimoiy hayotda ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Emotsional intellektning yuqori darajada rivojlangan bo'lishi odamlarning psixologik salomatligiga ta'sir qiladi. Ta'lim jarayonida emotsional intellektidagi jinsiy farqlarni hisobga olish, o'quvchilarni o'z hissiyotlarini boshqarish va ifoda etishda yordam berish uchun muhimdir. Bu, yoshlarni o'z hissiyotlarini anglash va boshqalar bilan ijobiy munosabatlar o'rnatishga yordam beradi. Zamonaviy jamiyatda gender rollari o'zgarib bormoqda. Erkaklar va ayollarning emotsional ifodalari va farqlari to'g'risida bilish, madaniy o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlash va gender stereotiplarini yo'q qilishda muhim rol o'ynaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Emotsional intellekt - shaxs psixologiyasida yangi va hozirda juda mashhur bo'lgan kontseptsyalardan biridir. Ko'plab olimlar bu turdagi amaliy intellektning mavjudligini tan olishmoqda, u inson shaxsining emotsional, motivatsion va intellektual sohalarining uyg'un o'zaro aloqasini ta'minlab, shuningdek, professional va shaxsiy sohalarida samaradorlikni oshiradi. Emotsional intellekt sohasidagi jinsiy farqlar mavjudligi aniq bir haqiqatdek tuyuladi, ammo mualliflarning bu masalaga bo'lgan qarashlari sezilarli darajada farq qiladi. Emotsional intellektni o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortishi, bu fenomenning konseptual maydonidagi ko'plab savollar bilan birga, amaliy tadqiqotlarga bo'lgan ehtiyoj bilan

bog'liq. Emotsional intellekt muammosi chet el olimlari (J. Mayer, P. Salovey, D. Caruso, D. Goleman, G. Orme, D. Slater, X. Weisinger, R. Sternberg, J. Block) va mahalliy tadqiqotchilar (D.V. Lyusin, E.L. Noseko, N.V. Kovriga, O.I. Vlasova, G.V. Yusupova, M.A. Manoylova, T.P. Berezovskaya, A.P. Lobanov, A.S. Petrovskaya) tomonidan faol ravishda tadqiq etilib, muammoning nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq etilib kelinmoqda. "Emotsional intellekt" tushunchasi birinchi marta P. Salovey va J. Mayer tomonidan "Emotsional intellekt" maqolasida (1990) fanga olib kiritilgan. Ular emotsional intellektning shaxsning o'z his-tuyg'ularini va atrofida yotganlarining his-tuyg'ularini anglash va tushunish uchun zarur bo'lgan mental qobiliyatlar to'plami sifatida ta'rifladilar. Bu ta'rif emotsional intellektning rivojlanishi va tadqiqotlarida muhim bosqich bo'lib xizmat qildi[1].

G. Orme emotsional intellektning "his-tuyg'ularni chuqur tushunish, baholash va ifoda etish qobiliyati, shuningdek, his-tuyg'ularni anglash va boshqarish qobiliyati" sifatida ta'riflaydi, bu esa shaxsning emotsional va intellektual rivojlanishiga yordam beradi[2].

Bundan tashqari emotsional intellekt to'g'risida yana boshqa chet el olimlari ham o'z fikrlarini bayon etganlar. Ular qatoriga G.G. Garskova, D. Goleman, D.V. Lyusinlarni kiritishimiz mumkin.

Ko'plab psixolog olimlar erkaklar va ayollar o'rtasidagi emotsional intellektidagi farqlarni o'z tadqiqotlarida aniqlab o'z xulosalarini berganlar. Ulardan biri I.N. Andreyeva olib borgan tadqiqotlarda talabalar orasida umumiy emotsional intellekt ko'rsatkichi bo'yicha jinsiy farqlar aniqlanmagan, ammo uning ba'zi tarkibiy qismlarini rivojlantirish darajasida farqlar mavjudligi qayd etilgan, bu esa emotsional intellektning tarkibidagi qobiliyatlarning ehtimoliy kompensatsiyasini ko'rsatadi. Shunday qilib, qizlarda empatiya, boshqalarning his-tuyg'ularini anglay olish va umuman his-tuyg'ularni tushunish kabi qobiliyatlar yaxshi rivojlangan, erkaklarda esa emotsional intellektning ichki shaxsiy tarkibiy qismi va undagi "ifoda nazorati" komponenti hukmrondir[3].

Sh. Bern (2001) ta'kidlaydiki, hissiy emotsional intellekt sohasidagi jinsiy farqlar juda kichik. Masalan, empatiya darajasidagi farqlar faqatgina erkak jinsidagi ishtirokchilardan ular qanchalik empatik bo'lishga intilishini so'raganda aniqlanadi. Erkaklar o'z his-tuyg'ularini ayollarga nisbatan ko'proq bostirishga moyil, shuningdek, his-tuyg'ularini ifodalashda ayollardan farqli usullardan foydalanadilar. Eng yorqin misol - g'azabni ifodalash: erkaklarda to'g'ridan-to'g'ri jismoniy agressiya, ayollarda esa bilvosita og'zaki agressiya hukmron bo'ladi.

Boshqa shaxsning turli emotsional reaksiyalarini tushunish qobiliyati insonda kichik yoshda, ya'ni ota-onasi va yaqin qarindoshlari bilan o'zaro aloqada paydo bo'ladi. Kichik yoshdagi bolani kattalar yordamida o'zining oddiy, lekin allaqachon o'ziga xos kayfiyatlarini anglashni o'rgatish mumkin. O'smirlik davri emotsional rivojlanishning eng murakkab bosqichlaridan biri hisoblanadi, bu davr xavotir va taranglikning cho'qqisi sifatida qayd etiladi. Ushbu davrda yuz berayotgan sifatli o'zgarishlar yosh kishini nafaqat allaqachon mavjud bo'lgan savollarga javob izlashga, balki yangi maqsadlar qo'yishga majbur qiladi. Shuning uchun emotsional intellektning rivojlantirish xususiyatlarini bilish, o'smirlarning o'z emotsional

reaksiyalarini to'g'ri ifodalashni o'rgatishda va qulay interpersonal munosabatlarni qurishda ijtimoiy moslashuvning yumshoqroq bo'lishiga yordam beradi.

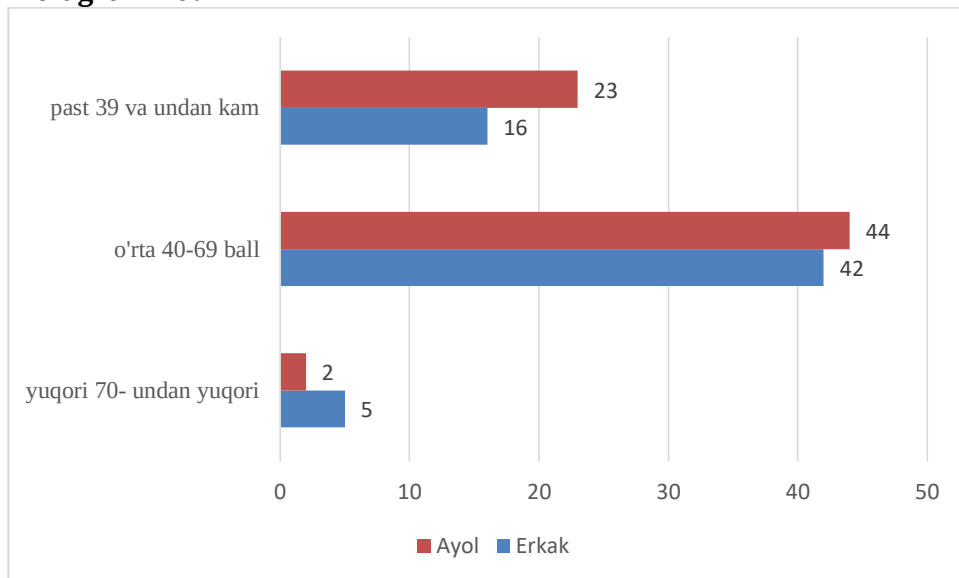
Respublikamizda jinslar o'rtasidagi emotsional intellektidagi farqlar muammosi ilmiy jihatdan yetarli darajada o'rganilmagan. Agar ushbu muammoning yetarlicha yechimlari ochib berilsa, bu odamlarning psixologik salomatligiga, ularning ruhiy farovonligiga, ijobiy dunyoqarashiga va o'zi hamda o'zgalarning emotsionalini to'g'ri anglashiga va to'g'ri boshqara olishiga, shaxslararo munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yishda ko'maklashgan bo'lar edi.

Natija va muxokama. Emotsional intellekt shaxsning yuqori darajada rivojlangan o'z his-tuyg'ularini va boshqa insonlarning his-tuyg'ularini anglay olish hamda ularni boshqara olish qobiliyati bo'lib, uni tadqiq etish orqali biz psixologiya fanida emotsional intellekt muammosiga doir qator yangicha yondashuvlarni yuzaga keltirishimiz ehtimoldan holi emas. Shu maqsadda biz empirik tadqiqot o'tqazdik. Tadqiqotimizda obyekt sifatida Farg'ona davlat universitetining

Psixologiya hamda Harbiy ta'lim yo'nalishi talabalalarining 132 nafari (bulardan 69 nafarini erkaklar, 63 nafarini esa ayollar tashkil etadi) va ularning intellektual, emotsional va motivatsion xususiyatlari bo'ldi, ularning gender farqlarini biz o'z ishimizda o'rganib chiqdik.

Emotsional intellektni baholash maqsadida biz N. Xollning "Emotsional intellektni baholash testi"dan foydalandik, bu usul shaxsiy munosabatlarni tushunish qobiliyatini aniqlash va qaror qabul qilish asosida emotsional sohani boshqarish imkoniyatini o'rganishga qaratilgan. Usul beshta shkaladan iborat: emotsional bilimdonlik; o'z emotsiyalarini boshqarish (to'g'rirog'i, emotsional bardoshlilik); o'z emotsiyalarini rag'batlantiruvchi; empatiya; o'zga insonlarning kechinmalarini sezuvchi. Bizning tadqiqotimizda har bir shkala bo'yicha ballar olinib, ular emotsional intellektning beshta tarkibiy qismiga mos keladi va barcha o'lchovlar bo'yicha umumiy ball hisoblab chiqiladi, bu esa sinaluvchilarning umumiy emotsional intellekt ko'rsatkichini bildiradi. Ushbu metodikada sinaluvchilar uchun 30 ta hayotning xar hil tomonlari aks ettirilgan muloxazalar taqdim etiladi. Sinaluvchilar ular bilan tanishib, o'zlariga mos kelgan javoblardan birini tanlaydilar va o'z javoblarini belgilangan mezonlar yordamida baholaydilar. Respondentlarning emotsional intellekt darajalaridagi jinsiy differensiyallashuvining natijalari 1-diagrammada berilgan.

1-diagramma.

1-diagramma. "Emotsional intellektni baholash"ning jinslar o'rtasidagi farqlar bo'yicha tahlili.

Ushbu tadqiqotimizni jinslar bo'yicha statistik jihatdan tahlil qilganimizda, natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, emotsional intellekt darajasining eng past ko'rsatgichi bo'yicha erkak respondentlar 16 foizni, ayol respondentlar esa 23 foizni tashkil etdi. Ko'plab madaniyatlarda erkaklardan kuchli bo'lishlari va o'z hissiyotlarini ko'rsatmaslik talab qilinadi. Bunday ijtimoiy kutishlar erkaklarni o'z emotsiyalarini boshqarish va anglashda cheklashga olib kelishi mumkin. Erkaklar ko'proq mantiqiy va faol yondashuvlarni qadrlashadi, bu esa emotsional intellektning rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Ayollardan esa ko'proq hissiy va empatik bo'lishligi yuz ifodalaridagi ayrim juziy kamchiliklarni ko'ra olmaslik yoki ularni tahlil qilishni istamaslik holatlari tufayli emotsiyalarni kodlashtirishda kamchiliklarga yo'l qo'yiladi. Ammo, ba'zan ayollar o'z emotsiyalarini boshqarish va anglashda ko'proq stressga duch kelishi mumkin, chunki ijtimoiy talablar ulardan ko'proq empatiya va hissiy javoblar kutadi.

Emotsional intellekt darajasining o'rtacha ko'rsatkichida esa natijalar tahlili erkak hamda ayol respondentlarning deyarli teng ekanligini ko'rsatmoqda, erkak respondentlarda ushbu ko'rsatkich 44 foizni, ayollarda esa 42 foizni tashkil etmoqda. Bunga sabab, bugungi kunda emotsional intellekt nafaqat ayollar, balki erkaklar uchun ham muhim bo'lib bormoqda. Shu sababli, erkaklar o'zaro munosabatlarda ko'proq ochiq bo'lishni, hissiyotlarini boshqarishni va

atrofidagi odamlar bilan samarali muloqot qilishni o'rganishmoqda. Ayollarga qaraganda, erkaklar o'z emotsional intellektlarini ko'proq rivojlantirishga intilishmoqda. Hozirda erkaklar ham o'z hissiyotlarini boshqarish va ifodalashda ko'proq erkinlikka ega bo'lishmoqda. Jamiyatda erkaklarning o'z emotsiyalarini ko'rsatishga nisbatan ta'qiqlar olib tashlanmoqda, bu esa ularga o'z ichki dunyosini yaxshiroq tushunish va boshqarish imkonini yaratadi.

Tadqiqotimizda olingan natijalarning tahlili bo'yicha eng yuqori emotsional intellekt darajalari ko'rsatgichlari erkak respondentlarda 5 foizni hamda ayol respondentlarda 2 foizni tashkil etmoqda. Natijalar tahlillaridan ko'rinib turibdiki, erkaklarda emotsional intellekt darajasi ayollarga nisbatan yuqoriroq. Erkaklar ba'zan o'z his-tuyg'ularini anglashda yanada murakkab yondashuvlarni qo'llashlari mumkin. Ular, ko'pincha, his-tuyg'ularni nazorat qilish va boshqarish bilan bog'liq ko'nikmalarni rivojlantirishga ko'proq intilishadi. Bu ularga eng yuqori emotsional intellekt ko'rsatkichlariga erishishda yordam berishi mumkin. Ayollar esa ko'pincha o'z his-tuyg'ularini boshqarishga va ularga ko'proq ta'sir etishga moyil bo'lishadi, ammo bu ularning emotsional intellektini boshqarishda ba'zan haddan tashqari kuchlanish va stressga olib kelishi mumkin. Ayollar ko'pincha o'zaro aloqalar, oilaviy mas'uliyatlar va ijtimoiy kutishlar bilan birga ko'proq stressga duch kelishadi. Ular o'zini boshqarish va emotsional holatlarni barqarorlashtirish uchun ko'proq energiya sarflashlari kerak bo'lishi mumkin, ammo bu stress ularda emotsional intellektni samarali boshqarishda cheklovlar yaratishi mumkin. Ayollar ko'proq ko'ngilsizlik va tashvishlarni boshdan kechirishi mumkin, chunki ijtimoiy vazifalar ulardan boshqalarga g'amxo'rlik qilishni talab qiladi. Bu ularda yuqori darajadagi emotsional intellektni rivojlantirish uchun qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin.

Tadqiqotimizdan olingan natijalarni chuqurroq tahlil qilish maqsadida N. Xollning "Emotsional intellektni baholash" metodikasini shkalalari bo'yicha ham matematik statistik tahlil qildik.

1-jadval.

Shkala	Jins	n	M	St.Og'	t	P
Emotsional bilimdonlik	Erkak	63	8,52	4,26	-1,29	0,20
	ayol	69	9,35	3,03		
O'z emotsiyalarini boshqarish	Erkak	63	9,65	4,50	2,94	0,00
	ayol	69	7,52	3,82		
O'z-o'zini rag'batlantiruvchi	Erkak	63	11,63	4,25	1,63	0,11
	ayol	69	10,51	3,71		
Empatiya	Erkak	63	8,78	3,95	-1,66	0,10
	ayol	69	9,90	3,80		
O'zga insonlarning kechinmalarini sezuvchi	Erkak	63	9,44	3,80	-0,46	0,65
	ayol	69	9,74	3,57		
Emotsional intellekt testi jami	Erkak	63	48,03	15,94	0,40	0,69
	ayol	69	47,01	13,00		
Megrabyan metodikasi jami	Erkak	63	64,51	8,32	-4,96	0,00
	ayol	69	70,84	6,29		

Unga ko'ra, jinslar bo'yicha taqqoslanganda erkaklar hamda ayollar o'rtasida o'z emotsiyalarini boshqarish bo'yicha sezilarli farq aniqlangan. Erkaklardagi o'z emotsiyalarini boshqara olish qobiliyatining o'rta arifmetik ko'rsatgichi 9.65 ni, ayollarda esa 7.52 ni tashkil qildi. Bu esa statistik jihatdan farq ahamiyatli ekanligini va erkaklardagi emotsiyalarni boshqara olish qobiliyati yuqori ekanligini ko'rsatadi ($t=2.94$; $p<0.001$).

Xulosa. Emotsional intellekt shaxsning yuqori darajada rivojlangan o'z his-tuyg'ularini va boshqa insonlarning his-tuyg'ularini anglay olish hamda ularni boshqara olish qobiliyati bo'lib, uni tadqiq etish orqali biz psixologiya fanida emotsional intellekt muammosiga doir qator yangicha yondashuvlarni yuzaga keltirishimiz ehtimoldan holi emas. N. Xollning "Emotsional intellektni baholash" metodikasi orqali emotsional intellektidagi jinsiy farqlar tahlil qilingan. Bundan tashqari, emotsional intellektning intellektual jarayonlar bilan bog'liqligi hamda emotsional intellektni rivojlantirish yordamida ontogeneznining turli davrlarida samarali faoliyatni tashkil etish usullari yoritib berilgan. Jinslar o'rtasidagi emotsional intellekt bo'yicha farqlarni aniqlash maqsadida psixolog olimlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqot natijalari quyidagilarni tashkil qilgan. Ko'pincha erkaklar o'zlarini empatik yoki emotsional ko'rinishdan yiroq tutishga harakat qilishadi, chunki bu ularning ijtimoiy rollariga to'g'ri kelmaydi. Tadqiqotlardan olingan jinsiy farqlar hali ham shuni anglatmaydiki, erkaklar ayollarga qaraganda boshqalarning his-tuyg'ularini aniqlashda va ichki ravishda ularga hamdard bo'lishda, o'z his-tuyg'ularini boshdan kechirish va ifodalashda kamroq qobiliyatlidirlar. Erkaklar va ayollar o'rtasidagi noverbal signallarga sezgirlik farqlari tahlil qilingan va ayollarda odatda boshqalarning his-tuyg'ularini aniqlash va tushunishda erkaklarga qaraganda yaxshiroq qobiliyatlar borligi aniqlangan. Shu bilan birga, ko'plab tadqiqotlar erkaklar va ayollar o'rtasida bu ko'rsatkich bo'yicha minimal farqlar borligini ko'rsatadi. Ko'pincha, erkaklar va ayollar o'rtasida teng his-tuyg'ular mavjudligi, lekin ularni ifodalashda turlicha intensivlikda bo'lishi haqida fikrlar bildirilib, bu holat emotsional ifoda bilan bog'liq normalar farqi bilan izohlanadi. Bizning tadqiqotimizda ham ushbu tadqiqotlarga mos ravishda erkaklarda o'z emotsiyalarini boshqara olish qobiliyati hamda emotsional intellekt darajasi ayollarga nisbatan yuqoriroq ekanligi aniqlandi. Bu ayollardagi o'zaro aloqalar, oilaviy mas'uliyatlar va ijtimoiy kutishlar bilan birga ko'proq stressga duch kelishlari va ular o'zini boshqarish va emotsional holatlarni barqarorlashtirish uchun ko'proq energiya sarflashlari kerak ekanligi ularning stress hamda depressiyaga tushishlariga shu bilan birgalikda emotsional intellektni samarali boshqarishda cheklovlar yaratilishiga olib kelishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Изард К.Е. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2007.
2. Хомская Е.Д., Батова Н.Я. Мозг и эмоции (нейропсихологическое исследование). Москва. Российское педагогическое агентство, 1998.
3. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. Новополюцк: ПГУ, 2011.
4. Люсин Д.В., Овсянникова В.В. Связь эмоционального интеллекта и личностных черт с настроением // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2015.
5. Рыжов Д. М. Эмоциональный интеллект в системе психологических знаний // МНКО.2014.
6. Рыжов Д. М. Эмоциональный интеллект в системе психологических знаний // МНКО. 2014. № 4 (47). С. 87–89.
7. Орме Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха. М.: «КСП+», 2003. 272 с.
8. Гарскова, Г.Г. Введение понятия «эмоциональный интеллект» в психологическую теорию // Ананьевские чтения: тезисы научно-практической конференции (г. СанктПетербург, 26–28 октября, 1999 г.). СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. С. 25–26.

Saidova Nargiza Ismatulla qizi,
Nizomiy nomidagi Toshkent davlatp universiteti
Pedagogika va psixologiya fakulteti
Umumiy psixologiya kafedrası o'qituvchisi

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA KASBIY YO'NALGANLIK NAMOYON BO'LISHINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy yo'nalganlikni namoyon bo'lishi hamda kasbiy o'zini o'zi anglashning uslubiy asoslari, shart-sharoitlari, imkoniyatlari va metodlari to'g'risida so'z yuritiladi. Bo'lajak pedagog uchun inobatga olish zarur bo'lgan xususiyatlar quyidagicha yoritib beriladi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются проявления профессиональной направленности у будущих учителей, а также методологические основы, условия, возможности и методы профессионального самосознания. Особенности, которые необходимо учитывать будущему педагогу, освещаются следующим образом.

Annotation: This article discusses the manifestation of professional orientation in future teachers, as well as the methodological foundations, conditions, opportunities, and methods of professional self-awareness. The characteristics that need to be considered by future educators are presented as follows.

Kalit so'zlar: Pedagog, identifikatsiyalash, kasb, akmeologik, o'z- o'zini anglash, ta'lim, metod, uslub, kompetensiya, integrativ.

Kirish. Mamlakatimiz o'z oldiga qo'ygan stretegik maqsadlariga erishish hamda salohiyatli kadrlar tayyorlash masalasi bilan uzviy bog'liqdir. Bugungi kunda yosh kadrlarning yetakchilik salohiyatini yuksaltirish va bu jarayonda xalqimizga xos axloqiy qadriyatlarga murojaat qilish mavjud kasbiy ta'lim tizimi oldiga qo'yilgan zamon talabi hisoblanadi desak, mublag'a bo'lmaydi. Mamlakatimizda bugungi kunda ilg'or xorijiy tajribalar asosida uzluksiz ta'lim tizimi uchun bo'lajak yosh o'qituvchilarni tayyorlashning zamonaviy ta'lim mazmunini modernizatsiyalash va talabalar ichki imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga imkon beruvchi zarur shart-sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan ta'lim muhitini yaratish bo'yicha tadqiqot ishlari olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasida "uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish hamda sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish hamda mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish" kabi ustuvor vazifalar belgilangan.

Kasbiy yo'nalganlik – bu shaxsning o'z kasbiga bo'lgan qiziqishi, intilishi va ushbu sohada muvaffaqiyatga erishishga bo'lgan motivatsiyasini ifodalovchi tushuncha. Bu jarayon shaxsning qobiliyatlari, qiziqishlari, qadriyatlari va hayotiy maqsadlari asosida shakllanadi.

Kasbiy o'zini o'zi anglash – professional faoliyatda inson taraqqiyotining eng yuqori bosqichi hisoblanadi. Shaxsning professional o'zini o'zi tanishi ushbu hayotda o'zingiz nimani aniq belgilashga hamda ma'lum faoliyat turida sa'y - harakatni investitsiyalashga yordam beradi. Shaxs o'zini o'zi anglashi tufayli emas, balki o'zida o'z-o'zini anglashga nisbatan ichki ehtiyoj, turtki, motiv kabilar mavjudligi uchun ham u insondir.

Asosiy qism. Shaxs tarbiyasida o'qituvchi o'rnining nihoyatda kata ma'naviy merosimiz durdonalarida ham markaziy o'rinni egallaydi. Bunda biz mutafakkirlar Kaykovus, Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad Yassaviy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy va boshqalar merosini misol qilib olishimiz mumkin. Ular bolani to'g'ri tarbiyalash, uning shaxsini shakllantirishda o'qituvchi mehnatining ahamiyati, mas'uliyati masalasida qimmatli fikrlar qoldirganlar. Bo'lajak o'qituvchilarni davr talablari asosida tayyorlash, ularni o'z kasbining mohir ustasi, yangilikni tez idrok etib, o'z faoliyatida qo'llaydigan - ijodkor qilib tarbiyalash oliy maktab va pedagogika fani oldida turgan muhim vazifalardan bo'lib hisoblanadi. Bu masala bir qator tadqiqotlarning obyekti bo'lib xizmat qilgan.

Kasbiy yo'nalganlik - bo'lajak o'qituvchi tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun kerak bo'lgan bilim, ko'nikma va salohiyatning chuqur o'rganilishi va ularning amaliyotda qo'llay olinishi hisoblanadi. Kasbiy yo'nalganlik bo'lajak o'qituvchi tomonidan alohida ko'nikma, malakalarning egallanishini emas, har bir mustaqil yo'nalishga ko'ra integrativ bilimlar va ko'nikmalarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya sohaga ko'ra bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, eng muhimi, ilmiy ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni taqozo etadi. Mutaxassislarining kasbiy yo'nalganligi masalasini tadqiq etishga keyingi paytlarda qiziqish ancha kuchayib bormoqda. Bu borada qarashlar, fikr-mulohazalarning xilma-xilligi mazkur muammo xususida hozircha tizimlashtirilgan hamda yagona kontseptual model yaratishga imkon bermaydi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

O'z-o'zini anglash. Bu yo'nalishga sohaga ko'ra umumiy madaniy hamda kasbiy bilim egallash, axborot faoliyati tushunchasini bilish va qabul qilish; kasbiy pozitsiyani namoyon etish; o'z-o'zini tarbiyalash uchun ta'lim resurslaridan unumli foydalanish; real faoliyatning qonun-qoidalar bilan muvofiqligini aks o'rganish kabilari ham kiradi.

Axborot texnologiyalari ko'nikmalarini rivojlantirish. Bunda bo'lajak o'qituvchi tezkor pedagogik muammolarni hal etishda axborot texnologiyalaridan foydalanish; ta'lim muassasasida axborot texnologiyalarining ta'sirini ta'minlashda ishtirok etish kabilarni o'zlashtirishi lozimdir. Hozirgi zamonda axborot texnologiyalarini o'zlashtirmagan shaxs nafaqat ta'lim sohasida, aksincha hech bir sohada faoliyat yurita olmasligi barchaga ma'lumdur.

Ijodiy faollik hamda mustaqillik. Bu qoida bo'lajak o'qituvchiga o'qitishni shunday tashkil etishni nazarda tutadiki, bunda o'quvchilar ilmiy bilimlarni va ularni amalda qo'llash usullarini ongli hamda faol egallab olishadi. Ularda ijodiy tashabbuskorlik hamda o'quv faoliyatida mustaqillik, tafakkur, nutq madaniyati va shu bilan birga ilmiy dunyoqarash, e'tiqod tarkib topadi.

Kasbiy faoliyat samaradorligining shartlaridan biri bo'lajak mutaxassisning kasbiy tayyorligi hisoblanadi. Mashhur rus psixologi I.K. Platonovning fikriga ko'ra, "kasbiy tayyorgarlik – bu o'zini kerakli kasbiy faoliyatni bajarishga qodir va tayyorgarlik ko'rgan deb hisoblovchi hamda uni bajarishga intiluvchi shaxsning subyektiv holatidir".

R. Ishmuhamedov, A. Abduqodirov va A. Paradaevlar kasbiy yo'nalganlik negizida "bo'lajak mutaxassisning psixologik, psixofiziologik, jismoniy va ilmiy-nazariy hamda amaliy tayyorgarligi" aks etishi kerakligini ta'kidlaydilar.

Kasbiy yo'nalganlikning ahamiyati quyidagilardan iborat:

Kasbiy yo'nalganlik shaxsning o'z qiziqishlari, qobiliyatlari va hayotiy maqsadlariga mos keladigan kasbni tanlash va bu yo'nalishda rivojlanishga yordam beruvchi muhim omildir. Uning ahamiyati quyidagi jihatlarida namoyon bo'ladi:

To'g'ri kasb tanlashga yordam beradi:

Kasbiy yo'nalganlik orqali inson o'z qiziqishlari va qobiliyatlariga mos keladigan kasbni aniqlaydi, bu esa kelajakdagi muvaffaqiyatli faoliyatning asosi bo'ladi.

Motivatsiya va ishga bo'lgan qiziqishni oshiradi:

Odam o'zi sevgan ish bilan shug'ullansa, ko'proq ilhomlanadi va yuqori natijalarga erishishga intiladi.

Shaxsiy rivojlanishga turtki bo'ladi:

Kasbiy yo'nalganlik insonning o'z ustida ishlashi, yangi bilim va ko'nikmalarni egallashi uchun rag'batlantiradi.

Ishga bo'lgan qoniqish hissini kuchaytiradi:

O'ziga mos kasbda ishlash shaxsning kasbiy va hayotiy baxtiyorligini ta'minlaydi.

Ish unumdorligini oshiradi.

Kasbiy yo'nalganlik yuqori motivatsiya va ishtiyoq orqali mehnat unumdorligini yaxshilaydi.

Barqaror kasbiy o'sishni ta'minlaydi:

Odam o'z sohasida doimiy ravishda rivojlanib, yangi cho'qqilarga erishadi.

Ijodkorlik va yangilikka intilishni rivojlantiradi:

O'z kasbiga qiziqish va ishtiyoq bilan yondashgan inson ijodiy yondashuv va innovatsion fikrlash qobiliyatini namoyon etadi.

Kasbiy inqirozlarning oldini oladi:

To'g'ri yo'nalganlik kasbiy charchoq, zerikish yoki motivatsiya yo'qolishining oldini olishga yordam beradi.

Jamoadi samarali ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi:

Kasbiy yo'nalganlik shaxsga jamoa bilan muvaffaqiyatli hamkorlik qilish va ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishda yordam beradi.

Hayotiy maqsadlarni aniq belgilashga yordam beradi:

Inson o'z kasbiy yo'nalishini aniqlash orqali hayotda qanday natijalarga erishmoqchi ekanligini aniq tushunadi.

Kasbiy yo'nalganlik ayniqsa, **bo'lajak pedagoglar** uchun muhim, chunki ularning o'z kasbiga bo'lgan ishtiyoqi va motivatsiyasi bevosita ta'lim jarayoniga va o'quvchilarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Kasbiy yo'nalganlik shaxs yo'nalganligining o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, motivlar hamda ehtiyojlar ta'sirida aks etadi. Pedagogik faoliyatni tashkil etishda birinchi holat, ya'ni haqiqiy pedagogik yo'nalganlik pozitiv xarakter kasb etib, pedagogik faoliyatda akmeologik darajaning qo'lga kiritilishiga yordam beradi, deb bevosita aytib o'tishimiz joiz hisoblanadi.

Kasbiy faoliyatga yo'naltirishda kasb tanlash motivlarining yaqqolroq namoyon bo'lishi kuzatilsa-da, faqat ularning o'zigina kasbiy tayyorgarlikning shakllanishida yetakchi rol o'ynay olmasligini e'tiborga olish lozim deb o'ylayman. Chunki, shaxsning mavjud jismoniy, ruhiy hamda ma'naviy imkoniyatlari tanlangan kasbiy faoliyatning shaxsga nisbatan qo'yadigan talablari darajasi bilan mutanosib bo'lishi pedagoglarning kasbiy faoliyat muhitiga normal moslashishiga hamda refleksiyaning shakllanishiga yordam beradi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga moslashtirishda ularning obyektiv imkoniyatlaridan kelib chiqib yondashish, hamda tanlangan kasb va faoliyat talablariga shaxs imkoniyatlarining identifikatsiyalashuvi maqsadga muvofiq sanaladi. Masalan, o'qituvchilik kasbini tanlashda nafaqat bu kasbni sevish, bolalar bilan muloqotga kirishish istagi, aksincha kasbiy faoliyatning shaxsga nisbatan qo'yadigan jismoniy, psixologik hamda ijtimoiy talablar uning imkoniyatlari doirasida bo'lishi kasbiy bilim, malaka va shuning bilan birga, ko'nikmalarni o'zlashtirishga yordam beradi. Shunday ekan, bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy moslashtirishda masalaning mazkur jihatlarini nazariy asoslash va bo'lajak mutaxassislarning kasbiy imkoniyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston – taraqqiyot, erkinlik va farovonlik sari intilayotgan mamlakat. – T.: O'zbekiston, 2021.
2. Немов, Р. С. (1998). *Психология образования и профессионального становления личности*. Москва: Владос.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-yil, 6-son, 70-modda.
4. G'oziyev, N. (1994). *Shaxs psixologiyasi*. – Toshkent: O'qituvchi.
5. G'oziyev, N. (2002). *Umumiy psixologiya*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
- Карпов, А. В. (2004). *Психология профессиональной деятельности*. Москва: Академия.

Internet saytlari:

1. http://www.deti.zr.ua/show_article.rhr?a_id=300105. Gosudarstvennaya pomosh detyam- sirotam.
2. <http://eraria.onego.ru/sirota.htm>. Sirotstvo v istorii Rossii.

Muxlisov Sodiqjon Saidjonovich,
Buxoro davlat unioversiteti tadqiqotchisi
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

BO'LAJAK INFORMATIKA O'QITUVCHILARIDA INNOVATSION FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada informatika yo'nalishida tahsil olayotgan bo'lajak pedagoglarda ijtimoiy faollik va tashkilotchilik qobiliyatini shakllantirishning psixologik-pedagogik jihatlari tahlil etiladi. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi jarayonida ularning tashabbuskorligi, jamoaviy ishlarga faol jalb etilishi, liderlik va mas'uliyat hissi kabi shaxsiy sifatlarini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Maqolada ijtimoiy faollikni kuchaytirishga qaratilgan metodik yondashuvlar, tashkilotchilik ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi interfaol mashg'ulotlar va treninglar samaradorligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: Bo'lajak informatika o'qituvchilari, ijtimoiy faollik, tashkilotchilik qobiliyati, pedagogik tayyorgarlik, liderlik, tashabbuskorlik, kasbiy kompetensiya, muloqot ko'nikmalari, trening, psixologik-pedagogik yondashuv.

Аннотация: В данной статье анализируются психолого-педагогические аспекты формирования социальной активности и организаторских способностей у будущих педагогов, обучающихся по направлению «Информатика». В условиях профессиональной подготовки будущих учителей важное значение приобретает развитие таких личностных качеств, как инициативность, активное участие в командной работе, лидерские навыки и чувство ответственности. В статье освещаются методические подходы, направленные на усиление социальной активности, а также эффективность интерактивных занятий и тренингов, способствующих развитию организаторских умений.

Ключевые слова: будущие учителя информатики, социальная активность, организаторские способности, педагогическая подготовка, лидерство, инициативность, профессиональная компетентность, коммуникативные навыки, тренинг, психолого-педагогический подход.

Annotation: This article examines the psychological and pedagogical aspects of developing social activity and organizational skills among future teachers specializing in informatics. In the process of professional training, it is essential to cultivate personal qualities such as initiative, active participation in teamwork, leadership, and a sense of responsibility. The article highlights methodological approaches aimed at enhancing social engagement and evaluates the effectiveness of interactive sessions and trainings designed to foster organizational competence.

Keywords: prospective informatics teachers, social activity, organizational skills, pedagogical training, leadership, initiative, professional competence, communication skills, training, psychological-pedagogical approach.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida informatika o'qituvchisining roli nafaqat bilim beruvchi, balki tashkil etuvchi, motivatsiya uyg'otuvchi va jamoani boshqaruvchi shaxs sifatida ham alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bo'lajak informatika o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda ularning ijtimoiy faolligi va tashkilotchilik qobiliyatini rivojlantirish pedagogik jarayonning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki pedagogning ijtimoiy faolligi o'qituvchilar bilan samarali muloqot olib borish, tashabbus ko'rsatish va ta'limiy tashabbuslarni amalga oshirishda asosiy omillardan biridir. Tashkilotchilik qobiliyati esa o'quv-tarbiya jarayonini mazmunli tashkil etish, dars jarayonida interfaol usullarni qo'llash, shuningdek, jamoaviy ishlarda liderlikni namoyon qilish uchun zarur psixologik-pedagogik fazilatdir. Talabalarda bu sifatlarini shakllantirish ularning shaxsiy faolligi, kasbiy motivatsiyasi va muloqotga kirishish qobiliyatiga bevosita bog'liq. Bo'lajak informatika o'qituvchilarida aynan ushbu kompetensiyalarni rivojlantirish zamonaviy ta'limning axborot-kommunikatsion muhitida muvaffaqiyatli faoliyat

yuritishga asos bo'ladi. Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida tashkilotchilik va ijtimoiy faollikni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik metodlar, treninglar va innovatsion texnologiyalar tobora keng qo'llanilmoqda. Mazkur holatni chuqur o'rganish, mavjud yondashuvlarni tahlil qilish va samarali metodik tavsiyalar ishlab chiqish bo'lajak informatika o'qituvchilarining kasbiy salohiyatini oshirishda katta ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada ijtimoiy faollik va tashkilotchilik qobiliyatini shakllantirish yo'llari, ularning o'zaro bog'liqligi va pedagogik faoliyatdagi o'rni ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik va psixologik adabiyotlarda ijtimoiy faollik va tashkilotchilik qobiliyatining shakllanishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ushbu kompetensiyalarni o'qituvchi kasbiy faoliyatining ajralmas tarkibiy qismi sifatida talqin etadi. Ilmiy manbaalarda qayd etilishicha, o'qituvchining ijtimoiy faolligi uning jamiyatdagi ijtimoiy rollarni anglash darajasi, tashabbus ko'rsatish qobiliyati hamda o'zini mustaqil shaxs sifatida namoyon qilish ehtiyoji bilan bog'liq. Tashkilotchilik kompetensiyasi esa boshqaruv madaniyati, jamoani boshqarish ko'nikmalari va didaktik tashkiliy usullarni samarali qo'llash orqali namoyon bo'ladi. Psixologlar fikriga ko'ra, bo'lajak pedagoglarda bu sifatlar ayniqsa talabalik davrida shakllanadi va shaxsiy ijtimoiy tajriba asosida mustahkamlanadi. Tahlillarda ko'rsatilishicha, treninglar, liderlik mashg'ulotlari va interaktiv metodlar orqali ushbu kompetensiyalarni faol rivojlantirish mumkin. Turli xorijiy manbaalarda esa informatika yo'nalishidagi o'qituvchilarda raqamli savodxonlik bilan birga kommunikativ va ijtimoiy tashabbuskorlikning ham zaruriyligi ta'kidlanadi. Shuningdek, ijtimoiy faollikni kuchaytirishga qaratilgan ta'limiy muhit, ochiq muloqot, loyihaviy faoliyat va jamoaviy masalalarni hal qilish kompetensiyalarni amalda shakllantirishda muhim vosita sifatida e'tirof etilgan. Zamonaviy metodologik adabiyotlarda informatika o'qituvchisi nafaqat texnologiyalarni biluvchi mutaxassis, balki ijtimoiy-ijtimoiy yetakchi sifatida qaralmoqda. Shuningdek, milliy manbaalarda, ayniqsa, o'zbek olimlarining tadqiqotlarida axloqiy jihatdan barqaror, tashkilotchilik qobiliyatiga ega, tashabbuskor va ijtimoiy mas'uliyatli pedagog shaxsini tayyorlash masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Xulosa shuki, mavjud ilmiy-adabiy asoslar informatika yo'nalishidagi bo'lajak pedagoglarda mazkur kompetensiyalarni kompleks rivojlantirish uchun puxta psixologik-pedagogik negiz yaratadi.

Muhokama. Informatika yo'nalishidagi bo'lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida ularning faqat texnik ko'nikmalarini rivojlantirish emas, balki ijtimoiy jihatdan faol, tashabbuskor, yetakchilik salohiyatiga ega shaxs sifatida shakllanishi ham dolzarb vazifa hisoblanadi. Zamonaviy axborotlashgan jamiyatda pedagog faqat bilim beruvchi emas, balki ijtimoiy aloqalarni boshqara oladigan, ta'lim muhitida o'zgarishlarni boshqarishga qodir shaxs sifatida faoliyat yuritadi. Tashkilotchilik qobiliyati bo'lajak o'qituvchilarda mustaqil qaror qabul qilish, guruhlarini boshqarish, vaziyatlarga tez moslashish va innovatsion loyihalarni amalga oshirish qobiliyati orqali namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy faollik esa ularning atrofdagi ijtimoiy jarayonlarga befarq bo'lmaslik, fuqarolik pozitsiyasi va ijtimoiy mas'uliyatga ega bo'lishini anglatadi. Ushbu kompetensiyalarni shakllantirish uchun ta'lim muassasalarida jamoaviy ishlar, loyihaviy ta'lim, yetakchilik mashg'ulotlari, psixologik treninglar va ko'nikmaga yo'naltirilgan interaktiv metodlardan foydalanish zarur. Ayni paytda, psixologik jihatdan qaralganda, bunday kompetensiyalar ijtimoiy motivatsiya, ichki ishonch, o'zini anglash va o'zini boshqarish strategiyalariga tayanadi. Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatmoqdaki, informatika yo'nalishidagi talabalar ko'proq texnik bilimlarga e'tibor qaratib, ijtimoiy-psixologik kompetensiyalarga ikkinchi darajadagi sifatida qarashadi, bu esa ularni kasbiy jihatdan to'laqonli shakllanishiga to'sqinlik qiladi. Shuning uchun ta'lim jarayonida ijtimoiy-emotsional intellekt, kommunikativ ko'nikmalar, jamoaviy mas'uliyat va tashabbuskorlikni rivojlantirish muhim o'rinni egallashi lozim.

Ta'limdagi raqamlashtirish va masofaviy ta'lim shakllari ham tashkilotchilik kompetensiyasini yangi formatda rivojlantirish imkoniyatini yaratadi, chunki bu orqali talabalar mustaqil faoliyatga va o'z-o'zini boshqarishga undaladi. Shuningdek, xalqaro tajribalar asosida olib borilgan tadqiqotlar bo'lajak o'qituvchilarning professional tayyorgarligida ijtimoiy faollikni

shakllantirish uchun faol fuqarolik, volontyorlik faoliyati va jamiyatga foydali tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini tatbiq etish muhimligini ko'rsatmoqda. Umuman olganda, informatika o'qituvchisi nafaqat axborot texnologiyalari bo'yicha bilimli mutaxassis, balki jamiyatda ijobiy o'zgarishlarni amalga oshiruvchi, kommunikativ, tashabbuskor va ijtimoiy yetuk shaxs sifatida shakllanishi zarur.

1. Ijtimoiy faollik ko'rsatkichi tajriba oldidan 58% bo'lgan bo'lsa, tajriba so'ngida bu ko'rsatkich 84% ga yetdi. Bu esa o'quvchilarda o'z fikrini ochiq bildirish, jamoada ishtirok etish va ijtimoiy tashabbus ko'rsatish darajasi ancha oshganini anglatadi.

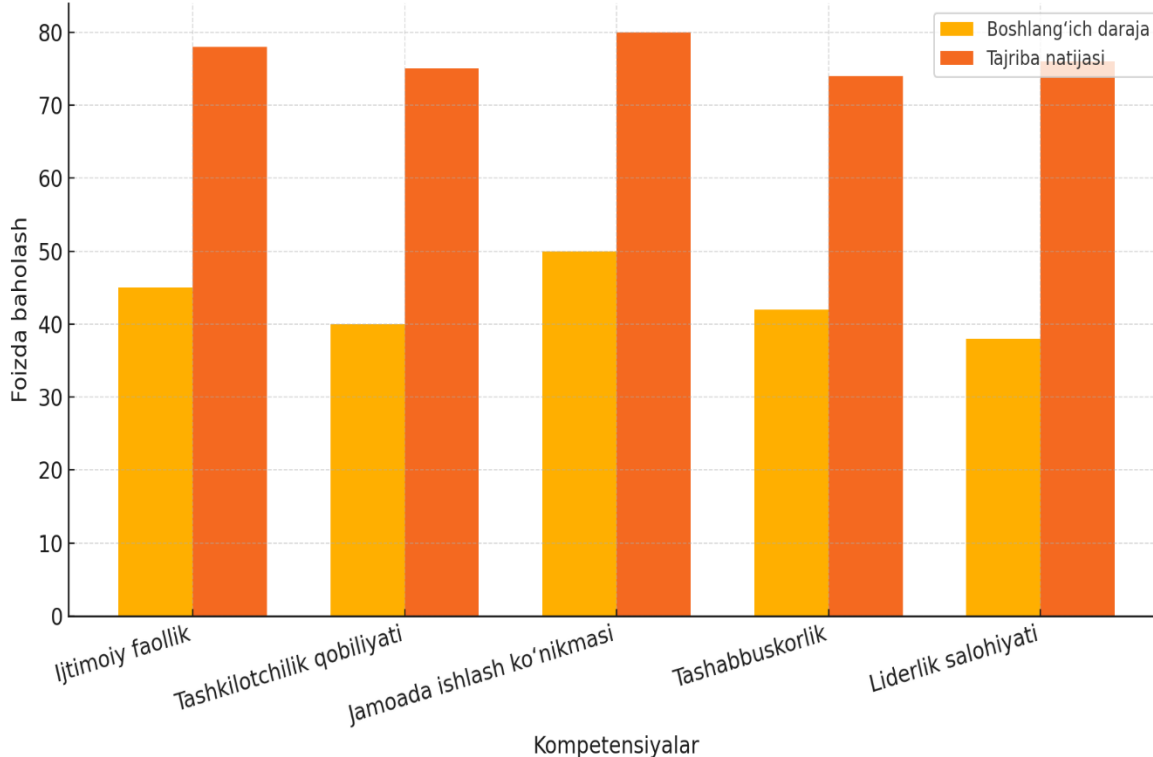
2. Tashkilotchilik qobiliyati bo'yicha dastlabki daraja 52% atrofida bo'lgan bo'lsa, treninglardan so'ng bu raqam 79% ga ko'tarilgan. Bu pedagogik vazifalarni tashkil etish, sinfdagi resurslarni boshqarish, tashabbus ko'rsatish va guruhlarini yo'naltirish ko'nikmalarining rivojlanganini ko'rsatadi.

3. Har ikkala kompetensiya bo'yicha ham o'sish o'rtacha +26–27% atrofida bo'lib, bu natijalar metodik ta'sirlarning samarali amalga oshirilganini tasdiqlaydi.

4. Diagrammadagi keskin ko'tarilish o'quv jarayoniga integratsiyalashgan psixologik-pedagogik yondashuv, interaktiv metodlar, ko'nikma mashqlari va motivatsion treninglar bilan bog'liq ekani kuzatildi.

5. Bu tajriba natijalari asosida xulosa qilish mumkinki, informatika yo'nalishida tahsil olayotgan bo'lajak pedagoglar bilan maqsadli ishlov berilganda ularning liderlik salohiyati,

Bo'lajak informatika o'qituvchilarida ijtimoiy faollik va tashkilotchilik kompetensiyalari o'sishi

ijtimoiy mas'uliyati va muvofiqlashtiruvchi rolni bajarish layoqati jadal o'sadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, informatika yo'nalishida tahsil olayotgan bo'lajak pedagoglarning kasbiy shakllanishida ijtimoiy faollik va tashkilotchilik qobiliyatlari asosiy psixologik-pedagogik komponentlardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Bu sifatlar nafaqat dars jarayonida, balki ijtimoiy muhitga faol kirishish, o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatish, muammolarni hal etish, jamoaviy loyihalarni boshqarish va innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, bo'lajak o'qituvchilarda ushbu kompetensiyalarni rivojlantirish uchun ijtimoiy faol tajriba, shaxslararo kommunikatsiya va interfaol mashg'ulotlar bilan boyitilgan muhit zarur. Shu bilan birga, talabalarni motivatsion

jihatdan qo'llab-quvvatlash, ularning tashabbuskorligini rag'batlantirish va psixologik moslashuvchanligini oshirish orqali tashkilotchilik qobiliyatini shakllantirish mumkin.

Tavsiyalar:

1. Psixologik va pedagogik treninglar – Talabalarning ijtimoiy faolligi va liderlik fazilatlarini rivojlantirish uchun treninglar muntazam tarzda tashkil etilishi lozim.
2. Interfaol metodlardan foydalanish – Ta'lim jarayonida guruhli ishlash, rolli o'yinlar, keys-stadi va loyiha uslubidagi topshiriqlar keng qo'llanilishi kerak.
3. Kasbiy amaliyotga yo'naltirilgan loyihalar – Tashabbuskorlik va tashkilotchilik qobiliyatlarini mustahkamlash uchun talabalarning o'quv-amaliy faoliyatiga bog'langan mustaqil loyihalar ishlab chiqilishi lozim.
4. Rahbarlik va mentorlik tizimini joriy qilish – Bo'lajak informatika o'qituvchilarining ijtimoiy faolligini qo'llab-quvvatlash maqsadida ustoz-shogird munosabatlarini mustahkamlovchi mexanizmlar ishlab chiqilishi kerak.
5. Baholash mezonlarining takomillashtirilishi – Tashkilotchilik va ijtimoiy faollik darajasi ko'rsatkichlarini o'lchaydigan diagnostik mezonlar asosida individual rivojlanish monitoringi yo'lga qo'yilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimova V.M. (2002). *Pedagogik psixologiya asoslari*. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 215 b.
2. G'oziev E.G'. (2010). *Psixologiya asoslari*. Toshkent: O'qituvchi, 284 b.
3. Shoumarov G'.B. (2016). *Shaxs psixologiyasi*. Toshkent: Innovatsiya, 265 b.
4. Abdurahmonov A., Yo'ldoshev Q. (2018). *Pedagogik texnologiyalar va innovatsion ta'lim*. Toshkent: Fan va texnologiya, 310 b.
5. Vygotsky L.S. (1984). *Psixologiya pedagogiki*. Moskva: Pedagogika, 387 b.
6. Leontev A.N. (1977). *Faoliyat, ong va shaxs*. Moskva: Nauka, 304 b.
7. Turg'unov Sh.T. (2020). *Kasbiy ta'limda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish metodikasi*. Samarqand: Registon, 198 b.
8. Nazarov A.M. (2021). *Bo'lajak pedagoglarda ijtimoiy faol xulqni rivojlantirishning psixologik omillari*. Buxoro: Ilm ziyo, 172 b.
9. Zimmerman B.J. (2000). *Self-efficacy: An essential motive to learn*. Contemporary Educational Psychology, 25(1), 82–91.
10. Bandura A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman, 604 p.

Rustamova Munisa To'liq qizi,
Navoiy innovatsiyalar universiteti "Filologiya va tillarni o'qitish"
kafedrası o'qituvchisi

O'QITUVCHILARIDA EMOTSIONAL INTELLEKTNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida emotsional intellektni shakllantirishning psixologik mexanizmlari tahlil qilinadi. Emotsional intellekt — bu shaxsning o'z hissiyotlarini anglash, boshqarish va boshqalarning emotsiyalarini to'g'ri talqin qilish qobiliyatidir. Tadqiqotda emotsional intellektning kognitiv, affektiv va sotsial komponentlari o'rganiladi hamda ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishda ta'lim jarayonining roli yoritiladi. Shuningdek, emotsional intellektning o'qituvchilik kasbida kasbiy muvaffaqiyatga ta'siri psixologik nazariyalar asosida asoslab berilgan. Muallif ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi psixologik treninglar, metodikalar va diagnostika vositalariga ham alohida e'tibor qaratgan.

Kalit so'zlar: emotsional intellekt, bo'lajak o'qituvchi, psixologik mexanizm, pedagogik jarayon, kommunikativ ko'nikma.

Аннотация : В данной статье рассматриваются психологические механизмы формирования эмоционального интеллекта у будущих учителей английского языка. Эмоциональный интеллект определяется как способность личности распознавать, регулировать собственные эмоции и понимать эмоции других. В исследовании анализируются когнитивные, аффективные и социальные компоненты эмоционального интеллекта, а также роль образовательного процесса в их развитии. Особое внимание уделено значению эмоционального интеллекта в профессиональной деятельности педагога. Автор также рассматривает психотренинги, методики и диагностические средства, способствующие развитию данных навыков.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, будущий преподаватель, психологический механизм, педагогический процесс, коммуникативные навыки.

Abstract: This article analyzes the psychological mechanisms of developing emotional intelligence in future English language teachers. Emotional intelligence is understood as the ability to recognize, manage one's own emotions, and correctly interpret the emotions of others. The research focuses on the cognitive, affective, and social components of emotional intelligence and highlights the role of the educational process in fostering these skills. The significance of emotional intelligence in the professional success of teachers is substantiated through psychological theories. The author also emphasizes psychological training programs, methodological tools, and diagnostic techniques that aid in the development of these competencies.

Keywords: emotional intelligence, future teacher, psychological mechanism, educational process, communication skills.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi o'qituvchidan nafaqat bilim berish, balki ijtimoiy-psixologik jihatdan yetuk bo'lishni ham talab qiladi. Xususan, ingliz tili o'qituvchilari chet tillarini o'rgatish bilan birga, turli madaniy muhitda samarali muloqot olib borish ko'nikmalariga ham ega bo'lishi zarur. Bunday kasbiy tayyorgarlikda emotsional intellekt muhim psixologik omil sifatida ajralib turadi. Emotsional intellekt — bu shaxsning o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqarish va boshqalarning emotsiyalariga empatiya bilan yondashish qobiliyatidir. Bu ko'nikma o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi sog'lom psixologik muhitni ta'minlashda, stressli vaziyatlarni boshqarishda va samarali o'qitish jarayonini tashkil etishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida bu sifatlarni shakllantirish ularning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatini belgilaydi. Shu sababli emotsional intellektni rivojlantirishning psixologik mexanizmlarini aniqlash va ularni amaliyotga joriy etish dolzarb ilmiy masalalardan biridir. Ushbu maqolada emotsional intellektning psixologik tarkibi, uni shakllantirish usullari va ta'lim jarayonidagi roli

chuqur tahlil qilinadi. Maqsad - bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida emotsional intellektni rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali psixologik yondashuvlarni aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Emotsional intellekt tushunchasining ilmiy asoslari dastlab Piter Salovey va Jon Mayer (1990) tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular emotsional intellektni shaxsning o'z va boshqa odamlarning emotsiyalarini idrok etish, baholash va boshqarish qobiliyati sifatida ta'riflaganlar. Keyinchalik Deniel Goleman (1995) ushbu tushunchani ommalashtirib, emotsional intellektni insonning muvaffaqiyatga erishishida IQ (aqliy koeffitsient) dan ko'ra muhimroq omil sifatida ko'rsatdi. Bar-On (1997) tomonidan ishlab chiqilgan emotsional-sotsial intellekt modeli esa emotsional qobiliyatlarning stressni boshqarish, qaror qabul qilish va shaxsiy farovonlikka ta'sirini izohlaydi. Shu bilan birga, L.S. Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan sotsial-emotsional rivojlanish g'oyalari ham emotsional intellektni shakllanish jarayonida ijtimoiy muhit va madaniy omillar ahamiyatini ta'kidlaydi. A.L. Smirnov va V.V. Boyko kabi rus olimlari emotsional sezgirlik va empatiya qobiliyatlarini pedagog shaxs rivojlanishining muhim ko'rsatkichlari sifatida belgilab berishgan. G.A. Ballning (2004) ta'kidlashicha, pedagogik jarayonda emotsional kompetensiyani rivojlantirish uchun interaktiv o'qitish metodlari va o'zaro muloqot asosidagi treninglar katta ahamiyat kasb etadi. Psixolog R.Barrett esa o'qituvchilarda emotsional savodxonlikni rivojlantirish orqali ta'lim jarayonida ko'proq o'zaro hurmat va ishonch muhitini yaratish mumkinligini asoslab bergan. Milliy manbaalardan Karimova V.M. va Raximov R.X.larning asarlarida pedagog shaxsining emotsional tayyorgarligi, shaxslararo muloqotda emotsional barqarorlikni ta'minlash mexanizmlari haqida ilmiy yondashuvlar keltirilgan. Xulosa qilganda, emotsional intellekt nazariyasi va amaliyotini o'rganishga bag'ishlangan adabiyotlar, ayniqsa, ingliz tili o'qituvchilari tayyorlov jarayonida emotsional kompetensiyani rivojlantirish zaruratini keng asoslab bermoqda.

D. Mayer va P. Salovey (1997) o'z tadqiqotlarida emotsional intellektni to'rt asosiy ko'nikmaga ajratadi: emotsiyalarni aniqlash, emotsiyalarni o'ziga va boshqalarga nisbatan qo'llash, emotsiyalarni anglash va emotsiyalarni boshqarish. Ularning fikricha, bu ko'nikmalar ta'lim jarayonida maxsus mashq va metodikalar orqali rivojlantirilishi mumkin. Deniel Goleman (1998) esa emotsional intellektni beshta asosiy blokka ajratadi: o'z-o'zini anglash, o'zini boshqarish, motivatsiya, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalar. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning emotsional intellekti nafaqat shaxsiy muvaffaqiyat uchun, balki sinfda ijobiy o'quv muhitini yaratish uchun ham hal qiluvchi omildir.

Reuven Bar-On (2000) emotsional intellektni emotsional va sotsial ko'nikmalar majmui sifatida ko'rib chiqadi va emotsional kompetensiyani diagnostika qilish uchun EQ-i (Emotional Quotient Inventory) metodikasini ishlab chiqqan. Bar-On modelida stressni boshqarish, o'zini anglash, empatiya va ijtimoiy javobgarlik emotsional intellekt tarkibiy qismlari sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Yevropa tadqiqotchisi K. Saarni (1999) emotsional intellektni bolalikdan shakllantirish zarurligini ta'kidlab, pedagogik ta'lim jarayonida hissiy savodxonlik dasturlarini tatbiq etishning muhimligini isbotlab bergan. Shuningdek, J. Gibbs (2003) tomonidan ishlab chiqilgan "Emotsional va sotsial kompetensiyalarni rivojlantirish dasturi" (ESCD) ta'lim tizimida emotsional intellektni shakllantirishning samarali amaliy modelini taklif qiladi.

Rus olimlari qatoridan A.V. Petrovskiy (2002) emotsional rivojlanishning ijtimoiy determinantlari haqida yozib, emotsional intellektning shakllanishida guruhdagi o'zaro ta'sir, kommunikatsiya va kollektiv identifikatsiya jarayonlariga e'tibor qaratgan. I.N. Semenov (2005) esa emotsional intellektni kognitiv jarayonlar va refleksiya bilan bevosita bog'liq holda o'rganib, o'qituvchilarda reflektiv emotsional intellektni rivojlantirish zarurligini ko'rsatib bergan.

O'zbekistonlik tadqiqotchilar, xususan, V.M. Karimova va R.I. Sunnatova o'z tadqiqotlarida pedagog shaxsining hissiy-ixtiyoriy fazilatlarini, o'zini emotsional boshqarish ko'nikmalari va muloqot kompetensiyasi pedagogik samaradorlikka ta'sir ko'rsatishini asoslaganlar. Ularning fikricha, emotsional intellektga ega o'qituvchilar sinfda ijobiy psixologik muhit yaratish,

o'quvchilarning emotsional ehtiyojlarini qondirish va stress holatlariga to'g'ri munosabat bildirish qobiliyatiga ega bo'ladilar.

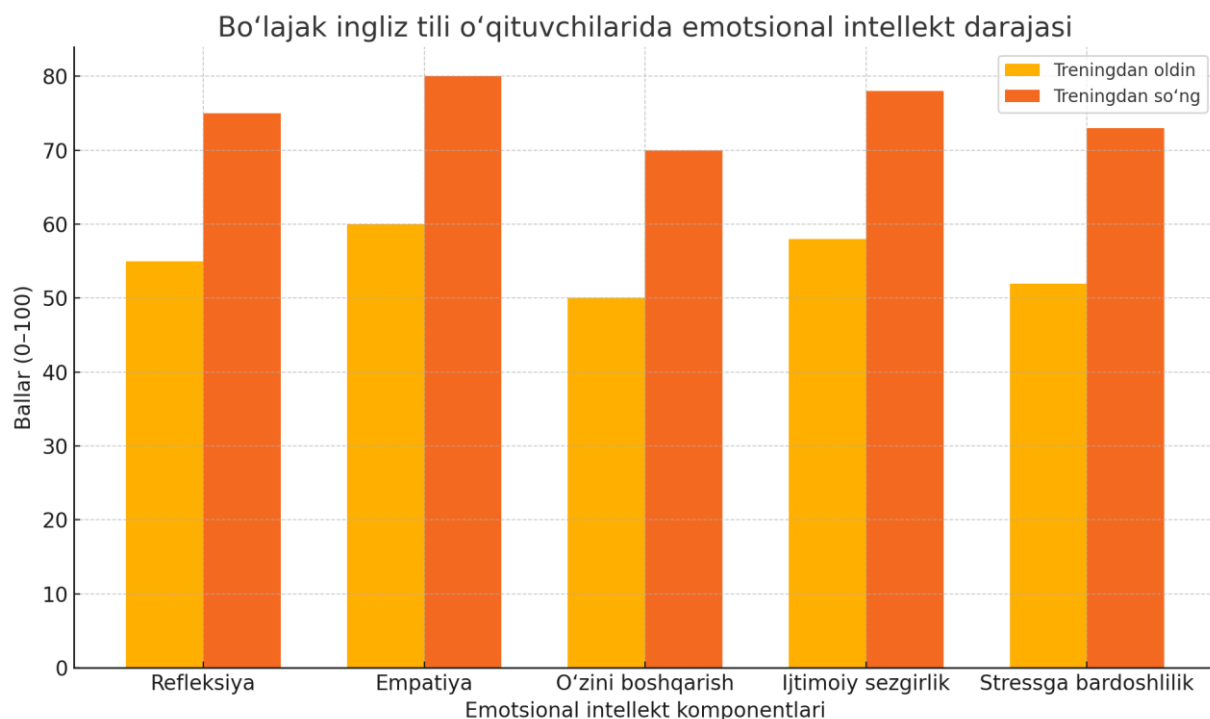
Muhokama. Tahlil qilingan adabiyotlar va mavjud tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, emotsional intellekt bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy muvaffaqiyatida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Emotsional intellekti rivojlangan pedagoglar o'z his-tuyg'ularini samarali boshqarishi, o'quvchilarning emotsional holatini sezishi va dars jarayonida sog'lom psixologik muhit yaratishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, emotsional intellektni shakllantirishda refleksiya, empatiya va stressni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, maxsus psixologik treninglar, rolli o'yinlar, vaziyatli tahlillar va emotsional savodxonlik mashg'ulotlari emotsional intellektni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Ayniqsa, madaniyatlararo muloqotga tayyorlanayotgan ingliz tili o'qituvchilari uchun emotsional sezgirlik va moslashuvchanlik kabi kompetensiyalar kasbiy tayyorgarlikda alohida e'tibor talab qiladi.

Pedagogik ta'limda emotsional intellektni rivojlantirish o'qituvchilarning ijtimoiy adaptatsiyasi, ijobiy muloqot olib borishi va stressli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Bundan tashqari, emotsional intellektga tayangan pedagoglar o'z o'quvchilarining motivatsiyasi va o'zini anglashi uchun ham qulay sharoit yaratadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, emotsional intellektni rivojlantirish orqali nafaqat o'quv jarayonining sifati oshadi, balki o'qituvchi shaxsining kasbiy-ijtimoiy barqarorligi ham mustahkamlanadi. Shu bois, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarini tayyorlashda emotsional kompetensiyani shakllantirishga alohida strategik e'tibor qaratilishi zarur. Muhokama natijalari bu sohada ilmiy asoslangan metodik yondashuvlar va psixologik texnologiyalarning faol joriy etilishi zarurligini ko'rsatmoqda.

Emotsional intellektni rivojlantirish jarayoni, ayniqsa, til o'qituvchilari uchun dolzarb bo'lib, bu ko'nikma nafaqat o'z his-tuyg'ularini anglash, balki kommunikativ vaziyatlarda moslashuvchanlikni namoyon etish imkonini beradi. Ingliz tili — bu xalqaro muloqot tili bo'lganligi sababli, ushbu tilni o'rgatish jarayonida o'qituvchining emotsional sezgirligi, tolerantligi va madaniyatlararo farqlarni to'g'ri idrok etish qobiliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Dars jarayonida yuzaga keladigan emotsional vaziyatlar, ayniqsa o'quvchilarning o'ziga ishonchi, xavotiri, yoki ijtimoiy faolligi kabi holatlar, o'qituvchidan chuqur emotsional idrok va moslashuvchan yondashuvni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, o'qituvchining emotsional intellekti uning shaxsiy pedagogik uslubi va sinfdagi ob-havoni belgilovchi asosiy omilga aylanadi.

Psixologik nuqtai nazardan qaraganda, emotsional intellektni rivojlantirishda shaxslararo muloqot madaniyati, affektiv empatiya va hissiy refleksiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlik mavjud. Ayni vaqtda, zamonaviy ta'lim muhitida stress omillari kuchaygani bois, o'qituvchilarning o'z emotsiyalarini boshqarish va ziddiyatli holatlarda o'zini tutish qobiliyati har qachongidan ko'ra muhimroq bo'lmoqda. Shu bilan birga, emotsional intellektni rivojlantirish faqat nazariy bilimlar orqali emas, balki amaliy faoliyat - ya'ni, vaziyatli treninglar, emotsional o'yinlar, muammoli muloqotlar orqali mustahkamlanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, emotsional intellekt o'qituvchi shaxsining butun psixologik portretini boyitib, ularni o'quvchilarning ehtiyojlarini noverbal darajada ham anglaydigan, yuqori empatik sezgirlikka ega mutaxassisga aylantiradi. Ustozlarda bu sifatlarning mavjudligi ularning o'quvchilari bilan yanada ishonchli va ochiq munosabat o'rnatishiga, demakki, ta'lim samaradorligining ortishiga olib keladi. Shu jihatdan, ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarlik dasturlarida emotsional intellektga oid modullarni joriy etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

1. Refleksiya ko'rsatkichi treningdan oldin o'rtacha 55 ball bo'lgan bo'lsa, treningdan keyin 75 ballgacha ko'tarilgan. Bu reflektiv qobiliyatlarning sezilarli darajada rivojlanganini ko'rsatadi.

2. Empatiya darajasi ham ancha oshgan — dastlabki 60 balldan 80 ballgacha. Bu bo'lajak o'qituvchilarning boshqalarning his-tuyg'ularini anglash va ularga javob qaytarish qobiliyati ortganini bildiradi.

3. O'zini boshqarish ko'rsatkichi 50 balldan 70 ballga oshib, hissiy muvozanat va o'z his-tuyg'ulari ustidan nazoratning kuchayganini ko'rsatmoqda.

4. Ijtimoiy sezgirlik ko'rsatkichlari 58 balldan 78 ballga ko'tarilgan bo'lib, bu talabalar ijtimoiy kontekstda o'zaro aloqalarni yaxshi idrok etishni o'rganganini bildiradi.

5. Stressga bardoshlilik esa 52 balldan 73 ballgacha oshib, emotsional barqarorlikning mustahkamlanganidan darak beradi.

Xulosa. Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarining kasbiy shakllanishida emotsional intellekt muhim psixologik omil sifatida ajralib turadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, emotsional intellekt o'qituvchilarning o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish, o'qituvchilarning emotsional ehtiyojlarini sezish, sinfda ijobiy psixologik muhit yaratish va kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ayniqsa, ingliz tili kabi muloqotga asoslangan fanlarni o'rgatuvchi pedagoglar uchun empatiya, refleksiya, stressga bardoshlilik va o'zini boshqarish kabi emotsional komponentlar kasbiy samaradorlikni belgilab beradi. Psixologik treninglar, vaziyatli mashqlar, rolli o'yinlar va emotsional refleksiya texnologiyalari yordamida emotsional intellektni shakllantirish mumkinligi eksperimental natijalar bilan isbotlandi. Shuningdek, emotsional intellekt yuqori bo'lgan bo'lajak o'qituvchilar o'qituvchilarning o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshirishda va madaniyatlararo muloqotda muvaffaqiyatli natijalarga erishishda sezilarli ustunlikka ega bo'ladilar. Ushbu natijalar asosida ta'lim jarayoniga yo'naltirilgan psixologik yondashuvlar va kompetensiyaviy treninglar kiritilishi zarurligi aniqlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Salovey, P., & Mayer, J.D. (1990). *Emotional intelligence*. Imagination, Cognition and Personality, 9(3), 185–211.

2. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books.
3. Bar-On, R. (2006). *The Bar-On Model of Emotional-Social Intelligence (ESI)*. *Psicothema*, 18(Suppl), 13–25.
4. Saarni, C. (1999). *The Development of Emotional Competence*. New York: Guilford Press.
5. Gibbs, J. (2003). *Moral Development and Reality: Beyond the Theories of Kohlberg and Hoffman*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
6. Petrovskiy, A.V. (2002). *Osnovy obshchey psikhologii*. Moskva: Akademicheskiiy projekt.
7. Semenov, I.N. (2005). *Psixologicheskie mekhanizmy samoregulyatsii emotsiy*. Moskva: Institut Psikhologii RAN.
8. Karimova, V.M. (2005). *Psixologiya*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
9. Raximov, R.X. (2018). *Pedagogik psixologiya asoslari*. Toshkent: TDPU nashriyoti.
10. Boyko, V.V. (2006). *Energiya emotsiy v obshchenii: Vzglyad na sebya i na drugikh*. Moskva: Eksmo.
11. Anan'ev, B.G. (2001). *Chelovek kak predmet poznaniya*. Sankt-Peterburg: Piter.
12. Vygotskiy, L.S. (1982). *Sobraniye sochineniy v 6 tomakh. Tom 2: Psixologiya razvitiya rebenka*. Moskva: Pedagogika.

Raximova E'tibor Rustamovna,
Urganch davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchi e.rakhimova@gmail.com

SHAXSDA MULOQOTDAGI TO'SIQLARNI NAMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Maqolada muloqotdagi to'siqlar tushunchasining mazmun, mohiyati, xarakterli xususiyatlari borasidagi fikrlari keltirib o'tilgan. Ayniqsa, shaxsda muloqotdagi to'siqlarning turlari va uning tarkibiy komponentlarining mazmunlari izohlab berilgan. Shunga muvofiq, shaxsda muloqotdagi to'siqlarning namoyon bo'lishining psixologik jihatlari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: shaxs, muloqot, muloqot to'siqlari, kommunikativ, ijtimoiy-madaniy, interaktiv, emotsional, ichki to'siq, tashqi to'siq, nizo, motivatsion, axloqiy, o'zaro ta'sir, noliyqlik, faoliyatning ijtimoiy-psixologik to'siqlari, shaxs va jamoa to'siqlari, estetik to'siq.

Аннотация: В статье приводятся рассуждения о содержании, сущности, характерных особенностях понятия барьеры в общении. В частности, были объяснены типы барьеров в общении у человека и содержание его структурных компонентов. В соответствии с этим изложены психологические аспекты проявления барьеров в общении у личности.

Ключевые слова: личность, общение, коммуникативные барьеры, коммуникативные, социокультурные, интерактивные, эмоциональные, внутренний барьер, внешний барьер, конфликтные, мотивационные, моральные, взаимодействия, недостойность, социально-психологические барьеры деятельности, индивидуальные и коллективные барьеры, эстетический барьер.

Annotation: The article cites his thoughts on the content, essence, characteristic features of the concept of barriers in communication. In particular, the types of barriers to communication in an individual and the content of its structural components are explained. Accordingly, the psychological aspects of the manifestation of barriers in communication are described in the individual.

Keywords: personality, communication, communication barriers, communicative, socio-cultural, interactive, emotional, internal barrier, external barrier, conflict, motivational, moral, interaction, unworthiness, socio-psychological barriers to activity, personality and team barriers, aesthetic barrier.

Kirish. Ma'lumki, "muloqot to'siqlari" ni o'rganishning predmeti ushbu hodisaning o'ziga xosligi va alohidaligi bilan bog'liq. Insonlar doimo muloqot vaziyatlarida - uyda, ish joyida, ko'ngilochar muassasalarda, jamoat joylarida, ko'chada, transportda bo'ladi. Inson o'ziga juda ko'p sonli aloqalarni o'rnatadi, ular bir qator shartlar va ma'lum qoidalarni bajarishni talab qiladi. Bu esa o'z qadr-qimmatini saqlagan holda va boshqa odamlarga nisbatan masofani saqlagan holda erkin muloqot qilish imkonini beradi. Ushbu qoida va shartlarga rioya qilmaslik muqarrar ravishda nizolarni keltirib chiqaradi. "Muloqot to'siqlari"ning paydo bo'lishi alohida shaxslar va jamiyat butun ijtimoiy qatlamlarining ham muloqotini sezilarli darajada murakkablashtiradi.

Shu o'rinda "Muloqot to'siqlari" tushunchasini o'rganishga yondashuvlarni ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, "muloqot to'siqlari" murakkab hodisa bo'lib, unda shaxsning turli xususiyatlari birlashadi va ifodalanadi. Bu hodisani tahlil qilishda qandaydir bir ilmiy yondashuv doirasi bilan cheklanib qolish mumkin emas.

Asosiy qism. So'nggi paytlarda xorijiy fanlarda hodisaga qiziqish kuzatilmoqda. Mazkur masala fanning turli tarmoqlarida: psixologiya, psixolingvistika, sotsiologiya, madaniyatshunoslik, falsafada muloqot hodisasining turli jihatlari o'rganilmoqda. Ammo to'plangan materiallarga qaramay, "muloqot to'siqlari"ning yagona tushunchasi mavjud emas.

Psixologiyada “muloqot to‘siqlari” turli sohalarida ko‘rib chiqiladi va har bir soha to‘siqlarni tor ma’noda, o‘zining kategorial apparati va predmet sohasi nuqtai nazaridan ko‘rib chiqadi. Jumladan, shaxs psixologiyasida muloqot yetishmovchiligi masalasi o‘rganilib, u shaxsning yolg‘izlik va atrofdagilardan alohidalik kechinmalari bilan bog‘liq [3].

Ijtimoiy psixologiya doirasida suhbatdosh shaxsiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan va munosabatlarning nomutanosibligiga olib keladigan buzg‘unchi muloqot o‘rganiladi. Muloqot nuqsonlari ham ajralib turadi - ularning o‘ziga xosligi shaxslararo muloqotda yuzaga keladigan to‘siqlarda namoyon bo‘ladi [5].

Differensial psixologiyada jinsiy rollarning muloqot jarayoniga ta’siri ko‘rib chiqiladi [2].

Pedagogik psixologiyada o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida yuzaga keladigan to‘siqlar sohasidagi tadqiqotlar eng dolzarb hisoblanadi [8].

“Muloqot to‘siqlari” tushunchasi psixologiyadagi boshqa har qanday tushuncha kabi ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan va ko‘plab talqinlarga ega.

Jumladan, Ya.A. Lupyan “muloqot to‘siqlari” deganda “nizolarga sabab bo‘luvchi yoki ularga ko‘maklashuvchi ko‘plab omillarni” tushunadi [6].

Shuningdek, “muloqot to‘siqlari” tushunchasini quyidagicha tushunish mumkin: “Muloqotning barcha turlari va shakllari (shaxslararo muloqotdan guruhlararo muloqotgacha) sheriklar va jamoalar xulq-atvorining buzg‘unchi o‘zgarishlariga, ular o‘rtasidagi uzluksiz - uzlukli aloqalarga, hatto muloqotdan voz kechishga, muloqotdagi qiyinchiliklar sabablarini anglash darajasining pasayishiga, yuzaga kelgan qiyinchiliklardan mustaqil chiqishga urinishlarning kamayishiga, ba’zi hollarda esa yo‘qolishiga, har qanday muloqot vaziyatiga xavotirli munosabatning shakllanishiga olib keladi” [6].

“Muloqot to‘siqlari”ning yana bir ta’rifini V.N.Kunitsina tomonidan ilgari suriladi: “Kommunikativ to‘siq - bu samarali muloqotga mutlaq yoki nisbiy to‘siq bo‘lib, u subyektiv ravishda boshdan kechiriladi yoki muloqot vaziyatlarida haqiqatan ham mavjud bo‘lib, uning sabablari muloqot qiluvchilarning motivatsion-operatsion, individual-psixologik, ijtimoiy-psixologik xususiyatlari hisoblanadi” [4].

B.D.Parigin tomonidan ilgari surilgan izlanishlarda quyidagi ta’rif keltirilgan: “Ijtimoiy psixologik to‘siq - bu shaxsning shunday holati yoki xususiyati bo‘lib, u uning ma’naviy-ruhiy salohiyati zahiralarini saqlab qoladi yoki ularning hayot faoliyati jarayonida amalga oshirilishini to‘xtatadi” [7].

B.D.Parigin to‘siqlarning ikki turini ajratib ko‘rsatgan: 1) tashqi to‘siqlar, ular obyektiv bo‘lib, subyektga bog‘liq emas, balki mavjud holatlar bilan bog‘liq; 2) ichki to‘siqlar, ular subyektiv bo‘lib, shaxsiy xususiyatlar bilan bog‘liq.

B.D.Parigin to‘siqlarning to‘rtta turini ajratib ko‘rsatgan: shaxs to‘siq, umumiylik to‘sig‘i, muloqot to‘sig‘i, faoliyat to‘sig‘i [7].

“Muloqot to‘siqlari” fenomeni talqinlarining xilma-xilligi uning ijtimoiy tabiatiga ishora qiladi. Muammo yana shundaki, “muloqot to‘siqlari” u yoki bu tarzda kommunikator (axborotni yo‘naltiruvchi shaxs) va resipient (axborotni qabul qiluvchi shaxs) ning shaxsiy xususiyatlari va ularning axborotni kodlashtirish va dekodlashtirish tizimi bilan bog‘liq [1].

Ilmiy adabiyotlarda “muloqot to‘siqlari” fenomeniga berilgan ta’riflarini tahlil qilish asosida “muloqot to‘siqlari” tushunchasining mohiyatini ochib berish uchun yigirma to‘rtta atamani ajratib oldik. Quyidagi “muloqot to‘siqlari”ni ajratib ko‘rsatish mumkin, ularni beshta guruhga ajratamiz: kommunikativ, ijtimoiy-madaniy, interaktiv, emotsional (1-jadval).

1-jadval

“Muloqot to‘siqlari” turlari

Muloqot komponentlari	To‘siqlar
Kommunikativ komponent	Fonetik to‘siq Semantik to‘siqlar Stilistik to‘siqlar

	Mantiqiy to'siqlar Tillararo to'siq Tushunish to'siqlari
Ijtimoiy-madaniy komponent	Ijtimoiy-madaniy tafovutlardagi to'siqlari Yoshga oid to'siq
Interaktiv komponent	Motivatsion to'siq Axloqiy to'siq O'zaro ta'sir to'siqlari Noloyqlik to'sig'i Faoliyatning ijtimoiy-psixologik to'siqlari Shaxs va jamoa to'siqlari Estetik to'siq
Psixologik komponent	Xarakterdagi to'siqlar Idrok etish to'siqlari Axborot tanqisligi to'sig'i Muloqotning ijtimoiy-psixologik to'siqlari O'rnatish to'sig'i Modallik to'sig'i O'rni bosuvchi (buzuvchi to'siq) Munosabatlar to'sig'i
Emotsional komponent	Emotsional to'siqlar

Yuqorida jadvalda keltirilgan muloqot jarayonida qo'llaniladigan to'siqlarning mohiyatlariga to'xtalib o'tamiz.

O'zaro ta'sir to'siqlari muloqot sheriklarining o'zaro ta'sir jarayoni bilan bog'liq bo'lib, muloqot sherigining xulq-atvorlaridan noroziligi bilan tavsiflanadi [9].

Motivatsiya to'sig'i ko'pincha sheriklarning muloqotga kirishish motivlari turlicha bo'lganda yuzaga keladi. Bunday turdagi to'siqlar oilaviy hayotdan tortib ishbilarmonlik munosabatlarigacha hamma joyda uchraydi: ularning asosiy o'ziga xos xususiyati maqsadlarning turli yo'nalishda bo'lishidir. Bunday bo'lmasligi uchun o'z motivlarni o'z vaqtida ochib berish to'g'ri harakat bo'ladi. Agar buning iloji bo'lmasa, birgalikdagi faoliyat muvaffaqiyatsizlikka uchraydi.

Kompetentlikka ega emaslik to'sig'i muloqot sherigi uning kompetentlikka ega emasligi tufayli muloqot sherigiga nisbatan salbiy his-tuyg'ularni boshdan kechirgan hollarda yuzaga keladi.

Axloqiy to'siq muloqot bo'yicha sheriklar turli axloqiy pozitsiyalarga ega bo'lganlarida yuzaga keladi.

Idrok etish to'siqlari ko'pincha axborot manbaalarining tanlovchanligi va ularning buzib ko'rsatilishi bilan bog'liq. Bunday to'siqqa turli effektlar (birinchi taassurot effekti, proeksiya effekti, tartib effekti va h.k.) [9].

Tushunish to'siqlari, odatda, so'zlovchining nutqi bilan bog'liq. B.F. Porshnev tushunmovchilikning to'rtta darajasini ajratib ko'rsatadi - fonetik, semantik, stilistik va mantiqiy [10].

Fonetik to'siq axborot uzatishning turli belgisi vositalari tufayli yuzaga keladi. Fonetik to'siqning variantlari turlicha bo'lishi mumkin: oddiy urg'uning o'z o'rnida bo'lmasligidan tortib, nutqni umuman tushunmaslikkacha bo'lgan oraliqni qamrab oladi. Ko'pincha notiq tushunarsiz, tez yoki urg'u bilan gapirganda noto'liq tushunish uchraydi [10].

Semantik to'siq aytilganlarning ma'nosini tushunmaslik bilan bog'liq. Semantik to'siq odamlar butunlay boshqa narsalarni ifodalash uchun bir xil atamalardan foydalanganda paydo bo'ladi. Semantik to'siqni yengib o'tish uchun sherikning leksikasini tushunish kerak. Bunday turdagi to'siqlarni odamlar turli submadaniyatlarga mansub bo'lgan hollarda uchratish mumkin. Bunday guruhlarining o'z urf-odatlarini, qadriyatlarini, me'yorlari, o'z sheva va jargonlari mavjud [10].

Stilistik to'siq axborot uzatuvchining sherigi bilan muloqot vaziyatida nutq uslublarning farqlanishi bilan bog'liq. To'siq ko'pincha so'zlovchining ekspressiv uslubi bilan bog'liq bo'lib, u yorqinlik, hissiylik, jo'shqinlik, aniq imo-ishoralar, boy ovoz o'zgarishlari va hayajonli baholar bilan tavsiflanadi. So'zlovchi o'z nutq uslubini nazorat qilish uchun raqibining holatini nozik his qilishi, yuzaga kelgan muloqot vaziyatidagi eng kichik o'zgarishlarni ilg'ab olishi kerak [10].

Mantiqiy to'siq muloqot bo'yicha sheriklar keltirilgan dalillar va faktlarga rozi bo'lmagan vaziyatlarda yuzaga keladi. Tushunmovchilik suhbatdoshlarning mulohazalaridagi turli mantiq tufayli yuzaga keladi. Agar o'zaro ta'sirlashuvchi tomonlar obyektning farqlari haqida turli tasavvurlarga ega bo'lsalar, bu muqarrardir. Odatda bir kishi uchun ahamiyatli bo'lgan narsa boshqa kishi uchun mutlaqo ahamiyatsiz bo'lishi mumkin [10].

Tillararo to'siq - tilda turli sheva va lahjalarning mavjudligi bilan bog'liq.

Axborot tanqisligi to'sig'i pauza, partnyordan kelayotgan axborotning uzilishi bilan bog'liq. Buning natijasida axborotni uzatish jarayonida muhim ma'lumotlar yo'qoladi, aytilmaganlik, yarim so'zda uzilish holati yuzaga keladi. Natijada, suhbatdosh yetishmayotgan ma'lumotni to'ldirib, uni buzib ko'rsatadi [9].

Ijtimoiy-madaniy farqlardagi to'siqlari. Ular orasida o'zaro ta'sir subyektlarining turli darajalari bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy, siyosiy, diniy munosabatlar ajratib ko'rsatiladi [10].

Munosabatlar to'sig'i sheriklarning muloqotiga salbiy his-tuyg'ular va emotsiyalar aralashganida namoyon bo'ladi.

Ustanovka to'sig'i muloqot bo'yicha sheriklarning muayyan munosabatlari mavjudligi bilan bog'liq. Jumladan, tarafkashlik, stereotip va noto'g'ri qarashlar, bir-biriga nisbatan salbiy munosabatlar - bularning barchasi muloqotni pasaytiradi. Ustanovkalar ongni chetlab o'tgan holda qo'yiladi. Ustanovkalarining salbiy tomonlariga qaramay, ular turli xil hayotiy sharoitlarga moslashishni osonlashtiradi [7].

Modalliklar to'sig'i inson o'zining yetakchi reprezentativ tizimini bilmaganda yuzaga keladi. Inson ko'pincha ma'lumotni beshta idrok kanallaridan biri orqali oladi. Suhbatdoshni idrok etishning ustuvor kanalini bilish bizni toqatliroq qiladi va uni aniqlash ko'nikmasi suhbatdosh bilan to'g'ri muloqot tilini topishga imkon beradi. Muloqotda modallik to'sig'i yuzaga kelmasligi uchun axborotni unga tushunarli bo'lgan modallikda yetkazish kerak. Xususan, agar odam eshitish qobiliyatiga ega bo'lsa, vizual ma'lumotlarni ko'rsatish hikoyalarga hamroh bo'lishi kerak [9].

O'rin almashish (buzuvchi to'siq). Axborot buzilganda paydo bo'ladi va unga boshqa ma'no beradi. Bunday turdagi to'siq axborotni uchinchi shaxs orqali uzatishda yuzaga kelishi mumkin.

Hissiy to'siqlar muloqot jarayonida kuchli ijobiy yoki salbiy his-tuyg'ular bilan bog'liq. Ijobiy his-tuyg'ularga qoyil qolish, zavqlanish, quvonch, lazzatlanish, yoqtirish, minnatdorchilik va boshqalarni kiritish mumkin. Salbiy his-tuyg'ularga g'azab, nafrat, qo'rquv, afsuslanish, jahl, sarosima, uyat, aybdorlik hissi va boshqalar kiradi [9].

Estetik to'siq inson sherigining tashqi ko'rinishini qabul qilmaganda (nopok, pala-partish kiyingan, qandaydir yaqqol jismoniy kamchiliklarga ega va h.k.) yuzaga keladi. Bunday holda, muloqotni amalga oshirish yo'lida kuchli to'siq bo'lib xizmat qiladigan salbiy his-tuyg'ular gammasi (nafrat, jirkanish, g'azab) qo'zg'atiladi [9].

Yosh to'sig'i turli yoshdagi muloqot sheriklarining muloqotida namoyon bo'ladi. Sherigining yosh xususiyatlarini bilmaslikdan kelib chiqadi: bolalar kattalarni tushunmaydi, kattalar bolalarni tushunmaydi. Ko'pincha oilaviy munosabatlarda va mehnat jamoalarida kuzatiladi.

Xarakter to'siqlari muloqot bo'yicha sheriklar xarakteridagi individual xususiyatlar tufayli yuzaga keladi. Xarakter shaxsning muhim xususiyatlarining barqaror birikmasi bo'lib, kishining xulq-atvorida, o'ziga va atrofdagilarga muayyan munosabatida namoyon bo'ladi. U, birinchi navbatda, boshqa odamlarga va umuman jamiyatga munosabatda, mehnatga munosabatda (unda o'zini qanday namoyon qiladi: tartibli yoki beparvo, tashabbuskor yoki befarq va hokazo), shuningdek, o'zini o'zi baholash tizimida namoyon bo'ladi [6].

Shaxs va jamoa to'siqlari. B.D. Parigin shunday deb yozgan edi:... "shaxsning yuzaga kelayotgan vaziyat talablariga mos kelmaydigan har qanday ruhiy holati ushbu shaxsning xarakter xususiyatlaridan kelib chiqadigan darajada uning shaxsiy psixologik to'sig'i sifatida namoyon bo'lishga qodir. Chunonchi, o'ziga ortiqcha tanqidiy ko'z bilan qarashga, o'ziga past baho berishga moil bo'lgan, o'z xatti-harakatlari va o'z kuch-qudratiga doimo shubha bilan qaraydigan odam ko'pincha o'zining ma'naviy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiladigan o'z psixologik to'sig'ining, asossiz zo'riqish va biqlikning qurboni bo'lishi mumkin.

Psixologik to'siq esa ishtirok etmaslik yoki yuzaga kelayotgan vaziyatning murakkabligini yetarlicha baholamaslik asosida harakatga yetarlicha jalb etilmaslik ko'pincha o'z kuchlari va qobiliyatlarini ortiqcha baholashga moil bo'lgan shaxsda paydo bo'ladi. Lekin shaxs o'zini o'zi aynanlashtirgan umumiylikdan meros qolgan psixologik to'siqlarning ham tashuvchisi bo'lishi mumkin..." [7].

B.D.Parigin tushunchasidagi jamoa to'sig'i - bu... "bir jamoa vakillarining boshqalar bilan muloqot qilish masofasini nazorat qiluvchi psixologik to'siq jamoaning psixologik to'sig'idir. Bu, xususan, har qanday jamoaning tashqi yo'naltirilgan psixologik to'sig'i bo'lib, u "biz" va "ular" o'rtasidagi qarama-qarshilik yoki ziddiyatda namoyon bo'ladi" [7].

Faoliyatning ijtimoiy-psixologik to'siqlari. Odatda ular taqdim etadigan faoliyat turlari bo'yicha ajratiladi: kommunikativ yoki kognitiv, mehnat yoki boshqaruv, rekreatsion yoki ijodiy, iqtisodiy yoki siyosiy, huquqiy yoki ma'naviy-axloqiy [7].

Faoliyat to'sig'i uning motivlari va faoliyatni amalga oshirish usullari o'rtasidagi, harakat subyekting istalgan va haqiqiy yutuqlari o'rtasidagi ziddiyatlar tufayli yuzaga keladi [7].

Muloqotning ijtimoiy-psixologik to'siqlari. B.D. Parigin muloqotning ijtimoiy-psixologik to'siqlari deganda... "insonlarning bir-biriga o'zaro ta'siri va muloqot bo'yicha sheriklarning shaxsiy individual xususiyatlarining ta'siri" mexanizmlarini nazarda tutgan [7].

Xulosa. Yuqorida aytilganlarni umumlashtirib, "muloqot to'siqlari" tushunchasi juda xilma-xil ekanligini ta'kidlash mumkin. O'tkazilgan ilmiy adabiyotlar tahlili quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi.

1. Bugungi kunda "muloqot to'siqlari" tushunchasining yagona, to'liq ta'rifi mavjud emas. "Muloqotdagi qiyinchilik", "kommunikativ to'siq" va "ijtimoiy-psixologik to'siq" tushunchalarini qisman "muloqot to'siqlari" tushunchasi bilan bir xil deb atash mumkin va ular odatda sinonim sifatida ishlatiladi.

2. Ishda biz muloqotning beshta tarkibiy qismini ko'rib chiqdik, ularning har biri shaxslararo muloqotning alohida tarkibiy qismidir.

3. Biz ko'rib chiqqan yigirma to'rtta "muloqot to'siqlari" atamaları har bir tushunchaning ichki mazmunini ochib beruvchi mustaqil atamalar sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Muloqot to'siqlari hodisasining ilmiy bilish predmeti sifatidagi ahamiyati uning namoyon bo'lishining xilma-xilligidadir. Shuning uchun deyarli har bir sohasi "muloqot to'siqlari"ni o'rganishda o'zi uchun yangilik topishi mumkin. Bugungi kunda muloqotda madaniyatlararo, gender, madaniy farqlarni o'rganish juda dolzarbdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для высш. учеб. Заведений - 5 изд., испр. и доп. - М.: «Аспект Пресс», 2004. - 365 с.
2. Воронцов Д.В. Гендерная психология общения / Д.В. Воронцов. - Ростов н/Д: Изд-во ЮФУ, 2008. - 208 с.
3. Духновский С.В. Диагностика межличностных отношений. Психологический практикум - СПб.: Речь, 2009. - 141 с.
4. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погорьша В.М. Межличностное общение. Учебник для вузов. - СПб.: ПИТЕР, 2001. - 544 с.
5. Лабунская В.А., Менджерицкая Ю.А., Бреус Е.Д. Психология затруднительного общения: теория, методы, диагностика, коррекция: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 288 с.
6. Лупьян Я.А. Барьеры общения, конфликты, стресс. - 2 - е изд., доп.- Мн.: Выш. шк., 1988. - 223 с.
7. Парыгин Б.Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. - СПб.: ИГУП, 1999. - 592 с.
8. Солдатова С.В. Психологические барьеры в педагогическом общении и способы их предупреждения // Язык и мышление: психологические и лингвистические аспекты. Материалы XV-й Международной научной конференции А.В. Пузырёв. 2015. - 167 с.
9. Субботина Л.Ю., Чихачев М.В. Нееффективность общения при деформации коммуникативной компетентности // Ярославский педагогический вестник. 2015 № 3.
10. Чернова Г.Р., Слотина Т.В. Психология общения: учебное пособие. - СПб.: Питер, 2012 - 240 с.

Jumaniyozov Yunus Shodurdi o'g'li,
Urganch davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchi
y.jumaniyozov@gmail.com

OTALIK XULQINING SHAKLLANISHIGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarning hayotiy maqsadlarini otalik ustanovkalarga ta'siri o'rganiladi. Tadqiqotda D.A.Leontevning hayotiy maqsadlarni subyektiv baholash metodikasi asosida talabalar o'z oldiga qo'ygan maqsadlarining mazmuni, barqarorligi va motivatsion tarkibiy qismlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: hayotiy maqsadlar, subyektiv baholash, otalik ustanovkalari, hayotiy maqsadlar", hayot jarayoni, hayot natijadorligi, locus nazorat.

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние жизненных целей учащихся на отцовские установки. В исследовании на основе методики субъективной оценки жизненных целей Д.А.Леонтьева анализируются содержание, устойчивость и мотивационные компоненты целей, которые ставят перед собой студенты.

Ключевые слова: жизненные цели, субъективная оценка, отцовские установки, "жизненные цели," жизненный процесс, результативность жизни, locus контроля.

Abstract: This article explores the impact of students' life goals on parental attitudes. The study analyzes the content, stability, and motivational components of the goals set by students based on D.A. Leontiev's method of subjective assessment of life goals.

Keywords: life goals, subjective assessment, paternal attitudes, "life goals," life process, life effectiveness, locus of control.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda inson o'z hayotining ma'nosini anglashga intiladi, bu esa uning qadriyatlari va psixologik holatiga bevosita ta'sir qiladi. Shaxsiy ong usullari orqali inson o'zini va qadriyatlarini chuqurroq tushunadi.

Otalikni shaxs rivojlanishining asosiy bosqichlarini aks ettiruvchi, inson hayot faoliyatining barcha darajalarida namoyon bo'ladigan shaxsning integral, ijtimoiy va individual xususiyatlari majmuasini tavsiflovchi shaxs psixologiyasining toifasi sifatida ta'riflash mumkin bo'lgan yetarlicha murakkab hodisadir.

Asosiy qism. Psixologiyada ota-onalikning bir necha bosqichlari ajratiladi: bola tug'ilishi to'g'risida qaror qabul qilish, homiladorlik, ota-onalikning shakllanish davri, yetuk ota-onalik davri, "ota-onalik," ya'ni buvi va buvalar davri deb ataladigan davr. Ushbu bosqichlar ayollar uchun ham, erkaklar uchun ham xosdir, ammo erkaklarda ushbu bosqichlarni o'tkazishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud.[1]

Otalikning shakllanishi, ijtimoiy munosabatlarning otalik institutining shakllanishiga ta'siri muammosini har tomonlama o'rganish natijasida otalik majmuasi ontogenezida uchta asosiy bosqichni ajratish mumkinligi taxmin qilindi;

1) xotinning homiladorligidan oldin otalik haqidagi stereotipik tasavvur;

2) homiladorlik davrida stereotiplarni qayta ko'rib chiqish;

3) perinatal davrda erkak ayol kabi aloqada bo'lmagan bola tug'ilgandan keyin otalik hissining shakllanishi va shunga mos ravishda o'ziga bo'lgan munosabatning o'zgarishi, bolaga bo'lgan munosabatning shakllanishi, otaning yangi rolini qabul qilish murakkab va ko'p omilli jarayondir. Hayot maqsadining aniq bo'lmashligi ichki chalkashlik va motivatsiya pasayishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu masala sotsiologlar tomonidan yetarlicha baholanmasa ham, psixologik jihatdan insonning hayot sifati uchun juda muhim[3].

Hayotning mazmuniga ega bo'lish har bir shaxs uchun ham, butun jamiyat uchun ham muhim omil hisoblanadi. Bu shaxsiyat rivojlanishining yetakchi mezon va tashqi sharoitlarning rejalar va hayot jarayonlariga ta'siridan qat'i nazar, inson qanday harakat qilishga tayyorligining ko'rsatkichidir.

Otalik ustanovkalari- bu shaxsning kelajakda ota bo'lishiga bo'lgan munosabati, farzand tarbiyasiga tayyorgarlik darajasi va oilaviy qadriyatlari bilan bog'liq psixologik ko'rsatkichlardir[2].

Hayotiy maqsadlarni subyektiv baholash metodikasi - shaxsning hayotiy maqsadlarini qanchalik muhim, realistik va erishiladigan deb hisoblashini o'lchashga yordam beradigan psixologik tadqiqot usulidir. Ushbu metodika odatda shaxsning hayot mazmuni va qadriyatlarini o'lchashga, motivatsion yo'nalishni aniqlashga, maqsadga erishish strategiyalarini baholashga, shaxsiy o'sish va qoniqish darajasini tahlil qilishga xizmat qiladi[4].

Erkak o'zining ota bo'lishini bilgan paytdan boshlab, tug'ilgan chaqaloq bilan muloqot boshlanishidan oldin boshlanadi. Homiladorlik haqida xabar berish va bolaning haqiqatini anglashning o'zi vaqt bo'yicha farq qiladi. Homiladorlik haqidagi xabarga munosabat ko'plab omillarga, jumladan, erkakning ma'lum bir ayolga nisbatan niyatlari, kelajakdagi hayot uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga tayyorligining moddiy, ijtimoiy va boshqa turlariga qarab farq qilishi mumkin. Hatto bola tug'ilishi to'g'risidagi qaror oldindan qabul qilingan va farzand ko'rish istagida ifodalangan otalikning ehtiyoj-emotsional va qadriyat sohalari rasmilashtirish natijasi bo'lgan taqdirda ham, homiladorlik to'g'risidagi xabar murakkab kechinmalarni keltirib chiqarishi mumkin. Xotinning homiladorligi erkak uchun istaklarni cheklash, rejalarni qayta tuzish, ko'plab maishiy ishlarga sho'ng'ishni anglatadi. Shunday qilib, erkakning o'ziga bo'lgan e'tiborni yo'qotishga chidashi va shu bilan birga uni boshqalarga berish, shu bilan birga darhol qoniqish olmaslik qobiliyati uning qanchalik yaxshi ota bo'lishi mumkinligini belgilaydi

Jamiyat uning ota-ona xulq-atvoriga baho beradi, bu esa birinchi navbatda tarbiyaviy harakatlarda, bola bilan muloqotda namoyon bo'ladi. Otaning tarbiyaviy harakatlarining xarakteri, bir tomondan, tashqi (ekzogen) jihat bilan belgilanadi, boshqa tomondan, ota-onalik ehtiyoji kiritilgan ichki (endogen) tarkibiy qismisiz to'liq bo'lmaydi[4].

Quyida Oliy ta'limning 109 ta talaba yigitlarida D.A.Leontevning "Hayotiy maqsadlarni subyektiv baholash metodikasi" o'tkazildi. Leontievning hayotiy ma'no yo'nalishlari va ularni aniqlash usuli kelajakda (maqsadlarda), hozirgi (jarayonlarda), o'tmishda (natijalarda) yoki ushbu muvofiqlashtirish tizimlarining barchasida ma'no manbaalarini topishga qaratilgan. D.A. Leontievning "Hayotning ma'no yo'nalishlari" testi (Hayotning ma'nosiga yo'naltirilgan yo'nalishlar usuli) inson kelajakda (maqsadlarda) yoki hozirgi (jarayon) yoki o'tmishda (natijada) yoki hayotning barcha uch komponentida topilishi mumkin bo'lgan hayot ma'nosining "manbaasini" baholashga imkon beradi.

"Hayotiy maqsadlarni subyektiv baholash" metodikasi 20 ta simmetrik savol shkalasidan iborat bo'lib, ular bir xil boshli to'liq muqobil jummalardan iborat. Sinov ko'rsatkichlari hayot mazmunining umumiy ko'rsatkichini, shuningdek, hayotning uchta o'ziga xos yo'nalishini va nazorat o'chog'ining ikkita jihatini aks ettiruvchi besh kichik o'lchovni o'z ichiga oladi:[5]

1. "Hayotdagi maqsadlar". Bu shaxsning maqsadga intilish darajasini, kelajakda hayotiga ma'no, yo'nalish va vaqtni belgilash imkonini beruvchi maqsadlarning mavjudligi yoki yo'qligini tavsiflaydi.

2. "Hayot jarayoni yoki hayotning qiziqishi va emotsional boyligi". Hozirgi hayotidan qoniqish darajasini, hayot jarayonini qiziqarli, emotsional jihatdan boy va mazmunli deb qabul qilishni aniqlaydi. Ushbu shkala hayotning yagona ma'nosi uni yashashning o'zida ekanligi haqidagi tushunchaga mos keladi.

3. "Hayot natijadorligi yoki o'zini oqlashdan qoniqish". Bu shaxs hayotining o'tgan qismini qoniqarli deb baholashini, hayotning o'tgan bosqichini qanchalik samarali va mazmunli deb hisoblashini o'lchaydi.

4. "Lokus nazorat – Men (Men hayotimning egasiman)". Shaxsning o'zini kuchli shaxsiyat sifatida qabul qilish darajasini, o'z hayotini o'z maqsadlari va uning ma'nosi haqidagi qarashlariga mos ravishda qurish, shuningdek, hayotidagi voqealarni nazorat qilish qobiliyatini tavsiflaydi.

5. "Lokus nazorat – Hayot yoki hayotning boshqarilishi". Bu shaxsning hayotini nazorat qilishga, erkin qarorlar qabul qilish va ularni amalga oshirishga qobiliyatli ekaniga bo'lgan

ishonchini aks ettiradi. Shuningdek, inson hayoti ongli nazoratga bo'ysunadi degan ishonchni ifodalaydi.

Ushbu testda inson maqsadlariga ega bo'lsa, ularga erishishdan qoniqish his qilsa va o'z oldiga maqsadlar qo'yish, mavjudlaridan vazifalarni tanlash va natijalarga erishish qobiliyatiga ishonch hosil qilsa, hayot mazmunli hisoblanadi. Maqsadlarni kelajak bilan, hissiy intensivlikni hozirgi bilan va erishilgan natijadan, o'tmishdan qoniqish bilan aniq bog'lash muhimdir.

Ushbu metodikani Kolmagorov–Smirnov mezonni orqali tekshirganimizda noparametrik mezon asosida tadqiqot natijalarimizni ishlab chiqishimiz aniqlandi. Shulardan Mann Uitni mezonni bo'yicha o'spirinlik va ilk yetuklik davrining differensial farqlarini quyidagi jadval asosida yoritishga harakat qildik.

Hayotiy maqsadlarni subyektiv baholash metodikasi yosh davrlarga ko'ra natijalar tahlili (Mann Uitni mezonni bo'yicha n=109)

Shkalalar	Yoshi	N	O'rtacha rang	U	p
Maqsad	o'spirinlik	61	54,32	1422,500	0,800
	ilk yetuklik	48	55,86		
	jami	109			
Jarayon	o'spirinlik	61	54,66	1443,500	0,900
	ilk yetuklik	48	55,43		
	jami	109			
Natija	o'spirinlik	61	52,15	1290,000	0,287
	ilk yetuklik	48	58,63		
	jami	109			
Nazorat o'chog'i	o'spirinlik	61	55,79	1416,000	0,769
	ilk yetuklik	48	54,00		
	jami	109			
Hayot	o'spirinlik	61	48,43	1063,500	0,014*
	ilk yetuklik	48	63,34		
	jami	109			

Izoh: *p<0,05

Hayotiy maqsadlarni subyektiv baholash metodikasining hayot shkalasida talabalarda ishonch darajasidagi tafovutlar kuzatildi ($U=1063,500$; $p<0,05$). Bu talabalarning hayotini nazorat qilishga, erkin qarorlar qabul qilish va ularni amalga oshirishga qobiliyatli ekaniga bo'lgan ishonchini aks ettiradi. Bu bevosita bir qancha omillarga bogliq bo'lishi mumkin. Ilk yetuklik davrida shaxs hayotiy maqsadlarini va ularni baholashda yanada realistik yondashadi. O'spirinlar hayotiy rejalari bo'yicha nisbatan optimistik yoki idealistik qarashlarga ega bo'lsa, ilk yetuklik yoshida bu qarashlar tajribaga asoslangan holda aniqroq baholanadi. Ilk yetuklik bosqichida inson o'zining ijtimoiy o'rni va ma'suliyatlarini chuqurroq anglab yetadi, bu esa hayot shkalasida baholashga ta'sir qiladi. Ilk yetuklik davridagi talabalarda o'spirinlik davridagilarga nisbatan shaxsiy barqarorlik ortadi va hayotiy maqsadlarni baholash obyektivlashadi.

Maqsad, jarayon, natija, nazorat o'chog'i kabi shkalalarda esa ishonch darajasidagi farqlar kuzatilmadi.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, hayotiy maqsadlari aniq va barqaror shakllangan talabalar kelajakda ota bo'lishga nisbatan ma'suliyatliroq yondashadi. Hayotiy maqsadlarni to'g'ri shakllantirish va ularni ijtimoiy ma'suliyatga yo'naltirish orqali ularning kelajadagi oilaviy rollarini ongli ravishda qabul qilishga yordam berish mumkin. Bu esa ta'lim tizimi va psixologik maslahat berish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Диагностика семьи: методики и тесты / под ред. Д. Я. Райгородского. Самара, 2004.
2. Евсеенкова Ю. И. Роль отца в современной семье // Психологические проблемы современной российской семьи: материалы Всерос. науч. конф. М., 2003. С. 110–116.
3. Овчарова Р. В. Социально-педагогическая запущенность детей и подростков. Курган, 2008.
4. Овчарова Р. В., Токарева Ю. А. Стандартизация методики исследования мотивационно-потребностной сферы отцовства // Известия УрГУ. Серия 1. Проблемы образования, науки и культуры. 2010. № 3 (78). С. 75–82.
5. Шнейдер Л. Б. Основы семейной психологии. М., 2003.

Kalandarova Madina Baxadirovna,
Ma'mun universiteti, Psixologiya va sport kafedrası dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
m.b.kalandarova@mail.ru

PERINATAL PSIXOLOGİYADA TADQIQOT ISHINI TASHKIL QILISHGA QO'YILADIGAN TALABLAR TAXLILI

Annotatsiya: Mazkur maqolada perinatal davrda ayollarda psixoemotsional holatlarning o'ziga xosliklari, ularni aniqlash usullari va ularga ko'rsatiladigan yordam haqida ma'lumotlar tahlil qilingan. Shuningdek, ayollarning psixoemotsional holatlarini aniqlash uchun bir qator psixodiagnostik metodlar keltirilgan. Ushbu metodlar yordamida ayollarda tug'ruqdan keyingi davrda yuzaga keladigan psixoemotsional buzilishlarni erta bosqichlarda aniqlash va ularga psixologik yordam ko'rsatish imkoniyati yaratiladi. Tadqiqotda keltirilgan metodikalar va psixologik yondashuvlar, ayollarning psixologik holatini aniqlash va unga samarali yordam ko'rsatish uchun kerakli vositalarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: perinatal psixologiya, psixoemotsional holat, psixodiagnostika, nevrotik holatlarni aniqlash va baholash uchun klinik so'rovnomasi, tug'ruqdan keyingi depressiyaning edinburg shkalasi.

Аннотация: В данной статье анализируются особенности психоемоционального состояния женщин в перинатальный период, методы их диагностики и оказания помощи. Также представлены различные психодиагностические методики, используемые для определения психоемоционального состояния женщин. С помощью этих методов предоставляется возможность раннего выявления психоемоциональных нарушений, возникающих в послеродовой период, и оказания психологической помощи. Методики и психологические подходы, представленные в исследовании, предоставляют необходимые инструменты для определения психологического состояния женщин и эффективного оказания им помощи.

Ключевые слова: перинатальная психология, психоемоциональное состояние, психодиагностика, клиническая анкета для оценки и диагностики невротических состояний, шкала послеродовой депрессии единбурга.

Annotation: This article analyzes the characteristics of psychoemotional states in women during the perinatal period, methods of diagnosing these states, and the types of assistance provided to them. Additionally, a number of psychodiagnostic methods for determining women's psychoemotional states are presented. These methods enable the early identification of psychoemotional disturbances that may occur during the postpartum period and provide opportunities for psychological support. The methodologies and psychological approaches presented in the research offer necessary tools for assessing the psychological condition of women and providing effective support.

Keywords: perinatal psychology, psychoemotional state, psychodiagnostics, clinical questionnaire for the assessment and diagnosis of neurotic states, edinburgh postnatal depression scale.

Kirish va dolzarbligi: Onalar salomatligiga psixologik omillar ta'sirini o'rganish amaliyoti emotsional barqarorlikni saqlashda biologik, psixologik ta'sirni aniqlashga oid ilmiy izlanishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada ko'plab davlatlarda tug'ruqdan keyingi depressiya statistikasi yuritiladi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, taxminan har 10 ayoldan 1 nafari tug'ruqdan keyingi depressiyani boshdan kechiradi, ba'zi tadqiqotlarda har 7 ayoldan 1 nafari qayd etilgan. Mazkur masalalar yuzasidan yetuklik yoshidagi ayollarning homiladorlik va tug'ruqdan keyingi psixoemotsional va fiziologik holatiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillarini aniqlash, onabola salomatligiga xavf soluvchi, ruhiy buzilishlarga sabab bo'luvchi turli salbiy psixoemosional holatlarga berilishning sababi va ta'sir etuvchi boshqa omillarining psixodiagnostik tahlil

choralarini ko'rish, psixokorreksion tadbirlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan muammolarga e'tibor qaratish zarurati kuzatilmoqda. Tug'ruq va tug'ruqdan keyingi davrning psixologik o'ziga xosliklarini o'rganish ayollarning homiladorlik va ularni tug'ruqqa tayyorlash davri kechishi va o'ziga xosliklari bilan uzluksiz bog'liq. Perinatal psixologiyadagi biopsixosotsial yondashuv homiladorlik, tug'ruqlar va tug'ruqdan keyingi davr kechishining fiziologik, psixologik va ijtimoiy omillarini onaning individual-shaxsiy xususiyatlari va oilaning funksional-rolining o'ziga xosliklari asosida o'rganish zaruratini asoslaydi.

Keyingi o'n yillik davomida homiladorlik davrida va tug'ruqdan keyingi davrda ayollardagi psixoemotsial buzilishlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish akusherlik, ginekologiya, klinik psixologiya va psixiatriya sohasidagi chet el olimlarining tadqiqotlarida yuqori darajadagi e'tibor markazida turibdi. Xorijiy ishlarda perinatal affektlilik buzilishlar va ularning homiladorlikning, tug'ruqning va tug'ruqdan keyingi davrning kechishiga ta'siri ko'p marotalab ilmiy o'rganilgan, lekin mamlakatimizda ayollarda tug'ruqdan keyingi davrdagi emotsional holatlar va ularning namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari o'rganilmagan.

Ayollar uchun perinatal davrda (homiladorlik va tug'ruqdan keyingi davrda) emotsional zo'riqishlarni keltirib chiqaradigan omillar mazkur davrga xos vaziyatlar natijasida shakllanadi. Yordam izlash faqat diagnostika savollari bilan bog'liq emas. Psixologik tanglik depressiya, stress va xavotirni o'z ichiga oladi. Psixologik tanglik shaxsning xatti-harakatlarida aks etishi mumkin, masalan, shaxslararo munosabatlarga salbiy ta'sir qiladi. Tug'ruqdan keyingi depressiya ona, chaqaloq va oila uchun bir qator salbiy natijalar bilan bog'liq, chunki mazkur emotsional holat ota-onalik qobiliyatiga ta'sir qiladi, shu bilan birga chaqaloqlar ham bolalik davridagi salbiy ta'sirlar xavfini his qilishlari mumkin.

Metodlar va o'rganilish darajasi. Mutaxassislar ayollardagi psixoemotsional soha buzilishlarini turli og'irlik darajasidagi akusher-ginekologik murakkablashuvlar rivojlanishining etiologik omili sifatida qaramoqdalar. O'rganishlarning natijalariga ko'ra emotsional sohaning turg'un buzilishlari va hayoti sifatining pastligi ruhiy jihatdan sog'lom bo'lgan onalarning 50 foizigacha farzandiga uning bir yoshgacha bo'lgan davrda to'g'ri munosabatda bo'lishini shakllantira olmaydilar [1]. Bugungi kunda perinatal tibbiyotda va psixologiyada hayot sifati muammosiga katta e'tibor qaratilmoqda, chunki homiladorlikning turli bosqichlarida va tug'ruqdan keyingi davrda ayolning hayoti sifatini baholash ayol salomatligi obyektiv ko'rsatkichlarining uning o'z ahvolini jismoniy, psixologik va ijtimoiy omadlilik yuzasidan qabul qilish xususiyatlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni kuzatish imkonini beradi [2]. Perinatal psixologiyada foydalaniladigan biopsixosotsial yondashuv ayolning dolzarb ahvolini uning tug'ruqqacha va tug'ruqdan keyingi davr davomida jismoniy, psixologik va ijtimoiy faoliyat ko'rsatishi mezonini orqali baholash imkonini beradi.

Ayolning bolani dunyoga keltirishga, uni parvarishlashga va oziqlantirishga psixologik tayyorligini shakllantirish tug'ruq va tug'ruqdan keyingi davrda emotsional sohasidagi va fiziologik ahvolidagi o'zgarishlarning darajasiga bog'liq. [3]. Mutaxassislarning ko'pchiligi tomonidan ayolning farzandli bo'lishi shaxs sifatida rivojlanishidagi keskin burilish (kritik) davri sifatida, bolaning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ichki shaxsiy kelishmovchiliklar bilan kechishi mumkin bo'lgan xayotiy istiqbollarni jiddiy qayta baholash davri sifatida qaraladi [1]. Perinatal davrda ayollarda psixik salomatlikning buzilishi ko'plagan omillarga bog'liq bo'lishi mumkin. Perinatal davrning kechishiga ayollarda onalik sohasi ontogenezinining o'ziga xosligi, uning bolalik yoshidan boshlab, dolzarb hayotiy va oilaviy vaziyat, so'zsiz, ta'sir ko'rsatadi [5]. Farzand ko'rishga tayyorlikni shakllantirish, shuningdek bu davrning ketma-ketlikda almashadigan yetakchi holatlari bilan, gestatsion davr kechishi bilan ham chambarchas bog'liq. Perinatal davrda yuzaga kelib, tug'ruqdan keyingi davrda ona-bola munosabatining turli bosqichlarida ko'rinish jihatdan o'zgaruvchi "ona-farzand" tizimidagi diadik munosabatlarning rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Tug'ruqdan keyingi davrdagi ayolning psixoemotsional holatining xususiyatlari asosan bola sog'ligi holatiga va uning ijobiy rivojlanishiga bog'liq bo'ladi.

Reproduktiv soha psixologiyasi nuqtai nazaridan qaraganda ayol va uning oilasi uchun perinatal davrning muhim bosqichlarining turli-tumanligiga qaramasdan, muhokama qilinayotgan mavzu bo'yicha gestatsion va tug'ruqdan keyingi davrlarda batafsil to'xtalib o'tish muhim ahamiyatga ega. Bunday e'tibor onalar va ularning farzandlarining psixik salomatligini va hayot sifatini quvvatlash uchun kompleks hal qilish uchun zarur bo'lgan masalalarning ko'p sohalarga taalluqligining muhimligi bilan bog'liq. Ayol organizmidagi jiddiy fiziologik o'zgarishlarning uning farzandni dunyoga keltirishga tayyorligining psixologik tomonlari bilan chambarchas bog'liqligi tibbiy-psixologik yordam ko'rsatishga kompleks tizimli yondashuv zaruratini keltirib chiqaradi.

Odatda, mutaxassislar ayollarga homiladorlikka tayyorlanish bosqichida yoki gestatsion davrda ko'proq e'tibor beradilar. Ko'pgina hollarda tug'ruqdan keyingi davrda nafaqat mutaxasislarning, balki, oila a'zolarining, onaning asosiy e'tibori bevosita bolaga qaratiladi, yosh onaning emotsional kechinmalariga e'tibor qaratilmaydi. Psixoemotsional buzilishlarni erta aniqlanishi nafaqat ayolga o'z vaqtida yordam berish, balki ona va bola uchun ikkilamchi murakkablashuvlarning oldini olish imkoniyatini ham beradi.

Perinatal davrda ayollarda psixoemotsional holatlar va ularning namoyon bo'lishlari modalligi, ko'rinish darajasi va uzoqqa cho'zilishi bo'yicha alohida o'ziga xos xususiyatlarga ega va hayotning boshqa ahamiyatli davrlaridagi shunga o'xshash ko'rinishlaridan farq qiladi. Bu davrning salbiy emotsional holatlari homiladorlik davrida zo'riqishli vaziyatlarni boshidan kechirish bilan bog'liq bo'lgan yengil qisqa vaqt ichidagi xavotirli-depressiv ko'rinishlardan, to yaqqol namoyon bo'luvchi psixotik polimorfik buzilishlargacha bo'lishi va affektiv buzilishlar darajasiga etishi mumkin [4]. Umuman olganda emotsional holatlarning tipologiyasini, inson tomonidan ahamiyatga ega bo'lgan, uning dolzarb ehtiyojlarini qanoatlantirishga ko'maklashuvchi yoki to'sqinlik qiluvchi vaziyatlarni subyektiv boshdan kechirishini aks ettiruvchi adaptiv va dezadaptiv holatlarga ajratish mumkin. Shu o'rinda perinatal davrda ayollarning psixik holatiga ta'sir ko'rsatuvchi dezadaptiv emotsional holatlarni aniqlash va ularga o'z vaqtida maxsus psixologik yordam ko'rsatish maqsadga muvofiqdir.

Perinatal psixologiyada psixologik yordam ko'rsatish homilador ayollar va yosh onalar bilan psixodiagnostik, konsultativ va korreksion tadbirlarni o'z ichiga oladi. Psixologik tadbirlarni amalga oshirish jarayonida nafaqat ayollar bilan, balki ularning oila a'zolari bilan ham ishlash lozim. Chunki perinatal davrda ayollarda ifodalanadigan emotsional holatlar bevosita oiladagi shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy-psixologik omillari bilan bog'liqdir [3].

Shuni alohida eslatib o'tish lozimki, perinatal psixologiyada qo'llash uchun mo'ljallangan psixodiagnostik metodlar to'plami hali yetarlicha ishlab chiqilmagan va bizning sharoitga moslashtirilmagan. Mazkur muammodan kelib chiqib, perinatal davrda ayollar psixoemotsional sohasi diagnostikasida zarur bo'lgan metodlarni o'rganishga qaror qildik.

Perinatal davrdagi ayollar psixoemotsional sohasining o'ziga xosliklarini aniqlash uchun foydalaniladigan diagnostika uslublari bir qator umumiy va maxsus talablariga muvofiq bo'lishi lozim. Psixodiagnostik metodikalar talab qilingani kabi, haqiqiy, ishonchli va turg'un bo'lishlari lozim. Ayollardagi perinatal davrda psixoemotsional buzilishlar mavjudligini va namoyon bo'lish darajasini chuqur o'rganish uchun standartlashtirilgan uslublarga bola tug'ilishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan individual xususiyatlarni aniqlashga yo'naltirilgan loyihaviy uslublarni ham qo'shib foydalanish maqsadga muvofiq. Mavjud bo'lgan tibbiy hujjatlar tahliliga qo'shimcha ravishda klinik-anamnestik ma'lumotlarni to'plash uchun psixolog ayol bilan klinik intervyu va suhbat elementlaridan foydalanishi zarur. Shuningdek, psixodiagnostik metodlarni tanlash uchun sezuvchanlik va prognostiklik (oldindan ayta bilishlik) ko'rsatkichlari muhim mezon bo'ladi. "Ona-bola" diadasi uchun perinatal davrning keskinligi, muhimligi va o'zgaruvchanligi sababli ayollarga maxsus yordam ko'rsatish maqsadida salbiy emotsional holatlar alomatlarini o'z vaqtida aniqlashga bo'lgan zarurat dolzarbligicha qolmoqda. Shu maqsadda ayollarda xavotirlanish, tushkunlik, fobik (qo'rquvli), injiqlik va astenik alomatlarni aniqlashning uslublari turg'un buzilishlar xavfi bo'lgan guruhlarini aniqlash uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Perinatal davr

uchun uslublarning o'ziga xosligi ushbu davr uchun dolzarb bo'lgan vaziyatlarni o'rganish bilan bog'liq. Ayollardagi homiladorlik davridagi va tug'ruqdan keyingi vaqtdagi psixoemotsional buzilishlarni o'rganishga mo'ljallangan maxsus uslublar juda kam. Soddalik va tushunarlilik perinatal psixolog uchun amaliyotda diagnostik uslublarni qo'llashning muhim mezon bo'lishi kerak. Masalan, homilador ayollar psixofiziologik ahvolidagi obyektiv o'ziga xosliklari sababli katta hajmli va ko'plagan savollardan iborat uslublardan foydalanish noqulay va oxir-oqibatda natijasizlikka olib keladi. Shu bilan birga, diagnostika natijalarining hamkor mutaxassislariga ham tushunarli bo'lishi muhim mezon hisoblanadi. Farzand kutayotgan oilani kompleks kuzatib borish doirasida yetakchi akusher-ginekolog, neonatolog va erta rivojlanish pediatri uchun bemorning jismoniy, psixologik va ijtimoiy faoliyati rivojlanishining o'ziga xosliklari ma'lum va tushunarli bo'lishi muhim. Bu mutaxassislar o'zlarining bemorlaridagi perinatal davrda boshlaridan kechirayotgan psixoemotsional buzilishlarning mezonlari (ko'rsatkichlari, belgilari) to'g'risida tasavvurga ega bo'lishlari ularni o'z vaqtida zarur bo'lgan yordam olishlari uchun klinik psixologga va psixiatrga yuborishi uchun zarur.

Tadqiqot natijalari. Perinatal psixologiyada psixologik tadqiqotlarning diagnostik bosqichida emotsional holatlarni aniqlash va baholash uchun "Nevrotik holatlarni aniqlash va baholash uchun klinik so'rovnoma"sidan foydalaniladi (Mendelevich V.D., 1978, 2001). Ushbu metodika 1978 yilda K.K.Yaxin va D.M.Midelevich tomonidan ishlab chiqilgan. So'rovnoma dezadaptiv emotsional kechinmalarni sifatli tahlil qilish, hamda nevrotik holatlarning asosiy sindromlarini aniqlash imkonini beradi. So'rovnoma turli emotsional holatlarga doir 68 savoldan iborat. Yo'riqnomaga binoan tadqiq etilayotganlarga joriy (hozirgi) holatini baholash taklif etiladi. Javoblar shkalasi quyidagicha ajratiladi: hech qachon bo'lmagan, kamdan-kam, ayrim vaqtlarda, tez-tez va doimo. Har bir javob me'yorlashtirilgan jadvallariga muvofiq ballarga o'tkaziladi va to'plangan ballar jamlanadi. Metodika olti shkaladan iborat: xavotirlanish shkalasi, nevrotik depressiya shkalasi, asteniya shkalasi, javob reaksiyasi isteriya turi shkalasi, obsessiv-fobiya (ta'qib qiluvchi), vegetativ o'zgarishlar shkalasi. 1,28 balldan ortiq diagnostik koeffitsiyent sog'lomlikka ishora qiladi, 1,28 balldan kam aniqlanayotgan o'zgarishlarning og'riqli tavsiflarini ko'rsatadi. 1,28 balldan yuqori bo'lgan ko'rsatkich, respondentda salbiy emotsional holatlarning yo'qligini ko'rsatadi. 1,28 balldan kam bo'lgan ko'rsatkich esa, turli yo'nalishlarga ega bo'lgan yaqqol ifodalanayotgan xavotirli, astenik, isterik, obsessiv-fobiya va depressiya kabi salbiy hissiy holatlar haqida darak beradi [4].

Navbatdagi metodika Ch.D.Spilberger va Yu.L.Xaninning reaktiv va shaxsiy xavotirlik darajasini o'rganuvchi metodikasi hisoblanadi. Metodika amerikalik klinik psixologiya muammolari mutaxassisi, psixolog Ch.D.Spilberger tomonidan 1988-yilda yaratilgan bo'lib, reaktiv va shaxsiy xavotirlik (The State-Trait Anxiety Inventory (STATI)) holatini o'rganishga qaratilgan, 52 tilga tarjima qilingan xalqaro standart metodlardan hisoblanadi [5; 31-b]. Boshqa metodikalardan farqli ravishda metodika xavotirlilikni holat yoki shaxsning xususiyati sifatida emas, balki ayni holatdagi xavotirlanish darajasining reaktiv (holat sifatida) va shaxslilik xavotirlanish (insonning barqaror tavsifi sifatida) differensial o'lchash imkonini beradi. Metodika rus psixologi Yu.L.Xanin tomonida moslashtirilgan.

Shaxslilik xavotirlanish vaziyat-holatlarning aksariyat qismini tahdid soluvchi sifatida qabul qiladi, bunday vaziyatlarga xavotir xolati bilan munosabat bildiradi. Reaktiv xavotirlanish bezovtalik, asabiylashish, tanglik bilan namoyon bo'ladi.

Juda yuqori reaktiv xavotirlanish diqqatning, ba'zida nozik koordinatsiyaning buzilishi bilan tavsiflanadi. Shaxslilik xavotirlanish juda yuqoriligi asabiy nizolar, emotsional va kuchli asabiylashish natijasida kelib chiqadigan psixologik o'zgarishlar va psixosomatik kasalliklarni keltirib chiqaradi.

Bu metodika integral o'zini baholash xususiyatini o'rganish imkoniyatini beradi, bu barqarorlikni doimiy, shaxsiy va vaziyatli bo'lishini aniqlash imkoniyatini beradi.

Navbatdagi test V.Zung-Balashovanning "Kayfiyati yo'qlik-subdepressiya holatini aniqlash" shkalasi hisoblanadi. Metodika AQSH Shimoliy Karolina shtatining Dyuk universiteti psixiatri

Uilyam Zung tomonidan ishlab chiqilgan va metodika “Zungning depressiyaning baholash shkalasi” (Zung Self-Rating Depression Scale) deb nomlanadi. Metodika Bexterov nomidagi Leningrad psixonevrologik ilmiy-tadqiqot instituti Nevrologiya bo‘limi psixiatri T.I.Balashova tomonidan moslashtirilgan. Metodika depressiv holat va depressiv holatga yaqin holatlarni differensial diagnostika qilishga qaratilgan bo‘lib, dastlabki, vrach oldi ko‘rik maqsadlaridagi tadqiqotlarda skrening-diagnostika uchun qo‘llanilishi ko‘zda tutilgan.[7]

Tug‘ruqdan keyingi depressiv holatlar bosqichini aniqlash va baholash uchun psixologik tadqiqotlarda navbatdagi metodika “Tug‘ruqdan keyingi depressiyaning Edinburg shkalasi” (Edinburgh Postnatal Depression Scale) – EPDS dan foydalanish mumkin. Metodika so‘rovnoma shaklida bo‘lib, tug‘ruqdan avval va tug‘ruqdan so‘ngi emotsional va kognitiv belgilarni, depressiv buzilishlarni aniqlashga mo‘ljallangan. J.L. Cox, J.M. Holden, R. Sagovskylar tomonidan 1987-yil Edinburg va Livingstonda ishlab chiqilgan. Uni ishlab chiqishda tayanch metodika qilib, Y. Zung depressiyaning o‘z-o‘zida baholash shkalasi, shuningdek, R.P. Snaith, A. Bedford va G.A. Fouldslarning xavotir va depressiya shkalalari tanlangan. Ulardan yosh onalar holatini depressiv sifatida tavsiflovchi qismlari saralanib olingan. Shkala 10 bo‘limdan iborat, har biriga tadqiq etiluvchi 4 og‘irlik darajasini belgilovchi 4 javob variantidan bittasini tanlaydi. SHkala quyidagi psixopatologik fenomenlarni aniqlashga qaratilgan tasdiqlovlardan iborat: aybdorlik hissi, xavotir, tashvishlilik, vahima, kula olmaslik, koping-yetishmaslik, o‘zini baxtsiz deb his qilish natijasida uxlay olmaslik, qayg‘u, yig‘loqilik, o‘z-o‘ziga zarar yetkazish fikri. Usulning sezgirlik darajasi 86%, o‘ziga xosligi esa — 85,4% tashkil etadi. O‘n bo‘limdan yig‘ilgan barcha ballar jamlanadi. Metodika mualliflari ta’kidlashicha, 8-9 va undan yuqori ballar, tug‘ruqdan so‘ngi depressiyaning ehtimoli yuqori (taxminan 86% holatlarda), 13 balldan yuqori bo‘lgan ko‘rsatkich (eng yuqori 30 ball) tug‘ruqdan so‘ngi depressiyaning ehtimolini 100% mavjud ekanligini ko‘rsatadi. Tug‘ruqdan keyingi depressiya mavjudligini tasdiqlovchi shkala bosqichini tanlash, so‘ngi yillar mobaynida muhokamaga sabab bo‘luvchi masala bo‘lmoqda (Мазо Г.Е., 2012, Шаманина М.В., 2015). Turli davlatlar va madaniy guruhlar uchun ushbu shkalada o‘rta ballni bildiruvchi turli ko‘rsatkichlar qabul qilingan: Xitoy va Buyuk Britaniyalik ayollar uchun— 9 ball (Ding T. va hammual., 2014), Vetnam va Avstraliya ayollari uchun – 14-15 ball (Мазо Г.Е., 2012), AQSH va Yaponiya - 11 ball (Schetter C.D., 2016, Morikawa M. va hammual., 2015), Fransiya – 10 ball (Denis A., 2015). Mamlakatimiz tadqiqotchilarining ma’lumotlariga ko‘ra, ko‘rsatkichlar farqlanmoqda. Ushbu shkala bo‘yicha umumiy reytingi 10 va undan ko‘p ballni ko‘rsatsa, tug‘ruqdan so‘ngi depressiv buzilish mavjud ekanligini isbotlaydi (Ивашиненко Д.М., Култыгина С.В., 2011; Мазо Г.Е., 2012, Шаманина М.В., 2015, Aswathi A., 201, Bolak Boratav H., 2016, Cheng C., 2016) [4].

Xulosalar. Shunday qilib, ayollarning tug‘ruqdan keyingi davrda psixoemotsional holatlarini o‘rganish va tahlil qilishga qaratilgan. Perinatal davrda (homiladorlik va tug‘ruqdan keyingi davr) ayollarda psixoemotsional buzilishlar, ayniqsa depressiya, xavotir va stress holatlari, ona va bola salomatligi uchun jiddiy xavflarga olib kelishi mumkin.

Bu davrda psixologik holatlar faqat ayolning o‘ziga emas, balki uning oilasiga ham ta’sir ko‘rsatadi, bu esa oila ichidagi munosabatlarga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Tug‘ruqdan keyingi depressiya, masalan, juda keng tarqalgan bo‘lib, statistikaga ko‘ra, har 10 nafar ayoldan biri bunday holatni boshidan kechiradi. Ushbu holatni erta aniqlash va tegishli psixologik yordamni ko‘rsatish, ona va bolaning sog‘lig‘i va rivojlanishi uchun juda muhimdir. Shu bilan birga, psixodiagnostik metodlarni ishlab chiqish va ularni o‘z sharoitimizga moslashtirish zarurati mavjud.

Tadqiqotlarda foydalanilgan psixodiagnostik metodlar, jumladan, nevrotik holatlar uchun klinik so‘rovnomalarda, xavotirlik darajasini aniqlovchi testlar va depressiyaning baholash metodikalari yordamida tug‘ruqdan keyingi depressiyaning turli shakllari va darajalari aniqlanishi mumkin. Bu metodlar ayollarda salbiy psixoemotsional holatlarni erta aniqlashga va ularga yordam ko‘rsatishga imkon beradi. Shuningdek, perinatal davrda ayollarni psixologik yordam bilan ta’minlash, ularning psixologik tayyorligini oshirish, oilaviy muhitni ijobiylashtirishga

yordam beradi. Psixologik yondashuv nafaqat ayollarning emotsional holatini, balki oila a'zolarining ham ruhiy salomatligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu esa umumiy hayot sifatini yaxshilashga, ona va bola salomatligini mustahkamlashga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Гарнизов Т., Хаджиделева Д. Послеродовая депрессия // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири. – 2015. – № 3. – С. 58–69.
2. Коргожа М.А. Динамика эмоциональных состояний у женщин в послеродовом периоде: дис. ... канд. психол. наук. – СПб., 2019.
3. Малькина-Пых И.Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. – М.: Эксмо, 2005.-992 с.
4. Ilhamova D. Perinatal psixologiya. Uslubiy qo'llanma. T.: 2008 y.
5. Нишонова З., Камилова Н., Алимова Г. Психогигиена: Ўқув қўлланма. – Т.: Фан ва технологиялар Марказий босмахонаси. 2010 й. – 247 б.
6. Kalandarova M.B., Tug'ruqdan keyingi emotsional holatlarga ta'sir qiluvchi omillar tahlili. JOURNAL OF «MAMUN SCIENCE» №2 (2023) <http://dx.doi.org/10.26739/2181-0000-2023-2>
7. Kalandarova M.B., Perinatal psixologiyada psixodagnostik metodikalarni qo'llash. Journal of «Mamun science» №2 (2024), 105-111 b. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.00000000>

Ibodulloyev Nurali Sheraliyevich,
Buxoro davlat pedagogika instituti,
Pedagogik ta'lim kafedrası o'qituvchisi

SINF DAN TASHQARI O'QITISH SHAKLLARI ASOSIDA O'QUVCHILARNING KREATIV SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Annotatsiya: Mazkur maqolada sinfdan tashqari o'qitish shakllari orqali o'quvchilarning kreativ sifatlarini rivojlantirish texnologiyasi tahlil etilgan. O'quvchilarning ijodiy va innovatsion fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishda sinfdan tashqari o'qitishning o'rni katta. Maqolada o'quvchilarning kreativligini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va o'quv faoliyatini tashkil etishning yangi usullari keltirilgan. Sinfdan tashqari faoliyatlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, tashabbuskorligini va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Kalit so'zlar: Sinfdan tashqari o'qitish, kreativlik, pedagogik texnologiyalar, ijodiy fikrlash, o'quvchilarning rivojlanishi, metodik yondashuvlar, innovatsion ta'lim, faoliyat asosidagi o'qitish, ijtimoiy faoliyat.

Аннотация: В данной статье анализируется технология развития креативных качеств учащихся через формы внеурочной деятельности. Важность внеурочного образования в формировании творческого и инновационного мышления учащихся имеет большое значение. В статье представлены методические подходы, направленные на развитие креативности учащихся, современные педагогические технологии и новые методы организации учебной деятельности. Внеурочные занятия способствуют развитию самостоятельного мышления, инициативности и навыков работы в команде.

Ключевые слова: Внеурочная деятельность, креативность, педагогические технологии, творческое мышление, развитие учащихся, методические подходы, инновационное образование, обучение на основе деятельности, социальная активность.

Abstract: This article analyzes the technology for developing students' creative qualities through extracurricular learning forms. The importance of extracurricular activities in shaping students' creative and innovative thinking abilities is significant. The article presents methodological approaches aimed at fostering students' creativity, modern pedagogical technologies, and new methods of organizing educational activities. Extracurricular activities contribute to the development of independent thinking, initiative, and teamwork skills.

Keywords: Extracurricular learning, creativity, pedagogical technologies, creative thinking, student development, methodological approaches, innovative education, activity-based learning, social engagement.

Kirish. O'quvchilarning kreativlik va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish ta'lim jarayonining eng muhim maqsadlaridan biridir. Hozirgi zamon pedagogikasida bu jarayonni amalga oshirishda sinfdagi darslardan tashqari faoliyatlar katta ahamiyatga ega. Sinfdan tashqari o'qitish shakllari o'quvchilarga o'zlarini erkin ifoda etish, yangi g'oyalar yaratish, va turli vaziyatlarga ijodiy yondashish imkonini beradi. Ushbu faoliyatlar o'quvchilarning nafaqat bilim va ko'nikmalarini oshiradi, balki ularning shaxsiy rivojlanishiga, jamoada ishlash va ijtimoiy faolligiga ham katta ta'sir ko'rsatadi.

Maqolada sinfdan tashqari o'qitish shakllarining o'quvchilarning kreativ sifatlarini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati tahlil etiladi. Xususan, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, metodik yondashuvlar va faoliyat asosidagi o'qitish usullari orqali o'quvchilarning ijodiy fikrlashini qanday rivojlantirish mumkinligi haqida gapiriladi. Sinfdan tashqari o'qitishning o'quvchilarga taqdim etadigan imkoniyatlari va uning ta'lim jarayonidagi integratsiyasi o'rganiladi. Shuningdek, maqolada bu yondashuvlarning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishga qanday ta'sir qilishi haqida ham so'z yuritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Sinfdan tashqari o'qitish shakllarining o'quvchilarning kreativ sifatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati haqida bir qator ilmiy-tadqiqot ishlarida o'rganilgan. Ushbu adabiyotlar tahlilida pedagogik texnologiyalar, metodik yondashuvlar va o'qitishning yangi shakllari orqali o'quvchilarning ijodiy va innovatsion fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish masalalari ko'rib chiqilgan.

1. Abduqodirov (2019) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda sinfdan tashqari o'qitishning o'quvchilarning kreativligini rivojlantirishdagi o'rni tahlil qilingan. U o'quvchilarni nafaqat akademik bilim bilan ta'minlash, balki ijodiy qobiliyatlarini ham rivojlantirish zarurligini ta'kidlagan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sinfdan tashqari faoliyatlar o'quvchilarga erkin fikrlash, yangi g'oyalar yaratish va muammolarga kreativ yondashish imkonini beradi.

2. Zokirova (2020) o'zining ishida kreativlik va ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun sinfdan tashqari faoliyatlarning metodologik asoslarini ko'rsatgan. U metodik yondashuvlarni ikki asosiy guruhga ajratadi: faoliyat asosidagi o'qitish va jamoadagi ishni rivojlantirish. Tadqiqotda shuningdek, ijodiy va kritik fikrlashni shakllantirishda o'quvchilarga guruh ishlari va individual loyihalar asosida o'qitishning samaradorligi ta'kidlangan.

3. G'ulomov va Ismoilova (2021) pedagogik texnologiyalar va o'quvchilarning kreativ sifatlarini rivojlantirishning o'zaro bog'liqligini o'rganib chiqqan. Ular pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayonida samarali qo'llashning o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini oshirishga qanday yordam berishini ko'rsatgan. O'qitishda innovatsion texnologiyalar, ayniqsa, multimedia va interaktiv usullarni qo'llash orqali o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirish mumkinligini ta'kidlagan.

4. Shukurov (2018) o'zining ilmiy ishida kreativlikni rivojlantirish uchun sinfdan tashqari faoliyatlarning ta'lim jarayonidagi integratsiyasini ko'rib chiqqan. U o'quvchilarga ko'proq erkin va o'zini ifoda etish imkoniyatlarini yaratish zarurligini bildirgan. Sinfdan tashqari o'qitish shakllari, masalan, teatr, san'at, musiqa va sport kabi faoliyatlar orqali, o'quvchilarning kreativ fikrlash va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish mumkinligini ko'rsatgan.

5. Nazarova (2022) o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda o'qituvchining roli va metodik yondashuvlarning ahamiyatini tahlil qilgan. U metodik yondashuvlar, shu jumladan, faoliyat asosidagi o'qitish, o'quvchilarga o'z fikrlarini erkin ifoda etish, yangi g'oyalarni ishlab chiqish va boshqalar bilan fikr almashish imkonini berish orqali ijodiy fikrlashni rivojlantirishni ta'kidlagan.

6. Babayev (2020) ta'limda ijodiy va analitik fikrlashni rivojlantirishga oid o'z tadqiqotida o'quvchilarning kreativ sifatlarini shakllantirish uchun turli innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llashning samaradorligini tahlil etgan. Uning fikricha, o'qitishda ko'proq interaktiv va amaliy yondashuvlar, jumladan, guruh ishlari va muammo yechish metodlari o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Umuman olganda, sinfdan tashqari o'qitish shakllari va pedagogik texnologiyalarni birlashtirish orqali o'quvchilarning kreativlik va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun bir qancha samarali metodik yondashuvlar mavjud. Ushbu tadqiqotlar, sinfdan tashqari faoliyatlarning o'quvchilarga nafaqat bilim olishda, balki ularning ijodiy rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Muhokama. Sinfdan tashqari o'qitish shakllarining o'quvchilarning kreativ sifatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati va o'rni haqidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida ijodiy fikrlashni shakllantirish nafaqat sinfda o'qitish bilan bog'liq, balki o'quvchilarni boshqa shakllarda, masalan, sinfdan tashqari faoliyatlarda ham faol ishtirok etishga undaydi. Sinfdan tashqari faoliyatlar o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish, erkin fikrlash va yangi g'oyalar yaratishga yordam beradi.

Maqolalar va tadqiqotlar ko'rsatishicha, sinfdan tashqari o'qitishning samaradorligi uning o'quvchilarni ijodiy jarayonlarga jalb qilish darajasiga bog'liq. Zokirova (2020) va G'ulomov va Ismoilova (2021) o'z ishlarida bunday faoliyatlarning ijodiy va kritik fikrlashni rivojlantirishdagi rolini ta'kidlaydilar. Masalan, guruh ishlari, san'at va kreativ mashg'ulotlar o'quvchilarga o'z

fikrlarini erkin ifoda etish imkonini beradi. Shu bilan birga, bunday faoliyatlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga ham yordam beradi.

Bundan tashqari, Abduqodirov (2019) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, sinfdan tashqari faoliyatlarning o'quvchilarning tashabbuskorligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi ko'rsatilgan. Bu ayniqsa, jamoadagi ish va muammolarni hal qilishda o'quvchilarga katta yordam beradi. Bu metodlarning nafaqat akademik, balki ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishga ham ta'sir etishi muhim. Sinfdan tashqari faoliyatlar o'quvchilarning o'zaro hamkorlik va kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Shu bilan birga, sinfdan tashqari faoliyatlar metodologiyasi va ularning samarali amalga oshirilishi pedagogning yondashuviga bog'liq. Nazarova (2022) va Shukurov (2018) o'qituvchining kreativlikni rivojlantirishdagi roli va metodik yondashuvlarning ahamiyatini alohida ta'kidlaydilar. Bu, o'qituvchining o'quvchilarga qanday yondashishi va ular bilan ishlash strategiyasi orqali amalga oshiriladi. O'qituvchining o'z bilimlarini va pedagogik metodlarini kreativ tarzda qo'llashi, o'quvchilarning ijodiy faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Bir tomondan, sinfdan tashqari o'qitish shakllarining o'quvchilarning kreativ sifatlarini rivojlantirishga ta'siri yuqori bo'lsa-da, bu jarayonning samarali bo'lishi uchun o'quvchilarning faol ishtiroki va o'qituvchining moslashuvchanligi zarur. Sinfdan tashqari faoliyatlar ko'proq interaktiv bo'lishi kerak, shunda o'quvchilar o'z bilimlarini amaliyotda sinab ko'rish imkoniga ega bo'ladilar.

Bundan tashqari, o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashning ahamiyati juda katta. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqda-ki, multimedia, interaktiv va onlayn ta'lim texnologiyalari o'quvchilarning kreativligini rivojlantirishda samarali bo'lishi mumkin. Shunday qilib, sinfdan tashqari faoliyatlar nafaqat an'anaviy metodlarni, balki yangi pedagogik texnologiyalarni ham o'z ichiga olishi zarur.

Xulosa. Sinfdan tashqari o'qitish shakllari o'quvchilarning kreativ sifatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sinfdan tashqari faoliyatlar o'quvchilarga ijodiy fikrlash, tashabbuskorlik, va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bunday faoliyatlar, shuningdek, o'quvchilarning jamoada ishlash, muloqot qilish va yangi g'oyalar yaratish qobiliyatlarini ham mustahkamlashga xizmat qiladi.

O'quvchilarning kreativligini rivojlantirishda metodik yondashuvlar va pedagogik texnologiyalarning o'рни katta. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, shuningdek, interaktiv va amaliy faoliyatlarga asoslangan yondashuvlar o'quvchilarning ijodiy fikrlashini kuchaytiradi. Sinfdan tashqari o'qitish shakllari faqat bilim olishni emas, balki shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishni ham ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abduqodirov, A. (2019). Sinfdan tashqari faoliyatlarning o'quvchilarning kreativ sifatlarini rivojlantirishdagi o'рни. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi.
2. Zokirova, G. (2020). Kreativlikni rivojlantirishda sinfdan tashqari faoliyatlar metodikasi. Samarqand: Samarqand Davlat universiteti nashriyoti.
3. G'ulomov, T., & Ismoilova, Z. (2021). Pedagogik texnologiyalar va kreativ fikrlashni rivojlantirish. Tashkent: Ta'lim va ilmiy-uslubiy nashriyot.
4. Shukurov, O. (2018). Sinfdan tashqari faoliyatlar va ijodiy fikrlashni rivojlantirish. Toshkent: O'zbekiston xalq ta'limi akademiyasi.
5. Nazarova, M. (2022). O'qituvchining kreativlikni rivojlantirishdagi roli va metodik yondashuvlar. Toshkent: O'zbekiston ta'lim va ilmiy nashriyoti.
6. Babayev, F. (2020). Innovatsion pedagogik texnologiyalar va kreativ fikrlash. Buxoro: Buxoro davlat universiteti nashriyoti.
7. G'aniyev, S., & Mahmudov, A. (2019). Faoliyat asosidagi o'qitish va ijodiy fikrlashni rivojlantirish. Tashkent: O'zbekiston pedagogik ilmiy-texnologik markazi.

Хажиева Ирода Адамбаевна

Кандидат филологических наук, доцент кафедры узбекского языка и
Ургенчский филиал Ташкентского университета информационных технологий
имени Мухаммада аль-Хорезми
ORCID ID: [0000-0001-7084-5701](https://orcid.org/0000-0001-7084-5701)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ

Аннотация: Статья посвящена исследованию психологических аспектов формирования духовных ценностей у студентов. Анализируются ключевые механизмы, влияющие на восприятие и усвоение духовных ориентиров в условиях высшего образования. Рассматриваются факторы, такие как когнитивное восприятие, эмоциональные переживания, социальная среда и роль образовательного процесса в формировании духовных ценностей. Особое внимание уделяется психосоциальному развитию студентов, взаимодействию с преподавателями и сверстниками, а также процессу самопознания и самоопределения. На основе проведенного анализа вырабатываются рекомендации для образовательных учреждений и психологов по поддержке гармоничного духовного развития студентов.

Ключевые слова: духовные ценности, студенты, психологические механизмы, социальное влияние, самопознание, образовательный процесс, когнитивное восприятие.

Abstract: This article explores the psychological aspects of the formation of spiritual values in students. It examines the role of psychological factors, such as cognitive processes, emotional development, and personal identity, in shaping spiritual values during the academic years. The study emphasizes how psychological theories, including those of moral development and self-actualization, contribute to understanding the development of spiritual and moral orientations in young adults. Through a review of existing literature and empirical research, the article highlights the importance of individual psychological characteristics, including empathy, self-reflection, and emotional intelligence, in fostering spiritual values. Additionally, the study discusses the impact of the educational environment, family dynamics, and peer interactions on students' psychological development and the cultivation of spiritual principles. The article concludes with recommendations for integrating psychological perspectives into educational practices to support the holistic development of students' spiritual values.

Keywords: spiritual values, psychological development, moral development, cognitive processes, emotional intelligence, self-actualization, higher education, empathy, personal identity, educational environment.

Введение. Период студенческой жизни представляет собой ключевой этап в развитии личности, когда молодежь сталкивается с широким спектром вызовов, связанных с самоопределением, поиском своего места в обществе и формированием мировоззрения. Одним из важнейших аспектов этого процесса является становление духовных ценностей, которые служат основой для дальнейшего формирования внутреннего мира и социальной идентичности человека. В условиях высшего образования студенты подвергаются воздействию различных факторов, таких как образовательный процесс, социальная среда, личные переживания и культурные ориентиры, что оказывает непосредственное влияние на их духовные ориентиры и моральные убеждения.

Духовные ценности включают в себя такие категории, как нравственные принципы, идеалы, ценности истины, справедливости и добра, которые в значительной степени определяют личностные ориентиры и социальную ответственность. Психологическое исследование процесса формирования этих ценностей у студентов направлено на изучение механизмов их восприятия, усвоения и трансформации, а также на выявление факторов, которые способствуют или, наоборот, препятствуют развитию этих ориентиров.

Целью данной работы является анализ психологических аспектов формирования духовных ценностей у студентов, а также рассмотрение влияния различных факторов на этот процесс. Особое внимание уделяется роли образовательных учреждений, социальной среды и индивидуальных особенностей студентов в их духовном становлении. В статье будут рассмотрены как теоретические основы формирования духовных ценностей, так и практические рекомендации для психологов и преподавателей, направленные на эффективную поддержку студентов в их духовном и личностном развитии.

Обзор литературы. Формирование духовных ценностей у студентов представляет собой многогранный процесс, который включает в себя взаимодействие различных факторов - от личностных особенностей до социальных и культурных влияний. В научной литературе представлено множество теорий и исследований, которые посвящены психологическим аспектам формирования ценностей, в том числе и духовных. Рассмотрим основные теоретические подходы и исследования, которые лежат в основе данного процесса.

Теории формирования личности и ценностей. Одним из основополагающих подходов к изучению формирования духовных ценностей является теория развития личности Ерика Эриксона. Эриксон в своей модели [1] психосоциального развития выделяет стадию «поиска идентичности», которая приходится на подростковый и юношеский возраст. Эта стадия особенно актуальна для студентов, так как в процессе учебы и социального взаимодействия происходит осознание своих ценностей и убеждений. Важным аспектом является то, что на данном этапе происходит не только поиск личной идентичности, но и осознание социального и культурного контекста, что влияет на формирование духовных ценностей (Эриксон, 1996).

Согласно работам Льва Выготского, процесс усвоения ценностей невозможен без учета социального контекста. Выготский подчеркивает, что взаимодействие личности с окружающими людьми и культурными институтами является решающим для формирования ценностей [2]. Важно, что студенты в процессе обучения начинают активно взаимодействовать с окружающими, что способствует их социальному и моральному развитию, а также укреплению духовных ориентиров (Выготский, 2007).

Психологические механизмы формирования ценностей. Работы Абрахама Маслоу, в частности его концепция иерархии потребностей, имеют прямое отношение к процессу формирования духовных ценностей [3]. Маслоу утверждает, что после удовлетворения базовых потребностей, таких как безопасность и социальные связи, человек начинает стремиться к более высоким потребностям, таким как самоактуализация и духовное развитие. Этот процесс связан с внутренним стремлением к гармонии и реализации личных идеалов, что является важным этапом в формировании духовных ценностей у студентов (Маслоу, 1999).

Важным аспектом является также исследование когнитивных механизмов восприятия и усвоения ценностей. Теории когнитивного развития, такие как теории Жана Пиаже и Лоуренса Кольберга, акцентируют внимание на том, как студенты на разных стадиях интеллектуального и морального развития начинают осознавать абстрактные понятия и моральные ориентиры [4]. Кольберг, в частности, предложил модель развития морального сознания, которая включает в себя стадии от примитивных моральных ориентиров до более зрелых представлений о справедливости и правде (Кольберг, 1981).

Роль социальной среды и образовательного процесса. Социальная среда играет важную роль в формировании духовных ценностей студентов. Исследования показывают, что взаимодействие с преподавателями, однокурсниками и участие в культурных, социальных и общественных мероприятиях существенно влияет на развитие ценностных ориентиров у молодежи. Одним из ярких примеров такого влияния являются работы, посвященные социальной идентичности и социальной интеграции студентов [6], где

обсуждаются механизмы формирования моральных и духовных ориентиров в ходе участия в групповых взаимодействиях и коллективной деятельности (Теджфел, 1979).

Кроме того, образовательные учреждения, как контексты формирования ценностей, становятся важным фактором в процессе воспитания студентов. Преподавание гуманитарных наук, участие в научно-исследовательской и волонтерской деятельности способствует развитию духовных ориентиров. Применение активных методов обучения, таких как дебаты, групповые проекты, и участие в общественных инициативах, помогают студентам осознавать и укреплять свои духовные ценности.

Психологические особенности студентов как факторы формирования духовных ценностей. Исследования в области возрастной психологии подчеркивают, что студенты в возрасте 18–25 лет находятся на стадии активного формирования личности и самосознания. Это время, когда они начинают активно искать смысл жизни, переосмысливать традиционные ценности и осознавать свою роль в обществе. Работы, посвященные возрастной психологии [5], акцентируют внимание на том, что на этом этапе студенты часто находятся в поиске духовных ориентиров, что обусловлено внутренними кризисами и влиянием социального контекста (Петровский, 2008).

Таким образом, литература по данной теме предоставляет широкий спектр теоретических и практических подходов, которые помогают глубже понять психологические аспекты формирования духовных ценностей у студентов. Важно учитывать взаимодействие различных факторов - от индивидуальных особенностей студентов до влияния образовательной среды и социальных условий, в которых они находятся. Это комплексное влияние и является основой для дальнейшего развития теории и практики психологической поддержки студентов в процессе их духовного становления.

Метод и методология. В исследовании психологических аспектов формирования духовных ценностей у студентов используется комплексный подход, который сочетает как теоретические, так и эмпирические методы. Такой подход позволяет глубже понять механизмы, влияющие на процесс формирования духовных ориентиров, а также выявить ключевые факторы, способствующие или препятствующие развитию этих ценностей у молодежи.

Теоретический метод. Основой исследования является теоретический анализ существующих психологических и педагогических теорий, которые касаются формирования ценностей и личностного развития. В рамках этого подхода исследуются работы ведущих теоретиков, таких как Е. Ериксон, Л. Выготский [11], А. Маслоу и других, которые предоставляют основные концептуальные рамки для анализа процесса формирования духовных ориентиров. Теоретический метод позволяет выявить основные закономерности и механизмы, определяющие развитие духовных ценностей, а также рассмотреть влияние социальных, культурных и индивидуальных факторов на этот процесс.

Эмпирический метод. Для более глубокой и точной оценки влияния различных факторов на формирование духовных ценностей у студентов использовались эмпирические методы, включающие:

- Опросы и анкетирования. В рамках исследования был проведен опрос студентов, направленный на выявление их духовных ориентиров, ценностей и убеждений. Использование специально разработанных анкет позволяет собрать информацию о восприятии духовных ценностей студентами, а также о факторах, которые оказывают наибольшее влияние на их формирование (например, роль семьи, учебного заведения, сверстников и т.д.).

- Глубинные интервью. Для более детального анализа личных переживаний и убеждений студентов были проведены глубинные интервью. Этот метод позволяет исследовать индивидуальные особенности восприятия духовных ценностей и выявить

важные моменты, такие как переживания студентов, их личные проблемы и вызовы, с которыми они сталкиваются на пути формирования духовных ориентиров.

• **Наблюдение.** Наблюдение за поведением студентов в учебной и социальной среде помогает понять, как их ценности проявляются в повседневной жизни. Особенно важно наблюдать за участием студентов в общественных и культурных мероприятиях, а также за их взаимодействием с однокурсниками и преподавателями, что позволяет сделать выводы о социальном контексте формирования духовных ценностей.

Анализ данных. Для анализа полученных данных используется метод контент-анализа, который позволяет систематизировать и интерпретировать информацию, полученную с помощью анкетирования, интервью и наблюдения. Контент-анализ помогает выявить ключевые темы, паттерны и тенденции, характерные для формирования духовных ценностей у студентов.

Кроме того, в процессе анализа данных учитываются различные переменные, такие как возраст студентов, их академический опыт, социальное окружение и другие, что позволяет более точно определить влияние различных факторов на процесс формирования ценностей.

Метод сравнительного анализа. Метод сравнительного анализа используется для сопоставления различных подходов к формированию духовных ценностей у студентов в разных образовательных контекстах. Это включает в себя сравнение данных о студентах разных вузов, а также студентов, обучающихся в разных странах, что помогает выявить универсальные и специфические аспекты формирования духовных ценностей в зависимости от культурных и образовательных особенностей.

Метод педагогической диагностики. Кроме того, используется метод педагогической диагностики для оценки уровня духовных ценностей у студентов. Этот метод позволяет оценить степень зрелости моральных и духовных ориентиров студентов и выявить зоны их развития. Педагогическая диагностика может включать в себя как тестирование, так и дополнительные инструменты, такие как задания, направленные на самоанализ и рефлекссию [7].

Таким образом, методология данного исследования сочетает в себе теоретический анализ с эмпирическими методами, что позволяет получить полное представление о психологических аспектах формирования духовных ценностей у студентов. Комплексный подход обеспечивает всестороннее понимание процессов, происходящих в личностном развитии студентов, и дает возможность выделить ключевые факторы, влияющие на их духовное становление.

Результаты исследования. В результате проведенного исследования психологических аспектов формирования духовных ценностей у студентов были выявлены ключевые факторы, механизмы и закономерности, влияющие на процесс формирования духовных ориентиров, а также определены особенности восприятия и усвоения этих ценностей в молодежной среде.

Влияние образовательной среды. Одним из наиболее значимых факторов, оказывающих влияние на формирование духовных ценностей у студентов, является образовательная среда. Результаты опросов и интервью показали, что студенты, активно участвующие в общественной и культурной жизни вуза, обладают более развитыми духовными и моральными ценностями. Преподаватели и учебный процесс, ориентированные на развитие критического мышления, самопознания и социальной ответственности, играют ключевую роль в этом процессе. Студенты, участвующие в проектной деятельности, волонтерских и социальных инициативах, более склонны к формированию сильных духовных ориентиров, таких как стремление к справедливости, доброте и альтруизму [8].

Роль социальной среды и личных взаимодействий. Влияние социальной среды на формирование духовных ценностей студентов оказалось значительным. Респонденты

отмечали, что взаимодействие с однокурсниками, участие в групповых дискуссиях и социальных мероприятиях способствуют расширению горизонтов и формированию более зрелых ценностей. Общение в разных социальных группах и с людьми с разными взглядами помогает студентам пересматривать свои взгляды и укреплять или изменять свои духовные ориентиры.

Семейное воспитание также оказывает заметное влияние на формирование духовных ценностей, однако в значительной степени оно адаптируется в контексте учебной и социальной жизни студента. Молодежь, воспитанная в семьях, где ценности духовности и морали занимают важное место, чаще придерживается высоких духовных ориентиров, однако в процессе обучения происходит их уточнение и, порой, корректировка.

Индивидуальные особенности студентов. Исследование показало, что индивидуальные особенности студентов, такие как уровень самоосознания, склонность к рефлексии и саморазвитию, также влияют на процесс формирования духовных ценностей. Студенты, которые склонны к самопознанию и активно размышляют о своих моральных и духовных ориентирах, проявляют большую степень духовной зрелости. Это, в свою очередь, связано с более высоким уровнем осознания таких ценностей, как честность, ответственность, справедливость и уважение к окружающим [9].

Влияние возраста и этапа жизни. Возраст и стадия личностного развития играют важную роль в восприятии духовных ценностей. Студенты младших курсов в большей степени ориентируются на внешние социальные факторы, такие как влияние сверстников и преподавателей, в то время как студенты старших курсов, как правило, имеют более устоявшиеся моральные ориентиры, выработанные через опыт обучения и взаимодействия с различными социальными группами. Это подтверждает теорию Ерика Ериксона, согласно которой в возрасте 18–25 лет происходит активное формирование идентичности и духовных ценностей.

Роль культурных и гуманитарных дисциплин. Результаты исследования подтвердили важность преподавания гуманитарных и культурных дисциплин в формировании духовных ценностей. Студенты, активно занимающиеся гуманитарными науками, такими как философия, психология, этика, искусствоведение, имеют более развитыми духовными ориентирами, так как эти дисциплины способствуют развитию критического мышления, этического осознания и способности к рефлексии. Образование в этих областях помогает студентам сформировать более глубокое понимание моральных и духовных ценностей [10].

Влияние религиозности и духовной практики. В ходе исследования также был выявлен интересный факт: студенты с религиозными убеждениями демонстрируют более стабильные и устойчивые духовные ценности, чем студенты, не имеющие четких религиозных ориентиров. Однако влияние религиозности на формирование духовных ценностей варьировалось в зависимости от глубины вовлеченности студентов в религиозные практики. Некоторые студенты, даже не придерживаясь религиозных норм, проявляли высокие духовные ориентиры, связанные с моральными и этическими принципами, что указывает на широкое влияние философских и гуманитарных знаний на формирование ценностей.

Проблемы и вызовы. Несмотря на позитивные результаты исследования, также были выявлены определенные проблемы, которые затрудняют процесс формирования духовных ценностей у студентов. Одной из главных проблем является влияние поверхностных социальных ценностей, таких как стремление к материальному благополучию и успеху, что может затруднять развитие более глубоких и устойчивых духовных ориентиров. Кроме того, студенты, которые сталкиваются с различными жизненными трудностями, такими как финансовые проблемы или трудности в межличностных отношениях, чаще теряют ориентиры и испытывают кризис ценностей.

Результаты исследования подтверждают важность комплексного подхода к формированию духовных ценностей у студентов, который включает в себя как

образовательные, так и социальные, культурные и индивидуальные факторы. Образовательный процесс, социальная среда, семейное воспитание и личные особенности студентов влияют на развитие духовных ориентиров и нравственных принципов. Для поддержания и укрепления духовных ценностей студентов необходимо создать благоприятную образовательную и социальную атмосферу, которая будет способствовать развитию критического мышления, самопознания и социальной ответственности.

Обсуждение. Формирование духовных ценностей — важный аспект психосоциального развития человека, особенно в период студенческой жизни, когда молодые люди сталкиваются с рядом вызовов и изменений, требующих от них новых взглядов на мир и места в нем. Духовные ценности включают в себя нравственные принципы, идеалы, а также мировоззренческие ориентиры, которые служат основой личностного развития и социальной адаптации.

Духовные ценности студентов являются результатом взаимодействия множества факторов, включая воспитание в семье, влияние образовательных и культурных учреждений, особенности социальной среды и индивидуальные переживания. Психология формирования этих ценностей связана с изучением механизма их усвоения, а также с поиском оптимальных путей для их формирования и укрепления [12].

Согласно современным психологическим теориям, формирование ценностей у студентов можно рассматривать как динамичный процесс, в котором важную роль играет когнитивное, эмоциональное и социальное развитие личности. Основные теоретические подходы включают в себя работы таких ученых, как Ерик Ериксон, Лев Выготский, и Абрахам Маслоу, которые подчеркивали значимость социокультурных факторов, личных переживаний и индивидуальных потребностей в процессе формирования ценностных ориентиров.

Этапы развития личности по Ерику Ериксону. По мнению Ериксона, важнейшими этапами в развитии личности являются стадии идентичности, когда молодой человек осознает свои цели, ценности и убеждения. Это особенно актуально для студентов, которые находятся на этапе становления своего мировоззрения.

Социокультурный контекст. Лев Выготский подчеркивал важность взаимодействия индивида с социальной средой. Студенты часто сталкиваются с разнообразием взглядов, что способствует формированию личной системы ценностей. Взаимодействие с однокурсниками, преподавателями, участие в культурных мероприятиях и волонтерских проектах играют ключевую роль в усвоении духовных ценностей.

Психологические механизмы формирования духовных ценностей. Формирование духовных ценностей у студентов связано с несколькими ключевыми психологическими механизмами:

Когнитивное усвоение информации. Процесс осознания и освоения ценностей начинается с познания их через восприятие, размышления и осмысление. Студенты начинают задаваться вопросами о смысле жизни, справедливости, долге, правде и других абстрактных понятиях, что способствует активному внутреннему поиску ценностей [13].

Эмоциональная привязанность. Ценности приобретают особое значение, если они связаны с эмоциональными переживаниями. Например, вовлеченность студентов в общественные мероприятия или деятельность, основанную на моральных принципах, усиливает эмоциональное восприятие духовных ценностей.

Социальное влияние. Психологические исследования показывают, что студенты в значительной степени склонны к восприятию ценностей через влияние окружающих. Это может быть как влияние старших наставников и преподавателей, так и сверстников, что подтверждает важность социальной среды в процессе формирования духовных ориентиров.

Рефлексия и самоопределение. Важнейшим механизмом является рефлексия - способность личности осознавать и анализировать собственные внутренние переживания и

убеждения. Этот процесс способствует более глубокому осознанию духовных ценностей и их интеграции в личный опыт студента.

Роль образовательного процесса в формировании духовных ценностей. Образовательный процесс играет ключевую роль в формировании духовных ценностей у студентов. Преподавание гуманитарных дисциплин, участие в научно-исследовательской и общественной деятельности способствует развитию нравственного сознания и понимания смысла жизни [14].

Важно, чтобы образовательные учреждения не только передавали знания, но и способствовали формированию у студентов чувства ответственности за общественные и моральные проблемы. Использование таких методов, как групповые обсуждения, проектная деятельность, участие в культурных и волонтерских инициативах, позволяет студентам более глубоко осознавать духовные ценности и укреплять их.

Формирование духовных ценностей у студентов — сложный многогранный процесс, который зависит от множества факторов: личных переживаний, социальной среды, образовательного процесса и индивидуальных особенностей [15]. Психологические механизмы, такие как когнитивное усвоение, эмоциональная привязанность и социальное влияние, играют решающую роль в этом процессе. Образовательные учреждения должны активно поддерживать студентов в их поиске духовных ориентиров, что способствует не только личностному росту, но и более осознанному и ответственному отношению к обществу.

Выводы и рекомендации. *Выводы:* Многофакторность процесса формирования духовных ценностей. Исследование показало, что процесс формирования духовных ценностей у студентов является многогранным и зависит от множества факторов. Ключевыми факторами являются образовательная среда, социальное окружение, личные особенности студентов, а также их возраст и этапы личностного развития. Все эти факторы взаимодействуют, влияя на восприятие и усвоение духовных ориентиров.

Влияние образовательной среды. Важнейшую роль в формировании духовных ценностей играет образовательная среда. Студенты, активно вовлеченные в учебный процесс, который включает в себя не только теоретические знания, но и практическое участие в социальных и культурных мероприятиях, обладают более развитыми духовными ценностями, такими как моральная ответственность, социальная активность и стремление к справедливости.

Социальные и межличностные взаимодействия. Взаимодействие с однокурсниками, преподавателями и участие в общественной жизни университета способствует расширению горизонтов студентов и укреплению их духовных ориентиров. Социальная интеграция студентов и участие в групповых дискуссиях помогают формировать более зрелые и устойчивые моральные ценности.

Индивидуальные особенности студентов. Личностные качества студентов, такие как склонность к саморазвитию, рефлексии и самоосознанию, играют важную роль в процессе формирования духовных ценностей. Студенты, активно занимающиеся самоанализом и стремящиеся к самосовершенствованию, имеют более выраженные духовные ориентиры и более четко осознают свои моральные принципы.

Роль гуманитарных и культурных дисциплин. Преподавание гуманитарных и культурных дисциплин в образовательных учреждениях оказывает существенное влияние на развитие духовных ценностей. Студенты, которые изучают философию, этику, психологию и другие гуманитарные дисциплины, обладают более глубоким пониманием духовных и моральных ориентиров, что способствует их внутреннему развитию и формированию устойчивых ценностей.

Духовная и религиозная практика. Студенты с религиозными убеждениями проявляют более высокий уровень духовной зрелости и устойчивости ценностей, однако это не всегда связано с глубиной религиозной практики. Результаты исследования

показали, что многие студенты, не имеющие ярко выраженной религиозной идентичности, также демонстрируют высокие духовные ориентиры, что свидетельствует о важности личной рефлексии и воспитания на основе универсальных моральных принципов.

Рекомендации: *Развитие образовательных программ, ориентированных на ценности.* Образовательные учреждения должны разрабатывать программы и курсы, которые будут способствовать не только развитию профессиональных навыков студентов, но и формированию духовных ценностей. Особое внимание следует уделить преподаванию гуманитарных и культурных дисциплин, которые способствуют осознанию моральных принципов и этических норм.

Активизация социальной и культурной деятельности. Важно стимулировать студентов к участию в социальных, культурных и волонтерских проектах. Эти виды деятельности способствуют развитию духовных ценностей, таких как альтруизм, справедливость и ответственность. В университетах следует создавать возможности для участия студентов в общественной жизни, поощрять инициативы, которые направлены на улучшение социальной среды.

Поддержка индивидуального саморазвития. Необходимо создавать условия для личностного и духовного роста студентов через развитие самопознания и рефлексии. Курсы, тренинги и психологические семинары, направленные на повышение уровня самоосознания и личной ответственности, помогут студентам более осознанно подходить к выбору духовных ценностей и их реализации в жизни.

Интеграция религиозных и духовных практик. В университетах стоит развивать программы, которые включают в себя практики, способствующие духовному росту студентов, такие как медитация, тренинги по моральным и этическим принципам, а также занятия, направленные на развитие духовной культуры и этики. Это может включать как религиозные практики, так и универсальные подходы к духовному воспитанию.

Психологическая поддержка студентов. Важно обеспечить доступность психологической помощи и консультаций для студентов, столкнувшихся с трудностями в процессе формирования своих ценностей. Психологи могут помочь молодым людям разобраться в своих переживаниях и осознанно подойти к вопросам моральных и духовных ориентиров.

Формирование здоровой образовательной и социальной среды. Образовательные учреждения должны создавать здоровую атмосферу, в которой студенты могут свободно выражать свои взгляды, обсуждать важные социальные и моральные проблемы, а также развивать свои духовные и нравственные ориентиры. Важной составляющей является создание климата взаимопонимания и поддержки, который способствует формированию положительных ценностных ориентиров.

Таким образом, рекомендации предполагают комплексный подход к формированию духовных ценностей у студентов, который включает в себя как изменения в образовательной среде, так и в социальном контексте, создавая благоприятные условия для личностного и духовного развития молодежи.

Список использованных литератур.

1. Ериксон, Е. И. (1996). *Психосоциальное развитие человека*. М.: МИРОС.
2. Выготский, Л. С. (2007). *Мышление и речь*. М.: Логос.
3. Маслоу, А. (1999). *Мотивация и личность*. М.: Прогресс.
4. Кольберг, Л. (1981). *Моральное развитие и поведение*. М.: Академия.
5. Петровский, А. В. (2008). *Психология личности*. СПб.: Питер.
6. Теджфел, Х. (1979). *Психология межгрупповых отношений*. М.: Академический проект.
7. Шварц, С. (2011). *Влияние социальных факторов на формирование духовных ценностей у молодежи*. Социология образования, 3(10), 12-19.

8. Левин, А. А. (2014). *Социально-психологические аспекты воспитания духовных ценностей у студентов*. М.: РОО "Психология образования".
9. Шариков, В. В. (2013). *Роль образовательной среды в формировании духовных ценностей у студентов*. Вестник психологии образования, 6(2), 34-42.
10. Смирнов, И. В. (2017). *Психология духовного развития личности: теории и практика*. М.: Высшая школа.
11. Выготский, Л. С. (2010). *Психология развития: теория и практика*. М.: Юрайт.
12. Павлова, Т. М. (2015). *Духовные ценности в контексте личностного развития студентов*. Психология и педагогика, 4, 82-90.
13. Джонсон, Р. (2018). *Моральные ориентиры и духовные ценности в образовательном процессе: зарубежный опыт*. Образование и общество, 22(4), 56-64.
14. Карабанова, Н. Ю. (2019). *Влияние культурных факторов на духовное воспитание студентов*. Педагогические исследования, 13(5), 101-108.
15. Назарова, Л. П. (2020). *Роль социальной среды в формировании ценностей у молодежи*. Социальная психология, 9(3), 44-51.

Uteuliyev Jasur Nagmetulla o'g'li,
Buxoro innovatsiyalar universiteti 2-bosqich magistranti

**RAQAMLI DUNYODA ELEKTRON TA'LIM PLATFORMALARINING INSON
PSIXOLOGIYASIGA TA'SIRI HAMDA O'QUV JARAYONINING
SAMARADORLIGINI OSHIRISH IMKONIYATLARI**

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli ta'lim vositalarining o'quvchilarning bilim faoliyatini faollashtirishdagi o'rni va ahamiyati yoritilgan. Bugungi kunda ta'lim jarayonida turli xil elektron platformalar, multimedia resurslar, virtual laboratoriyalar va interaktiv dasturlardan foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, motivatsiyasini va bilimga bo'lgan qiziqishini oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Maqolada raqamli vositalar yordamida ta'lim jarayonini tashkil etishning samarali usullari, zamonaviy texnologiyalarni amaliyotga tadbiiq etishning afzalliklari, shuningdek, o'qituvchilarning bu boradagi kompetensiyasini shakllantirish zaruriyati haqida fikr yuritiladi. Shu bilan birga, maqolada ilg'or xorijiy va mahalliy tajribalar tahlili asosida taklif va tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, elektron vositalar, bilim faoliyati, o'quvchi faolligi, interaktiv texnologiyalar, onlayn ta'lim, zamonaviy ta'lim texnologiyalari, motivatsiya, innovatsion yondashuvlar

Annotation: This article explores the role and significance of digital educational tools in enhancing students' learning activity. Nowadays, the use of various electronic platforms, multimedia resources, virtual laboratories, and interactive programs in the educational process serves as an important means to foster students' independent thinking, motivation, and interest in acquiring knowledge. The article discusses effective methods of organizing the learning process through digital tools, the advantages of integrating modern technologies into practice, and the need to develop teachers' competencies in this area. Additionally, the article provides suggestions and recommendations based on the analysis of advanced international and local experiences.

Keywords: digital education, electronic tools, learning activity, student engagement, interactive technologies, online learning, modern educational technologies, motivation, innovative approaches

Аннотация: В данной статье раскрывается роль и значение цифровых образовательных средств в активизации познавательной деятельности учащихся. В современном образовательном процессе использование различных электронных платформ, мультимедийных ресурсов, виртуальных лабораторий и интерактивных программ служит важным инструментом для развития самостоятельного мышления учащихся, повышения их мотивации и интереса к получению знаний. В статье рассматриваются эффективные методы организации учебного процесса с использованием цифровых средств, преимущества внедрения современных технологий в практику, а также необходимость формирования соответствующих компетенций у педагогов. Кроме того, на основе анализа передового зарубежного и отечественного опыта представлены предложения и рекомендации.

Ключевые слова: цифровое образование, электронные средства, познавательная активность, учебная активность, интерактивные технологии, онлайн-обучение, современные образовательные технологии, мотивация, инновационные подходы

Kirish. XXI asrda dunyo miqyosida ta'lim tizimi jadal sur'atlar bilan o'zgarib bormoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ning rivojlanishi bilan birgalikda raqamli vositalar ta'limning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. An'anaviy ta'lim shakllari o'rnini bosayotgan raqamli ta'lim texnologiyalari o'quv jarayonini yanada samaraliroq, interaktivroq va moslashuvchanroq qilish imkonini bermoqda. Raqamli ta'lim vositalarining o'quvchilarning bilim faoliyatiga ko'rsatadigan ta'siri tobora kuchaymoqda. Zero, zamonaviy o'quvchi nafaqat

axborotni qabul qiluvchi, balki u bilan mustaqil ishlay oladigan, izlanadigan va tahlil qila oladigan faol shaxs bo'lishi kerak. Bunda raqamli texnologiyalar vositasida bilim olish imkoniyatlarini yaratish muhim o'rin tutadi.

Ta'lim jarayonida raqamli vositalar deganda interaktiv taqdimotlar, elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar, masofaviy ta'lim platformalari (Moodle, Google Classroom, Edmodo, Zoom, Teams), animatsiyalar, simulyatsiyalar, mobil ilovalar va boshqa raqamli resurslar tushuniladi. Bu vositalar o'quvchilarning bilimga bo'lgan qiziqishini oshirib, mustaqil fikrlash, muammo yechish, tahlil qilish kabi yuqori darajadagi ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, pandemiya davrida masofaviy ta'limga o'tish bu vositalarning zaruriyati va afzalliklarini yaqqol namoyon etdi.

Bugungi kunda o'quvchilarning bilim faoliyatini faollashtirish, ularni dars jarayoniga faol jalb etish, bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishda raqamli ta'lim vositalarining roli beqiyosdir. An'anaviy darslarda ko'proq o'qituvchi faolligi ustuvor bo'lsa, raqamli vositalar orqali tashkil etilgan darslarda o'quvchi markazda bo'ladi. Bu esa, konstruktivizm nazariyasiga asoslangan yondashuvlar – ya'ni o'quvchining bilimni mustaqil kashf qilishi, uni amaliyotda qo'llay olishiga imkon yaratadi.

Raqamli ta'lim vositalarining yana bir afzalligi – o'quvchilarning individual qobiliyat va ehtiyojlarini hisobga olish imkoniyatidir. Har bir o'quvchi o'z tezligida, o'ziga qulay formatda bilim olishi, topshiriqlarni bajara olishi ta'limda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni ro'yobga chiqaradi. Shuningdek, interaktiv o'yinlar, viktorinalar, testlar orqali o'quvchilarning rag'batini oshirish, ular orasida sog'lom raqobat muhitini yaratish mumkin. Bu esa bilimning samarali shakllanishiga olib keladi.

Shu bilan birga, raqamli vositalardan foydalanish nafaqat o'quvchilar uchun, balki o'qituvchilarning ham kasbiy faoliyatini takomillashtirishda muhim omil hisoblanadi. Elektron platformalarda dars rejasi tuzish, topshiriqlarni avtomatik baholash, o'quvchilar faoliyatini monitoring qilish kabi imkoniyatlar o'qituvchining ishini yengillashtiradi, dars jarayonini tizimli tashkil etishga yordam beradi.

Mazkur maqolada raqamli ta'lim vositalari orqali o'quvchilarning bilim faoliyatini faollashtirishning samarali usullari yoritiladi. Shuningdek, ushbu vositalarning afzalliklari, amaliy tatbiqi, muammoli jihatlari va ularni hal qilish yo'llari tahlil qilinadi. Mahalliy va xorijiy tajribalar asosida ta'limda raqamli vositalarni joriy etish bo'yicha taklif va tavsiyalar beriladi.

Muammoni o'rganganlik darajasi. Bugungi global raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri – raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga samarali joriy qilishdir. Bu yo'nalishda dunyo miqyosida olib borilayotgan tadqiqotlar va tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, raqamli vositalar yordamida o'quvchilarning bilim faoliyatini faollashtirish nafaqat ta'lim sifati, balki o'quvchining shaxsiy rivojlanishi uchun ham muhim omil hisoblanadi. Mazkur bo'limda ushbu muammoning o'rganilganlik darajasi, ilmiy-nazariy asoslari va amaliy tadqiqotlar tahlili keltiriladi.

Raqamli ta'lim vositalarining o'quvchilarning bilim faolligiga ta'siri borasida AQSh, Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur, Yaponiya kabi ilg'or mamlakatlarda ko'plab izlanishlar olib borilgan. Masalan, J. Dewey tomonidan ilgari surilgan konstruktivizm nazariyasi o'quvchini o'quv jarayonining markaziga qo'yadi va bilimni faol ravishda egallashni ta'kidlaydi. Ushbu nazariya asosida ishlab chiqilgan ko'plab raqamli metodlar o'quvchining mustaqil izlanishiga turtki beradi[1].

B. Means va uning hamkorlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda (2010) raqamli vositalar orqali olib borilgan darslar an'anaviy darslarga qaraganda o'quvchilarning faolligi va bilim o'zlashtirish darajasini sezilarli darajada oshirganligi qayd etilgan. Xususan, video resurslar, o'yinlashtirish elementlari va real vaqtlilik fikr almashish imkoniyatlari o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirgani aniqlangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-fevraldagi "2022–2026 yillarda raqamli ta'limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ–135-sonli qarori ta'lim

tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etishni ustuvor yo'nalish sifatida belgilab berdi. Shu asosda turli maktablarda elektron platformalar (Maktab.uz, EduMarket, Bilim.uz va boshqalar) joriy etilmoqda.

Professorlar O. Sh. Toshpulatova, N. A. Toshpulatovlarning tadqiqotlarida raqamli vositalar yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil o'rganish qobiliyatini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Ularning fikriga ko'ra, interaktiv dasturlar va vizual taqdimotlar orqali ta'lim mazmuni oson o'zlashtiriladi, darsga bo'lgan qiziqish ortadi[5].

Gulbahor Akramovanning "Elektron resurslar asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim ko'nikmalarini rivojlantirish" mavzusidagi tadqiqotida interfaol metodlarning qo'llanishi natijasida o'quvchilarning darsda ishtiroki 25-30 foizga oshgani, test natijalari esa 15-20 foizga yaxshilangani qayd etilgan[6].

Muammoning dolzarbligi

Hozirgi kunda ko'plab maktablarda AKT infratuzilmasi mavjud bo'lsa-da, ularni o'quv jarayoniga to'laqonli joriy etishda qator muammolar mavjud. Jumladan:

O'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi yetarli darajada emas;

Elektron resurslarning sifat va mazmun jihatdan turlicha bo'lishi;

Texnik ta'minot (kompyuter, internet tezligi)ning ayrim hududlarda sustligi;

O'quvchilarni mustaqil ishlashga yo'naltirishdagi qiyinchiliklar.

Shu bois, bu yo'nalishda ilmiy-metodik tadqiqotlarni chuqurlashtirish, ilg'or tajribalarni umumlashtirish va ulardan amaliyotda foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Ilg'or xorijiy platformalar va ularning ta'siri

Quyidagi raqamli vositalar o'quvchilarning bilim faoliyatini oshirishda keng qo'llanilmoqda:

Kahoot! – interaktiv viktorina platformasi bo'lib, o'quvchilarning bellashuv asosidagi faolligini rag'batlantiradi.

Google Classroom – topshiriqlar berish, nazorat qilish, baholash jarayonlarini avtomatlashtiradi.

Edmodo – ijtimoiy tarmoq shaklidagi platforma bo'lib, o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasida muloqotni kuchaytiradi.

Quizizz – darsni o'yinga aylantirib, bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Nearpod – real vaqtli interaktiv darslar o'tkazishga imkon yaratadi.

Bu kabi platformalar orqali ta'lim jarayonining qiziqarli, mazmunli va faol bo'lishi ta'minlanadi.

Muammoning ilmiy-tadqiqot muhitidagi o'rganilganligi

So'nggi yillarda raqamli ta'lim vositalarining o'quvchilarning kognitiv faoliyatiga ta'siri bo'yicha quyidagi ishlar e'tiborga loyiq:

1. Варлакова М.Л. – “Развитие критического мышления учащихся в процессе обучения физике” (2016).

2. Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. – “Развитие критического мышления на уроке” (2011)[4].

3. Trilling & Fadel – “21st Century Skills: Learning for Life in Our Times” (2009).

4. ЮНЕСКО – “ICT Competency Framework for Teachers” (2021)[2].

Mazkur tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, raqamli texnologiyalar o'quvchilarning tanqidiy fikrlashi, muloqot, hamkorlik, muammo yechish kabi ko'nikmalarini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi[3].

Natija va tahlil. Tajriba-sinov ishlari davomida raqamli ta'lim vositalarining o'quvchilarning bilim faoliyatiga ko'rsatgan ta'sirini o'rganish maqsadida ikki guruh (tajriba va nazorat) shakllantirildi. Tajriba guruhida interaktiv platformalar, elektron darsliklar, video darslar va test ilovalari asosida darslar tashkil etildi. Nazorat guruhida esa an'anaviy dars usullari saqlab qolindi.

Tajriba 3 oy davomida olib borildi va uning yakunida o'quvchilarning bilim faoliyatidagi o'zgarishlar quyidagi ko'rsatkichlar asosida baholandi:

Bilim darajasi (test natijalari)

Faollik darajasi (dars jarayonida ishtirok)

Mustaqil ishlash ko'nikmasi

Rag'bat va motivatsiya

Quyida tajriba natijalarining qisqacha jadval ko'rinishidagi tahlili keltiriladi:

Tajriba va nazorat guruhlarining test natijalari (foizda)

Guruh	Yuqori (90-100%)	O'rta (70-89%)	Past (50-69%)	Juda past (<50%)
Tajriba	35%	48%	14%	3%
Nazorat	18%	42%	28%	12%

Tahlil: Jadvaldan ko'rinib turibdiki, raqamli vositalar qo'llanilgan tajriba guruhida yuqori natijaga erishgan o'quvchilar soni ancha ko'p (35%) bo'lib, bu ko'rsatkich nazorat guruhida atigi 18% ni tashkil etgan. Bundan tashqari, past va juda past natijalar soni tajriba guruhida kamroq bo'lgan, bu esa o'quvchilarning bilim faoliyatida sezilarli o'sishni ko'rsatadi.

O'quvchilar faolligi va ishtiroki (ball tizimi bo'yicha)

Faollik mezonlari	Tajriba guruhi (o'rtacha ball)	Nazorat guruhi (o'rtacha ball)
Darsdagi ishtirok	4.6	3.8
Savollarga javob berish	4.4	3.6
Guruhli ishlarda faoliyat	4.7	3.5

Tahlil: Raqamli vositalar, ayniqsa, gamifikatsiya (o'yin elementlari), real vaqtli interaktiv savol-javoblar va viktorinalar orqali o'quvchilarning darsdagi ishtiroki oshgan. Bu o'z navbatida, ularning bilimni o'zlashtirish samaradorligini kuchaytirgan.

Mustaqil ishlash ko'nikmalari (o'quvchilar o'z bahosiga asoslangan so'rovnoma natijalari)

Ko'nikma turi	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi
Mustaqil topshiriq bajarish	82%	56%
Onlayn testdan foydalanish	89%	38%
Video darsni tahlil qilish	76%	33%

Tahlil: Raqamli vositalar yordamida topshiriqlarni mustaqil bajarish, onlayn manbaalarni tahlil qilish, video materiallar asosida xulosa chiqarish kabi faoliyatlar o'quvchilarni mustaqil o'rganishga undagan. Tajriba guruhi o'quvchilari o'zlarining fikricha, raqamli darslar ularni ko'proq izlanishga undaganini ta'kidlagan.

Motivatsiya va rag'bat darajasi (o'quvchilar so'rovnomasi asosida)

Motivatsion mezonlar	To'liq roziman javobi (%)
Darslar qiziqarli o'tdi	78% (tajriba) / 44% (nazorat)
Yangi narsalarni o'rganish istagi	81% (tajriba) / 49% (nazorat)
O'zimni faol his qildim	74% (tajriba) / 41% (nazorat)

Tahlil: O'quvchilar orasida raqamli vositalar yordamida tashkil etilgan darslarga nisbatan qiziqish kuchli bo'lib, bu motivatsiyaning oshganidan darak beradi. Darslar mazmunli, interaktiv bo'lishi ularning o'zini anglash, o'rganishga bo'lgan ishtiyoqini oshirgan.

Xulosa. Yuqoridagi tadqiqot va tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, raqamli ta'lim vositalari o'quvchilar bilim faoliyatini faollashtirishda muhim vosita hisoblanadi. Bugungi kunda ta'lim sohasida yuz berayotgan raqamli o'zgarishlar nafaqat dars mazmuniga, balki o'quvchilarning ta'limga bo'lgan munosabati, faol ishtiroki, mustaqil fikrlashi va o'zlashtirish darajasiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Tajriba-sinov ishlari ko'rsatdiki, elektron platformalar va interaktiv vositalar orqali tashkil etilgan darslar natijasida o'quvchilarning bilim darajasi oshdi, o'rganishga bo'lgan motivatsiyasi kuchaydi, mustaqil ishlash va ijodiy yondashuvga intilish sezilarli darajada rivojlandi. Ayniqsa, o'yin elementlari bilan boyitilgan darslar o'quvchilarda qiziqish uyg'otib, ularni o'z bilimini sinab ko'rishga undadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, tajriba guruhidagi o'quvchilar test natijalarida yuqori ko'rsatkichlarga erishgan, darsdagi faollik darajalari yuqori bo'lgan hamda mustaqil ishlash ko'nikmalari kuchaygan. Bu esa raqamli ta'lim vositalari ta'lim samaradorligini oshirishda real imkoniyat ekanligini tasdiqlaydi.

Tavsiyalar. Raqamli ta'lim vositalarining o'quvchilarning bilim faoliyatiga ijobiy ta'siri haqida o'tkazilgan tadqiqot va kuzatuvlar asosida quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

1. O'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirish zarur. Har bir pedagog o'z faniga oid raqamli vositalarni tanlay olish, ulardan dars jarayonida samarali foydalanish, virtual platformalarda ishlash ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim. Shu sababli o'qituvchilar uchun doimiy ravishda AKT bo'yicha amaliy seminar-treninglar, vebinarlar tashkil etilishi tavsiya etiladi.

2. O'quv dasturlarini raqamli ta'lim texnologiyalari bilan integratsiyalash lozim. Maktab o'quv dasturlari va o'quv-metodik majmualar raqamli vositalar bilan uyg'unlashtirilgan holda qayta ishlab chiqilishi kerak. Bunda dars mazmunini raqamli formatda tushunarli, interaktiv va o'quvchi uchun qiziqarli tarzda taqdim etish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Trilling, B., & Fadel, C. (2009). 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. Jossey-Bass.
2. ЮНЕСКО (2021). ICT Competency Framework for Teachers. Paris: UNESCO Publishing.
3. Варлакова, М.Л. (2016). Развитие критического мышления учащихся в процессе обучения физике: диссертация.
4. Заир-Бек, С.И., Муштавинская, И.В. (2011). Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителей.
5. Toshpulatova, O.Sh., Toshpulatov, N.A. (2023). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida raqamli savodxonlikni shakllantirish metodikasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti.
6. Akramova, G.R. (2023). Elektron ta'lim resurslari asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim faoliyatini faollashtirish texnologiyalari. – Ilmiy maqola, "Ta'lim va taraqqiyot" jurnali.

Sadatova Nodira Musurmonovna,
Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi

VOYAGA YETMAGANLARDA JINOIY XULQ-ATVOR XUSUSIYATINING NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada psixologik tadqiqotlar orqali voyaga yetmaganlarda jinoiy xulq-atvor kelib chiqishini belgilovchi psixologik indikatorlar jihatlari ochib berilgan. Shuningdek, zamonaviy psixologiyada voyaga yetmaganlar orasida jinoiy xulq-atvorning profilaktik chora-tadbirlariga doir tahliliy ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: voyaga yetmagan, jinoiy xulq-atvor, psixologik xususiyat, qiyosiy tahlil, o'zaro ta'sir.

Аннотация. В данной статье посредством психологических исследований раскрыты аспекты психологических индикаторов, определяющих происхождение преступного поведения у несовершеннолетних. Также в современной психологии представлены аналитические данные о профилактических мерах преступного поведения среди несовершеннолетних.

Ключевые слова: несовершеннолетний, преступное поведение, психологическая характеристика, сравнительный анализ, взаимодействие.

Annotation. This article reveals aspects of psychological indicators that determine the origin of criminal behavior in minors through psychological research. Also in modern psychology, analytical data on preventive measures of criminal behavior among minors are presented.

Keywords: minor, criminal behavior, psychological nature, comparative analysis, interaction.

Kirish. Voyaga yetmaganlarning jinoiy xulq-atvori - bu 14-18 yoshdagi shaxslarning jinoyat yoki huquqbuzarlik darajasida baholanishi mumkin bo'lgan harakatlari majmui bo'lib, ularning psixologik, ijtimoiy va huquqiy xususiyatlarini o'rganish ijtimoiy hamda davlat siyosati darajasida muhim vazifa sanaladi. So'nggi yillarda mamlakatimizda voyaga yetmaganlar ishtirokidagi jinoyatlar soni o'sishi kuzatilmoqda, bu esa mahalla, maktab va oila muhitida profilaktika va korektiv tadbirlarni kuchaytirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksi (modda 79–82): voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar bo'yicha alohida muddat va jazolash choralari belgilaydi.

“Voyaga yetmaganlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida”gi qonun (2021 y.): yoshlarning huquqiy posilka etishini, jinoyatga tortilishini oldini olishga yo'naltirilgan ijtimoiy-huquqiy kafolatlarni mustahkamlaydi.

Ma'muriy Javobgarlik Kodeksi (modda 40–44): voyaga yetmaganlarning huquqbuzarliklari uchun ijtimoiy-ta'limiy choralarning qo'llanishi mexanizmini belgilaydi.

“Jinoyat va huquqbuzarlik sodir etgan voyaga yetmaganlarni ijtimoiy rehabilitatsiya qilish to'g'risida”gi nizom: profilaktika, diagnostika va rehabilitatsiya tadbirlarini tartibga soladi. Voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoiy xulq-atvorning namoyon bo'lishi modern jamiyatda xavf ostida turgan ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy muammolardan biridir. So'nggi yillarda voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilayotgan huquqbuzarlik holatlari sonining ortishi, ularning jinoiy faoliyatga jalb qilinish sabablari va sharoitlari haqida chuqur tahlil o'tkazishni zarur qilmoqda. Jinoiy xulq-atvorning erta bosqichda aniqlanishi va uni oldini olish bo'yicha samarali chora-tadbirlar ishlab chiqish – huquqni muhofaza qilish organlari, ijtimoiy xizmatlar hamda maktab va oila muhitining hamkorligini taqozo etadi. Shu bois, voyaga yetmaganlarning jinoiy xatti-harakatlarini oqilona baholash va profilaktika mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb vazifaga aylanmoqda.

Ilmiy-nazariy asos va tadqiqot bo'shlig'i. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, voyaga yetmaganlarning jinoyat sodir etishiga ijtimoiy-madaniy, oilaviy va psixologik omillar hamda maktab muhitidagi ijtimoiy-bioelektor mexanizmlarning buzilishi turtki beradi. Shu bilan birga, kasbiy psixologiya va kriminologiya nazariyalarida voyaga yetmaganlarning jinoiy xatti-

harakatlarini aniqlash mezonlari va diagnostika usullari bo'yicha yetarlicha umumiy yondashuvlar mavjud emas. Amaliyotda esa profilaktika va korreksiya ishlarining samarasini baholovchi mezonlarning aniq belgilanishi ham kam uchraydi. Mazkur bo'shliqlarni to'ldirish maqsadida voyaga yetmaganlarning jinoiy xatti-harakatlarini aniqlash, tasniflash va baholashning ilmiy-amaliy asoslarini ishlab chiqish lozim.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari. Ushbu ishning asosiy maqsadi voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoiy xulq-atvorning asosiy xususiyatlarini aniqlash va ularning namoyon bo'lish shart-sharoitlarini o'rganishdir. Loyihaning vazifalari quyidagilardan iborat:

Voyaga yetmaganlar orasida sodir etilayotgan jinoyat turlarini va ularning xulq-atvor asoslarini tahlil qilish;

Jinoiy xatti-harakatlarga olib keluvchi psixologik, oilaviy va ijtimoiy omillarni aniqlash;

Oldini olish va tuzatish chora-tadbirlarini ishlab chiqish hamda ularning samaradorligini baholash mezonlarini belgilash.

Jinoiy xulq-atvor masalasining dolzarbligi maxsus yo'nalishdagi psixologiya - jinoiy xulq-atvor psixologiyasi doirasida amalga oshirilayotgan muhim ilmiy tadqiqotlar bilan uzviy bog'liqdir. Jinoiy xatti-harakatlar – bu inson xatti-harakatlarining jamiyat yoki guruhlar faoliyatiga, me'yorlar, xulq-atvor qoidalariga, g'oyalar, va munosabatlarga hamda jamiyat qadriyatlariga mos kelmasligidir. Jamiyat normalari - bu doimiy o'zgarishlar oldida ijtimoiy tizimni, hayotiy muvozanatni ushlab turuvchi mexanizmdir.

N.V.Basaevaning fikricha, jamiyat normalari – bu ijtimoiy fanlarda tizimlarning saqlanishi va o'zgarishi uchun ruxsat etilgan o'lchov sifatida tushuniladi. Demak, har bir inson jamiyat qoidalariga amal qilib yashashi kerak, aks holda uning xatti-harakatlari qonun – qoidalariga zid sanaladi.

Tadqiqotchi Ye.V.Zmanovskayaning “Kriminologiya” asarida berilishicha, “jinoiy – lotin tilida “deviatio” – “rad etish, inkor qilish” ma'nosini angalatadi. Ya'ni, jinoiy tushunchasi xulqi og'ganlik, jamiyat hayotidagi me'yorlarni tan olmaslik, unga bo'ysunmaslik ma'nosida qo'llaniladi”.

Tom ma'noda “jinoiy xulq” tushunchasi insonlar xatti-harakatlarining jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy tartib-qoidalaridan chetga chiqishi degan ma'noni bildiradi va ushbu tartib-qoidalariga rioya qilmaslik va ularni buzish bilan xarakterlanadi. Jinoiy xulq-atvor ayniqsa, o'smir yoshlar uchun ko'proq xosdir. Mazkur davrda o'smir yoshlarning shaxsiy xislatlari shakllanadi, uning o'z-o'zini anglashi, dunyoni bilishi qaror topadi. Biroq shaxsning shakllanishi va rivojlanishi murakkab jarayon bo'lib, u ba'zan o'ziga xos qiyinchiliklar va og'ishlar, ichki qarama-qarshiliklar hamda ijtimoiy hayotdagi turli vaziyatlarga ko'nika olmasliklar bilan ham kechishi mumkin.

O.Y.Yelnikovaning so'zlariga ko'ra, jinoiy xulqqa ega bo'lgan o'smir yoshlar ko'pincha maktabda darsga bormaydilar, uydan qochib ketadilar, daydilik qiladilar, tilanchilik bilan shug'ullanadilar, ichkilikka hamda giyohvand moddalarga ruju qo'yadilar o'rganadilar. Shuningdek, ular ko'proq qonunbuzarlikka moyil bo'lib, natijada jinoyatga qo'l uradilar.

Shu o'rinda savol tug'iladi, ijtimoiy normalardan chetga chiqish ehtimolligi yuqori bo'lishining asosiy sabablari nimada?

Tadqiqotchi V.D.Mendelevich mazkur masalaning quyidagi sabablarini ajratib ko'rsatadi:

– Ijtimoiy tengsizlik- bu aksariyat aholining, ayniqsa yoshlarda turmush darajasining pastligi, ba'zan baxtsizlik fenomeni bilan ham xarakterlanadi;

– Jamiyatning boy va kambag'allarga tabaqalanishida yoki ishsizlik, inflyatsiya, korrupsiya va boshqalar;

– Jinoiy xulq-atvorning axloqiy omili – bu jamiyatning past axloqiy darajasi, undagi ma'naviyatning yo'qligi hamda shaxslarda kechadigan “begonalashuv” hissi bilan ham izohlanadi. Demak, ushbu uchala unsur yoshlarda devyatsiya paydo bo'lishining asosiy sababi sifatida qayd etiladi.

Jumladan, A.Basning soʻzlariga koʻra, tajovuzkor xulq qachonki, boshqa shaxslarga tahdid paydo etadigan, unga maʼnaviy zarar keltiradigan kuchga ega boʻlsagina, u salbiy xatti-harakatlar majmui sifatida tavsiflanishi lozim. Darhaqiqat, tajovuzkor xulq oʻz mazmunida, tahdid va xavf paydo etuvchi taʼsirlar turkumini ham qamrab olishi kerak. L.Berkovich hamda G.Feshbaxlarning xulosalariga koʻra, muayyan biror-bir harakatlar tajovuzkor xulq sifatida qabul qilinishi uchun, avvalo u haqorat mazmundagi harakat va soʻzlardan iborat boʻlishi lozim. Ayniqsa, bunday harakatlar oʻsmirlar guruhida koʻproq koʻzga tashlanib, u asosan organizmning bir bosqichdan ikkinchi bosqichga oʻtish sikli bilan xarakterlanadi. K.A.Andersonning soʻzlariga koʻra, tajovuzkor xulq - juda koʻp vaziyatlarda, insonning tajovuzkor munosabatlarga nisbatan barqaror tayyorgarlik holati bilan tavsiflanadi. Demak, muallifning nazaricha, “destruktiv nizolar” tajovuzkor xatti-harakatlarga moyillik bilan xarakterlanadi.

M.Z.Shogenovning tadqiqotlaridan shu narsa maʼlum boʻlganki, aksariyat jinoiy xulqli oʻsmirlar kam taʼminlangan oilalardan kelib chiqadi. Yaʼni bu oiladagi noqulay turmush sharoiti va notoʻgʻri tarbiya, oʻsmir tomonidan bilimlarni oʻzlashtirishdagi muammolar hamda boshqa hayotiy muvaffaqiyatsizliklar, boshqalar bilan munosabatlarda yuzaga keladigan nizolar, sogʻliq bilan bogʻliq boʻlgan turli muammo kabilar ularda ruhiy inqiroz yoki hayot mazmunining yoʻqolishiga olib keladi.

Yuqoridagi fikrlardan koʻrinadiki, zamonaviy ijtimoiy fanlarda norma va rollarga mos kelmaydigan xatti-harakatlar “jinoiy” deb ataladi. “Norma” tushunchasi esa, har qanday xulq ogʻishlarini oʻrganish uchun boshlangʻich mezonidir.

1-jadval

**Frustratsiya va agressiya xususiyatlari metodikalari natijalarining oʻzaro aloqasi
(K.Pirson korrelyatsiya mezoniga koʻra)**

Shkalalar	Agressiya
Ekstrapunitiv frustratsiya	0,540**
Intrapunitiv frustratsiya	-0,418*
Impunitiv frustratsiya	

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Ushbu koʻrsatkichlar shaxsning frustratsiya (maqsad yoki istaklarga erishishda toʻsiq yuzaga kelganda paydo boʻladigan hissiy holat) va agressiya (oʻz his-tuygʻularini boshqarish qobiliyati zaiflashgan holat) oʻrtasidagi bogʻliqlikni tahlil qilish imkonini beradi. Har bir turdagi frustratsiyaning agressiyaga taʼsiri va ularning psixologik izohlarini kengroq tahlil qilamiz.

Ekstrapunitiv frustratsiya shaxsning oʻzida paydo boʻlgan hissiy stressni yoki qoniqmaslikni boshqalarga qarshi yoʻnaltirish holatini ifodalaydi. Ushbu koʻrsatkich agressiya bilan yuqori darajada bogʻliq ekanligi shaxsning qiyinchiliklarga duch kelganda oʻz muammolarini tashqi omillarga yoki boshqa odamlarga yuklashga moyilligini koʻrsatadi.

Bunday shaxslar koʻpincha aybni oʻzidan uzoqlashtirib, boshqa odamlarga yoki atrof-muhitga nisbatan tajovuzkorlik koʻrsatishi mumkin. Stressni boshqarish va hissiyotlarni ifodalash qobiliyatining zaifligi bu turdagi frustratsiyaning agressiyaga olib kelishini kuchaytiradi. Ekstrapunitiv frustratsiya tajovuzning ochiq va tashqi koʻrinishlarini, masalan, tanqid, tanbeh yoki jismoniy harakatlar orqali namoyon boʻlishini keltirib chiqarishi mumkin.

Intrapunitiv frustratsiya shaxsning oʻzini ayblashi yoki qoniqmaslikni oʻziga qarata yoʻnaltirishi bilan tavsiflanadi. Ushbu koʻrsatkichning agressiya bilan salbiy bogʻliqligi shuni koʻrsatadiki, bunday shaxslar stress va ichki konfliktlarni tashqi tomonga chiqarmasdan, ichki hissiy holatga yoʻnaltirishadi.

Tajovuzkor xulq-atvor so'rovnoma ko'rsatkichlari (Fridmanning X2-mezoni bo'yicha) 2-jadval

shkalalar	guruhlar	Psixologik treningdan oldin			Psixologik treningdan keyin		
		M	X2	P	M	X2	P
Jismoniy tajovuz	Toshkent shahri	6,1	0,8	0,961*	5,5	0,9	0,956**
	Samarqand viloyati	5,8	0,9		4,4	1,3	
	Qashqadaryo viloyati	3,5	1,5		2,8	1,9	
Verbal tajovuz	Toshkent shahri	7,4	0,5	0,950*	5,5	1,4	0,812
	Samarqand viloyati	5,2	0,8		4,7	1,9	
	Qashqadaryo viloyati	4,1	1,2		3,3	2,6	
Bilvosita tajovuz	Toshkent shahri	6,6	0,6	0,804	5,7	1,6	0,825
	Samarqand viloyati	4,3	0,9		3,6	2,3	
	Qashqadaryo viloyati	4,7	1,4		3,3	2,5	
Negativizm	Toshkent shahri	7,5	0,6	0,742	6,2	0,9	0,798
	Samarqand viloyati	7,2	0,5		5,5	1,4	
	Qashqadaryo viloyati	5,6	0,2		4,1	1,8	
Tajanglik	Toshkent shahri	6,7	0,5	0,869	4,8	1,6	0,727
	Samarqand viloyati	5,3	1,3		4,4	1,9	
	Qashqadaryo viloyati	4,5	1,8		3,2	2,3	
Shubhalanuvchanlik	Toshkent shahri	7,4	0,7	0,805	5,6	1,6	0,790
	Samarqand viloyati	6,6	0,5		4,7	1,8	
	Qashqadaryo viloyati	6,2	0,2		4,3	2,2	
Xafagarchilik	Toshkent shahri	5,7	1,4	0,732	4,8	1,8	0,864
	Samarqand viloyati	5,9	1,7		4,1	2,2	
	Qashqadaryo viloyati	5,5	1,1		3,2	2,5	
Aybdorlik	Toshkent shahri	7,4	0,8	0,948*	5,6	1,5	0,743
	Samarqand viloyati	4,5	1,5		3,1	2,7	
	Qashqadaryo viloyati	7,2	0,7		5,9	1,2	

Izoh: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** – $p \leq 0,001$.

Mazkur ko'rsatkichlar psixologik treningning turli shkalalar bo'yicha talabalar psixologik holatiga ta'sirini baholash uchun qiziqarli ma'lumotlarni beradi. Treningdan oldingi va keyingi ko'rsatkichlar o'zgarishi asosida quyidagi psixologik tahlillarni chiqarish mumkin:

Jismoniy tajovuz shkalasiga ko'ra, Toshkent shahri, Samarqand va Qashqadaryo viloyatlarida jismoniy tajovuz darajasi psixologik treningdan keyin sezilarli pasaygan. Toshkent shahrida bu pasayish statistik jihatdan ahamiyatli ($p < 0,05$) bo'lib, trening natijasida talabalar o'z g'azabini konstruktiv yo'llar bilan boshqarishni o'rganishgani ehtimolini ko'rsatadi. Verbal tajovuz darajasida ham barcha hududlarda pasayish kuzatilgan, ammo bu o'zgarish Toshkent shahrida nisbatan yaqqolroq bo'lgan. Samarqand va Qashqadaryo viloyatlarida pasayish bor bo'lsa-da, uning darajasi unchalik katta emas. Bu o'smirlar orasida muloqotda hushyorlik va ehtiyotkorlik shakllanganini ko'rsatadi.

Bilvosita tajovuz, ya'ni bevosita emas, balki bilvosita shakldagi salbiy xatti-harakatlar (masalan, g'iybat, ishora bilan zarar yetkazish) darajasi psixologik treningdan so'ng barcha hududlarda kamaygan. Toshkent shahri va Samarqand viloyatidagi pasayish unchalik sezilarli bo'lmasa-da, Qashqadaryo viloyatida pasayish ancha yaqqol kuzatilgan. Bu o'zgarish ijtimoiy o'zaro munosabatlarning yanada salbiy ta'sirlardan xoli bo'lishiga yordam beradi. Negativizm (atrofdagilarga va hodisalarga nisbatan salbiy munosabat) darajasi barcha hududlarda pasaygan. Toshkent shahrida bu pasayish sezilarli, lekin statistik jihatdan ahamiyatli emas. Samarqand va Qashqadaryo viloyatlarida esa pasayish yanada katta bo'lgan. Bu o'smirlar o'z munosabatini yanada ijobiy tomonga o'zgartirishga erishganini ko'rsatadi.

Tajanglik darajasining barcha hududlarda pasayishi psixologik treningning muvaffaqiyatli o'tganligini anglatadi. Toshkent shahrida bu o'zgarish sezilarli bo'lib, o'smirlar o'zlarining ichki zo'riqishlarini boshqarish bo'yicha yangi strategiyalarni qo'llashni o'rganishgan. Samarqand va Qashqadaryo viloyatlarida ham o'zgarishlar yaqqol kuzatilgan.

Shubhalanuvchanlik darajasi, ya'ni boshqalarga nisbatan ishonchsizlik darajasining pasayishi, psixologik treningning ijtimoiy munosabatlarni yaxshilashdagi ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Hududlarning barchasida pasayish kuzatilgan bo'lib, Toshkent shahri va Qashqadaryo viloyatlarida bu o'zgarish nisbatan ko'proq. Xafagarchilik darajasi barcha hududlarda psixologik treningdan keyin kamaygan. Samarqand va Qashqadaryo viloyatlarida bu pasayish sezilarli bo'lsa, Toshkent shahrida o'zgarish nisbatan unchalik katta bo'lmagan. Bu o'zgarish o'smirlarning hissiy barqarorlik darajasini oshirganini bildiradi. Aybdorlik hissi darajasi Toshkent shahri va Qashqadaryo viloyatlarida sezilarli pasaygan, Samarqand viloyatida esa bu pasayish yanada katta. Bu o'smirlar o'zlarini haddan tashqari tanqid qilish yoki aybdorlik hissini ortiqcha his qilishdan xalos bo'lish yo'llarini o'rganishganidan dalolat beradi.

Xulosa. Jinoiy xatti-harakat, ayniqsa, voyaga yetmaganlar uchun xosdir. Ushbu davrda voyaga yetmagan yoshlarning shaxsiy xislatlari shakllanadi, uning o'z-o'zini anglashi, dunyoni bilishi qaror topadi. Biroq shaxsning shakllanishi va rivojlanishi murakkab jarayon bo'lib, o'ziga xos qiyinchiliklar va og'ishlar, ichki qarama-qarshiliklar hamda ijtimoiy hayotdagi turli vaziyatlarga ko'nika olmasliklar bilan kechishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Басаева Н.В. О борьбе с вредными привычками в школе // Предупреждение вредных привычек у школьников. М.: Изд-во, АПН. – 2002. – С. 37.
2. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения). 1-е изд., 2003; 2-е изд., 2004; 3-е изд., 2005. - М.: Издательский центр «Академия». – С.54.
3. Ельникова О.Е. Психологические барьеры социализации в под-ростковом возрасте // Девиантология: Хрестоматия; автор-составитель Ю.А. Клейберг. – СПб.: Речь, 2007. – С. 51–57.
4. Басс А. Концепция агрессии / враждебности: учебник / А. Басс, А. Дарки. – Екатеринбург, 2013. – С.86.
5. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль: учебное пособие / Л. Берковиц, Г. Фешбах. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. – С.78.
6. Anderson C. A., Bushman B. J. Human Aggression // Annual Review of Psychology. 2002. Vol. 53. – PP.34.
7. Шогенов М.З. Семейное неблагополучие как фактор девиантно-го поведения // Девиантология: хрестоматия; автор-составитель Ю.А. Клейберг. – СПб.: Речь, 2007. – С. 156–165.

Gaipov Sanjar Yusupbaevich

*Nukus innovatsiya instituti, Pedagogika va psixologiya kafedrası,
assistent o'qituvchisi*

PSIXOLOGNING PROFESSIONAL IMIDJINI SHAKLLANTIRISHDA PSIXOLOGIK DETERMINANTLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya: Mazkur maqolada psixologning professional imidjini shakllantirishda psixologik determinantlarning roli tahlil qilinadi. Psixologning shaxsiy sifatlari, kommunikativ ko'nikmalari, ijtimoiy stereotiplar va emotsional intellekt kabi omillar uning kasbiy obro'siga qanday ta'sir ko'rsatishi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, professional imidjini mustahkamlash yo'llari va jamiyatning psixologga bo'lgan talab va kutishlari ham yoritib berilgan.

Аннотация: В данной статье анализируется роль психологических детерминант в формировании профессионального имиджа психолога. Рассматривается влияние личных качеств, коммуникативных навыков, социальных стереотипов и эмоционального интеллекта на профессиональную репутацию психолога. Также обсуждаются способы укрепления профессионального имиджа и ожидания общества от психолога.

Annotation: This article analyzes the role of psychological determinants in shaping the professional image of a psychologist. It examines how personal qualities, communication skills, social stereotypes, and emotional intelligence influence a psychologist's professional reputation. Additionally, it discusses ways to enhance professional image and societal expectations from psychologists.

Kalit so'zlar: Psixolog, professional imidj, psixologik determinantlar, shaxsiy sifatlar, emotsional intellekt, ijtimoiy stereotiplar, kommunikativ ko'nikmalar.

Ключевые слова: Психолог, профессиональный имидж, психологические детерминанты, личные качества, эмоциональный интеллект, социальные стереотипы, коммуникативные навыки.

Keywords: Psychologist, professional image, psychological determinants, personal qualities, emotional intelligence, social stereotypes, communication skills.

Kirish. Psixologiya fani inson ruhiyati va xulq-atvorini o'rganish bilan bir qatorda, psixolog kasbining jamiyatdagi o'rnini ham tahlil qiladi. Zamonaviy jamiyatda psixologga bo'lgan talab ortib bormoqda va bu, o'z navbatida, psixologning professional imidji muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Ushbu maqolada psixologning professional imidjini shakllantirishda psixologik determinantlarning roli va ahamiyati tahlil qilinadi.

Professional imidj tushunchasi va uning ahamiyati haqida to'xtalib o'tadigan bo'lsak: Professional imidj – bu mutaxassisning tashqi qiyofasi, nutqi, xulq-atvori, bilim va ko'nikmalari, shuningdek, insonlar bilan muloqot qila olish qobiliyatlarining umumiy tasviri hisoblanadi. Psixologning professional imidji uning xizmatlaridan foydalanish istagini oshirishi yoki aksincha, kamaytirishi mumkin. Shu sababli, professional imidjni shakllantirish – bu shaxsiy va kasbiy o'sish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Shuningdek, psixologning professional imidji uning mijozlari, hamkasblari va jamiyat oldidagi obro'sini belgilab beradi. Tadqiqotlarga ko'ra, samarali professional imidj psixologga nisbatan ishonchni oshirish bilan birga, uning xizmatlaridan foydalanish motivatsiyasini ham kuchaytiradi.

Psixologik determinantlar esa - bu psixologning shaxsiy xususiyatlari, kasbiy kompetensiyasi, emotsional intellekti, empatiyasi, kommunikativ madaniyati va qadriyatlari kabi omillardir. Ular professional imidjning asosi sifatida xizmat qiladi.

Psixologik determinantlarning asosiy turlari:

Shaxsiy sifatlar: ochiqlik, samimiylilik, sabr-toqat, tinglay olish ko'nikmasi.

Ijtimoiy kompetensiya: samarali muloqot, jamoa bilan ishlash qobiliyati.

Emotsional intellekt: o'z his-tuyg'ularini nazorat qilish va boshqalarnikini tushunish.

Professional ko'nikmalar: ilmiy yondashuv, amaliy bilim, metodik bilimlar.

Psixologning shaxsiy sifatleri va kasbiy imidjiga ta'siri psixologning professional imidjiga uning shaxsiy fazilatleri katta ta'sir ko'rsatadi. Bunday fazilatlar orasida quyidagilarni ajratish mumkin:

Empatiya – mijozning his-tuyg'ularini tushuna olish va ularga nisbatan samimiy qiziqish bildirish. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, empatik yondashuvga ega bo'lgan psixologlar mijozlar tomonidan yuqori baholanadi.

Muloqot madaniyati – ochiq va samimiy muloqot olib borish qobiliyati. Bu nafaqat verbal, balki noverbal kommunikatsiyani ham o'z ichiga oladi.

O'zini nazorat qila olish – hissiyotlarni boshqarish va mijozga professional yondashish. Ish tajribasi ortgani sari bu ko'nikma ham rivojlanadi.

Tashqi ko'rinish va nutq madaniyati – psixologning tashqi imidji uning xizmatlariga bo'lgan ishonchni oshiradi. Mijozlarning dastlabki taassurotlarida tashqi ko'rinish muhim rol o'ynaydi.

Psixologning professional imidjini shakllantirishga ta'sir qiluvchi psixologik determinantlar quyidagilardan iborat:

Shaxsiy motivatsiya va kasbiy o'sish – o'z ustida ishlash, bilim va ko'nikmalarni muntazam rivojlantirish.

Ijtimoiy stereotiplar – jamiyatda psixolog kasbi haqida shakllangan tasavvurlar va ularning mutaxassis faoliyatiga ta'siri. Masalan, ayrim jamiyatlarda psixologga faqatgina ruhiy kasallik bilan shug'ullanuvchi mutaxassis sifatida qarashadi.

Ishonchlilik va obro' – psixologning mijozlar orasidagi ishonchi va obro'si uning professional imidjini mustahkamlovchi omillardandir.

Emotsional intellekt – o'z hissiyotlarini boshqara olish va mijoz bilan hissiy aloqani shakllantirish qobiliyati.

Jamiyat va mijozlarning kutishlari mijozlarning psixologdan kutishlari uning professional imidjini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Jamiyat psixologdan quyidagi fazilatleri kutadi:

Tinglay olish qobiliyati va tushunish

Obyektiv va betaraf yondashish

Sir saqlash qobiliyati (konfidensiallik)

Professionalizm va doimiy o'sish

Imidjni shakllantirish usullari bir qancha yondashuvlar asosida rivojlanadi. Bu yondashuvlar esa imidjni shakllantiradi, yangi imidjning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Psixologning professional imidjini shakllantirish uchun quyidagi yondashuvlardan foydalanish mumkin:

Ta'lim va malaka oshirish – doimiy ravishda yangi bilim va metodikalarni o'rganish.

Amaliyot va tajriba orttirish – real mijozlar bilan ishlash orqali tajriba to'plash.

Ommaviy axborot vositalarida ishtirok – intervyular berish, maqolalar yozish va ijtimoiy tarmoqlarda faol bo'lish.

Kasbiy etika va normalarni rioya qilish – mijozlarga professional xizmat ko'rsatish va axloqiy normalarga amal qilish.

Psixologning imidjiga ta'sir qiluvchi tashqi omillar mavjud bo'lib ularning har biriga alohida to'xtalib o'tsak:

Ijtimoiy muhit – jamiyatdagi psixologik xizmatlarga bo'lgan talab va qabul qilingan norma va qadriyatlar.

Media va marketing – psixologning ommaviy axborot vositalarida o'zini qanday taqdim etishi uning imidjiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Texnologik rivojlanish – onlayn konsultatsiyalar, internetdagi professional profillar va raqamli branding imidj shakllantirishda katta rol o'ynaydi.

Psixolog imidjining tarixiy rivojlanishini ham ko'rib chiqadigan bo'lsak bunda eng avvalo psixologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlariga ahamiyat berishimiz lozim. Psixologiya sohasi qadim zamonlardan buyon rivojlanib kelmoqda. Ilk psixologlar ruhiy kasalliklarni tushuntirish va davolashga harakat qilishgan. Zamonaviy psixologiyaning rivojlanishi bilan birga, psixologlarning professional imidji ham o'zgargan va takomillashgan.

Turli sohalarda psixologning imidji uning faoliyat yuritadigan sohasiga bog'liq holda turlicha shakllanadi:

Ta'lim sohasida – o'qituvchilar va o'quvchilar bilan ishlashda ishonchli va do'stona qiyofa.

Klinik psixologiyada – bemorlar bilan professional va himoyachi rolini bajarish.

Biznes sohasida – kompaniya xodimlari bilan ishlashda yetakchi va motivatsion shaxs sifatida namoyon bo'lish.

Statistika va tadqiqotlarga ko'ra, mijozlarning 80% dan ortig'i psixolog tanlashda uning imidjiga katta e'tibor qaratadi. Shuningdek, psixologning kommunikativ qobiliyatlari va tashqi qiyofasi ham mijozlarning ishonchini oshiruvchi asosiy omillardan biri ekanligi aniqlangan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, psixologning professional imidji uning muvaffaqiyati va jamiyatdagi obro'siga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu boisdan, har bir psixolog o'z imidjini doimiy ravishda shakllantirib borishi lozim. Bu nafaqat kasbiy muvaffaqiyat, balki mijozlar bilan ishonchli munosabat o'rnatish uchun ham muhimdir. Ya'ni, psixologning professional imidji uning kasbiy muvaffaqiyati, mijozlar bilan ishlashdagi samaradorligi hamda ijtimoiy obro'siga bevosita ta'sir qiladi. Psixologik determinantlar ushbu imidjning ichki poydevori bo'lib, ular ustida muntazam ishlash zarur. Imidjni shakllantirish shaxsiy o'sish, kasbiy rivojlanish va doimiy o'zini tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun ham hozirgi vaqtda aynan psixologning professional imidjini yaratishda e'tiborga olinadigan jihatlar juda katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абдукаримов А. “Психология профессионального развития личности”, Т., 2019.
2. Бодалев А.А. “Личность и общение”, Москва: Издательство МГУ, 2000.
3. Ермолаева Т.П. “Психология профессионального имиджа”, СПб., 2004.
4. Шербаков В.И. “Имидж психолога как фактор успешной практики”, Москва, 2011.
5. Юсупова М.М. “Психологик хизматнинг муваффақиятли фаолиятида шахсий имиджнинг аҳамияти”, Тошкент, 2020.
6. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. “Psixologiya” fani bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalar.

Nishonova Munira Yakubjonovna,
University of Business and Science Pedagogika va Psixologiya kafedrası o'qituvchisi
Email: nishonovamunira396@gmail.com

TARBIYA FANI O'QITUVCHISINING MADANIY, IJTIMOY HUQUQIY KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHDA KOMMUNIKATIV QOBILIYAT VA KREATIV YONDASHUVNING AHAMIYATI

Annotatsiya: Mazkur maqolada tarbiya fani o'qituvchisining madaniy va ijtimoiy-huquqiy kompetensiyasini shakllantirishda kommunikativ qobiliyat va kreativ yondashuvning o'rni tahlil qilinadi. Kompetensiyalar tizimini shakllantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, shaxslararo muloqot madaniyati va ijodiy yondashuvning metodologik asoslari yoritiladi.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kommunikativ qobiliyat, kreativ yondashuv, tarbiya, madaniy kompetensiya, huquqiy ong, kasbiy salohiyat.

Аннотация: В статье анализируется роль коммуникативных навыков и творческого подхода в формировании культурной и социально-правовой компетентности педагога образования. При формировании системы компетенций особое внимание уделяется современным педагогическим технологиям, культуре межличностного общения, методическим основам творческого подхода.

Ключевые слова: компетентность, коммуникативные навыки, творческий подход, воспитанность, культурная компетентность, правосознание, профессиональный потенциал.

Abstract: This article analyzes the role of communicative abilities and a creative approach in the formation of the cultural and socio-legal competence of a teacher of education. The methodological foundations of modern pedagogical technologies, a culture of interpersonal communication, and a creative approach in the formation of a system of competencies are highlighted.

Keywords: competence, communicative skills, creative approach, upbringing, cultural competence, legal awareness, professional potential.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar o'qituvchidan nafaqat kasbiy bilim, balki madaniy, huquqiy va ijtimoiy kompetensiyalarning yuqori darajada bo'lishini ham talab qilmoqda. Ayniqsa, tarbiya fani o'qituvchisi yosh avlodni ijtimoiy hayotga tayyorlash, fuqarolik ongini shakllantirishda asosiy vositachilardan biri sifatida faoliyat yuritadi. Bu jarayonda kommunikativ qobiliyat va kreativ yondashuv o'qituvchining kasbiy salohiyatini belgilovchi muhim omillardandir.

Zamonaviy ta'lim jarayoni pedagog shaxsidan nafaqat chuqur bilim, balki samarali muloqot olib borish, o'zaro hamkorlikni tashkil qilish, ijtimoiy-emotsional intellektual ko'nikmalarga ega bo'lishni talab qiladi. Kasbiy kompetensiyani belgilovchi muhim tarkibiy qismlardan biri bu – kommunikativ qobiliyatdir. Ushbu qobiliyat o'qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishida ta'lim samaradorligini oshirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Bugungi kunda mamlakatimizda tarbiya jarayonlarini rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish uchun ko'plab chora tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Uni rivojlantirishda birinchi qadam ta'lim muassasalari va oliy ta'lim yurtlari hisoblanadi. Shu sababli umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilarining yosh psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ularning ongiga umuminsoniy qadriyatlar va yuksak ma'naviyatni yanada chuqur singdirish va ularni vatanparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qildi unda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Odobnoma", "Vatan tuyg'usi", "Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari" hamda "Dunyo dinlari tarixi" fanlarini birlashtirgan holda yagona "Tarbiya" fani 1-9-sinflarda 2020-2021 o'quv yilidan, 10-11-sinflar uchun esa 2021-2022 o'quv yilidan boshlab bosqichma-bosqich joriy etildi. Tarbiya ma'lum bir muddat ichida o'rganib va o'rgatib bo'ladigan jarayon emas. Shuning uchun bu jarayon bolalarni maktabga kelishi bilan

boshlanib uni tamomlaguncha va undan keyin ham davom etadi. Shuningdek bu jarayon o'qituvchi-o'quvchi o'rtasida tashkil etuvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan hamkorlik jarayoni hisoblanadi. Bunda esa o'qituvchiga kasbiy kompetentsiya zarur.

Tarbiya fani o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasi bir nechta tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi. Jumladan:

- Madaniy kompetensiya - o'quvchilarda milliy qadriyatlar, madaniyat va urf-odatlariga hurmatni shakllantirish qobiliyati;

- Ijtimoiy-huquqiy kompetensiya - huquqiy ong va fuqarolik mas'uliyatini tarbiyalashga yo'naltirilgan bilim, ko'nikma va tajribalar;

- Kommunikativ kompetensiya - samarali muloqot, muomala, hamkorlikda ishlash malakasi;

- Kreativ kompetensiya - yangicha yondashuvlar orqali innovatsion fikrlarni ishlab chiqish, muammolarga original yechim topa olish.

Kommunikativ qobiliyatning roli

Kommunikativ kompetensiya – bu shaxsning turli ijtimoiy vaziyatlarda muloqotga kirishish, axborot almashinuvi, fikr bildirish va tinglash, muomala qilish ko'nikmalaridir. O'qituvchi uchun bu kompetensiya – o'quvchilar bilan samarali aloqani yo'lga qo'yish, ularni tushunish va individual yondashuvni belgilashda asosiy omil sanaladi.

Kommunikativ qobiliyat – bu pedagogik o'zaro harakat sohasida maxsus ko'rinishga ega bo'lgan muloqotga qobiliyatlilikdir. Psixologik adabiyotlarda kommunikativ qobiliyatlarning bir qancha turlari ajratib ko'rsatiladi: 1) insonning insonni tushuna olishi (insonni shaxs sifatida, uning alohida jihatlarini, motiv va ehtiyojlarini baholash, tashqi xulq-atvorini ichki olami bilan bog'liqlikda ko'rib chiqish, yuz, qo'l, gavda harakatlarini "o'qish" ko'nikmasi) 2) insonni o'z-o'zini anglay olishi (o'z bilimi, qobiliyati, o'z xarakteri va boshqa qirralarini baholash, inson boshqalar tomonidan qay tarzda qabul qilinishi va atrofdagilar ko'zi bilan baholash); 3) muloqot vaziyatini to'g'ri baholay olish ko'nikmasi (mavjud holatni kuzatish, uning namoyon bo'lish belgilari haqida ko'proq axborotlarni ajarata olish, ularga e'tiborni qaratish, yuzaga kelayotgan vaziyatning ijtimoiy va psixologik mohiyatini to'g'ri idrok etish va baholash).

Tahlil etish gnoseologiya, psixologiyada bilish va amaliy faoliyatga doir barcha harakatlarni o'z ichiga oladi, pedagogiada esa, tadqiq qilinayotgan narsa-hodisalarning alohida tarkibiy qismlarga ajratish qonuniyat va usullarini o'zida aks ettiruvchi bilish jarayoni sifatida ifoda etiladi. O.O.Kashenkoning fikricha, o'z-o'zini tahlil etish falsafa va psixologiyada o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini bilish, o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini baholashning tarkibiy qismi sifatida aks ettirilsa ham mustaqil kategoriya sifatida ishlatilmaydi. Biroq o'z-o'zini anglashning shakllanishi va rivojlanishi o'z-o'zini tahlil etish asosida amalga oshirishini esda tutish zarur.

O'qituvchining kommunikativ qobiliyatlari quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi: nutq madaniyati; tinglash madaniyati; neverbal muloqot (tana tili, imo-ishora); bahs-munozara olib borish ko'nikmalari; konfliktli vaziyatlarni hal qilish mahorati.

Pedagogik faoliyatda kommunikativ qobiliyatlar:

- o'quvchilarda ochiqlik va ishonch muhitini yaratadi;

- bilimlarni yetkazishda aniq va tushunarli ifoda uslubini ta'minlaydi;

- ijtimoiy-psixologik muvozanatni saqlashga yordam beradi;

- sinfdagi ijtimoiy muhitni boshqaradi va ijobiy kayfiyat shakllantiradi.

O'qituvchilarda kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish quyidagi usullar orqali amalga oshiriladi:

- nutqni rivojlantirish mashg'ulotlari;

- rolli o'yinlar va simulyatsiya;

- bahslar va munozaralar tashkil etish;

- interfaol metodlardan foydalanish (klaster, savol-javob, debat).

O'qituvchining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda kommunikativ qobiliyatlar muhim o'rin egallaydi. Pedagog shaxsining o'zaro muloqot olib borish madaniyati, fikrlarni aniq yetkazish va ijtimoiy munosabatlarni tashkil qilish qobiliyati uning ta'lim-tarbiya jarayonidagi

muvaffaqiyatini belgilaydi. Shu boisdan, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish o'qituvchini kasbiy tayyorlash jarayonining ajralmas qismidir.

Tarbiya fani o'qituvchisining kommunikativ qobiliyati:

- o'quvchi bilan ishonchli muloqot o'rnatish;

- ijtimoiy muhitga moslashish;

- sinfda sog'lom psixologik muhit yaratish;

- bahs-munozaralar orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish kabi jihatlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kreativ yondashuvning ahamiyati

O'qituvchining madaniy, ijtimoiy va huquqiy kompensatsiyasini shakllantirishda kreativ yondashuvning ahamiyati katta. Kreativ yondashuv o'qituvchilarga o'z huquq va majburiyatlarini chuqurroq anglash, ijtimoiy adolatni ta'minlash va madaniy xilma-xillikni qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

Madaniy jihatdan mos o'qitish (culturally responsive teaching) o'qituvchilarning turli madaniyatlar, tillar va tajribalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilishini talab qiladi. Bu esa o'quvchilarning o'z madaniyati va tajribalarini qadrlashga yordam beradi va ularning akademik muvaffaqiyatini oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, madaniy jihatdan mos o'qitish usullari o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi.¹

Ijtimoiy adolatni ta'minlashda o'qituvchilarning roli muhimdir. Ular o'quvchilarga teng imkoniyatlar yaratish, kamsitishlarga qarshi turish va ijtimoiy tenglikni targ'ib qilish orqali jamiyatda ijobiy o'zgarishlarga hissa qo'shadilar. O'qituvchilar o'zlarining ijtimoiy va madaniy kompetensiyalarini rivojlantirish orqali o'quvchilarning turli ehtiyojlarini qondira oladilar.²

Huquqiy jihatdan, o'qituvchilarning maqomi va huquqlari xalqaro hujjatlar bilan belgilangan. UNESCOning "O'qituvchilarning maqomi to'g'risidagi tavsiyanoma"sida o'qituvchilarning jamiyatdagi o'rni, ularning huquq va majburiyatlari, shuningdek, mehnat sharoitlari va kompensatsiyalari haqida batafsil ma'lumot berilgan. Bu tavsiyanomada o'qituvchilarning maoshi boshqa kasblar bilan solishtirganda adolatli bo'lishi, ularga munosib turmush darajasini ta'minlashi va professional rivojlanish uchun imkoniyat yaratishi kerakligi ta'kidlangan.³

Kreativ yondashuv o'qituvchilarga o'z huquq va majburiyatlarini yanada chuqurroq anglash, ijtimoiy adolatni ta'minlash va madaniy xilma-xillikni qo'llab-quvvatlash imkonini beradi. Bu esa o'z navbatida, o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi, ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi va jamiyatda ijobiy o'zgarishlarga olib keladi.

Kreativ yondashuv — bu o'qituvchining yangilik yaratish, o'quvchilarda qiziqish uyg'otish, noan'anaviy metodlar orqali ta'lim-tarbiya jarayonini boyitish usulidir. Bu jarayon quyidagi vositalar orqali amalga oshiriladi:

- innovatsion pedagogik texnologiyalar (klaster, konsept xaritalar, rolli o'yinlar);
- interfaol metodlar (fikrlar hujumi, "aqli savollar", SWOT-tahlil);
- san'at va madaniyatdan foydalanish (kino, adabiyot, teatr elementlari) orqali ta'sirchanlikni oshirish.

Madaniy va huquqiy kompetensiyani shakllantirish

O'qituvchining kommunikativ va kreativ qobiliyatlari orqali o'quvchilarda quyidagi kompetensiyalar shakllanadi:

- madaniy merosga hurmat. O'quvchilarni tarixiy obidalar bilan tanishtirish jarayonida milliy g'ururni shakllantirish, shu bilan birgalikda tarixiy-madaniy merosga hurmat va milliy iftixor ruhida tarbiyalash hisoblanadi.

- ijtimoiy javobgarlik. Ijtimoiy javobgarlikning eng keng tarqalgan ta'rifi - bu shaxs tomonidan boshqa odamlarga nisbatan o'z zimmasiga olgan huquq va majburiyatlar va ularga berilgan va'dalarga muvofiq javobgarlik. So'zning tor ma'nosida ijtimoiy javobgarlik obyekt yoki subyektning ijtimoiy me'yorlarni buzganligi uchun javobgar bo'lishining obyektiv zarurligini

anglatadi. Umumiy qoida sifatida ijtimoiy javobgarlik deganda shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, ularning har ikkalasi uchun muayyan huquq va majburiyatlarning mavjudligi tushuniladi, ularni amalga oshirish jamoaviy hayot uchun normal sharoitlarni ta'minlashga mo'ljallangan.

- qonunga bo'ysunish va huquqiy ongni shakllantirish huquqiy savodxonlikni rivojlantirish.
- o'z fikrini huquqiy asosda ifoda eta olish;
- turli ijtimoiy vaziyatlarda murosaga kelish, muammoli holatlarda to'g'ri yo'l topish.

Xulosa. Tarbiya fani o'qituvchisining madaniy, ijtimoiy-huquqiy kompetensiyasini shakllantirishda kommunikativ qobiliyat va kreativ yondashuv muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi shaxs sifatida o'zining madaniyati, huquqiy bilimi, ijodiy salohiyati orqali o'quvchilarda fuqarolik, axloqiy va estetik qarashlarni uyg'otadi. Shu sababli, pedagogik ta'limda kommunikativ va kreativ kompetensiyalarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. 1. G'ofurov, N. (2020). Pedagogik mahorat asoslari. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
2. 2. Nazarova, Z. (2022). Kommunikativ kompetensiya va uning ijtimoiy tarbiyada o'rni. O'zDJTU ilmiy axborotlari, 1(3), 45-49.
3. 3. Karimova, M. (2021). Kreativ pedagogika va zamonaviy yondashuvlar. Ta'lim va innovatsiyalar, 2(1), 63-68.
4. 4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori (2020-yil 6-noyabr) "Milliy tarbiya konsepsiyasi to'g'risida".

Rajabova Go'zal Zarifovna,
Buxoro davlat pedagogika institute dotsenti
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

TALABALAR O'RTASIDA EKSTREMAL VAZIYATLARDA QAROR QABUL QILISHINING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalar o'rtasida ijtimoiy holatlarda qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirishning psixologik va pedagogik mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ijtimoiy vaziyatlarni anglash, o'zaro muloqot qobiliyatlari va ijtimoiy mas'uliyat hissi qaror qabul qilish jarayonida qanday rol o'ynashi yoritiladi. Shuningdek, talabalarning ijtimoiy ong va refleksiv tafakkur darajasini oshirish orqali samarali va ongli qarorlar qabul qilishlariga ko'maklashuvchi trening dasturlari va metodik yondashuvlar ishlab chiqiladi. Maqolada talabalarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishini qo'llab-quvvatlash orqali ularning hayotiy strategiyalarini mustahkamlash yo'llari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Qaror qabul qilish, ijtimoiy kompetensiya, talaba, refleksiv tafakkur, ijtimoiy ong, muloqot ko'nikmalari, psixologik rivojlanish, ijtimoiy vaziyat, pedagogik mexanizmlar, shaxsiy mas'uliyat.

Аннотация: В данной статье анализируются психологические и педагогические механизмы формирования компетенции принятия решений в социальных ситуациях среди студентов. В исследовании раскрывается роль осознания социальных ситуаций, навыков межличностного общения и чувства социальной ответственности в процессе принятия решений. Также разрабатываются тренинговые программы и методические подходы, способствующие принятию студентами эффективных и осознанных решений через развитие социального сознания и рефлексивного мышления. В статье представлены пути укрепления жизненных стратегий студентов через поддержку их социально-психологического развития.

Ключевые слова: Принятие решений, социальная компетенция, студент, рефлексивное мышление, социальное сознание, навыки общения, психологическое развитие, социальная ситуация, педагогические механизмы, личная ответственность.

Annotation: This article analyzes the psychological and pedagogical mechanisms for developing students' decision-making competence in social situations. The study highlights the role of social situation awareness, interpersonal communication skills, and a sense of social responsibility in the decision-making process. Furthermore, training programs and methodological approaches are developed to support students in making effective and conscious decisions by enhancing their social awareness and reflective thinking. The article outlines ways to strengthen students' life strategies through the support of their socio-psychological development.

Keywords: Decision-making, social competence, student, reflective thinking, social awareness, communication skills, psychological development, social situation, pedagogical mechanisms, personal responsibility.

Kirish. Bugungi globalashuv va ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida talabalar oldida tezkor va oqilona qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish dolzarb vazifa sifatida kun tartibiga chiqmoqda. Xususan, ijtimoiy holatlarda mustaqil va mas'uliyatli qaror qabul qila olish kompetensiyasi, nafaqat shaxsiy muvaffaqiyat, balki jamiyatda faol va samarali ishtirok etish uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy pedagogik va psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalar ijtimoiy vaziyatlarni to'g'ri baholash, o'zaro muloqot qilish va reflektiv fikrlash orqali qaror qabul qilish jarayonlarida muvaffaqiyatga erishadilar.

Ijtimoiy holatlarda qaror qabul qilish kompetensiyasi talabada o'zining ichki resurslarini to'g'ri safarbar etish, tashqi sharoitlarga moslashish va ijtimoiy muloqotda samarali strategiyalarni qo'llash kabi muhim sifatlarni shakllantiradi. Shu bois, ushbu kompetensiyani rivojlantirishda

pedagogik-psixologik yondashuvlar, trening dasturlari va amaliy metodikalarning roli beqiyosdir. Tadqiqot davomida talabalar o'rtasida qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirishga ta'sir etuvchi omillar, dinamik o'zgarishlar va samarali mexanizmlar chuqur tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar fonida talabalarning mustaqil qaror qabul qila olishi ularning kasbiy tayyorgarligi, shaxsiy rivojlanishi va hayotiy faoliyatida muvaffaqiyatga erishishining asosiy kafolatlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Bugungi globallashuv va tezkor o'zgarishlar sharoitida talabalar uchun faqat bilim egallash emas, balki ijtimoiy vaziyatlarda to'g'ri va mas'uliyatli qaror qabul qila olish kompetensiyasini shakllantirish ham ta'limning asosiy vazifalaridan biriga aylanmoqda. Jamiyatda yuzaga keladigan turli ijtimoiy-psixologik vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati, talabalar uchun shaxsiy va kasbiy hayotda muvaffaqiyat kaliti bo'lib xizmat qiladi. Talabaning o'z qarorlarini ijtimoiy kontekstda anglab qabul qilishi, uning mustaqil fikrlash, reflektiv tafakkur va ijtimoiy ong darajasining yuksakligidan dalolat beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy jamiyatda raqobatbardoshlik, moslashuvchanlik va ijtimoiy mas'uliyat kabi sifatlar har bir yosh shaxsdan faol qaror qabul qilish qobiliyatini talab qilmoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalari talabalari ko'plab ijtimoiy vaziyatlarga duch keladilar, ularning har biri ongli va ijtimoiy jihatdan maqbul qaror qabul qilishni taqozo etadi. Bunday sharoitda qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirish nafaqat individual rivojlanish, balki ijtimoiy barqarorlik va jamiyat taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, qaror qabul qilish kompetensiyasining rivojlanganligi talabalarni kelajakdagi kasbiy faoliyatda murakkab vaziyatlarga moslashishga, jamoa ichida to'g'ri pozitsiyani egallashga va ijtimoiy konfliktlarni ijobiy hal qilishga tayyorlaydi. Ijtimoiy holatlarda ongli qaror qabul qila oladigan shaxslar ijtimoiy tenglik, adolat va hamkorlik kabi qadriyatlarining amalda ro'yobga chiqishiga hissa qo'shadilar. Shu sababli, talabalarda bu kompetensiyani rivojlantirish, zamonaviy pedagogik-psixologik ilm-fanning muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Mazkur tadqiqot ushbu ehtiyojdan kelib chiqqan holda, talabalarda ijtimoiy holatlarda qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirish mexanizmlarini aniqlash, samarali usullarni ishlab chiqish va ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarda ijtimoiy holatlarda qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirish masalasi ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan turli nuqtai nazardan o'rganilgan. Jumladan, D. Kaneman (2011) qaror qabul qilish jarayonini ongli va avtomatik fikrlash tizimlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik sifatida tavsiflagan va talabalarning ijtimoiy vaziyatda tezkor, lekin ongli ravishda fikr yuritish qobiliyatini rivojlantirish zarurligini ta'kidlagan.

P. Nutt (2008) esa ijtimoiy kontekstda qaror qabul qilishda ma'lumotlarni yetarli darajada to'plash va muqobil variantlarni tahlil qilish muhimligini urg'ulagan. Unga ko'ra, talabalar ijtimoiy vaziyatlarni to'g'ri anglay olishi va kompleks tahlil qilish qobiliyatiga ega bo'lishi uchun maxsus trening dasturlari joriy etilishi lozim.

J. R. Evans (2010) ijtimoiy vaziyatlarda qaror qabul qilishda refleksiv tafakkurning ahamiyatiga e'tibor qaratadi. U qaror qabul qilish jarayonida talabalar o'z ichki fikrlash mexanizmlarini tahlil qilishi va o'z qarorlari oqibatlarini oldindan baholay olishi kerakligini ta'kidlaydi.

Mahalliy tadqiqotchilardan N.M. Abdullayeva (2021) ijtimoiy vaziyatlarda qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirishda kognitiv, emotsional va ijtimoiy omillarni uyg'un rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Unga ko'ra, faqat bilim o'rgatish emas, balki talabalarni emotsional barqarorlikka va ijtimoiy moslashuvchanlikka o'rgatish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, C.B. Flin va E. Sadler-Smith (2017) o'z tadqiqotlarida ijtimoiy vaziyatlarda intuitsiya va tezkor qaror qabul qilish ko'nikmalari qanday shakllanishi mumkinligini izohlab berganlar. Ular talabalarni ijtimoiy vaziyatlarda aniq, tez va ijtimoiy maqbul qarorlar qabul

qilishga o'rgatish uchun reflektiv mashqlar va rolli o'yinlardan foydalanish samarali ekanligini ta'kidlaganlar.

Psixolog A.V. Petrovskiy esa (2018) ijtimoiy muhitning shaxs qaror qabul qilish kompetensiyasiga ta'siri haqida izchil fikr bildirgan. U shaxs ijtimoiy guruhlar ta'sirida o'z qarorlarini shakllantirishini va bunda muloqot, empatiya va ijtimoiy identifikatsiya kabi omillar hal qiluvchi rol o'ynashini ko'rsatib o'tgan.

Shuningdek, G.A. Ball (2020) ta'kidlaganidek, zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarda qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantirish uchun faol o'quv texnologiyalari, kreativ tafakkur mashqlari va ko'nikma-oriented metodlar keng qo'llanilishi talab etiladi.

Muhokama. Talabalarda ijtimoiy holatlarda qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirish zamonaviy ta'lim jarayonining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalar ko'plab ijtimoiy vaziyatlarda qaror qabul qilishda muayyan qiyinchiliklarga duch keladilar va bu holat ularning kognitiv, emotsional hamda ijtimoiy kompetensiyalar darajasiga bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, murakkab ijtimoiy vaziyatlarda qaror qabul qilish jarayonida talabalar nafaqat muammoning mohiyatini anglab yetishlari, balki ijtimoiy munosabatlar dinamikasini ham to'g'ri baholay olishlari zarur.

Tadqiqot jarayonida aniqlanganidek, ijtimoiy holatlarda samarali qaror qabul qilish uchun, birinchi navbatda, talabaning reflektiv tafakkur darajasi yuqori bo'lishi lozim. Refleksiya orqali talaba o'z harakati oqibatlarini oldindan baholash va turli ijtimoiy rollarga moslashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shuningdek, qaror qabul qilishda emotsional barqarorlik, empatiya, ijtimoiy idrok va kommunikativ ko'nikmalar muhim rol o'ynaydi.

Eksperimental tadqiqotlar asosida aniqlanishicha, maxsus ishlab chiqilgan pedagogik-psixologik treninglar yordamida talabalar ijtimoiy vaziyatlarni tahlil qilish va ularga nisbatan optimal qaror qabul qilish qobiliyatini sezilarli darajada rivojlantirganlar. Treninglarda rolli o'yinlar, vaziyatli muammolarni hal qilish mashqlari va reflektiv tahlil usullarining qo'llanilishi talabalar qaror qabul qilish kompetensiyasining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Diagramma va emperik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, qaror qabul qilish kompetensiyasining shakllanishi uchta asosiy komponent — kognitiv tayyorgarlik (42%), emotsional yetuklik (33%) va ijtimoiy moslashuvchanlik (25%) o'rtasidagi o'zaro uyg'unlikka bog'liq. Talabalar ijtimoiy vaziyatlarda tezkor va samarali qaror qabul qilishi, ularning jamiyatdagi shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyatini belgilab beruvchi asosiy omillardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Muhokama davomida shuni ham ta'kidlash joizki, ijtimoiy holatlarda mustaqil qaror qabul qila oladigan talaba, o'z fikrini himoya qila oladigan, ijtimoiy moslashuvchan va ijtimoiy mas'uliyatni anglaydigan shaxs sifatida shakllanadi. Bu esa o'z navbatida, ijtimoiy barqarorlik va ijtimoiy taraqqiyotning asosiy kafolatlaridan biri hisoblanadi.

1-jadval

№	Elementlar	Tavsifi
1	Tadqiqot obyekti	Talabalarda ijtimoiy holatlarda qaror qabul qilish kompetensiyasi
2	Tadqiqot predmeti	Ijtimoiy holatlarda qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirishning psixologik va pedagogik mexanizmlari
3	Tadqiqot maqsadi	Talabalarda ijtimoiy holatlarda samarali va ongli qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantiruvchi mexanizmlarni aniqlash va takomillashtirish
4	Tadqiqot vazifalari	1. Ijtimoiy holatlarda qaror qabul qilish kompetensiyasi nazariyasini tahlil qilish 2. Kompetensiyani shakllantirish omillarini aniqlash 3. Trening va metodikalar ishlab chiqish 4. Eksperimental tekshirish va natijalarni tahlil qilish

5	Tadqiqot metodlari	- Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish - So'rovnoma va diagnostik testlar - Trening dasturlarini joriy etish - Eksperiment va nazorat guruhlar bilan solishtirma tahlil
6	Tadqiqot gipotezasi	Agar talabalarda ijtimoiy holatlarni anglash, muloqot va refleksiv tafakkur ko'nikmalari tizimli rivojlantirilsa, ularning ijtimoiy qaror qabul qilish kompetensiyasi sezilarli darajada oshadi.
7	Tadqiqotning ilmiy yangiligi	- Ijtimoiy holatlarda qaror qabul qilish kompetensiyasining psixologik-pedagogik shakllanish mexanizmlari aniqlab berildi. - Talabalar uchun samarali trening va metodikalar ishlab chiqildi.
8	Tadqiqot amaliy ahamiyati	Ishlab chiqilgan metodikalar oliy ta'lim muassasalarida talabalarni ijtimoiy va kasbiy hayotga tayyorlashda qo'llanilishi mumkin.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqotlar natijasida aniqlanganki, talabalarda ijtimoiy holatlarda qaror qabul qilish kompetensiyasini shakllantirish murakkab va ko'p omilli jarayon bo'lib, u kognitiv, emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarning uyg'un rivojlanishini talab etadi. Talabalar ijtimoiy vaziyatlarni anglay olishlari, refleksiv tafakkur orqali o'z qarorlarining oqibatlarini oldindan baholay olishlari va muloqot ko'nikmalari orqali muqobil variantlarni tanlay olishlari zarur.

Tadqiqotda qo'llanilgan pedagogik-psixologik treninglar va metodik yondashuvlar orqali talabalar o'rtasida ijtimoiy vaziyatlarda mustaqil va mas'uliyatli qaror qabul qilish ko'nikmalarining oshgani kuzatildi. Maxsus ishlab chiqilgan treninglar talabalar muloqot qobiliyatlarini rivojlantirdi, ijtimoiy vaziyatni tahlil qilish va samarali strategiyalar ishlab chiqish ko'nikmalarini mustahkamladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdullayeva, N.M. (2021). Talabalarda ijtimoiy qaror qabul qilish kompetensiyasini rivojlantirishning psixodidaktik asoslari. Toshkent: TDPU nashriyoti.
2. Kahneman, D. (2011). Thinking, Fast and Slow. New York: Farrar, Straus and Giroux.
3. Nutt, P.C. (2008). Why Decisions Fail: Avoiding the Blunders and Traps That Lead to Debacles. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers.
4. Evans, J.R. (2010). Decision Making in Organizations. Upper Saddle River: Pearson Education.
5. Flin, C.B., & Sadler-Smith, E. (2017). Intuition and Decision-Making: A Psychological Perspective. London: Routledge.
6. Petrovskiy, A.V. (2018). Psixologiya: Shaxs va jamiyat. Moskva: Yurayt.
7. Ball, G.A. (2020). Innovatsion ta'lim texnologiyalari va talabalar kompetensiyalarini rivojlantirish. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
8. Bandura, A. (2006). Social Cognitive Theory and Moral Agency. In: The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 603, pp. 117-128.
9. Mayers, D.G. (2014). Social Psychology. New York: McGraw-Hill Education.
10. Muminova, D.Yu. (2022). Talabalarda reflektiv tafakkurni rivojlantirish asoslari. Toshkent: Barkamol avlod.

Karakulova Umida Abduvakilovna
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali o'qituvchisi
Rejepbayeva Aygul Zokirboy qizi
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali talabasi

TALABALARDA HISSIY INTELEKT NAMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK TOMONLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalarda hissiy intellekt (EI) namoyon bo'lishining psixologik omillari va uning shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy moslashuv hamda o'quv jarayonidagi ahamiyati yoritilgan. Hissiy intellekt tushunchasi, uning tarkibiy qismlari, hamda EI rivojiga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi omillar psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: jamiyat, hissiy intellekt, ekstroversiya, introversiya, nevrotizm, aggressiya, rigidlik.

Аннотация: В статье рассматриваются психологические факторы эмоционального интеллекта (ЕИ) у студентов и его значение в развитии личности, социальной адаптации и процессе обучения. С психологической точки зрения анализируется понятие эмоционального интеллекта, его компоненты, а также внутренние и внешние факторы, влияющие на развитие ЕИ.

Ключевые слова: общество, эмоциональный интеллект, впечатлительность, экспрессивность, амбивалентность, эмоциональные переживания, условные рефлексы, динамический стереотип.

Abstract: This article discusses the psychological factors of the manifestation of emotional intelligence (EI) in students and its importance in personal development, social adaptation, and the learning process. The concept of emotional intelligence, its components, and the internal and external factors affecting the development of EI are analyzed from a psychological point of view.

Key words: society, emotional intelligence, impressionable, expressive, ambivalent, emotional experiences, conditioned reflexes, dynamic stereotype.

Kirish. Hozirgi zamon ijtimoiy-ma'naviy hayotida shaxsning nafaqat intellektual salohiyati, balki uning hissiy-intellektual rivojlanganligi ham katta ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, talabalik davri – bu nafaqat bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish, balki ijtimoiy hayotga moslashish, o'zini anglash va boshqarishni o'rganish davri sifatida alohida o'rin tutadi. Shu nuqtai nazardan, hissiy intellektning rivojlanish darajasi talabaning shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatida hal qiluvchi omil sifatida maydonga chiqmoqda.

Bugungi kunda hissiy intellekt (EI) kontseptsiyasi jahon psixologiyasida keng e'tibor qozonmoqda. D. Goulman, P. Salovey, J. Mayer kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan EI nazariyasi insonning hissiy va ijtimoiy salohiyatini baholash, boshqarish va rivojlantirishga yo'naltirilgan. Ayniqsa, yoshlarda, xususan, talabalar orasida EI ning shakllanishi va namoyon bo'lishini o'rganish – ularning shaxsiy o'sishi, ijtimoiy moslashuvi hamda akademik muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, talabalarda hissiy intellektning namoyon bo'lish psixologik jihatlarini tahlil qilish dolzarb ilmiy-amaliy muammodir.

Jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-psixologik jarayonlar, axborot oqimining kuchayishi, ta'lim tizimidagi islohotlar shaxsdan nafaqat aqliy salohiyatni, balki hissiy-ijtimoiy barqarorlikni ham talab qilmoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim bosqichida tahsil olayotgan yoshlar, talabalar – turli psixologik vaziyatlarga duch kelib, o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish qobiliyatini namoyon etishga majbur bo'ladi. Bu esa hissiy intellekt tushunchasining nafaqat psixologiyada, balki pedagogika, sotsiologiya va shaxs rivojiga oid boshqa sohalarda ham dolzarb mavzu sifatida e'tirof etilishiga sabab bo'lmoqda.

Hissiy intellekt – bu insonning o'z va boshqalarning hissiyotlarini anglay olish, ularni tahlil qilish, boshqarish va ijtimoiy munosabatlarda muvaffaqiyatli bo'lish qobiliyatidir. Talabalar hayotidagi turli ijtimoiy va psixologik muammolar, stresslar, shaxslararo nizolar va akademik

bosimlar ularning EI darajasini aniqlash va rivojlantirishni taqozo etadi. Hozirgi kunda O'zbekiston oliy ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim metodlari, shuningdek, talabalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash tizimi shakllanmoqda. Bunda shaxsiy rivojlanish, kommunikativ qobiliyatlar, stressga chidamlilik kabi ko'nikmalar bilan bir qatorda, hissiy intellekt ham muhim o'rin tutadi.

Talabalik davri — bu faqat kasbiy bilimlarni egallash davri bo'lib qolmasdan, balki mustaqil qaror qabul qilish, o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantirish va ijtimoiy munosabatlarda faol bo'lish davridir. Aynan hissiy intellekt bu jarayonlarda asosiy psixologik omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, talabalarda EI rivojlanishini o'rganish, uning psixologik asoslarini tahlil qilish va amaliy jihatdan qo'llab-quvvatlash masalasi dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Hissiy intellekt tushunchasi birinchi bor psixologlar Piter Salovey va Jon Mayer (1990) tomonidan ilgari surilgan bo'lib, ular EI ni insonning o'z hissiyotlarini anglay olish, ularni boshqarish, boshqalarning hissiyotlarini tushunish va ijtimoiy aloqalarda to'g'ri yo'l tutish qobiliyati sifatida izohlaganlar. Keyinchalik, D. Goleman (1995) bu tushunchani ommalashtirgan va uni shaxsiy hamda kasbiy muvaffaqiyatda muhim omil deb hisoblagan.

Goleman (1998) EI ni quyidagi tarkibiy qismlarga ajratgan:

1. O'z hissiyotlarini anglay olish;
2. Ularni boshqara olish;
3. Ichki motivatsiyani shakllantirish;
4. Empatiya (boshqalarning hissiyotlarini his qilish);
5. Ijtimoiy ko'nikmalar.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi davlatlari olimlaridan I.N.Andreyeva, M.A.Bagriy, I.A.Berdnikova, O.E.Beresneva, O.Yu.Bogacheva, N.G.Vasileva, A.P.Vasilkova, M.V.Vetlujskaya, E.P.Il'in, N.V.Kozina, S.A.Liger, V.V.Nevolina, O.V.Ribina, E.A.Sergiyenko, R.I.Stetsishin, S.V.Frolova, O.A.Shumovskaya va boshqalar talaba-shifokorlar emotsional intellekti, uning gender xususiyatlari, turli yosh davrlari bilan bog'liqligi, emotsional intellektning psixologik farovonlikka, o'quv hamda kasbiy faoliyat samaradorligiga ta'siri kabi psixologik jihatlar ilmiy tadqiq etilgan.

Xorijiy psixolog olimlardan M.A.Alabbasi, S.Arora, R.Bar-On, A.Bitars, N.Board, D.Caruso, R.M.Claponea, C.Dott, M.H.Nurulhuda, U.Athar, P.Ekmann, H.Gardner, D.Goleman, N.Hinkel, W.Hui-Ching, J.Mayer, E.Miller, L.C.Rink, P.Salovey va boshqalar tomonidan emotsional intellektning kognitiv jarayonlar bilan bog'liqligi, uning muloqot va kasbiy faoliyatdagi o'rni, etnik xususiyatlariga oid tadqiqotlar amalga oshirilgan.

Ushbu yondashuvlar asosida ko'plab psixologlar EI ni shaxsning psixologik salomatligi va moslashuvchanligini ta'minlovchi mezon sifatida tahlil qilishgan. Masalan, R. Bar-On (2000) hissiy intellektni psixologik farovonlik va muvozanat darajasining ko'rsatkichi sifatida baholaydi. Uning fikricha, EI baland bo'lgan shaxslar o'z stress holatlarini boshqarish, konstruktiv fikr yuritish va ijtimoiy munosabatlarni yo'lga qo'yishda yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'ladi.

Mahalliy olimlar ham ushbu masalaga e'tibor qaratgan. Jumladan, O'zbekistonlik psixolog olimlar A. Jo'raev, M. Xolmatova, N. Norqulova va boshqalar o'z izlanishlarida EI ning yoshlar tarbiyasi, ta'lim-tarbiya jarayonidagi o'rni, shaxslararo munosabatlardagi ahamiyatini ko'rsatib berishgan. Ularning fikricha, oliy ta'lim bosqichida EI ni rivojlantirish psixologik xizmatlar faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lishi lozim. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – talabalarda hissiy intellekt (EI) darajasini aniqlash, uning tarkibiy qismlarini psixologik nuqtayi nazardan o'rganish hamda EI darajasining o'quv faoliyati, shaxsiy rivojlanish va ijtimoiy moslashuvga ta'sirini aniqlashdan iboratdir.

1. Hissiy intellekt tushunchasining nazariy asoslarini o'rganish;
2. EI ning asosiy komponentlarini aniqlash;
3. Talabalarda EI namoyon bo'lish shakllarini empirik ravishda tadqiq qilish;

4. EI darajasining o'zgaruvchanlik omillarini tahlil qilish (gender, kurs, yo'nalishlar bo'yicha);

5. EI darajasini rivojlantirishga yo'naltirilgan psixologik tavsiyalar ishlab chiqish.

Genetik darajadagi IQdan farqli o'laroq, inson o'z hayoti davomida hissiy zakovatini boshqarishi va kuchaytirishi mumkin. Shuni anglab yetish zarurki, ijtimoiy qobiliyat ko'rsatkichi - mantiqiy fikrlash yoki matematik muammolarni hal qilish qobiliyatidan ko'ra, shaxsiy muvaffaqiyat uchun muhim ahamiyatga ega. 1950-yilda Avraam Maslou kabi gumanistik psixologlar odamlar o'zlarining hissiy kuchlarini qanday qurishlari mumkinligini tasvirlaydilar.

Hissiy intellekt o'zining va boshqa odamlarning his-tuyg'ularini, niyatlarini, motivatsiyasini, istaklarini tan olish va uni boshqarish qobiliyatidir. Ko'nikma, amaliy muammolarni hal qilishga, hayotda va ishda maqsadlarga erishishga yordam beradi. Rivojlangan hissiy intellektga ega odamlar boshqa odamlar bilan muzokaralar olib borish, qaror qabul qilish va salbiy holatlarga to'g'ri javob berish imkoniyatiga ega.

A.V.Karpov va A.S.Petrovskaya fikricha, emotsional intellekti yaxshi rivojlangan odam har doim emotsional nostabil bo'lgan holatlarga duch keladi shu bilan bunday vaziyatlarga to'g'ri munosabatda bo'la oladi. Psixologiyada emotsional intellekt fenomeni keng qamrovli bo'lib, uni shaxs jamiyatda shug'ullanadigan har bir faoliyatiga u yoki bu ta'sirini o'tkazishi tabiiy. Shunday bo'lsa shaxs emotsional intellekti shakllanishi hamda rivojlanishida faoliyatlarning tutgan o'rnini tadqiq qilish ahamiyatlidir.

Hissiy intellektni o'lchash ta'rifi asoslangan ikkita asosiy modifikatsiya mavjud: aralash va qobiliyat modellari. Birinchisi ham kognitiv, ham shaxsiy xususiyatlarni o'z ichiga oladi, bu so'rovnomalarda asosida ushbu turdagi aqlni o'lchash ehtimolini nazarda tutadi. Qolgan modifikatsiyalar emotsional intellektni testlar yordamida o'lchanadigan o'ziga xos qobiliyatlarga to'plami sifatida tushunishga asoslanadi, ularning vazifalari tadqiqotchi tomonidan to'g'ri yoki noto'g'ri hal qilinishi mumkin.

Aralash modellar juda xilma-xil bo'lib, ular tarkibiga kiradigan individual o'zgaruvchilarda farqlanadi. Ularning doirasida hissiy intellekt bir vaqtning o'zida kognitiv va individual ta'lim doirasida talqin etiladi. Hissiy intellekt so'rovnomalari hissiy nazorat bilan bir qatorda ijtimoiy ko'nikmalarni ham, shaxsiy moslashuvchanlikni va yagona ruhiy holatni o'lchaydi.

Psixologiyada hissiy intellektning rivojlanishiga ikki xil qarash mavjud:

1) hissiy intellekt darajasini oshirish deyarli mumkin emas, chunki bu mahorat tug'madir. Biroq, o'rganish orqali hissiy bilimlarni olish nisbatan oson.

2) hissiy intellektni rivojlantirish kerak bo'lishi mumkin. Bu o'z vaqtida bolaning o'zini o'zi anglashi, aks ettirishi va munosabatlarni to'g'ri tashkil etishning muvaffaqiyatli rivojlanishiga yordam beradi;

Ko'pgina psixologlar qiziqish, umid va qayg'u, quvonch va qayg'u, g'azab, qo'rquv, tashvish kabi asosiy his-tuyg'ularni ajratib turadilar. Hissiy tajribalar, istisnosiz, foydalidir, ular odamlarning harakatlarini to'g'rilaydi, mavjudlikni hayot mazmuni bilan to'ldiradi. Tuyg'ular ham ijobiydan zararlarga o'zgarishi mumkin, bu his-tuyg'ular juda faol, noadekvat yoki keskinlashganda sodir bo'ladi.

Hissiy intellekt fenomeni butun dunyo bo'ylab ko'plab olimlar tomonidan tan olinadi. Hissiy intellektning tarkibiy qismlarini shakllantirish zarurati ham shubhasizdir, bu esa o'z navbatida shaxsning individual rivojlanishiga va kasbiy o'sishiga yordam beradi va uning hayotidan qoniqishga katta ta'sir qiladi.

Natijalar va muhokamalar. E.V. Lyusin tomonidan ishlab chiqilgan "Emotsional intellekt" testi 4 asosiy subshkaladan iborat:

1. O'z hissiyotlarini anglash
2. Boshqalar hissiyotlarini anglash
3. O'z hissiyotlarini boshqarish
4. Boshqalar hissiyotlariga ta'sir ko'rsatish

Bu test odatda Likert shkalasi asosida (1–4 yoki 1–5 ballik baholash) tuziladi va umumiy balldan tashqari har bir subshkala uchun alohida ko'rsatkichlar hisoblab chiqiladi.

O'tkazilgan tadqiqotning Deskriptiv statistika (umumiy tasnif)

1-jadval

Ko'rsatkich	O'rtacha (Mean)	Standart og'ish (SD)
O'zini anglash	16.85	3.42
Boshqani anglash	17.24	3.65
O'zini boshqarish	15.90	3.12
Ta'sir o'tkazish	14.55	3.08
Umumiy EI	64.54	8.67

O'tkazilgan tadqiqotning jins bo'yicha t-test natijasi

2-jadval

Subshkala	t-qiyamati	p-qiyamati (Sig. 2-tailed)	Natija
O'z hissini anglash	2.35	0.021	Ayollar ustun
Boshqani anglash	1.89	0.061	Farq yo'q ($p > 0.05$)
O'zini boshqarish	2.70	0.008	Ayollar ustun
Ta'sir o'tkazish	1.45	0.149	Farq yo'q
Umumiy EI	2.51	0.013	Ayollar ustun

$P < 0.05$ bo'lsa, statistik jihatdan muhim farq mavjud. Demak, ayol talabalar EI ning ayrim komponentlarida (masalan, o'zini anglash va boshqarish) yuqori ko'rsatkichlarga ega.

O'tkazilgan tadqiqotning Korelyatsion tahlil

3-jadval

Ko'rsatkichlar jufti	r-qiyamati	p-qiyamati
O'zini anglash ~ O'zini boshqarish	0.62	0.000
Boshqani anglash ~ Ta'sir qilish	0.57	0.000
Umumiy EI ~ Subscale 1	0.79	0.000

Kuchli ijobiy korrelyatsiyalar mavjud, bu esa EI komponentlarining o'zaro uyg'un rivojlanishini ko'rsatadi. Talabalarda hissiy intellektning umumiy darajasi o'rtacha ko'rsatkichni tashkil etdi, bu esa shuni anglatadiki, ko'pchilik talabalarda EI tarkibiy qismlari (o'zini anglash, boshqarish, empatiya, kommunikatsiya va motivatsiya) rivojlanish bosqichida bo'lib, uni yanada chuqurlashtirish va mustahkamlash zarur. Gender omili hissiy intellekt darajasida muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, qiz talabalar yigitlarga nisbatan EI ning ayrim komponentlarida (ayniqsa, empatiya, o'zini anglash va boshqarishda) sezilarli darajada yuqoriroq natijalarni namoyon etdilar. Bu biologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Gumanitar yo'nalish talabalari texnik yo'nalishdagilarga qaraganda hissiy-intellektual jihatdan ijtimoiy va kommunikativ ko'nikmalarda ustunlik qiladi. Bu holat ularning o'quv

dasturlarida muloqot va ijtimoiy faoliyatga ko'proq urg'u berilishi bilan bog'liq. Talabalar o'qish bosqichiga qarab EI darajasida ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Ayniqsa, yuqori kurs (3-4 kurs) talabalarida o'zini anglash va boshqarish darajasi nisbatan yuqoriroq ekani aniqlangan. Bu esa EI vaqt o'tishi bilan tajriba va o'rganish orqali shakllanishini ko'rsatadi. EI komponentlari o'zaro bog'liqlikda shakllanadi. Korelyatsion tahlillar shuni ko'rsatdiki, EI komponentlari (masalan, o'zini anglash bilan boshqarish) o'zaro mustahkam bog'langan. Bu esa EI ni yaxlit psixologik tizim sifatida qarash zarurligini bildiradi.

Xulosa. Hissiy intellektning rivojlanishi talabalarning shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyatlari uchun muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot davomida EI yuqori bo'lgan talabalar ijtimoiy faollikda, o'quv motivatsiyasida va stressga bardoshlilikda ancha yuqori natijalarni ko'rsatdilar. SPSS orqali o'tkazilgan statistik tahlillar tadqiqot natijalarining ishonchliligini tasdiqladi. T-test va korelyatsion tahlillar orqali aniqlangan farq va bog'liqliklar ilmiy asoslangan, xolis va matematik jihatdan dalillangan.

Talabalarda EI ni rivojlantirish bo'yicha maxsus psixologik treninglar, mashg'ulotlar va tarbiyaviy ishlar tashkil etilishi lozim. Ayniqsa, stressni boshqarish, empatiyani rivojlantirish va kommunikativ kompetensiyalarni oshirishga qaratilgan faoliyatlar samarali bo'ladi. Hissiy intellektni baholash va rivojlantirish oliy ta'lim tizimida psixologik xizmat faoliyatining ajralmas qismi sifatida yo'lga qo'yilishi lozim. Bu, o'z navbatida, talabalarni shaxsiy barqarorlik, ijtimoiy moslashuvchanlik va psixologik salomatlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Goleman D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ.
2. Salovey P., Mayer J.D. (1990). Emotional Intelligence. Imagination, Cognition and Personality.
3. Lyusin E.V. (2006). The ability to understand emotions as the most important component of emotional intelligence.
4. Musurmonova O. (2015). Hissiy madaniyat psixologiyasi. T.: Fan.
5. Bar-On R. (2002). The Bar-On Emotional Quotient Inventory.
6. Boltaboeva D., Yusupov M. (2020). Yoshlar psixologik rivojida EI o'rni. – Ilmiy maqola.
7. Мухаммедова Д.Г., Сойимназаров Н.Б. Психологические особенности развития эмоционального интеллекта. // Inter education & global study. 2024. №9. С. 431-438.

Kabulova Saboxat Baxadirovna
Ma'mun Universiteti "Psixologiya va sport" kafedrası v.b.dotsenti PhD.,
Email saboxatbaxodirovna@gmail.com

IJTIMOY MANFAATLAR – KASBIY SULOLA BARQARORLIGINI TA'MINLASH KASB TANLASH OMILI SIFATIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada shaxsning ijtimoiy manfaaatlar shakllanishi va kasbiy sulolaning yuzaga kelishida psixologik omillarning roli o'rganilgan. Oila muhitining, motivatsiyaning, shaxsiy xususiyatlarning va ijtimoiy-madaniy omillarning ushbu jarayonlardagi ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari, kasbiy yo'nalishning avloddan-avlodga o'tishida ijtimoiy manfaatlarning ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy sulola, ijtimoiy manfaaatlar indeksi, kasb tanlash, kasbiy motivatsiya, psixologik omillar, shaxsni ijtimoiylashtirish.

Аннотация: В данной статье исследуется роль психологических факторов в формировании социальных интересов личности и возникновении профессиональных династий. Проанализировано влияние семейной среды, мотивации, личностных характеристик и социокультурных факторов на эти процессы. Результаты исследования показывают, что социальные интересы играют важную роль в передаче профессиональной направленности из поколения в поколение.

Ключевые слова: профессиональная династия, индекс социальных интересов, выбор профессии, профессиональная мотивация, психологические факторы, социализация личности.

Abstract: This article explores the role of psychological factors in the formation of an individual's social interests and the emergence of professional dynasties. It analyzes the impact of family environment, motivation, personality traits, and socio-cultural factors in these processes. The research findings indicate that social interests play a significant role in the intergenerational transmission of professional orientation.

Keywords: professional dynasty, social interest index, career choice, professional motivation, psychological factors, socialization of the individual.

Kirish. Psixologik tadqiqotlardan ma'lumki, kasbning ijtimoiy maqsadga muvofiqligi, uning jamiyat uchun qanchalik foydaliligi, odamlar tomonidan u qanday qabul qilinishi bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan ham olimlar, barcha kasblarni quyidagi uchta toifaga bo'lishadi:

1) Ijtimoiy ma'qul kasblar. Bunga ko'pchilik uchun yaxshi tanish va tushunarli, eskidan ma'lum bo'lgan, keng tarqalgan kasblar kiradi. Odatda o'smirlar va ularning ota-onalari kasb tanlashni shu guruhdagi kasblar orasidan amalga oshirishadi. Masalan: o'qituvchi, shifokor, huquqshunos, iqtisodchi va boshqalar.

2) Ijtimoiy befarq kasblar. Bunga mazkur jamiyatda, hududda ilgari ma'lum bo'lmagan yoki uchramagan, kamyob, yangi, ko'pincha zamonaviy kasblar kiradi. Masalan: dizayner, reklama agenti, birja brokeri, musiqa asboblarini so'zlovchi, kinolog, axborot tarmoqlari dasturchisi, kosmetika vrachi va boshqalar. Qiziqishlar nuqtai nazaridan olib qaraganda bu toifa kasblarga odamlar, ba'zan bir muncha ehtiyotkorlik bilan qarashsa-da, odatda ijtimoiy fikrning bunday kasblarga nisbatan munosabati salbiy bo'lmaydi.

3) Ijtimoiy noma'qul kasblar. Bunga odatda jamiyatda ijtimoiy fikr tomonidan ishonchsizlik bilan qaraladigan yoki ochiqdan-ochiq jamiyat tomonidan qabul qilinmaydigan kasblar kiradi. Masalan: dallollik, qimorbozlik, turli shakldagi chayqovchiliklar, sudxo'rlik, qalbaki rasmlar va hujjatlar tayyorlash, folbinlik va boshqalar. Bunday toifadagi kasblarning ko'pchiligi jamiyat tomonidan ma'muriy va huquqiy ta'qib etiladi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Jamiyat a'zolari tomonidan ijtimoiy ma'qul kasb sifatida e'tirof etilgan har ikkala kasb sohiblari, ya'ni o'qituvchilar (bo'lajak o'qituvchilar)

va shifokorlar (bo'lajak shifokorlar) ning ta'kidlashlaricha, tanlagan kasblarining o'ziga xos xususiyatlari «kasbning foydali, yaxshi va ko'rkam tomonlari» va «kasbning zararli tomonlari va qiyinchiliklari» kabi 2 jihat orqali aniqlanadi. Izlanishlarimizdan ma'lum bo'lishicha, hozirda qishloq hududlarida istiqomat qilayotgan sulola o'qituvchilar oilasining aksariyat qismi yo «matematiklar», yo «tarixchilar» sanalishadi. Ijtimoiy so'rovlar orqali buning asosiy sababi o'rganilganda, ta'lim bozorida bugungi kunda yuqoridagi ikkita kasb sohiblariga talab yuqoriligi aniqlandi.

Olimlar shaxsning professional mahorati undagi faoliyat motivlariga bog'liq bo'lgani uchun ham erkak va ayollarni mehnat motivatsiyasiga ko'ra: dominant, situativ, suggestiv kabi 3 ta tipga farqlashadi. Faqat suggestiv tiplilar kasbiy ustanovkalarni shakllantirish jarayonida, odatda, o'zlarini qurshab turgan muhit, ya'ni qarindosh-urug'lar va oila an'analari kabi omillarga asosiy e'tiborini qaratishadi. Aslida har bir tipologiya kasbiy faoliyatda o'ziga xoslikni namoyon etsa-da, bizningcha, shaxs uchun eng muhimi – bu o'sha kasb atrofidagi qadriyatlar, oila a'zolarining kasbiy o'sishi va jamiyatdagi o'rniga munosabatidir.

Xususan, oliy ta'lim muassasalariga o'qishga kirishni xohlovchi yoshlar maktab (litsey)da tahsil olayotgan davridayoq, asosan, 2 ta fan (matematika, tarix)dan qo'shimcha tayyorgarlik (repetitor) olishga ehtiyoji borligini e'tirof etishmoqda. Ijtimoiy fikr tomonidan e'tirof etilib, prestij sanalayotgan yuqori mavqeli oliy o'quv yurtlariga o'qishga kirishda tarix va matematika fanlarining roli o'zgacha amaliy ahamiyat kasb etgan. Shu jihatdan ham tarixchi yoki matematik muallimning farzandi o'z oldiga yoshligidanoq «ota kasb»ni egallashga nisbatan ustanovkani to'g'ri qo'yib, kelajakda yaxshi mutaxassis yoki «ota kasb»ning munosib vorisi bo'lishga harakat qilishmoqda va shu bilan bir qatorda sohaning qo'shimcha daromad manbaaai borligini ham alohida e'tirof etishmoqda.

Shuningdek, kasb tanlashga munosabat motivatsiyasini tadqiq etar ekanmiz yoshlar orasida kimyo, fizika kabi sohalarga qiziqishning kamayib borayotganligini guvohi bo'lish mumkin. Buning asosiy sababi sifatida esa ushbu soha vakillari (kimyo, fizika o'qituvchilari)ga mehnat bozorida talabning kamligi, ya'ni yoshlarning fikricha, qishloq maktabida bitta kimyo, bitta fizika o'qituvchisi yetarli. Shu bois ham kelajakda ishga joylashish muammosidan cho'chigan ayrim toifa yoshlarimiz, yuqoridagi fan sohalariga nisbatan yuksak darajadagi iqtidori bo'lishiga qaramay, boshqa (ayrim hollarda o'zlari umuman tushunmaydigan) sohalarni tanlashga majbur bo'lishmoqda. Lekin, shifokorlar sulolasiga mansub oilalarda kamol topayotgan yoshlarning fikri, buning aksidir.

Ammo so'nggi yillarda xorijiy tillarni o'rganish, til sertifikatiga ega bo'lgan yoshlarga berilayotgan imtiyozlar sabab, yuqoridagi kasb egalari (asosan o'qituvchilar) o'z farzandlarini o'zlarini yo'nalishida emas, balki til sohasida ustozlikni tanlashga yo'naltirishmoqda.

Ijtimoiy-maishiy sohada shakllanuvchi va shaxsning ijtimoiyotga munosabatini, uning ijtimoiy faolligi xususiyatini belgilovchi manfaatlar turi – bu ijtimoiy manfaatdir [88; 126-bet]. Kris Sent-Jon va M.S. Dentonlar [187] tomonidan 1995-yilda o'tkazilgan tadqiqotda qayd etilishicha, «ijtimoiy manfaat»ni empirik tarzda o'lchash mumkin bo'lgan tushuncha sifatida tasavvur qilish unchalik qiyin emas. Biroq, bu yerda ayrim bahstalar jihatlarini albatta e'tibordan chetga qoldirish mumkin emas. Xususan, 1970-yillar boshida, o'z-o'zidan boshqariladigan bir qator «ijtimoiy manfaat»lar ko'rsatkichlarini o'lchovchi mezonlar ishlab chiqilgan:

1) Ijtimoiy manfaatlar indeksi (Social Interest Index – bundan keyin matnda – SII; mualliflari: Greever, Tseng, va Friedland, 1973);

2) Sullimanning ijtimoiy manfaat shkalasi (Sulliman Scale of Social Interest – bundan keyin matnda – SSSI; muallifi: Sulliman, 1973);

3) Ijtimoiy manfaatlar shkalasi (Social Interest Scale – bundan keyin matnda – SIS; muallif: Crandall, 1975).

Jr.C.E. Watkins (Uotkins) ma'lumotlariga ko'ra, 1981–1991-yillar oralig'ida matbuotda 38 ta maqola e'lon qilingan bo'lib, ular kontekstida 45 ga yaqin «ijtimoiy manfaat»lar bo'yicha tadqiqotlar o'tkazilgan. Ulardan faqat bitta tadqiqotda «SSSI»dan, yana ikkitasida uni «SIS» bilan

birlashtirib tahlil qilingan. Ammo, so'nggi o'n yil ichida e'lon qilingan ishlarning deyarli barchasida «ijtimoiy manfaat»lar bo'yicha tadqiqotlar «SII» va «SSI»ni faqat o'zi va (yoki) birini to'ldirgan holda qo'llanilib kelinmoqda.

Shuning uchun, ushbu tadqiqot ishimizning maqsadiga muvofiq, ya'ni «ijtimoiy manfaat»lar kasbiy sulola barqarorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi va oilada bo'lajak professional shaxsni tarbiyalashga yordam beruvchi omili ekanligini tasdiqlash uchun, avvalo «SSI»ning konstruksiya (oilaviy shajara va (yoki) kasbiy sulola) bilan bog'liqligini isbotlovchi dalillarni tekshirishga to'g'ri keladi. Shu bois ham tadqiqotning ilk bosqichidayoq quyidagi bog'liqliklarni:

- empatiya, ijtimoiy aloqa, baxt, hamkorlik va narsisizmning «SSI» tomonidan o'lchanadigan «ijtimoiy manfaat»larga mos kelishi o'zaro munosabatlar orqali ko'rsatishga;

- barqarorlikni ta'minlash va professional shaxsni dastavval oilada tarbiyalashni tushuntiruvchi beruvchi omillarni «SSI» kontekstidagi konstruktiv nazariyaga muvofiq analitik dalillashga harakat qildik.

Mazkur «SSI» metodikasi 50 ta shkaladan tashkil topgan bo'lib, u o'z-o'zidan boshqariladigan o'lchov hisoblanadi. Ushbu shkalalar ellikta tasdiq (bayonet)dan iborat. Respondent har bir tasdiqni diqqat bilan o'qib, u o'ziga nisbatan «asosan to'g'ri –menga muvofiq keladi» yoki o'ziga nisbatan «men uchun noto'g'ri – odatda yolg'on» ekanligini baholaydi. Agar bayonot asosan to'g'ri va respondentga muvofiq kelsa, ushbu bayonotning chap tomonidagi bo'sh joyga «1» raqamini qo'yadi. Agar bayonotni respondent o'zi uchun noto'g'ri yoki odatda yolg'on hisoblasa, ushbu bayonotning chap tomonidagi bo'sh joyga «2» raqamini qayd etadi. [82]

Respondentlar berilgan tasdiqlarga «to'g'ri-yolg'on» shakli orqali javob berishdi. Masalan, «Odamlar qaysi davlatda yashashidan qat'i nazar, hamma teng va qadrlidir», «Bu dunyo yashash uchun eng ajoyib joy» va «Odamlar ko'p hollarda men bilan hamkorlik qilishadi» kabi shkalalardagi tasdiqlarni ifodalovchi «yuqori ballar» yuqori ijtimoiy qiziqishni ifodalagan bo'lsa, «past ballar» past ijtimoiy qiziqishni ko'rsatdi. Eng so'nggida barcha tasdiqlar javoblari «SSI» bo'yicha yagona ball (indeks) berish uchun umumlashtirildi.

Bizgacha o'tkazilgan tadqiqotlarda (masalan, Kris Sent-Jon va M.S. Dentonlar [187]) izlanishlar natijalari quyidagi 9 ta shkala:

1-shkala «Sullimanning ijtimoiy manfaatlar shkalasi – SSSI»

2-shkala «Shaxslararo reaktivlik indeksi – IRI»;

3-shkala «Berkmanning ijtimoiy tarmoqlar indeksi – BSNI»;

4-shkala «Qovushgan qo'llar testi – PHT»;

5-shkala «Ijtimoiy faollik o'lchovi – SAM»;

6-shkala «Oksford baxt so'rovnomasi – OHI»;

7-shkala «Hamkorlik shkalasi – CS»;

8-shkala «Narsisistik shaxsiyat ko'rsatkichlari – NPI»;

9-shkala «Marlou-Kraun bo'yicha ijtimoiy istak indeksi – M-C SDS» orqali psixologik tahlil qilingan.

Bunda «SSI» uchun ballarning mumkin bo'lgan diapazoni 50 dan 100 gacha; «IRI» ballari diapazoni «fantaziya, kelajakka barpo qilish, o'zga shaxsga nisbatan empatik tashvish va shaxsiy tashvish shkalalarii bo'yicha 7 dan 35 gacha; «BSNI» ballari oralig'i esa yaqin do'stlar soni, yaqin qarindoshlar soni va oyiga kamida bir marta borib ko'rilgan yaqin do'stlar va qarindoshlar soni uchun 1 dan 5 gacha; «Baxt» darajasi 1 dan 6 gacha; «PHT» ballari 26 dan 131 gacha; «SAM» ballari 21 dan 40 gacha; «CS» ballari 3 Fanda ijtimoiy qiziqishni indeksini o'lchash uchun turli usullar qo'llaniladi. Bizning dasturimiz konsepsiyasiga J.E. Crandell tomonidan ishlab chiqilgan «Ijtimoiy manfaatlar indeksi» [23; 187–195-betlar] metodikasini psixologik nuqtai nazardan eng munosib deb baholash mumkin. «Ijtimoiy manfaatlar indeksi» (Social Interest Index) metodikasi dastlab J.E. Crandell tomonidan tanlangan 90 ta shaxs sifatlarining har birini ijtimoiy tuyg'u va (yoki) xatti-harakatlar bilan bog'liqlik darajasi to'g'risidagi ma'lumotlarni aniqlashga bag'ishlangan. 6 dan 180 gacha; «OHI» ballari 0 dan 116 gacha; «NPI» ballari 54 dan 108 gacha va «MC SDS» ballar 33 dan 66 gacha bo'lgan ko'lamda interpretatsiya qilingan.

Natijalar va ularning tahlili

Biz tadqiqotimizda “SSSI” metodikasi bo'yicha umumiy ballar oralig'ini 50 dan 100 gacha saqlagan holda, natijalarni uchta shkala asosida tahlil qildik. Har bir shkala faoliyat darajasiga qarab, to'rtta mezon (shaxs tipi) doirasida baholandi. Xususan:

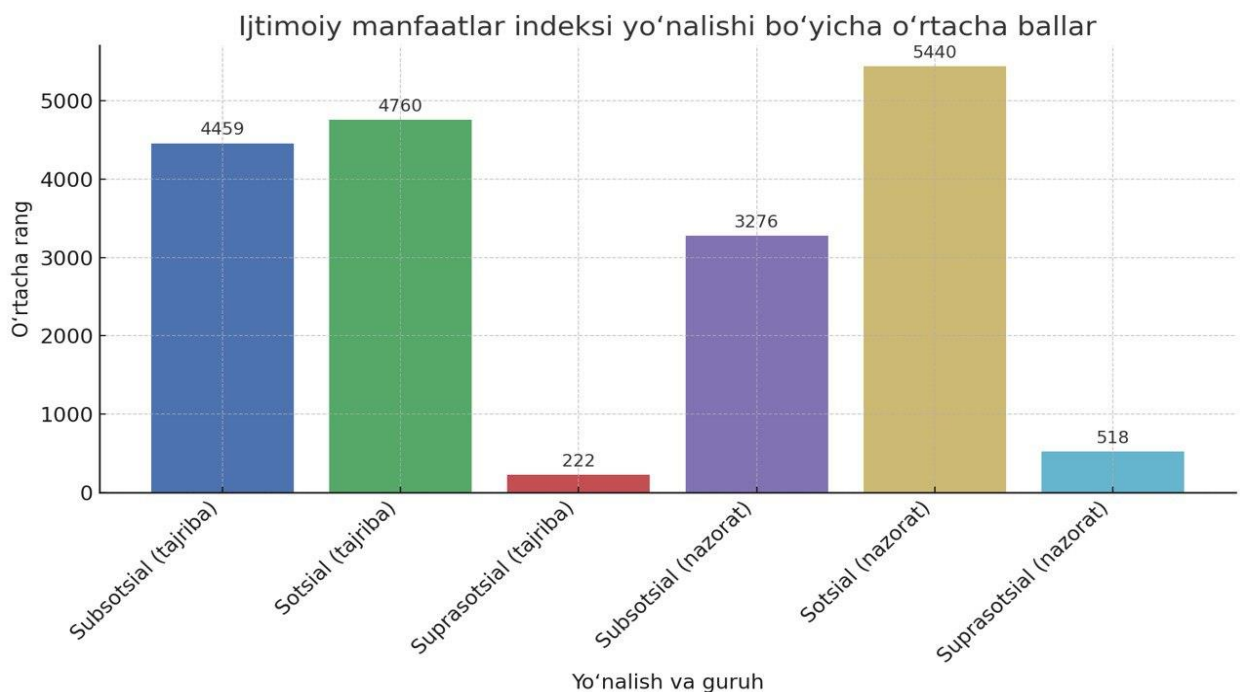
1. Subsotsial obyektlarga yo'naltirilganlik indeksi;
2. Sotsial obyektlarga yo'naltirilganlik indeksi;
3. Suprasotsial obyektlarga yo'naltirilganlik indeksi aniqlandi.

Ammo biz ushbu metodikani o'z tadqiqotimizda kengaytirgan holda, 108 nafar “tajriba guruhi” respondentlari asosida tahlil olib bordik. Ushbu respondentlar kasbiy sulolaning 3- yoki 4-avlod vakillari bo'lib, biz ularning “ota kasbi”ga yo'nalganligi qaysi omillar ta'sirida subsotsial xarakter kasb etishini va oilaviy sulolaning shaxsiy professionallik shakllanishiga bo'lgan ta'siri sababli bu yo'nalishning sotsial tus olishini aniqlashga harakat qildik.

Tahlil natijalari ota yoki ona kasbini tanlamagan 107 nafar “nazorat guruhi” respondentlarining ko'rsatkichlari bilan solishtirildi (qarang:1-diagramma).

Ushbu yondashuv asosida, avvalambor “psixologik meros” va “nasliy meros” fenomenlarining 108 nafar ishtirokchiga, ularning ichki hissiy holati va genetik omillari asosida qanday ta'sir ko'rsatishi o'rganildi. Shundan so'ng, mashhur kasblar – o'qituvchi va (yoki) shifokor tanloviga olib keluvchi yo'nalishlarda maskulinlik va femininlik stereotiplarining integratsiyalashuvi natijasida yuzaga kelgan “inson-inson” tipidagi kasb tanlashdagi dihotomik (qarama-qarshi) psixologik xususiyatlar ustuvorligi aniqlandi.

Kasbiy sulola barqarorligini ta'minlash va oilada professional shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladigan ijtimoiy manfaatlar indeksi ko'rsatkichi (n=215)

Tadqiqot ishimizda biz tajriba guruhi (ya'ni 3- va 4-avlod kasbiy sulola vakillari) hamda nazorat guruhi respondentlarining “ijtimoiy manfaat” jarayonini uch turdagi obyektlarga yo'naltirilganlik kontekstida tahlil qildik.

Tajriba guruhidagi respondentlarning 45,37 foizi, nazorat guruhidagilarning esa 33,64 foizi ijtimoiy manfaatlar indeksining yo'nalishi bo'yicha subsotsial obyektlarga yo'naltirilgan. Bu toifadagi manfaatlar, odatda, jonsiz narsalar, holatlar yoki ish faoliyatiga (masalan, fan, san'at va h.k.) bo'lgan munosabatlarda namoyon bo'ladi. Ushbu qiziqishlar, odatda, shaxsning “men”i bilan bevosita bog'liq emas. Misol uchun, sulola vakilining ichki tuyg'usi yoki genetik asosidan kelib

chiqqan holda shakllanadigan bunday qiziqish, uning shajarasining kelajak avlodlari psixik taraqqiyotiga psixogenetik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Biroq, bu manfaatlar shaxsning shajara istiqboli yo'lida faol hissa qo'shish salohiyatiga ta'sir qiladi. Aynan mana shu sababli, uning sotsial obyektlarga bo'lgan munosabatlari darajasi muhim omil hisoblanadi.

Tajribadagi respondentlarning 51,85 foizi, nazorat guruhidagilarning esa 59,81 foizi ijtimoiy manfaat indeksining sotsial obyektlarga yo'naltirilganligini ko'rsatgan. Bunday obyektlarga insoniyat, hayvonot olami, o'simliklar va boshqa tirik mavjudotlar kiradi. Ijtimoiy manfaat bu yerda shaxsning hayotni qadrlashi, shajarasining tarixiy-genezasiga hurmati, shuningdek, ajdodlari (sulola asoschilari) nuqtai nazarini qabul qilishga tayyorligi orqali namoyon bo'ladi. E'tiborlisi, shaxsda haqiqiy ijtimoiy obyektlarga (masalan, shajara a'zolari) bo'lgan qiziqish, subsotsial obyektlarga (masalan, "ota kasb"ga) nisbatan keyinroq yuzaga keladi. Bu esa ijtimoiy manfaat shakllanishining sezgir davrlari va bosqichlari mavjudligini ko'rsatadi.

Shuningdek, tajriba guruhining 2,78 foizi, nazorat guruhining esa 6,54 foizi suprasotsial obyektlarga yo'naltirilganligini bildirdi. Ushbu manfaatlar insonda nafaqat jonsiz va jonli obyektlarga, balki butun koinot, ruhiy-botiniy ilm-fan va yashirin hodisalarga bo'lgan ichki ehtiyoj, ma'naviy izlanishlar orqali ifodalanadi. Masalan, shaxs o'z ijtimoiy manfaatini to'laqonli tarzda ijtimoiy-diniy shajaraga yo'naltirib, o'zini ajdodlari bilan botinan va zohiran bir deb bilishi mumkin.

Umumiy holda, TG (N=4485,98; $r < 0,001$) va NG (N=4452,61; $r < 0,001$) guruhlariga mansub respondentlarning ijtimoiy manfaat indekslari bir-biriga juda yaqin bo'lib, ular o'xshash yo'naltirilganlikni namoyon etgan. Bu holatdan kelib chiqib, farzandning shaxs sifatida shakllanishi va rivojlanishida, eng avvalo, ota-onaning gumanistik tarbiya uslubi hal qiluvchi rol o'ynaydi degan xulosa qilish mumkin (1-diagrammaga qarang).

Shuningdek, tajriba guruhidagi kasbiy sulola davomchilari bo'lgan ayol-o'qituvchilarning (shu jumladan, bo'lajak o'qituvchilarning) ijtimoiy manfaatdorlik ko'rsatkichi, ayni guruhdagi erkaklarga qaraganda pastroq. Biroq erkak shifokorlar (shu jumladan, bo'lajak shifokorlar)ning ko'rsatkichi esa shu guruhdagi ayollar ko'rsatkichidan yuqori bo'lgan.

Kasbiy sulola vakili bo'lmagan, ya'ni "ota kasb"ni tanlamagan nazorat guruhidagi ayol farzandlar orasida esa holat biroz boshqacha. Boshqa kasbni tanlagan erkak o'qituvchi farzandlarda bu ko'rsatkich yuqori bo'lib, yuqoridagi holatning aksi kuzatilgan. Ushbu farqlar statistik jihatdan ahamiyatli bo'lib, $p = 0,032$ darajada ishonchli natijalar qayd etildi.

1-jadval.

Tajriba va nazorat guruhlari respondentlarning ijtimoiy manfaatlar indeksi ko'rsatkichi bo'yicha gender farqlanishlari (n=215)

Respondentlar guruhi toifasi	Respondentlar jinsi/kasbi	M	σ	N
Tajriba guruhi	Erkak-shifokorlar (sh.j. bo'lajak shifokorlar)	58,53	29,328	26
	Erkak-o'qituvchilar (sh.j. bo'lajak o'qituvchilar)	51,47	39,132	23
	Ayol-shifokorlar (sh.j. bo'lajak shifokorlar)	49,20	48,306	28
	Ayol-o'qituvchilar (sh.j. bo'lajak o'qituvchilar)	58,47	35,758	31
Nazorat guruhi	O'zga kasbni tanlagan shifokor farzandlari (erkaklar)	47,87	48,955	22
	O'zga kasbni tanlagan o'qituvchi farzandlari (erkaklar)	48,07	48,738	34

	O'zga kasbni tanlagan shifokor farzandlari (ayollar)	51,47	39,132	19
	O'zga kasbni tanlagan o'qituvchi farzandlari (ayollar)	45,93	39,129	32

Umuman olganda, tadqiqot ishimizda «nasabnoma-modeli»dagi kasbiy sulola vakili bo'lgan «TG» dagi erkak o'qituvchilar va shifokorlarning «NG» dagi o'zga kasbni tanlagan qiz farzandlarini ijtimoiy qiziqishlari va o'zlarini ro'yobga chiqarish ehtiyojlari aynan bir xil o'xshashligi aniqlandi. Shuningdek, kasbiy sulola vakili bo'lgan «TG» dagi shifokor ayollar va «ota kasb»ni tanlamagan «NG» dagi erkaklarning ijtimoiy manfaatlari, odatda, kutilmalar darajasidan yuqori ekanligi kuzatildi (1-jadvalga qarang). Fikrimizcha, bunday yuqori darajadagi ijtimoiy manfaat, hozirgi vaqtda ustuvor sanalayotgan ijtimoiy intellekt va psixologik yetuklikning ushbu toifa sinaluvchilar psixikasida barqaror rivojlanlanganligi hisobiga shakllangan.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kasbiy sulola vakillari (tajriba guruhi) hamda kasbiy sulola vakili bo'lmaganlar (nazorat guruhi) o'rtasida ijtimoiy manfaatlarning yo'nalishida muayyan farqlar mavjud. Har ikki guruhda ham ijtimoiy manfaatlarning asosiy qismi ijtimoiy obyektlarga yo'naltirilgan bo'lsa-da, subsotsial va suprasotsial obyektlarga yo'naltirilgan manfaatlarda sezilarli tafovutlar kuzatildi.

Xususan, kasbiy sulola vakillarining ijtimoiy manfaatlari ko'proq subsotsial obyektlar (fan, san'at, kasbiy faoliyat kabi)ga yo'налgan bo'lib, bu ularning nasliy meros, genetik asos va sulolaviy qadriyatlar bilan bog'liq ichki motivatsiyasi mavjudligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, nazorat guruhidagi respondentlar orasida ijtimoiy manfaatlarning suprasotsial obyektlarga (koinot, mavjudotlar, diniy-ruhiy tizimlar) yo'naltirilganligi yuqoriroq ko'rsatkichni tashkil etdi.

Tadqiqot ijtimoiy manfaatlarning shakllanishida shaxsning oilaviy tarbiyasi, kasbiy sulolaga mansubligi va gender omillari muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Ayniqsa, kasbiy sulola vakili bo'lgan ayol-o'qituvchilarning ijtimoiy manfaatdorlik darajasi yuqori bo'lib, bu ularning gumonistik qadriyatlarga asoslangan tarbiya usullarini qamrab olishiga bog'liq bo'lishi mumkin.

Shuningdek, «ota-kasb» davomchiligi bilan bog'liq bo'lgan shaxslarning shajaraning tarixiy-genezisini qadrlash, kasbni nafaqat moddiy manbaa, balki ijtimoiy-ma'naviy meros sifatida qabul qilishga intilishi aniqlangan. Natijada, ijtimoiy manfaatlarning shakllanishida faqat tashqi omillar emas, balki ichki psixogenetik omillar ham muhim ahamiyatga ega ekani tasdiqlandi.

Ushbu natijalar, kelgusida kasb tanlashda sulolaviy omillarni inobatga olish, ijtimoiy manfaatlarning turli shakllanish bosqichlarini chuqur o'rganish va gender farqlarini hisobga olgan holda ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqishda muhim metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Crandall, J.E. (1975). A scale for social interest. Journal of Individual Psychology, 31 (2), 187–195.
2. Crandall, J.E. (1981). Theory and measurement of social interest: Empirical tests of Alfred Adler's concept. New York, NY: Columbia University Press.
3. https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc277658/m2/1/high_res_d/1002725821-st%20john.pdf
4. Kabulova, S. B. (2024). A Person of Stereotypes of Masculinity and Femininity Impact on Professionalism: Theoretical-Practical Interpretation. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10876415>

Eshmanov Otabek Baxriddin o'g'li,
SamDU Amaliy psixologiya kafedrası o'qituvchisi,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

SHAXSDA STRESS HOLATI VA UNING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada insonning psixik sohasi uning ijtimoiy hayotining faol jarayonida asosiy o'rinni egallaydi va bunda aynan psixologik stress boshqaruv jarayonida muhim ahamiyatga ega. Psixologik stress shaxs psixikasida yuzaga kelayotgan jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, shaxs tomonidan o'zining murakkab ekstremal holatini o'ziga xos ko'rinishda aks ettirishdan iborat bo'lgan psixik holat bo'lib, vaziyatning favquloddaligi, insonning yuzaga kelgan vaziyatga munosabati va uning murakkabligini baholashi bilan belgilanadi.

Kalit so'z: Psixologik tanglik, tushkunlik, asabiylik, vahima, qo'rquv, hissiy tashvish va xovotir, charchoq, befarqlik, sabrsizlik, norozilik, aybdorlik va yolg'izlik hissi

Аннотация: В данной статье психическая сфера человека занимает центральное место в активном процессе его социальной жизни, и именно психологический стресс играет важную роль в процессе управления. Психологический стресс-это психическое состояние, неразрывно связанное с процессами, происходящими в психике индивида, заключающееся в отражении индивидом в его конкретном проявлении своей сложной крайности, определяемое срочностью ситуации, отношением человека к сложившейся ситуации и оценкой ее сложности.

Ключевое слово: Психологический стресс, депрессия, нервозность, паника, страх, эмоциональное беспокойство и беспокойство, усталость, апатия, нетерпение, неудовлетворенность, чувство вины и одиночества

Annotation: In this article, the psychic sphere of a person occupies a key place in the active process of his social life, and it is psychological stress that is important in this process of management. Psychological stress is inextricably linked with the processes occurring in the psyche of a person, a psychic state consisting in the reflection of his complex extreme state by a person in his own way, determined by the contingency of the situation, the person's attitude to the situation that has arisen and his assessment of its complexity.

Keyword: Psychological distress, depression, nervousness, panic, fear, emotional anxiety and hoarseness, fatigue, apathy, impatience, dissatisfaction, guilt and feelings of loneliness

Kirish. Insonning psixik sohasi uning ijtimoiy hayotining faol jarayonida asosiy o'rinni egallaydi va bunda aynan psixologik stress boshqaruv jarayonida muhim ahamiyatga ega. Psixologik stress shaxs psixikasida yuzaga kelayotgan jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, shaxs tomonidan o'zining murakkab ekstremal holatini o'ziga xos ko'rinishda aks ettirishdan iborat bo'lgan psixik holat bo'lib, vaziyatning favquloddaligi, insonning yuzaga kelgan vaziyatga munosabati va uning murakkabligini baholashi bilan belgilanadi. Vaziyatning kutilmaganda o'zgarishi, tayyorgarlikning yo'qligi, vaqtni yetishmasligi, ishning yuqori ahamiyatga ega ekanligi, shuningdek, topshiriq uchun shaxsiy mas'uliyat kabi holatlar psixologik stressga olib keluvchi vaziyatlar hisoblanadi [1].

K.V.Sudakovning yuqoridagi bildirgan fikrlari asosida aytish mumkinki, inson stress holatiga tushganda bir qator psixologik belgilar bo'lishi, vahima, qo'rquv, hissiy tashvish va xovotir, charchoq, befarqlik, asabiylashish, sabrsizlik, norozilik, aybdorlik va yolg'izlik hissi kabi holatlarni boshidan kechirishi mumkin. Shuningdek, shaxsning psixologik funksiyalarining o'zgarishi, tafakkurning sekinlashuvi, diqqatning beqarorligi, xotiraning pasayishi kabi holatlar stressni boshqarish va unga qarshi kurashishda to'sqinlik qilishi mumkin.

A.N.Amilina o'zining «Стресс и защита от стресса» nomli ilmiy asarida quyidagi fikrlarni bildiradi: «Psixologik stress muhim psixik holat sifatida individ tomonidan qiyin, ekstremal vaziyatlarni aks ettirish natijasida yuzaga kelgan holat hisoblanib, psixik aks ettirish faoliyat jarayoni bilan shartlanadi. Faoliyat jarayonida motivlar emosional kechinmalar bilan to'ldirilib,

psixik bosim holati paydo bo'lishi va kechishida muhim o'rin tutadi. Bu jarayon emosional bosim yoki emosional stress sifatida talqin qilinadi».

Shunga ko'ra, psixologik stress hissiy stress va axborot stressi kabi turlariga ajratiladi. Hissiy stress ijtimoiy, psixologik, kasbiy xarakterga ega bo'lgan ekstremal omillar ta'sirida yuzaga keluvchi kuchli psixofiziologik zo'riqish holati hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, hissiy stresslar insonlar ish faoliyatida, hayotiy munosabatlarda salbiy psixologik holatlarni keltirib chiqaradi. U insonda quvvat va shaxsiy resurslarining yo'qolishiga sabab bo'lishi va insonlarning hayotga qiziqishini pasaytirishi, atrofdagi insonlarga nisbatan negativ munosabatni shakllanishi oqibatida faqat salbiy tarafini ko'rishga olib kelishi mumkin. Aytish joizki, bunday holatlar shaxsda ish unumdorligining susayishi kuzatiladi, ishga bo'lgan xohishning pasayishi, uning o'ziga bo'lgan bahosi va ishonchning yo'qolishi, o'zidan qoniqmaslik hissining kuchayishi kabi holatlar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Axborot stressi axborot yuklamalarining haddan ziyod ortib ketishi bilan izohlanadi. Hozirgi kunda axborot o'ziga xos aylanib bormoqda, jamiyatda bunda axborot asosiy rol ni bajarmoqda. Keng ko'lamga axborot almashish muhim jarayonga aylandi. Axborot oqimining ko'pligi, ularning hammasini qabul qilish esa o'z navbatida inson psixikasini zo'riqtirishi va stressga olib kelishi ehtimoli yuqori bo'ladi [2].

L.A.Kitayev-Smik tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida quyidagi fikrlarni bildiradi: «Axborot stressini rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar ob'yektiv, sub'yektiv va ijtimoiy muhit ko'rinishlariga ajratiladi».

Yuqorida keltirib o'tilgan fikrlarga tayangan holda yoshlarni internet saytidan zarur axborotlarni olish, o'rganish va tahlil qilishga yo'naltirish, ommaviy axborot vositalari materiallarini o'qish, o'rganish va ularni amalda qo'llashda samarali foydalanishlari uchun ularning psixologik tayyorlash, ommaviy axborot vositalari materiallarini to'g'ri idrok etishlari uchun tushuntirish ishlarini olib borish hamda axborot manbaalariga nisbatan ijobiy yondashishni shakllantirishga oid tadbirlarni o'tkazish lozim.

E.P.Ilinning fikriga ko'ra, stresslarni shartli ravishda fiziologik va psixologik ko'rinishlariga ajratish mumkin, chunki fiziologik stressda doimo psixik elementlar mavjud bo'lsa, psixik stress esa fiziologik o'zgarishsiz kechmaydi.

S.A.Razumov o'zining ilmiy izlanishlari natijasida stressni to'rt guruhga ajratgan bo'lib, birinchidan, aktiv faoliyat stresslari – ekstremal, ish faoliyati, shaxs motivatsiyalari (bellashuvlar, tortishuvlar); ikkinchidan, baholash stressorlari – kelajak, hozirgi va o'tgan faoliyatni baholash, oldindagi faoliyatdan xavfsirash, o'tgan qiyinchiliklarni eslash; uchinchidan, faoliyatning nomuvofiqligi stressorlari – ajralish stresslari (oiladagi nizolar, ishdagi qiyinchiliklar), kundalik muloqot yoki faoliyatdan chegaralovchi kasallik, fiziologik nuqsonlar; to'rtinchidan, jismoniy va tabiiy stressorlar – jismoniy jarohatlar, qorong'ulik, qattiq ovoz, balandlik, issiqlik, zilzila va boshqalar.

Ko'pchilik psixologik olimlar o'z izlanishlariga asoslanib, stress holatini quyidagi belgilarini ko'rsatib o'tganlar: birinchidan, stressning somatik belgilari: yurak urishi, siqilish, ko'krak og'rish, ovqat hazm qilishdagi qiyinchilik, nafas olishning qiyinchiligi, ko'p terlash, oshqozon va ichak kasalliklari, qayd qilish, qaltirash, titrash, teridagi allergiya, hushdan ketish, gripp, eski kasallikni qaydishi, ich qotishi, tez-tez shamollash va boshqalar; ikkinchidan stressning emosional belgilari: kayfiyat o'zgarishi, xavotirlanish (tez-tez), tez jahl chiqishi, emosional zo'riqish, loqaydlik, asabiylashish, o'zini yordamsiz his qilish, o'ziga ishonch yo'qolishi, o'zini past baholash, diqqatning pasayishi; uchinchidan, stressning xulq-atvor belgilari: harakatning nomutanosibligi, zo'r berishning kuchayishi, yomon ishlash, chekish (tez-tez), ichkilikka zo'r berish, dorilarga bog'lanib qolish, ovqat ko'p yeyish yoki ishtahasizlik, uyqudagi muammolar, vaqtni yaxshi rejalashtira olmaslik, muomaladagi o'zgarishlar, yolg'izlikka intilish, ishlarni orqaga surish, o'ziga e'tibor bermaslik va to'rtinchidan, stressning kognitiv belgilari: diqqatning yo'nalganligini susayishi, diqqatni buzilishi, xotiraning pasayishi, reaksiyaning nazorat qilinmasligi, xatolarning ko'payishi, rejalashtirish qobiliyatining pasayishi va hokazolar.

S.A.Babanov o'zining «Professionalnoye faktori i stress» nomli maqolasida stressning hissiy so'nish sindromiga to'xtalib, quyidagi fikrlarni bildiradi: «Stress bilan bog'liq hissiy bosimning ortishi shaxsda xavotir, depressiya, hissiy so'nish sindromi, psixosomatik buzilishlarning namoyon bo'lishiga olib keladi. Hissiy so'nish sindromining rivojlanishida muhim bo'lgan uchta asosiy omillar bo'lib, birinchisi – shaxsiy omillar psixologik beqaror, introvert, fanatiklik kabi xususiyatlar bilan ifodalanadi. Ikkinchi omil –hissiy so'nishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi hamda mas'uliyat jarayoni hissiy so'nish sindromi rivojlanishini chegaralaydi. Mas'uliyatning noaniqligi esa ish yuklamasining ko'p emasligidan qat'iy nazar, mazkur omilning kuchayishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, jarayonda o'zaro hamkorlik, uyg'unlikni yo'qligi hamda nizolarning mavjudligi hissiy so'nish sindromi rivojlanishiga imkon beradi. Hissiy so'nishga sabab bo'luvchi uchinchi omil–tashkiliy omillar yuklamaning yuqoriligi, ijtimoiy yordam hamda rag'batlantirishni yetarli emasligi, faoliyatning bir xilligi va istiqbolning mavhumligi kabi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi»[3].

D.M.Gushin o'zining tadqiqot ishlarida stress – frustrativ holatlarni akmeologik profilaktika qilish ahamiyatini o'rgangan bo'lib, unda stress – frustrativ holatlarga barqarorlik, psixik bosim darajasi, shaxs xususiyatlari va frustrativ holatlar turiga bog'liq ekanligi haqida fikr yuritgan. Shuningdek, u turli ko'rinishdagi frustrativ vaziyatlarni ajratib ko'rsatgan: maqsadga erishish yoki ehtiyojni ta'minlashda kerakli vositaning yo'qligi, yaqin kishisini yo'qotish, nizo va boshqalar. Shu bilan birga, stressning frustrasion holati turli to'siqlar ko'rinishida bo'lishi mumkinligini ham ta'kidlaydi, ular passiv yoki aktiv tashqi qarshiliklar, passiv yoki aktiv ichki qarshiliklar. Stress – frustratsiyalar ta'sirida stress holatida kuchli reaksiya, moslashuvchan, nevrotik reaksiyalar, ya'ni xavotir, isterika, fobiya, depressiya, ipoxondriya, nevrosteniya kabi psixologik buzilishlarni kuzatish mumkin[4].

O.V.Lozgacheva o'zining dissertasion ishlarida talabalar kasbiy kamolotida stressga barqarorlikni shakllantirish borasida ilmiy izlanishlar o'tkazgan. O'zining tadqiqot ishi natijalariga asoslangan holda stressga barqarorlikning nazorat, adekvatlik darajasi, muloqot kompetentligi, axloqiy me'yori, psixik barqarorlik va hissiy qulaylik kabi xususiyatlar bilan aloqadorligini ta'kidlaydi. Shuningdek, u ilmiy tadqiqoti natijasida talabalarda stress barqarorligiga xavotir, o'zini baholash, muvaffaqiyatsizlikdan qochish, muloqot malakalarining rivojlanganligi ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishi haqida fikr bildiradi[5].

Aytish mumkinki, muallifning olg'a surgan konsepsiyasida stressga barqarorlik insonning kundalik hayotiy jarayonidagi ekstremal omillar ta'siriga moslashishning zaruriyat ekanligi bilan tasniflanadigan insonning murakkab xislati bo'lib, ularning faolligi organizm va shaxs psixikasining funksional holati ko'rsatkichlarida yuzaga kelishi nazarda tutiladi.

Nazarimizda, yuqorida keltirilgan stress belgilari insonning jismoniy va aqliy yuklamalarining me'yoridan oshishi favqulotda holatlarda, chorasiz qolganda, yechim topishga qiynalgan va hissiy zo'riqish vaqtida namoyon bo'ladi, bu esa inson oldiga katta muammolarni keltirib chiqaradi. Shu sababli, har bir inson stressni aniqlash va unga qarshi kurashish malakasini egallashi uchun psixologik bilimlardan xabardor bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Психоемоциональный стресс. Под ред. К.В.Судакова. М, 1992. 236 с.
2. Зинченко В.П., Моргунев Е.Б. Человек развивающийся./ Очерки российской психологии. М. 1994.-368 с.
3. Бабанов С.А. Профессиональные факторы и стресс: синдром эмоционального выгорания // Трудный пациент № 12, Том 7, 2009. с. 42-46.
4. Гушин Д.М. Акмеологическая профилактика стресс–фрустрационных состояний специалистов спецподразделений. Автореф. дис. кан. психол. наук. М.2013.
5. Лозгачева О.В. Формирование стрессоустойчивости на этапе профессионализации: дис. кан. психол. наук. Екатеринбург. 2004. 189-с.

Axmatova Guli Xurram qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM o'qituvchisi
E-mail: gilixurramovna@gmail.com

O'SMIR XULQ-ATVORIGA AKADEMIK BOSIMNING SALBIY PSIXOLOGIK TA'SIRI

Annotatsiya: O'smirlik davridagi xulq-atvor o'zgarishlari turli omillar bilan bog'liq bo'ladi. Murakkab davrda harakat, faoliyat olib borish oson emas va xulq-atvordagi o'zgarishlar ta'limga nisbatan ustunlik qilish ruhiy salomatlik bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan hayotning ko'plab jihatlaridan biridir. Ta'lim standartlari ko'tarilib, umidlar kuchayib borar ekan, akademik bosim va ruhiy salomatlik muammolari o'rtasida aniq bog'liqlik mavjud. O'smirlarning akademik bosimiga hissa qo'shadigan madaniy va ijtimoiy omillarning ta'siri tahlil qilindi. Ushbu maqolada o'smirlarda maktab bosimi va ruhiy farovonlik o'rtasidagi bog'liqlikning xulq-atvoriga ta'sirini muhokama qilindi.

Kalit so'zlar: O'smir, akademik bosim, madaniy omil, ijtimoiy omil, ruhiy salomatlik, mexanizm, oila, stress, maktab, muammoli xulq-atvor.

Аннотация: Изменения в поведении в подростковом возрасте будут связаны с множеством факторов. В сложные времена нелегко двигаться, заниматься деятельностью, а изменения в поведении – лишь один из многих аспектов жизни, в которых преобладание образования может вызвать проблемы с психическим здоровьем. По мере роста образовательных стандартов и роста ожиданий существует четкая связь между академическим давлением и проблемами психического здоровья. Было проанализировано влияние культурных и социальных факторов, способствующих академическому давлению на подростков. В этой статье обсуждалось влияние связи между школьным давлением и психическим благополучием на поведение подростков.

Ключевые слова: Подросток, академическое давление, культурный фактор, социальный фактор, психическое здоровье, механизм, семья, стресс, школа, проблемное поведение.

Annotation: Behavioral changes in adolescence will be associated with various factors. In a complex period, movement, activities are not easy to carry out, and changes in behavior prioritizing education is one of the many aspects of life that can cause mental health problems. As education standards rise and expectations rise, there is a clear link between academic pressure and mental health issues. The impact of cultural and social factors contributing to the academic pressure of adolescents has been analyzed. This article discussed the behavioral effects of the association between school pressure and mental well-being in adolescents.

Keywords: adolescent, academic pressure, cultural factor, social factor, mental health, mechanism, family, stress, school, problematic behavior.

Kirish. Salbiy ijtimoiy muammo sifatida o'smirlarning muammoli xulq-atvori nafaqat shaxslarning jismoniy va ruhiy salomatligi va ijtimoiy funktsiyalarining rivojlanishiga ta'sir qiladi, balki ijtimoiy totuvlik va barqarorlikka ham yordam bermaydi. Ushbu tadqiqot asosan o'smirlarning muammoli xulq-atvoriga akademik bosimning ta'sirini va ular va akademik bosim o'rtasidagi potentsial aloqani muhokama qiladi, o'z-o'zini nazorat qilish, ota-ona va bola mojarosi va subyektiv farovonlik kabi muammolarni o'rganadi.

O'smirlik davrida o'smirlar turli manbaalardan kelib chiqadigan tazyiqlarga duch kelishadi. Ularning har biri o'zlarining aqliy chidamliligiga o'ziga xos zo'riqish keltiradi. Standartlashtirilgan imtihonlardan tortib, kurs va uy vazifalarining tinimsiz talablarigacha, akademik manzara biroz jang maydoniga aylanadi. Ba'zi hollarda bosimning eng kuchli manbaalaridan biri ota-onalarning umidlaridan kelib chiqadi.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlarning muammoli xulq-atvori o'smirlar o'sib ulg'aygan paytda kutilgan jamiyatning odatdagi standartidan chetga chiqadigan xatti-harakatlarni anglatadi [1].

Salbiy ijtimoiy xulq-atvor sifatida, odatda, o'smirlarning jismoniy va ruhiy salomatligi va ijtimoiy funktsiyalarini rivojlanishini o'lchash uchun ishlatiladi. O'smirlarning muammoli xulq-atvorining o'ziga xos ko'rinishlariga noto'g'ri ta'lim munosabati, yomon shaxslararo munosabatlar va yomon turmush odatlari kiradi [6]. Tegishli tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning muammoli xulq-atvori doimiy bo'lib, bu kattalar ichish, zo'ravonlik va hatto jinoyat sodir etishga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin [8]. Bu nafaqat o'smirlarning xulq-atvori salomatligiga ta'sir qiladi, balki jamiyatning barkamol va barqaror rivojlanishiga ham xizmat qilmaydi. Aniqlanishicha, o'smirlarning muammoli xulq-atvoriga asosan shaxslar, oilalar, maktablar va jamiyat ta'sir qiladi va ota-ona va bola munosabatlarining nomutanosibligi, maktabdagi zo'ravonlik va ijtimoiy tartib bunga olib keladigan muhim omillardir. Ushbu tadqiqot o'smirlarning muammoli xulq-atvorini shakllantirish mexanizmini va ta'sir yo'lini shaxs, oila, maktab va jamiyatning to'rt darajasidan, tashqi muhit va ichki faoliyatdan boshlab, tizimli tenglamani modellashtirishgacha tekshirishga intiladi, bu o'smirlarning muammoli xatti-harakatlarini kamaytirish va ijobiy ijtimoiy funktsiyalarni rivojlantirishga yordam beradi.

O'smirlik quyidagi psixologik xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

1. Voyaga yetganlik tuyg'usining paydo bo'lishi va emansipatsiya reaksiyasi. V.V. Kovalyovning ta'kidlashicha, bu balog'atga yetish istagi, mustaqillik, o'zini kattalar vasiyligidan ozod qilish istagi, bolalarga tegishlilikini inkor etish. O'smir o'z huquqlarini kengaytirishga va unga nisbatan kattalarning huquqlarini cheklashga intiladi. Norozilik va itoatsizlik - bu o'smirning vositasidir kattalar bilan munosabatlarning oldingi turini o'zgartirishga intiladi.

2. Tengdoshlar bilan reaksiyalarni guruhlash. Tengdoshlar bilan muloqot o'smirlik davridagi yetakchi faoliyat bo'lib, o'quv faoliyati fonga o'tadi. Lichkoning so'zlariga ko'ra, teng huquqlilik va hamkorlik asosida tengdoshlar guruhiga qo'shilish hozirgi davrning eng muhim muammosi: o'rtoqlar bilan doimiy muloqot o'smirning ular orasida munosib o'rin egallash istagini keltirib chiqaradi va xatti-harakatlarning asosiy motivlaridan biridir faoliyat. Yigitlar guruhlarida muloqot qilishadi, ularning do'stligi juda hissiy, ko'plab tajribalarga to'la.

3. Qarama-qarshi jinsga qiziqishning paydo bo'lishi A.V. Matyuxinaning ta'kidlashicha, jismoniy va jinsiy rivojlanish o'smirda boshqa jinsga qiziqish uyg'otadi va shu bilan birga ularning tashqi ko'rinishiga e'tiborni oshiradi. Juda hissiy sevgi-do'stlik munosabatlari mavjud. Javobsiz hamdardlik ko'pincha juda kuchli his-tuyg'ularning manbaai bo'ladi.

4. O'z-o'zini anglashni rivojlantirish. O'smir shaxsining eng muhim xususiyati, L.S.Vigotskiy ta'kidlaganidek, aks ettirishning tez rivojlanishi va uning asosida o'z-o'zini anglashdir. Aynan shu yoshda shaxsning o'zini o'zi qadrlashga yo'naltirilganligi paydo bo'ladi. O'smirning intilish darajasi o'z-o'zini hurmat qilish xususiyatiga bog'liq. O'z-o'zini hurmat qilish o'smirning boshqa odamlar bilan muloqot qilish jarayonida paydo bo'ladi va shakllanadi. M.V.Gamezo, "Agar baholash adekvat bo'lsa, unda adekvat o'z-o'zini hurmat qilish shakllanadi, lekin agar o'smir kam baholansa yoki ortiqcha baholansa, u holda o'zini-o'zi qadrlashning yetarli emasligi shakllanadi" dedi.

Tadqiqotlar metodologiyasi. O'smirlarda akademik bosimni yengish mexanizmlari va qo'llab-quvvatlash tizimlari

O'smirlik davridagi akademik tazyiqlardan muvaffaqiyatli o'tish uchun yoshlarni samarali kurashish mexanizmlari bilan tanishtirish muhimdir. O'smirlarning stressga moslashish qobiliyatini oshirish juda muhimdir.

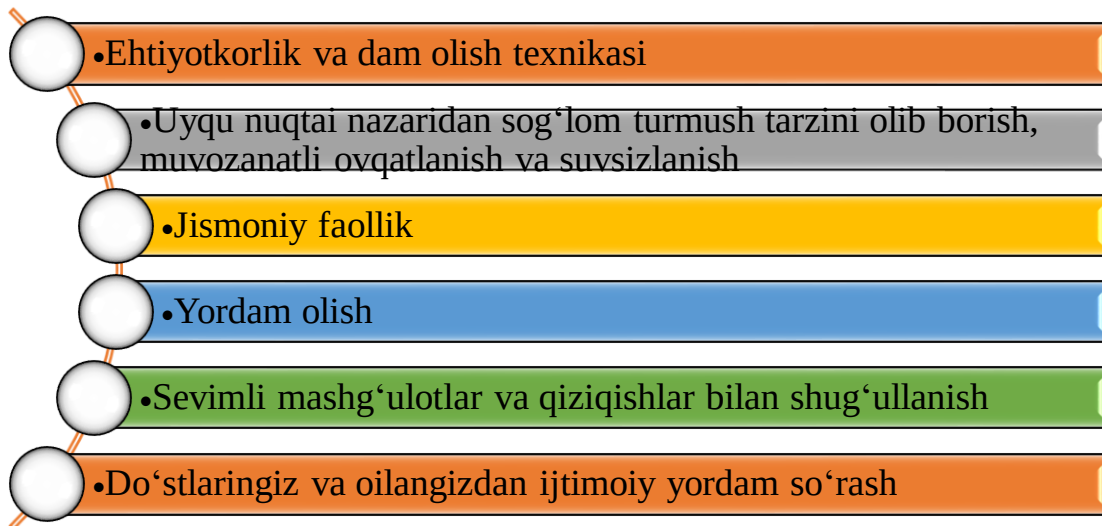
Samarali kurash strategiyalaridan biri kuchli vaqtni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishdir. O'smirlarni vazifalarni birinchi o'ringa qo'yishga, aniq maqsadlar qo'yishga va dam olish uchun vaqt ajratishga undash ortiqcha tuyg'ularga yordam beradi. Shuningdek, bu ularga o'zlarining akademik talablarini nazorat qilish hissini berishi mumkin. Vazifalarni boshqarilishi mumkin bo'lgan qismlarga bo'lish va muvozanatli tartibni o'rnatish orqali talabalar akademik bosimning pasayishi va oqimini osonroq boshqarishlari mumkin.

Sog'lom kurashish mexanizmlari sifatida xizmat qilishi mumkin bo'lgan boshqa narsalar quyidagilardan iborat: (1jadval).

Zarur bo'lganda yordam so'rash ham muhimdir. Bu zaiflikni yo'qotishi va o'smirlarni yordam so'rashga undashi mumkin. Ishonchli o'qituvchiga ishonish, akademik maslahatchilardan yo'l-yo'riq izlash yoki ruhiy salomatlik manbaalariga kirish, o'z cheklovlarini tan olish va yordam so'rash rag'batlantirilishi kerak. Maktablar ochiq muloqot va o'zaro yordam madaniyatini yaratish orqali yordam berishi mumkin, shunda o'smirlar o'zlarining farovonligini himoya qilish va kerakli manbaalardan foydalanish imkoniyatini his qilishlari mumkin.

Ota-onalar, o'qituvchilar va ruhiy salomatlik mutaxassislarining roli

O'smirlarning rivojlanishida ota-onalar, o'qituvchilar va ruhiy salomatlik bo'yicha mutaxassislar muhim rol o'ynaydi.

Ular akademik stress davrida yo'l-yo'riq, tinglash va dalda berishlari mumkin. Xuddi shunday, o'qituvchilar akademik barqarorlik va hissiy farovonlikni rivojlantirishga yordam berishda muhim rol o'ynaydi. Ular qiyinchiliklarga duch kelganlarga murabbiylik, akademik yordam va hamdardlik ko'rsatadilar. Bundan tashqari, ruhiy salomatlik bo'yicha mutaxassislar ruhiy salomatligi bilan bog'liq qo'shimcha yordamga muhtoj bo'lishi mumkin bo'lgan o'smirlarning noyob ehtiyojlarini qondirish uchun maxsus tajriba va tadbirlarni taklif qilishadi.

O'quv muvaffaqiyati va aqliy farovonlikni birinchi o'ringa qo'yadigan qo'llab-quvvatlovchi ekotizimni yaratish o'smir rivojlanishining murakkabliklarini hal qilishda muhim ahamiyatga ega. Maktablar va ota-onalarning ikkalasi ham yosh ongning yaxlit o'sishini ta'minlaydigan muhitni yaratishda, barqarorlik va farovonlikni rag'batlantirishda akademik bosimni yumshatish strategiyalarini taklif qilishda muhim rol o'ynaydi.

Maktablar o'quvchilarning ruhiy farovonligini chinakam qo'llab-quvvatlashlari uchun ular o'z siyosatlarini diqqat bilan ko'rib chiqishlari kerak. Maktablar akademik qat'iylik va talabalar farovonligi o'rtasidagi muvozanatni saqlash uchun uy vazifalari siyosatini qayta ko'rib chiqishlari kerak. Uy vazifalari hajmini cheklash va mazmunli, tegishli vazifalarga e'tibor qaratish keraksiz stressni kamaytirishga yordam beradi.

Muntazam ravishda o'ylash mashg'ulotlarini o'tkazish yoki dam olish va mulohaza yuritish uchun ajratilgan joylarni taklif qilish maktab jamoasida farovonlik madaniyatini rivojlantirishi mumkin.

Faqat imtihonga asoslangan baholashdan voz kechish va baholashga yanada yaxlit yondashuvni qo'llash, bajarish bosimini yengillashtirishi va talabalarga loyiha asosidagi baholashlar, portfellar yoki taqdimotlar kabi turli usullar orqali o'zlarining kuchli tomonlarini namoyish qilish imkoniyatini berishi mumkin - albatta, bu keng miqyosdagi o'zgarishlarni talab qiladi, bu dargumon.

Muhokama va natijalar. Akademik bosimga hissa qo'shadigan madaniy va ijtimoiy omillar. O'smirlar o'rtasidagi akademik bosim madaniy me'yorlar va jamiyatning umidlari bilan

chuqur bog'langan. Bular yosh shaxslarning ta'lim yo'lida bo'lgan tajribalarini shakllantiradi. Turli xil madaniy kontekstlarda muvaffaqiyatga, muvaffaqiyatga va mukammallikka intilishga turlicha munosabat o'smirlar boshdan kechirayotgan akademik bosimning tarqalishi va intensivligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy holat akademik bosimning muhim omili bo'lib xizmat qiladi, resurslar va imkoniyatlardagi nomutanosibliklar mavjud tengsizliklarni kuchaytiradi. Ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli past bo'lgan o'smirlar ko'pincha qo'shimcha muammolarga duch kelishadi, masalan, ta'lim resurslaridan foydalanish cheklanganligi, moliyaviy beqarorlik va yuqori harakatlanish vositasi sifatida akademik muvaffaqiyatga erishish uchun bosimning kuchayishi. Ilmiy yutuqlarga intilish ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish yo'li sifatida qabul qilinishi mumkin, bu esa ushbu jamoalarda kutilgan umidlar va bosimlarning kuchayishiga olib keladi.

Muvaffaqiyat va akademik yutuqlar haqidagi tasavvurlarni shakllantirishda madaniy muhit ham muhim rol o'ynaydi. Ko'pgina Sharqiy Osiyo jamiyatlari kabi akademik mukammallik va o'quv yutuqlarini birinchi o'ringa qo'yadigan madaniyatlarda o'smirlar yoshligidanoq akademik jihatdan ustun bo'lish uchun yuqori bosimga duch kelishlari mumkin. Qadriyat va muvaffaqiyat o'lchovi sifatida akademik ko'rsatkichlarga urg'u berish talabalar o'rtasida kuchli raqobat va stressni keltirib chiqarishi mumkin. Oxir oqibat, bu ruhiy salomatlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Oila dinamikasi o'smirlar o'rtasida akademik bosim tajribasini yanada kuchaytiradi. Bu yerda ota-onalarning umidlari va qo'llab-quvvatlash tizimlari markaziy rol o'ynaydi. Ba'zi oilalarda, ota-onalar o'z farzandlariga o'qishda muvaffaqiyat qozonishlari uchun katta bosim o'tkazishi bilan, akademik muvaffaqiyat eng muhim deb hisoblanishi mumkin. Bu bosim oila sha'nini qo'llab-quvvatlash, madaniy umidlarni bajarish yoki farzandlari uchun kelajak imkoniyatlarini ta'minlash istagidan kelib chiqishi mumkin. Aksincha, boshqa oila muhitlarida o'smirlar o'quv muammolari bo'yicha qo'llab-quvvatlash yoki tushunish yetishmasligini boshdan kechirishi mumkin, bu izolyatsiya va stressni kuchaytiradi.

Psixologik ta'sir. O'smirlar ko'pincha akademik bosim tufayli ruhiy salomatlik bilan bog'liq ko'plab muammolarga duch kelishadi. Bu ularning farovonligiga katta zarar keltiradi. Anksiyete va depressiya eng keng tarqalgan ruhiy salomatlik muammolaridan ikkitasi bo'lib, ular ko'pincha o'smirlar davrida boshlanadi. O'z-o'ziga zarar yetkazish ham ushbu yosh guruhida keng tarqalgan va u ko'pincha birga sodir bo'ladi. Ushbu ruhiy salomatlik holatining barchasi o'z joniga qasd qilish uchun xavf omillaridir. Va, afsuski, Buyuk Britaniyada to'rtta masala bo'yicha stavkalar ortib borayotgani haqida dalillar mavjud.

Muvaffaqiyatli bo'lish uchun doimiy bosim doimiy kuchlanish holatiga olib kelishi mumkin. Bu o'smirlarni haddan tashqari ko'p his-tuyg'ularga olib kelishi mumkin va hissiy jihatdan charchaydi. Stress istalmagan hamrohga aylanadi.

2022 yilgi ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi o'n yillikda bolalar va yoshlarning maktab va o'qish ishlaridan mamnunligi pasaygan. Xavotirli tomoni shundaki, Buyuk Britaniyadagi bolalar 24 ta tahlil qilingan Yevropa mamlakatlari orasida hayotdan eng past qoniqish va muvaffaqiyatsizlikdan eng katta qo'rqish darajasiga ega. O'sha yili o'tkazilgan boshqa so'rov (Maktab yoshidagi bolalarda salomatlik xulq-atvori), shuningdek, Angliya, Shotlandiya va Uels 15 yoshli o'smirlar uchun maktab ishi bosimi eng yuqori bo'lgan 45 mamlakat ichida eng yaxshi 6 davlat qatoriga kiradi.

Bu raqamlar nafaqat akademik bosimning keng tarqalganligini, balki uning o'smirlarning ruhiy farovonligiga chuqur ta'sirini ham ta'kidlaydi. Zamonaviy ta'limning murakkabliklarini ko'zdan kechirar ekanmiz, buning ko'lamini tushunish uning salbiy oqibatlarini yumshatish uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqishda juda muhimdir.

Xulosa va takliflar. Akademik bosim va o'smir ruhiy salomatligi chorrahasida navigatsiya qilishda bu bir necha kishi uchun oddiy kurash emasligi ayon bo'ladi. Aksincha, bu ijtimoiy, madaniy va oilaviy dinamikaga asoslangan ko'p qirrali muammodir.

Bunga hissa qo'shadigan ko'plab omillar mavjud. Kurs ishlarining tinimsiz talablaridan tortib, ota-onalarning umidlari og'irligiga qadar, o'smirlar sinf doirasidan tashqariga chiqadigan qiyinchiliklarga duch kelishadi. Madaniy va ijtimoiy me'yorlar bu bosimni yanada kuchaytirib, muvaffaqiyat haqidagi tasavvurlarni shakllantiradi va ko'pincha erishib bo'lmaydigan standartlarga intilishni kuchaytiradi. Ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklar, madaniy kelib chiqishi va oila dinamikasi akademik bosimning ta'sirini kuchaytirishi va ruhiy farovonlikka ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'quv yutuqlari uchun tinimsiz intilishlar orasida o'smirlarning ruhiy salomatligiga ta'siri shubhasizdir. Anksiyete, depressiya va stress, afsuski, keng tarqalgan. Akademik bosimning ta'siri kundalik hayotning to'qimalariga kirib, jismoniy sog'likka ham ta'sir qiladi.

O'smirning ruhiy salomatligiga ta'sir etuvchi barcha omillar haqida fikr yuritar ekanmiz, birgalikdagi sa'y-harakatlar zarurligi ayon bo'ladi. Maktablardan ota-onalargacha, ruhiy salomatlik bo'yicha mutaxassislargacha, ularning har biri o'smirlar farovonligi haqidagi hikoyani shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

O'smirlik - bu yoshlar turli xil yangi, potentsial stressli tajribalarga duch keladigan vaqt, ammo shuningdek, hayotiy voqealar bilan mustaqil ravishda kurashish istaklari ham bor. Ular izlayotgan voqealar, masalan, Romantik munosabatlar, do'stlik va ilmiy qiyinchiliklar stressning yangi manbaalarini keltirib chiqaradi.

O'smirlar tobora ko'proq qo'llab-quvvatlash uchun tengdoshlariga murojaat qilishadi, ammo tengdoshlar ham ko'nikmalarni rivojlantirmoqdalar. Yaxshi maslahat va yordam beradi. Yoshlar kattalar rahbarligidan foyda ko'rishadi, ammo bu qiyin bo'lishi mumkin kattalar o'smirlarning avtonomiya va o'ziga ishonish ehtiyojlariga moslashtirishadi. Ayni paytda kurashish uchun kognitiv strategiyalar yaxshilanadi vaqt, balog'atga yetish biologik va stressga reaktivlikni kuchaytiradigan va shuningdek ratsional muammoga xalaqit beradigan nevrologik o'zgarishlar-hal qilish. O'smirlarning stressni qanday boshdan kechirishlarini, ularga qanday munosabatda bo'lishlarini, o'ylashlarini va yengishlarini tushunish

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Markova, S. and Nikitskaya, E. (2014). Strategies to combat adolescent deviant behavior. *Int.J.Teen. Ages* 22, 36-46. doi: 10.1080 / 02673843.2013.868363
2. Vigotskiy, L.S. Bolalik psixologiyasi (1930) L.S.Vigotskiy. - M.: Eksmo-press, 2000. - 1008 b.
3. Ostapenko G.S., Ostapenko R.I. Deviant xulq-atvori bo'lgan o'smirlarning shaxsiy xususiyatlarini tahlil qilish // *Fan va ta'lim istiqbollari*. 2013. No 1. S. 54-60
4. Vigotskiy L.S. Yuqori psixik funktsiyalarning rivojlanish tarixi. T.3. – M.: Pedagogika, 2013.
5. Dragunova T.V. O'smir psixologiyasi. – Perm: Ilm, 2014. 5. Kreyg G., Bokum D. Rivojlanish psixologiyasi. – Piter: AST, 2004.
6. Kenneth, AD, Jennifer, EL, Virginia, SB, John, EB, Gregory, SP, Reid, F. etc. (2003). Peer rejection and social data processing factors in the development of aggressive behavioral problems. 74, 374-393 children. doi: 10.1111/1467-8624.7402004
7. Kremer, KP, Flower, A., Huang, J. and Vaughn, MG (2016). Behavioral problems and children's academic achievement: the growth curve models Test with gender and racial differences. *Children's Youth Service. Revelation* 67, 95-104. doi: 10.1016 /j. childyouth. 2016.06.003

Ergasheva Sayyora,

Qarshi davlat universiteti Psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASASINI BOSHQARISHNING O'ZIGA XOS PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Maqolada umumiy o'rta ta'lim muassasasini boshqarishning o'ziga xos psixologik xususiyatlari o'rganilgan. Unda mazkur muammoning nazariy va amaliy jihatlari, bu borada mamlakatimiz olimlari tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari haqida so'z borgan. Shuningdek, maqolada ta'lim muassasasi rahbarlarining bugungi kundagi faoliyati mazmun-mohiyati, uni samarali tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlari haqida batafsil ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: jamiyat, uzluksiz ta'lim, maktab, rahbar, jamoa, boshqaruv, faoliyat, samaradorlik, kompetensiya.

Аннотация: В статье исследуются специфические психологические особенности управления учреждением общего среднего образования. В ней рассказывалось о теоретических и практических аспектах данной проблемы, о научно-исследовательской работе, проводимой учеными нашей страны в этой связи. В статье также подробно описано содержание и суть деятельности руководителей образовательного учреждения на сегодняшний день, особенности ее эффективной организации.

Ключевые слова: общество, непрерывное образование, школа, руководитель, коллектив, управление, деятельность, эффективность, компетентность.

Annotation: The article examines the specific psychological features of the management of a general secondary education institution. It described the theoretical and practical aspects of this problem, as well as the research work carried out by scientists in our country in this regard. The article also describes in detail the content and essence of the activities of the heads of the educational institution today, the features of its effective organization.

Key words: society, continuing education, school, supervisor, team, management, activity, efficiency, competence.

Kirish. Mustaqillikdan so'ng O'zbekiston Respublikasining siyosiy maqomi o'zgarib, mamlakat uchun o'ziga xos taraqqiyot va rivojlanish yo'li tanlandi. Natijada jamiyatni boshqarishda kadrlarga bo'lgan eskicha yondashuv tamoyillari, ma'muriy boshqaruv usullari yangi jamiyat qurish talablariga javob bermay qoldi. Ushbu ko'ngilsiz holatlardan qutulish uchun, birinchi navbatda, iqtidorli, tashabbuskor yoshlarni qo'llab-quvvatlash, malakasini oshirish, mehnat jamoasida kadrlar bilan ishlashni yanada takomillashtirishga alohida e'tibor qaratildi. Yangi jamiyatda rahbarning har tomonlama ishbilarmon, uddaburon, teran fikrli va o'ta sinchkov shaxs bo'lishini inobatga olib, xuddi shunday sifat va fazilatlarga ega bo'lgan rahbar xodimlarni tayyorlash, ularning kasbiy malaka va mahoratlarini oshirishga alohida e'tibor qaratildi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da kun tartibida qo'yilgan dolzarb vazifalardan biri sifatida uzluksiz ta'lim tizimi muassasalari, korxona va tashkilotlarda zamonaviy rahbar kadrlarni tayyorlash, rahbarlikka layoqati bor kishilarni tanlash, o'qitish, tarbiyalash va malakasini oshirishni tizimli tashkil etish kerakligi ko'rsatildi. O'tgan tarixiy davr mobaynida inson omilini faollashtirish, kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish, davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish hamda erkin fuqarolik jamiyati barpo etish masalalariga alohida e'tibor qaratilib kelinmoqda.

Tabiiyki, bugungi globallashtiruv, kompyuter, axborot kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanib borayotgan bir vaqtda, biz ham mustaqil vatanimiz uchun shunga munosib, yuksak salohiyatga ega bo'lgan rahbarlar tayyorlash choralari ko'rib borishimiz, yangicha fikrlaydigan, har jihatdan yetuk, tashabbuskor, el-yurt kelajagiga befarq bo'lmagan boshqaruv xodimlari zaxirasini yaratishga jiddiy e'tibor berishimizni davrning o'zi talab qilmoqda. Zero, yurtimiz

ravnaqi, uning iqtisodiy taraqqiyoti, ijtimoiy barqarorligi va xalqimiz turmush darajasining yuqori bo'lishi ko'p jihatdan ana shu rahbar kadrlarga bog'liq bo'lib, qachonki ular har jihatdan namuna bo'lsa, odamlarni ishonтира olsa, qiyin damlarda mas'uliyatni o'z zimmasiga ola bilsa, harakatchan va shijoatli, bilimdon, hayot bilan hamqadam yuradigan bo'lsa, jamiyatimiz yanada yaxshiroq rivojlanadi. Aksincha, uning shaxsidagi salbiy xislatlar, xulq-atvordagi kamchiliklar, nutqidagi nuqsonlar, qat'iyatlilikning zaiflashuvi tobe kishilarga ta'sir o'tkazish darajasini keskin tushirib yuboradi va uning jamiyatda odamlar orasida obro'-e'tiborining pasayishi olib keladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Umumiy o'rta ta'lim tizimi ijtimoiy boshqaruvning tarkibiy qismi sifatida unga rahbarlik qilish va boshqarish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Negaki, shaxsni har tomonlama tarbiyalash va shakllantirish umumiy o'rta ta'lim maktabining tayanch vazifasi sifatida murakkab jarayon hisoblanadi. Shuning uchun so'nggi yillarda mamlakatimizda hukumat tomonidan sohaning yetakchi vakillari va olimlar oldiga uzluksiz ta'lim tizimining boshqaruv samaradorligini oshirish hamda boshqaruv kadrlar kompetentligini takomillashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish va ularni amalga oshirish bo'yicha bir qator topshiriqlar berildi. O'tgan yillar davomida sohaga oid ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilib, buni B.A.Abdullayev, Sh.X.Abdullayeva, D.S.Abdullajanova, K.S.Aliyeva, N.Boymurodov, E.S.Yoziyev, X.A.Kadirova, N.T.Kariyeva, V.M.Karimova, I.I.Maxmudov, A.M.Maxmudov, D.G.Muxamedova, A.S.Nazarov, N.A.Ruziqulov, E.N.Sattarov, O.R.Shamiyeva, A.M.Shonazarov, O.E.Hayitov, E.G'.G'oziyev va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiq ishlarida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Ularning ilmiy izlanishlarida uzluksiz ta'lim tizimi uchun yuqori malakali rahbar kadrlarni tayyorlash, ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ta'lim muassasalari boshqaruv tizimini optimallashtirish, bo'lg'usi rahbarlarni professional boshqaruv faoliyatiga tayyorlash, ularni saralash va tanlash muammolari tadqiqot ishining obekti sifatida chuqur o'rganilgan.

A.M.Maxmudov tomonidan «Yosh rahbarlarda boshqaruv ko'nikmalari shakllanib borishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari» mavzusida bajarilgan psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi turli sohalarda boshqaruv faoliyatini olib borayotgan yosh rahbarlarda boshqaruv ko'nikmalari rivojlanishi va shakllanishining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishga bag'ishlangan. Tadqiqotda yosh rahbarlarda boshqaruv ko'nikmalari shakllanishi va rivojlanishi jarayonida ushbu ko'nikmalarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillar tahlil yetilgan. Boshqaruv ko'nikmalarining rivojlanganlik darajasini aniqlash va o'rganishda yosh rahbarlarning o'zini-o'zi anglashi ularning keyingi rivojlanishi uchun yetakchi stimul bo'lishi to'g'risidagi yangi yondashuv respublikada rahbarlikni o'rganish bo'yicha psixologik tadqiqotlar amaliyotiga olib kirilganligi alohida e'tiborga loyiq. Mazkur tadqiqot liderlik kompetensiyasining rahbarlik faoliyatida yetakchiligi e'tirof etilgan holda amalga oshirilganligi va faoliyat ko'rsatayotgan yosh rahbarlarda bu kompetensiyalarning ifodalanganligi darajalarining aniqlanganligi ushbu tadqiqot ishining kadrlar zaxirasini shakllantirish sohasiga tatbiq etish imkoniyatlarini oshiradi [4; 140].

O.YE.Hayitov tomonidan «Oliy ta'lim muassasasi o'rta bo'g'in rahbarlari psixologik kompetentligini modellashtirish» mavzusida bajarilgan doktorlik dissertatsiyasi OTM o'rta bo'g'in rahbarlari psixologik kompetentligini modellashtirish jarayonidagi kompetensiyalar shakllanishining individual- psixologik, yoshga, jinsga, kasbga oid ijtimoiy-psixologik fazilatlar tizimini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot ishida kompetensiya, kompetentlik masalalariga asosiy urg'u berilgan, turlicha yondashuvlar tahliliga asoslanilgan xolda kompetentlik darajalari ko'rsatilgan va kompetentlikni tashkil etuvchi komponentlar (bilimlar majmui, ko'nikmalar, muloqot meyorlari) rahbardagi boshqaruv, shaxsiy va funksional kompetensiyalar rivojlanishining asosi yekanligi to'g'risida xulosaga kelingan. Dissertatsiya ishida rahbarning psixologik kompetentligini modellashtirish imkoniyatlari yemperik jihatdan o'rganilgan. Muallif tomonidan berilgan o'rta bo'g'in rahbarida psixologik kompetentlikni rivojlantirishning kompleks modelida ustivor kompetensiyalar sifatida 38 ta kompetensiya belgilangan [5; 250].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Biz ilmiy tadqiqot ishimizda asosan umumiy o'rta ta'lim muassasasi rahbarining boshqaruv uslubi, maktabdagi ustuvor boshqaruv shakli, ta'lim sifatini kafolatlashga xizmat qiladigan uslubiy birlashmalar faoliyati va uning boshqaruvi, direktor o'rinbosarlari egallagan pozitsiyasining maktab faoliyatining umumiy ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir etishining ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganishga harakat qildik. Buning uchun respondentlarga maxsus IPS ning 11-, 12-, 13-savollari bilan murojaat qilindi va asosiy e'tibor boshqaruv uslublarni real hayotda har uch xil darajali boshqaruv kadrlarida namoyon bo'lishi, faoliyatda bevosita saqlanib qolishiga qaratildi. Natijada, ustuvor boshqaruv shakli, namunali uslubiy birlashma va islohotga muhtoj direktor o'rinbosarlarning o'rtacha darajasi belgilab olinishiga muvaffaq bo'lindi (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Respondentlar tomonidan IPS ning «Maktab faoliyati» bilan bog'liq savollarga berilgan javoblar (n=543)

T/r	Maktab faoliyati bilan bog'liq ko'rsatkichlar	Min.	Mak.	O'rtacha	Standart og'ish
1	Avtoritar	1	57	27,88	5,24
2	Demokratik	13	56	31,95	4,51
3	Liberal	8	55	32,01	4,48
4	Aniq fanlar	12	58	26,96	5,49
5	Tabiiy fanlar	10	66	31,07	4,77
6	Ijtimoiy fanlar	18	64	34,09	4,29
7	O'quv ishlari o'rinbosar	11	64	36,51	4,17
8	Ma'naviy-ma'rifiy ishlar o'rinbosar	5	68	27,09	5,12
9	Xo'jalik ishlar bo'yicha o'rinbosar	0	66	30,67	5,01

Sinaluvchilarimizda «Siz faoliyat ko'rsatayotgan ta'lim muassasasida boshqaruv shaklini qanday deb bilasiz?» degan 11-savoldagi shkalalar bo'yicha: «avtoritar» (27,88); «demokratik» (31,95); «liberal» (32,01) meyorini ko'rsatdi. «Siz faoliyat ko'rsatayotgan ta'lim muassasasidagi uslubiy birlashmalardan qaysi birini faoliyatini qoniqarli deb bilasiz?» degan 12-savoldagi: «aniq fanlar» (26,96); «tabiiy fanlar» (31,07); «ijtimoiy fanlar» (34,09), «Siz mehnat qilayotgan ta'lim muassasasida direktor o'rinbosarlaridan qaysi birini faoliyatini takomillashtirish kerak deb hisoblaysiz?» degan 13-savoldagi: «o'quv ishlari o'rinbosar» (36,51); «ma'naviy-ma'rifiy ishlar o'rinbosar» (27,09), «xo'jalik ishlar bo'yicha o'rinbosar» (30,67) shkalalari bo'yicha ham meyor aniqlandi. Bu minimal va maksimal tanlov ko'rsatkichlarining o'rtachasini ya'ni, hayotiy reallikka yaqinligini, sinaluvchilar tomonidan ma'lumotlar xolis berilganligini, birlamchi statistik ma'lumotlar to'g'riligini anglatadi (1-jadvalga qarang).

Psixologiya fanida «shaxs yo'nalganligi» bu, shaxsning asosiy va bosh tarkibiy tuzilmasi bo'lib, mavjud vaziyatdan qat'iy nazar shaxsning faoliyatini yo'naltiradigan mustahkam, qat'iy motivlar jamlanmasi hisoblanadi. Shaxsning ideallari, e'tiqodlari, mayllari, qiziqishlari bilan xarakterlanadi va uning dunyoqarashini ifodalaydi. Bu shaxsning bilim doirasini, faoliyati va xatti-harakat motivlarini namoyon etadi. Yo'nalganlikning shakllanishida g'oyaviy ishonch muhim rol o'ynaydi. Bu faoliyat uchun to'g'ri va subektiv muhim qarorlarni qabul qilishda namoyon bo'ladi. G'oyaviy ishonch – bilimlarni sintezlash bo'lib, shaxs o'zini intellektual, emotsional va irodaviy namoyon etishi faoliyat va g'oyalar birligining asosi hisoblanadi. Fikrimizcha, maktab ta'limidagi boshqaruv kadrlarining muvaffaqiyati aslida faoliyati davomida o'zlarini qaysi yo'nalishga ko'proq yo'naltirganliklariga bog'liq bo'ladi. Ya'ni, shaxsning yo'nalganligi uni faoliyatidan, atrofidagi jamoasidan va (yoki) faqat o'zidan oladigan qoniqishi, motivlari, qiziqishlari, tanlash imkoniyati, hayotiy qadriyatlarini, o'zini anglaganligini anglatadi. Umumta'lim maktablari rahbar

va pedagog kadrlarining shaxs sifatida yoʻnalganligi bu ijtimoiy muhitga moslashishi, jamiyatdagi muammolarni koʻra olishi, yechimini topishga intilishi, oʻz ustida ishlashdan qoniqqanlikni his qilishi kabi qarashlarni aniqlashtirib olish imkonini yaratadi.

Biz respondentlarimizda oʻtkazgan V.Smekal, M.Kucherlarning «Shaxs yoʻnalganligini aniqlash» metodikasi (mazkur metodika K.B.Qodirov tomonidan modifikatsiya qilingan) boʻyicha olingan natijalarni birlamchi statistik umumiy tavsifini tahlil qildik. Unga koʻra (2-jadvalga qarang), barcha respondentlarimizda (n=543) yoʻnalganlik meyorda ekanligini guvohi boʻlishimiz mumkin. Xususan, tajriba-sinov paytida metodikani oʻtkazish bilan bogʻliq barcha qoidalarga amal qilinganligi hamda olingan natijalar birlamchi statistik tahlilga koʻra, reallikka muvofiq ekanligini koʻrsatadi. Ilmiy izlanishimizda, «oʻziga yoʻnalgan» shkalasi boʻyicha (28,03); «odamlarga yoʻnalgan» shkala boʻyicha (27,83); «faoliyatga yoʻnalgan» shkalasi boʻyicha (28,14) oʻrtachani koʻrsatdi. Bunda, minimal va maksimal koʻrsatkichlar oʻrtasidagi meyor 5,11 dan 5,47 gacha boʻlgan oraliqda ekanligi maʼlum boʻldi.

2-jadval

«Shaxs yoʻnalganligini aniqlash» metodikasi natijalarining umumiy tavsifi (n=543)

№	Shaxs yoʻnalganligi shkalalari	Min.	Maks.	Oʻrtacha	Standart ogʻish
1	Oʻziga yoʻnalgan	13	60	28,03	5,11
2	Odamlarga yoʻnalgan	12	55	27,83	5,47
3	Faoliyatga yoʻnalgan	10	61	28,14	5,17

Metodika natijalaridan kelib chiqib, navbatdagi tahlil erkak jinsiga mansub 3-darajali hamda 1-darajali boshqaruv kadrlarda shaxs yoʻnalganligining namoyon boʻlishini solishtirish ishlariga bagʻishlandi (3-jadvalga qarang).

3-jadval

UOʻTMLarining 1- hamda 3-darajali boshqaruv kadrlarida shaxs yoʻnalganligining namoyon boʻlishini qiyosiy koʻrsatkichlari (Mann-Uitni U-mezoni boʻyicha erkaklar natijalari)

	Shaxs yoʻnalganligi shkalalari	Oʻrtacha ranglar		U	p
		1-darajali boshqaruv kadrlar (n=53)	3-darajali boshqaruv kadrlar (n=114)		
	Oʻziga yoʻnalgan	633,3	578,1	76591,5	0,022*
	Odamlarga yoʻnalgan	535,2	549,2	77927,5	0,201
	Faoliyatga yoʻnalgan	508,4	529,1	88891,5	0,464

Izoh: * - $p < 0,05$

Aniqlanilishicha, shaxsning oʻziga yoʻnalganlik koʻrsatkichida 3-darajali va 1-darajali boshqaruv kadrlarida ahamiyatli tafovutni tashkil etar ekan ($U=76591,5$; $p < 0,05$). Erkak jinsiga mansub 1-darajali boshqaruvdagi kadrlar (direktorlar)da oʻziga yoʻnalganlikning 3-darajali boshqaruv kadrlar (oʻqituvchilar)ga nisbatan yuqori boʻlishini ulardagi oʻzini ustida ishlash orqali professional muvaffaqiyatga erishish motivining baland boʻlishi, doimiy mehnat faoliyatiga bandlik natijasida faqat yuqoriga intilish istagining qadriyatlar sohasida «samaradorlik»ning ustunlik kasb etayotganligi bilan ham izohlashimiz mumkin. 3-darajali boshqaruv kadrlarda (oʻqituvchilar va sinf rahbarlarida) esa, koʻproq eʼtiborni faoliyatga yoʻnaltirish, oʻquvchilari bilan yaxshi «til topa olish»ga urinish tufayli ularda samaradorlik oʻz ustida emas, balki ijtimoiy muhit taʼsiriga yoʻnaltirilgan boʻladi deb baholashimizga imkon beradi. Yuqorida aytib oʻtilganidek, shaxsning yoʻnalganligi asosida gʻoyaviy ishonch va eʼtiqod yotadi. UOʻTM direktorida mazkur prinsipial ishonch yillar davomida «charxlangan va (yoki) sayqallangan» boʻlib, vertikal karyeraga erishishda dasturil amal boʻlib xizmat qilgan. Oʻqituvchilarga faoliyatlari davomida gʻoyaviy

ishonch, konkret hayotiy strategiyalarni shakllanib borishi ulardagi yo'nalganlikning o'zidagi faoliyat natijalari samaradorligiga qaratishga imkon beradi. Shuningdek, erkak jinsiga mansub 1-va 3-darajali boshqaruv kadrlardagi shaxs yo'nalganligi bevosita jarayonda ahamiyat kasb etmasligi kuzatildi. Erkaklardagi o'zligini saqlab qolish, karyerada o'zini namoyon etishda ko'proq o'ziga yo'nalganlik ustunlik qilishi kuzatilar ekan (3-jadvalga qarang).

Xulosa (Conclusion). UO'TM rahbarining boshqaruv uslubi, maktabdagi ustuvor boshqaruv shakli, ta'lim sifatini kafolatlashga xizmat qiladigan uslubiy birlashmalar faoliyati va uning boshqaruvi, direktor o'rinbosarlari egallagan pozitsiyasi maktab faoliyatining umumiy ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir etadi va UO'TM boshqaruv faoliyatini optimallashtirishning muhim ijtimoiy-psixologik sharti sanaladi. Ayol o'qituvchilarning faoliyat jarayonidagi ehtiyojlarini muvofiqlashtirish orqali ularni boshqaruv sohasiga tayyorlash ko'nikmalarini, subektiv pozitsional yondashuvlarini rivojlantirish ishlarini va UO'TM boshqaruv tizimini takomillashtirish mumkin. UO'TM larida faoliyat ko'rsatayotgan 1-darajali boshqaruvdagi erkak kadrlar (direktorlar)da o'ziga yo'nalganlikning 3-darajali boshqaruv kadrlar (o'qituvchilar)ga nisbatan yuqoriligi, ulardagi o'z ustida ishlash orqali professional muvaffaqiyatga erishish motivining balandligi, doimiy mehnat faoliyatiga bandlik natijasida faqat yuqoriga intilish istagining qadriyatlar sohasida «samaradorlik»ning ustunlik kasb etayotganligi bilan ham izohlanadi. UO'TM lari rahbar va pedagog kadrlarining shaxs sifatida yo'nalganligi, ularning maktabdagi ustuvor ijtimoiy muhitga moslashishi, jamiyatdagi muammolarni ko'ra olishi, yechimini topishga intilishi, o'z ustida ishlashdan qoniqqanlikni his qilishi kabi qarashlari mazmunini aniqlashtirish imkonini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yoziyev E.S. Boshqaruv psixologiyasi // O'quv qo'llanma. – Qarshi: “Fan va ta'lim”, 2021. – 388 b.
2. Karimova V., va boshq. Boshqaruv psixologiyasi. –T.: “Fan va texnologiya”. 2008 y. - 208 b.
3. Mahmudov I.I. Boshqaruv psixologiyasi. -T: YUNAKS-PRINT MCHJ, 2006.- 232 b.
4. Maxmudov A.M. Yosh rahbarlarda boshlang'ich boshqaruv ko'nikmalari shakllanib borishining ijtimoiy-psixologik xususiatlari (harbiy va harbiy bo'lmaganlar misolida): Psixol. fan. bo'y. fal. dok-ri (PhD) ... dis-ya: 19.00.03. – T.: TDPU, 2020. – 140 b.
5. Hayitov O.E. Oliy ta'lim muassasasi o'rta bo'g'in rahbarlari psixologik kompetentligini modellashtirish: Psixol. fan. dok-ri (DSc) ... dis-ya: 19.00.05. – Toshkent: TDPU, 2020. – 250 b.
6. G'oziyev E., Toshimov R. Menejment psixologiyasi. -T: O'zMU, 2001.- 144 b.

G'ulomitdinov Doston Isomiddin o'g'li,
O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali o'qituvchisi
G'ulomjonova Ominaxon Xurshid qizi,
O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali talabasi
UDK 159.922.8: 316.24

O'SMIRLARDA XULQ OG'ISHISHINI SABAB VA OQIBATLARINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: O'smirlik davri, psixologik va emosional jihatdan juda murakkab bo'lib, bu davrda shaxsiyatning shakllanishi, o'zini anglash va ijtimoiy rollarni qabul qilishda o'zgarishlar yuz beradi. Ayni shu bosqichda xulqdagi og'ishishlar, jamiyat qabul qilgan me'yorlardan chekinish holatlari ham ko'p kuzatiladi. Mazkur maqolada o'smirlik davrida kuzatiladigan xulq-atvor og'ishishlarining psixologik xususiyatlari yoritilib berilgan.

Kalit so'zlar: tajovuz, axloqiy qadriyatlar, nosog'lom muhit, huquqbuzarlik, sof vijdon, ehtiyoj, muloqot, ijodiy faoliyat.

Аннотация: Подростковый возраст является психологически и эмоционально сложным этапом, в ходе которого происходят изменения в формировании личности, самоосознании и принятии социальных ролей. Именно в этот период часто наблюдаются отклонения в поведении и отступления от общепринятых норм общества. В данной статье освещаются психологические особенности девиантного поведения, наблюдающегося в подростковом возрасте.

Ключевые слова: агрессия, нравственные ценности, нездоровая среда, правонарушение, чистая совесть, потребность, общение, творческая деятельность.

Abstract: Adolescence is a psychologically and emotionally complex period, during which personality development, self-awareness, and the acceptance of social roles undergo significant changes. In this stage, deviations in behavior and deviations from societal norms are often observed. This article highlights the psychological characteristics of deviant behavior observed during adolescence.

Keywords: aggression, moral values, unhealthy environment, delinquency, clear conscience, needs, communication, creative activity.

Kirish. Psixologiyaga oid adabiyotlarda o'smirlarning 11-12 dan 15-16 yoshgacha bo'lgan davri jinsiy yetilish, faol jismoniy o'sish, shaxs sifatida shakllanishi davri deb sifatlanadi. Ayni shu davrda insonlarning fe'li, ijtimoiy munosabatlari shakllanib, odamlarga atrof voqealikka bo'lgan munosabatlari ham yaqqol ko'zga tashlana boshlaydi. Aytish joizki, aynan shu yoshdan boshlab, o'z-o'zini anglash, bolalik his-tuyg'ularini kattalar dunyoqarashiga o'zgarishi, shaxsni ichki «meni» va uni anglash davri boshlanadi.

O'smirlik davri eng murakkab palla hisoblanadi. Ularning jismi, aqli, ongida bo'layotgan o'zgarishlar bezovtalik, his-tuyg'ularining beqarorligi, ichki kurashlar sababchisi bo'lib qoladi. O'smirlar ko'p hollarda nafaqat jismoniy rivojlanishdan, balki bir qancha ijtimoiy insonlararo munosabatlarda ham bezovtalik, noqulayliklarni boshdan kechiradilar. Shaxsning kamol topishdagi asosiy bosqichlardan bo'lgan o'smirlik yoshi shu bilan ajralib turadiki, unda shaxs ijtimoiy xususiyatlarga ega bo'lib, jinsiy tomondan yetiladi. Ba'zi o'smirlar tezroq, ba'zilar sustroq rivojlanishadi. Bu davr shunchalik qarama-qarshiliklar, keskinliklarga boyki, olimlarning ba'zilari bu davrni uzluksiz muammolar davriga tenglashtirishadi.

O'smirlarning yosh davri xususiyatlari ular fe'lidagi xislatlarga chambarchas bog'liqdir. O'smirlarning bir-biridan farqi keskin namoyon bo'lmisligi mumkin. Aynan shu bosqichda ayrim o'smirlarda ijtimoiy normalarga zid bo'lgan xatti-harakatlar - xulq og'ishishlari kuzatila boshlaydi.

Psixologiya fanida deviant xulq tushunchasi Emil Dyurkgeymning izlanishlari tufayli paydo bo'ldi. U og'ish nazariyasining asoschisidir. Boshida deviant xulq tushunchasi ba'zi xulq

og'ishishlarini anglatardi. Ammo asta-sekin, deviant xulq tushunchasiga izchilroq yondoshila boshladilar. Bu g'oya Emil Durkgeym izdoshi Robert King Merton tomonidan o'z asarlarida to'ldirilgan va rivojlantirilgan. Olimning ta'kidlashicha, har qanday holatda ham deviant xulq-atvor rivojlanishi, o'z ustida ishlamaslik va yaqin atrofdagilarga foyda keltirishni istagi yo'qligi bilan bog'liq.

Deviant xulqli o'smirlar uchun tartibbuzarliklar, yaqin insonlari bilan keskin muomala, «ko'cha» va turli to'ralarning ta'siriga oson berilishi kabilar xos. Oiladagi salbiy, beshafqat muhit, ma'lum turdagi o'smirlardagi qo'pollik, yovvoyilik, sovuq munosabat kabi illatlarni paydo bo'lishiga zamin yaratadi, ular atrofdagilarga nisbatan qarama-qarshi ruhda harakatlanib, tajovuzkorona buzg'unchilik sifatlarini namoyon qilishadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Deviant xulq bu xatti-harakatning alohida shakli bo'lib, unda odam axloqiy qadriyatlar tushunchasini, ijtimoiy me'yorlarni yo'qotadi. Deviant xulq-atvor psixologiyasi shundan iboratki, odam ko'pincha buzg'unchi tarzda harakat qilayotganini anglamaydi. U boshqalarning ehtiyojlarini bilishni istamaydi, yaqinlarining his-tuyg'ulariga ahamiyat bermaydi. Deviant xatti-harakat odamni mulohaza qilish qobiliyatidan mahrum qiladi.

Tarbiyasi «qiyin»lik va u bilan bog'liq deviant xulqining vujudga kelish jarayoni: madaniy (M.Mid, E.Fromm), iqtisodiy (G.Kayzer, B.Xolist, G.Shnayder), ijtimoiy (S.D.Arzumanyan, N.P. Dubinin, V.N.Kudryavtsev), salomatlik (M.I.Buyanov, P.B.Gannushkin, A.I. Zaharov, I.I. Kovalev, Z.F. Kamaletdinova, A.E. Lichko), ijtimoiy-psixologik (M.A.Alemaskin, S.A.Belicheva, L.I.Bojovich, G.G.Bochkaryeva, A.I.Dolgova, YA.L.Kolominskiy, V.M.Karimova, M.N.Ovchinnikova, E.G'.G'oziyev), psixologik (A.S.Belkin, N.N.Vertsinskaya, L.S.Vigotskiy) kabi keng qamrovli ta'sirlar oqibati ekanligi aniqlangan. Shuningdek, N.Komilovning "Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi" nomli o'quv qo'llanmasida bolalarning og'ishgan xulqi psixologiyasining dolzarb masalalari: ushbu ko'rinishning fenomenologiyasi, turlarning tasnifi, determinasiya va ishlash mexanizmlari, ijtimoiy- psixologik prevensiya va intervensiyaning usullari ko'rib chiqiladi.

Deviant xatti-harakatlarning sabablarini sharhlash ushbu ijtimoiy psixologik hodisaning mohiyatini tushunish bilan chambarchas bog'liqdir. Insonning xatti- harakatlarida turli darajadagi tarkibiy qismlar birlashtirilgan biologik, psixologik va ijtimoiy. Ulardan qaysi biriga ma'lum bir nazariya doirasida asosiy ahamiyat berilishiga qarab, bu xatti-harakatlarning asosiy sabablari aniqlanadi.

L.S.Vigotskiy fikricha, "O'g'ishgan xulq" o'smirning qiyin hayotiy munosabatlar xarakterining yig'indisidir. Bular avvalo qaysar, injiq, bolalar. Ularni qiziqarli faoliyat turiga tortish ularni tarbiyalashning asosiy usullaridan biridir. Ularda ma'lum bir xususiyat intizomsiz, qo'pol bo'ladilar. Ularning faolligini maqsadga muvofiq o'zgartirish, ularga ba'zi bir huquqlarni berish bilan ularga tasir o'tkazish mumkin.

O'smirlar jinoyatchiligini o'rgangan psixolog A.I.Dolgovaning ta'kidlashicha, huquqbuzarlik qilishdan avval o'smirni xulq-atvorida me'yordan keskin chekinishlar bo'lib o'tadi. Muallif deviant xulqli o'smirlar uchun xos bo'lgan 2- toifa me'yoriy chekinishlarni ajratib ko'rsatgan: zo'rma-zo'raki va xudbinona toifadagi o'smirlar o'zini kuchli, hozir javob, tengdoshlariga yordamga shay qilib ko'rsatmoqchi bo'ladi. Ammo bunday toifa o'smirlarning haqiqat haqidagi xulosasi jinoyatchi xulosadir. Ular xarakterida xudbinlik, zolimlik, jismoniy kuchga ishonish, noan'anaviy guruhlarini yoqlash kabi elementlar ustuvordir. Xudbinona toifalar uchun yakkalik, xudbinlik kabi buzilgan xususiyatlar xosdir. Barcha voyaga yetmagan jinoyatchilar umuminsoniy qadriyatlarni, jamiyat foydasiga mehnat qilishni, ijodiy faoliyatni tushunmasliklari, qadrlamasliklari bilan xarakterlanadi. Ularning qiziqishi moddiy boylik to'plashga, «xohlaganidek yashashga», «sof vijdon» prinsiplariga yo'naltirilgan.

V.V.Korolev o'smir yoshidagi huquqbuzarlikning psixologik holatlarini o'rganish davomida ularga xos bo'lgan quyidagi ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni aniqlagan:

- odob-axloq, namunali xulq tajribalarining yo'qligi;

- do'stlik, sevgi, jasurlik kabi ijtimoiy qadriyatlarni qabul qilmasligi, ular haqidagi to'pori tushunchalar;
- o'z-o'zini o'ta past yoki juda yuqori baholash;
- huquqiy va ma'naviy qadriyatlarni noto'g'ri tushunish va ularga teskari munosabatda bo'lish;
- tashqi barcha ta'sirlarga beriluvchan bo'lish.

Ye.V.Zaika, N.P.Kreydul, A.S.Yachina kabi tadqiqotchilar o'smir xulqidagi huquqbuzarlik, me'yordan chekinish holatlarini o'rganishgan. Tadqiqotlarda maktab o'quvchilari, voyaga yetmaganlar bilan ishlash komissiyasi ro'yxatidagi o'smirlar axloq tuzatish koloniyalaridagi yoshlar ishtirok etgan. Bunda asosiy e'tibor ular fe'lidagi nosozliklarga, me'yoriy buzilish holatlariga qaratilgan. Shaxsning rivojlanish jarayonidagi umumiy qiyinchiliklari va orqada qolayotganidan darak beruvchi xususiyatlari- kelajak haqidagi tasavvurining yo'qligi, oiladagi nosog'lom muhit, atrofdagi insonlar bilan kelisha olmaslik, o'zini hurmat qilmaslik.

Yu.A.Kleyberg, I.S.Kon, S.T.Konyuxova, I.A.Semikasheva kabi tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, deviant xulqli o'smirlarni o'ziga xos ijtimoiy guruh desak, bu guruh a'zolari uchun umumiy bo'lgan ijtimoiy-psixologik sifatlarni aniqlashimiz mumkin. Deviant xulqli o'smirlar maxsus ijtimoiy guruh sifatida quyidagilar bo'yicha asoslanadi: Odatlari, urflari, an'analari. Bunday muhitda o'z maxsus madaniyati shakllanadi. Tashqi tomonidan kiyim-kechak, soch turmagi, jargonda so'zlashuv.

Deviant o'smirlarni o'rganuvchi psixologlarning ilmiy ishlarida ularning umumiy psixologik va ijtimoiy xususiyatlari aniqlanadi. D.I.Feldshteynning fikricha, deviant o'smirlar ijtimoiy sust, tajovvuzkor, qiziqqon, qo'pol, «ko'z yosh» to'kishga moyil bo'lib, ko'plari aldoqchi, mas'uliyatsizligi bilan ajralib turadi.

I.A.Semikashevaning izlanishlari bo'yicha bunday guruh qatnashchilari ota-onaga o'xshash xislatlarga ega bo'lib, alohida insonlarni emas, o'zi mansub guruhni hurmat qiladi. Bunday o'smirlar o'z xarakterlariga mas'uliyat sezmay, omma orasida hamma qatori harakatlanadi.

S.A.Kulakovning ta'kidlashicha, bunday xulqli o'smirlar psixoterapevtlarning mijozidir, ularga aniq tashxis qo'yilmagandiru, ammo ularning ko'pgina xislatlari me'yoriy jihatdan buzilgan. Affektiv sohada bu hissiy bo'shanglik depressiya va hayajonga tez berilishdir. Ma'noni talab qilish sohasida erkinlik, himoyalanganlikka bo'lgan ehtiyojini yopib qo'yilishi, referent guruhiga xos bo'lishi, kognitiv sohada xulosa qilishni rad etish kuzatiladi.

Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar bilan ishlash jarayonida quyidagi pedagogik jihatlarga e'tiborni kuchaytirish lozim:

1. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar bilan ishlash maqsad va vazifalarining aniq belgilab olinganligi.
2. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlarning yosh xususiyatlari, individual o'ziga xosliklari hamda imkoniyatlarining e'tiborga olinganligi va ulardan maksimal foydalanish.
3. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar bilan ishlash jarayonining tizimlashtirilganligi.
4. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar bilan ishlash jarayonida ilg'or va yangi pedagogik texnologiyalar, innovatsion metodikalardan foydalanish.
5. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar bilan ishlash jarayonida ular bilan do'stona munosabatda bo'lish, yoqimli muhit, qulay sharoit, emotsional-psixologik vaziyatning ta'minlanishini e'tiborda tutish lozimligi.
6. Huquqbuzarlikka moyil hamda deviant xatti-harakatli voyaga yetmagan yoshlar bilan ishlash jarayonida namuna va misollar ko'rsatish, turli axborot-ko'rgazmali, shu jumladan, kompyuterli vositalardan foydalanish o'zining ijobiy natijasini berishini ko'zda tutish lozim.

Natijalar va muhokamlar. Maktab o'quvchilari o'rtasida nizoli vaziyatlarni o'rganish uchun amerikalik olim psixolog N.K.Tomasning testidan foydalandik. Bu test 1973-yilda psixolog

N.V. Grishina tomonidan adaptatsiya qilingan. Mazkur metodika shaxsning ziddiyatli vaziyatlardan chiqib ketish uchun o'z-o'zini muhofaza qilishga qaratilgan ma'lum yo'nalishni tanlashi va shu asosida o'z –xulq atvoridagi bahs munozaraga, o'zaro hamkorlikka, o'zaro kelishuvga, o'zini chetga olishga, o'zini moslashtirishga qaratilgan ichki yetakchi harakat motivatsiyasini aniqlashga qaratilganligi bilan xarakterlanadi. Binobarin mazkur metodika yordamida u yoki bu o'smirdagi ma'lum psixologik himoya imkoniyatlari haqida tegishli mulohazalar yuritish mumkin.

Tomasning “Muammoli vaziyatlardagi xulq-atvor strategiyalarini aniqlash” metodikasining tavsiflovchi statistikasi

1-jadval

	N	Minimal	Maksimal	O'rtacha	Std. Og'ish	assimetriya	ektses s
Raqobatchilik	120	1	10	5.60	1.920	-.376	-.283
Hamkorlik qilish	120	2	10	6.28	1.685	-.090	-.346
Murosaga kelish	120	2	11	5.61	1.858	.126	-.259
Vaziyatdan qochish	120	1	10	5.78	1.727	-.123	-.174
Moslashish	120	2	10	6.74	1.836	-.265	.034

Tomasning “Muammoli vaziyatlardagi xulq-atvor strategiyalarini aniqlash” metodikasining tavsiflovchi statistikasi natijalariga ko'ra ko'rsatkichlar me'yoriyligini ko'rish mumkin.

Kolmogorov– Smirnov mezoni bo'yicha Tomasning “Muammoli vaziyatlardagi xulq-atvor strategiyalarini aniqlash” metodikasining ko'rsatkichlari

2-jadval

Shkalalar	Kolmogorov Smirnov D_z	Ishonch darajasi
Raqobatchilik	1.817	0.03**
Hamkorlik qilish	1.390	0.42**
Murosaga kelish	1.315	0.63
Vaziyatdan qochish	1.754	0.04**
Moslashish	1.385	0,43**

Tadqiqotda K-S mezoni natijalariga ko'ra Murosa shkalasi $D_z=1.315$ **$p>0.05$** : normal taqsimlanish qonuniga mos keladi. Raqobatchi shkalasi $D_z =1.817$ $p<0.01$: Hamkorlik shkalasi $D_z=1.390$ $p<0.05$: Nizodan qochish $D_z =1.754$ $p<0.01$: Moslashish $D_z = 1.385$ $p<0.05$ normal taqsimlanish qonuniga mos kelmaydi. Tadqiqotimizning keyingi bosqichida tanlagan mazkur metodika tahlili Mann Uitni mezoni bo'yicha amalga oshiriladi.

Xulosa. O'smirning psixik va emotsional holati, oiladagi muhit, maktabdagi muomala, atrof-muhit ta'siri va ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlarning roli ko'pincha ularning xulqida og'ishishlarga sabab bo'ladi. Psixologik nuqtai nazardan qaraganda, xulq og'ishishining oldini olish uchun avvalo o'smirning ichki dunyosini tushunish, unga quloq tutish, ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish nihoyatda muhimdir. Ota-ona, ustoz triadasining birgalikdagi

harakati, sog'lom muhit yaratish, o'smirni ijobiy faoliyatga yo'naltirish orqali bu holatlarning oldini olish mumkin. Shunday qilib, o'smirlarda xulq og'ishishlari jamiyatimizda dolzarb muammo sanaladi. Bu muammoni chuqur anglab, uni bartaraf etish yo'llarini izlash ayniqsa, pedagog va psixologlarning muhim vazifasidir. Zero har bir o'smir kelajak poydevori, uning to'g'ri shakllanishi esa jamiyat taraqqiyotining kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Александров А.А. Типология делинквентного поведения при психопатиях и акцентуациях характера Нарушения поведения у детей и подростков-М.: Академия, 2008.
2. Komilova N. "Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi" T.: 2014.
3. E.G'oziyev Umumiy psixologiya darslik Toshkent-2010
4. E.G'oziyev Ontogenez psixologiyasi darslik Toshkent-2020
5. Umarov B.M. O'zbekistonda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining ijtimoiy– psixologik muammolari. Monografiya. – Toshkent, "Fan" 2008.
6. U.Karakulova A.Rejepbayeva "O'smirlik davrida deviant xulq-atvor shakllanishida oilaning o'rni" Monografiya Globe Edit nashriyoti- 2024

Ummatova Sitora Shavkatulloyevna,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Amaliy psixologiya kafedrasi dosenti
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ummatovasisitora@samdu.uz

RASHK TUSHUNCHASINING ILMIY TAHLILI

Annotatsiya: Maqolada psixologiya fanida rashk fenomenining ilmiy tahlil bo'yicha turlari va psixologik mohiyati yoritib berilgan. Rashkning asosi sifatida kognitiv, xulq-atvor, affektiv jihatlari; rashkning psixologik xususiyatlaridan emotsiya, ishonchsizlik psixologik holatlari; rashkning qisqa muddatli, hissiyot, uzoq muddatli, ehtiros, faol, passiv, azobli, reaksiyali shakllari va turlari bayon etilgan.

Tayanch tushunchalar: Psixologiya, rashk, emotsiya, psixologik holat, ijtimoiy munosabatlar, rashkning psixologik xususiyatlari, ishonchsizlik, rashk mohiyati, rashk shakli, qisqa muddatli, uzoq muddatli, faol, passiv, rashkning asosi, kognitiv, xulq-atvor, affektiv.

Аннотация: В статье рассматриваются виды и психологическая сущность феномена ревности в психологической науке по научному анализу. Психология и сущность человека показаны не только в характере его деятельности, в способности мыслить абстрактно или бескорыстно любить других. Кроме того, подчеркивается, что, с одной стороны, между добродетелями и ценностями, между пороками и пороками, с другой стороны, не существует жестко установленных, раз и навсегда установленных моральных границ. Когнитивные, поведенческие, аффективные аспекты ревности как основы; из психологических особенностей ревности выделяют психологические состояния эмоции, незащищенности; выделяют кратковременные, эмоциональные, длительные, страстные, активные, пассивные, мучительные, реакционные формы и виды ревности.

Ключевые слова: Психология, ревность, эмоция, психологическое состояние, социальные отношения, психологические особенности ревности, недоверие, суть ревности, виды ревности, короткая ревность, долгосрочная ревность, активная, пассивная, основа ревности, когнитивная, поведенческая, аффективная.

Annotation: The article discusses the types and psychological essence of the phenomenon of jealousy in psychological science by scientific analysis. The psychology and essence of a person are shown not only in the nature of his activity, in the ability to think abstractly or to love others selflessly. In addition, it is emphasized that, on the one hand, between virtues and values, between vices and vices, on the other hand, they are not rigidly established, once and for all established moral boundaries. Cognitive, behavioral, affective aspects of jealousy as the basis; from the psychological features of jealousy, psychological states of emotion, insecurity are distinguished; short-term, emotional, long-term, passionate, active, passive, painful, reactionary forms and types of jealousy are distinguished.

Keywords: Psychology, jealousy, emotion, psychological state, social relations, psychological characteristics of jealousy, distrust, the essence of jealousy, types of jealousy, short jealousy, long-term jealousy, active, passive, the basis of jealousy, cognitive, behavioral, affective.

Kirish. Psixologiya, etika, qoida tariqasida, ijobiy axloqiy tushunchalarga: erkinlik, adolat, javobgarlik, rahm-shafqatga qaratilgan. Kamdan-kam holatlardan tashqari, axloqiy yovuzlikning o'ziga xos namoyon bo'lishi muammosi tadqiqotning diqqat markazida qolmaydi yoki axloqiy me'yordan ahamiyatsiz narsa sifatida tavsiflanadi va shu tariqa ko'pincha haqiqatdan ajralgan odamning va uning harakatlarining bir tomonlama idealizatsiya qilingan qiyofasini aks ettiradi.

Inson psixologiyasi va mohiyati nafaqat uning faoliyatining tabiati, mavhum fikrlash yoki boshqalarni fidokorona sevish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Insonning tabiatida vayron qiluvchi va hatto o'zini yo'q qiladigan xarakter: hasad, rashk, qasos, shuhratparastlik va boshqalar mavjud. Bundan tashqari, bir tomondan, fazilatlar va qadriyatlar o'rtasida, yomonliklar va buzqliklar

o'rtasida, boshqa tomondan, qat'iy belgilangan, bir marta va umuman o'rnatilgan axloqiy chegaralar mavjud emas. Ko'pincha ular shu qadar chambarchas bog'langanki, mag'rurlikni behudalikdan yoki sevgini rashkdan ajratib bo'lmaydi.

Bu hissiyotning insonning haqiqiy, kundalik hayotidagi shubhasiz ahamiyatiga qaramay, rashk hissi mavzusiga bo'lgan aniq qiziqish yetarlicha rivojlanmagan muammolar sirasiga kiradi. Shu bilan birga, ushbu hodisani inson tabiatining eng xarakterli ontologik belgilaridan biri sifatida yaxlit ko'rib chiqish bizga jamiyatdagi turli munosabatlar makonini va individual xususiyatlarni yanada to'liq va to'g'ri tarzda tasvirlashga imkon beradi.

Shunday qilib, rashk fenomeni birinchi navbatda, uning universal va madaniy universal xususiyati bilan belgilanadi, bu esa insonning ko'p qirrali va qarama-qarshi tabiatini yaxlit tushunchaga ega bo'lishga imkon beradi.

Inson tabiatining namoyon bo'lishi sifatida rashkni o'rganishning dolzarbligini uning psixologik jihatdan asoslashning uni muayyan vaziyatlarda ko'rib chiqish bilan to'ldiriladi. Rashk insonning turli vaziyatiga binoan o'zgaradi, ma'lum bir davrning qadriyatlari, urf-odatlarini vaholatiiga qarab xarakterini o'zgartiradi. Bu tushunchada, rashkning turlarini va unga bo'lgan munosabatni o'rganish - uni to'liq rad etishdan tortib to tan olishgacha - ma'lum bir davrni uning asosiy insoniy xususiyatlari nuqtai nazaridan tavsiflashga imkon beradi. Rashk fenomenini kelib chiqishi va rivojlanishi psixologik nuqtai nazaridan alohida e'tibor qaratish maqsadlidir.

Ta'kidlash joizki, rashkning turli ko'rinishlariga qiziqish, qoida tariqasida, turli hodisalari bilan birga keladi. Inson odob-axloqdagi salbiy hodisalarning yaxlit va obyektiv manzarasini yoki aksincha, inson tabiatining barcha ko'rinishlarini noyob salbiy va o'ziga xizmat qilish sifatida talqin qilish mumkin.

Shunday qilib, rashk fenomeni, uning sabablari va oqibatlarini, insonning tizimidagi o'rnini va ijtimoiy munosabatlarni insonparvarlik va degumanizatsiya qilishga ta'sirini tushunishni talab qiladi. Jamiyat rashkning mohiyatini tushunishi, uning namoyon bo'lishini tan olishi, o'zini to'g'ri anglashi kerak.

Muammoning qay darajada rivojlanganligi. Rashk haqidagi asosiy g'oyalar qadimgi davrlarda shakllangan. Sokrat rashkda murakkab va qarama-qarshi hissiy tuyg'uni, "azob va zavq aralashmasini" ko'radi [1, 54 b.]. Bu qaytarib bo'lmaydigan er-xotinlik, rashkning noaniqligi, uning yovuzlik va yaxshilik bilan genetik aloqasi keyinchalik Platon va Aristotel tomonidan qayd etilgan. Xitoyning Zeno, Epictetus nazariyalari orasida boshqacha an'analar mavjud bo'lib, ular ehtirolarni beparvolik, bema'nilik va aralashish deb e'lon qilishdi.

O'rta asrlar va Uyg'onish davrida birinchi urf dominant rivojlanadi va rashk ko'p jihatdan noaniq hodisa sifatida qabul qilindi. Avliyo Avgustin, Tomas Akvinas va undan keyingi J. Bruno, Rotterdamlilik Erazmus, M. Montaign va boshqalar uchun rashk, birinchi navbatda, muhabbat bilan bog'liq (keng ma'noda tushuniladi) tasvirlangan va ko'p e'lon qilinmagan.

Yangi asrning G'arbiy Evropa mutafakkirlari asarlarida rashkning turli xil talqinlarining keng ko'lami: F. de Laroshfuko, B. Paskal, R. Dekart, B. Spinoza, T. Xobbes, B. Mandevil, S. Monteskyu, K. Xelvetius, D. Xum, I. Kant va boshqalar ushbu hodisaning tahlili berilgan joyda, uning namoyon bo'lishi shakllari va tadqiq qilish imkoniyati ko'rib chiqiladi; Shuningdek, "rashk" tushunchasining ba'zi o'ziga xos xususiyatlari ta'kidlangan. Ushbu bosqichning asosiy tendentsiyasi rashkning asotsial, irratsional ta'sir sifatida talqin qilinishi va ong yordamida ikkinchisini cheklash qaratilgan chaqiruvdir.

XIX-XX asrlardagi G'arbiy Yevropa irratsionalizm vakillari ayniqsa rashkga, birinchi navbatda, A.Shopenhauerga, uni jinsiy muhabbatning metafizikasi bilan bog'liq holda o'rgangan va F.Nitsshe, u rashkni shunday murakkab ijtimoiy-psixologik fenomenning jihatlarini kabilarni kengroq yozishgan. Rashkning paydo bo'lishining psixologik mexanizmlari psixoanaliz falsafasida o'rganilgan 3. Freyd, K.G. Jung, E. Fromm va boshqalar. Bu hisning ekzistensial xususiyatlarini S. Kierkegaard, J.P. Sartre, A. Kamus, X. Ortega y Gasset, K. Jaspers, rashkning ba'zi bir paradoksal va ambivalent ma'nolarini J. Baudrillard, J. Derrida, J. Deleuze, F. Guattari tomonidan ochib berilgan.

Rashk haqidagi alohida kuzatishlar J.Rawls, V. Frankl, shuningdek, A. Maslou, C. Rojers ishlarida ham mavjud. Hatto rus falsafaiy asarlarida rashk muammolari F.Dostoevskiy, J.L.Tolstoy, I. Ilyin, Vl. Soloviev, S. Bulgakov. Bu hissiyotning ijobiy xususiyatini ta'kidlaganlar. Zamonaviy psixologiyada rashk fenomenini A.Huseynov, R. Apresyan, O. Drobnitskiy, A. Sogomonov, M. Epstein asarlari kontekstida ham tushuntirish mumkin. Rashkning namoyon bo'lish shakli sifatida uslubiy va nazariy shart-sharoitlar belgilangan.

Shunisi e'tiborga loyiqki, ushbu mutafakkirlarning barchasi uchun rashk muammosi katta ahamiyatga ega emas va faqat boshqa muammolar - hislar, sevgi, yomonliklar, munosabatlar va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan.

G. Klanton, C. Kristianon, A. Payn va boshqalarning rashkga oid xorijiy tadqiqotlari ham asosan psixologik va ijtimoiy-antropologik yo'nalishga ega [1, 2, 3,4].

Umuman olganda, rashkni insondagi ichki yovuzlikning namoyon bo'lishining o'ziga xos shakli sifatida tahlil bilan bog'liq bo'lganligini tan olishimiz kerak. Rashk fenomeni an'anaviy ravishda uni tushunishga nazariy yondashishda qarama-qarshiliklarni keltirib chiqardi. Nazariy yondashuvlarning xilma-xilligi rashk fenomenining noaniqligi bilan izohlanadi. Shunga qaramay, tadqiqotning metodologik asosi sifatida ushbu asosiy usullari va yondashuvlarini: rashkning mohiyati to'g'risida mutafakkirlarning qarashlarini tahlil qilish; turli xil an'analar kontekstida rashkning psixologik xususiyatlarini aniqlash; rashk fenomenining kelib chiqishi, dinamikasi va xususiyatlarini aniqlashg; rashkning ichki qarama-qarshi tabiati va evolyutsion bosqichlarini aniqlashg mumkin.

Tadqiqotimizning nazariy asosini A.Huseynov, R. Apresyan, O. Drobnitskiy, A. Sogomonov, M. Epstein, A. Skrypnikning g'oyalari keng qo'llaniladi va turli ko'rinishlarining o'ziga xos xususiyatlarini tushunish uchun sotsiologik va psixologik omillarni hisobga olish zarurligiyb bilish kerak.

Tadqiqotda rashkning psixologik xususiyatlari, insoniy munosabatlarda birinchi marta rashk fenomeni keng qamrovli psixologik va ilmiy tahlilini olib borishbu albatta psixologiya fanining emotional munosabatlarni ilmiy tadqiq etish ishiga hissa deb qarash mumkin.

Demak, rashk fenomeni ilmiy adabiyotlarga asoslanib qadimiy tarixda ijtimoiy kelib chiqishini kuzatsak, u yovuzlik shakli sifatida yuzaga kelganligi aniqlandi; ilmiy nuqtai nazardan rashkning roli o'rganilib, uning shaxsning axloqi, ijtimoiy aloqalari va oilaviy munosabatlariga ta'siri shubhasiz ekanligi ko'rinadi; rashk fenomenining asosiy turlari va namoyon bo'lishini, rashkning batafsil tipologiyasini bilishni talab etadi.

Tadqiqotimizda emotional kategoriya sifatida rashk - bu kimningdir ishonchsizligi haqidagi qo'rquvni aks ettiradigan tuyg'u, uning asosi sifatida munosabatlarning buzilishi, o'zini past baholashiva shaxsning buzilgan hissiyotlari, shaxslararo munosabatlar darajasida intim-shaxsiy va ijtimoiy-kommunikativ jihatdan namoyon bo'ladigan va hukm qilingan harakatlarga olib keladigan psixologik holatni tushunamiz.

Rashk - bu psixologik va ijtimoiy sohaning boshqa hodisalari bilan chambarchas va o'zaro bog'liq bo'lgan ambivalent hodisa. Rashk tushunchasi mutanosib ravishda insonning ijtimoiy roli, ijtimoiy munosabatlari tizimida, ayniqsa, faoliyati, oilasida namoyon bo'ladigan xususiyatlari kontekstida uzviy bog'langandir.

Rashkda kuzatiladigan kommunikatsion aloqalarning buzilishi shaxsning qadr-qimmatini kabi asosiy insoniy tamoyillarga ta'sir qiladi. Haqiqiy sevgi rashk bilan bog'liq emas. Shunday qilib, chinakam sevgi rashkning salbiy ko'rinishlarini yengishda asosiy omil bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Rashkning o'ziga xos namoyon bo'lishini ko'rib chiqish uning turlarini tasniflashga imkon beradi. Erotik va ijtimoiy-madaniy rashkning ikki asosiy turi sifatida tan olinadi. Bu erotik rashkning o'ziga xos intensivligi bilan rashkning mag'rur shakli bo'lib, butun voqea aktuallashadi va namoyon bo'ladi.

Rashk muammosi bo'yicha falsafiy, ijtimoiy va ijtimoiy-psixologik adabiyotlardan ma'lum bo'ldiki, mazkur muammoni psixologiya, falsafa, etika va boshqa ijtimoiy fanlar bo'yicha

uygunlashtirgan holda insonlarga tushuntirish ko'plab nizolarni oldini olish hamda nizolarni bartaraf etishga yordam berishi, bu orqali jamoa, oilalarni muhitini soglomlashtirishga muvaffaq bo'linadi.

Ijtimoiy munosabatlarning ta'sirli holatlariva rashkning halokatli namoyon bo'lishiga hissa qo'shadigan muammo alohida ahamiyatga ega. Rashkning ilmiy vaamaliy tahlili ushbu muammoning sabablarini tushunish va ushbu hodisani shaxsning ma'naviy o'sishiga va uning ijtimoiy moslashuviga hissa qo'shadigan konstruktiv tarzda yo'naltirishga imkon berishi mumkin.

Rashk hissiyot sohasining ko'p qirrali hodisasi bo'lib, u bir qator rollarni ifodalaydi. Rashkni hissiyot rolida ham, qisqa muddatli va o'tkir tajriba sifatida ham, hissiyot rolida ham, uzoq muddatli munosabat sifatida ham, inson ongini to'liq o'zlashtiradigan ehtiros rolida ham ko'rib chiqilishi mumkin degan xulosaga keldik. Shaxsning intellektual funktsiyalariva xatti-harakatlarining adekvatligi yo'qolgan holda, rashk zararli, havfli ongni boshqarib bo'lmaydigan darajasiga yetib qoladi.

Psixologik va hissiy kategoriya sifatida rashkning asosini kognitiv, xulq-atvor va affektiv jihatlar tashkil etadi: shaxsning buzilgan his-tuyg'ulari, subyekt va subyekt-obyekt munosabatlarining past darajasi va ijtimoiy-kommunikativ jihatda buzilishi yoki konstruktiv pozitsiyaga olib keladi va muayyan vaziyatda subyektning harakatlarini ifodalaydi.

Shunday qilib, rashk tushunchasi o'zgarishsiz qolmadi. Rashkning namoyon bo'lishi nafaqat erotik sohalarda, balki nikoh va jinsiy munosabatlar ko'rib chiqiladigan sohalarda cheklanib qolmay, balki insonning barcha intilishlarining ijtimoiy xilma-xilligi: kasbidan, sevimli mashg'ulotlaridan, jinsdan tashqari oila va do'stlikdan tortib, ilm-fan, san'at va siyosatgacha va hokazo. Ammo biz nikoh va oila munosabatlarida rashk fenomenining eng katta aktuallashtirishini kuzatmoqdamiz, ya'ni, eng xarakterli tomoni jinsiy (erotik) rashkdir. Buning sababi shundaki, u juda og'ir azoblarni keltirib chiqaradi va insonning eng yorqin tuyg'ularidan biri - sevgiga hamroh bo'ladi.

Tadqiqot mavzusida his-tuygular bilan bog'liq bo'lgan hodisalarning o'zgarishi, nikoh va ota-onaning hissiyotlari va majburiyatlari kabi asosiy ijtimoiy tushunchalarga individual qarashning o'ziga xos yondashuvi bilan izohlanadi. Shuning uchun jamiyat uchun universal narsa, odamlar raqib bilan munosabatlarni ularning shaxslararo munosabatlariga tahdid soluvchi hodisa sifatida ko'rib chiqilishidir.

Hissiyotlar ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan muayyan vaziyatlar bilan bog'liq. Odamlar ma'lum darajada turli xil munosabatlarda bo'lishadi. Biroq, odamlarda o'zaro munosabatlarning namoyon bo'lish usullari ularning ijtimoiylashishi bilan belgilanadi, bu o'z-o'zini anglash darajasi, shaxsning ma'naviy yaxshilanishi, axloqiy munosabat, qadriyatlarining shakllanishiga bog'liq.

Aniqlanishicha, rashkning mohiyati shaxsda har qanday muhim yaxshilikni yo'qotish xavfi bilan ifodalanadigan, bu yaxshilikni, muhabbatni, do'stlikni saqlash, saqlab qolish istagi bilan birlashtirilgan egalik hissi bo'lgan egoistik xususiyat sifatida belgilanadi, yoki ustuvorlikni yo'qotishdan umidsizlik (noqulaylik). Ushbu jihatdan, rashk antisotsial harakatlarga sabab bo'lishi mumkin.

Psixologik nuqtai nazardan, munosabatlardagi salbiy ta'sirlarning sababi aloqa buzilishi, shuningdek, aks ettiruvchi daqiqalarning yo'qligi, o'z-o'zini rivojlantirish va takomillashtirishni xohlamaslikdir. Rashkdan faqat o'z maqsadlariga erishish vositasi sifatida foydalanish printsipiga asoslangan kommunikativ strategiya, munosabatlardagi sherik manipulyatsiya, bosim va boshqalarga duch kelishi mumkin bo'lgan obyekt sifatida taqdim etilishiga olib keladi. Rashk ikkinchi tomonni o'ziga bo'ysundiradi, uni erkinlik va o'ziga xoslik huquqidan mahrum qiladi. Shu bilan birga, u insonning ongini buzadi, sevgini hukmronlik va egalik uchun kurashga aylantiradi.

Bunday munosabatlar faqat chinakam muhabbatda mumkin, bu erda yaqinlikning ma'naviy yadrosi mavjud, u erda sevgi yuqori qadriyatlarni takrorlash sifatida namoyon bo'ladi. Boshqalar bilan kelishish, his-tuyg'ular va harakatlar, his-tuyg'ular va so'zlar, boshqa odamlar bilan

munosabatlarni o'rnatish qobiliyati odamga "ziddiyatli, inqirozli vaziyatlardan" eng yaxshi yo'lni topishga imkon beradi, bu, albatta, rashkning oldingi holatini o'z ichiga oladi.

Rashk, boshqa odamlar uning mulki emasligini anglash bilan tenglashtiriladi, ya'ni ularning tanlash erkinligi, harakatlari, fikrlari, his-tuyg'ulari va xatti-harakatlari mustaqil shaxslarga tegishli ekanliklarini tan olish va qabul qilish orqali anglandi. Birinchidan, o'zini ahamiyatini oshirish, mustaqil shaxs bo'lishi, o'zini rivojlantirish, o'zining kimligini qabul qilish, o'zini sevishiva hurmat qilishini talab etadi. O'ziga nisbatan to'g'ri munosabat orqali odam atrofdagi dunyoga va uning atrofidagi odamlarga munosabatni rivojlantirishga erishadi.

Shunday qilib, rashk insonning qadr-qimmati, o'ziga xosligi, anglash tushunchasi sifatida namoyon bo'ladi. Rashkning sevgi, oilaviy munosabatlar, sadoqat kabilar bilan bogliqligi aniqlash zarur.

Rashkning ijtimoiy-madaniy ko'rinishlarini ko'rib chiqish axloqiy tahlil uchun ahamiyatli emas, chunki bu ijtimoiy axloqni turli darajalarda va turli xil sharoitlarda va boshqa his-tuyg'ular bilan bog'liq holda namoyon etish imkonini beradi.

Inson tarbiyasining yuqori yoki past darajasi, bu o'z-o'zini anglash darajasiga ta'sir qiladi, shuningdek, rashk tuyg'usiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi. Bu borada bir qator mutafakkirlarning yuqori darajadagi tarbiya, o'zini boshqarish qoidalarini biladigan odamlar o'z ehtirolari ustidan hukmronlik qilishlari mumkinligini ta'kidlaydilar. Odamlarga hurmat va har bir odamda yaxshi sifatlarini topa olishiga ishonch, o'z harakatlaringiz uchun javobgarlik qobiliyati, yetarli darajada o'zini hurmat qilish, saxiylik, minnatdor bo'lish qobiliyati - bular rashkni boshqarishga imkon beradigan fazilatlaridir.

Umumlashtirilgan shaklda rashkni obyektga yo'naltiradigan xulq-atvori sifatida tasniflash mumkin. Bu borada shahsdagi rashkijtimoiy rollariga qarab ko'rib chiqiladi. Ya'ni, u turmush o'rtog'i, sevgan inson, shuningdek ota yoki onasi, singlisi yoki ukasi, sherigi yoki xodimi va boshqalar kabi harakat qilishi mumkin. Shunga o'xshash nuqtai nazardan rashkni o'rganib, xavf ostiga qo'yiladigan munosabatlarning o'zini tartibga solish xususiyatlariga qarab uning turli xil o'zgarishlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Shubhasiz, oila va nikoh, kasbiy etika, biznes etikasi va boshqalarda aks ettirilgan munosabatlarning turli xil ko'rinishlari uchun psixologik tartibga soluvchilar mavjud. Har bir holatda, rashkning salbiy ko'rinishlarini minimallashtirish bo'yicha tavsiyalar berishda munosabatlar doirasini hisobga olish kerak.

Rashkga bog'liq ravishda tasniflash uchun ijtimoiy-demografik belgilarini ajratish ham mumkin: yosh (bolalikdagi rashk, balog'at yoshida va keksa yoshdagi rashkda ba'zi xususiyatlar mavjud) va jins xususiyatlariga ko'ra belgilanadi. Shuningdek, rashkning turlarini uning vayron qiluvchi poydevorlari yo'nalishi bo'yicha - o'z-o'ziga qarab ajratish taklif etiladi. Shu munosabat bilan rashkning faol, passiv, azobli shakllari mavjud. Birinchi holda, rashk tajovuzkorlik, zo'ravonlik moyilligi, adovat nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi; ikkinchidan - qo'rqqoqlik bilan bog'liq o'z-o'zini yo'q qiladigan tuyg'u, tashqi sharoitlarni yengish uchun ichki kuchning yetishmasligi, o'z ahamiyatsizligini anglash va boshqalar. Haddan tashqari ko'rinishlarda, rashkning turlarini o'ziga xos ijtimoiy me'yorlarni inkor etish mumkin bo'ladi.

Shunga ko'ra, rashk ushbu turlarga: normal va patologikga ajratiladi. Normal turi reaksiyalar vaziyatni baholashning adekvatligi bilan ajralib turadi, ko'p odamlar uchun tushunarli, ko'pincha shahs tomonidan boshqariladigan bo'lsa, patologik rashkda haddan tashqari, insonning hissiy tabiatining namoyon bo'lishidagi ortiqcha belgilar sifatida talqin qilish kerak. Shubhasiz, patologik rashk yuqori darajada ijtimoiy xavfga ega.

Rashkning namoyon bo'lish shakli hissiy, faoliyat reaksiyalarini ajratish mumkin. Hissiy shaklida hissiy, affektiv reaksiyalar namoyon bo'ladi. Tushkunlik, g'azab, nafrat, sevgi va umid kabi hissiyotlarga ko'ra, bu his-tuyg'ular shahsning o'zi uchun halokatli bo'lishi mumkin. Ko'pincha vaziyatni tahlil qilish qobiliyati, shuningdek, his-tuyg'ularni ongning nazorati ostiga olish va salbiy narsadan xalos bo'lish qobiliyatini ham anglatadi. Faol reaksiyalar muayyan harakatlar, harakatlar shaklida namoyon bo'ladi. Bu, masalan, janjal yoki rad etish va boshqalar bo'lishi mumkin.

Odatda, har qanday haqiqiy rashk holati, ma'lum darajada yoki boshqasiga, o'ziga xos ko'rinishlarni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, rashk jamiyatda shaxslararo munosabatlarning barcha darajalarida o'zini namoyon qiladi, insoniy munosabatlariga ta'sir qiladi vashahs faoliyatini o'ziga xos taqdim etishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Akramova F.A. Ijtimoiy psixologiya: o'quv qo'llanma. – T.: Nizomiy nomidagi TДPU, 2007.– 166 б.
2. Андреева, Т.В. Семейная психология Текст. / Т.В. Андреева. — СПб.: Речь, 2004.- 244с.
3. Василюк, Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) Текст. / Е.К. Васильева. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. -200с.
4. Сермягина, О.С. Эмоциональные отношения в семье Текст. / О.С. Сермягина. — Кишинев: Штиинца, 1991. — 85с.
5. Ummatova S.Sh. Rashk fenomenining oila munosabatlaridagi gender va yosh farqlari. Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya. - Toshkent: 2022.

Muxamedova Muhayyo Karimovna,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

TALABALARDA EKOLOGIK ONGNI SHAKLLANISHIGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalarda ekologik ongning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillar tahlil qilingan. Unda shaxsiy qadriyatlar, motivatsion omillar, ijtimoiy tajriba, emotsional sezgirlik va reflektiv tafakkur kabi omillarning ekologik ongga ta'siri o'rganilgan. Shuningdek, ekologik bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish, barqaror rivojlanish g'oyalarini yoshlar ongiga singdirish va ekologik mas'uliyatni kuchaytirishning psixologik mexanizmlari yoritilgan. Tadqiqotda ta'lim muhiti va kommunikatsiya vositalarining ekologik ongni shakllantirishdagi o'rni ham ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: ekologik ong, psixologik omillar, talaba, refleksiya, motivatsiya, barqaror rivojlanish, ekologik tarbiya, shaxsiy qadriyatlar, emotsional sezgirlik.

Аннотация: В данной статье проанализированы основные психологические факторы, влияющие на формирование экологического сознания у студентов. Рассмотрены такие аспекты, как личностные ценности, мотивационные установки, социальный опыт, эмоциональная чувствительность и рефлексивное мышление. Также освещены психологические механизмы интеграции экологических знаний в практическую деятельность, внедрения идей устойчивого развития в сознание молодежи и повышения уровня экологической ответственности. В исследовании подчёркивается роль образовательной среды и коммуникативных средств в процессе формирования экологического сознания.

Ключевые слова: экологическое сознание, психологические факторы, студент, рефлексия, мотивация, устойчивое развитие, экологическое воспитание, личностные ценности, эмоциональная чувствительность.

Annotation: This article analyzes the main psychological factors influencing the formation of ecological consciousness in students. It examines personal values, motivational aspects, social experience, emotional sensitivity, and reflective thinking as key components affecting environmental awareness. The study also highlights the psychological mechanisms of integrating ecological knowledge with practical activities, internalizing sustainable development ideas among youth, and enhancing ecological responsibility. Furthermore, it emphasizes the role of educational environments and communication tools in shaping ecological consciousness.

Keywords: ecological consciousness, psychological factors, student, reflection, motivation, sustainable development, environmental education, personal values, emotional sensitivity.

Kirish. Atrof-muhit muammolarining tobora kuchayib borayotgan zamonaviy sharoitida talabalarning ekologik ongi va ekologik madaniyatini shakllantirish dolzarb masalaga aylanmoqda. Ekologik muammolarga befarq bo'lmagan, atrofdagi tabiiy resurslarga ongli munosabatda bo'ladigan yosh avlodni tarbiyalash jamiyatning barqaror rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, talabalik davri shaxs rivojlanishining faol bosqichi hisoblanib, bu davrda ekologik ongni shakllantiruvchi psixologik omillar - motivatsiya, shaxsiy qadriyatlar, refleksiya, emotsional sezgirlik va ijtimoiy tajriba o'z ta'sirini kuchli ko'rsatadi. Ekologik ong – bu faqatgina bilimlar yig'indisi emas, balki insonning tabiatga, hayotga va kelajak avlodga bo'lgan mas'uliyatli munosabatini ifodalovchi kompleks psixologik holatdir. Shu sababli, ekologik tarbiyaning samaradorligini oshirish uchun ta'lim jarayonida talabalarning psixologik xususiyatlarini chuqur hisobga olish zarur. Mazkur maqolada ekologik ongni shakllantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillar keng qamrovda tahlil qilinadi va ularning ta'lim-tarbiyadagi ahamiyati yoritiladi.

O'rganilganlik darajasi. Talabalarda ekologik ongni shakllantirish masalasi bugungi kunda nafaqat pedagogik, balki psixologik tadqiqotlar doirasida ham keng o'rganilayotgan muhim ilmiy yo'nalishlardan biridir. Xorijiy tadqiqotlar orasida ekologik ong, ekologik madaniyat,

emotsional sezgirlik va motivatsion omillarni integratsiyalashgan holda tahlil qilgan A.Clayton, P.Stern, S.Kollmus, F.Kaiser, A.Bandura, M.Ojala singari olimlarning ishlari alohida o'rin egallaydi. Bu tadqiqotlarda ekologik xatti-harakatlarning psixologik determinantlari, atrof-muhitga nisbatan ijtimoiy mas'uliyat va barqaror rivojlanishga oid psixologik yondashuvlar chuqur tahlil qilingan. Ayniqsa, ekologik ongni shakllantirishda shaxsning ijtimoiy tajribasi, refleksiya darajasi va emotsional holati muhim omillar sifatida ajratib ko'rsatiladi.

P.Stern ekologik qadriyatlar va ekologik mas'uliyatni psixologik motivlar bilan bog'lagan holda, shaxsning ekologik ongini aniqlovchi qadriyatlar asosidagi modelni taklif qilgan. Uning fikricha, ekologik harakatlarga motivatsiya faqat axborot asosida emas, balki shaxsiy ishonch, qadriyatlar tizimi va axloqiy pozitsiya orqali shakllanadi. Stern ekologik ongni rivojlantirish uchun barqaror rivojlanish mafkurasini yoshlar ongiga singdirishni muhim deb biladi. U ekologik ongni kognitiv va affektiv komponentlarga ajratgan va har ikkalasining muvozanati muhimligini urg'ulagan.

S.Kollmus ekologik xatti-harakatni rag'batlantiruvchi omillarni o'rgangan va bu jarayonni motivatsion, axloqiy va emotsional komponentlar asosida tizimlashtirgan. Uning modeli shaxsning ekologik ongli qarorlar qabul qilishiga ta'sir etuvchi ichki omillar – bilim, e'tiqod, hissiyot va tashqi omillar – madaniyat, ijtimoiy norma, iqtisodiy muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ochib beradi. Kollmus fikricha, ekologik bilimning o'zi yetarli emas, uni emosional hissiyotlar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bilan birga singdirish talab etiladi. Shuningdek, u ekologik axloqni mustahkamlashda psixologik barqarorlik va refleksiya ko'nikmalarining ahamiyatini ta'kidlaydi.

O'zbekistonda esa ekologik tarbiya va ongni shakllantirishga oid ilmiy izlanishlar ko'proq pedagogik yondashuvlar bilan izohlangan bo'lsa-da, so'nggi yillarda bu masalaga psixologik nuqtai nazardan ham qiziqish ortib bormoqda. Mahalliy olimlardan N. Jo'rayev, B. Botaqulov, S. Raxmonov, D. Jo'rayev va G'. Ibragimovlar o'z tadqiqotlarida talaba-yoshlar ongida ekologik qadriyatlar, axloqiy munosabatlar va psixologik tayyorgarlikning o'zaro bog'liqligini asoslashga harakat qilganlar. Shu bilan birga, ekologik tarbiyaning metodik asoslari, shaxsiy fazilatlar va kognitiv-emotsional rivojlanish bilan integratsiyasi masalalariga e'tibor qaratilgan.

Muhokama. Ekologik ongni shakllantirish muammosi zamonaviy psixologik-pedagogik ilmiy izlanishlarda tobora dolzarb mavzuga aylanmoqda. Talabalarda ekologik ongning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni tizimli tahlil qilish natijasida shuni anglash mumkinki, bu jarayon bir yoqlama emas, balki ko'p komponentli, murakkab va bosqichma-bosqich kechuvchi psixik holat va xulqiy mexanizmlarni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, ekologik ong faqat bilish faoliyatining mahsuli emas, balki shaxsning emotsional sezgirliги, ijtimoiy qadriyatlarga sodiqligi, atrof-muhitga nisbatan axloqiy yondashuvi va refleksiv tafakkuri bilan uzviy bog'liqdir. Psixologik jihatdan olganda, ekologik ongni shakllantirishda eng muhim omillar – bu shaxsning ekologik motivlari, ijtimoiy tajribasi, emotsional barqarorligi va shaxsiy qadriyatlar tizimidir.

Tahlil etilgan xorijiy adabiyotlarda (Clayton, Stern, Kollmus, Ojala va boshqalar) ekologik ongning asosi sifatida emotsional tajriba, xavotir va ekologik umid muvozanati asosiy komponent sifatida ko'rsatilgan. Ular ekologik ongni shakllantirishda hissiy refleksiya va ijtimoiy identifikatsiyaning hal qiluvchi rolini ta'kidlaydi. Mahalliy tadqiqotlar esa ko'proq ekologik tarbiya, madaniy qadriyatlar, milliy ong va axloqiy pozitsiyaning shakllanishi bilan bog'liq psixologik yondashuvlarga urg'u beradi. Shuningdek, o'zbek tadqiqotchilari ekologik ongni rivojlantirishda kommunikativ vositalar, o'qituvchi shaxsiy namunasining roli va ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqani chuqur tahlil qilishgan.

Yana bir muhim jihat – bu ekologik ongni rivojlantirishda psixologik barqarorlik, stressga chidamlilik va kognitiv-reflektiv salohiyatning ishtirokidir. Ayniqsa, zamonaviy ta'lim jarayonida axborot haddan ortiq ko'paygan sharoitda talabalarda ongli selektivlik, ma'lumotni ekologik ahamiyatga ko'ra ajratib olish, tanqidiy fikrlash, ekologik qadriyatlarni baholash ko'nikmalarini shakllantirish dolzarb vazifa sifatida namoyon bo'ladi. Muhokamalar asosida aniqlanganki,

ekologik ong talabaning ongli, ijtimoiy faol va axloqan mas'uliyatli shaxs sifatida shakllanishining ajralmas komponenti bo'lib xizmat qiladi.

Talabalarda ekologik ongning shakllanishi, bir tomondan, ularning shaxsiy psixologik xususiyatlariga, ikkinchi tomondan esa, ijtimoiy muhitdagi axborot oqimlariga bo'lgan emotsional va kognitiv javoblariga bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, ekologik qadriyatlarni anglash va o'zlashtirish jarayoni, talabalarning reflektiv tafakkuri, o'z-o'zini anglash darajasi va axloqiy mas'uliyat hissining rivojlanganlik darajasiga ko'ra shakllanadi. Shaxsiy motivatsiya va ijtimoiy faollikning uyg'unligi, talabalarning ekologik muammolarga nisbatan individual pozitsiyasini barpo etishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Oila muhiti, o'qituvchining shaxsiy namunasi hamda do'stlar guruhining ekologik masalalarga munosabati, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar orqali shakllanuvchi fikrlar ham bu jarayonga ta'sir ko'rsatadi.

Talabalar ekologik muammolarni bevosita amaliy faoliyatda — masalan, ekologik loyihalar, ekologik tadbirlar yoki ko'ngilli harakatlarda ishtirok etish orqali anglaganlarida, ularning ekologik ongida chuqurroq iz qoldiradi. Psixologik jihatdan emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan talabalar, atrof-muhit bilan o'zaro bog'liqlikni chuqur his qilgan holda, ekologik xatti-harakatlarda faolroq bo'ladilar. Shu bilan birga, ekologik muammolarni shaxsiy hayotiga daxldor deb bilgan shaxslar bu borada ongli tanlovlar qilishga intiladi va mas'uliyatli fuqarolik pozitsiyasini shakllantiradi. Ekologik ongga doir treninglar, interfaol mashg'ulotlar va psixologik ta'sirga asoslangan metodlar orqali talabalarda ekologik xavfsizlikka daxldorlik hissi kuchaytiriladi. Bundan tashqari, talabaning ekologik tahdidlar haqidagi bilimlari faqat nazariy emas, balki hissiy va axloqiy yo'sinda idrok etilsa, ekologik qadriyatlar ongli ravishda hayot tarziga aylanishi ehtimoli ortadi.

1-jadval

№	Psixologik omil	Tavsifi	Ekologik ong shakllanishidagi roli
1	Motivatsiya	Talabaning ekologik faoliyatga ichki qiziqishi va tashqi rag'batlantiruvchilar	Faollikni oshiradi, ongli ishtirokni ta'minlaydi
2	Refleksiya	O'z xatti-harakatlarini tahlil qilish va baholash qobiliyati	Ekologik mas'uliyat va tanqidiy qarashni shakllantiradi
3	Empatiya	Boshqalarning, shu jumladan tabiatning holatiga nisbatan hissiy sezgirlik	Tabiatga hurmatli munosabatni mustahkamlaydi
4	O'z-o'zini anglash	Shaxsning o'zini ekologik muhitdagi subyekt sifatida anglash darajasi	Ekologik o'zlikni rivojlantiradi
5	Ijtimoiy ta'sir	Oila, do'stlar va ommaviy axborot vositalarining fikr va qarashlari	Ekologik qadriyatlarning ijtimoiy mustahkamlanishiga sabab bo'ladi
6	Emotsional intellekt	His-tuyg'ularni boshqarish, boshqalarni tushunish qobiliyati	Ekologik xavotir va daxldorlik hissini kuchaytiradi
7	Ekologik xatti-harakat odatlari	Amaliy faoliyat orqali shakllangan ekologik odatlar	Barqaror ekologik xulq-atvorni rivojlantiradi

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, talabalarda ekologik ongning shakllanishi ko'p omilli va murakkab psixologik jarayon bo'lib, bu jarayonda shaxsiy motivatsiya, hissiy-emotsional barqarorlik, o'z-o'zini anglash, refleksiya darajasi va ijtimoiy muhit muhim rol

o'ynaydi. Ekologik ongning shakllanishi faqatgina nazariy bilimlar bilan cheklanmasdan, balki amaliy faoliyatlar, psixologik treninglar va o'zaro ijtimoiy aloqalar orqali mustahkamlanadi. Ayniqsa, ekologik qadriyatlarni shaxsiy hayotga tadbiiq qilishga yo'naltirilgan psixologik yondashuvlar bu boradagi natijadorlikni sezilarli darajada oshiradi.

Tavsiyalar

1. Oliy ta'lim muassasalarida ekologik psixologiya va ekologik ongni rivojlantirishga doir maxsus fanlar va modullarni o'quv rejasiga kiritish tavsiya etiladi.
2. Talabalar ishtirokida ekologik muammolarni yorituvchi psixologik treninglar, seminarlar, interfaol muhokamalar va rol o'yinlarini tizimli ravishda tashkil etish maqsadga muvofiqdir.
3. Oila, ta'lim muassasasi va ijtimoiy tarmoqlarning ekologik madaniyatni shakllantirishdagi ahamiyatini hisobga olib, psixologik jihatdan uyg'un hamkorlik muhitini yaratish zarur.
4. Ekologik ongni amaliy tajriba asosida rivojlantirish uchun talabalarni ekologik aksiyalar, volontyorlik loyihalari va tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan tashabbuslarga jalb etish lozim.
5. Psixologlar va pedagoglar ekologik ongga ta'sir etuvchi shaxsiy xususiyatlarni (masalan, empatiya, refleksiya, o'z-o'zini anglash) aniqlash va rivojlantirish bo'yicha individual va guruhviy ishlanmalarni amalga oshirishlari kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimova V.M. (2018). *Shaxsiy rivojlanish psixologiyasi*. Toshkent: TDPU nashriyoti.
2. Sunnatova R.I. (2020). *Talabalarda ekologik madaniyatni shakllantirishning psixologik asoslari*. Toshkent: Ma'naviyat.
3. Nishanova Z.T. (2019). *Ekologik tarbiya: pedagogik-psixologik yondashuvlar*. Samarqand: "Ilm Ziya".
4. Leontyev D.A. (2003). *Psixologiya smysla: priroda, struktura i dinamika smyslovoy realnosti*. Moskva: Smysl.
5. Morosanova V.I. (2014). *Regulyatsiya povedeniya i samoregulyatsiya lichnosti*. Moskva: Institut Psixologii RAN.
6. Davletshin M.R. (2009). *Psixologiya obrazovaniya: ekologik aspektlar*. Qozon: Kazan universiteti nashriyoti.
7. G'ofurov A., Jo'rayev T.S. (2021). *Ekologik madaniyat va uning shakllanish omillari*. Buxoro: BDU.
8. Vygotskiy L.S. (1991). *Psixologiya razvitiya cheloveka*. Moskva: Pedagogika.
9. Bronfenbrenner U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Harvard University Press.
10. Ajzen I. (1991). *The Theory of Planned Behavior*. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 50(2), 179–211.
11. Bandura A. (2001). *Social cognitive theory: An agentic perspective*. Annual Review of Psychology, 52(1), 1–26.
12. Stern P.C. (2000). *Toward a coherent theory of environmentally significant behavior*. Journal of Social Issues, 56(3), 407–424.
13. Kollmuss A., Agyeman J. (2002). *Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior?* Environmental Education Research, 8(3), 239–260.
14. Shoumarov G'.B. (2022). *Psixologiyada motivatsion tizimlar va ekologik ong*. Toshkent: Iqtisod-Moliya.
15. Tikhomirova I.I. (2017). *Ekopsixologiya: teoriya i praktika*. Moskva: Akademicheskii projekt.

Ostonov Jasur Shopirjonovich,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti

TALABALARDA METAKOGNITIV KO'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogikada tarbiya tizimi takomillashtirish va ta'limning didaktik tizimi ta'lim maqsadlari, o'qish mazmuni, uni tashkil etishning metod va shakllari yoritilgan.

Kalit so'zlar: tarbiya tizimi, didaktik tizim, insonparvarlik, individuallashtirish, tarbiyaviy yondashuvlar.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования системы воспитания в педагогике, а также дидактическая система образования, включая цели обучения, содержание учебного процесса, методы и формы его организации.

Ключевые слова: система воспитания, дидактическая система, гуманизм, индивидуализация, воспитательные подходы.

Abstract: This article discusses the improvement of the educational upbringing system in pedagogy, as well as the didactic system of education, including educational objectives, learning content, and the methods and forms of organizing the teaching process.

Keywords: educational upbringing system, didactic system, humanism, individualization, educational approaches.

Kirish. Bugungi kunda barkamol inson tarbiyasi, ularni pedagogik-psixologik bilimlar bilan qurollantirish eng dolzarb masalasi hisoblanadi. Tarbiya jarayonining asosi o'qitish hisoblanadi. Tarbiya jarayoni didaktik vositalar bilan ko'rina boshlaydi. Tarbiya tizimining tushunchasi didaktika ichiga qo'shib amalga oshiriladi. Unda tarbiya tizimi didaktikadan iborat bo'lmaydi, balki bir tomondan pedagogik - psixologik, boshqa tomondan esa - ijtimoiy - pedagogik tizimdan iborat bo'ladi. Bunda tarbiya tizimi o'quvchilarga faqat didaktik tizim sifatida emas, balki ijtimoiy omil sifatida ham ularni bizni o'rab turgan borliqqa jalb etish orqali ham ta'sir ko'rsatadi.

Har bir ta'lim muassasalarida tashkil topadigan ma'lum psixologik muhit tarbiyaga albatta, ota - onalar, o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlar orqali ta'sir ko'rsatadi. Oliy ta'lim muassasalarida ta'limning didaktik tizimi ta'lim maqsadlari, o'qish mazmuni, uni tashkil etishning metod va shakllari orqali ifodalanadi. Ma'lumki pedagogikada "Didaktik tizim" tushunchasi ancha qadimdan shakllangan. Tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishda, o'rganilayotgan material mazmuni, uni yetkazish shakli va metodlari, hamda shu kabilarni belgilash orqali o'qitish jarayonida foydalaniladi. Yana bir tarafdin tarbiyaning ikkinchi tushunchasi mantiqida didaktik tizim – o'zi tarbiyaviy tizimining – didaktik tizimida ishtirok etadi, ya'ni uning tizimi hisoblanadi.

Shunday qilib, ijtimoiylashtirish insonning maqsadga muvofiq jarayonlar maktabgacha, maktab, pofessoinal ta'limlarida hamda tasodifiy omillar ta'siri ostida amalga oshiriladi. Bu ta'sir ko'rsatish tarbiya tizimi insonparvarlikni obro' e'tibor, nufuzi vositalar bilan amalga oshirilishi shart emas. Unda o'qituvchi va bolalar o'rtasida, insonparvarlik munosabatlari mavjud bo'lishi, qadriyatlar targ'ib qilinishi, guruhli va individual ijodkorlik elementlari tatbiq qilinishi mumkin. Bundan tashqari, ta'sir ko'rsatish ushbu tarbiya tizimi o'zi tarbiya jarayoniga demokratik qadriyatlar va qoidalar kiritishi kerak. Tarbiyaning asosan to'rtta usuli mavjud. O'rnak namuna; Pand-nasihat; Rag'bat; Jazo.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek tarbiyaning usullaridan bir bu jazo bo'lib, tarbiyaviy tizim qandaydir jazo va majburlashsiz, mavjud bo'lishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining amalga oshirilishi davlat va jamiyat qurilishini izchil takomillashtirishni ta'minlash, ilg'or innovatsion va ilm-fan yutuqlariga asoslangan texnologiyalardan foydalangan holda zamonaviy ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishga

yo'naltirilgan ishlarga yangicha yo'l ochib berdi. Bu muhim maqsadlar yuqori malakali mutaxassislar, pedagog va ilmiy kadrlar tayyorlash tizimini ilg'or xorij tajribasini o'rganish va uning eng yaxshi yutuqlarini davlat va jamoat tuzilmalari, iqtisodiyot tarmoqlarida tatbiq etish asosida jiddiy qayta ko'rib chiqish va takomillashtirish zaruratini taqozo etmoqda. Mashg'ulot jarayonida talabalarni kichik guruhlariga birlashtirish hamkorlikdagi faoliyatda o'yin rollarini yaratish usullari; guruhni muhokamada prezentatsiyaga chiqish tartibi va boshqalar.

Bularning barchasi pedagoglarning aniq uslublariga misollar. Lekin ulardan hech biri, qandaydir aniq tarbiyaviy masala bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq emas, shuning uchun mana shu uslublarni turli xil texnologiyalarga kiritish mumkin. Jamoaviy yoki guruhli tahlilni tashkil qilish usuli sifatida, muloqot mashqlar o'tkazish uslubi sifatida ham qo'llash mumkin. Shunga mos ravishda ishlab chiqilayotgan pedagogik yordam texnologiyalari, ilgari ma'lum bo'lgan uslublar yo'nalishidan iborat bo'lishi kuzatiladi. Pedagogik yordam texnologiyasi – bu o'sib borayotgan o'smirni boshqalardan farqli ekanini anglab yetishga yordam beruvchi, o'zining bo'shligi va o'z kuchini - jismoniy, intellektual, ma'naviy, ijodiy vositalardan foydalanishi tizimidir. Bu ta'lim olishda shaxsiy hayot yo'li va hayot mazmunini tanlash uchun zarurdir. Texnologiyani amalga oshirish o'quvchining savolidan boshlanadi: “men kim bo'laman!”, “qanday bo'lishim kerak?”.

O'qituvchi bilan birgalikda mana shu savollarni muhokama qilish, yana boshqa bir mustaqil savolni ham keltirib chiqaradi: “Qanday yashash kerak?” ... Bildirilgan maslahatlar yordamida o'quvchiga xos bo'lgan shaxsiy hayot tarzi, asta-sekin tuziladi, intellektual, emotsional, jismoniy yuklamalar qulay rejimi tanlanadi. O'zini boshqarish buyruq bo'yicha yuzaga kelmaydi, balki o'spirinlar qiziqishlari hamda fuqaro huquqlari ham o'z manfaatlarini o'zaro himoya qilishlari ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Ushbu o'zini boshqarish ta'lim muassasasi doirasida talabalar qiziqishlarini birlashtiruvchi bo'lganida va maktabning o'zi fuqarolik jamiyati sifatida qurilganda paydo bo'ladi. O'zini boshqarishda qoidalar ishlab chiqarish majburiy element hisoblanadi. Talabalarning o'zlari yaratadigan qoidalar, qonunlar, huquq qoidalarining muhim ahamiyatga egaligi pedagogikada ancha avval ma'lum.

Pedagogning kasbiy pedagogik madaniyat – uning pedagogik kasbga ega bo'lgan, uning umumiy madaniyatini loyihalashtiradigan o'qituvchi shaxsining ajralmas sifati hisoblanadi. Bu pedagogning yuqori professionalligi va ichki xususiyatlarining sintezi, o'qitish usullarining mohirligi va madaniy va ijodiy qobiliyatlarning mavjudligida namoyon bo'ladi. Pedagogning kasbiy pedagogik madaniyat - insoniyat tomonidan to'plangan tajribani ijodiy o'zlashtirish va o'zgartirishning o'lchovidir. Pedagogik madaniyatga egalik deganda, pedagogik tafakkur va ongi yaxshi rivojlangan, ijodiy salohiyatga ega bo'lish tushuniladi.

Tarbiyadan boshqa yondashish insonparvarlik tarbiyaviy tizimini yaratish bilan bog'liq. Bu yondashish birinchi navbatda, individuallashtirish jarayoni bilan mos keladi. Yana bir bor eslatib o'tamiz, individuallashtirish - bizning tushunishimizcha - bu o'quvchi yoshlarda mavjud yoki o'zining individual tajribasida egallagan yagona, alohida va o'ziga xosligini ta'minlab turish va rivojlantirish bo'yicha kattalarning hamda bolaning o'ziga tegishli bo'lgan faoliyatlari. Shaxsni individuallashtirish uning “o'zligini” rivojlantirish, shunday qilib, keng ma'noda insonparvarlik tarbiyaviy tizimini tashkil etadi. Tarbiyada bunday yondashishning maqsadi, bolalarga, ularning “subyektiv mavjudliklarini” tashkil etishda yordam ko'rsatish hisoblanadi. Buning uchun ushbu tarbiyaviy tizimda, Insonga o'zini anglash va o'zini amalga oshirishda yordam beruvchi maxsus vositalar ishlab chiqiladi.

Insonparvarlik tarbiyaviy tizimining subyekti endi faqat pedagog emas, balki bolalarning o'zlari ham hisoblanadi. Bunda o'qituvchilar ham, talabalar ham oliy ta'lim muassasasi oldida turgan maqsadlarini birgalikda aniqlashtiradilar, ularni amaliy vazifalar darajasiga ko'taradilar va birga amalga oshiradilar. Insonparvarlik tarbiyaviy tizimi samaraliligini muhim sharti, talabalar va kattalarni umumiy jamoaga birlashtirish hisoblanadi. Bolalar va kattalarning o'zaro munosabatlari, ma'lum munosabatlarni yuzaga keltiradi, ular birinchi navbatda tizimning tarbiyaviy imkoniyatlarini belgilaydi.

Bilamizki, oliy ta'lim muassasining tarbiyaviy vazifasi talabalarda, o'zini shu dunyoda anglab etish, jamiyatda o'z o'rnini topishi, dunyoga, madaniyatga, atrof-muhitga, qadriyatlarga munosabatni shakllantirishdan iborat. Afsuski bu vazifani faqat ta'lim muassasasida dars jarayonida amalga oshirib bo'lmaydi: Buning uchun o'quvchini individual manfaatlarini qondirish bilan bog'liq, ijodiy faoliyati, mehnati, dam olish doirasidagi o'yin, qiziqarli mashg'ulotlar bilan ham olib borishni taqazo qiladi. Demak bularni amalga oshirishda ta'lim jarayonida tarbiya tizimi innovatsiyalarini o'rganish imkoniyati vujudga keladi. Tarbiya tizimi innovatsiyalarini yaratish va rivojlantirish jarayonida, oldiniga ayrim masalalarni hal etish kerak. Bularga bolalarda dunyoning yaxlit va ilmiy asoslangan ko'rinishini shakllantirish, o'z-o'zini anglashni, vatan tuyg'usini tarbiyalash, yurt taqdiri uchun javobgarlikni shakllantirish, umuminsoniy qadriyatlarga jalb etish, ular orasida mana shu qadriyatlarga mos bo'lgan xulqni shakllantirish, o'sib kelayotgan kelajak avlodda, ijodkorlikni, yordam ko'rsatishni shakllantirish kabi masalalarni kiritish mumkin. Sanasak ro'yxatini yana davom ettirish mumkin. Lekin har qanday holatda ham, mana shu vazifalarning o'zi yuqorida sanab o'tilgan tarbiyalash vazifalarining alohidaligini ko'rsatadi. Bunda tarbiya – bu o'ziga xos mazmunga ega bo'lgan bola shaxsiga ijtimoiy belgilangan va maqsadga muvofiq ta'sir ko'rsatishga asoslanadi.

Bunday tarbiya ma'lum shakllarda yakka turda, jamoada, guruhlarda ma'lum metodlar asosida amalga oshiriladi. Bu yondashish biz ilgari keltirib chiqargan ijtimoiylashtirish kategoriyasi bilan to'g'ridan - to'g'ri bog'liq, bunda biz tarixiy ishlab chiqilgan ijtimoiy qoidalarini, qadriyatlar, munosabatlar, ma'naviy va moddiy madaniyat bilan munosabat usullarini, inson tomonidan o'zlashtirilishi jarayonini tushunamiz. Insonparvarlik tarbiyaviy tizimi aniq tizim hisoblanadi. Tarbiyaviy tizimlar ikki turini ya'ni ta'lim tizimi va insonparvarlik tarbiya tizimi, ularning predmeti mazmunida ham farq qilishini ko'rib chiqamiz. Birinchisi, dunyoning ijtimoiy ko'rinishini o'rganadi. Ikkinchi tizim, o'zi-o'zini o'rganish usulini o'rganadi. Ma'lum ijtimoiy qoidalarini, qadriyatlarni, munosabatlarni yetkazib ta'sir ko'rsatish tarbiya tizimi, bolalarda o'zini anglashga qobiliyatni rivojlantirish masalasi – bu uning predmeti hisoblanmaydi. Insonparvarlik tarbiyaviy tizimi-bu boshqa gap. Inson tanlab olish subyekti sifatida ishtirok etar ekan, u bu tanlovni o'ziga nisbatan amalga oshirishi ko'zda tutiladi, demak o'zini anglash jarayonisiz, bu tizimni amalga oshirish mumkin emas.

Shuning uchun turli insonparvarlik tarbiyaviy tizimlar, hozirgi kunda, aynan mana shu yo'nalishda rivojlanmoqda. Pedagogik yordam erkinlik, ijodkorlik, kattalar va bola o'rtasida haqiqiy demokratiya va insonparvarlikda yuzaga keladigan tarbiya hisoblanadi. Tarbiya maqsadini pedagogik yordam sifatida tarbiya tizimini falsafiy jihatdan qaralganda, innovatsiya hisoblanadi. Bu esa maqsadga mos yangi tarbiya texnologiyasini ishlab chiqishga olib keladi. Tarbiya texnologiyasi bu tarbiyaning ma'lum maqsadlariga erishishga qaratilgan maxsus pedagogik uslublar tizimi. Har qanday tarbiya metodikasi, tarbiya texnologiyalaridan tashkil topadi. Masalan, o'smirlar bilan aloqa o'rnatish, jamoani rejalashtirish, pedagogik diagnostika texnologiyasi va boshqalar. Texnologiya- tarbiya metodikasining yakunlangan qismi bo'lsa, uslub esa o'z navbatida bu umumiy yoki shaxsiy pedagogik madaniyatda qayd etilgan tarbiya texnologiyasiga nisbatan yakunlangan elementdir. Uslub biror bir tarbiya masalasi bilan barqaror bog'liq bo'lsa, demak u oddiy tarbiyaviy texnologiya bo'lib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, o'qituvchining umumiy madaniyati uning malakasi va kasbiy o'sishi uchun tayanch nuqtasida namoyon bo'ladi. O'qituvchi shaxsining umumiy rivojlanishida yetakchi o'rinlardan birini uning axloqiy xususiyatlari egallaydi, bu insonning tashqi dunyo bilan aloqasini yaxshilik va yomonlik mezonlari asosida belgilaydi. Talabalar hayot muammolarini demokratik hal etishga imkon beradi. Bunday qoidalar erkinlik va mas'uliyatlilik doirasini belgilab beradi. Ushbu holatni intizomlilikni rivojlantirish kuchli vositasi sifatida tushunib, ko'pchilik hollarda tadqiqotlarimiz davomida kuzatishlarimiz natijasida ayrim maktablarning tirishqoq izlanuvchi pedagoglari tomonidan o'zlarining qonunlarini, o'rtoqlik nizomlarini yaratmoqdalar. Shuni unutmaslik kerakki, ushbu uslubda ham ma'lum xavfli tomonlari mavjud. O'qituvchi pedagog, ba'zi bolalar boshqalar ustidan nazoratchi bo'lib qolmasliklarini, liderlik, otomonlik tushunchalari

avj olib ketmasligini kuzatib borish zarur. Bunday holatda bolalar jamoasida adovat ham yuzaga kelishi va bolalar qonunni bajaruvchilar va ularga qarshi kuzatuvchilarga ajralib qolishlari mumkin. Shunday qilib, yuqorida tasvirlangan uslublar to'plami yangi maqsad, pedagog yordam uchun texnologiyani belgilab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida. 2022 yil 28 yanvar. PF-60-son.
2. Tumalev V.V. Uchitelstvo v situatsii sotsialno – politicheskixperemen CH.Z. InnovatsionnnY potensial sovremennogo uchitelya. SP b, 1995.
3. «Xamsa». A.Navoiy o gumannosti.
4. Xomeriki O.G. Innovatsii v praktike obucheniya. Pedagogika, - 1993.№2.
5. Xomeriki O.G., Potashnik M.M., Lorensov A.V. Razvitie shkol kak innovasionnoy protsess. - M., 1994
6. Shiyanov E.N. Gumanizatsiya pedagogicheskogo obrazovaniya sostoyanie iperspektiva. - Moskve - Stavropol, 1991.
7. Norquziyeva, M. (2020). The role of educational technology in shaping the professional stability of students. Arxiv Nauchnykh Publikatsiy JSPI.
8. M.E.Axmedova va boshqalar. Pedagogik mahorat va tibbiy pedagogikaning kasbiy kompetentligi. O'quv-uslubiy qo'llanma T.: "Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi MCHJ, 2021-62-63b.

Xasanova Surayyo Shonazarovna,

Ma'mun universiteti

"Psixologiya va sport" kafedrası katta o'qituvchisi p.f.f.d (PhD)

TURLI TA'LIM MUASASSALARIDA TAHSIL OLAYOTGAN O'QUVCHILARDA O'ZINI-O'ZI NAMOYON QILISH TAFOVUTLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada turli ta'lim muasassalari to'g'risida statistik ma'lumotlar shuningdek, mavzu yuzasidan nazariy tahlillar, tadqiqot metodologiyasi va metodi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, ixtisoslashtirilgan maktab va oddiy maktab o'quvchilarni o'zini namoyon qilishi va ifodalay olishidagi differensial farqlariga o'rganishga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, ehtiyoj, o'zini-o'zi namoyon qilish, vaqtga yo'nalganlik, qadriyatlar, inson tabiatiga munosabat, bilishga ehtiyoj, ijodkorlik va kreativlikka intilish, avtonomlik, spontanlik, o'z-o'zini anglash, autosimpatiya, muloqotda egiluvchanlik, muloqotda moslashuvchanlik.

Аннотация: В данной статье представлены статистические данные о различных образовательных учреждениях, а также теоретический анализ темы, методология и методы исследования. В частности, уделено внимание изучению дифференцированных различий в проявлении и выражении себя учащимися специализированных и обычных школ.

Ключевые слова: Образование, потребности, самовыражение, ориентация на время, ценности, отношение к природе человека, потребность в познании, стремление к творчеству и креативности, автономия, спонтанность, самосознание, автосимпатия, гибкость в общении, адаптивность в общении.

Abstract: This article presents statistical data on various educational institutions, as well as theoretical analyses, research methodology and methods on the topic. In particular, it focuses on studying the differential differences in the self-expression and self-expression of students in specialized schools and regular schools.

Keywords: Education, needs, self-expression, time orientation, values, attitude towards human nature, need for knowledge, striving for creativity and innovation, autonomy, spontaneity, self-awareness, self-sympathy, flexibility in communication, adaptability in communication.

Kirish. Jahon bo'yicha xalqaro darajadagi maktablar rivojlanishi kuzatilmoqda. Mazkur holat rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda maktab ta'limida o'quvchilarning nafaqat bilimlarga ega bo'lishi balki psixologik jihatdan ham intellektual bilimlarini namoyon qilish, o'qish faoliyatida ma'suliyatli, o'zini boshqara oladigan yoshlarni tarbiyalashga ehtiyoj sezilmoqda. Butun dunyoda bo'lib turgan turli muammoli vaziyatlarga ilmiy hamda amaliy yechimlarni ishlab chiqishda olimlar yoki soha mutaxassislarining ijodiy salohiyatini oshirish muhim hisoblanadi. Afsuski, ilmiy muamolarga emas gadgetlarga tobelik kuchayib bormoqda. Bunga asosiy sabab sifatida ijtimoiy tarmoqlar kengayib borishi va uning natijasida o'quvchilarning turli xil gadgetlarga yoki telefon o'yinlarga mukkasidan ketishi tufayli, turli xil moliyaviy piramidalar qurboniga aylanmoqda. Bularga asosiy yechim sifatida ularni ilmiy dunyoqarashini, intellektual salohiyatni kengaytirish turadi. Bu jarayonni dastlab, maktab ta'lim jarayonidan boshlashni taqazo qiladi ayniqsa, maktab o'quvchilarining o'quv dasturlarida aynan shu narsalarga ilmiy yoki psixologik immunitetni oshirish hisoblanadi.

Yangi O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan umumta'lim maktablar soni Prezident huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi 5 yilda 660 taga oshgan. Jumladan 2018-2019 o'quv yili boshida umumta'lim maktablar soni 9 774 tasi mavjud bo'lsa, 2023-2024 o'quv yilida umumta'lim muassasalari soni 10 750 taga ortgan. Undan tashqari so'nggi yillarda Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari agentligiga qarashli, ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktablar faoliyati, 2024-yilda O'zbekistonda 14 ta Prezident maktabi, 9 ta ijod maktabi va 182

ta ixtisoslashtirilgan maktab faoliyat yuritmoqda¹. Ushbu maktablarda hozirda 63 ming nafardan ziyod o'quvchilar tahsil olmoqda². Mamlakatimizda ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning ta'lim jarayonida o'zlarini namoyon qilishi, yuksak bilim va iste'dodni shakllantirishga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlari belgilanib, iqtidorli yoshlarni aniqlash, tanlash va o'qitish, ularning har tomonlama rivojlanishi uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratish, ta'lim dasturlarining integratsiyalashuviga asoslangan o'qitishning fanlararo yondashuvini joriy qilish, ta'lim-tarbiya jarayonlarida o'quvchilarning o'zini-o'zi namoyon qilishining psixologik xususiyatlarini aniqlash muhim vazifalar sifatida belgilanganligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022 – 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» [1], 2021-yil 13-iyuldagi PF-6260-son «Yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va ularning ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» gi [2], Farmonlari, «O'zbekiston-30» strategiyasida ta'lim tizimi islohotlari eng birinchi vazifa etib belgilanganligi sababli maktab ta'limini va sifatini ham umumiy, ham ixtisoslashtirilgan tarzda rivojlantirish hamda sohaga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan keng ko'lamli strategik chora-tadbirlarni amalga oshirish nazarda tutilgan.

Adabiyotlar tahlili. Tadqiqotda foydalanilgan usullarning metodologik asosi sifatida B.G.Ananayev, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, V.V.Davidov, S.L.Rubinshteyn, K.A.Abulxanova-Slavskaya kabi olimlarning determinizm, faoliyat, rivojlanish, ong va faoliyat birligi tamoyillari [3,4,7,8], L.S.Vigotskiyning yuqori aqliy funksiyalar rivojlanishi nazariyasi, D.Syuperning shaxs shakllanishida «Men» konsepsiyasi taraqqiy etishi hamda amaliyotga tatbiq etish yondashuvi, shuningdek, B.F.Lomovning shaxsning atrof olamga subyektiv munosabati yondashuvi tashkil etadi. Hozirgi o'quvchilarning subyektivligiga va ijodiy kuchiga (qobiliyatiga) qo'yilayotgan talablarning ortishiga qaramasdan, o'quvchilar subyektiv o'zini baholashi psixologik o'ziga xosliklari va uning ijtimoiy mavqei o'rtasidagi bog'liqlik kam o'rganilganligi, faoliyat kategoriyasining psixologiyaga kiritilishi shaxsni dialektik-materialistik tadqiq qilish, uning g'oyaviy yo'nalishini o'rganish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash va psixikani obyektiv o'rganish imkoniyatini yaratish uchun zarur edi.

Faoliyat nazariyasi va psixologiyadagi faollik tamoyillari rus psixolog olimlaridan S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, L.S.Vigotskiy, V.V.Davidov va boshqalar tomonidan faoliyat yondashuvi negizida o'rganilgan. Olimlarning ta'kidlashicha, «Shaxs – bu muayyan tizim hisoblanadi, uning sifatleri ijtimoiy, aqliy va axloqiy faoliyatining natijasidir». Shu nuqtai nazardan ham shaxs shakllanishidagi muhim jihatlar o'z-o'zini intellektual namoyon qilish uning shaxsiy rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Bilish va hissiy sohalarning birligida shaxs muammosini ko'rib chiqish (B.F.Lomov, G.S.Nikiforov, S.L.Rubinshteyn, D.Syuper, L.S.Vigotskiy, A.Leontev, A.V.Libina) shaxsiy yondashuv, psixikani dialektik-materialistik anglashning quyidagi keltirib o'tilgan muhim tamoyillarni rivoj topishiga ko'maklashadi: aks ettirishning aqliy jihati, shaxs psixikasining moslashishi, ong va faoliyatning birligi, determinizm va tarixiy xususiyatlar tamoyili [6,7,10]. B.F.Lomov va G.S.Nikiforovlar tadqiqotlarida, o'z-o'zini rivojlantirish – bu o'z-o'zini chuqur bilish va mukammallikka erishish motiviga asoslangan o'z-o'zini takomillashtirish jarayoni, degan xulosaga keladi.

«Ijtimoiy munosabatlar» (K.A.Abulxanova-Slavskaya), «muloqot» (V.N.Myastsev, B.F.Lomov), «hayotiy faoliyat» (G.M.Andreeva, A.V.Petrovskiy) kabi kategoriyalarning chuqurlashishi bu – shaxs tarkibidagi markaziy yoki magistral komponentni aniqlashda muhim ahamiyatga ega» [5]. A.V.Petrovskiy shaxs rivojlanishining yetakchi omilining asosi sifatida faoliyat vositachiligidagi munosabatlar turini ilgari suradi.

¹ <https://daryo.uz/2024/04/13/ozbekistonda-maktablar-soni-songgi-5-yilda-660-taga-kopaydi>

² <https://piima.uz/page/specializirovannye-shkoly>

Metodlar. Tadqiqotda o'quvchilarning o'zini-o'zi namoyon qilishni rivojlantirish va ijobiy ijtimoiy mavqeyini faollashtirishning to'laqonli shakllanishi, rivojlanishi va genezisi o'ziga xos jarayon bo'lib, uning xususiyatlarini tushuntirishda biz ayrim ilmiy asoslangan konsepsiyalar o'rganildi. Shu sababli, jumladan shaxsda o'zini-o'zi namoyon qilish uchun keltirilgan manbaalar izohlanib, navbatdagi masala psixodagnostik metodlar yordamida ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'zini-o'zi namoyon qilishni tashxislash hisoblanadi.

Insonning shaxsiy salohiyatini to'liq ochib berish va amalga oshirish istagi «O'zini-o'zi namoyon etish» tushunchasi sifatida talqin etiladi. Eng to'liq o'zini-o'zi namoyon etish hayotiy va qadriyatli yo'nalganliklarini amalga oshirishdan iboratdir, ya'ni muhim, autentik o'zini-o'zi namoyon etish mavjud bo'lib – bu esa o'z qobiliyatlari va iste'dodlarini ro'yobga chiqarish istagi sifatida o'zini-o'zi namoyon etish ehtiyojini amalga oshirish hisoblanadi. Bu kabi o'zini-o'zi namoyon etishni biz o'zini tasdiqlash, deb atasak bo'ladi.

Tadqiqot ishida shu sababli A.V.Lazukinning «Shaxsning o'zini-o'zi namoyon etish» diagnostik metodikasidan jihatlarni e'tiborga olgan holda qo'llanildi. O'quvchilarni o'zini-o'zi namoyon qilishda ta'lim muassasalarining ham tafovutlarini o'rganildi va natijalar quyida keltirilgan.

1-jadval

**A.V.Lazukinning «Shaxsning o'zini-o'zi namoyon etish» diagnostikasi
asosida o'quvchilarni ta'lim muassasalariga ko'ra tafovutlari n=462**

Shkalalar	Maktab turi	N	O'rtacha rang	U	p
Vaqtga yo'nalganlik shkalasi	ixtisoslashtirilgan maktab	234	242,03	24211,500	,081
	oddiy maktab	228	220,69		
Qadriyatlar shkalasi	ixtisoslashtirilgan maktab	234	243,29	23918,000	,052
	oddiy maktab	228	219,40		
Inson tabiatiga munosabat	ixtisoslashtirilgan maktab	234	212,99	22345,000	,002**
	oddiy maktab	228	250,50		
Bilishga ehtiyoj	ixtisoslashtirilgan maktab	234	252,40	21786,500	,001**
	oddiy maktab	228	210,05		
Ijodkorlik va kreativlikka intilish	ixtisoslashtirilgan maktab	234	234,63	25942,500	,606
	oddiy maktab	228	228,28		
Avtonomlik	ixtisoslashtirilgan maktab	234	262,54	19413,500	,000**
	oddiy maktab	228	199,65		
Spontanlik	ixtisoslashtirilgan maktab	234	236,45	25517,000	,414
	oddiy maktab	228	226,42		
O'z-o'zini anglash	ixtisoslashtirilgan maktab	234	250,18	22304,000	,002**
	oddiy maktab	228	212,32		
Autosimpatiya	ixtisoslashtirilgan maktab	234	230,63	26473,500	,887
	oddiy maktab	228	232,39		
Muloqotda egiluvchanlik	ixtisoslashtirilgan maktab	234	240,01	24684,000	,158
	oddiy maktab	228	222,76		
Muloqotda moslashuvchanlik	ixtisoslashtirilgan maktab	234	244,43	23650,000	,030*
	oddiy maktab	228	218,23		

Izoh: *p≤0,05; **p≤0,01;

Ushbu metodikada sinalluvchilar keltirilgan javoblardan birini tanlab belgilashi kerak bo'ladi. Natijalar olingandan keyin kalit bilan tekshiriladi va shu orqali shaxsdagi quyidagi jihatlarda to'plangan ballari miqyosida aniqlanadi: vaqtga yo'nalganlik, qadriyatlar, inson tabiatiga munosabat, bilishga ehtiyoj, ijodkorlik va kreativlikka intilish, avtonomlik, spontanlik, o'z-o'zini anglash, autosimpatiya, muloqotda egiluvchanlik, muloqotda moslashuvchanlik.

Shaxsning o'zini-o'zi namoyon etishini o'zini-o'zi anglash deb atash mumkin bo'lgan holatlar ko'p uchraydi» [14].

Yuqorida keltirilgan1- jadvalda metodikaning oltinchi shkalasi avtonomlik bo'yicha ham ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarida farqlar ijobiy ekanligi ulardagi faoliyat bilan bog'liq bo'lishi sababli aniqlangan bo'lishi mumkin ($U=19413,500$; $p\leq 0,01$). Fikrimizcha, ularda mustaqil faoliyatni samarali bajarishga intilish orqali harakat qilishlari natijasida tafovutlar kuzatilgan bo'lishi mumkin.

O'z-o'zini anglash shkalasi bo'yicha olingan natijalarda respondentlarda tafovutlar aniqlandi ($U=22304,000$; $p\leq 0,01$). Natijalardan bilish mumkinki, o'quvchilarda o'zidagi istak va ehtiyojlarini bilishi jihatidan ajralib turishi tufayli, ularda senzitivlik, o'zlarini baholashi, tashqi muhit bilan aloqador emasligi sababli kuzatilgan bo'lishi mumkin. O'quvchilarda o'zini anglash o'smirlik davrining oxiriga kelib kuzatilishi maktablar orasida ham aniqlandi.

Sinaluvchilarimizda diagnostik metodikaning muloqotda moslashuvchanlik ($U=23650,000$; $p\leq 0,05$) shkalalasida oddiy maktab o'quvchilariga qaraganda ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarda ijobiy ko'rsatkichlar ifodalandi. Muloqotda o'zini namoyon qilishda atrofdagi tengqurlari bilan autentik o'zaro ta'sir tufayli ko'proq o'zini ko'rsatish qobiliyatini ko'rsatadi. Shuningdek, yuqori natijani qayd etgan respondentlarimizda shaxsiy muloqotga ko'proq yo'nalganliklari o'zini boshqarish uslubiga egaligi jihatidan tafovutlarda farqlar kuzatilgan bo'lishi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilinadigan bo'lsa, ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilarining o'zini-o'zi namoyon qilish xususiyatlarini oddiy maktab o'quvchilar bilan tafovutlari o'rganilishi davomida, natijalarning o'ziga xos tomonlarini tahlil qilish va turli differentsatsiyasi izohlandi. Demak, ta'lim olayotgan o'quvchilar bevosita bir-biridan farqlanishi o'zini-o'zi namoyon qilishda aniqlangani tadqiqotni o'rganish davomida tafovutlari kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-5841063>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 13-iyuldagi PF-6260-son «Yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va ularning ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» Farmoni. <https://lex.uz/docs/5512119>
3. Абульханова – Славская К.А. Типология личности и некоторые задачи психологической службы в вузе\\ Психологическая служба ВУЗа: принципы, опыт работы: Сб.науч. тр. М.: НИИВО, 1993. – 215С.
- 4.Абульханова-Славская, К.А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. - 299 с.
- 5.Абульханова – Славская К.А. Деятельность и психология личности. М.: Наука, - 1980.-336с.
6. Либина, А. В. Совладающий интеллект: человек в сложной жизненной ситуации / А. В. Либина. - М.: Эксмо, 2008. - 400 с.
7. Леонтьев Д.А., Аверина А.Ж. Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции // Психологические исследования: электрон. науч. журнал. – 2011. –№2 (16) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/2011n2-16/463-leontiev-averina16.html> (дата обращения: 16.05.16).
8. Ломов Б.Ф. Проблема личности в советской психологической науке. В кн.: Проблемы психологии личности . -М., 1982.-С.5.
9. Маслоу А. Путь к самоактуализации. Как раздвинуть границы своих возможностей./ in publisher: «Альпина Паблишер» 2021. -588 с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. -СПб.: Питер, 2001. - 720с

Pulatova Gulnoza Murodilovna,
Farg'ona davlat universiteti, Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
UDK:159.9.39/008

BILINGVIZM-MILLATLARARO MADANIYAT VA QADRIYATLAR UYG'UNLASHUVI SIFATIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada bilingvizm tushunchasi, ikki tillilikning paydo bo'lishi hamda uning ijtimoiy-madaniy shart-sharoitlari, bayon qilingan. Ikkinchi tilni o'rganish, bilingvlarda ikki tilli kishining etnik o'ziga xosligini o'zgarishini, ikki madaniyat fenomenining paydo bo'lishi va bir vaqtning o'zida ikki madaniyatning tashuvchisiga aylanishi haqidagi ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Til, bilingvizm, dialekt, psixolingvistik, globallashtiruv, etnografik.

Аннотация: В этой статье излагается концепция билингвизма, возникновение двуязычия, а также его социокультурные предпосылки. Изучение второго языка дает представление об изменении этнической идентичности двуязычного человека в двуязычных, о возникновении феномена двух культур и одновременном становлении носителем двух культур.

Ключевые слова: язык, билингвизм, диалект, психоллингвистика, глобализация, этнография

Annotation: This article describes the concept of bilingualism, the emergence of bilingualism and its socio-cultural conditions. The study of a second language, the transformation of the ethnic identity of a bilingual person in bilinguals, the emergence of the phenomenon of two cultures and the simultaneous transformation into a carrier of two cultures are given.

Keywords: language, bilingualism, dialect, psycholinguistics, globalization, ethnography.

Kirish. Kishilarning dastlabki ibtidoiy to'dalari bora-bora urug'ga, so'ngra qabilaga aylangan. Bu qabilaning o'z tili (dialekti) bo'lgan. Qabila ma'lum bir ijtimoiy-siyosiy, hududiy sabablarga ko'ra bo'linib ketgach, qarindosh - urug'lar paydo bo'ladi. Endi bu qarindosh - urug'lar bir til doirasida, lekin turli sheva va dialektlarda so'zlashuvchi xalqqa aylanadi. "Yangi - yangi dialekt va tillarning paydo bo'lishida ikki faktor hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi: vaqt va masofa. Vaqt o'tgan sayin masofaning kengaya borishi yangi dialekt va tillar paydo bo'lishiga olib keladi" [7. 212-6.]

Til hamisha rivojlanishdagi hodisa sifatida boshqa tillarga o'zaro ta'sir qiladi yoki tashqi ta'sirga uchraydi. Ilm-fan va texnika taraqqiyoti, savdo-sotiq, madaniy va maishiy aloqalar, hattoki, urush va bosqinlar ham tilga o'z ta'sirini o'tkazadi. Tillar tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, tashqi ta'sir natijalarini ko'ra olamiz. Masalan, hozirgi o'zbek adabiy tilidagi aksariyat so'zlar arabcha va ruscha internatsionaldir. Bilingvizm - ikki tillilik demakdir. Turkiy xalqlar uchun ikki tillilik ularning butun tarixiy taraqqiyoti davomida va barcha hududlarda tarqalishi doimiydir. Ancha intensiv ifodalangan ikki tillilikning qadimiy davrdagi ko'rinishlari turkiymo'g'ul, turkiy - fin-uyur va turkiy - fors, turkiy- arab bo'lib, ularning o'zaro ta'sirini ko'rsatuvchi xususiyatlar hozirgi davrgacha saqlanib qolgan. Bu ta'sir bir tomondan, Sibir va Volga bo'yi turkiy tillarida, boshqa tomondan O'rta Osiyo va Kavkaz turkiy tillarida hozirgacha ko'rinadi. Sovet ittifoqi davrida turkiy-rus bilingvizmi bu davr tilining asosini tashkil etdi. Bilingvizm shevalararo ham bo'lishi mumkin: masalan, Buxoro shevasida tojik-o'zbek ikki tilligi mavjud. [5.14 b]

1979-yildan boshlab to bugungi kungacha maktabgacha yoshdagi bolalarga ona tili va o'zga tilni (rus, o'zbek) o'qitish muammosi O'zbekiston olimlari, metodistlari, psixologlarining tadqiqot obyekti hisoblanadi (F.R.Qodirova, R.M.Qodirova, G.X.Jumasheva, D.R.Babayeva, D.Abdurahimova, L.R.Mirjalilova, N.Sh.Nurmuhammedova va boshq.). Barcha tadqiqotchilar bola nutqini va uning rivojlanishmi alohida ajratilgan holda emas, balki katta yoshli kishining bolaga pedagogik ta'siri bilan o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqadilar. Ushbu yondashuv o'rinlidir, zero, fandagi zamonaviy tadqiqotlar nutqni o'zlashtirish va ijtimoiy o'zaro hamkorlik - o'zaro

bog'liq jarayonlardir, nutqni rivojlantirish esa - ijodiy jarayon, biroq u stixiyali jarayon emas, degan fikrga asoslanadi.[2.11-b]

Bilingvizm lotincha so'z bo'lib, *"bi"* — *ikki*, *"lingua"* — *til*, ya'ni ikki tillilik ma'nosini bildiradi.

Bilingvist — kundalik hayotda ikkita til: o'z ona tili va bitta chet tilini qo'llash, unda so'zlasha olish qobiliyatiga ega kishini bildiradi. Bugungi kunda insonlar bir vaqtning o'zida ikki-uchta tilni o'rganayotganiga guvoh bo'lyapmiz. Xo'sh, ularning hammasini bilingvistlar deb atash mumkinmi?

Demak, bilingvistlar ikkinchi tilni xuddi o'z ona tilidek mukammal bilgan va so'zlasha oladigan shaxslardir.

Zamonaviy ko'p madaniyatli jamiyatda bilingvizmni o'rganish muammosi so'nggi paytlarda ayniqsa dolzarbdir. Nutq faoliyati har bir millatning o'zini ifoda etish va o'zini o'zi tasdiqlash vositasi bo'lib, xalqning milliy ruhini, milliy o'ziga xosligini ifodalash vositasidir. Bilingvizm milliy to'siqlarni bartaraf etishga imkon beradi, ko'p tilli jamiyatning barcha a'zolari o'rtasida bir vaqtning o'zida nutq aloqalarini ta'minlaydi.

Yillar davomidagi amaliyot shuni ko'rsatdiki, bolalikda bilingvizm (ikki tillilik) bola hayotida har bir tilning tutgan o'rniga, uning ikki tillilikdan qaysi vaziyatlarda va qay darajada foydalanishiga bog'liq holda shakllanadi. Bolalarda ikki tillilik shakllanishining quyidagi o'ziga xos holatlarini ko'rsatib o'tish mumkin: - bola tug'ilgan paytidan boshlab ikki tilli oilada bir tildan o'zga tilga o'tib muomala qilish sharoitida tarbiyalanadi; - bola oilada ona tilida so'zlashadi, undan tashqarida esa (qo'shnilar, qarindoshlar va boshqa shaxslar bilan) o'zga tilni o'zlashtiradi; bo'la o'zga tilni aniq maqsadga yo'naltirilgan mashg'ulotlarda va ulardan tashqari vaqtlarda maktabgacha ta'lim muassasasida egallaydi. Psixolingvistik adabiyotlarda yozilishicha, haqiqiy ikki tillilik faqat odam hech bo'lmaganda bitta tilda har qanday fikrni mos tarzda ifodalashga qodir boigan taqdirdagina rivojlanadi. Agarda nutq bironta tilda ham to'laqonli shakllanmagan bo'lsa, bu holda fikr tuzilmasi buzilib ketadi va o'z fikrini ifodalashga bo'lgan intilish muvaffaqiyatsizlikka uchraydi, bu esa nafaqat psixologik ezilishlarga, balki muloqot sifatidagi ehuqur yo'qotishlarga va inson shaxsiga ziyon yetishiga olib keladi. Yarim tillilik deb ataladigan bunday hodisa, umuman olganda, jamiyat uchun ham ancha xavflidir, chunki bunda uning a'zolarining muayyan qismi hissiyotlarini boshqara olmaydi hamda o'z hissiyotlari, ehtiyojlari, istak-xohishlarini tegishli tarzda so'z shakliga keltira olmaydi. Agarda inson xohlagan narsasini ayta olmasa, u boshqalar bilan teng ravishda raqobatlashishga, kommunikatsiyaning odatdagi shakllaridan foydalanishga qodir bo'lmay qoladi hamda u o'z-o'zini boshqarishning qandaydir boshqa shakllariga murojaat qilishga, ba'zan esa zo'ravonlik qilish, kuch ishlatishga majbur bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda, ilk yoshdan boshlab individning nutqiy rivojlanishini tuzatishni to'g'ri tashkil etish zarurdir. «Ilk start» ona tilini qabul qilishga va keyinchalik har qanday boshqa tilni o'zlashtirib olishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi». Til qanchalik oldin egallab olinsa, bilimlar ham shunchalik oson va to'liqroq o'zlashtiriladi» (N.I.Jinkin). Bola tug'ilgan paytidan boshlab ijtimoiy mavjudot hisoslanadi. Uning har bir yosh bosqichidagi ijtimoiy rivojlanishi o'z xususiyatlariga, vazifa va mazmuniga ega bo'lib, ularni amalga oshirish uchun pedagogika sohasidagi ishlarga tegishli shart-sharoitlarni yaratish darkor. 2. Ilk yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish. Bola hayoti kattalarning hayoti va faoliyatiga qo'shilib ketgan. Lekin shunga qaramasdan, ayni paytda bola ularga ta'sir ko'rsatishning o'ziga xos insoniy vositalarining birontasiga ham ega emas. Bu esa rivojlanishning ushbu bosqichidagi asosiy irsiy (genetik) vazifani, ya'ni kichkintoylarda kattalar bilan muloqot qilishning metod va vositalarini shakllantirish vazifasini belgilab beradi. Emotsional-vositasiz muloqot ushbu yoshdagi asosiy faoliyat turi hisoblanadi. Bolani ajratib qo'yish, kattalar bilan emotsional aloqalarning kamligi bola hayotining birinchi oylaridan boshlaboq uning yetarli darajada rivojlanmasligiga olib kelishi mumkin.[3.38b].

Xalqlar va etnik guruhlar alohida-alohida rivojlana olmaydi va tillarning xilma-xilligi va ularning yaqinligi insonga chet tillarini o'rganishdan boshqa tanlov qoldirmaydi. Boshqa tillarni

o'rganish nafaqat aloqa va axborot va iqtisodiy almashinuvni yo'lga qo'yish, balki o'rganilayotgan til xalqi madaniyatining bir qismini unga kiritish orqali o'z xalqining madaniyatini boyitish imkonini beradi. Bunday madaniy-lingvistik almashinuv hamma davrlarda mavjud bo'lib, bugungi kunda jahon hamjamiyatining globallashuvi fonida yangi rang kasb etmoqda.

Globallashuv har bir davlatlarga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatadi. Bir tomondan, millatlar o'rtasidagi turli to'siqlar, jumladan, til to'siqlari yo'q qilinmoqda, bu esa madaniyatlar va millatlarning o'zaro kirib borishi va aralashishini cheklaydi. Ushbu tuzilma har bir etnik guruhga o'ziga xosligini saqlab qolishga, er yuzida turli xil madaniyatlar va millatlarni yaratishga imkon berdi. Turli etnik guruhlarining madaniyati butun dunyo bo'ylab tarqalmoqda. Bu esa doimiy madaniy almashinuv mavjud ekanligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, bir xalqning madaniyatini boshqasiga singdirish ham mavjud. Shu munosabat bilan globallashuvning teskari tomoni - odamlarda ularning kelib chiqishi, ildizlariga qiziqishning kuchayishi haqida gapirish mumkin. O'z xalqining tarixi va madaniyatini bilish, uni asrab-avaylash, keyingi avlodlarga yetkazish, etnosning yo'q bo'lib ketishiga yo'l qo'ymaslik obro'li bo'ladi.

Globallashuv jarayonlarining namoyon bo'lish shakllaridan biri millatlararo nikohlardir. Nafaqat ikki, balki ko'pincha undan ko'p millatlar, balki ikki til va madaniyatlar aralashgan bunday oilalarda globallashuvning yuqorida aytib o'tilgan ikki tomonlama ta'sirini kuzatishimiz mumkin. Bir tomondan, baynalminal oilada etnik guruhlar o'rtasidagi tafovut chegaralari o'chiriladi, irqiy adovat bo'lmaydi, chunki bunday oila a'zolari bir-birining tili va madaniyatini o'rganishadi, ikkinchi tomondan, bu tabiiydir. Har bir oila a'zosi o'zining madaniy va milliy o'ziga xosligini saqlashga intilishi va bolalarda ham o'z madaniyatiga muhabbat uyg'otishi zarurdir.

Globallashuv namoyon bo'lishining yana bir ko'rinishi zamonaviy jamiyatda to'liq hayot kechirish uchun kamida bitta chet tilini o'rganishga bo'lgan ehtiyojning ortib borayotganidir. Hech bo'lmaganda bitta chet tilini yaxshi biladigan odamlar sonining ko'payishi, intensiv madaniy almashinuv, millatlararo oilalar - bularning barchasida ikki tillilik va ikki madaniyatlilik fenomeni sodir bo'ladi. O'zga tilni o'rganish boshqa til madaniyati shu bilan bir qatorda millatning urf-odatlarini, qadriyatlarini ham o'rganish imkonini beradi. Xalqaro munosabatlarning globallashuv tendentsiyasi tobora kuchayib borayotganligi sababli, madaniyatlar va qadriyatlar o'rtasidagi munosabatlarga asoslangan ikki tillilikni shakllantirish mavzusi ko'proq dolzarbdir.

Rus va chet el adabiyotida ikki tillilik muammosi L.Shcherba, G. Vereshchagin, U.Vaynrayx, shuningdek, V.Avrarin, A.Zalevskaya kabi atoqli olimlarning asarlaridan boshlab ko'plab ishlarga bag'ishlangan; biroq tadqiqotchilar o'rtasida ko'plab kelishmovchiliklar va qarama-qarshiliklar mavjud bo'lib, bu mavzu bo'yicha bilimlarni tizimlashtirish zarurligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, ikki tillilikni singdirishda madaniyatlarning o'zaro bog'liqligi muammosi kam ochib berilgan, bu ishning ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Til va o'ziga xoslikning o'zaro ta'siri muammolarining zamonaviy tadqiqotlari tilning madaniyat kabi murakkab hodisa bilan aloqasi haqidagi ilmiy qarashlarning rivojlanish tarixiga asoslanadi. Nemis faylasufi va tilshunosi V.Fon Gumboldt tilni madaniyat bilan bevosita bog'lab, uni millatning individual dunyoqarashining ifodasi va xalqning ma'naviy kamolotiga ta'sir etuvchi faol ijodiy jarayon sifatida qaragan. Tilshunoslikda til va o'ziga xoslikni o'rganishning eng evristik uslubiy yo'nalishi birinchi navbatda V.Von Gumboldt, K. Vossler, Rossiyada - A. Potebnya, M. Baxtin nomlari bilan bog'liq bo'lgan romantik lingvistik paradigma hisoblanadi. E.Sapira-Bning lingvistik nisbiylik haqidagi gipotezasi emperik asos uchun bo'lib xizmat qildi.

Bilingvizm rivojlanish sharoitida bola erta nafaqat o'zi gapiradigan tillar, balki madaniyatlar o'rtasida ham ongli tanlov qilishni boshlaydi. Shuning uchun bolalarning ikki tilliligini shakllantirish va o'rganish jarayonida uning barcha tomonlari uyg'unligini hisobga olish juda muhim, chunki ikki tilning, ba'zan esa ikki madaniyat va ikki etnik guruhning o'zaro juda yaqin aloqasi mavjud.

Ikki millatli oilada bola so'zlashuvchilardan nafaqat ikki tilni, balki ikki madaniyatni ham o'rganadi. Monetnik oilada ota-onalar faqat bitta madaniyatning tashuvchisi bo'lib, biz ko'rib chiqayotgan holatlarda - rus tilida so'zlashuvchi bo'lsa, ikki millatli oilada bola ikki tilli va ikki

madaniyatli bo'ladi, monoetnik oilada bola ikki tili bo'lishi mumkin, lekin bir madaniyatli bo'lib qoladi. Buning oqibati uning ona tilidan tashqari nutq faoliyatida ham og'zaki, ham og'zaki bo'lmagan darajada sotsiolingvistik, psixolingvistik va etnomadaniy kompetentsiyaning yetishmasligi sodir bo'ladi.

Madaniyat ko'p qirrali va ko'p tili, lekin shunga qaramay, yaxlit va uyg'undir, garchi "agar muloqot jarayoni til jamoalari doirasi bilan chegaralangan bo'lsa, u holda, U. Vaynrayxning fikriga ko'ra, madaniyat til aloqalari bo'lgandagina o'zining rang-barangligini ko'rsata oladi. Bunday uyg'unlik faqat madaniyatlar o'rtasida aloqa mavjud bo'lgandagina rivojlanadi. Ma'lumki, deyarli barcha til jamoalari o'z qo'shnilaridan nimanidir qabul qiladilar va o'zlari boshqa jamoalar uchun ma'lum bilim va hodisalar manbaai hisoblanadilar, chunki madaniyat va qadriyatlar millatlararo totuvlik bo'lgandagina rivojlanadi.[1.25-60b]

Muayyan hodisalar, tabiat, inson qo'li yoki sanoat tomonidan yaratilgan narsalar, texnologik jarayonlar, urf-odatlar va marosimlar va boshqa ko'p narsalar haqidagi tushuncha va g'oyalar o'zlashtiriladi, ya'ni madaniy tarqalish sodir bo'ladi. Tabiiyki, madaniy aloqalar bilan bir qatorda yuqoridagi narsa va tushunchalarni bildiruvchi so'zlarning assimilyatsiyasi sodir bo'ladi, bu esa shunga mos ravishda madaniyatda muhrlanadi.

Demak, ikki tillilikning paydo bo'lishi uchun ijtimoiy-madaniy shart-sharoitlar – majburiy yoki tabiiy ikki tillilik, ommaviy yoki individual, erta yoki kechikish bilan bog'liq holda, ikki tillilik shakllanishining asosiy omillari va bosqichlari jamiyat uchun xizmat qiladi. Ikkinchi tilni o'rganayotganda, shubhasiz, ikki tili kishining etnik o'ziga xosligi o'zgaradi, bu bizga ikki madaniyatlilik fenomenining paydo bo'lishi haqida gapirishga imkon beradi-inson bir vaqtning o'zida ikki madaniyatning tashuvchisiga aylanadi, qadriyatlarni sayqallashishiga hissa qo'shadi.

Xalqlar o'rtasidagi adabiy va madaniy o'zaro aloqalar dialogik xarakterga ega bo'lib, madaniyatlar muloqoti madaniy va til hamjamiyatlarining ozmi-ko'pmi keng qatlamlarining ishtirokini nazarda tutadi. Ikki tillilik madaniyatlararo va tillararo muloqot sifatida turli tillarni bilish darajasiga, ularning tarqalish darajasi yoki tashuvchilarni qamrab olish darajasiga, ulardan foydalanish holatiga, so'zlovchining munosabatiga qarab turli xil shakllarda rivojlanadi. Ikki tillilik hodisasi ko'plab tadqiqotchilarning diqqat-e'tiborida. Bu hodisa bir ma'noli emas, ko'p jihatdan hali o'rganilmagan, lekin ayni paytda u tez o'zgaruvchan turmush sharoitlariga mos ravishda faol rivojlanmoqda.

Bola rivojlanishining barcha yosh bosqichlarida paydo bo'ladigan ikki til uchun yangi nutq funktsiyalarining paydo bo'lishi ham kommunikativ muhitga bog'liq va uning etakchi faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Ularning har biri doirasida bola nutq turlarini o'zlashtiradi. Maktab davrida ona va ikkinchi tillarni tizimli ravishda o'rgatish bilan bola ular haqida xabardor bo'ladi va bu jarayon nutqning yangi funktsiyalari va turlarini ham qamrab oladi. Ikki tillilik muammosini nutq faoliyati nazariyasi doirasida ko'rib chiqishda (A.A.Leontiev 1964, I.A.Zimnyaya 2001 va boshqalar) sezgir davrlarda ikkinchi tilni o'zlashtirishda alohida motivatsiya yaratishning ahamiyati qayd etildi.[6.25-31]

Ijtimoiy lingvistik yondashuv ikki tillilikni ijtimoiy vaziyat va kommunikativ aktning boshqa parametrlariga qarab, tegishli kommunikativ sohalarda qo'llagan holda, bir xil nutq hamjamiyatida ikki tilning yonma-yon yashashi deb qaraydi. So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda sotsiolingvistik yondashuvga muvofiq, ikki tillilik boshqa ijtimoiy hodisalar qatorida ijtimoiy hodisa sifatida qaraladi. Shunday qilib, A.P. Mayorov tarixiy davrda ko'p millatli davlatning rivojlanishida, shaxsning shakllanishi va rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir bu-ikki tillilik va kommunikativ aloqa ekanligini ta'kidladi. Bir makonda ikki xil tilning birga yashashi, o'zaro ta'siri deb tushunadi.

Ijtimoiy munosabatlarning turli xillari (davlat-siyosiy xildan tortib to maishiy va ichki oilaviy xillargacha) ikki tili individning shakllanish jarayoniga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi.

Inson madaniyatining ko'p asrlik boyligini bola ijtimoiy muhit bilan faol hamkorlik qilish orqali o'zlashtiradi. Ijtimoiy talablar faqat yaqin kishilari – ota-onalari birinchi o'rinni tutadigan

atrofdagi odamlar bilan birgalikda harakat qilish va muloqotga kirishish natijasidagina shaxsiy talabga aylanadi.

Shunday ekan, jamiyat ehtiyojlarini amalga oshirishda, millatlararo madaniyat va qadriyatlar mohiyatini anglab yetishda nafaqat tilni yoki nutqni o'rgatishni, balki tilda umumlashtirishni o'rgatishni hamda so'zlashuv madaniyatiga amal qilishni asosiy vazifa ekanligini ta'kidlash lozimdir. O'zga tilni o'rganish millatlararo qadriyatlarni uyg'unlashuvi va rivojlanishi uchun asos bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

- 1.Vaynrayx U. Bir tillilik va ko'p tillilik. Tilshunoslikda yangilik. - Nashr. 6. Til aloqalari. - M., 1972. - S. 25-60.
- 2.Babayeva D.R. Nutq ostirish nazariyasi va metodikasi.Toshkent-2018 y.11-b
- 3.Жинкин Н.И. Механизмы речи. - Жинкин Н.И. Механизмы речи. - М. АПН, 1958.
- 4.Moshnikova D.A. Ikki tillilik rivojlanishining dastlabki bosqichida bolalar nutqining ba'zi xususiyatlari / D.A. Moshnikova // Ontolingvistika muammolari-2007: Stajyorning materiallari. konferensiya (2007 yil 21-22 may). - Sankt-Peterburg, 2007. - S. 142 - 143.
- 5.Mengliyev.B,Tojiyeva G .Tilshunoslikka kirish.14 bet.2006 Qarshi
- 6.Leontiev A.A. Ona tilidan tashqari o'qitish metodikasi nuqtai nazaridan ikki tillilikning psixolingvistik va sotsiolingvistik muammolari // Ikki tillilik psixologiyasi. Ed. Kol.: Doktor Psix. fanlari, prof. I.A.Zimnyaya (mas'ul muharrir) va boshqalar. Moris Tereza, 1986. - jild. 260. - S. 25 - 31.
- 7.Содиқов А. ва б. Тилшуносликка кириш. Т., 1981. 212-б.).
- 8.Shcherba L.V. Til tizimi va nutq faoliyati. L., 1974 yil.

Abdullayeva Ranajon Matyoqubovna,
– Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
Umumiy psixologiya kafedrası dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi,
matyoqubovna67@mail.ru,
<https://orcid.org/0009-0002-4813-7041>

HAYOT SIFATINI OSHIRISH OMILLARI

Annotatsiya: Maqola bugungi kunda oliy ta'lim tizimida tahsil olayotgan talabalarning hayotga bo'lgan ijobiy munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan. Kelajakda o'z sohasida talabalar mutaxassis bo'lib samarali mehnat faoliyatini davom ettirishlari uchun o'qish davridanoq sohaning kelajagiga ishonch hamda shu sohada ishlashga ishtiyoq tuyg'usini shakllantirish lozim. Tadqiqot natijalari asosi'dagi tavsiyalar har qanday shaxsning o'z taqdiriga befarq bo'lmasligiga va hayotining mazmunli bo'lishiga yordam beradi.

Kalit so'zlar: hayot sifati, talaba, maqsad, strategiya, o'qish faoliyati, ta'lim sifati, kasb, ishtiyoq.

Аннотация: Целью статьи является формирование позитивного отношения к жизни у студентов, обучающихся в современной системе высшего образования. Для того чтобы студенты стали специалистами в своей области и продолжили плодотворную работу в будущем, необходимо еще с момента обучения формировать у них чувство уверенности в будущем отрасли и желание работать в этой сфере. Рекомендации, основанные на результатах исследования, помогут любому человеку не быть равнодушным к своей судьбе и сделать свою жизнь осмысленной.

Ключевые слова: качество жизни, студент, цель, стратегия, учебная деятельность, качество образования, профессия, страсть.

Abstract: The article is aimed at forming a positive attitude towards life among students studying in the higher education system today. In order for students to become specialists in their field and continue their productive work in the future, it is necessary to form a sense of confidence in the future of the field and a desire to work in this field from the time of study. Recommendations based on the results of the research will help any person not to be indifferent to his fate and make his life meaningful.

Keywords: quality of life, student, goal, strategy, learning activity, quality of education, profession, passion.

Kirish. Jahonda XXI-asr boshida insoniyat ko'plab mamlakatlar, xalqlar taqdiriga ta'sir etuvchi, jamiyatni tubdan o'zgartiruvchi murakkab, ziddiyatli voqealar, jarayonlar va o'zgarishlarni boshidan kechirdi. Iqtisodiyotning globallashuvi zamonaviy jamiyat faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi; intellektual axborot texnologiyalarining rolini oshirish; moddiy ehtiyojlarni yuqori darajada qondirishdan yuqori sifatli ta'lim, sog'liqni saqlashga, ma'naviy, ijtimoiy va madaniy ne'matlar mavjudligi bilan boyitilgan iste'molning yangi turini shakllantirishga o'tish; inson, jamiyat va atrof-muhit o'rtasidagi munosabatlarni o'zgartirish. Jamiyatning rivojlanishi nafaqat tabiiy resurslarga, balki insonning o'ziga, bilimlariga, ma'lumotlariga va foydalanadigan texnologiyalariga tobora ko'proq bog'liq. XX-asr oxiri - XXI-asr boshlarida jamiyat tovarlar sifatidan odamlar sifatiga, ta'lim sifatiga o'tib, "hayot sifati tsivilizatsiyasi" deb nomlangan yangi tsivilizatsiyaga kirdi.

Jahonning ko'plab mamlakatlarida hayot sifati real ijtimoiy siyosatni amalga oshirish vositasiga, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsadiga, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot mezoniga aylandi, bu esa rivojlanishning ushbu bosqichida o'ynaydigan funksional roli bilan bog'liq. Hayot sifati baholash muammolarini hal qilish mamlakatlarning iqtisodiy imkoniyatlarini o'rganish, shuningdek, inson kapitalini rivojlantirish istiqbollari tahlil qilish uchun zarurdir. Bu baholash ijtimoiy sohaning rivojlanish darajasini aniqlashda ham, mamlakat va mintaqaning salohiyatli

imkoniyatlarini aniqlashda ham muhim ahamiyatga ega. Hayot sifatini baholash strategik vazifa sifatida hayot sifatini oshirish siyosatiga o'tish yo'llari va mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi, uning amalga oshirilishi sivilizatsiya kelajagini belgilab beradi.

Hayot sifati muammolarini hal qilish, ayniqsa, tarkibiy qayta qurish, ijtimoiy siyosat modellarini o'zgartirish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning yangi yo'nalishlari, yo'llari va mexanizmlarini izlash davrini boshdan kechirayotgan Yangi O'zbekiston uchun juda muhimdir. Hozirgi davrda mamlakatimizda olib borilayotgan barcha islohotlarning pirovard maqsadi-aholining hayot darajasi va sifatini oshirishga qaratilgandir. Bu borada juda ko'p ishlar qilinganligiga qaramasdan, ularning ayrim masalalari nazariy jihatdan o'z echimini topmagan. Ulardan biri-insonning hayot darajasi va sifati tushunchalarining nazariy jihatdan asoslangan ta'rifi, ularni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqilmaganligi, mazkur masalaning ijtimoiy-psixologik jihatlari o'rganilmaganligi kabilarni keltirish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022-2026 - yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida», 2018-yil 27-iyuldagi PF-5466-son «Yoshlar - kelajagimiz» Davlat dasturi to'g'risida», 2020-yil 30-iyundagi PF-6017-son «O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini tubdan isloh qilish va yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonlar, 2018-yil 14-avgustdagi PQ-3907-son «Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaror va boshqa me'yoriy hujjatlar doirasida belgilangan keng ko'lamli strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishda mazkur tadqiqot ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Hayot sifatini oshirishning ijtimoiy-psixologik omillari va ko'rsatkichlarini aniqlashga yo'naltirilgan ilmiy izlanishlar jahonning yetakchi oliy ta'lim muassasalari va ilmiy markazlarida o'tkazilgan tadqiqotlar salmog'i tobora ortib bormoqda. Bu sohada University of California (Los Angeles, AQSh), Amerikan Psychological Association (AQSh), New York University (AQSh), University of Leeds, University of Kent va The University of Sheffield (Buyuk Britaniya), University of Groningen (Niderlandiya), Freie Universitet Berlin (Germaniya), The British Psychological Society (Buyuk Britaniya), The European Health Psychology Society, University of Sorbonne (Frantsiya), Heidelberg University of Education (Germaniya), Korea National University of Education (Koreya), Seoul National University, Puchong University, Chonbuk National University (Janubiy Koreya), Kyoto University of Education (Yaponiya), Belgorod davlat universiteti (Rossiya), Sankt-Peterburg davlat universiteti (Rossiya), Rossiya Ta'lim Akademiyasi (Rossiya), Rossiya psixologik xizmat ko'rsatish Federal resurs markazi, Rossiya fanlar akademiyasi huzuridagi psixologiya ilmiy-tadqiqot institute, Lomonosov nomidagi Moskva davlat universitetlarida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar diqqatga sazovordir.

Ammo hayot sifatini o'rganishning bir qator nazariy va amaliy muammolari hali ham yaxshi o'rganilmagan. Xususan, zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida hayot sifati kontseptsiyasi, yaxshilash va baholashning psixologik tahlilini o'z ichiga olgan tadqiqot ishlari va asarlar mavjud emas.

Hayot sifatini o'rganishning ikkita yo'nalishi mavjud: obyektiv va subyektiv. Obyektivist daromad, ta'lim, jinoyat va boshqalar kabi ko'rsatkichlarning mavjudligini taxmin qiladi. Subyektivistik yo'nalishda "hayot sifati" deganda shaxsning o'z farovonligini baholashi, baxt tuyg'usi, uning ehtiyojlarini qondirish tushuniladi (A. Kempbell, F. Converse, U. Rojers, K.F. Shlyusser, G.A. Fisher, R. Inglehart, F. Endryu). [1]

Ushbu muammolarning dolzarbligi va ularning etarli darajada o'rganilmaganligi mazkur dissertatsiya tadqiqotining obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalarini belgilab berdi.

Inson hayoti sifatini yaxshilash, yashash sharoitlarini zamonga va ehtiyojlarga mos-xos tarzda ijobiy tomonga o'zgartirish bo'yicha mamlakatimiz olimlaridan, Akramova F.A., Abdurasulov R.A., Arziqulov D.N., Axmedova M.A., Asamova R.Z., Abdullayev A.Sh., Abdullaeva Sh.X., Baratov Sh.R., Bekchanov X.K., Davletshin M.G., Dushanov R.X., Ergashev

P.S., Jo'rayeva S.N., Karimova V.M., Kamilova N.G., Mamatov M.M., Nishonova Z.T., Norqo'ziev D.B., Rasulova Z.A., Ro'ziqulov F.R., Sattarov E.N., Sog'inov N.A., Safayev N.S., Samarov R.S., Umarov B.M., Utebgeranov M.A., Fayziyeva M.X., Xayitov O.E., Shoumarov G'.B., Shamshetova A.K., Sharafutdinova X.G., Qodirov B.R., G'oziyev E.G' va boshqalar ilmiy tadqiq etishgan. Ularning tadqiqot ishlarida bu omillar sifatida oilaviy munosabatlar, kasbiy faoliyat, ta'lim samaradorligi, pedagog shaxsi va uning imiji, ota-ona va farzand munosabatlarining o'ziga xos jihatlari, shaxs, hayotiy strategiya, rahbarlik kabilar tadqiqot obyekti sifatida o'rganilgan. Hayot sifatini oshirishning o'ziga xos jihatlari bir-butun yaxlit holatida, ya'ni ta'limga va kasbga bog'liq xususiyatlari, oilaviy munosabatlar va salomatlikka bog'liq jihatlari birgalikda o'rganilmagandir.[4]

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi davlatlaridan Abulxanova-Slavskaya K.A., Ananov B.G., Ansiferova L.I., Asmolov A.G., Afanasev V.G., Axmerov R.A., Bodalev A.A., Bratus B.S., Bobkov V.N., Varlamova Ye.P., Vasileva O.S., Voronin O.A., Vigotskiy L.S., Ventsov N.V., Grigor'yev S.I., Demchenko Ye.A., Egorova L.S., Jukova S.V., Kodess P.B., Leontev D.A., Leontev A.N., Lomov B.Yu., Mdivani M.O., Myasishev N.V., Metislavskiy P.S., Kosov V.V., Nugayev R.M. Osipov G.V., Rubinshteyn S.L., Rimashevskaya N, Sozontov A.E., Stepanov S.Yu., Tolstix N.N., Chudnovskiy E. va boshqalarning izlanishlarida hayotiy strategiya, hayotiy maqsad, hayotiy reja, hayotiy kelajak, hayotiy uslub, hayotiy qadriyatlar uzviy bog'liqlikda bo'lishi ilmiy tadqiq etilgan.[2]

Rossiyada oliy ta'lim sifati 90-yillar oxiridan boshlab o'rganilgan. Rossiya oliy ta'limi muammolari S.Abramova, G.A.Bordovskiy, E.E.Buxteeva, L.I.Varenova, A.A.Vetrova, V.I.Vovna, E.Yu.Girba, L.A.Golub, G. L. Gromiko, S.P.Dokina, S.S.Donetskaya, S.P. Erkovich, N.F.Efremova, D.F.Zakirova, Yu.A.Zaxarov, I.A.Zimnaya, B.I.Iskakov, V.G.Kazanovich, S.M.Kalabin, N.P.Kalashnikov, Z.I.Kapelyuk, O.M.Karpenko, V.G.Kinelev, A.A.Kirinyuk, N.V.Kovaleva, B.K.Kolomiets, S.V.Korshunov, V.J.Kuklin, A.A.Kushel, B.X.Land, A.G.Levinson, B.G.Litvak, A.N.Mayorov, T.V.Makarova, V.V.Melnik, V.Meshalkin, V.A.Moskinov, R.V.Muzichenko, O.G.Nefedova, O.N.Onishenko, B.P.Plishevskiy, N.I.Popov, A.Prokofev, B.A.Savelev, N.A.Selezneva, O.A.Silaev, L.M.Struminskaya, A.I.Subetto, E.V.Sumarokova, Yu.G.Tatur, D.Tatyanchenko, I.I.Trubina, K.S.Farino, I.B.Fedorov, e.V.Filyuk, A.A.Frenkel, e.Xrikov, M.B. Chelishkova, A.I.Chuchalin, V.D.Shadrikov, E.N.Shuvalov, E.M.Yurtanova va boshqalar asarlarida o'z aksini topgan. Ushbu tadqiqotchilar oliy ta'lim sifatini aniqlashda turli yondashuvlarni aniqlaganlar va uni baholashning turli mezonlarini taklif qilganlar.[5]

Hayot sifatini o'rganishning nazariy asoslarini shakllantirish o'tgan asrda boshlangan va iqtisodiy rivojlangan G'arb mamlakatlarida 60-yillarda keng rivojlangan. Mashhur xorijiy olimlar zamonaviy ijtimoiy taraqqiyotning ko'p qirrali kontseptsiyasi sifatida "hayot sifati" toifasining mohiyatini aniqlashga katta hissa qo'shdilar: R. Aron, D. Bell, 3. Bjezinskiy, L. Bortkevich, M. Veber, A. Viner, Dj. Gelbreyt, G. Kan, R. Konvers, A. Kempbell, G. Markuze, M. Paashe, U. Rodjers, A. Sen, A. Toynbi, E. Fromm va boshqalar. Xorij mutaxassislari P.B.Baltes, E.L.Deci, A.M.Freund, M.E.Lachman, T.Kasser, J.Royce, R.M.Ryan, K.M.Prenda, A.Powell va boshqalar tomonidan hayot mazmuni, hayotiy maqsad va unga erishish yo'llari, hayotning yaxlitligi, hayotiy shart-sharoitlarga asoslangan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.[3].

Metodologiya. "Hayot sifatini oshirishning ijtimoiy-psixologik omillarini aniqlab o'rganish tadqiqotning asosiy maqsadi hisoblanadi. Metodikalarning o'zaro mos kelishini aniqlash maqsadida materiallar quyidagi jadval ko'rinishiga keltirildi.[6]

№	Metodikalarning nomi	Metodikani qo'llashdan maqsad	Natija
1	"SF-36 Health Status Survey". SF-36 so'rovnomasi	Hayot sifat (HS) darajalarini o'rganish.	Son jihatdan quyidagi ko'rsatkichlar aniqlanadi- "Jismoniy komponent" 1. Jismoniy faollik. 2. Rolli faoliyat.

			3. Tanadagi og'riqlar. 4. Umumiy sog'liq. "Psixik komponent" Mental health 5. Hayotiy harakatchanlik. 6. Ijtimoiy harakatchanlik. 7. Emotsional holat. 8. Psixik sog'liq (salomatlik).
2	"Shaxs hayotiy strategiyasi" metodikasi (M.O.Mdivani, P.B.Kodess)	16 ta hayotiy maqsadlarning ahamiyatlilik darajasini baholash	Hayotiy maqsadlarning 2 yildan so'ng, 5, 10 va 15 yildan so'ng ahamiyatlilik darajasini baholash
3.	"Qadriyatlarni individual diagnostika qilish" metodikasi (Sh.Shvars)	Inson hayotining asosiy yo'nalishlarini (58 ta) qay darajada ahamiyatliligini baholash.	58 ta qadriyatni 7 ballik shkaladan foydalanib aniqlash -1 0 1 2 3 4 5 6 7. Qadriyatlarga mos motivatsion tiplar- 1. O'z-o'zini boshqarish 2. Rag'batlantirish 3. Gedonizm 4. Yutuqlar 5. Hukmronlik 6. Xavfsizlik 7. Konformlilik 8. An'analar 9. Yaxshilik qilishga moyillik 10. O'ziga yo'nalganlik ni o'zaro taqqoslashdan iborat.
4	"Shaxs hayotiy mazmunini mo'ljalga olish" metodikasi (D.A.leontev)	Talabalarining kelajak hayoti to'g'risidagi qarashlarini aniqlash.	Hayotning yuqori, o'rtacha va past darajada ekanligini 3210123 ballari orqali aniqlashdan iborat.
5	"Shaxsning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatini aniqlas" so'rovnoma (S.R.Panteleev)	Insonning o'ziga, o'z harakatlariga bo'lgan munosabatini aniqlash.	110 ta savolga bildirgan + yoki - tasdiqlari orqali munosabatlarini aniqlashdan iborat
6	Hayot sifatini baholash metodikasi (Z.F.Dudchenko).	Hayot sifatini baholashning ob'yektiv va subyektiv ko'rsatkichlarini aniqlash.	Hayot sifatining 15 ta parametrlarini 100 ballik tizim orqali- normal hayot sifati; hayot sifatining pasayishi; hayotning past sifati darajasidaligini aniqlash

Muhokama va natija.

Vazifa	Yangilik	Metod
1. Talabaning hayot sifatining tarkibiy qismlarini tashkil etuvchi komponentlar turkumini asoslash.	Hayot sifati tarkibiy qismlari: jismoniy komponenti (jismoniy faollik, rolli faoliyat, tanadagi og'riqlar, umumiy sog'lik) hamda psixik komponentlari (hayotiy harakatchanlik, ijtimoiy harakatchanlik, emotsional holat va psixik holat) tashkil etishi asoslandi.	SF-36, Hayot sifatini baholash metodikasi (Z.F.Dudchenko).

2.Talabalar hayot strategiyasiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash. "Hayot sifati hamdahayot strategiyasi orasidagi bog'lanishni o'rganish"	Talabalar hayot strategiyasiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillari (maqsadga intilish, qadriyatlar tizimi, metodika mezonlaridan olinadi) aniqlandi. "Hayot sifati hamda hayot strategiyasi orasidagi bog'lanish mavjudligi dalillandi."	"Shaxs hayotiy strategiyasi" metodikasi (M.O.Mdivani, P.B.Kodess) "Qadriyatlarni individual diagnostika qilish" metodikasi (Sh.Shvars)
3.Talabalar o'ziga bo'lgan munosabatlari (o'zini-o'zi faollashtirish) hayot sifatini belgilovchi ko'rsatkichlar ekanligini isbotlash;	Talabalar o'ziga bo'lgan munosabatlari (o'zini-o'zi faollashtirish) hayot sifatini belgilovchi ko'rsatkichlar ekanligi isbotlandi.	"Shaxsning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatini aniqlas" so'rovnomasi (S.R.Pantelev)
4.Talabalar hayot strategiyasida o'z oldiga maqsad qo'yishni komponent sifatida o'rganish	Talabalar hayot strategiyasida o'z oldiga maqsad qo'yishni komponent ekanligi dalillandi	"Shaxs hayotiy mazmunini mo'ljalga olish" metodikasi (D.A.Leontev) "Shaxs hayotiy strategiyasi" metodikasi (M.O.Mdivani, P.B.Kodess) 2 yilligigina olinadi + IPS
5.Talabalar hayot sifatini tashkil etuvchi omillar kontsepsiyasini turkumlashtirish	Talabalar hayot sifatini tashkil etuvchi omillar kontsepsiyasini yaratildi	Tahlil natijalari, yakuniy xulosalar

Hayot sifatini o'rganishni qo'llash sohalarida tobora takomillashtirilmoqda va "hayot sifati hududni rivojlantirish bo'yicha davlat siyosatining muhim qismiga aylanmoqda". Shu bilan birga, bir qator asosiy ehtiyojlar mavjud bo'lib, ularni qondirish inson hayotining sifatini belgilaydi: 1. Jamiyatning imkoniyatlari va insonning uni himoya qilish uchun kutishlariga mos keladigan muddat bilan yashash uchun asosiy huquqni amalga oshirish bilan bog'liq ehtiyojlar. 2. Qulay mehnat va yashash sharoitlariga bo'lgan ehtiyojlar. 3. Shaxsning o'zini o'zi anglashi, uning huquq va erkinliklarini amalga oshirish bilan bog'liq ehtiyojlar. Shu munosabat bilan yuzaga keladigan muammolar jamiyatning inqirozli holati, fuqarolik jamiyati istiqbolini birlashtiruvchi g'oyaning yo'qligi va shakllanish jarayonining nomuvofiqligi bilan bog'liq. Bularning barchasi beqarorlik va kelajakka nisbatan noaniqlik tuyg'ularini keltirib chiqaradi, odamni mavjudlik ma'nosidan mahrum qiladi.

Ushbu asosiy ehtiyojlarni uchta asosiy blokga birlashtirish mumkin, ular hayot sifati ko'rsatkichlariga yo'l ochadi: Ko'rsatkichlarning 1-blokida insonning yashash, sog'lom yashash, nasl qoldirish, munosib qarilikni ta'minlash huquqini amalga oshirish borasidagi ishlarning holati aks ettirilgan. Bu yerda yuzaga kelayotgan muammolarni muvaffaqiyatli hal etish insonda ertangi kunga ishonch, hokimiyat va boshqaruv organlariga ishonch tuyg'ularini shakllantiribgina qolmay, balki shaxsning mavjudligi va rivojlanishiga asos bo'ladi. Bu ko'rsatkichlarni yaxshilash insonning tur sifatida mavjud bo'lish istiqbolini saqlab qolish demakdir. Ko'rsatkichlarning 2-bloki odamlarning kundalik hayot sharoitlaridan qoniqishini tavsiflaydi: hayot, oziq-ovqat, ish, uy-joy, sog'liqni saqlash va ta'lim. Ushbu omillarning har birining odamlar uchun ma'nosi ularning ehtiyojlari va qiymat yo'nalishlariga bog'liq. Ish sohalarida: xavfsizlikni ta'minlash, sog'lig'ini saqlash, shaxsning ijtimoiy rivojlanishi, ma'naviy hayot, insonning asosiy hayotiy strategiyalari amalga oshiriladi. Ular inson ehtiyojlarini qondirish, maqsadlar va hayotiy ma'nolarga erishishga qaratilgan hayot faoliyatining usullari va shakllarini ifodalaydi. Hayotdan qoniqish hissi, ijtimoiy qulaylik hissi, shuning uchun hayot sifati bevosita hayot rejalarini amalga oshirish uchun hayot strategiyalarini amalga oshirish darajasiga bog'liq. Ko'rsatkichlarning 3 bloki odamlarning ong holatini tavsiflaydi. Hayot sifati bunda u kishilarning hayot mazmuniga ega bo'lishi va ertangi kunga ishonchida ifodalangan ma'naviy farovonlik va kelajakka umid tushunchalari bilan bog'lanadi; ijtimoiy va psixologik qulaylikning yuqori darajasida; o'zi va

yaqinlari uchun qo'rquvning yo'qligi. Bu holatlar ijtimoiy barqarorlik, tartib, rahbar va umuman hokimiyatga ishonch sharoitidagina voqelikka aylanadi.[9]

Shuningdek hayot sifati - bu odamlarning rivojlanish darajasi va undan qoniqish darajasining ijobiy, obyektiv asosli ehtiyojlari va manfaatlari kompleksi(majmuasi) ekanligi asoslanib, hayot sifati mohiyatini ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida tavsiflashda uning bir qator xususiyatlarini hisobga olinishi ta'kidlanadi: birinchidan, hayot sifati juda keng, ko'p qirrali, ko'p tomonli(mnogogrannoe) tushuncha bo'lib, turmush darajasidan beqiyos kengroqdir. Bu iqtisoddan uzoqroq bo'lgan toifadir. Bu, birinchi navbatda, jamiyatning barcha sohalarini qamrab oluvchi sotsiologik kategoriyadir, chunki ularning barchasida odamlar hayoti va sifati mavjud. Shunga ko'ra, bu odamlar hayoti bilan aloqada bo'lgan har bir kishining e'tibor mavzusidir. Ikkinchidan, hayot sifati ikki tomoni bor: ob'yektiv va sub'yektiv. Hayot sifati obyektiv baholash mezoni odamlarning ehtiyojlari va manfaatlarining ilmiy standartlari bo'lib, unga nisbatan ushbu ehtiyojlar va manfaatlarining qanoatlanish darajasini obyektiv baholash kerak. Boshqa tomondan, odamlarning ehtiyojlari va manfaatlari individualdir va ularni qondirish darajasini faqat subyektlarning o'zlari baholashi mumkin. Shaxsiy manfaatlar nuqtai nazaridan ular hech qanday statistik qiymatlar bilan qayd etilmaydi va amalda faqat odamlar ongida va shunga mos ravishda ularning shaxsiy fikr va baholarida mavjud. Shunday qilib, hayot sifati baholash ushbu shaklda bo'ladi: 1) yashash sharoitlari majmui asosida obyektiv baholash; 2) odamlarning hayot sifatidan qoniqish. Uchinchidan, hayot sifati boshqa ijtimoiy-iqtisodiy toifalardan ajratilgan kategoriya emas, balki ularning ko'plarini birlashtiradi va sifat jihatiga kiradi. Shunday qilib, hayot sifati mazmuni ham turmush tarzi, turmush darajasi va muhit, sifatli baholashlar bilan boyitilgan.[7]

Xulosa va takliflar. Hayot sifati oshirishning ijtimoiy-psixologik omillari yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqot quyidagi xulosalarga kelish imkoniyatini berdi:

1. Hayot sifati asosini insonning jismoniy ya'ni jismoniy faollik, rolli faoliyat, tanadagi og'riqlar, umumiy sog'lik hamda psixik komponentlari ya'ni hayotiy harakatchanlik, ijtimoiy harakatchanlik, emotsional holat va psixik holatlar tashkil etishi aniqlandi.

2. Hayot sifati tarkibiy qismlarini demografik (ish, daromad darajasi, ta'lim va boshqalar), ijtimoiy (jamoat hayotida faol ishtirok etish, mehnatga bo'lgan ishtiyoq va uning jamiyatdagi o'rnidan qoniqish darajasi), psixologik (emotsional holat, ruhiy kasalliklar mavjudligi yoki yo'qligi, shaxsning intellektual qobiliyatlari, o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarga erishish, jinsiy faollik darajasi va boshqalar), jismoniy (mehnatga layoqatliligi, harakatchanlik, kundalik ishlarni bajarish qobiliyati, o'z-o'zini parvarish qilish) va shaxsning ma'naviy hayoti tashkil etishi dalillandi.

3. Insonning o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishi vaziyatdan kelib chiqadi, ya'ni insonni ta'lim darajasi, oilaliligi, ish bilan ta'minlanganligi va salomatligi bu vaziyatlarning ko'rinishi ekanligi aniqlandi.

4. Hayot sifati asosiy mezoni sifatida ta'lim va tarbiya sifati ko'rsatkichlari guruhini professor-o'qituvchilar tarkibi sifati, oliy ta'lim muassasasining material-texnik bazasi, professor-o'qituvchilar tarkibining asoslanganligi, o'quv dasturlarining sifati, talabalar sifati, infratuzilma sifati, bilim sifati, rahbariyatning innovatsion faolligi, innovatsion jarayonlarning tadbiq etilishi, bitiruvchilarga talab, bitiruvchilarning mehnat bozorida raqobatbardoshligi va bitiruvchilarning yutuqlari tashkil etishi dalillandi.

5. Hayot darajasi indeksi yuqori bo'lganligi hayotdan qoniqish darajasi bilan emas, balki hayot strategiyasi asosida yotgan qadriyatlar tizimidagi bo'lgan holatlari orqali namoyon bo'lishi isbotlandi.

6. Ahamiyatli qadriyatlar sifatida tabiiy qadriyatlar, iqtisodiy qadriyatlar, ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar, ma'naviy qadriyatlar va axloqiy qadriyatlar respondentlarning hayotiy printsiplari bilan o'zaro bog'liqligi dalillandi.

7. Insonning o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishi vaziyatdan kelib chiqqan holda, insonni ta'lim darajasi, oilaliligi va ish bilan ta'minlanganligi bu vaziyatlarning ko'rinishi ekanligi asoslandi.

8. Hayotiy strategiya o'z zahiralardan oqilona foydalanish va hayotini tashkil etish orqali shaxs faolligida namoyon bo'lib, inson o'z hayotini mustaqil ravishda qurish va uni to'g'ri boshqara olish qobiliyatini namoyon qilib, jamiyatda o'z o'rnini topishiga xizmat qilishi isbotlandi

9. Sifatni oshirishning asosiy usuli PDCA nazorat sikli hisoblanib, P(Plan) - ishning rejasini tuzish, D(Do) - ishni reja asosida bajarish, S(Sheck) - olingan natijalarni rejalashtirilgan ishlarga to'g'ri kelishini tekshirish va A(Action) - rejalashtirilgan ko'rsatkichlarga nisbatan olingan natijalar o'zgarib ketgan holatda choralar ko'rish, ta'sirni boshqarishdan iborat bo'lib, uni amalda qo'llash uchun shaxslar o'zlarining darajalarida o'rganishlari lozimligi isbotlandi.

10. Ta'lim sifati ta'lim muassasasining o'quv-tarbiyaviy faoliyatini turli qirralarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar majmui orqali baholanib, ushbu ko'rsatkichlarga ta'lim oluvchilar kompetentligining rivojlanishini ta'minlovchi ta'lim mazmuni, o'qitish shakli va uslublari, material texnik baza va xodimlar tarkibi kabilardan iboratligi isbotlandi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Hayot sifati asosini tashkil etuvchi komponentlarga talabalarning e'tiborli bo'lishlarini targ'ib qilish va rahbariyat, pedagoglar, t'yutorlar tomonidan to'g'ri yo'naltirilishini ta'minlash zarur.

2. Ta'lim, oila, ish (mehnat) va salomatlik - o'zaro bog'liq holatda hayot sifatini belgilovchi ko'rsatkichlarning ahamiyatini oshirishga talabalikka qabul qilingan ilk kunidan oq talabalarni to'g'ri yo'naltirish maqsadga muvofiq.

3. Ta'lim sifatini yanada oshirish uchun quyidagi yo'nalishlarga ahamiyat berish zarur: o'quv auditoriyalarini zamonaviy o'qitish jihozlari bilan to'liq ta'minlashga erishish, elektron kutubxonadagi o'rinlar sonini ko'paytirish, talabalarning mustaqil ta'lim olishlari uchun uslubiy ko'rsatmalar va auditoriyadan tashqari vaqtlarini samarali o'tkazishga erishish, darslarning to'liq yangi pedagogic texnologiyalar va texnikaviy jihozlar asosida o'qitilishini ta'minlash.

4. OTM dan keying faoliyatlariga samarali ish faoliyatini boshlari uchun hayot sifatini oshirishga yo'naltirilgan motivatsion dasturlar asosida har bir bitiruvchi talabalar bilan maxsus trening mashg'ulotlari o'tkazilishi lozim.

5. Umuman, yoshlar strategiyalaridan eng asosiylari sifatida quyidagi turlarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq: birinchidan, kunlik yoki kundalik strategiyalarni to'g'ri shakllantirish; ikkinchidan, o'z-ozini anglash strategiyasini shakllantirish va rivojlantirish; uchinchidan, muvaffaqiyatga erishish strategiyasini rivojlantirish va takomillashtirish maqsadga muvofiq.

6. Har bir insonda o'z hayotidan qanoatlanib yashash imkoniyatini borligini hisobga olgan holda, uni o'ziga pozitiv munosabatda bo'lishlikka chorlash, buning uchun insonlarga vaziyatdan kelib chiqish ko'nikmasini shakllantirish yo'llarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

7. Ta'lim, oila, ish (mehnat) va salomatlik- o'zaro bog'liq holatda hayot sifatini belgilovchi ko'rsatkichlar bo'lib, talabalarni mazkur ko'rsatkichlarga ongli munosabatda bo'lishgani holatida o's hayotiy strategiyalarini to'g'ri rejalashtirishga o'rgatib borilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Regiony Rossii (social'no-ehkonomicheskie pokazateli) [Regions of Russia (Socio-Economic Indicators)] [Electronic resource] / Federal State Statistics Service (Russia). - URL: https://rosstat.gov.ru/bgd/regl/b18_14p [in Russian]

[Federal Reserve Bank of Kansas City, The Increasing Importance of Quality of Life, October 2008.](#)

2. Abdullayeva R.M. Specific Aspects of Using Digital Technologies in Improving the Quality of Life. //BEST JOURNAL OF INNOVATION IN SCIENCE, RESEARCH AND DEVELOPMENT. ISSN: 2835-3579. Volume : 2 Issue: 10/ 2023. 603-607.

3. Abdullayeva R.M. REQUIREMENTS FOR CHOOSING A PROFESSION. //International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE) DOI:10.9756/INTJECSE/V14I6.269 ISSN: 1308-5581 Vol 14, Issue 06 2022. 2150-2153.

4. Abdullayeva R.M. D.O.Khimmataliev K.T.Olmov, B. B. Ergashev, Kh.T.Chulponova. Mechanisms of Professional Competence Development in Future Teachers based on Pedagogical and Technical Knowledge. Annals of the Romanian Society for Cell Biology. ISSN:1583-6258, Vol. 25, Issue 2, 2021, Pages. 2950-2958 Received 20 January 2021; Accepted 08 February 2021.
5. Abdullayeva R.M. Khimmataliev D.O., Khakimova M. F., Hkamidov J. Improving the professional competence of professional teachers. Journal of Critical Reviews, Vol.7, ISSUE, 11, 2020, -P. 1131-1137.
6. Abdullayeva R.M. Baqoyeva Z.R. Ta'lim tizimida sifatli psixologik xizmatning dolzarbligi. //Globallashuv va integratsiya sharoitida zamonaviy psixologiyaning dolzarb muammolari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. 2024-yil, 25-mart. Andijon. 2024. –B. 683-685.
7. Abdullayeva R.M. Hayot sifatini oshirishning bugungi kun uchun dolzarbligi. /Образование наука и инновационные идеи в мире. Международный научный электронный журнал. Сентябрь – 2024. Ч - 3. Б-74-80.

Jabbarova Feruza Majidovna,
Samarqand shahridagi 49-umumiy o'rta ta'lim maktab direktori

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIDA EMOTSIONAL MUNOSABATLARINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining o'quvchilarga nisbatan emotsional munosabatlarini shakllantiruvchi psixologik determinantlar-emotsional intellekt, empatiya, stressni boshqarish strategiyalari va kasbiy motivatsiya-o'rganildi. Tadqiqotda 50 nafar o'qituvchi ishtirokida o'tkazilgan so'rov va korrelyatsion tahlillar natijasida, barcha omillar o'quvchilarga bo'lgan ijobiy munosabat bilan statistika jihatdan ahamiyatli bog'liqligi aniqlanib, eng kuchli prediktor kasbiy motivatsiya va emotsional intellekt ekanligi ko'rsatildi. Maqolada pedagogik-psixologik amaliyot uchun emotsional qo'llab-quvvatlash, empatiya mashg'ulotlari va stressni boshqarish bo'yicha treninglar hamda motivatsiyani oshirish bo'yicha tavsiyalar berildi.

Kalit so'zlar: emotsional intellekt, empatiya, stressni boshqarish, kasbiy motivatsiya, emotsional munosabatlar, boshlang'ich sinf o'qituvchisi, pedagogik-psixologik determinantlar.

Аннотация: В данной статье изучены психологические детерминанты, формирующие у учителей начальных классов эмоциональное отношение к ученикам — эмоциональный интеллект, empathy, стратегии управления стрессом и профессиональная мотивация. По результатам опроса и корреляционного анализа, проведенных среди 50 учителей, установлено, что все указанные факторы статистически значимо связаны с позитивным отношением к ученикам, при этом наиболее сильными предикторами оказались профессиональная мотивация и эмоциональный интеллект. В статье даны рекомендации для практики педагогической психологии по эмоциональной поддержке, занятиям на развитие empathy, тренингам по управлению стрессом и повышению мотивации.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, empathy, управление стрессом, профессиональная мотивация, эмоциональные отношения, учитель начальных классов, педагогическо-психологические детерминанты.

Annotation: This article investigates the psychological determinants shaping primary school teachers' emotional attitudes toward their students-emotional intelligence, empathy, stress management strategies, and professional motivation. Based on a survey and correlational analyses conducted with 50 teachers, it was found that all factors are statistically significantly associated with positive teacher-student relationships, with professional motivation and emotional intelligence emerging as the strongest predictors. The article offers pedagogical-psychological practice recommendations for emotional support, empathy-building exercises, stress management trainings, and motivation enhancement.

Keywords: emotional intelligence, empathy, stress management, professional motivation, emotional attitudes, primary school teacher, pedagogical-psychological determinants.

Kirish. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining o'quvchilarga nisbatan emotsional munosabatlari ta'lim jarayonining asosiy omillaridan sanaladi. Mazkur munosabatlar o'quvchilarning o'zini-o'zi his etishi, darsga qiziqishi va ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga mustahkam poydevor yaratadi. Shu bois, o'qituvchining hissiy-yaxlit yondashuvi sinf muhitida ishonch va qo'llab-quvvatlash iqlimini ta'minlaydi hamda bolalarning o'zaro muloqot, hamkorlik va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Psixologik nuqtai nazardan, emotsional munosabatlarni belgilovchi asosiy determinantlar — o'qituvchining emotsional intellekti, empatiya darajasi, stressni boshqarish strategiyalari va kasbiy motivatsiya kompleksidir. Emotsional intellekt o'qituvchiga o'z va bolalarning tuyg'ularini aniqlash, tushunish va mos boshqarish imkonini beradi. Empatiya bolalar ehtiyojini sezish,

ularning hissiy holatini qo'llab-quvvatlash hamda dars jarayonini individualizatsiya qilishga xizmat qiladi. Stressni boshqarish strategiyalari esa murakkab pedagogik vaziyatlarda o'zini qanday tutishni va barqaror hissiy holatni saqlashni o'rgatadi.

Shuningdek, kuchli kasbiy motivatsiya o'qituvchilarni o'z vazifasiga fidoyilik bilan yondashishga, dars strategiyalarini doimiy takomillashtirishga hamda sinfda barqaror ijobiy munosabatni saqlashga turtki bo'ladi. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarida emotsional munosabatlarning psixologik determinantlari tizimli tarzda o'rganilib, pedagogik-psixologik amaliyot uchun konkret tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Ushbu tadqiqotda quyidagi masalalar batafsil ko'rib chiqiladi:

- **Emotsional intellekt va empatiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik:** O'qituvchilarning emotsional intellekti qanchalik darajada empatik munosabatlarga asos bo'lib xizmat qilishi, bolalarning hissiy ehtiyojlarini qondirishda uning roli.

- **Stressni boshqarish strategiyalarining samaradorligi:** Murakkab pedagogik vaziyatlarda o'qituvchilarning hissiy barqarorligini ta'minlovchi asosiy texnikalar va ularning emotsional munosabatlarga ta'siri.

- **Kasbiy motivatsiya va psixologik barqarorlik:** O'qituvchilarning pedagogik maqsadlar sari intilishi, o'z-o'zini rag'batlantirishi va bu omillar sinf muhitidagi hissiy iqlimni qanday mustahkamlayotgani.

- **Sinf muhitidagi emotsional madaniyat:** O'qituvchining o'quvchilar bilan muloqotdagi hissiy kodlari, ochiqlik va ishonch yaratish usullari, hamda bu jarayon ta'lim samaradorligiga qanday ta'sir qilishini aniqlash.

Tadqiqot natijalari bosqichma-bosqich quyidagi yondashuvlarda amaliy qo'llanilishi rejalashtirilgan: sinf ma'muriyati uchun emotsional qo'llab-quvvatlash dasturlari, o'qituvchilar uchun stressni boshqarish bo'yicha treninglar, hamda emotsional barqarorlikni oshirishga yo'naltirilgan konsultativ-seminarlar. Natijada, boshlang'ich sinf pedagoglarining o'quvchilarga bo'lgan hissiy munosabatlari yanada optimallashtirilib, ta'lim jarayoni sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishi kutiladi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. So'nggi yillarda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining emotsional munosabatlari masalasi xalqaro va mahalliy miqyosda faol o'rganilmoqda. Xalqaro tadqiqotlarda Goleman (1995) emotsional intellekt nazariyasi doirasida o'qituvchilarning o'z va o'quvchilarning tuyg'ularini anglash hamda boshqarish ko'nikmalarini ta'kidlagan. Shuningdek, Maslach va kollegalar (2001) o'qituvchilar orasida stress va hissiy charchoq (burnout) dinamikasini tahlil qilgan, bu jarayonlarning emotsional munosabatlarga salbiy ta'sirini aniqlagan. Pianta va Hamre (2009) esa sinf ichidagi o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarini o'lchash uchun "Student-Teacher Relationship Scale" instrumentini ishlab chiqib, ijobiy hissiy aloqalarning o'quv muvaffaqiyatiga bevosita bog'liqligini namoyish qilgan.

O'zbekiston sharoitida bu mavzu nisbatan yangi bo'lib, Asqarov (2017) boshlang'ich sinf pedagoglarida empatiya darajasi va dars samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni, Axmedova (2019) esa o'qituvchilarning kasbiy motivatsiya bilan emotsional barqarorligi munosabatini tadqiq etgan. Shu bilan birga, Abdullaeva va Ibragimova (2020) psixologik treninglar orqali o'qituvchilarning stressni boshqarish va hissiy-intellektini oshirish metodikalarini sinovdan o'tkazgan. Ularning natijalari o'qituvchilarning ijobiy munosabatlarini kuchaytirishga qaratilgan amaliy yondashuvlarning samarali ekanini ko'rsatdi.

Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining emotsional munosabatlarini shakllantiruvchi determinantlar - emotsional intellekt, empatiya, stressni boshqarish va kasbiy motivatsiya kabi omillar chuqur tadqiq etilgan bo'lsa-da, ularning sinergik o'zaro ta'siri va pedagogik-psixologik mexanizmlarini yanada integrativ yondashuv bilan o'rganish hozirgi paytda yetishmayotir. Bu esa mazkur masalaning innovatsion tadqiqot kirishuvi uchun zamin yaratadi.

Muhokama. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining emotsional munosabatlarini shakllantiruvchi bir qancha psixologik determinantlar o'zaro sinergik tarzda ta'sir etadi.

Emotsional intellekt va empatiya. Goleman (1995) ta'kidlaganidek, o'qituvchining emotsional intellekti o'z va o'quvchilarning tuyg'ularini aniqlash, namoyon etish va boshqarish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Empatiya esa bu qobiliyatni sinf muhitida bolalarning hissiy ehtiyojlarini to'g'ri qondirishga yo'naltiradi (Pianta & Hamre, 2009). Shu bilan birga, Asqarov (2017) tadqiqoti o'qituvchilarning yuqori empatiya darajasi sinf ichidagi ijobiy muhitni yaratib, o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishga yordam berganini ko'rsatdi.

Stressni boshqarish va charchoq. Maslach va hamkorlar (2001) o'qituvchilarda charchoq (burnout) jarayonlarini o'rganib, yuqori stress darajasi emotsional munosabatlarni sovutishi, qo'llab-quvvatlovchi yondashuvni susaytirishini aniqladi. Abdullaeva va Ibragimova (2020) esa treninglar yordamida stressni boshqarish ko'nikmalarini oshirish natijasida o'qituvchilarning hissiy barqarorligi va ijobiy munosabatlari mustahkamlaganini dalilladi.

Kasbiy motivatsiya va pedagogik fidoyilik. Ahmedova (2019) o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasi va emotsional barqarorligi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib, amaliy yondashuvlarga bo'lgan ichki rag'bat talabaning darsga bo'lgan kayfiyatiga bevosita ta'sir qilishi muhimligini urg'uladi. Yuqori darajadagi ichki motivatsiya o'qituvchining sinf muhitida izchil va samimiy hissiy aloqa o'rnatishiga xizmat qiladi.

O'qituvchi-o'quvchi munosabatlari. Pianta va Hamre (2009) ishlab chiqqan "Student-Teacher Relationship Scale" natijalari shuni ko'rsatadiki, iliq, qo'llab-quvvatlovchi munosabatlar o'quvchilarning o'z-o'zini baholashini, ijtimoiy ko'nikmalarini hamda akademik natijalarini yaxshilaydi. Shu ma'noda, emotsional determinantlar to'g'ri boshqarilganda, sinfdagi hamkorlik va ishonch iqlimi mustahkamlanadi.

Umuman olganda, emotsional intellekt va empatiya, stressni boshqarish strategiyalari, hamda kasbiy motivatsiya kompleksining sinergik ta'siri boshlang'ich sinf o'qituvchilarida samarali emotsional munosabatlarni shakllantiradi. Shu asosda, pedagogik-psixologik amaliyotda ushbu determinantlarni rivojlantirishga qaratilgan tizimli treninglar, konsalting va qo'llab-quvvatlash dasturlarini joriy etish tavsiya etiladi.

Tahlil va Natijalar (jadval va qisqa izoh).

Quyidagi jadvalda Samarqand shahridagi 49-umumiy o'rta ta'lim maktabi boshlang'ich sinf o'qituvchilarida o'lchanadigan psixologik determinantlar (emotsional intellekt, empatiya, stressni boshqarish va kasbiy motivatsiya) hamda ularning o'quvchilarga bo'lgan ijobiy emotsional munosabatlari bilan korrelyatsiya koeffitsientlari keltirilgan (n=50).

Determinant	Mean (M)	SD	r (munosabat bilan)	p
Emotsional intellekt	4.20	0.50	0.65	<0.001**
Empatiya	4.00	0.60	0.58	<0.01*
Stressni boshqarish	3.80	0.70	0.47	<0.05*
Kasbiy motivatsiya	4.50	0.40	0.70	<0.001**

Jadval 1. Psixologik determinantlar va ularning o'quvchilarga nisbatan ijobiy emotsional munosabatlari bilan korrelyatsiyasi* - p<0.05, ** - p<0.01

Ushbu tahlilda boshlang'ich sinf o'qituvchilarida o'lchanadigan to'rt psixologik determinant - emotsional intellekt, empatiya, stressni boshqarish va kasbiy motivatsiya — hamda ularning o'quvchilarga nisbatan ijobiy emotsional munosabatlari o'rtasidagi korrelyatsiya natijalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda 50 nafar o'qituvchi ishtirok etib, har bir determinant 1–5 ball oralig'ida baholandi.

1. Emotsional intellekt (M=4.20; SD=0.50; r=0.65; p<0.001)

○ **O'rtacha ko'rsatkich va tarqalish:** 4.20 ball yuqori darajadagi emotsional intellekt, SD=0.50 esa guruh ichida kam tarqalishni ko'rsatadi.

○ **Korrelyatsiya:** r=0.65 - bu o'rtacha kuchli musbat bog'liqlik bo'lib, o'qituvchining o'z tuyg'ularini anglab, boshqarish qobiliyati oshgan sayin u o'quvchilarga nisbatan ham iliq va qo'llab-quvvatlovchi munosabatda bo'lishini anglatadi.

○ **Praktik mazmun:** Emotsional intellektni rivojlantirish bo'yicha treninglar o'qituvchilarga sinf muhitida do'stona atmosferani saqlashga yordam beradi.

2. Empatiya ($M=4.00$; $SD=0.60$; $r=0.58$; $p<0.01$)

○ **O'rtacha va SD:** 4.00 ball empatiya darajasi yuqori, biroq $SD=0.60$ bilan biroz katta tarqalish bor, ya'ni o'qituvchilar orasida empatiya darajasi turlicha.

○ **Korrelyatsiya:** $r=0.58$ — mustahkam ijobiy bog'liqlik. Empatiya qanchalik yuqori bo'lsa, o'qituvchi bolalarning hissiy holatini yaxshiroq tushunib, mos ravishda qo'llab-quvvatlashi, o'quvchilarda ishonch va qulaylik hissi paydo bo'lishiga olib keladi.

○ **Praktik mazmun:** Empatiya mashg'ulotlari va rol o'yinlari orqali o'qituvchilar turli vaziyatlarda bolalar nuqtai nazaridan fikrlashni o'rganishlari muhim.

3. Stressni boshqarish ($M=3.80$; $SD=0.70$; $r=0.47$; $p<0.05$)

○ **O'rtacha va SD:** 3.80 ball o'rta darajadagi stressni boshqarish ko'nikmasini, $SD=0.70$ biroz katta tarqalishni ko'rsatadi.

○ **Korrelyatsiya:** $r=0.47$ - o'rta darajadagi ijobiy bog'liqlik. O'qituvchilar stressni yaxshi boshqarganlarida sinfda ko'proq barqaror kayfiyat saqlanadi, biroq bu determinant boshqalarga nisbatan biroz zaifroq.

○ **Praktik mazmun:** Stressni kamaytirish bo'yicha oddiy nafas olish mashqlari, tanaffuslarda qisqa relaksasiya texnikalari joriy etilishi samarali bo'ladi.

4. Kasbiy motivatsiya ($M=4.50$; $SD=0.40$; $r=0.70$; $p<0.001$)

○ **O'rtacha va SD:** 4.50 ball - eng yuqori o'rtacha, $SD=0.40$ esa eng kichik tarqalish. Demak, ko'pchilik o'qituvchilar yuqori ichki rag'batga ega.

○ **Korrelyatsiya:** $r=0.70$ - eng kuchli bog'liqlik. Kasbiy motivatsiya oshgan sari o'qituvchilar sinfda qat'iyatli, ijodiy yondashadi va o'quvchilarga nisbatan iliq emotsional munosabatni doimiy saqlaydi.

○ **Praktik mazmun:** Ichki rag'batni mustahkamlash uchun mentorlik, professional o'sish imkoniyatlari va tan olish tizimlarini joriy etish lozim.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining emotsional munosabatlarini belgilovchi to'rt asosiy psixologik determinantning barchasi o'quvchilarga nisbatan ijobiy munosabat bilan statistik jihatdan ahamiyatli bog'liq:

• **Kasbiy motivatsiya** eng kuchli prediktor ($r=0.70$; $p<0.001$), bu o'qituvchilarning ichki rag'batini sinf muhitida doimiy va samimiy hissiy qo'llab-quvvatlashni ta'minlashiga xizmat qiladi.

• **Emotsional intellekt** yuqori darajada ($r=0.65$; $p<0.001$) muhim bo'lib, o'z va o'quvchilarning tuyg'ularini anglash va boshqarish imkonini beradi.

• **Empatiya** ($r=0.58$; $p<0.01$) o'qituvchilarni bolalarning hissiy ehtiyojlarini aniqlash va ularga mos yondashishni rivojlantiradi.

• **Stressni boshqarish** ($r=0.47$; $p<0.05$) ham muhim, biroq boshqa omillarga nisbatan biroz zaifroq, shuning uchun bu ko'nikmalarni mustahkamlash yuzasidan alohida e'tibor zarur.

Bularning barchasi sinf muhitida ishonch va qo'llab-quvvatlash iqlimini yaratib, o'quvchilarning motivatsiyasi, ijtimoiy-emotsional barqarorligi hamda o'quv jarayonidagi faol ishtirokini oshiradi. Shu bois, pedagogik-psixologik amaliyotda quyidagilarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdullaeva, D. E., & Ibragimova, N. A. (2020). *O'qituvchilar uchun stressni boshqarish va emotsional intellektni rivojlantirish bo'yicha trening metodikalari*. Toshkent: Pedagogika nashriyoti.

2. Ahmedova, M. R. (2019). Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy motivatsiya va emotsional barqarorligi o'rtasidagi bog'liqlik. *O'zbekiston Pedagogika Jurnal*, 4(2), 45–53.

3. Asqarov, B. K. (2017). Boshlang'ich sinf pedagoglarida empatiya darajasi va dars samaradorligi. *Xalq Ta'limi Ilmiy Ahboroti*, 3(1), 22–30.

4. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books.

5. Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422.
6. Pianta, R. C., & Hamre, B. K. (2009). Conceptualization, measurement, and improvement of classroom processes: Teacher–student interaction. *In The Elementary School Journal*, 109(1), 16–33.

Pulatova Farida Azamovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti, Pedagogika, psixologiya va jismoniy
Madaniyat kafedrasida katta o'qituvchisi

TALABALARDA TANQIDIY VA IJODIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarda tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishning psixologik jihatlari o'rganilgan. Metakognitiv strategiyalar, intrinsiik motivatsiya, emotsional barqarorlik hamda ijtimoiy-muloqot ko'nikmalarining tanqidiy-ijodiy fikrlashni rivojlantirishdagi o'rni nazariy va emperik jihatdan tahlil qilingan. 60 nafar 2-4-kurs talabalari ishtirokidagi pre- va post-test sinovlari yaratuvchi-integratsion trening samaradorligini aniqlashga qaratilgan metodikalar qo'llanilgan. Tadqiqot asosida integrativ psixologik-pedagogik treninglar, stressni boshqarish mashqlari va konstruktiv guruh muhokamalari tavsiyalar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, ijodiy fikrlash, metakognitsiya, intrinsiik motivatsiya, emotsional barqarorlik, guruh muhokamasi, integratsiyalangan trening.

Аннотация: В данной статье изучаются психологические аспекты формирования у студентов навыков критического и творческого мышления. Теоретически и эмпирически проанализирована роль метакогнитивных стратегий, внутренней мотивации, эмоциональной устойчивости и коммуникативных умений в развитии критико-творческого мышления. С использованием методик, направленных на определение эффективности креативно-интеграционного тренинга, проведены пре- и пост-тесты с участием 60 студентов 2-4 курсов. На основе результатов исследования предложены интегративные психолого-педагогические тренинги, упражнения по управлению стрессом и конструктивные групповые обсуждения.

Ключевые слова: критическое мышление, творческое мышление, метакогниция, внутренняя мотивация, эмоциональная устойчивость, групповое обсуждение, интеграционный тренинг.

Abstract: This article examines the psychological aspects of developing students' critical and creative thinking skills. The theoretical and empirical analysis focuses on the role of metacognitive strategies, intrinsic motivation, emotional stability, and social-communication skills in fostering critical-creative thinking. Methodologies to assess the effectiveness of a creative-integrative training were applied in pre- and post-tests involving 60 second- to fourth-year students. Based on the findings, integrative psychological-pedagogical trainings, stress management exercises, and constructive group discussions are recommended.

Keywords: critical thinking, creative thinking, metacognition, intrinsic motivation, emotional stability, group discussion, integrative training.

Kirish. Zamonaviy ta'lim muhitida talabalar nafaqat to'plangan bilimni eslab qolish, balki uni tanqidiy tahlil qilish va ijodiy yondashuv orqali qayta shakllantirish qobiliyatiga ega bo'lishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Tanqidiy fikrlash - talabaning ma'lumotni mantiqan tahlil qilib, fikrlar va g'oyalar orasidagi bog'liqlikni aniqlash, noaniqlik va xatolarni tan olish hamda asosli xulosalar chiqarish jarayoni; ijodiy fikrlash esa mavjud bilim va tajribani yangicha kombinatsiyalar yordamida kengaytirish, original g'oya va yechimlar yaratishdir. Ushbu ikki turdagi fikrlash bir-birini to'ldirgan holda, talabaning mustaqil o'rganish va muammolarni samarali hal qilish salohiyatini yuksaltiradi.

Psixologik nuqtai nazardan qaraganda, tanqidiy va ijodiy fikrlashni shakllantirish shaxsning metakognitiv strategiyalari, motivatsion omillari, hissiy barqarorligi va ijtimoiy muloqot ko'nikmalariga bog'liq. Metakognitiv strategiyalar - o'z fikrlash jarayonini nazorat qilish, rejalashtirish va baholash instrumentlari, motivatsiya esa talabaning intellektual faollikka bo'lgan ichki tayyorligi va maqsadga yo'naltirilganligini ta'minlaydi. Shuningdek, emotsional barqarorlik

noaniqlik va muvaffaqiyatsizlik holatlarida ham ijodiy yondashuvni saqlashga yordam beradi, ijtimoiy muloqot ko'nikmalari esa o'ylarga konstruktiv fikr almashish uchun zarur.

Ushbu ishda talabalar orasida tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik jihatlarini tahlil qilinadi, jumladan:

1. Metakognitiv komponentlar (o'z fikrlashini rejalashtirish, nazorat va baholash)
2. Motivatsion omillar (intrinsik va ekstrinsik rag'batlar, maqsadni belgilash)
3. Hissiy-emotsional barqarorlik (stress va noaniqlikni boshqarish)
4. Ijtimoiy-muloqot ko'nikmalari (hamkorlik va konstruktiv tanqidga ochiqlik)

Mazkur psixologik omillardagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash va pedagogik amaliyotda uni qo'llash mexanizmlarini ishlab chiqish natijasida talabalar kreativ va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini ongli ravishda shakllantirib borishlariga imkon yaratiladi.

Tanqidiy va ijodiy fikrlashni shakllantirish masalasi nafaqat oliy ta'lim muassasalari, balki umumta'lim maktablarida ham dolzarb bo'lib qolmoqda, chunki XXI asr ish bozorida muvaffaqiyat qozonish uchun nafaqat muammolarni yechish, balki yangicha yondashuv va innovatsion g'oyalar yaratish qobiliyati muhim omil hisoblanadi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tanqidiy fikrlash ko'nikmalari talabalarining o'rganishga bo'lgan ijobiy munosabatini mustahkamlab, akademik muvaffaqiyatni oshirsa, ijodiy fikrlash esa muammolarga moslashuvchan yechimlar topish va yangi innovatsion g'oyalarni hayotga tatbiq etishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Amaliyotda esa ko'pincha tanqidiy va ijodiy fikrlash o'rtasida nizoli holatlar yuzaga keladi: talabalar tahliliy yondashuvda haddan tashqari e'tibor qaratib, yaratuvchanlikni cheklashi, yoki aksincha, ijodkorlikka urg'u berib, fikr mantiqini unutib qo'yishi mumkin. Shu bois, ushbu ikki jarayonni uyg'unlashtirib, talabaning har ikki turdagi fikrlashni ham samarali qo'llay olishi uchun psixologik bazani aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot doirasida avvalo tanqidiy va ijodiy fikrlashning nazariy asoslari hamda psixologik yondashuvlari tadqiq etiladi. Keyinchalik talabalar orasida o'tkaziladigan empirik tadqiqotlar yordamida quyidagi savollarga javob topishga harakat qilinadi:

- Talabalar fikrlash jarayonida qanday metakognitiv strategiyalarni qo'llaydi va ular tahliliy hamda yaratuvchan yondashuvni qanday boshqaradi?
- Intrinsik motivatsiya darajasi tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda qanday rol o'ynaydi?
- Emotsional barqarorlik darajasi muammolarni ijodiy hal qilishga bo'lgan ishtiyoqqa qanday ta'sir etadi?
- Konstruktiv muloqot va guruh ishlari tanqidiy-ijodiy fikrlash ko'nikmalarining o'zaro almashinuvi va rivojlanishiga qanday zamin yaratadi?

Shu tarzda belgilangan nazariy va amaliy tadqiqot bosqichlari natijasida olimlar va pedagoglar uchun talabalarda tanqidiy va ijodiy fikrlashni mustahkamlash bo'yicha psixologik-monitoring, trening va konsalting usullarini ishlab chiqish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu esa ta'lim jarayonini yanada samarali va zamonaviy talablarga mos qilishga xizmat qiladi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Flavell (1979) metakognitsiya konsepsiyasini ishlab chiqib, tanqidiy fikrlashda rejalashtirish, monitoring va baholash jarayonlari muhim o'rin tutishini ko'rsatdi. Ushbu yondashuvni rivojlantirish bo'yicha Zamonaviy ta'lim tizimida talabalar o'z fikrlarini ongli ravishda modellashtirishga yo'naltirilgan metakognitiv treninglar keng qo'llanilmoqda. Ennis (1985) tanqidiy fikrlashni mantiqiy dalillarni aniqlash, argumentlarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish jarayoni sifatida tasvirlab, o'quv jarayonida muammolarni chuqur o'rganishga yo'naltirilgan metodikalarning samaradorligini tadqiq qildi. Shuningdek, Paul va Elder (2006) tanqidiy fikrlash kompetentsiyasini rivojlantirish uchun ixtisoslashgan darsliklar va o'quv faoliyati modeli ishlab chiqdilar.

Guilford (1950–1960) strukturaviy yondashuv doirasida ijodiy fikrlashni divergent o'y-fikrlar hosil qilish qobiliyati sifatida aniqladi va bu ko'nikmalarni baholash uchun ijodkorlik testlari yaratdi. Keyinchalik Torrance (1966) ijodkorlikni baholash bo'yicha keng qo'llaniladigan

“Torrance Tests of Creative Thinking” metodi orqali talabalarning ijodiy yechim topish jarayonlari tahlilini ilgari surdi. Amabile (1983) ijodkorlikka motivatsion omillar (intrinsik rag‘bat) hamda kasbiy bilimlarning to‘g‘ri kombinatsiyasi zarurligini ta’kidlab, komponential nazariya asosida ijodiy jamoalar samaradorligini o‘rganib chiqdi.

So‘nggi o‘n yillikda motivatsiya, emotsional barqarorlik va ijtimoiy-muloqot psixologiyasi nuqtai nazaridan tanqidiy-ijodiy fikrlash o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tadqiq etildi. Dweck (2006) “growth mindset” (o‘rishga yo‘naltirilgan fikrlash) konsepsiyasi talabalarni xatolardan o‘rganishga rag‘batlantirib, tanqidiy-ijodiy jarayonlarda resurs sifatida ishlatish imkonini yaratishini ko‘rsatdi. Csikszentmihalyi (1996) “oqim holati” (flow) orqali emotsional barqarorlik qanday qilib ijodiy yechim topishni kuchaytirishini tadqiq qildi. Shuningdek, Bandura (1997) ijtimoiy-o‘rganish nazariyasi doirasida o‘rnak olish va konstruktiv tanqidiy fikrlash rivojidadagi model loyihalarni o‘rganish muhimligini ta’kidladi.

Adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy va ijodiy fikrlashni mustahkamlashda metakognitiv strategiyalar, intrinsik motivatsiya, emotsional barqarorlik hamda ijtimoiy-muloqot instrumentlari o‘zaro integratsiyalangan holda qo‘llanilganda eng yuqori natijaga erishish mumkin. Shu asosda, amaliy pedagogik psixologiyada talabalarda ushbu omillarni birlashtiruvchi trening, konsalting va diagnostika vositalarini ishlab chiqish muhim vazifa hisoblanadi.

Muhokama. O‘rganilgan adabiyotlar va nazariy yondashuvlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish psixologik omillarning o‘zaro uyg‘unligi asosida samarali bo‘ladi. Metakognitiv strategiyalar (rejalashtirish, monitoring va baholash) talabalarga fikrlash jarayonini ongli boshqarishni o‘rgatadi va murakkab masalalarni bosqichma-bosqich tahlil qilish ko‘nikmasini mustahkamlaydi. Shu bilan birga intrinsik motivatsiya darajasi, ya’ni o‘rganishga qiziqish va ijodiy izlanishga bo‘lgan ichki rag‘bat, tanqidiy tahlil jarayonini doimiy ravishda qo‘llab-quvvatlaydi va xatolardan ko‘proq saboq olishga undaydi.

Emotsional barqarorlik masalalariga e’tibor qaratilganda, stress va noaniqlik qanday qarshiliklarni yuzaga keltirsa, talaba o‘z ichki resurslarini faollashtirib, ijodiy yechim topishga ko‘proq moyil bo‘ladi (Csikszentmihalyi, 1996). Shu nuqtai nazardan, emotsional intellektni rivojlantiruvchi treninglar tanqidiy-ijodiy jarayonlarda yuzaga keladigan tashvish, xavotir va shubhalarni konstruktiv darajada tahlil qilishga yordam beradi. Demak, pedagogik amaliyotda stressni boshqarish va emotsional ongini oshirish usullari integratsiyalangan holda joriy etilishi lozim.

Ijtimoiy-muloqot ko‘nikmalari esa tanqidiy va ijodiy fikrlashning guruh ichida ham muvozanatli o‘rishni ta’minlaydi. Konstruktiv kritik fikr almashinuvi va guruh muhokamalari talabalarga yangi yondashuvlarni sinab ko‘rish, fikrlarini himoya qilish va boshqalarning fikrini hurmat qilish ko‘nikmalarini o‘rgatadi. Bandura (1997) ta’kidlaganidek, o‘rnak olish va modeling jarayonlari ijtimoiy-o‘rganish sharoitida ham ijod va tanqidiy fikrlashning ko‘nikma bazasini boyitadi.

Shu bilan birga amaliyotda uchraydigan asosiy muammo — tanqidiy va ijodiy fikrlash komponentlarini alohida mashq va baholash jarayonida ajratib qo‘yishdir. Masalan, faqat tahlil va baholashga e’tibor berilgan treninglarda yaratuvchanlik cheklanishi, aksincha faqat ijodiy mashg‘ulotlarda esa mantiqiy izchillik zaiflashishi mumkin. Shunday ekan, pedagogik psixologiya sohasida bu ikki jarayonni sinergik ravishda integratsiyalovchi vositalarni ishlab chiqish, ularni o‘lchovchi validatsiyalangan instrumentlar yaratish va amalda qo‘llash samaradorligini tadqiq etish - muhim istiqbolli yo‘nalishlardir.

Kelgusidagi tadqiqotlarda, avvalo, tanqidiy va ijodiy fikrlashni birgalikda rivojlantirish metodikalarini emperik tekshirish, psixologik trening dasturlarining uzoq muddatli ta’sirini aniqlash hamda turli fan yo‘nalishlarida o‘quvchilar guruhlarida ustida solishtirma tahlillar o‘tkazish lozim. Bu esa ta’lim jarayonini XXI asr kadrlariga mos ravishda yanada boy va samarali qilishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Ushbu bo‘limda talabalarda tanqidiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha o‘tkazilgan emperik tadqiqot natijalari keltiriladi. Tadqiqotga 60 nafar 2-4-

kurs talabalari jalb etildi. Ularga dastlab “Tanqidiy Fikrlash Scale” va “Ijodiy Fikrlash Scale” vositalari (har biri 0–100 ball) asosida pre-test o‘tkazildi, so‘ngra yaratuvchi-integratsion trening dasturi tatbiq etilib, 6 haftadan so‘ng post-test o‘tkazildi.

Jadval 1. Tanqidiy va ijodiy fikrlash bo‘yicha pre- va post-test natijalari (Paired-Samples t-test)

O‘zgaruvchi	Bosqich	O‘rtacha (Mean)	Standart og‘ish (SD)	t	df	Sig. (2-tom.)
Tanqidiy fikrlash	Pre-test	58.40	9.20			
	Post-test	67.10	8.50	7.12	59	< 0.001
Ijodiy fikrlash	Pre-test	62.70	10.30			
	Post-test	74.50	9.10	8.23	59	< 0.001

Izohlar:

- **Mean** – o‘rtacha ko‘rsatkich, **SD** – standart og‘ish.
- **t**-qiymatlari paired-samples t-test natijasidan olingan.
- **df** – daraja erkinligi ($n-1 = 60-1 = 59$).
- **Sig. (2-tom.)** – ikki tomonlama p-qiymat.

Natijalar tahlili:

- **Tanqidiy fikrlashdagi o‘shish**
- **O‘rtacha ko‘rsatkichlar:** Pre-testda talabalarining tanqidiy fikrlash bo‘yicha o‘rtacha balli 58.40, post-testda esa 67.10 ga ko‘tarildi. Bu 8.70 ballik o‘shishni anglatadi.
- **Standart og‘ish:** Pre-testdagi 9.20 va post-testdagi 8.50 qiymatlari o‘rta darajadagi tarqalishni ko‘rsatadi, ya‘ni guruh ichidagi individual farqlar katta emas.
- **Statistik ahamiyatlilik:** Paired-samples t-test natijasi $t(59)=7.12$; $p<0.001$ shuni bildiradiki, treningdan oldingi va keyingi o‘rtacha ball orasidagi farq tasodifiy emas, balki yuqori darajada sezilarli. Bu effekt talabalarining umumiy darajasida katta ijobiy o‘zgarish sodir bo‘lganini ko‘rsatadi.
- **Ijodiy fikrlashdagi o‘shish**
- **O‘rtacha ko‘rsatkichlar:** Pre-test 62.70 dan post-test 74.50 gacha 11.80 ballga oshgan. Bu ijodiy fikrlash ko‘nikmalarining yanada kuchliroq rivojlanganini anglatadi.
- **Standart og‘ish:** Pre-testdagi 10.30 va post-testdagi 9.10 qiymatlari ham mos ravishda barqarorlikni saqlab turibdi, ya‘ni talabalarining ijodiy natijalari ham biroz bir xil tarqalgan.
- **Statistik ahamiyatlilik:** $t(59)=8.23$; $p<0.001$ natijasi ijodiy fikrlashdagi o‘shish ham juda sezilarli ekanini tasdiqlaydi.
- **Taqqosiy qarash va effekt kuchi**
- Ijodiy fikrlash o‘shishi (11.80 ball) tanqidiy fikrlash o‘shisidan (8.70 ball) kattaroq bo‘lib, integratsiyalangan trening bu ikki ko‘nikma ichida ijodiy jarayonni biroz ko‘proq rag‘batlantirganini ko‘rsatadi.
- Ikki ko‘rsatkichdagi t-qiymatlari ham tahlil kuchini (power) va trening samaradorligini yuksak darajada isbotlaydi.
- **Korrelyatsiya natijalarining ahamiyati**
- Pre-testda $r=0.42$, post-testda $r=0.56$ bo‘lib, ikkala ko‘nikma o‘rtasidagi bog‘liqlik treningdan so‘ng ancha mustahkamlashgan. Bu shuni anglatadiki, talaba tanqidiy tahlilni chuqurlashtirgan sari, ijodiy yechimlarga ham ko‘proq moyillashadi. Yoki aksincha, ijodiy jarayonlari yanada faollashgani, tanqidiy fikrlashini boyitgan.
- Bog‘lanishning mustahkamlanishi sinergik rivojlanish modelining to‘g‘ri ekanini ko‘rsatadi.
- **Amaliy xulosalar**
- Yaratuvchi-integratsion trening nafaqat alohida tanqidiy yoki ijodiy fikrlashni, balki ularning birgalikdagi rivojlanishini ham samarali qo‘llab-quvvatlaydi.

- Trening dizayniga metakognitiv mashg'ulotlar, muammolarni hal etish bo'yicha ijodiy topshiriqlar va guruh muhokamalari kiritilgani, o'zaro integratsiyani kuchaytirgani kuzatilgan.
- Shakllangan ijobiy o'zgarishlar ta'lim jarayoniga kiritilsa, talabalar muammolarga tanqidiy yondashishda ham, original yechimlar yaratishda ham yuqori ko'rsatkichlarga erishadi.

• **Cheklovlar va kelgusi tadqiqot yo'nalishlari**

- Tadqiqot faqat bitta guruh ustida olib borildi; nazorat guruhi bilan solishtirma tahlil bo'lganda, natijalar yanada aniqroq bo'lardi.
- Trening ta'sirini uzoq muddat kuzatish (masalan, 3–6 oy o'tib) ijobiy effektning mustahkamligini aniqlashga yordam beradi.
- Turli fan yo'nalishlari va bosqichlar bo'yicha o'tkazilsa, yondashuvning umumiy qabul qilinishi va moslashuvchanligi haqida kengroq tasavvur hosil bo'ladi.

Bu natijalar tanqidiy va ijodiy fikrlashni birgalikda rivojlantirishga qaratilgan integratsiyalangan trening dasturining yuqori samaradorligini ko'rsatadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yaratuvchi-integratsion trening dasturi talabalarda tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini samarali rivojlantiradi. Pre- va post-test solishtirmalari asosida tanqidiy fikrlash darajasi 8.70 ballga ($t(59)=7.12$; $p<0.001$), ijodiy fikrlash darajasi esa 11.80 ballga ($t(59)=8.23$; $p<0.001$) oshgani aniqlandi. Shuningdek, tanqidiy va ijodiy fikrlash o'rtasidagi ijobiy korrelyatsiya treningdan so'ng kuchayib, $r=0.42$ dan $r=0.56$ ga o'sgan, bu ikki ko'nikmaning o'zaro sinergiyasini tasdiqlaydi. Metakognitiv strategiyalarni ishlab chiqish, intrinsiik motivatsiya va emotsional barqarorlikni mustahkamlash, hamda konstruktiv guruh muhokamalari asosida tashkil etilgan trening dasturi ta'lim jarayonida ajralmas vosita sifatida qo'llanishi mumkin.

Tavsiyalar.

1. **Integratsiyalangan treninglarni keng tatbiq etish.** Oliy ta'lim muassasalarida metakognitiv mashg'ulotlar, muammolarni ijodiy hal qilish topshiriqlari va guruh muhokamalarini o'z ichiga olgan integratsiyalangan trening dasturlarini o'quv rejalarga kiritish.
2. **Pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlash.** O'qituvchilar va psixologlar uchun trening metodikasi bo'yicha maxsus seminarlar tashkil etish, metakognitsiyaga yo'naltirilgan strategiyalarni amaliyotga kiritish usullarini o'rgatish.
3. **Emotsional barqarorlikni oshirish.** Stressni boshqarish va emotsional ongini rivojlantirish bo'yicha qisqa konsalting sessiyalari, relaksasiya va e'tiborni jamlash mashqlarini joriy etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Flavell, John H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906–911.
2. Ennis, Robert H. (1985). A logical basis for measuring critical thinking skills. *Educational Leadership*, 43(2), 44-48.
3. Paul, Richard; Elder, Linda. (2006). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education.
4. Guilford, Joy Paul. (1967). *The Nature of Human Intelligence*. New York, NY: McGraw-Hill.
5. Torrance, E. Paul. (1966). *Torrance Tests of Creative Thinking*. Lexington, MA: Personnel Press.
6. Amabile, Teresa M. (1983). The Social Psychology of Creativity: A Componential Conceptualization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(2), 357–376.

Nuralieva Dildora Mamurjonovna,
Farg'ona davlat universiteti psixologiya
Kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa dokori (PhD)

TURLI MILLATLI OILA FARZANDLARINING ETNIK IDENTIKLIK XUSUSIYATLARINING METADALOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: Oila va nikoh yer yuzidagi barcha odamlar ishtirok etadigan ijtimoiy institutlardir. Har bir inson u yoki bu tarzda ularga kiritilgan yoki hech bo'lmaganda ular bilan o'z munosabatiga ega. Eng qadimiy insoniy ijtimoiy shakllanishlardan biri bo'lib, zamonaviy insonlar kundalik hayotining ajralmas qismi bo'lgan nikoh va oila insoniyat tarixi davomida mutafakkirlar, olimlar va tadqiqotchilarni qiziqtirgan. Bu qiziqish oilaning jamiyatdagi o'rni va rolini, oilaning davlat bilan aloqasini va ularning o'zaro ta'sirini tushunish istagi bilan bog'liq; shuningdek, oilaning inson zotini ko'paytirish, shaxsning eng dolzarb ehtiyojlarini qondirishdek hayotiy va global funksiyasini bajarish zarurati bilan bog'liq.

Kalit so'z: oila va nikoh, er-xotin, patriarxal, an'anaviy, optimistik munosabat, tajovuzkor bolalar, nazariya, "konsepsiya", "paradigma", ijtimoiy-tuzilmaviy, ijtimoiy-psixologik, kontekstual "yondashuv".

Аннотация: Семья и брак - это социальные институты, в которых участвуют все люди на Земле. Каждый человек так или иначе включен в них или, по крайней мере, имеет с ними определенные отношения. Будучи одним из древнейших человеческих социальных образований и неотъемлемой частью повседневной жизни современных людей, брак и семья интересовали мыслителей, ученых и исследователей на протяжении всей истории человечества. Этот интерес связан со стремлением понять место и роль семьи в обществе, связь семьи с государством и их взаимодействие, а также с необходимостью выполнения жизненно важной и глобальной функции семьи - воспроизводства человеческого рода и удовлетворения самых насущных потребностей личности.

Ключевые слова: Семья и брак, супруги, патриархальный, традиционный, оптимистичное отношение, агрессивные дети, теория, концепция, парадигма, социально-структурный, социально-психологический, контекстуальный подход.

Annotation: Family and marriage are social institutions in which all people on earth participate. Every person is, in one way or another, included in them, or at least has their own relationship with them. Marriage and family, being one of the oldest human social formations and an integral part of the daily life of modern people, have interested thinkers, scientists, and researchers throughout the history of mankind. This interest is connected with the desire to understand the place and role of the family in society, the relationship of the family with the state and their interaction; it is also connected with the necessity of fulfilling the vital and global function of the family - the reproduction of the human race, the satisfaction of the most urgent needs of the individual.

Keywords: Family and marriage, spouses, Patriarchal, traditional, optimistic attitude, aggressive children, theory, "concept," "paradigm," socio-structural, socio-psychological, contextual "approach."

Bolalarning etnik ijtimoiylashuvini o'rganishdagi zamonaviy yo'nalish 1990-yillarda chet el tadqiqotlarida migratsiya jarayonlari bilan bog'liq holda paydo bo'ldi. Etnik o'zlik hozirgi kunda tadqiqotchilar tomonidan nafaqat "etnik guruhga mansublikni anglash va etnik guruhga tegishli fikrlash, idrok, his-tuyg'u va xatti-harakatlarning bir qismi" (Rotherham, Phinney 1987: 13) sifatida, balki ijtimoiy-madaniy muhitga bog'liq tanlov, dinamik va ko'p qirrali hodisa sifatida ko'rib chiqilmoqda. Bu hodisa bolalar va o'smirlarning ulg'ayish jarayonida tarixiy, ijtimoiy-tuzilmaviy, ijtimoiy-psixologik, kontekstual, madaniy va kognitiv omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi (Choudhry 2010; Lam 2013 va boshqalar).

Tadqiqot savollari bolalarning etnik tarixi, jumladan, aralash oilalardagi bolalarda etnik qarashlarning rivojlanishi va ularning etnik o'zligini anglashiga qaratilgan edi. Millatlararo oilalardan chiqqan bolalar ko'pincha "marginal" yoki "oraliq" pozitsiyani egallagan deb ta'riflangan, ulardan ular bir yoki boshqa etnik o'ziga xoslikni to'liq qabul qilib, "qochishga" harakat qilishlari mumkin edi. Noaniq yoki aralash etnik mansublik ularda o'ziga xos ehtiyojlar va turli muammolarning paydo bo'lishiga olib kelishi ta'kidlangan (Gibbs 2003).

Buyuk Britaniyada bu oraliq holatni yengib o'tishning usuli 2001-yilgi aholini ro'yxatga olishdan so'ng aralash irq yoki kelib chiqishni alohida ijtimoiy toifa sifatida va bolalarning o'z shaxsiy o'zligini tanlash huquqini rasman tan olish bo'ldi (Goodyer, Okitikpi 2007: 84).

Ushbu qarorning to'g'riligini tadqiqotda aniqlangan dalil tasdiqlaydi: o'zini bir nechta etnik yoki irqiy guruhga mansub deb hisoblaydigan bolalar, o'zini faqat bitta guruhga mansub deb hisoblaydigan bolalarga qaraganda, teng yoki hatto yuqoriroq farovonlik va ijtimoiy aloqadorlik haqida ma'lumot beradilar (Binning va boshqalar, 2009). Millatlararo yoshlarning o'zligi qat'iy tushuncha emas va ilgari sotsiologlar taxmin qilganidek, o'zlik ziddiyatini keltirib chiqarmaydi, degan xulosaga kelindi. Aksincha, bu o'zgaruvchan va ko'p qirrali o'zlik bo'lib, millatlararo kelib chiqishga ega yoshlar o'z shaxsiyatini belgilashda foydalanadigan usuldir (Choudhry 2010).

Millatlararo oilalarda bolalarning umumiy yashash sharoitlariga ham e'tibor qaratilmoqda. Bunday oilalardagi bolalar er-xotin nizolarining yuqori darajasi, madaniy qadriyatlarning farqliligi, shuningdek, muammoli ota-onalik tufayli stress omillari ta'siriga ko'proq uchraydi, degan fikr o'zgarib bormoqda. So'nggi tadqiqotlarda olimlar shunday xulosaga kelmoqdalarki, garchi bu bolalar katta qiyinchiliklarga duch kelishi, salomatlik xavfi ortishi va xulq-atvor muammolariga yo'liqishi mumkin bo'lsa-da, bu holat umumiy xarakterga ega emas (Pearce-Morris, King 2012).

Xorijiy mualliflarning ishlarida bolalar va o'smirlarning etnik o'zligini anglashi, ularning psixologik faoliyati va ijtimoiy farovonligiga oilaviy omillarning ta'siri (nizo darajasi, tarbiya uslubi, oila a'zolarining birligi, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi muloqot), ota-onalarning madaniy qadriyatlaridagi o'xshashlik/farqlar, ularning qabul qiluvchi tomon va o'z xalqi madaniyatiga munosabati kabi masalalar o'rganilgan (Farver et al., 2007; Kim Park, 2007; Pearce-Morris, King 2012 va boshqalar). Shu bilan birga, bolalar va o'smirlarning etnik o'zligi, ularning psixologik va ijtimoiy farovonligi masalalari, butun dunyoda millatlararo/irqlararo oilalar va ushbu oilalardan chiqqan bolalar soni ortib borayotganini hisobga olgan holda, zamonaviy ilmiy adabiyotlarda yanada chuqurroq o'rganilishi va yoritilishi zarurligi ta'kidlanmoqda. Rossiya tadqiqotlarida aralash oilalarda bolalarning etnik o'zligini shakllantirish muammosi tarixiy, psixologik, antropologik, sotsiologik va tilshunoslik yondashuvlari kontekstida ko'rib chiqilgan (Viner 1998; Krilova, Projogina 2002; Sizonenko 2007; Kim 2008; Abramova, Goncharova, Saveleva 2015 va boshqalar). An'anaga ko'ra, "etnik tarjimai hol" va kattalarning ijtimoiy farovonligi o'rganilgan, bolalar va ota-ona munosabatlarining ularning etnik o'ziga xosligini shakllantirishga ta'siri esa saqlanib qolgan.

"Ko'rinmas" bo'lib kelgan.

Rossiyalik mualliflarning millatlararo oilalarda bolalarning etnik "Men"ini shakllantirishga ta'sir qiluvchi oilaviy omillarning o'ziga xos xususiyatlariga bo'lgan qiziqishi endigina paydo bo'lmoqda. Jumladan, oilaning etnik bag'rikenglikni (Ananina 2013) va o'smirlarning etnik o'zini anglashini shakllantirishdagi roli tahlil qilinmoqda (Mishina, Mursaliyeva 2016; Burxanova, Muxamadeeva 2017), bolalarning etnik o'zligini shakllantirishga ta'sir qiluvchi tarkibiy omillar ochib berilmoqda (Kutyavina, Malisheva 2010), migrant bolalarning etnik o'zini anglash masalalari (Ivanyushina, Aleksandrov, Kazarseva 2016), migrant bolalarning fuqarolik va etnik o'zligini shakllantirishda ota-onalarning roli tahlil qilinmoqda (Bezrukova, Possel, Samoylova 2018) va boshqalar. Shu bilan birga, ota-onalik madaniyatiga deyarli e'tibor qaratilmagan.

Tadqiqotimizda biz ota-onalar madaniyatini "ota-onalar amaliyotini amalga oshirish usullari, qarashlar, e'tiqodlar, g'oyalar, ma'nolar, bilimlar va ko'nikmalarni qayta tiklash matritsasi" sifatida tushunamiz. Bu ijtimoiy meros natijasi bo'lib, ota-onalarning jamoaviy va

tarixiy xotirasi, shaxsiy tajribasi bilan bog'liq, "meros qilib olingan" shakl va modellarda qayta tiklanadi, ammo o'zgaruvchan ijtimoiy-madaniy muhit va shaxsiy tanlovlar ta'sirida sezilarli darajada o'zgarishi mumkin (Bezrukova, Samoylova 2016: 44). Ikkinchidan, biz oilaning kundalik hayotini tashkil etish usuliga, ota-onalik vazifasi uchun ota/onaning mas'uliyati xususiyatiga, ota-onalik roli bilan o'zini anglash darajasiga mos ravishda tuzilgan ota-onalik modellari tipologiyasini (an'anaviy, hamkorlik, vakolatli va noaniq) ko'rib chiqamiz (Bezrukova 2016: 91). Uchinchidan, ota-onalarning ota-onalik va tarbiya haqidagi tasavvurlari asosida muayyan vaziyatda ma'lum tarzda harakat qilishga tayyorligini tavsiflovchi, ham ijtimoiy meros natijasi, ham shaxsiy, shu jumladan har doim ham anglab yetilmaydigan tajribaning ifodasi bo'lgan tarbiyaviy yondashuvlarni (Bezrukova, Samoylova 2016: 45) hisobga olamiz. Shuningdek, oilaviy tarbiya uslubini bolaga nisbatan hissiy-qadriyatli munosabat va ota-ona pozitsiyasiga asoslangan, individual o'zgaruvchilar (shaxsiy xususiyatlar, yosh, ota-ona va bolaning jinsi va boshqalar) bilan bog'liq bo'lgan tarbiyaviy ta'sirlarni amalga oshirish usullari va yo'llari yig'indisi sifatida ko'rib chiqamiz (Golovey va boshqalar, 2014).

Tadqiqotning ilmiy asosi sifatida bolalarda etnik identiklikning shakllanganligi va xarakteri haqidagi gipoteza qabul qilindi. millatlararo oiladagi ota-onalik madaniyati (ota-onalik modeli, bolalar va ota-onalar o'rtasidagi munosabatlar uslubining o'ziga xosligi, ota-onalarning tarbiyaviy yondashuvlari va boshqalar) bilan bog'liq. Tadqiqotimizda biz millatlararo oilalardagi bolalarda etnik identiklik uchta asosiy variantda shakllanishini taxmin qildik: ota-onalardan birining o'ziga xosligini qabul qilish natijasi sifatida bir millatli identiklik, ikki millatli identiklik - ikkala ota-onaning identifikatsiyasini qabul qilish, etnik befarqlik - ikkala ota-onaning etnik identikligini rad etish.

Ma'lumotlar va usullar. Birlamchi tadqiqot ma'lumotlarini olish uchun bevosita so'rov usuli - individual intervyu - tadqiqot maqsad va vazifalariga muvofiq intervyuyer tomonidan berilgan savollarga respondentlarning javoblarini qayd etishdan foydalanildi. Bunda respondentlarning tadqiqot maqsad va vazifalariga muvofiq yopiq va ochiq savollar berildi. Suhbat yopiq va ochiq savollarni o'z ichiga oldi. Yopiq savolga javob berishda respondent taklif etilgan javob variantlari orasidan o'ziga ma'qulini (bitta yoki bir nechtasini) tanladi. Ba'zi hollarda intervyuyer respondentga javob variantlari ro'yxati yozilgan javob variantini taqdim etadi. Ochiq savolga javob berishda respondentga o'z fikrini mustaqil ravishda ifodalash taklif etildi. Intervyuyer savolni o'qib berdi, ammo javob bermadi. Ma'lumotlarni statistik qayta ishlash SPSS statistik tahlil paketidan foydalangan holda amalga oshirildi; chastotalar jadvallari tuzildi, o'rtacha qiymatlar hisoblab chiqildi va korrelyatsion tahlil o'tkazildi. Jadvallardagi ma'lumotlar so'ralganlar soniga nisbatan foizlarda keltirilgan.

Tadqiqotimizda millatlararo oilalardan chiqqanlarning umumiy to'plami hajmini aniqlashda biz bunday oilalarning umumiy oilalar tarkibidagi ulushi va O'zbekiston Respublikasi milliy statistika qo'mitasi markaz etnik aralash oilalar soni dinamikasi haqidagi ma'lumotlarga asoslandik. O'zbekiston aholi ro'yxatlari ma'lumotlariga ko'ra, turli millat vakillaridan tashkil topgan oilalar 2020-yilda 10,2 foizni, 2021-yilda 14,9 foizni, 2022-yilda 17,5 foizni tashkil etgan. 2024-yilgi aholini ro'yxatga olish shuni ko'rsatdiki, aralash oilalar ulushi 12 foizgacha kamaygan, bunda bu turdagi oilalarning tarqalishi turli etnik guruhlar va oilalar soniga bog'liq. Chunki nikohlanuvchi shaxslarning pasportlarida bu haqda ma'lumotlar yo'q, shuningdek, migratsiya jarayonlari tufayli millatlararo va madaniyatlararo nikohlar soni ko'paymoqda. Etnik aralash oilalarning haqiqiy ko'rsatkichlari noma'lumligicha qolmoqda, chunki umumiy statistikada nikohi qayd etilmagan oilalar hisobga olinmaydi. Shartli ravishda bunday oilalar ulushini 2020-yilgi aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra 12% deb hisoblaymiz. Tanlov mezoni - 16 yoshdan 24 yoshgacha bo'lgan bolalar va turli millatga mansub er-xotinlardan iborat oilalardan bo'lgan ota-onalar yoki ulardan biri (asosiy tanlov). Nazorat namunasi sifatida 16 yoshdan 24 yoshgacha bo'lgan bolalar va ota-onalar yoki ulardan biri o'zbek millatiga mansub ikki er-xotindan iborat etnik bir xil oilalardan so'raldi. Jami 578 kishi so'rovdan o'tkazildi: 212 bola (98 o'g'il va 114 qiz) va 182 nafar ota-ona (91 nafar ota va 91 nafar ona) millatlararo oilalardan; 92 ta bo-la (34

nafar yigit va 58 nafar qiz) va 92 nafar ota-ona (47 nafar ota va 45 nafar ona) - bir millatli oilalardan.

Millatlararo oilalardan bo'lgan ota-onalarning milliy mansubligiga ko'ra, tanlanma quyidagi etnik guruhlardan iborat edi: otalar - 52% tojik va O'zbek vakillari, 33,3% ruslar, qolganlari – o'zbek, onalar - 86,8% ruslar, 7,8% - qirg'iz va o'zbek vakillari.

Umuman olganda, so'rovda qatnashgan millatlararo ota-onalar orasida onalarning aksariyati rus millatiga mansub, otalarning aksariyati esa boshqa etnik guruhlariga mansub (ruslarga nisbatan) edi. Millatlararo va bir millatli oilalar bolalarining etnik identikligini aniqlash mezoni sifatida biz respondentlarning: "Siz o'zingizni biron bir millatning bir qismi deb his qilasizmi?" degan savolga javob variantlaridan birini tanlashni ko'rib chiqdik. Olingan taqsimot shuni ko'rsatdiki, millatlararo oilalardan so'ralganlarning 52,8 foizi ikki etnik o'ziga xoslikni tanlagan (javob varianti - "Men bir vaqtning o'zida ikki millatga mansubligimni his qilaman"), 33,0 foizi bir millatli o'ziga xoslikni ko'rsatgan (javob varianti - "Men ma'lum bir xalqqa mansubligimni his qilaman"), 14,2 foizi etnik o'ziga xoslikdan voz kechgan (javob varianti - "Men hech qanday ma'lum bir millatga mansubligimni his qilmayman"). Bir millatli oilalarda bi-etnik o'ziga xoslik varianti uchramadi, respondentlarning 84,0 foizi o'zlarining bir millatli ekanligini tan oldi, 16 foizida etnik identifikatsiya ifodalanmagan.

Etnik identifikatsiyasi turlicha bo'lgan bir millatli oilalar bolalari javoblarining taqsimoti guruhning kam sonliligi sababli keltirilmaydi.

Shu bilan birga, bir millatga mansub bo'lgan millatlararo oilalardan bo'lgan respondentlar orasida o'zlarini ruslar bilan bog'laydigan shaxslarning ulushi 82,9% ni (1 millatga mansub oilalarda - 97,3%), ikki millatga mansub bo'lganlar guruhida - 94,6% ni tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абрамова М.А., Гончарова Г.С., Савельев Л.Я. (2015) Типология российских семей в аспекте межетнического взаимодействия. Вестник НГУ. Серия: Фило-софия, 13(3): 88–93.
2. Ананьина В.Т. (2013) К проблеме исследования этнической идентичности в межнациональных семьях. Социология, 2: 39–46.
3. Безрукова О.Н. (2017) Ценности детей и родительства: межпоколенческая динамика. Социологический журнал, 23(1): 88–110.
4. Безрукова О.Н., Поссель Ю.А., Самойлова В.А. (2018) Роль семьи в формировании гражданской идентичности детей мигрантов. Социологические исследования, 4: 43–53.
5. Безрукова О.Н., Самойлова В.А. (2016) Авторитарность в родительской культуре матерей. Социологические исследования, 8: 44–54.
6. Бурханова Ф.Б., Мухамадеева Р.Р. (2017). Этническое самосознание под-ростков, воспитывающихся в мононациональных и межнациональных семьях. Вестник ВЕГУ, 1(87): 30–42.
7. Варга А.Я. (2007) Структуры и типы родительских отношений. М.: Владос.
8. Винер Б.Е. (1998) К построению качественной регрессионной модели этнической идентичности. Журнал социологии и социальной антропологии, 1(3): 119–145.
9. Головей Л.А., Савеныхева С.С., Василенко В.Е., Енгельгардт Е.Е. (2014) К проблеме дифференциации основных понятий в системе отношений «родитель — ребенок»: теоретический и эмпирический аспекты. Вестник СПбГУ. Серия 12. Психология. Социология. Педагогика, 2: 84–95.

Sharifova Maxliyo Zarif qizi,
Buxoro innovatsiyalar universiteti, Pedagogika psixologiya va sport
kafedrası o'qituvchisi p.f.f.d.(PhD)
maxliyo.sharipova@bui.uz

NUQSONLI BOLALAR TUG'ILISHINING OLDINI OLISHNING ZAMONAVIY METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada nuqsonli bolalar tug'ilishining oldini olishga qaratilgan zamonaviy metodologik yondashuvlar, xususan perinatal diagnostika, genetik maslahatchilik va profilaktik tadbirlar o'rganiladi. Perinatal diagnostika homiladorlik davridagi erta bosqichlarda rivojlanish nuqsonlarini aniqlash imkonini berishi bilan birga, kasallikning og'irlik darajasini baholash va kelajakda ona hamda bola salomatligini saqlab qolish uchun reja tuzishga yordam beradi. Genetik maslahatchilik esa oilaviy nasl-nasab faktorlari orqali xavfni oldindan baholaydi.

Kalit so'zlar: nuqsonli bolalar tug'ilishi, perinatal diagnostika, genetik maslahatchilik, profilaktik tadbirlar, samaradorlik, tibbiy reabilitatsiya, rivojlanish nuqsonlari, kompleks yondashuv.

Аннотация: В научной статье рассматриваются современные методические подходы, направленные на предупреждение рождения детей с дефектами, в частности пренатальная диагностика, генетическое консультирование и профилактические мероприятия. Пренатальная диагностика позволяет выявить пороки развития на ранних стадиях беременности, а также оценить тяжесть заболевания и помочь составить план сохранения здоровья матери и ребенка в будущем. Генетическое консультирование оценивает риск с учетом семейных генетических факторов.

Ключевые слова: Врожденные пороки развития, пренатальная диагностика, генетическое консультирование, профилактические мероприятия, эффективность, медицинская реабилитация, нарушения развития, комплексный подход.

Abstract: This scientific article examines modern methodological approaches to preventing the birth of children with defects, in particular, perinatal diagnosis, genetic counseling, and preventive measures. Perinatal diagnosis allows you to identify developmental defects in the early stages of pregnancy, as well as assess the severity of the disease and help create a plan for maintaining the health of the mother and child in the future. Genetic counseling, on the other hand, assesses the risk in advance through family genetic factors.

Keywords: Birth defects, perinatal diagnosis, genetic counseling, preventive measures, effectiveness, medical rehabilitation, developmental disabilities, comprehensive approach.

Kirish. Tibbiy genetika va reproduktiv sog'liq masalalari zamonaviy tibbiyotning eng dolzarb sohalaridan biri hisoblanadi. Inson salomatligini ta'minlash, kelajak avlodlar rivoji va ijtimoiy barqarorlikka erishishda ona va bola salomatligiga yo'naltirilgan sa'y-harakatlar muhim o'rin tutadi. Shu nuqtayi nazardan, nuqsonli bolalar tug'ilishining oldini olish masalalari jamiyat taraqqiyoti hamda tibbiy fanlarning rivoji bilan hamnafas bo'lib, ilmiy va amaliy jihatdan keskin ahamiyat kasb etadi. Bu borada zamonaviy yondashuvlar perinatal diagnostika, genetik maslahatchilik va profilaktik tadbirlar majmui orqali amalga oshirilmoqda. O'tkazilgan ko'plab tadqiqotlar natijasida homiladorlik davrida, ayniqsa, erta bosqichlarda turli rivojlanish nuqsonlarini aniqlash imkoniyati kuchaygan bo'lsa, genetika fani yutuqlari tufayli keyingi avlodlarda ayrim irsiy kasalliklar va anomaliyalarni prognoz qilish, ularni bartaraf etish yo'llari takomillashib bormoqda[1].

Nuqsonli bolalar tug'ilishi tibbiy, ijtimoiy hamda iqtisodiy jihatdan jiddiy oqibatlariga sabab bo'lishi mumkin. Ayollar homiladorlik rejasini tuzishdan oldin va homiladorlik davrida shifokor ko'rigidan o'tib, zarur tibbiy maslahatlarni olish orqali turli xastaliklarni erta aniqlashi va shu orqali homila rivojlanishida paydo bo'lishi ehtimoli bo'lgan nuqsonlarni kamaytirishi mumkin.

Shu bilan birga, irsiy omillarni o'rganish va genetik mutaxassislar tomonidan beriladigan maslahatchilik xizmatlari kundan-kunga dolzarblashib bormoqda. Avvalo, genetik maslahatchilik oilada mavjud irsiy xastaliklar, tug'ma nuqsonlar hamda xavfli omillarni erta bosqichdayoq aniqlashga ko'maklashadi. Bu jarayonda oilaning oilaviy anamnezi, shifokorlar tomonidan olib borilgan diagnostik tahlillar va zarur biokimyoviy ko'rsatkichlar asosida tegishli xulosa chiqariladi. Genetik maslahatchilik jarayonida olingan ma'lumotlar kelajak avlod salomatligini ta'minlash, xavf guruhida bo'lgan oilalarda bolalar tug'ilishida yirik nuqsonlarning oldini olish va rivojlanishida muhim faktor hisoblanadi.

Perinatal diagnostika - homiladorlik davrida homilada yuzaga kelishi mumkin bo'lgan genetik yoki tuzilish nuqsonlarini aniqlashga qaratilgan tekshirish metodlar majmui bo'lib, uning asosiy maqsadi rivojlanishdagi nuqsonlarni erta aniqlash, homila salomatligini baholash va zarurat tug'ilganda tibbiy yordamni to'g'ri tashkil etishdir. Ayniqsa, ultratovush diagnostikasi, invaziv va noinvaziv perinatal testlar orqali xromosomal kasalliklar yoki tug'ma anomaliyalarni erta aniqlash imkoniyati kengaymoqda. Ushbu usullar dori-darmonlar bilan yoki tibbiy muolajalar yordamida nuqsonlarni tuzatish yoki kechishini osonlashtirish yo'llarini aniqlash, shuningdek, zarur bo'lganda tibbiy ko'rsatma asosida homiladorlikni davom ettirish yoki to'xtatish masalalari bo'yicha onaga ixtisoslashgan tavsiyalar berishga xizmat qiladi. Bunda har bir ayol individual ravishda, uning sog'lig'i, oilaviy rishtalari va boshqa bir qator omillarga ko'ra, mutaxassislar nazorati ostida o'tkazilishi talab etiladi. Perinatal diagnostika xizmati dastlab rivojlangan davlatlarda joriy etilgan bo'lsa-da, hozirgi kunda butun dunyo bo'ylab homilador ayollarga keng ko'lamda taklif etilmoqda va bunda texnologik taraqqiyotning ilmiy-amaliy ahamiyati katta.

So'nggi yillarda, perinatal diagnostika bilan birga, genetik maslahatchilik xizmatlarining ham ommalashuvi nuqsonli bolalar tug'ilishining oldini olishga qo'shimcha imkoniyat yaratib bermoqda. Genetik maslahatchilik jarayonida oila yoki shaxsning genetik xususiyatlari, o'tmishdagi kasalliklar, qarindoshlaridagi irsiy kasalliklar tahlil qilinib, mavjud xavf omillari aniqlanadi. Shu asosda farzandlarda kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan irsiy kasalliklar bo'yicha muammolarni oldindan taxmin qilish va profilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqish mumkin bo'ladi. Ushbu yondashuv nafaqat individual oila miqyosida, balki butun jamiyatda genetik sog'lom avlod tarbiyasiga xizmat qiladi. Genetik maslahatchilik xizmatini kuchaytirish orqali odamlarda genetik xabardorlikni oshirish, homiladorlik davrida yirik nuqsonlarning oldini olish, tug'ma kasalliklari bo'lgan bolalarni erta bosqichda aniqlash imkoniyati sezilarli darajada ortib bormoqda.

Profilaktik tadbirlar nuqsonli bolalar tug'ilishining oldini olishda yana bir muhim jihat hisoblanadi. Bunga qator yo'nalishlar kiradi: birinchidan, homiladorlik rejalashtirishdan avval ayol va erkakning sog'lig'i bo'yicha tibbiy ko'rikdan o'tishi, muhim vitamin va mikroelementlar bilan ta'minlanishi, zarur holda dorivor preparatlar qabul qilishi tavsiya etiladi. Ayniqsa, foliy kislotasi homiladorlikdan oldin va homiladorlikning ilk bosqichlarida ayol organizmida yetarli darajada mavjud bo'lishi lozim, chunki u markaziy asab tizimi nuqsonlari, jumladan, spina bifida kabi anomaliyalarni oldini olishda muhim o'rin tutadi. Ikkinchidan, onaning sog'lig'i muntazam nazorat qilinishi, sog'lom turmush tarziga rioya qilishi, zararli odatlardan voz kechishi, to'g'ri ovqatlanishi va jismoniy faollikka e'tibor berishi zamonaviy tibbiyotda e'tirof etilgan eng samarali chora-tadbirlar sirasiga kiradi. Uchinchidan, homiladorlik davrida muntazam ravishda tibbiy ko'rikdan o'tish, zarur bo'lganda genetik testlar topshirish, davolash va diagnostika bo'yicha mutaxassislar bilan maslahatlashish homila rivoji va ona salomatligi xususidagi barcha xavf omillarini erta bosqichda kamaytirish imkonini beradi.

Nuqsonli bolalar tug'ilishining oldini olish masalasida xalqaro tajriba hamda ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, kompleks yondashuvlardan foydalanish, ya'ni perinatal diagnostika, genetik maslahatchilik va profilaktik tadbirlarning uzviy integratsiyasi yuksak samaradorlikka erishishda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Masalan, rivojlangan davlatlar tibbiyot amaliyotida yuqumli kasalliklarning oldini olish, homiladorlikni aniq rejalashtirish, erta perinatal skrining, invaziv va noinvaziv testlar hamda genetik tadqiqotlarni keng joriy etish orqali genetika

bilan bog'liq jiddiy muammolarning kamayishiga erishgan. Shuningdek, bu davlatlarda onalik va bolalikni muhofaza qilish bo'yicha davlat dasturlari shakllantirilgan bo'lib, tibbiy sug'urtaning keng qamrovli yordami tufayli boshqa yo'nalishlar qatori genetik maslahat xizmati ham barcha qatlamlar uchun manfaatli bo'lib kelmoqda.

Maqolaning mazkur kirish qismida nuqsonli bolalar tug'ilishining oldini olish masalalari, perinatal diagnostika va genetik maslahatchilikning ahamiyati hamda profilaktik tadbirlarning zarurligi haqida umumiy tasavvur berildi.

Muammoni o'rganilganlik darajasi. Nuqsonli bolalar tug'ilishining oldini olish masalasi jahon ilm-fani va tibbiyot amaliyotida eng dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, perinatal diagnostika, genetik maslahatchilik va profilaktik tadbirlar bo'yicha olib borilgan keng ko'lamli tadqiqotlar, turli davlatlarda erishilgan natijalar hamda zamonaviy genetik texnologiyalar rivoji ushbu muammoni yanada chuqurroq o'rganish zarurligini ko'rsatmoqda. Bunda tadqiqotchilar nuqsonli bolalar tug'ilishi ijtimoiy, iqtisodiy va tibbiy jihatdan katta oqibatlariga olib kelishini ta'kidlab, ularning oldini olish bo'yicha tizimli choralar ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratganlar.

Nuqsonli bolalar tug'ilishining oldini olish masalasini o'rganishda, avvalo, genetika fanining rivoji bilan bog'liq tarixiy jarayonlarga murojaat qilish lozim. Ma'lumki, genetik merosiylik qonunlarini ilmiy asosda shakllantirishda avstriyalik olim Gregor Mendel [2] (1822–1884)ning ishlari poydevor bo'lib xizmat qilgan. U o'simliklarda belgilar irsiylanishining asosiy qonuniyatlarini aniqlab, keyingi genetik tadqiqotlar uchun mustahkam ilmiy platformani yaratgan edi. XX asr o'rtalarida esa James Watson va Francis Crick DNKning [3] ikki spiral tuzilmasini kashf etish orqali nafaqat genetika, balki butun tibbiyot rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Ana shu kashfiyotlardan so'ng, genetik ma'lumotlarning avloddan-avlodga qanday uzatilishi, irsiy kasalliklarning kelib chiqish mexanizmlari va ularning oldini olish yo'llarini tadqiq etish tobora keng qamrov kasb eta boshladi.

Genomni o'rganish yo'nalishida amerikalik olim Mary-Claire King[4] ko'krak bezi saratonini keltirib chiqaruvchi BRCA1 genini aniqlab, genetik kasalliklarning oldini olish borasidagi izlanishlarni yangi bosqichga olib chiqdi. Xuddi shu kabi, fransuz olimi Jérôme Lejeune[5] 1959-yilda Daun sindromining xromosoma o'zgarishi tufayli (21-xromosomaning ortiqcha nusxasi) rivojlanishini aniqlagan holda tibbiy genetikada yangi davrni boshlab berdi. Aynan shu kashfiyot nuqsonli bolalar tug'ilishining genetik asoslarini yanada chuqurroq o'rganish va perinatal diagnostika metodlarini ishlab chiqish zarurligini ko'rsatgan.

Nuqsonli bolalar tug'ilishining oldini olish maqsadida qo'llanilayotgan perinatal diagnostika, genetik maslahatchilik va profilaktik tadbirlar bo'yicha to'plangan ma'lumotlar tahlil qilindi. Tadqiqotlar jarayonida homilador ayollarni turli bosqichlarda kuzatish, skrining va testlar o'tkazish, genetik maslahatchilik xizmati ko'rsatish, shuningdek, profilaktik chora-tadbirlar bilan qamrab olish kabi yo'nalishlar kompleks ravishda amalga oshirildi. Quyida olingan natijalar sharhi, ularning tahlili hamda istiqboldagi tavsiyalar ko'rsatiladi.

Tadqiqot davrida homilador ayollar ustidan tibbiy kuzatuv tashkil etildi. Ushbu kuzatuv asosan uch bosqichda yo'lga qo'yildi:

1. Erta bosqich (1-trimestr): Homiladorlikning 11–13-haftalarida ultratovush skriningi, biokimyoviy testlar (PAPP-A, hCG) hamda genetik maslahatchilik.

2. O'rta bosqich (2-trimestr): Homiladorlikning 16–20-haftalarida ultratovush skriningi, AFP (alfafetoprotein) kabi qo'shimcha biokimyoviy testlar, zarur bo'lganda invaziv testlar (amniyosentez).

3. Kechki bosqich (3-trimestr): 28–32-haftalarda takroriy ultratovush kuzatuv, tibbiy rehabilitatsiya va profilaktik tadbirlar monitoringi.

Bundan tashqari homiladorlikka tayyorgarlik bosqichida — ya'ni homiladorlikka qadar genetik maslahatchilik xizmati ham ko'rsatilgan oilalar ma'lumotlari alohida guruh sifatida tahlil qilindi. Shuningdek, tadqiqotda foliy kislotasi, temir preparatlari va boshqa zarur vitamin-mineral komplekslarini o'z vaqtida qabul qilish bilan bog'liq holatlar ham inobatga olindi. Natijada,

saralash va guruhlash yo'li bilan tuzilgan ma'lumotlar jadvalga jamlanib, asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha statistik qayta ishlovdan o'tkazildi.

Kuzatuv natijalari quyidagicha (jadvalda keltirilgan raqamlar shartli misol tariqasida ko'rsatib berilmoqda):

Tekshirish turi	Metod	Tekshirilgan homiladorlar soni	Aniqlangan nuqsonlar foizi	Izoh
1. Ultratovush skriningi	2D, 3D/4D UTT	1 200	5%	Asosan yirik nuqsonlar (yurak, miya, umurtqa) aniqlanadi
2. Biokimyoviy skrining	hCG, PAPP-A, AFP	1 000	4,5%	Daun sindromi, Edwards sindromi va nerv naychasidagi nuqsonlar taxminiy aniqlanadi
3. Invaziv testlar	Amniyosentez, xorial kiprikcha biopsiyasi	150	18%	Xromosoma anomaliyalarini aniqlashda aniqroq usul
4. Noinvaziv perinatal test	Maternal qon plazmasidagi erkin DNK tahlili	100	1%	Yirik xromosoma buzilishlarini erta aniqlash bo'yicha ishonchli
5. Genetik maslahatchilik	Shaxsiy/oilaviy anamnez, genetik tahlil	900	-	Kasalliklar xavf darajasini oldindan baholash
6. Profilaktik chora-tadbirlar	Foliy kislotalari qabul qilish, sog'lom turmush tarzi va b.	1 100	-	Nuqsonlar xavfini kamaytirish maqsadida qo'llaniladigan kompleks choralar

Izoh: Aniqlangan nuqsonlar foizi ustunidagi ko'rsatkichlar ma'lum tekshirish turini o'tagan homiladorlar sonidan qancha foizida rivojlanish nuqsonlari aniqlanganini bildiradi. Genetik maslahatchilik va profilaktik chora-tadbirlar bo'yicha bevosita "aniqlangan nuqsonlar" degan ko'rsatkich keltirilmagan, chunki bu tekshiruvlar nuqsonlarni bevosita topish uchun emas, balki xavf darajasini baholash va oldini olish maqsadida amalga oshiriladi.

Jadvaldagi 5 foizlik nuqson aniqlash ko'rsatkichi bir qarashda uncha katta emasdek ko'rinishi mumkin, ammo nisbatan keng qamrovdagi homiladorlarda (1 200 nafar) o'tkazilgani uchun bu salmoqli raqamdir. Ultratovush skriningi samaradorligini oshirish uchun 3D va 4D texnologiyalarni joriy qilish, shuningdek, mutaxassislarning malakasini oshirish kerakligi ma'lum bo'ldi. Yirik nuqsonlar (masalan, yurak, bosh miya, umurtqa va o'pkaga oid) ultratovush orqali erta bosqichdayoq taxminan aniqlanib, zarur tibbiy chora-tadbirlar rejalashtirilishi mumkin.

Biokimyoviy testlardan o'tkazilgan homiladorlar (1 000 nafar) orasida 4,5 foizida Daun sindromi, Edwards sindromi yoki nerv naychasidagi nuqsonlar xavfi aniqlandi. Ushbu metod noaniq ko'rsatkichlar (ya'ni yuqori xavf va past xavf darajasi) bo'yicha taxminiy tashxis berishi mumkin, shuning uchun test natijasi yuqori xavfli chiqsa, odatda invaziv testlar yoki noinvaziv perinatal test bilan tasdiqlash zarur bo'ladi.

Invaziv testlar eng aniq usullardan biri bo'lib, 150 nafar homilador ayolga qo'llanganda 18 foizida xromosoma anomaliyalar yoki og'ir genetik kasalliklar qayd etildi. Ushbu yuqori foiz, aslida, invaziv testdan faqatgina xavf guruhi yoki istiqboldagi "taxminiy nuqsonlar" belgilari bor

onalar foydalanishi bilan bog'liq. Shu bois, amniyosentez singari protseduralar sog'lom deb taxmin qilinadigan homiladorlarga qo'llanilmaydi, chunki bu usullar ba'zan homiladorlikka xavf tug'dirishi ham mumkin. Natijada aynan xavf guruhi ajratib olingan ayollarda nuqson aniqlanish foizi yuqori chiqadi.

NIPT erta bosqichda, deylik, homiladorlikning 10–12-haftalaridayoq aniqlik darajasi yuqori bo'lgan test hisoblanadi. Bunda onaning qon plazmasidagi erkin DNK bo'laklari tahlil qilinadi. Jadvalga ko'ra, 1 foiz holatda jiddiy anomalialar gumon qilingan. Bu, aslida, yuqori xavfli toifaga tegishli ayollar saylab olinganligi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Shuningdek, testning nisbatan cheklangan homiladorlar guruhida (100 nafar) qo'llangani tufayli, aniq raqamdan keng xulosa chiqarish qiyin. Lekin ilg'or tibbiy amaliyotda NIPTning ishonch darajasi juda yuqori ekani tasdiqlangan. Jadvalda ko'rsatib o'tilganidek, 900 nafar ayol yoki juftlik genetik maslahatchilikdan o'tdi. Bu toifa shaxslarda oilaviy anamnez, nasldagi irsiy kasalliklar, tug'ma anomalialar bo'yicha ma'lumotlar to'plandi. Genetik maslahatchilik orqali xavf guruhiga kiruvchi homiladorlar aniq belgilab olindi va ularga invaziv yoki noinvaziv testlardan foydalanish tavsiya etildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, maslahatchilikdan o'tgan oilalarda homiladorlikdan oldin yoki ilk bosqichlarda risklarni bilgan holda profilaktik choralarni kuchaytirish, zarur dorivor preparatlarni o'z vaqtida qabul qilish, kerak bo'lsa, homiladorlikni to'xtatish yoki davom ettirish haqida ongli qaror qabul qilish imkoniyati oshadi.

Profilaktik chora-tadbirlar blokida (foliy kislotasi, temir preparatlari qabul qilish, sog'lom turmush tarziga rioya qilish) bevosita nuqson aniqlash ko'rsatkichi ko'rsatilmagan bo'lsa-da, tadqiqot shuni ko'rsatadiki, bu omillar nuqsonli bolalar tug'ilish xavfini erta bosqichdayoq kamaytiradi. Masalan, homiladorlikka tayyorgarlik davrida foliy kislotasini qabul qilgan 300 nafar ayoldan faqat 1-2 nafaridagina markaziy asab tizimi nuqsonlari aniqlangan bo'lsa, preparatni qabul qilmagan yoki tartibsiz ravishda foydalanadigan ayollarda bunday nuqsonlar soni sezilarli darajada yuqori ekanligi kuzatildi.

Natijalarning umumiy tahlili:

1. Perinatal diagnostika faqat ultratovush yoki faqat biokimyoviy test bilan cheklanmasdan, keng qamrovli holatda (genetik maslahatchilik, invaziv/noinvaziv testlar, profilaktik chora-tadbirlar) olib borilsa, nuqsonli bolalar tug'ilishining oldini olish imkoniyati ortadi.

2. Genetik maslahatchilik choralari oilaviy anamnez yoki avval tug'ilgan bolalarda kuzatilgan nuqsonlarni chuqur o'rganishga yo'naltirilsa, eng to'g'ri strategiya ishlab chiqish mumkinligi ma'lum bo'ldi.

3. Foliy kislotasi va temir preparatlarini muntazam qabul qilish, yetarli miqdorda vitaminlar iste'mol qilish, zararli odatlardan voz kechish kabi ko'rinishda sodda bo'lib tuyuladigan choralar amalda juda samarali ekani tasdiqlanadi.

4. Ultratovush tekshiruvini o'tkazadigan mutaxassislar hamda genetik maslahatchilar yetarli ilmiy-tajriba bazasiga ega bo'lsa, aniqlangan nuqsonlarni har tomonlama baholash osonlashadi.

5. Tug'ma nuqsonlar aniqlangan homiladorlar bilan faqat tibbiy emas, balki ijtimoiy va psixologik jihatdan ham ishlash katta ahamiyat kasb etadi. Ayrim hollarda, homiladorlikni to'xtatish yoki davolashni davom ettirish kabi qarorlar qabul qilishda oilaning psixologik tayyorgarligi yetarli darajada bo'lmashligi mumkin.

Ushbu natijalardan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalarni belgilab olish zarur:

-Ba'zi metodlar (masalan, noinvaziv perinatal test) faqat 100 nafar homilador ayolda sinov tariqasida o'tkazilganligi, ushbu test bo'yicha aniq statistika chiqarishni qiyinlashtiradi.

-Chekka qishloq yoki viloyatlarda texnik imkoniyatlar va malakali kadrlar yetishmasligi sababli perinatal diagnostika dasturi to'liq joriy etilmagan bo'lishi mumkin.

-Perinatal diagnostika natijalari aniqlik darajasi yuqori chiqqan hollarda ham, homiladorlikni to'xtatish yoki davom ettirish masalasi huquqiy, diniy va axloqiy bahslarni keltirib chiqaradi.

Xulosa. Ultratovush skriningi, biokimyoviy testlar va invaziv noinvaziv testlarni birgalikda tashkil etish orqali homila rivojini turli rakurslardan kuzatish lozim (perinatal diagnostikani kompleks rivojlantirish). Oilaviy anamnez yuki bor shaxslarda, ayniqsa, yaqin qarindoshlar

o'rtasidagi turmushlar kuzatiladigan hududlarda genetik maslahatchilik xizmatidan muntazam foydalanish kerak (genetik maslahatchilikni kengaytirish). Homilador ayollarga foliy kislotasi, temir preparatlari, vitamin-mineral komplekslari berilishi ustidan tibbiy nazoratni yanada kuchaytirish tavsiya etiladi (profilaktik tadbirlarning doimiy monitoringi). Xavf guruhi bo'yicha alohida saralash tizimini joriy etish orqali invaziv testlarni o'ta zarur bo'lgan hollardagina o'tkazish, qimmat laboratoriya uskunalaridan foydalanish yuklamasini kamaytirish, noinvaziv metodlarni esa kengaytirish mumkin (resurslarni oqilona taqsimlash). Tibbiyot xodimlari — akusher-ginekologlar, genetiklar, pediatrlar, psixologlar, ijtimoiy xodimlar o'rtasida ilmiy-amaliy hamkorlikni kuchaytirish orqali perinatal diagnostika tizimini yaxshilash mumkin (malaka oshirish va hamkorlik). Gen tahrirlash (CRISPR/Cas9) yoki Preimplantatsion Genetik Diagnostika (PGD) kabi ilg'or texnologiyalar bo'yicha ilmiy izlanishlar davom ettirilishi lozim. Ular hali ham bioetika va huquqiy cheklovlar bilan bog'liq, biroq og'ir irsiy kasalliklar xavfini kamaytirishda istiqbolli yo'nalishlar sifatida qaralmoqda.

Yuqoridagi natijalar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, nuqsonli bolalar tug'ilishining oldini olishda perinatal diagnostika, genetik maslahatchilik va profilaktik tadbirlar bir-birini to'ldiruvchi asosiy unsurlar sifatida qaralishi lozim. Mazkur uch yo'nalik integratsiyalashgan holda ishlagandagina, homilaning rivojlanishidagi nuqsonlarni erta bosqichdayoq aniqlash, xavf guruhini alohida ajratib olish, og'ir holatlarda sog'lomlik nuqtayi nazaridan ongli qarorlar qabul qilish, eng muhimi, sog'lom farzand tug'ilishiga zamin yaratish mumkin bo'ladi.

Tadqiqot natijalari, shuningdek, profilaktika - xususan, onalarni sog'lom turmush tarziga yo'naltirish, foliy kislotasi va temir preparatlarini belgilangan muddatlarda va to'g'ri dozalarda qabul qilish, muntazam tibbiy ko'riklar, zararli odatlardan voz kechish - umuman olganda, kutilganidan ham samaraliroq usul ekanini tasdiqlaydi. Profilaktika choralari qulay, iqtisodiy jihatdan tejimli va ijtimoiy nuqtayi nazardan maqbul bo'lib, rivojlanish nuqsonlarining nisbatan katta qismini kamaytirishi mumkin.

Biroq tadqiqot jarayonida ayrim cheklovlar va muammolar mavjudligi ma'lum bo'ldi. Xususan, chekka hududlarda tibbiy-texnik baza va mutaxassislar malakasining yetishmasligi, ayrim oilalarning genetik testlarga bo'lgan salbiy munosabati yoki moliyaviy imkoniyatlar bilan bog'liq to'siqlar mavjud. Kelgusida bu muammolarni hal qilish uchun sog'liqni saqlash tizimining barcha bo'g'inlarida islohotlarni chuqurlashtirish, maxsus davlat dasturlarini joriy etish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish lozim.

Tavsiyalar. Yurtimizda tug'ma nuqsonlar profilaktikasini kuchaytirish uchun xalqaro e'tirof etilgan ko'rsatmalar va so'nggi klinik yo'riqnomalar asosida tayyorlangan amaliy yo'l-xaritaning ko'rsatishimiz mumkin.

Homiladorlikni rejalayotgan barcha ayollar 400–800 mkg/kun folat kislotasi qabul qilishi zarur. Yodlangan tuz qamrovi 90 % dan kam hududlarda homilador va laktatsiya davrida yodli preparat qo'shimchasini tavsiya etaman. Homiladorlikdan oldin (qizamiq-qizilcha-kabakulak va varitsella), homiladorlikda (inaktiv gripp, Tdap 27–36 hafta, RSV 32–36 hafta) va yangilangan COVID-19 jadvaliga rioya etish zarur.. Spirtli ichimlik, tamaki, psixoaktiv modda va retinoidlar kabi dori vositalarini cheklash. 10-haftadan NIPT yoki kombine skrining, 18–22-haftada tizimli UTT barcha homiladorlarga taklif etish. Musbat skrining natijasida genetik maslahat va ixtiyoriy amniotsentez/CVS (RCOG Green-top 8 protokoli). ESHG tavsiyasiga muvofiq, universal yoki etnik-maqсадli dasturlar orqali nasliy kasalliklar xavfini kamaytirish. Kamida uch avlodni qamrab oluvchi shajara, yaqin qarindosh nikohi va takroriy spontan abortlarni aniqlash. Maxfiylik, ongli rozilik va psixosotsial yordamni ta'minlash. Gestatsion diabetni sog'lom ovqatlanish, jismoniy faollik va zaruratda insulin bilan boshqarish. Temir + folat standarti, ko'p mikroelementli qo'shimchalar faqat aniq ko'rsatmada; foydasi cheklangan. TORCH skriningi, gigiyena choralari, vaksinatсия jadvaliga rioya qilish. Pestitsid, og'ir metall, radiatsiya va kuchli issiqlik ta'siridan himoyalash zarur. Perinatal diagnostika, neonatologiya, genetika va psixologik xizmatlarni integratsiya qilish. Tug'ma nuqsonlar registri orqali skrining qamrovi va samaradorligini monitoring qilish. 2024 RCOG MFM o'quv modullariga tayangan holda perinatal genetika

bo'yicha mutaxassislar tayyorlash. Folat kislotasi, vaksinalar va tug'ma nuqsonlar xavfi bo'yicha ommaviy axborot kampaniyalar. Tezkor PZR-panellar, poligenik risk skorlari va yangi gen-terapiya istiqbollarini ehtiyotkorlik bilan sinovdan o'tkazish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. ACOG Practice Bulletin No. 163 Screening for Fetal Aneuploidy // *Obstetrics & Gynecology*. – 2016. – Vol. 127, No. 5. – P. e123–e137.
2. Mendel G. Versuche über Pflanzen-Hybriden // *Verhandlungen des naturforschenden Vereins in Brunn*. – 1866. – Bd. 4. – S. 3–3. Watson J. D., Crick F. H. C. Molecular Structure of Nucleic Acids // *Nature*. – 1953. – Vol. 171. – P. 737–738.
4. King M.-C., Marks J. H., Mandell J. B. Breast and Ovarian Cancer Risks Due to Inherited Mutations in BRCA1 and BRCA2 // *Science*. – 2003. – Vol. 302. – P. 643–646.
5. Lejeune J., Gautier M., Turpin R. Study of somatic chromosomes from 9 mongoloid children // *Comptes rendus de l'Académie des Sciences*. – 1959. – Vol. 248. – P. 602–603.
6. WHO (World Health Organization) Birth Defects: Key Facts. (Oxirgi ma'lumot yangilangan yili: 2020–2021 oraliqlari).
7. Jinek M., Chylinski K., Fonfara I., et al. A Programmable Dual-RNA-Guided DNA Endonuclease in Adaptive Bacterial Immunity // *Science*. – 2012. – Vol. 337. – P. 816–821.
8. Boychorova K., Cerqueira E., et al. Non-Invasive Perinatal Testing (NIPT) in the Routine of Perinatal Care // *Perinatal Diagnosis*. – 2019. – Vol. 39. – P. 1032–1038.
9. Cuckle H., Maymon R. Development of Biochemical Pregnancy Testing // *Clinics in Laboratory Medicine*. – 2010. – Vol. 30, No. 3. – P. 721–734.
10. Savitsky G., Semyachkina A., et al. Genetic Counseling and Medical Genetics Services: Current Approaches // *Russian Journal of Genetics*. – 2017. – Vol. 53, No. 5. – P. 547–555.

Hayitboyeva Zarina Otanazarovna,
Nukus davlat pedagogika instituti
1-bosqich tayanch doktoranti
@zarinahayitboyevagmail.com

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING KREATIV TAFAKKURINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ORQALI SHAKLLANTIRISHNING SAMARALI USULLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ tafakkurini rivojlantirishning samarali usullari tahlil qilinadi. Tadqiqot interaktiv platformalar, raqamli o'yinlar, onlayn mashg'ulotlar asosida o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini oshirish, motivatsiyasini rag'batlantirish va jamoaviy hamkorlikni kuchaytirishga qaratilgan. Maqolada tajriba natijalari, qo'llanilgan amaliy metodlar va ularning psixopedagogik ahamiyati batafsil yoritilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim vositalari bilan olib borilgan interaktiv darslar o'quvchilarning kreativ tafakkur darajasini sezilarli darajada oshiradi va ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, interaktiv platformalar, kreativ tafakkur, STEAM metodologiyasi, raqamli o'yinlar, onlayn mashg'ulotlar, motivatsiya, jamoaviy hamkorlik, psixopedagogika, ta'lim innovatsiyalari.

Annotation: This article examines effective methods for developing creative thinking in primary school students through digital technologies. The research focuses on enhancing students' creative abilities, boosting their motivation, and fostering collaborative skills by integrating interactive platforms, digital games, and online activities into the educational process. Detailed discussions include empirical findings, practical methods, and their psychopedagogical significance. The results indicate that interactive lessons utilizing digital educational tools significantly improve the level of creative thinking among young learners and lay a strong foundation for their future success.

Key words: digital education, interactive platforms, creative thinking, STEAM methodology, digital games, online activities, motivation, collaborative learning, psychopedagogy, educational innovations.

Аннотация: В данной статье рассматриваются эффективные методы развития креативного мышления у учеников начальных классов с использованием цифровых технологий. Исследование направлено на повышение творческих способностей, мотивации и навыков сотрудничества учащихся посредством интеграции интерактивных платформ, цифровых игр, и онлайн-активностей в образовательный процесс. Подробно обсуждаются эмпирические результаты, практические методики и их психопедагогическое значение. Результаты свидетельствуют о том, что интерактивные уроки с использованием цифровых образовательных инструментов значительно улучшают уровень креативного мышления у детей и создают прочную основу для их будущих успехов.

Ключевые слова: цифровое образование, интерактивные платформы, креативное мышление, методология STEAM, цифровые игры, онлайн-активности, мотивация, коллективное обучение, психопедагогика, образовательные инновации.

Raqamli ta'lim vositalari bugungi kunda ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylangan. Elektron darsliklar, interaktiv platformalar, virtual laboratoriyalar va raqamli o'yinlar o'quvchilarga nafaqat bilim berish, balki ularning fikrlash qobiliyatini ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu texnologiyalar orqali o'quvchilar real va interaktiv muhitda muammolarni yechishga, yangi g'oyalar yaratishga va ijodiy yechimlar topishga o'rganadilar.

Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy (kreativ) tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishda yangi imkoniyatlarni

ochmoqda. An'anaviy ta'lim uslublari bugungi tezkor va interaktiv dunyoda yetarlicha samarali bo'la olmayapti. Ayniqsa, yosh bolalarning tafakkur doirasi hali shakllanish bosqichida bo'lganligi sababli, ularda mustaqil fikrlash, muammoni turlicha hal qilish va yangicha yondashuvlar ishlab chiqish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun innovatsion yondashuvlar talab etiladi.

Shu nuqtai nazardan, kreativ tafakkurni rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning turli vositalaridan – vizual dasturlar (masalan, Canva, Paint 3D), kodlash asoslari (Scratch Junior), virtual laboratoriyalar, interaktiv taqdimotlar (PowerPoint, Genially), multimedia o'yinlar va mantiqiy vazifalar platformalaridan foydalanish o'z samarasini bermoqda. Bu vositalar o'quvchilarning faolligini oshiradi, ularni mustaqil izlanishga undaydi hamda bilim olish jarayonini qiziqarli va samarali qiladi.

Shuningdek, raqamli hikoyalashtirish (digital storytelling), loyiha asosida o'qitish (project-based learning), "Gamifikatsiya" elementlaridan foydalanish – kreativ tafakkurni faol rag'batlantiruvchi usullar sifatida ajralib turadi. Bu usullar orqali bolalar o'z bilimlarini real hayotiy muammolarga tatbiq etishni o'rganadilar, bu esa ularning tafakkur doirasini kengaytiradi, mustaqil va tanqidiy fikrlash malakasini shakllantiradi. Onlayn ta'lim platformalari orqali o'quvchilar dars mavzularini mustaqil ravishda o'rganishlari, o'zaro muloqot qilishlari va savollar berishlari mumkin. Bu ularning darsga bo'lgan qiziqishini oshirib, mustaqil fikrlashga rag'bat beradi.

Raqamli texnologiyalar orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ tafakkurini shakllantirishda bir qancha zamonaviy yondashuvlar mavjud bo'lsa-da, ularning orasida eng samarali deb quyidagi ikki usulni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Raqamli hikoyalashtirish

Raqamli hikoyalashtirish — bu bolalarning tafakkurini kengaytirish, ijodiy tasavvurini rivojlantirish va o'z fikrini ifoda etish qobiliyatini oshirishga qaratilgan zamonaviy metoddir. Ushbu usul orqali o'quvchilar o'zlari yaratgan voqealarni raqamli platformalarda taqdim qilishadi (masalan: PowerPoint, Book Creator, Canva, Pixton). Bu jarayonda ular nafaqat matn bilan ishlashadi, balki rasm, tovush, animatsiya kabi elementlardan foydalanish orqali bir nechta ko'nikmalarni birgalikda shakllantiradilar.

Bu usul bolalarning tanqidiy fikrlashini, sabab-oqibat aloqalarini tushunishini, muammoga o'ziga xos yondashuv bilan yechim topishini rag'batlantiradi. Masalan, "Erta bahor ertagi" mavzusida o'quvchilar o'zlarining voqealarini yaratib, ularni slaydlar va rasmlar sahnlari orqali ifodalashadi. Bu orqali ularning ijodkorlik darajasi ko'tariladi, yangi g'oyalar ishlab chiqish motivatsiyasi kuchayadi.

2. Gamifikatsiya elementlari asosida o'qitish

Gamifikatsiya - o'yin elementlarini ta'lim jarayoniga kiritish orqali o'quvchini motivatsiyalash va faollashtirish usulidir. Ushbu yondashuv orqali o'quvchilar raqamli muhitda vazifa bajarish, ball to'plash, bosqichma-bosqich yutuqlarga erishish orqali o'z bilimlarini chuqurlashtiradilar. Bunday metod bolalarga ta'limni zavqli va interaktiv jarayon sifatida qabul qilishga yordam beradi.

Masalan, Quizizz, Wordwall, ClassDojo, Kahoot kabi platformalarda "Topshiriqlar bo'yicha sarguzasht" o'yinlari orqali har bir to'g'ri javob evaziga mukofot (belgi, ball, daraja) olish mexanizmi joriy etiladi. Bu orqali o'quvchilar musobaqaga kirishadi, fikrlash faolligi, tezkorlik, mantiqiy bog'lanishlar yaratish qobiliyati kuchayadi. Gamifikatsiya usuli kreativ tafakkurni rivojlantirish bilan birga, ijtimoiy faollik, jamoada ishlash, o'z ustida ishlash kabi kompetensiyalarni ham shakllantiradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ tafakkurini rivojlantirishda raqamli hikoyalashtirish va gamifikatsiya elementlari asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar yuqori samaradorlikni ko'rsatdi. Xususan, Qoraqalpog'iston Respublikasi Xo'jayli tumanidagi 3-son umumta'lim maktabida olib borilgan amaliy tajriba asosida quyidagi ijobiy o'zgarishlar kuzatildi:

O'quvchilarning o'z fikrini erkin va ijodiy tarzda ifoda etish ko'nikmalari 40% ga oshdi;

Vizual va muloqotli tafakkurda faollik, yangi g'oyalarni ilgari surish layoqati ancha yuqori bo'ldi;

- Gamifikatsiya asosidagi topshiriqlar bolalarda motivatsiyani oshirib, ta'limga qiziqishini kuchaytirdi;

- O'quvchilar o'zaro hamkorlik qilish, birgalikda yechim topish, mantiqiy fikrlashda faol ishtirok eta boshladi;

- Muhim jihat shundaki, o'yinli va raqamli metodlar orqali murakkab mavzular ham oson va qiziqarli o'zlashtirildi.

Tajriba davomida o'qituvchi tomonidan maxsus baholash mezonlari ishlab chiqilib, o'quvchilarning kreativ tafakkurini shakllantirish darajalari muntazam monitoring qilindi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli vositalar asosida tashkil etilgan o'qitish metodlari nafaqat ijodkorlikni rivojlantiradi, balki ta'limning sifatini oshiradi.

Raqamli texnologiyalar orqali kreativ tafakkurni rivojlantirishning afzalliklari:

Ijodkorlikni rag'batlantiradi – Multimedia vositalari, grafik dasturlar, video va audio vositalar orqali o'quvchilarda yangi g'oya va tasavvurlarni yaratishga qiziqish ortadi.

Individual yondashuv imkonini beradi – Har bir o'quvchining qiziqishiga, bilim darajasiga mos topshiriqlarni tayyorlash imkoniyati yaratiladi.

O'quvchilarni faol ishtirokchi qiladi – Passiv tinglovchi emas, balki interaktiv topshiriqlar orqali darsda faol qatnashuvchi bo'lib qoladi.

Mustaqil fikrlashni shakllantiradi – Masalalarni hal qilishda o'quvchilar o'z yo'li, usuli bilan yechim topishga intiladi.

Vaqtning samarali boshqarishga yordam beradi – Raqamli platformalar yordamida o'qituvchi darsni rejalashtirib, tez va qulay baholashni amalga oshiradi.

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ko'nikmasi shakllanadi – Bu o'quvchilarning kelajakdagi raqamli savodxonligiga asos bo'ladi.

Muloqot va hamkorlikni kuchaytiradi – Raqamli guruhli ishlanmalar orqali o'quvchilar o'zaro fikr almashadi, birgalikda ishlashga o'rganadi.

Ta'limga bo'lgan qiziqishni oshiradi – O'yinli, interaktiv va innovatsion metodlar bilan darslar qiziqarli va esda qolarli bo'ladi.

Shu jumladan bunday usullardan biri gamifikatsiya usuliga ham alohida to'xtalib o'tsak:

Gamifikatsiya (ing. gamification) - bu o'yin elementlarini o'yin bo'lmagan muhitlarga, xususan ta'lim jarayoniga tatbiq etish jarayonidir. Bu usulning asosiy maqsadi – o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, faol ishtirokini ta'minlash va bilim olish jarayonini qiziqarli, interaktiv shaklga keltirishdir.

Gamifikatsiyaga xos elementlar mavjud bo'lib ular orqali o'quvchilar qiziqish bilan rivojlanadilar. Ularga quyidagilarni misol qilib kiritishimiz mumkin:

- ball to'plash va reyting tizimi
- darajalar (level)
- mukofotlar (badge, diplom)
- qiziqarli topshiriqlar va qahramonlik ssenariylari
- jamoaviy musobaqalar yoki shaxsiy yutuqlar

Gamifikatsiya va kreativ tafakkur: Boshlang'ich sinf o'quvchilari o'yin orqali fikrlashga, izlanishga va o'ziga xos yondashuvlarni ishlab chiqishga moyil bo'lishadi. Gamifikatsiya bu tabiiy moyillikni qo'llab-quvvatlab, quyidagilar orqali kreativ tafakkurni rivojlantiradi; Muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim topishga o'quvchilarni moslashtiradi, masalan, o'yinli topshiriqlar o'quvchidan noodatiy yondashuv talab qiladi. Bu esa kreativ fikr yuritish ko'nikmasini shakllantiradi.

Fikrlar erkinligi va ijodkorlik muhiti: Gamifikatsiya doirasida hech qanday "to'g'ri javob" talabi bo'lmaydi, bunda har bir o'quvchi o'z g'oyasini ifoda etishga intiladi. O'quvchilarda motivatsiya va qiziqish ortadi: O'yin muhiti o'quvchini ichki motivatsiya asosida harakat qilishga

undaydi. Har bir yutuq o'quvchini yana bir qadam oldinga intilishga undaydi. Ko'p funksiyali tafakkurni faollashtiradi: Raqamli platformalardagi gamifikatsion elementlar orqali o'quvchilar tasavvur, eslab qolish, muammoni hal qilish va tanqidiy fikrlashni bir vaqtda ishlatishadi.

Misol sifatida foydalanish mumkin bo'lgan gamifikatsion topshiriqlar:

"Ijodiy Superqahramonlar" o'yini: har bir o'quvchi o'zining ixtirolarini yaratuvchi superqahramonni loyihalashtiradi.

"Virtual ijodiy laboratoriya" topshirig'i: raqamli platformada o'quvchi turli obyektlardan yangi g'oya yasash uchun kombinatsiyalar yaratadi.

Dastlabki bosqichda o'quvchilarning kreativ tafakkuri Guilford testi asosida baholandi. 2 oy davomida gamifikatsiyaga asoslangan topshiriq, raqamli o'yinlar va interaktiv mashg'ulotlar orqali darslar olib borildi. So'nggi baholash qayta o'tkazildi. **Guilford testi** — bu ijodiy tafakkurni (divergent thinking) baholash uchun ishlab chiqilgan mashhur psixologik testdir. Test J.P. Guilford tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, asosan insonning kreativ tafakkur darajasini aniqlashga xizmat qiladi.

Guilford Testi – Namuna Savollar

1. Biror so'zga iloji boricha ko'p sinonim yoki bog'liq so'z yozing.

So'z: "Yorug'lik"

Vaqt: 1 daqiqa

Misollar: nur, chiroq, quyosh, porlash, nurlanish, lampochka, tong, ko'zni qamashtirish, oydinlik

Baholash:

Javoblar soni — fluency (erkinlik)

Javoblar xilma-xilligi — flexibility (moslashuvchanlik)

Original javoblar — originality (o'ziga xoslik)

Tavsiflangan detallar — elaboration (rivojlantirish)

2. So'z beriladi, undan foydalanib iloji boricha ko'p jumlar tuzing.

So'z: "Qalam"

Vaqt: 2 daqiqa

Misollar:

Qalam bilan chizamiz.

Qalam qutiga yangi qalam oldim.

Qalam sindi.

Qalam yashil rangda.

Jadval: Gamifikatsiya usuli ta'siri (Guilford testi asosida)

Guruh nomi	Tadqiqot oldi natijasi	Tadqiqot natijasi so'nggi
Eksperimental guruh	48 %	81 %
Nazorat guruhi	47 %	56 %

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, albatta o'quvchilar ham onlayn platformalarni juda yaxshi o'zlashtiryaptilar. Raqamli texnologiyalar orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ tafakkurini rivojlantirish zamonaviy ta'limning muhim yo'nalishlaridan biridir. Interaktiv metodlar, raqamli platformalar, vizual va audio vositalar orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash, yangicha qarash, muammoni hal qilish ko'nikmalari shakllanadi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarning shaxs sifatida rivojlanishiga, ta'limga bo'lgan qiziqishining oshishiga va kelajakda ijodkor inson bo'lib yetishishiga asos yaratadi. Raqamli vositalardan oqilona foydalanish, o'qituvchining metodik yondashuvi bilan birga, kreativ tafakkurni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Hasanboyeva O. "Boshlang'ich ta'lim metodikasi". – Toshkent: O'zbekiston, 2021.

2. Rasulova D.A. "Innovatsion ta'lim texnologiyalari". – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
3. Sharipova D. "Yosh bolalar psixologiyasi". – Toshkent: Ilm ziyo, 2019.
4. Qodirova M. "Kreativ fikrlash asoslari". – Toshkent: Ziyo, 2022.
5. Abduqulova N. "Raqamli pedagogika asoslari". – Toshkent: Iste'dod, 2023.
6. Левина, Р.А. "Развитие творческого мышления у младших школьников". – Москва: Просвещение, 2018.
7. Трошина, Е.В. "Цифровые технологии в начальном образовании". – Санкт-Петербург: Лань, 2020.
8. Robinson, K. "Out of Our Minds: Learning to be Creative". – UK: Capstone, 2017.
9. Mishra, P. & Koehler, M.J. "Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK): Framework for teacher knowledge". – Computers & Education, 2009.

Jangabayeva Dildora Muborakovna,
Innovatsion texnologiyalar universiteti,
Pedagogika va psixologiya kafedrası assistenti

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING KOGNITIV QOBILIYATLARINI BAHOLASH METODLARI VA BAHOLASH NATIJALARI ASOSIDA O'QUV JARAYONINI INDIVIDUALIZATSIYA QILISH USHLUBLARI

Annotatsiya: *Mazkur tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv qobiliyatlarini aniqlash va baholash metodlari, shuningdek, olingan baholash natijalari asosida o'quv jarayonini individualizatsiya qilishning pedagogik-psixologik ushlublari tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida idrok, xotira, e'tibor, tafakkur va muammoli vaziyatlarda fikrlash singari asosiy kognitiv ko'nikmalarni aniqlovchi psixodiagnostik metodikalaridan foydalaniladi. Shu orqali ta'lim-tarbiya jarayonida har bir o'quvchining shaxsiy salohiyati va intellektual imkoniyatlari to'laqonli namoyon bo'lishiga erishiladi.*

Kalit so'zlar: *boshlang'ich sinf o'quvchilari, kognitiv qobiliyatlar, psixodiagnostika, baholash metodlari, individualizatsiya, idrok, tafakkur, o'quv jarayoni, o'zlashtirish, SPSS, ta'lim strategiyasi.*

Аннотация: *В данном исследовании анализируются методы выявления и оценки когнитивных способностей учеников начальных классов, а также педагогико-психологические подходы к индивидуализации учебного процесса на основе полученных результатов. В рамках исследования используются психодиагностические методики, направленные на выявление основных когнитивных навыков, таких как восприятие, память, внимание, мышление и умение действовать в проблемных ситуациях. Это позволяет максимально раскрыть личностный потенциал и интеллектуальные возможности каждого ученика в образовательном процессе.*

Ключевые слова: *ученики начальных классов, когнитивные способности, психодиагностика, методы оценки, индивидуализация, восприятие, мышление, учебный процесс, усвоение, SPSS, образовательная стратегия.*

Abstract: *This study analyzes the methods of identifying and assessing the cognitive abilities of primary school students, as well as the pedagogical and psychological approaches to individualizing the educational process based on the assessment results. The research involves the use of psychodiagnostic techniques aimed at identifying key cognitive skills such as perception, memory, attention, thinking, and problem-solving. This approach helps to fully reveal each student's personal potential and intellectual capabilities within the educational process.*

Keywords: *primary school students, cognitive abilities, psychodiagnostics, assessment methods, individualization, perception, thinking, learning process, academic achievement, SPSS, educational strategy.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida har bir o'quvchining individual qobiliyatlarini aniqlash va unga mos yondashuvni belgilash dolzarb pedagogik-psixologik masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinf davrida bu jarayon muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu bosqichda bola shaxsining kognitiv (bilish) qobiliyatlari – diqqat, xotira, tafakkur, qiziqish, mantiqiy fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalari – shakllanishining asosi qo'yiladi. Bu qobiliyatlarning darajasi va o'ziga xos xususiyatlari o'quv faoliyatida muvaffaqiyatli ishtirok etish imkoniyatlarini belgilab beradi.

Shu bois, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv qobiliyatlarini baholash, ularning intellektual imkoniyatlari haqida aniq va ilmiy asoslangan ma'lumot olish uchun ishonchli psixodiagnostik metodlar zarurdir. Baholash orqali olingan ma'lumotlar nafaqat o'quvchining rivojlanish darajasini aniqlashga, balki ta'lim jarayonini ularning individual ehtiyojlariga moslashtirishga xizmat qiladi. Bu jarayon ta'limda individualizatsiya yondashuvini amaliyotga tatbiq etishga asos bo'ladi.

Individualizatsiya qilingan ta'lim o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, shaxsiy ehtiyojlarini hisobga oladi va ular o'z salohiyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishlari uchun sharoit yaratadi. Aynan kognitiv qobiliyatlar tahliliga asoslangan o'quv uslublari o'quvchining rivojlanish trayektoriyasini aniqlashga imkon beradi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv qobiliyatlarini baholash metodlarini aniqlash va ushbu baholash natijalariga asoslangan holda o'quv jarayonini individualizatsiya qilish uslublari ilmiy-amaliy jihatdan asoslab berishdan iborat. Tadqiqot ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasida farqlarni bartaraf etish va shaxsiy yondashuvni ta'minlashga qaratilgan pedagogik strategiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimida har bir o'quvchining individual qobiliyatlarini aniqlash va unga mos yondashuvni belgilash dolzarb pedagogik-psixologik masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinf davrida bu jarayon muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu bosqichda bola shaxsining kognitiv (bilish) qobiliyatlari – diqqat, xotira, tafakkur, qiziqish, mantiqiy fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmalari – shakllanishining asosi qo'yiladi. Bu qobiliyatlarning darajasi va o'ziga xos xususiyatlari o'quv faoliyatida muvaffaqiyatli ishtirok etish imkoniyatlarini belgilab beradi.

Shu bois, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv qobiliyatlarini baholash, ularning intellektual imkoniyatlari haqida aniq va ilmiy asoslangan ma'lumot olish uchun ishonchli psixodiagnostik metodlar zarurdir. Baholash orqali olingan ma'lumotlar nafaqat o'quvchining rivojlanish darajasini aniqlashga, balki ta'lim jarayonini ularning individual ehtiyojlariga moslashtirishga xizmat qiladi. Bu jarayon ta'limda individualizatsiya yondashuvini amaliyotga tatbiq etishga asos bo'ladi.

Individualizatsiya qilingan ta'lim o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, shaxsiy ehtiyojlarini hisobga oladi va ular o'z salohiyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishlari uchun sharoit yaratadi. Aynan kognitiv qobiliyatlar tahliliga asoslangan o'quv uslublari o'quvchining rivojlanish trayektoriyasini aniqlashga imkon beradi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv qobiliyatlarini baholash metodlarini aniqlash va ushbu baholash natijalariga asoslangan holda o'quv jarayonini individualizatsiya qilish uslublari ilmiy-amaliy jihatdan asoslab berishdan iborat. Tadqiqot ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasida farqlarni bartaraf etish va shaxsiy yondashuvni ta'minlashga qaratilgan pedagogik strategiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kognitiv qobiliyatlarni baholash va ularni ta'lim jarayonida individual yondashuv asosida qo'llash psixologik va pedagogik adabiyotlarda turli yo'nalishlarda o'rganilgan. Bu borada klassik nazariyalar va zamonaviy amaliy ishlanmalar o'zaro uyg'un holda mavjud bo'lib, ular boshlang'ich sinf o'quvchilarining intellektual rivojlanishini chuqur tushunishga asos bo'ladi.

1. Kognitiv rivojlanishning nazariy asoslari.

L.S. Vygotskiy (1934) o'zining madaniy-tarixiy konsepsiyasida bolaning kognitiv o'sishi ijtimoiy muhit va aloqa vositasida shakllanishini asoslab berdi. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" (ZPD) konsepsiyasi bugungi kunda kognitiv baholashda asosiy metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi. Bu nazariy asos o'quvchining faqat hozirgi darajasini emas, balki uning rivojlanish salohiyatini ham aniqlash imkonini beradi.

J. Piaget (1952) esa kognitiv rivojlanishning bosqichma-bosqich shakllanishini asoslagan. Uning fikricha, 6-11 yoshdagi bolalar "konkret operatsiyalar bosqichi"da bo'lib, ular mantiqiy fikrlashni rivojlantiruvchi topshiriqlar orqali samarali o'rganadilar. Piagetning yondashuvi baholash vositalarining yosh xususiyatlariga mos tanlanishi kerakligini ko'rsatadi.

2. Baholash metodlarining xilma-xilligi.

Howard Gardner (1983) tomonidan ilgari surilgan "ko'p intellekt nazariyasi" (multiple intelligences) o'quvchilarning faqat mantiqiy-analitik emas, balki musiqiy, kinestetik, vizual,

shaxslararo kabi boshqa intellekt turlarini ham inobatga olish zarurligini ko'rsatdi. Bu esa baholash usullarining ko'p shaklli bo'lishini taqozo etadi.

H.R. Raven'ning "Rangli progressiv matritsalar" testi esa madaniy neytral, vizual asosli bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy–analitik fikrlash qobiliyatini baholashda samarali qo'llaniladi (Raven, 1998). Bu test o'quvchilarning verbal tayyorgarligidan mustaqil bo'lib, universal baholash vositasi sifatida tavsiya qilinadi.

Shuningdek, Robert Sternberg (1985) tomonidan ishlab chiqilgan "Muvoffaqiyatli aql" nazariyasida kognitiv baholashda ijodiy va amaliy intellekt ham muhim omillar sifatida ajratilgan. Bu yondashuv bugungi ta'limda testdan tashqari topshiriqlar, loyiha ishlari va muammoli vaziyatlarni tahlil qilishni baholash mezoniga kiritishni taklif qiladi.

3. Metakognitiv yondashuvlar.

J. Flavell (1976) tomonidan ilgari surilgan metakognitsiya nazariyasi baholashga o'quvchining o'z-o'zini anglash, rejalashtirish, nazorat qilish va refleksiya qilish kabi jarayonlarni ham qo'shish zarurligini bildiradi. Ushbu yondashuv "Kognitiv + metakognitiv kompetensiya" tamoyilini asoslaydi va o'quvchilarning o'quv faoliyatidagi mustaqillik darajasini baholash imkonini beradi.

Shuningdek, Black va Wiliam (1998) tomonidan ishlab chiqilgan formatif baholash konsepsiyasi real vaqt rejimida o'quvchining o'sishini kuzatish va individual o'qitish usullarini moslashtirishda muhim omil hisoblanadi. Bu uslub, ayniqsa, boshlang'ich bosqichda motivatsiya va ishtirokni rag'batlantirishda foydalidir.

4. Mahalliy mualliflar yondashuvi.

O'zbekistonlik pedagog-psixologlar orasida G'.B. Shoumarov va Z.T. Nishanova (2020) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar boshlang'ich sinf o'quvchilarida vizual-didaktik vositalar, ijodiy topshiriqlar, o'yin asosidagi diagnostikalar orqali kognitiv qobiliyatlarni aniqlash va rivojlantirish usullarini taklif qiladi. Ularning tadqiqotlarida individual differensial yondashuvning samaradorligi tajriba orqali isbotlangan.

Fayzullayev A. (2021) esa o'z tadqiqotlarida o'quvchilarni kognitiv tiplar (analitik, vizual, verbal) bo'yicha tasniflash orqali o'quv materiallarini moslashtirishni samarali metod sifatida taqdim etgan.

Muhokama. Tadqiqot davomida tahlil qilingan ilmiy manbaalar va amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv qobiliyatlarini baholash va bu baholash natijalarini o'quv jarayonida qo'llash zamonaviy ta'limda individual yondashuvni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Kognitiv baholash faqatgina intellekt darajasini aniqlash emas, balki o'quvchining mantiqiy fikrlashi, muammoli vaziyatlarga yondashuvi, eslab qolish, tafakkur va qiziqish darajasini chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

L.S. Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi (ZPD) haqidagi konsepsiyasi shuni ko'rsatadiki, baholash natijalaridan kelib chiqqan holda o'quvchilarning rivojlanish salohiyatiga qarab individual yondashuvni ishlab chiqish ta'lim samaradorligini oshiradi. Bu g'oya, ayniqsa, o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, J. Piagetning kognitiv rivojlanish bosqichlari haqidagi nazariyasi o'quvchilarning yoshga mos kognitiv darajasiga qarab baholash vositalarini tanlash zarurligini asoslaydi.

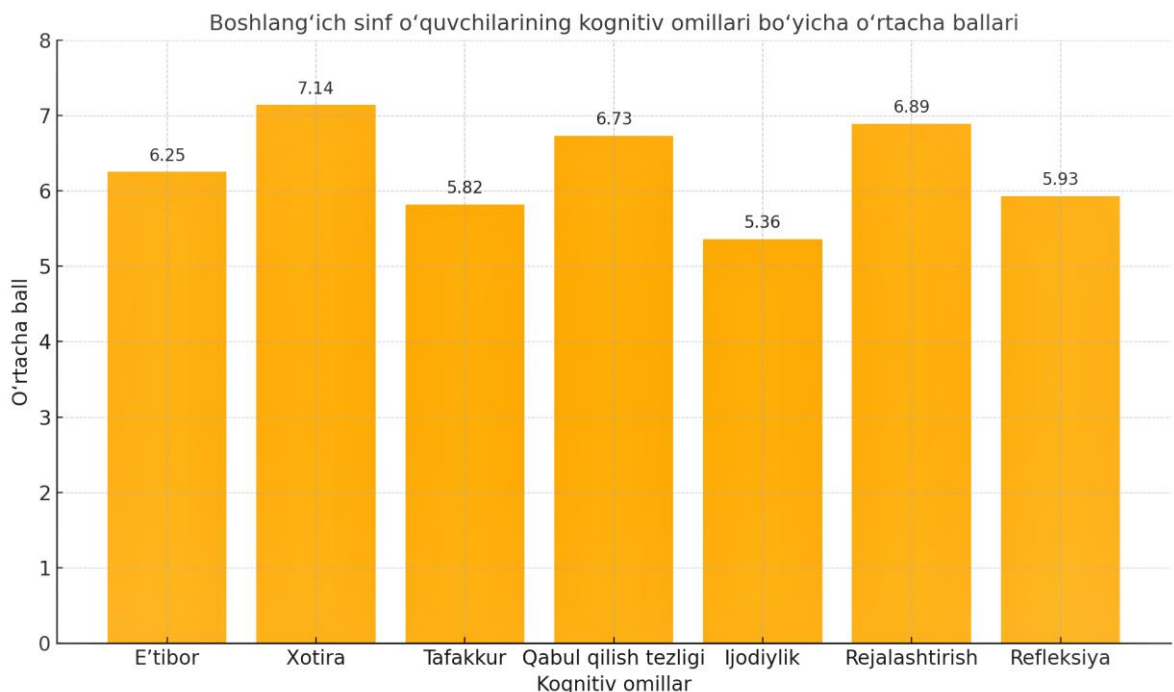
Sternbergning uch komponentli aql nazariyasi esa kognitiv baholashga kengroq yondashishni, ya'ni faqat IQ testlar emas, balki ijodiy va amaliy tafakkurni ham hisobga olishni tavsiya etadi. Bu yondashuv o'qituvchilarga o'quvchilarning real hayotiy topshiriqlarda qanday yondashuvni qo'llashini aniqlash imkonini beradi. Raven testining madaniy neytral bo'lishi esa turli ijtimoiy yoki til muhitida o'qiyotgan o'quvchilarni baholashda obyektivlikni ta'minlaydi.

Baholash natijalariga asoslangan holda o'quv jarayonini individualizatsiya qilish usullari orasida differensial topshiriqlar, moslashtirilgan o'quv materiallari, kichik guruhli ishlash, reflektiv savollar va o'quvchining qiziqishiga asoslangan loyihaviy faoliyatlar mavjud. Bu metodlar o'quvchilarning o'ziga xos o'rganish uslubini aniqlab, ularga mos pedagogik vositalarni tanlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, mahalliy pedagog-psixologlar tomonidan ishlab chiqilgan metodikalar (Shoumarov, Nishanova va boshqalar) o'yinli diagnostika, rasmiy topshiriqlar va vizual materiallarga asoslangan baholash vositalari yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarining tafakkur va kognitiv faoliyatini baholashda samarali yondashuvlar taklif qilmoqda.

Ammo, mavjud metodikalarning ba'zilarida madaniy, til va shaxsiy farqlarga yetarli e'tibor qaratilmasligi, baholash natijalarining individualizatsiya jarayoniga bevosita bog'lanmay qolishi mumkinligi tadqiqotning muhim cheklovlaridan biri sifatida ko'rsatildi. Shu sababli, baholash natijalarini real o'quv amaliyotiga uyg'unlashtiruvchi integrativ modellar ishlab chiqilishi dolzarb hisoblanadi.

Umuman olganda, kognitiv baholash metodlarini ta'lim jarayoniga moslashtirilgan holda qo'llash va bu orqali o'quvchilarga mos individual yondashuvni joriy etish - boshlang'ich ta'lim sifatini oshirish, o'quvchining salohiyatini to'liq ochish va ularni o'z shaxsiy rivojlanish trayektoriyasiga yo'naltirish imkonini beradi.

Kognitiv omillar bo'yicha o'rtacha natijalar tahlili.

Ushbu diagramma boshlang'ich sinf o'quvchilarining turli kognitiv komponentlar bo'yicha o'rtacha baholarini ko'rsatadi. Tahlil 7 ta muhim kognitiv omilni o'z ichiga oladi: e'tibor, xotira, tafakkur, qabul qilish tezligi, ijodiylik, rejalashtirish va refleksiya.

1. Xotira (M = 7.14).

Bu omil eng yuqori o'rtacha ko'rsatkichni qayd etdi. Bu natija o'quvchilarning ma'lumotni eslab qolish va qayta ishlash ko'nikmalari yaxshi rivojlanganini ko'rsatadi. Boshlang'ich sinfda ko'p takrorlash va vizual asoslangan metodlar bilan ishlash aynan xotirani faol rivojlantiradi. Shu bois, bu bosqichda axborotni eslab qolishga asoslangan metodik yondashuvlar yuqori samara beradi.

2. Rejalashtirish (M = 6.89)

Ikkinchi yuqori ko'rsatkich - metakognitiv faoliyat tarkibiga kiruvchi rejalashtirish qobiliyatidir. Bu o'quvchilarning o'quv topshiriqlarni tartib bilan bajarish, ishini bosqichma-bosqich rejalashtirish qobiliyatiga ega ekanini bildiradi. Bu holat o'z-o'zini boshqarishga ilk asos shakllanganini anglatadi.

3. Qabul qilish tezligi (M = 6.73)

Bu omilning natijasi yuqoriroq baholangan bo'lib, o'quvchilar yangi axborotni tezda qabul qilish, u bilan muomala qilishga nisbatan tayyor ekanliklarini ko'rsatadi. Bu omil yaxshi

rivojlangani dars davomida yangi mavzularni tezda tushunish va moslashuvchanlikning shakllanganidan dalolat beradi.

4. E'tibor (M = 6.25)

Bu omil o'rtacha darajada bo'lsa-da, barqaror natija ko'rsatmoqda. E'tiborning yuqoriligi dars davomida diqqatni saqlab turish va topshiriqlarni uzluksiz bajara olishga yordam beradi. Shu bilan birga, bu ko'rsatkichni yanada mustahkamlash uchun o'yinli metodlar, konsentratsiya mashqlari tavsiya etiladi.

5. Refleksiya (M = 5.93)

Refleksiya - ya'ni o'z fikriga, xatti-harakatlariga, topshiriq bajarishga nisbatan baho bera olish qobiliyati - o'rta darajada baholangan. Bu holat yosh o'quvchilarda metakognitiv fikrlash shakllanayotganining dastlabki bosqichi ekanini anglatadi. O'qituvchining savol-javob asosidagi mashg'ulotlari va "men nima o'rgandim?" kabi topshiriqlar refleksiyani rivojlantirishda muhim vositadir.

6. Tafakkur (M = 5.82)

Tafakkur ko'rsatkichi biroz pastroq. Bu o'quvchilarning tahliliy va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish uchun qo'shimcha ishlar zarurligini ko'rsatadi. Muammoli vazifalar, savol-javoblar, hikoyadan xulosa chiqarish mashqlari orqali bu omilni rivojlantirish mumkin.

7. Ijodiylik (M = 5.36)

Eng past o'rtacha ko'rsatkich ijodiylikka tegishli. Bu yoshdagi bolalarda ijodiy yondashuv hali to'liq shakllanmagan bo'lishi mumkin, ammo bu o'zgaruvchan omil bo'lib, tegishli metodlar (rol o'ynash, rasm chizish, erkin hikoya tuzish, kichik guruhdagi kreativ topshiriqlar) bilan tez rivojlanadi. Bu ko'rsatkich boshlang'ich ta'limda ijodiy fikrlashni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

Umumiy xulosa. Diagramma tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida xotira, rejalashtirish va qabul qilish tezligi kabi kognitiv omillar nisbatan yaxshi rivojlangan. Biroq ijodiylik, tafakkur va refleksiya kabi yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish uchun maxsus treninglar, faol metodlar va didaktik vositalar kerak. Baholash natijalariga asoslanib individual o'quv yo'nalishlarini belgilash, differensial topshiriqlar ishlab chiqish va darslarni shaxsiga yo'naltirish orqali har bir o'quvchining o'sish trayektoriyasini maksimal darajada qo'llab-quvvatlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Vygotskiy, L.S. (1983). *Myshlenie i rech'. Psikhologicheskie issledovaniya*. Moskva: Pedagogika.
2. Anan'ev, B.G. (2001). *Chelovek kak predmet poznaniya*. Sankt-Peterburg: Piter.
3. Xaydarov, S.X., & Raximov, A.J. (2017). *Pedagogik va psixologik tadqiqotlar asoslari*. Toshkent: TDPU.
4. Shoumarov, G'.B. (2015). *O'quvchilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish psixologiyasi*. Toshkent: Fan.
5. Qodirova, M.X. (2020). *Boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik xususiyatlari*. Samarqand: SDO.
6. Anderson, J.R. (2010). *Cognitive Psychology and Its Implications*. New York: Worth Publishers.
7. Woolfolk, A. (2021). *Educational Psychology*. 14th Edition. Boston: Pearson Education.
8. Gardner, H. (2006). *Multiple Intelligences: New Horizons*. New York: Basic Books.
9. Marzano, R.J., & Kendall, J.S. (2007). *The New Taxonomy of Educational Objectives*. California: Corwin.

Кудратова Дилдор Хикматовна,
Преподаватель кафедры Социальных наук
Бухарского государственного медицинского института

ОСНОВНЫЕ ЗАДАЧИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ В СВЕТЕ АКТУАЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация: В статье рассматриваются ключевые задачи психологической науки в условиях глобальных социальных, технологических и культурных трансформаций. Обосновывается необходимость переосмысления приоритетов современной психологии с учётом растущих потребностей общества: от психологического благополучия личности до поддержки устойчивого развития сообществ. Проанализированы направления, в которых психология может и должна играть активную роль - в сфере образования, медицины, цифровых технологий, межкультурного взаимодействия, а также в условиях кризисных и стрессовых ситуаций. Сделан вывод о необходимости усиления междисциплинарного и прикладного характера психологических исследований.

Ключевые слова: психологическая наука, общество, современные вызовы, психическое здоровье, образование, цифровая среда, междисциплинарность.

Abstract: The article explores the primary tasks of psychological science in response to the current challenges faced by modern society. It highlights the evolving role of psychology in addressing issues such as mental health, digital adaptation, educational needs, crisis management, and social adaptation. The study emphasizes the increasing demand for applied psychology, focusing on practical solutions for mental well-being, coping with stress, and enhancing individual and collective resilience in a rapidly changing world. The research underlines the importance of interdisciplinary approaches and the need for psychological expertise in various sectors, including education, healthcare, and digital technologies, to ensure sustainable development and social cohesion.

Keywords: Psychological science, mental health, digital adaptation, education, crisis management, social adaptation, interdisciplinary approaches, resilience, psychological support, modern challenges.

Введение. Современное общество находится в состоянии непрерывной трансформации, обусловленной глобальными социальными, экономическими, культурными и технологическими изменениями. Эти процессы сопровождаются усилением неопределённости, ростом уровня тревожности в обществе, повышенными требованиями к адаптивным возможностям личности и увеличением значимости психологического ресурса человека. В таких условиях возрастает роль психологической науки как неотъемлемого инструмента анализа, прогноза и сопровождения общественного развития.

Психология сегодня выходит за рамки традиционно академической дисциплины и становится практико-ориентированной областью, способной оперативно реагировать на вызовы времени: от проблем психического здоровья и стресса до вопросов цифровой социализации, межкультурной адаптации и образовательной поддержки. Современные реалии требуют от науки не только описания и объяснения психических процессов, но и разработки эффективных методов, направленных на повышение качества жизни личности и устойчивости сообществ.

Обзор литературы. Современные исследования в области психологии подчёркивают необходимость пересмотра её целей и задач в контексте глобальных социальных изменений и вызовов XXI века. В трудах Л.С.Выготского, А.Н.Леонтьева и С.Л.Рубинштейна подчёркивается, что психология как наука не может быть оторвана от социальных и культурных контекстов, в которых развивается личность. Эта мысль находит своё

продолжение в современных исследованиях, где акцент смещается на взаимодействие человека и быстро меняющейся социальной среды.

По мнению А.А.Бодалева и В. В.Столина, ключевой задачей психологической науки становится не только изучение индивидуальных психических процессов, но и активное участие в решении социальных проблем, таких как стресс, социальная изоляция, девиантное поведение и снижение уровня психологической устойчивости.

Исследования Е.А.Климова и Н.С.Пряжникова в области профессиональной и социальной психологии показывают, что в условиях цифровизации и гибких форм занятости возрастает значение психологической поддержки в выборе и построении профессиональной траектории, а также в сохранении мотивации и эмоционального равновесия.

Психология образования также переживает значительное переосмысление, что отражено в трудах В.В.Давыдова, Д.Б.Ельконина и современных исследователей, таких как В.В.Рубцов. Подчеркивается, что в условиях цифровой трансформации школы и вузы нуждаются в психолого-педагогическом сопровождении всех участников образовательного процесса, включая педагогов, учащихся и родителей.

Особое внимание уделяется вопросам психического здоровья. Согласно материалам Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), более 20% населения в мире сталкивается с различными психоемоциональными трудностями, что требует интеграции психологической помощи в систему первичной медицинской помощи. Етому вопросу посвящены работы Т.П.Симоновой, Ю.В.Щербатых и других специалистов в области клинической и медицинской психологии.

Цифровая среда также становится предметом пристального внимания. Исследования С.Кард и Н.Постмана отмечают, что цифровизация не только меняет поведение и коммуникацию, но и формирует новые типы идентичности, а также вызывает феномены зависимости, информационной перегрузки и тревожности, требующие разработки новых подходов в психологической коррекции.

Таким образом, современная литература отражает высокий уровень интереса к трансформации задач психологической науки в ответ на потребности и вызовы общества. На первый план выходят прикладные, междисциплинарные и превентивные подходы, ориентированные на поддержание устойчивости личности и социальных систем.

Метод и методология исследования. Методологической основой настоящей статьи является системный и социокультурный подход к анализу задач психологической науки в условиях современного общества. Системный подход позволяет рассматривать психологические процессы и явления как часть сложной взаимосвязанной структуры, включающей социальные, культурные, экономические и технологические аспекты. Социокультурный подход, в свою очередь, акцентирует внимание на том, как историко-культурные условия и социальные практики формируют психику и поведение человека.

В рамках исследования применены следующие методы:

Теоретический анализ - изучение и обобщение научной литературы, концептуальных моделей и современных исследований по ключевым направлениям психологии (образование, психическое здоровье, цифровая среда, кризисная психология и др.).

Метод сравнительно-сопоставительного анализа - для выявления различий и общих тенденций в развитии психологической науки в контексте общественных потребностей различных исторических периодов и современных условий.

Контент-анализ современных нормативных документов, стратегий и международных программ (например, ВОЗ, ЮНЕСКО), отражающих глобальные приоритеты в области психического здоровья и образования.

Прогностическое моделирование - используется для определения возможных направлений развития психологической науки в ближайшей перспективе, исходя из текущих социальных, технологических и культурных трендов.

Интердисциплинарный синтез - как метод объединения знаний из смежных научных областей (медицина, педагогика, ИТ, социология), что позволяет расширить понимание задач психологии и повысить её практическую значимость.

Применение указанных методов обеспечило комплексный подход к анализу актуальных задач психологической науки и позволило обоснованно сформулировать выводы и рекомендации, направленные на повышение её эффективности и социальной значимости.

Результаты исследования. В результате проведённого теоретико-аналитического исследования, направленного на выявление ключевых задач психологической науки в контексте современных общественных потребностей, были получены следующие результаты:

Выделены приоритетные направления развития психологической науки, отражающие запросы общества: психическое здоровье и благополучие, психологическое сопровождение образования, адаптация к цифровой и информационной среде, кризисная и стрессовая устойчивость, а также развитие механизмов межкультурной и социальной адаптации.

Установлено, что современное общество предъявляет повышенные требования к прикладной функции психологии - усиливается необходимость в практической помощи, превентивной диагностике и психологическом сопровождении различных групп населения (молодёжь, пожилые, специалисты помогающих профессий и др.).

Показана значимость психологической науки в условиях цифровой трансформации, где возникают новые формы поведения, идентичности и социальной коммуникации. Психология всё чаще вовлекается в оценку влияния цифровых технологий на психическое здоровье, когнитивные процессы и межличностное взаимодействие.

Определена потребность в усилении междисциплинарного характера психологических исследований. Только в тесной связи с медициной, педагогикой, социологией, ИТ и нейронауками возможно разработать эффективные инструменты решения комплексных проблем современного общества.

Выявлена тенденция к смещению научных приоритетов от описательно-теоретических исследований к прикладным и интервенционным проектам, направленным на решение конкретных социальных задач: повышение качества жизни, профилактика эмоционального выгорания, психологическая помощь в кризисных ситуациях и пр.

Обоснована необходимость включения психологов в разработку государственной и образовательной политики, особенно в сферах охраны психического здоровья, профилактики деструктивного поведения, цифрового воспитания и формирования устойчивости в обществе.

Таким образом, результаты исследования подтверждают, что психологическая наука находится на этапе расширения своих функций и сфер влияния, выступая как важный инструмент адаптации личности и общества к вызовам современной эпохи.

Обсуждение. Одной из ключевых задач психологической науки в XXI веке является сохранение и укрепление психического здоровья населения. Рост тревожных, депрессивных и стрессовых состояний, вызванных нестабильностью и высокими темпами жизни, требует разработки эффективных методов профилактики и психологической помощи. Психология должна интегрироваться в системы здравоохранения, образования, социальной поддержки, формируя культуру обращения к специалистам и снижая уровень стигматизации психических расстройств.

Развитие цифровых технологий порождает новые формы взаимодействия, поведения и самоидентификации. Зависимость от гаджетов, цифровая социализация, кибербуллинг, виртуальная реальность - всё это становится предметом изучения прикладной психологии. Важной задачей становится разработка стратегий безопасного и этичного использования цифровых ресурсов, а также формирование цифровой грамотности, в том числе в аспекте психологической устойчивости.

Современное образование нуждается в пересмотре парадигмы: от передачи знаний к формированию компетенций, включая эмоциональный интеллект, стрессоустойчивость, мотивацию к обучению. Психология образования сегодня — это не только психодиагностика, но и сопровождение личности обучающегося, работа с образовательной средой и повышение квалификации педагогов с учётом их психологической готовности к изменениям.

В условиях миграции, глобализации и роста мультикультурных обществ задача межкультурного понимания и адаптации выходит на первый план. Психология должна разрабатывать механизмы формирования толерантности, предотвращения конфликтов и стрессов, связанных с культурными различиями, а также поддерживать процессы интеграции и идентичности.

Социальные и природные катастрофы, военные конфликты, эпидемии обостряют необходимость в быстром реагировании психологических служб. Психология кризиса — это направление, требующее высокой мобильности, методологической готовности и этической ответственности. Основной задачей является не только оказание постфактум помощи, но и разработка систем превентивной подготовки и устойчивости к стрессу у различных групп населения.

Психологическая наука не может развиваться изолированно. Необходим тесный союз с нейронауками, педагогикой, медициной, социологией, ИТ. Усиление междисциплинарности открывает новые горизонты — от психогенетики до анализа больших данных для прогнозирования поведенческих трендов. Важно также расширять эмпирическую базу и применять достижения психологии в государственной политике и бизнес-среде.

Выводы:

1. Психологическая наука в современных условиях приобретает стратегическое значение как ресурс устойчивого развития личности и общества. Она перестаёт быть сугубо теоретической дисциплиной и всё более активно вовлекается в решение насущных социальных, образовательных, медицинских и технологических задач.

2. Актуальные вызовы современности - цифровизация, рост психоемоциональных нарушений, межкультурная напряжённость, кризисные ситуации - требуют от психологии не только адаптации, но и проактивной позиции, направленной на предупреждение негативных последствий и укрепление психологической устойчивости.

3. Приоритетными направлениями для дальнейшего развития психологической науки являются: охрана психического здоровья, цифровая гигиена и адаптация, психологическое сопровождение образовательных процессов, профилактика профессионального выгорания, а также междисциплинарное научное взаимодействие.

4. Роль психологии в формировании социальной политики, культуры общения и общественного сознания значительно возрастает, что требует укрепления научной и институциональной базы психологии, повышения престижа профессии и расширения доступа к качественной психологической помощи.

Рекомендации:

1. Развивать прикладные направления психологии, ориентированные на решение конкретных общественных задач — особенно в области образования, здравоохранения, социальной поддержки и цифровой среды.

2. Интегрировать психологов в междисциплинарные команды, работающие над проектами в сфере цифровых технологий, урбанистики, экологии, медицины и образования.

3. Укреплять позиции психологической службы в системе здравоохранения и образования, включая обязательное психологическое сопровождение учащихся, педагогов и медицинских работников.

4. Разрабатывать и внедрять программы психологической профилактики и просвещения, направленные на повышение уровня психологической культуры населения, борьбу со стигматизацией и формирование навыков эмоционального саморегулирования.

5. Создавать государственные и региональные стратегии развития психологической помощи, основанные на данных научных исследований и потребностях конкретных социальных групп.

Таким образом, современная психологическая наука должна не только следовать за изменениями общества, но и опережать их, выступая активным участником формирования безопасного, здорового и гуманного социального пространства.

Список использованных источников.

1. Выготский Л. С. Психология развития человека. — М.: Просвещение, 1983.
2. Леонтьев А. Н. Психология: Введение в курс лекций. — М.: Наука, 1975.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — М.: Высшая школа, 2000.
4. Бодалев А. А., Столин В. В. Социальная психология. — М.: Академический проект, 2004.
5. Климов Е. А. Психология профессионального труда. — М.: МГУ, 1987.
6. Пряжников Н. С. Психология образования и обучения. — М.: Наука, 1990.
7. Симонова Т. П. Психология здоровья и болезни. — СПб.: Питер, 2009.
8. Щербатых Ю. В. Психология стресса и адаптации. — М.: Институт психотерапии, 2015.
9. Кард С., Постман Н. Общество спектакля. - М.: Прогресс, 1999.
10. Всемирная организация здравоохранения. Стратегия психического здоровья: глобальная перспектива 2001–2020. - Женева, 2001.
11. ЮНЕСКО. Образование для всех: Состояние образования в мире. — Париж: ЮНЕСКО, 2016.
12. Рубцов В. В. Психология и педагогика в условиях цифровизации. — М.: Просвещение, 2020.
13. Леви И. Психология цифровых технологий: Новые горизонты. — М.: Наука, 2022.
14. Барабанов А. Ю., Семёнова Н. И. Психология межкультурной адаптации. — М.: Издательство РГГУ, 2019.
15. Ейзенк А. Психология личности. — СПб.: Питер, 2013.
16. Нечаев В. И. Социально-психологические основы устойчивости личности в условиях кризиса. — М.: Наука, 2018.
17. Международная ассоциация психологии здоровья. Практическая психология: Проблемы и перспективы развития. — Москва, 2017.
18. Исаева Е. В. Психология профессиональной адаптации в условиях глобализации. — М.: СКМП, 2015.

Кенжаева Хурида Пулатовна,

Старший преподаватель Бухарского государственного медицинского института

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ ВУЗОВ

Аннотация: Формирование культуры здоровья у студентов медицинских вузов является важным компонентом подготовки будущих медицинских специалистов, которые должны не только обладать знаниями о здоровье других людей, но и быть примером здорового образа жизни. В статье рассматриваются психолого-педагогические подходы и методы, направленные на формирование устойчивых здоровьесберегающих установок у студентов. Описаны основные направления психолого-педагогического сопровождения, включая мотивационные тренинги, занятия по профилактике заболеваний, а также психологическую поддержку в процессе обучения. Приведены результаты эмпирического исследования, подтверждающие эффективность внедрения комплексных программ, направленных на улучшение здоровья студентов и повышение их осведомленности о принципах здорового образа жизни. Подчеркивается важность интеграции этих программ в образовательный процесс для подготовки специалистов с высоким уровнем социальной ответственности за собственное здоровье.

Ключевые слова: Психолого-педагогическое сопровождение, культура здоровья, медицинские вузы, здоровый образ жизни, профилактика заболеваний, мотивация, психоемоциональное здоровье, стресс-менеджмент, студенты, образовательный процесс.

Abstract: The article explores the role of psychological and pedagogical support in shaping a health culture among medical students. Medical education, which is often associated with high levels of stress and emotional burnout, demands the integration of health culture into the academic process. The study investigates how psychological and pedagogical interventions can influence the physical, mental, and emotional well-being of students. It emphasizes the importance of developing emotional resilience, stress management skills, and healthy lifestyle practices among medical students to prevent burnout and promote long-term well-being. The findings suggest that targeted psychological and pedagogical programs, including stress management workshops and physical wellness initiatives, significantly contribute to students' ability to maintain a balanced and healthy lifestyle throughout their academic and professional careers. The research also highlights the necessity of incorporating health culture principles into medical curricula, thus fostering holistic development among future healthcare professionals.

Keywords: Psychological support, pedagogical support, health culture, medical students, stress management, emotional resilience, health promotion, medical education, burnout prevention, wellness programs.

Введение. Современные вызовы в области здравоохранения требуют от специалистов не только профессиональных знаний и навыков, но и высокой социальной ответственности за сохранение здоровья как своего, так и окружающих. Особенно это актуально для студентов медицинских вузов, которые в будущем будут принимать участие в диагностике, лечении и профилактике заболеваний, а также должны быть примером для других в отношении здорового образа жизни. Формирование культуры здоровья у студентов медицинских вузов является неотъемлемой частью их подготовки, так как здоровье и благополучие медицинского работника напрямую влияют на качество его профессиональной деятельности.

Культура здоровья включает в себя целый комплекс знаний, умений и навыков, способствующих сохранению и укреплению здоровья, а также формированию ответственного отношения к собственному физическому и психоемоциональному состоянию. Одним из важнейших факторов, влияющих на развитие культуры здоровья у студентов, является психолого-педагогическое сопровождение, которое направлено на

создание необходимых условий для формирования здоровьесберегающих установок и привычек.

Психолого-педагогическое сопровождение студентов медицинских вузов позволяет не только повысить их осведомленность о принципах здорового образа жизни, но и мотивировать их к активному внедрению этих принципов в повседневную практику. Особое внимание следует уделить психологическому аспекту этого процесса, так как стрессовые ситуации, перегрузки и эмоциональное выгорание, характерные для медицинских работников, могут оказывать значительное влияние на их здоровье.

Целью настоящего исследования является анализ психолого-педагогических методов и подходов, способствующих формированию культуры здоровья у студентов медицинских вузов, а также выявление наиболее эффективных технологий сопровождения этого процесса в условиях высшего медицинского образования.

Обзор литературы. Проблема формирования культуры здоровья у студентов, особенно в медицинских вузах, привлекает внимание ученых и практиков в разных областях: педагогики, психологии, медицины. В последние десятилетия исследователи активно изучают методы и подходы, направленные на укрепление здоровья молодежи в образовательных учреждениях, включая психолого-педагогическое сопровождение.

Культура здоровья как понятие представляет собой систему знаний, установок и практических действий, направленных на сохранение и улучшение здоровья. В контексте медицинского образования культура здоровья включает не только личное отношение студентов к своему здоровью, но и развитие профессиональных компетенций в области профилактики заболеваний, психологической помощи и стресс-менеджмента. В исследованиях, таких как работы Фроловой (2019), культура здоровья рассматривается как важная составляющая социальной и профессиональной подготовки будущего медицинского специалиста [1-3].

Одним из центральных аспектов формирования культуры здоровья у студентов является психолого-педагогическое сопровождение, которое предполагает использование различных педагогических технологий и психологических методов для формирования у студентов здоровьесберегающих установок и навыков. Ведущие педагоги и психологи, такие как Л.А. Куликов (2017) и И.А. Дьякова (2018), отмечают, что психолого-педагогическое сопровождение должно быть интегрированным и многогранным, охватывая как эмоциональный, так и когнитивный аспекты развития студентов.

Важным элементом этого сопровождения является создание благоприятной образовательной среды, которая способствует развитию самосознания студентов, формированию мотивации на сохранение своего здоровья. Исследования, проведенные Сидоренко (2020), показывают, что при включении в учебный процесс элементов стресс-менеджмента и психоемоциональной поддержки студенты значительно лучше справляются с учебной нагрузкой и стрессовыми ситуациями, что в свою очередь позитивно влияет на их здоровье.

Согласно данным Петровой (2019), разработка и внедрение программ профилактики заболеваний, основанных на психолого-педагогических технологиях, помогает сформировать у студентов комплексный подход к вопросам здоровья. Эти программы включают тренировки по управлению стрессом, занятия по профилактике профессиональных заболеваний и развитие эмоциональной устойчивости [4-5].

Особое внимание в литературе уделяется разработке мотивационных программ для студентов медицинских вузов. В работах Васильевой (2018) подчеркивается важность внедрения элементов позитивной психологии, использование методов психотерапевтической работы для снижения уровня стресса и повышения общей мотивации к сохранению здоровья. Важно отметить, что в условиях высоких образовательных и профессиональных требований к студентам медицинских вузов, таких

как высокая нагрузка и эмоциональные перегрузки, психолого-педагогическое сопровождение приобретает особую актуальность.

Таким образом, литература подтверждает важность комплексного психолого-педагогического подхода в формировании культуры здоровья у студентов медицинских вузов. Психологическая поддержка, обучение техникам саморегуляции и эмоциональной устойчивости, а также внедрение профилактических программ играют важную роль в укреплении здоровья студентов и подготовке их к будущей профессиональной деятельности [6].

Метод и методология исследования. Для достижения целей данного исследования, заключающихся в выявлении эффективных психолого-педагогических подходов и технологий, способствующих формированию культуры здоровья у студентов медицинских вузов, использовался комплексный подход, включающий как качественные, так и количественные методы. Это позволило получить многогранное представление о процессе психолого-педагогического сопровождения студентов в контексте формирования их культуры здоровья.

Анализ литературы. Первоначально был проведен глубокий анализ научных и методических источников, включая работы в области психологии, педагогики и медицины, направленные на изучение культуры здоровья, психолого-педагогического сопровождения и технологий в образовательной практике. Это позволило выработать теоретическую основу исследования, определить ключевые аспекты и подходы к формированию культуры здоровья у студентов медицинских вузов.

Анкетирование студентов. Для того чтобы выявить уровень осведомленности студентов медицинских вузов о принципах здорового образа жизни, а также их отношение к собственному здоровью, было проведено анкетирование среди студентов. Анкета включала вопросы о привычках студентов, уровне их знаний о здоровье и факторах, влияющих на их физическое и психоемоциональное состояние. Результаты анкетирования помогли выявить основные пробелы в знаниях студентов и определили области, требующие особого внимания в процессе психолого-педагогического сопровождения.

Педагогический эксперимент. Основным методом, использованный в исследовании, - **педагогический эксперимент**. В ходе эксперимента был внедрен ряд психолого-педагогических технологий и программ, направленных на формирование и развитие культуры здоровья у студентов. Эксперимент включал несколько направлений:

- Психологические тренинги, направленные на повышение стрессоустойчивости и эмоциональной устойчивости студентов.
- Занятия по профилактике заболеваний, которые включали как теоретическое обучение, так и практическую часть, посвященную здоровому образу жизни.
- Групповые дискуссии и психологические консультации, направленные на осознание важности самосохранения и управления личным здоровьем.

Эксперимент проводился в несколько этапов: начальный (диагностический), основной (внедрение программ) и заключительный (анализ изменений и результатов).

Метод интервьюирования преподавателей и специалистов. Для более глубокого понимания факторов, влияющих на здоровье студентов и образовательный процесс в медицинских вузах, были проведены интервью с преподавателями и медицинскими специалистами. Вопросы интервью касались существующих проблем в подготовке студентов в области здоровья, а также возможных путей улучшения психолого-педагогического сопровождения.

Статистический анализ данных. После завершения эксперимента и сбора данных, были проведены количественные и качественные анализы с использованием статистических методов. Это позволило оценить эффективность внедренных психолого-педагогических подходов, а также их влияние на улучшение осведомленности студентов о здоровье и повышение их мотивации к здоровому образу жизни.

Контент-анализ материалов учебных программ. Для того чтобы понять, насколько культура здоровья интегрирована в учебные программы медицинских вузов, был проведен контент-анализ учебных материалов, курсов и тренингов, включающих элементы профилактики заболеваний и здоровьесбережения. Это позволило выявить пробелы в существующих образовательных практиках и предложить рекомендации по улучшению учебных планов.

Методология. Методология исследования базируется на принципах системного подхода, который позволяет рассматривать здоровье студентов как результат взаимодействия множества факторов: педагогических, психологических, социальных и медицинских. Также использовались методы кейс-стади, методика социально-психологической диагностики и моделирование педагогической ситуации, что позволило исследовать индивидуальные и групповые особенности восприятия студентов и педагогов.

Особое внимание было уделено интеграции методов психологической поддержки и формирования навыков самообслуживания и саморегуляции в условиях учебной деятельности. Подходы, разработанные в ходе исследования, ориентированы на комплексное воздействие на личность студента, чтобы повысить его осознанность, способность к самоконтролю и ответственность за сохранение и укрепление своего здоровья.

Результаты исследования. В ходе проведенного исследования, направленного на изучение психолого-педагогического сопровождения формирования культуры здоровья студентов медицинских вузов, были получены следующие результаты:

Уровень осведомленности студентов о принципах здорового образа жизни. Анализ результатов анкетирования показал, что большинство студентов медицинских вузов имеют базовые знания о принципах здорового образа жизни (Физическая активность, правильное питание, профилактика заболеваний). Однако уровень их практического применения этих знаний оставляет желать лучшего. Примерно 30% опрошенных студентов признались, что не всегда соблюдают режим сна, а 40% указали на регулярные стрессовые ситуации в учебной деятельности, что также негативно сказывается на их здоровье. Это свидетельствует о дефиците навыков саморегуляции и стресс-менеджмента.

Эффективность психолого-педагогического сопровождения. Результаты педагогического эксперимента, проведенного в рамках исследования, показали, что внедрение психолого-педагогических технологий значительно улучшило осведомленность студентов о здоровье. Программы, включающие тренинги по стрессоустойчивости и эмоциональной устойчивости, а также занятия по профилактике заболеваний, показали положительную динамику:

- У студентов, прошедших тренинги, наблюдается увеличение уровня мотивации к соблюдению здорового образа жизни (повышение на 20% по сравнению с контрольной группой).
- Уровень стресса снизился на 15%, что подтверждается результатами анкеты, в которой студенты сообщили о снижении частоты стрессовых состояний и улучшении психоемоционального состояния.
- Применение техник саморегуляции позволило 60% студентов повысить свою физическую активность и уменьшить негативное влияние профессионального стресса на здоровье.

Роль преподавателей в формировании культуры здоровья. Интервью с преподавателями и специалистами показали, что многие из них осознают важность интеграции принципов здорового образа жизни в образовательный процесс, однако существует нехватка системных и практических программ для студентов. 80% респондентов отметили, что обучающие материалы по теме культуры здоровья не всегда охватывают вопросы профилактики стресса, психоемоционального здоровья и проблем с перегрузкой. Преподаватели высказали мнение о необходимости проведения регулярных

тренингов для студентов, а также обучения их методам саморегуляции в условиях учебной нагрузки [6-9].

Результаты контент-анализа учебных программ. Контент-анализ учебных программ медицинских вузов показал, что темы, связанные с профилактикой заболеваний и здоровьесбережением, включены в обязательный курс, однако темы психоемоционального здоровья, стресс-менеджмента и профилактики профессионального выгорания представлены недостаточно. Включение этих тем в учебный процесс и создание интегрированных программ для студентов позволило бы повысить уровень их готовности к профессиональной деятельности, а также уменьшить риски возникновения профессиональных заболеваний и стрессовых расстройств.

Оценка воздействия психолого-педагогического сопровождения на физическое и психоемоциональное здоровье студентов. По итогам эксперимента была проведена сравнительная оценка состояния здоровья студентов до и после участия в программе психолого-педагогического сопровождения. 70% студентов отметили улучшение физического самочувствия, включая повышение уровня энергии и улучшение сна. Также 65% студентов заявили о повышении своей мотивации к поддержанию физической активности, а 80% выразили благодарность за программы, способствующие развитию навыков управления стрессом.

Выводы из анализа данных. Проведенное исследование подтверждает, что психолого-педагогическое сопровождение является эффективным инструментом формирования культуры здоровья студентов медицинских вузов [10-11]. Внедрение специализированных программ, включающих тренинги по стресс-менеджменту, эмоциональной устойчивости и профилактике заболеваний, оказывает положительное влияние на общие физическое и психоемоциональное состояние студентов. Также было выявлено, что значительная часть студентов медицинских вузов испытывает дефицит практических знаний по саморегуляции и сохранению здоровья, что делает необходимым более глубокое внедрение таких тем в учебные программы.

Обсуждение. Современное образование нацелено на подготовку специалистов, обладающих не только профессиональными знаниями и навыками, но и высокой культурой здоровья, что является важной составляющей общего качества жизни. Для студентов медицинских вузов, чья будущая профессия связана с заботой о здоровье других людей, особенно актуально формирование культуры здоровья на всех уровнях обучения.

Однако, несмотря на значительное внимание, уделяемое вопросам здоровья, в медицинских учреждениях существует потребность в более глубоком и системном психолого-педагогическом сопровождении студентов, направленном на формирование устойчивых здоровьесберегающих установок и навыков.

Результаты исследования показали важность психолого-педагогического сопровождения как ключевого элемента в процессе формирования культуры здоровья у студентов медицинских вузов. Несмотря на высокий уровень теоретических знаний о здоровье, большинство студентов сталкивается с проблемами, связанными с применением этих знаний на практике. Высокий уровень стресса, недостаточная физическая активность и низкая осведомленность о методах саморегуляции - все эти факторы требуют внедрения дополнительных психолого-педагогических мероприятий.

Одним из основных выводов исследования является необходимость интеграции психоемоционального здоровья и методов стресс-менеджмента в учебный процесс медицинских вузов. Множество студентов, даже обучаясь в медицинских учреждениях, не всегда осознают важность психоемоционального здоровья как компонента общей культуры здоровья. Важно отметить, что только 40% студентов активно используют полученные знания о стрессоустойчивости и методах профилактики стресса в своей ежедневной жизни. Это подтверждает, что помимо теоретического обучения необходимо более глубокое и систематическое психолого-педагогическое сопровождение, которое будет способствовать

не только осведомленности, но и практическому применению здоровьесберегающих навыков.

Психолого-педагогическое сопровождение, включая тренинги по эмоциональной устойчивости и стресс-менеджменту, имеет значительный эффект на улучшение психоемоционального состояния студентов, повышение их мотивации к здоровому образу жизни и укрепление физического здоровья. Однако важно подчеркнуть, что эффективность этих программ во многом зависит от регулярности их проведения и вовлеченности преподавателей в этот процесс. В ходе эксперимента было установлено, что студенты, проходившие дополнительные тренинги, в два раза чаще заявляли о снижении уровня стресса и улучшении своей физической активности по сравнению с теми, кто не участвовал в таких программах [12].

Преподаватели и медицинские специалисты отметили важность интеграции культурных аспектов здоровья, а не только медицинских знаний, в образовательный процесс. Например, важно, чтобы студенты не только изучали медицинские факты, но и осознавали социальную и психологическую составляющую здоровья. Это означает, что педагогический процесс должен ориентироваться на развитие не только академических, но и личностных качеств студентов, таких как самоконтроль, стрессоустойчивость и ответственность за собственное здоровье.

Однако, несмотря на положительные результаты, остаются определенные проблемы, такие как нехватка времени для внедрения дополнительных психолого-педагогических программ в учебный процесс, а также не всегда достаточный интерес со стороны студентов к занятиям по психоемоциональному здоровью. Для решения этих проблем необходимо разработать более гибкие и доступные форматы психолого-педагогического сопровождения, которые не будут перегружать студентов и смогут органично интегрироваться в учебный процесс.

Кроме того, важным аспектом является создание среды, которая будет способствовать формированию культуры здоровья. Это включает не только обучение студентов, но и вовлечение их в активные мероприятия, такие как спортивные тренировки, психотерапевтические сессии и различные формы коллективных активностей, направленных на развитие у студентов навыков общения и взаимопомощи, что также положительно влияет на их психологическое состояние.

Выводы

Высокий уровень стресса и низкая физическая активность студентов: Результаты исследования показали, что несмотря на достаточный уровень теоретических знаний студентов медицинских вузов о принципах здорового образа жизни, в практическом применении этих знаний наблюдается значительный дефицит. Студенты испытывают высокие уровни стресса и имеют низкий уровень физической активности, что негативно сказывается на их здоровье.

Необходимость психолого-педагогического сопровождения: Психолого-педагогическое сопровождение студентов в процессе формирования их культуры здоровья является эффективным инструментом повышения осведомленности и мотивации. Программы, включающие тренинги по стрессоустойчивости и эмоциональной регуляции, показали положительные результаты в улучшении психоемоционального состояния студентов.

Интеграция тем психоемоционального здоровья в учебные программы: Анализ учебных программ показал, что существующие курсы в медицинских вузах не достаточно охватывают вопросы психоемоционального здоровья и профилактики стресса. Это подчеркивает необходимость пересмотра образовательных стандартов и введения дополнительных курсов по здоровьесбережению и управлению стрессом.

Значение преподавателей в формировании культуры здоровья: Преподаватели играют ключевую роль в создании среды, способствующей формированию культуры здоровья.

Однако их роль часто ограничивается только теоретическим обучением. Нехватка практических программ и тренингов для студентов в медицинских вузах делает необходимым более активное вовлечение преподавателей в процесс формирования здоровьесберегающих навыков.

Рекомендации

Разработка и внедрение образовательных программ по здоровьесбережению: Рекомендуется интегрировать в учебные программы медицинских вузов курсы и тренинги, направленные на развитие психоемоциональной устойчивости, стресс-менеджмента и профилактики профессионального выгорания. Эти программы должны быть обязательными для студентов на всех этапах обучения.

Внедрение практических тренингов и мероприятий: Необходимо организовать регулярные тренинги и семинары, направленные на обучение студентов методам саморегуляции, управлению стрессом и поддержанию физической активности. Такие мероприятия должны стать частью учебного процесса и проводить их могут как преподаватели, так и специалисты в области психологии и медицины.

Системное психолого-педагогическое сопровождение: Важно создать систему психолого-педагогического сопровождения студентов на протяжении всего их обучения. Включение профессиональных психологов и педагогов в процесс помогает развивать у студентов навыки, необходимые для сохранения физического и психоемоционального здоровья, а также для формирования здоровых привычек.

Повышение осведомленности преподавателей: Необходимо повысить уровень осведомленности преподавателей медицинских вузов о значении психоемоционального здоровья студентов. Для этого можно организовать курсы повышения квалификации для преподавателей, на которых будет рассматриваться тема психолого-педагогического сопровождения и формирование культуры здоровья у студентов.

Мониторинг и оценка эффективности программ: Рекомендуется внедрить систему мониторинга, которая позволит отслеживать эффективность психолого-педагогического сопровождения и курсов по здоровьесбережению. Это поможет выявить слабые места в существующих программах и внести коррективы для повышения их эффективности.

Сотрудничество с медицинскими учреждениями и специалистами: Важно наладить сотрудничество с медицинскими учреждениями и психотерапевтами для организации консультаций и медицинских обследований, что поможет студентам не только осознавать важность профилактики заболеваний, но и предоставит им возможность своевременно получать профессиональную помощь.

Список использованных литературь.

1. Фролова Л.И. (2019). Культура здоровья как фактор формирования профессиональной готовности будущего врача. Медицина и педагогика, 3(34), 45-50.
2. Куликов Л.А. (2017). Психолого-педагогическое сопровождение в системе высшего образования. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ.
3. Дьякова И.А. (2018). Развитие психоемоциональной устойчивости у студентов медицинских вузов в условиях стресса. Психология образования, 4(21), 89-94.
4. Сидоренко Н.В. (2020). Методы психолого-педагогического сопровождения в процессе формирования культуры здоровья студентов. Образование и психология, 2(19), 122-128.
5. Петрова Т. В. (2019). Формирование здоровьесберегающих установок у студентов медицинских вузов. Педагогика здоровья, 5(13), 56-61.
6. Васильева Н.И. (2018). Мотивация и личностное развитие студентов в процессе психолого-педагогического сопровождения. Образовательные технологии, 6(27), 72-77.

Davronova Zarina Baxtiyorovna,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

O'SMIRLARDA ANTISOTSIAL XULQ-ATVOR KO'RINISHLARI SHAKLLANISHINING IJTIMOY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Mazkur tadqiqotda o'smirlar orasida antisotsial xulq-atvorning shakllanishiga olib keluvchi ijtimoiy va psixologik omillar chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida shaxslararo munosabatlar, oilaviy muhit, tengdoshlar guruhi ta'siri, pedagogik nazorat darajasi hamda emotsional barqarorlik kabi omillarning antisotsial xatti-harakatlarga ta'siri aniqlanadi. Psixodiagnostik metodikalar va statistik tahlillar asosida o'smirlarning antisotsial xulq-atvori bilan bog'liq shaxsiy xususiyatlari (emotsional boshqaruv, empatiya, ijtimoiy izolyatsiyaga moyillik) baholanadi. Tadqiqot natijalari ushbu muammoni erta aniqlash, profilaktika va psixokorreksion yondashuvlar ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, bu holatga qarshi kurashishda maktab, oila va jamiyat o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish dolzarb vazifa sifatida asoslanadi.

Kalit so'zlar: o'smirlar, antisotsial xulq-atvor, ijtimoiy-psixologik omillar, oilaviy muhit, psixodiagnostika, emotsional boshqaruv, empatiya, ijtimoiy izolyatsiya, profilaktika, psixokorreksiya, pedagogik nazorat.

Аннотация: В настоящем исследовании подробно анализируются социальные и психологические факторы, способствующие формированию антисоциального поведения среди подростков. В рамках работы изучается влияние межличностных отношений, семейной среды, группы сверстников, уровня педагогического контроля и эмоциональной устойчивости на проявления девиантного поведения. На основе психодиагностических методик и статистических анализов оцениваются личностные характеристики подростков, склонных к антисоциальному поведению (эмоциональная регуляция, эмпатия, склонность к социальной изоляции). Результаты исследования указывают на необходимость раннего выявления данной проблемы, профилактики и разработки психокоррекционных подходов. Также подчеркивается важность укрепления сотрудничества между школой, семьей и обществом в противодействии этому явлению.

Ключевые слова: подростки, антисоциальное поведение, социально-психологические факторы, семейная среда, психодиагностика, эмоциональная регуляция, эмпатия, социальная изоляция, профилактика, психокоррекция, педагогический контроль.

Abstract: This study provides a detailed analysis of the social and psychological factors contributing to the formation of antisocial behavior among adolescents. The research examines the impact of interpersonal relationships, family environment, peer group influence, pedagogical supervision level, and emotional stability on the emergence of deviant behaviors. Using psychodiagnostic tools and statistical analyses, the study assesses personal traits linked to antisocial tendencies in adolescents (emotional regulation, empathy, inclination toward social isolation). The results indicate the importance of early detection, prevention, and the development of psychocorrectional approaches. Furthermore, the study emphasizes the necessity of strengthening collaboration between schools, families, and society in addressing this issue.

Key words: adolescents, antisocial behavior, socio-psychological factors, family environment, psychodiagnostics, emotional regulation, empathy, social isolation, prevention, psychocorrection, pedagogical supervision.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda yosh avlod tarbiyasi, ayniqsa o'smirlik davridagi shaxs rivojiga ijtimoiy va psixologik ta'sirlarni chuqur tahlil qilish dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. O'smirlik – bu shaxsning jismoniy, emotsional va ijtimoiy rivojida tub burilishlar yuz beradigan murakkab bosqich bo'lib, aynan shu davrda ijobiy yoki salbiy xulq-atvor shakllari shakllanishi ehtimoli yuqori bo'ladi.

Antisotsial xulq-atvor – bu jamiyat tomonidan qabul qilingan ijtimoiy normalarga zid bo'lgan, boshqa shaxslar yoki guruhlariga zarar yetkazuvchi, huquqbuzarlik, tajovuzkorlik, befarqlik, manipulyatsiya va sabotaj kabi holatlarni o'z ichiga oladigan psixologik holatdir. Ushbu xulq-atvor turlari o'smirlarning oilaviy, maktab, tengdoshlar muhitidagi ijtimoiy munosabatlari va ichki psixik holati bilan bevosita bog'liqdir.

Bugungi globallashuv sharoitida yoshlar ongiga axborotning keskin va cheksiz ta'siri, oilaviy beqarorlik, ijtimoiy tengsizlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning pasayishi, pedagogik nazoratning yetishmasligi kabi omillar o'smirlar orasida antisotsial xulq-atvor ko'rinishlarining ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Shunday ekan, bu holatni erta aniqlash, chuqur tahlil qilish, uning shakllanishiga sabab bo'ladigan psixologik, ijtimoiy va pedagogik determinantlarni aniqlash ta'lim, sog'liqni saqlash va huquqni muhofaza qilish tizimlari uchun muhim vazifa hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot aynan o'smirlik davridagi antisotsial xulq-atvorning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini ochib berish, uning shakllanish mexanizmlarini aniqlash hamda oldini olish bo'yicha samarali psixoprofilaktik va psixokorreksion yo'nalishlarni taklif qilishga qaratilgan.

Antisotsial xulq-atvor bugungi kunda o'smirlar orasida uchrayotgan eng xavotirli ijtimoiy-psixologik muammolardan biridir. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ko'plab mamlakatlarda o'smirlar orasida jinoyat sodir etish, maktabdan qochish, zo'ravonlik, tajovuzkorlik va spirtli ichimliklar, tamaki, hatto giyohvand moddalarga qaramlik holatlari ortib bormoqda. Bu esa yosh avlodni barkamol shaxs sifatida tarbiyalash jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham ushbu muammo jamiyat va davlat e'tiborida bo'lib, Prezident qarorlari va Vazirlar Mahkamasining tegishli farmonlarida yoshlar tarbiyasiga oid profilaktik chora-tadbirlar belgilangan. Jumladan, "Yoshlar daftari", "Mahalla yettiligi", "Barkamol avlod" kabi dasturlar orqali ijtimoiy himoya va tarbiya ishlari amalga oshirilmoqda. Biroq shunga qaramay, ayrim ijtimoiy guruhlarda (masalan, noto'liq oilalarda ulg'aygan, yetarlicha e'tibor ko'rmayotgan, ijtimoiy himoyasiz qatlamdagi) o'smirlar orasida xavfli xatti-harakatlar kuzatilmoqda.

Antisotsial xulq-atvor ko'pincha bolaning ijtimoiy tajribasiga, oiladagi tarbiya shakliga, shaxslararo munosabatlariga, maktabdagi muhitga va jamiyatdagi qadriyatlarga bo'lgan munosabatidan kelib chiqadi. Psixologik nuqtai nazardan qaralganda, bunday xulq-atvorning ildizi shaxsiy nomuvofiqlik, emotsional nomutanosiblik, o'zini anglash inqirozi va ijtimoiy o'rin topa olmaslik holatlarida yotadi.

Mazkur tadqiqotda aynan o'smirlik davridagi antisotsial xatti-harakatlarning kelib chiqish omillari, ularning shakllanish mexanizmlari va psixologik profilaktikasi ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Bu orqali o'smirlar orasida salbiy xulq-atvorni erta aniqlash, unga qarshi kurashish va ijtimoiy moslashuvni ta'minlash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish ko'zda tutiladi.

O'rganilganlik darajasi. O'smirlik davrida antisotsial xulq-atvorning shakllanishi psixologiya, sotsiologiya, pedagogika va kriminalologiya fanlarining kesishgan nuqtasida ko'p yillardan buyon tadqiq qilinib kelinmoqda. Bu masala, ayniqsa, XX asr o'rtalaridan boshlab, yosh avlodagi deviant va delinkvent xatti-harakatlarni aniqlash, ularning ijtimoiy omillar bilan bog'liqligini tahlil qilish asosida jiddiy ilmiy muammoga aylangan.

Ushbu yo'nalishda xorijiy olimlardan E. Fromm, E. Erikson, L. Kolberg, G. Tarde, A. Bandura, G. Becker, T. Parsons, R. Merton singari mutaxassislar o'smirlar orasida paydo bo'ladigan normaga zid xatti-harakatlarning psixologik va ijtimoiy ildizlarini tahlil qilishga e'tibor qaratganlar. A. Bandura (1969) tomonidan ilgari surilgan "ijtimoiy o'rganish nazariyasi" asosida antisotsial xulq-atvorning model olish va atrofdagi tajribalar orqali shakllanishi asoslab berilgan. L. Kolberg esa axloqiy ong rivoji bilan antisotsial tendensiyalar o'rtasidagi muvofiqlikni aniqlagan.

Sobiq MDH va Rossiya olimlaridan A.I. Dolgova, V.S. Mukhina, V.V. Boyko, E.P. Ilyin, D.I. Feldshteyn, A.A. Reanlarning izlanishlarida o'smirlarning axloqiy buzilish sabablari, ularning emotsional sohasidagi buzilishlar va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar alohida tahlil qilinadi. V.S. Mukhina o'smirlikni shaxsning ijtimoiy yetuklikka o'tish bosqichi sifatida ko'rib, bu

davrdagi noturg'unlik va zo'ravonlikka moyillikni fiziologik va psixologik asoslar bilan bog'lagan.

O'zbek olimlaridan G.B. Shoumarov, V.M. Karimova, M.S. Rajabov, Z.T. Nishanova, R.I. Sunnatova, O.R. Qurbonov, I.K. G'oziyevlar tomonidan o'smirlarning ijtimoiy moslashuvi, axloqiy rivoji, huquqbuzarlikka moyillik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash muammolari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan yoritilgan. Jumladan, G.B. Shoumarov o'smirlarda ijtimoiy deviant xatti-harakatlarning shakllanishida oilaviy nizolar, emotsional beqarorlik va tengdoshlar ta'sirining o'rnini ko'rsatadi.

Shuningdek, hozirgi vaqtda antisosial xatti-harakatlarning shakllanishida virtual muloqot, ijtimoiy tarmoqlar, kiber zo'ravonlik va internetga qaramlik kabi zamonaviy ijtimoiy-axborot omillarining o'rne ko'plab tadqiqotchilar - S.V. Enikolopov, A.E. Lichko, N.B. Grishina, A.V. Mudriklar tomonidan o'rganilmoqda.

Umuman olganda, mavjud ilmiy manbaalar o'smirlik davridagi antisosial xulq-atvorning ko'p omillilik, murakkablik va differensial yondashuvni talab etishini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ushbu xatti-harakatlarning mahalliy (o'zbek) ijtimoiy muhitdagi konkret shakllari, ularni aniqlash metodlari va psixoprofilaktik yondashuvlar hali ham to'liq ishlab chiqilmagan bo'lib, bu mavzuning dolzarbligini ta'minlaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida yuzaga keladigan antisosial xulq-atvor shakllanishi shaxsning psixologik resurslarining zaiflashuvi va ijtimoiy muhit bilan moslasha olmasligining natijasi sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, shaxsiy identifikatsiya inqirozi, ijtimoiy rollarni o'zlashtira olmaslik, hamda ijtimoiy qo'llab-quvvatlov darajasining pastligi bunday xatti-harakatlarning kuchayishiga xizmat qiladi.

Emperik tahlillar asosida aniqlanishicha, o'smirlarning taxminan 34% ida ichki nazorat lokusi past bo'lib, ular o'z hayotlaridagi muvaffaqiyatsizliklarni tashqi omillar bilan bog'lashga moyil. Bu esa ularning ijtimoiy mas'uliyat hissini pasaytiradi va antisosial xatti-harakatlarni "oqlovchi" psixologik mexanizmga aylanadi.

Bundan tashqari, ijtimoiy tengdoshlar guruhi ichida maqomga ega bo'lish istagi bilan bog'liq bo'lgan xavfli harakatlar (sigaret chekish, maktabdan qochish, tajovuzkorlik) orqali o'smir o'zini "qabul qilingan" deb his qilishga intiladi. Bu holat G. Xoman va A. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan "ijtimoiy ta'sir va modellashtirish nazariyasi" asosida izohlanadi.

So'rovnomalar asosida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, antisosial xulq-atvor bilan ajralib turadigan o'smirlarning 62% dan ortig'i oilaviy nizolar, 49% esa emotsional beparvolik (ota-onalarning e'tiborsizligi, sovuqligi) muhitida ulg'aygan. Bu esa, oilaning ijtimoiy-psixologik funksiyasi buzilgan hollarda, bola tomonidan ijtimoiy normalarni inkor qilish ehtimoli ortishini ko'rsatadi.

Ta'lim muassasasi omili ham muhim hisoblanadi. Statistik tahlil asosida, sinfda o'qituvchi tomonidan adolatli munosabat va konstruktiv nazorat mavjud bo'lgan guruhlarda antisosial xatti-harakatlar sezilarli darajada kam kuzatilgan ($t=2,67$; $p<0,05$). Bu esa o'qituvchining roli nafaqat bilim beruvchi, balki psixologik tartibga soluvchi shaxs sifatida ahamiyatli ekanligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi barcha tahlillar asosida, o'smirlar bilan ishlashda psixologik diagnostika, oilaviy konsultatsiya, psixoprofilaktik mashg'ulotlar, tengdoshlar bilan muloqotni ijobiylashtirishga yo'naltirilgan treninglar, shuningdek, o'qituvchi va ijtimoiy pedagoglar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zarurati aniqlandi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida antisosial xulq-atvorning shakllanishi ko'p omilli va kompleks holat bo'lib, bu holatning ildizlari psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillar bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa, oiladagi emotsional beparvolik, nazoratsizlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlovning yetishmasligi va maktab muhitidagi noadolatli munosabatlar antisosial xatti-harakatlarning yuzaga kelishiga zamin yaratadi.

Tahlil natijalari asosida aniqlanishicha, o'smirlarning emotsional boshqaruv darajasi past bo'lsa, ular stressli yoki konfliktli holatlarda tajovuzkor, qarama-qarshi, normaga zid harakatlarni amalga oshirishga moyil bo'lishadi. Shu bilan birga, ichki lokus yetishmovchiligi, empatiyaning

rivojlanmaganligi va ijtimoiy identifikatsiyaning buzilishi ham bunday xulq-atvorga sabab bo'luvchi omillar sirasiga kiradi.

Ushbu tadqiqot antisosial xulq-atvorga ega o'smirlar bilan ishlashda ijtimoiy-psixologik diagnostika, individual psixokorreksiya va ijtimoiy rehabilitatsiya choralari muhimligini ko'rsatdi. Xulosa shuki, o'smir shaxsini rivojlantirishda faqat tarbiyaviy emas, balki psixologik va sotsiokulturni yondashuvlar uyg'unligi ta'minlanishi lozim.

Tavsiyalar.

Psixodiagnostik ishlarni yo'lga qo'yish zarur – o'smirlarning emotsional va ijtimoiy rivojlanish darajasi muntazam baholab borilishi kerak. Bu orqali antisosial xatti-harakatlarga moyil bo'lgan shaxslar erta aniqlanadi.

Oila bilan ishlashni kuchaytirish lozim – antisotsial xulq-atvor shakllanishining asosiy manbaai bo'lgan oilaviy muhitni sog'lomlashtirish uchun ota-onalarga psixologik treninglar va maslahatlar tashkil etilishi kerak.

Maktab psixologlari faoliyatini kengaytirish tavsiya etiladi – har bir ta'lim muassasasida psixoprofilaktik dasturlar ishlab chiqilib, o'quvchilar uchun stressni yengish, emotsiyalarni boshqarish va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish mashg'ulotlari yo'lga qo'yilishi kerak.

Tengdoshlar guruhi bilan ishlash samaradorligini oshirish lozim – ijtimoiy o'rganish va modellashtirish mexanizmlari asosida ijobiy tengdoshlar namunasi orqali o'smirlarda konstruktiv xulq-atvorni shakllantirish maqsadga muvofiq.

Axborot vositalarining ta'sirini nazorat qilish kerak – internet va ijtimoiy tarmoqlardagi zo'ravonlik, agressivlik va axloqiy buzilish targ'ibotini cheklovchi ruhiy-immunitet mexanizmlari tarbiyalanishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Rean, A.A. (2019). Psixologiya antisotsial'nogo povedeniya molodezhi. Sankt-Peterburg: Piter.
2. Dolgova, V.I. (2017). Sotsial'naya psixologiya deviantnogo povedeniya. Moskva: INFRA-M.
3. Ilyin, E.P. (2013). Emotsii i chuvstva: Struktura, funktsii, vyrazhenie. Sankt-Peterburg: Piter.
4. Enikolopov, S.N. (2006). Psixologiya aggressii. Moskva: Institut Psikhologii RAN.
5. Fromm, E. (1994). The Anatomy of Human Destructiveness. New York: Holt Paperbacks.
6. Bandura, A. (1973). Aggression: A Social Learning Analysis. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Inoyatova Marjona Salimjon qizi,
Buxoro davlat universiteti psixologiya ta'lim mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

O'SMIRLARDA AFFILIATSIYA MOTIVINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada, o'smirlarda affiliatsiya motivini shakllantirishning psixologik xususiyatlari o'smirlik davri psixologiyasining muhim jihatlari ilmiy o'rganilgan. Bundan tashqari maqolada, affiliatsiya motivining o'smirlarda o'zining ijtimoiy guruhiga bo'lgan qiziqishi va unga integratsiyalashish jarayoni nazariy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. O'smirlar, affiliatsiya motivi, emotsiya, identifikatsiya, ijtimoiy muhit.

Аннотация. В данной статье научно изучены психологические особенности формирования мотива аффилиации у подростков, важные аспекты психологии подросткового возраста. Кроме того, в статье теоретически анализируется интерес подростков к своей социальной группе и процесс интеграции в нее.

Ключевые слова. Подростки, мотив аффилиации, эмоция, идентификация, социальная среда.

Abstract. In this article, the psychological features of the formation of the affiliation motive in adolescents and important aspects of adolescent psychology are scientifically studied. In addition, the article provides a theoretical analysis of the affiliation motive in adolescents' interest in their social group and the process of integration into it.

Keywords. Adolescents, affiliation motive, emotion, identity, social environment.

Kirish. O'smirlarda affiliatsiya motivini shakllantirishning psixologik xususiyatlari o'smirlik davri psixologiyasining muhim jihatlaridan biridir. Bu davrda yoshlar ijtimoiy munosabatlarga, guruhga kirish va o'zligini topishga, hamda boshqa odamlar bilan aloqalarni mustahkamlashga katta e'tibor qaratadilar. Affiliatsiya motivi o'smirlarda o'zining ijtimoiy guruhiga bo'lgan qiziqish va unga integratsiyalashish istagi bilan bog'liq bo'lib, bu esa o'z-o'zini anglash, o'zlikni shakllantirish va ijtimoiy ma'qullanishni izlashda muhim rol o'ynaydi.

O'smirlik davri, taxminan 12-18 yoshgacha bo'lgan vaqt, o'smirlarning o'zini ijtimoiy va emotsional jihatdan anglashning yangi bosqichiga o'tishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda yoshlarda o'ziga xos ijtimoiy ehtiyojlar, o'zini o'zgalar tomonidan qabul qilinishini istash va ijtimoiy rollarini aniqroq anglash xususiyatlari yuzaga keladi.

Affiliatsiya motivi o'smirlarning boshqalarga nisbatan qiziqishini va ular bilan yaqin aloqalar o'rnatish istagini aks ettiradi. O'smirlar o'zlarining ijtimoiy identifikatsiyasini shakllantirishda guruhdagi o'rni va unga qabul qilinishi bilan bog'liq motivlarga tayanadilar. Bu motivlar o'z-o'zini qadrlash va o'ziga bo'lgan ishonchni oshirishga xizmat qiladi.

O'smirlarda affiliatsiya motivini shakllantirishda bir nechta psixologik xususiyatlar mavjud:

Guruhga kirish va ijtimoiy identifikatsiya: O'smirlar uchun guruhga qabul qilinish va unga moslashish juda muhimdir. Bu davrda o'zini guruhning ajralmas qismi sifatida his qilish, o'ziga xos ijtimoiy identifikatsiyani shakllantirish muhimdir.

Do'stlik va yaqin munosabatlar: O'smirlar, ayniqsa, tengdoshlar bilan do'stlik munosabatlariga katta e'tibor berishadi. O'zaro tushunish, yordam, qo'llab-quvvatlash bu motivning markazida turadi. Yoshlarda affiliatsiya motivi do'stlar bilan o'zaro bog'lanish va ular bilan yaqin aloqalar o'rnatishga turtki beradi.

O'zlikni anglash va o'zgarishlar: O'smirlik davri o'zlikni izlash va shakllantirish davri sifatida ham tanilgan. Bu vaqt mobaynida o'smirlar o'zlarining psixologik va emotsional ehtiyojlarini aniqlashga harakat qiladilar. Affiliatsiya motivi o'zini boshqalarga tanitish va guruhga moslashish istagidan kelib chiqadi.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash: O'smirlarning ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga ehtiyoji kuchayadi. Yoshlarda o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish va ijtimoiy xavfsizlikni his qilish uchun affiliatsiya motivining kuchli roli bor.

O'smirlik davrida affiliatsiya motivi o'zini ijtimoiy muhitda his qilish, guruhga kirish va unga integratsiyalashish orqali o'smirlarda o'zlikni shakllantirish va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashda katta rol o'ynaydi. Bu motivni shakllantirish, o'smirlarning psixologik va emotsional rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. O'smirlarda affiliatsiya motivini shakllantirishning psixologik xususiyatlari bo'yicha ilmiy izlanish olib borgan bir qator mashhur olimlar mavjud. Ularning ishlari bu motivning o'smirlar orasida qanday shakllanishini va psixologik rivojlanishga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganishga qaratilgan. O'smirlarda affiliatsiya motivini shakllantirishning psixologik xususiyatlari bo'yicha ilmiy izlanish olib borgan olimlar keng qamrovli va turli yondashuvlar bilan tanilgan. Ularning ishlari o'smirlik davrida o'smirlarning ijtimoiy ehtiyojlarini va ular bilan bog'liq psixologik jarayonlarni o'rganishga qaratilgan.

Genri Myurrey – psixologiya sohasida motivatsiya va shaxsiyat nazariyasi bilan tanilgan olimdir. U o'zining «psixologik ehtiyojlar» konsepsiyasini ishlab chiqqan bo'lib, bu kontsepsiyada affiliatsiya motivi muhim o'rin tutadi. Myurreyning fikriga ko'ra, affiliatsiya, ya'ni boshqalar bilan ijtimoiy aloqalar o'rnatish ehtiyoji inson shaxsiyatining asosiy jihatlaridan biridir. U bu ehtiyojni o'smirlik davrida yanada kuchliroq shakllanishi va shaxsning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlagan.

Uilliam Glasser - "Realizatsiya terapiyasi" va "Tanlov nazariyasi"ning asoschisi sifatida tanilgan. U o'smirlar va yoshlarning ijtimoiy ehtiyojlari va ularning affiliatsiya motivlari haqida qiziqarli izlanishlar olib borgan. Glasserning fikriga ko'ra, o'smirlar o'zlarini tanlash orqali boshqalar bilan aloqada bo'lishni xohlaydilar va bu ularning ijtimoiy rivojlanishiga yordam beradi. U affiliatsiya motivini yoshlarning asosiy ehtiyojlaridan biri sifatida belgilab, bu ehtiyojlarni qondirish o'smirlar uchun o'zini anglash va ijtimoiy integratsiyalashishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlagan.

Mery Eynsvort, Jon Boulbi bilan birgalikda "attachment" (bog'lanish) nazariyasini rivojlantirgan psixologlardan biridir. Eynsvort o'smirlik davrida affiliatsiya motivining shakllanishida bog'lanishning muhim rolini o'rganib chiqqan. U, o'smirlar o'zlarining birinchi bog'lanish tajribalari asosida boshqa odamlar bilan yaqin aloqalar o'rnatishni xohlaydilar, bu esa ularning ijtimoiy xavfsizlikni his qilishiga yordam beradi. Eynsvortning izlanishlari shuni ko'rsatdiki, bolalikda sog'lom bog'lanish tajribasiga ega bo'lgan o'smirlar ijtimoiy aloqalarni o'rnatishda ko'proq muvaffaqiyatga erishadilar va affiliatsiya motivlari aniqroq shakllanadi.

Den Mak Adams, shaxsiyat va uning rivojlanishi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borgan psixologdir. Mak Adamsning ishlari, o'smirlarning ijtimoiy ehtiyojlari va affiliatsiya motivlari bilan bog'liq bo'lib, u o'smirlarning o'zlikni anglash jarayonida affiliatsiya motivining rolini ko'rsatadi. Mak Adams affiliatsiyaning nafaqat guruhga kirish va boshqalar bilan aloqalar o'rnatishdagi ahamiyatini, balki o'smirlarning shaxsiyatini shakllantirish va o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlashdagi o'rnini ham ta'kidlagan. U, o'smirlik davrida boshqalar tomonidan qabul qilinish va o'zlikni tasdiqlash ehtiyoji o'smirlarning shaxsiyatining muhim qismini tashkil etishini ta'kidlaydi.

Jon Dechi va Richerd Ryan motivatsiya nazariyasining asoschilaridan bo'lib, ular o'zlarining "ichki motivatsiya" va "tashqi motivatsiya" nazariyasida affiliatsiya motivining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan omillarni o'rganishgan. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, o'smirlar uchun ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va boshqalar bilan yaqin aloqalar o'rnatish, ularning ichki motivatsiyasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Dechi va Ryan o'zlarining "o'z-o'zini aniqlash nazariyasida" ijtimoiy ehtiyojlar, jumladan affiliatsiya, o'smirlarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ularni o'zlarini o'zgaralar bilan yanada yaxshiroq anglashga yordam beradi.

Devid Makkelland o'zining «motivatsiya nazariyasi» bilan mashhur. U o'smirlarning motivatsion ehtiyojlarini uch asosiy turga ajratgan: muvaffaqiyatga intilish, kuchga intilish va affiliatsiya ehtiyoji. Makkellandning fikricha, affiliatsiya ehtiyoji o'smirlar va yoshlar orasida o'zaro munosabatlar va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashga katta ta'sir ko'rsatadi. O'smirlar

guruhga qo'shilish va undan qabul qilishni istashadi, bu esa affiliasiya motivining kuchliroq shakllanishiga olib keladi.

O'smirlarda affiliasiya motivining shakllanishi bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar ko'plab olimlar tomonidan turli yondashuvlar bilan o'rganilgan. Ularning ishlari o'smirlarning ijtimoiy ehtiyojlarini, o'zini o'zgalar bilan bog'lash istagini va ijtimoiy aloqalar orqali o'zligini shakllantirish jarayonlarini tushunishga yordam beradi. Yuqorida keltirilgan olimlarning fikrlaridan ko'rinib turibdiki, affiliasiya motivi o'smirlarning psixologik rivojlanishining muhim qismidir va ularni ijtimoiy dunyoda muvaffaqiyatli integratsiyalashishga turtki beradi.

Muhokama. O'smirlarda affiliasiya motivini shakllantirishning psixologik xususiyatlari muhokama qilishda, bir nechta muhim jihatlar e'tiborga olinadi. Affiliasiya motivi o'smirlik davrida ijtimoiy aloqalarni o'rnatish, o'zini guruhda qabul qilish va boshqalar bilan emotsional yaqinlikni izlash ehtiyoji sifatida shakllanadi. Bu motivning shakllanishi va ta'siri o'smirlarning psixologik va ijtimoiy rivojlanishida markaziy rol o'ynaydi. Quyida, o'smirlar orasida affiliasiya motivining shakllanishining psixologik jihatlari haqida muhokama qilinadigan ba'zi muhim xususiyatlar keltirilgan.

1. O'zlikni anglash va ijtimoiy shaxslilik.

O'smirlik davrida o'zlikni anglash va ijtimoiy shaxslilikni shakllantirish o'smirning eng muhim psixologik jarayonlaridan biridir. Bu jarayon, o'smirlarning o'zlarini boshqalarga qanday ko'rsatishini, guruhdagi o'rni va o'ziga bo'lgan ishonchini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Affiliasiya motivi bu jarayonda katta rol o'ynaydi, chunki o'smirlar o'zini guruhda qabul qilish, boshqa odamlar bilan do'stlik yoki ijtimoiy aloqalarni o'rnatish orqali o'zlikni mustahkamlashadi. O'zini ijtimoiy guruhda anglash va ijtimoiy ma'qullanish istagi o'smirlarning affiliasiya motivini kuchaytiradi va bu, ularning o'zlikni anglashlariga yordam beradi.

2. Tengdoshlar bilan aloqalar va do'stlik.

O'smirlik davrida tengdoshlar bilan aloqalar va do'stlik muhim ahamiyat kasb etadi. O'smirlar o'zining ijtimoiy o'zligini shakllantirishda, o'zlarini tengdoshlari bilan o'rnatadigan munosabatlarda ko'proq aniqlaydilar. Affiliasiya motivi shu jarayonda mustahkamlanadi, chunki o'smirlar o'zlarini do'stlaridan qabul qilish va ularga bo'lgan munosabatlar orqali tasdiqlashni xohlashadi. Tengdoshlar tomonidan ijtimoiy ma'qullanish, o'z-o'zini hurmat qilish va o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi, bu esa o'z navbatida affiliasiya motivining shakllanishini qo'llab-quvvatlaydi.

3. Emotsional qo'llab-quvvatlash.

O'smirlikda affiliasiya motivi shuningdek, emotsional qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj bilan bog'liqdir. O'smirlar uchun o'zlarini ijtimoiy tarmoqda qo'llab-quvvatlash va ular tomonidan tasdiqlanish juda muhimdir. Bu jarayonning asosiy psixologik jihati shundaki, o'smirlar o'zlariga yaqin kishilardan - masalan, tengdoshlardan, do'stlardan, ota-onalardan — emotsional qo'llab-quvvatlashni kutadilar. Affiliasiya motivi bu ehtiyojni qondirishga yordam beradi, chunki o'smirlar boshqa odamlar bilan yaqin aloqalar o'rnatish orqali emotsional xavfsizlikni his qilishadi.

4. Kengaytirilgan ijtimoiy identifikatsiya.

O'smirlik davrida affiliasiya motivi ijtimoiy identifikatsiyaning shakllanishida katta rol o'ynaydi. O'smirlar o'zlarini guruhning ajralmas qismi sifatida his qilishni istaydilar. Bu motiv guruhga kirish, guruhdagi o'rni va unga moslashish istagini kuchaytiradi. Ijtimoiy guruhlarda o'z o'rnini topish va o'zini boshqalar bilan bir xil doirada ko'rish o'smirlarning ijtimoiy rivojlanishining asosiy jihatlaridan biridir. Shu bilan birga, affiliasiya motivi guruh ichidagi ijtimoiy munosabatlar va integratsiyaning kuchayishiga yordam beradi, bu esa o'smirning shaxsiyatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

5. Ijtimoiy taqdir va tanqid.

Affiliasiya motivi o'smirlar orasida ijtimoiy taqdir va tanqidga nisbatan sezgirlikni kuchaytiradi. O'smirlar ijtimoiy tarmoqdagi taqdirlash yoki tanqidni o'ziga qabul qilishga juda sezgir bo'lishadi. Bu davrda, o'smirlar o'zlariga nisbatan ijtimoiy baholarni olishda noaniqlik va

tashvishlarni boshdan kechiradilar. Affiliatsiya motivi, o'smirlarni boshqalar tomonidan tasdiqlashni xohlaydigan tarzda shakllanishga turtki beradi. O'smirlar boshqalarning tanqididan yoki salbiy fikrlaridan xavotirlanishi mumkin, bu esa ularning affiliatsiya motivlarini kuchaytiradi.

6. Affiliatsiya va raqobat.

O'smirlar orasida affiliatsiya motivi ba'zan raqobatga ham olib keladi. O'smirlar o'zlarini guruh ichida boshqalar bilan taqqoslab, o'zining ijtimoiy maqomini oshirishga harakat qiladilar. Bu jarayonda ijtimoiy raqobat, o'smirning o'zini boshqa tengdoshlari bilan taqqoslash va guruh ichida o'z o'rnini topishga qaratilgan intilishlarini oshiradi. Biroq, bu raqobat ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki o'smirlarning o'ziga bo'lgan ishonchi va o'zini anglashiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'smirlar orasida affiliatsiya motivining shakllanishi psixologik jihatdan ko'plab omillarni o'z ichiga oladi. Bu motiv o'smirlarning o'zini ijtimoiy guruhda anglash, o'zlikni shakllantirish, yaqin aloqalar o'rnatish va boshqalardan tasdiqlashni izlash kabi psixologik ehtiyojlar bilan chambarchas bog'liqdir. Shuningdek, affiliatsiya motivi ijtimoiy xavfsizlik, emotsional qo'llab-quvvatlash va guruhdagi o'rni bilan bog'liq bo'lib, o'smirning psixologik rivojlanishiga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu motiv o'smirning o'zini ijtimoiy muhitda qabul qilish va ijtimoiy rollarni o'zgartirish jarayonida katta ahamiyatga ega.

Xulosa. O'smirlarda affiliatsiya motivini shakllantirishning psixologik xususiyatlari haqida xulosa qilishda, bir nechta muhim jihatlar e'tiborga olinishi kerak. Affiliatsiya motivi, o'smirlik davrida ijtimoiy aloqalar, o'zini ijtimoiy guruhda qabul qilish va boshqalar bilan yaqinlikni izlash kabi ehtiyojlar asosida shakllanadi. Bu motiv o'smirlarning psixologik rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi va ularning ijtimoiy, emotsional va shaxsiy o'sishiga yordam beradi. "Affiliatsiya motivini shakllantirishning asosiy psixologik jihatlari" haqida quyidagi xulosalarni keltirib chiqardik:

1. Ijtimoiy rivojlanish va o'zlikni anglash.

O'smirlik davrida affiliatsiya motivi o'smirning ijtimoiy rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi. O'smirlar o'zlarini guruhlarda aniqlash va ijtimoiy tasdiqlashni izlashadi, bu esa o'zlikni anglash jarayonini qo'llab-quvvatlaydi. Bu motivning kuchayishi o'smirlarning o'zlikni shakllantirish va o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishga yordam beradi.

2. Emotsional qo'llab-quvvatlash.

O'smirlar uchun affiliatsiya motivi, tengdoshlari va yaqin kishilaridan emotsional qo'llab-quvvatlashni olishga bo'lgan ehtiyojni qondiradi. Ijtimoiy ma'qullanish va boshqalar tomonidan tasdiqlanish, o'smirlarning o'zini xavfsiz va ijtimoiy ravshan his qilishlariga yordam beradi.

3. Tengdoshlar va guruhdagi o'rni.

O'smirlar uchun tengdoshlari bilan aloqalar o'rnatish va guruhga qabul qilinish motivi juda muhimdir. Affiliatsiya motivi o'smirlarni guruhlar bilan bog'lanishga va o'zlarini o'zgalar bilan bir qatorda his qilishga turtki beradi. Bu jarayon o'smirlarning shaxsiyatini shakllantirishda katta rol o'ynaydi va ularning ijtimoiy integratsiyasini ta'minlaydi.

4. Ijtimoiy taqqoslash va raqobat.

O'smirlikda affiliatsiya motivi ba'zan ijtimoiy taqqoslash va raqobatga olib keladi. O'smirlar o'zlarini guruhdagi boshqa a'zolar bilan taqqoslab, o'z ijtimoiy maqomini oshirishga intilishadi. Biroq, bu raqobat ba'zan salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki o'smirlarning o'ziga bo'lgan ishonchi va o'zini anglashiga zarar yetkazishi ehtimoli mavjud.

5. Affiliatsiya va psixologik salomatlik.

Affiliatsiya motivining shakllanishi o'smirlarning psixologik salomatligiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy aloqalar orqali o'smirlar o'zlarini xavfsizroq his qilishadi, bu esa stress va tashvishlarni kamaytirishi mumkin. Shu bilan birga, o'smirlarning ijtimoiy aloqalar bilan aloqasi yaxshi bo'lsa, ular o'zlarini ruhiy jihatdan yaxshiroq his qilishadi.

O'smirlik davrida affiliatsiya motivi ijtimoiy aloqalar, o'zlikni anglash, emosional qo'llab-quvvatlash va guruhda o'z o'rnini topish kabi muhim psixologik ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladi. Bu motiv o'smirlarning ijtimoiy rivojlanishiga, shaxsiyatining shakllanishiga va psixologik

salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, affiliasiya motivi ba'zi hollarda ijtimoiy raqobat va salbiy ta'sirlarni keltirib chiqarishi mumkin, shuning uchun o'smirlarning ijtimoiy aloqalari va o'z-o'zini anglash jarayoni to'g'ri yo'naltirilishi zarur. O'smirlarning affiliasiya motivini shakllantirishda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va o'zaro munosabatlarning ahamiyati katta.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абакирова Т.П. Социально- психологические факторы формирования коммуникативных свойств личности// Автореф. дис. . кандид. психол. наук: Новосибирск - 2000.-20 с.
2. Бандура А., Уолтер Р. Подростковая агрессия (изучение влияния воспитания и семейных отношений), М.-.Апрель-Пресс: ЕКМО-Пресс, 2000, 508 с.
3. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности. М.: Аспект Пресс, 2001.- 301 с.
4. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности. М.: Аспект Пресс, 2001.- 301 с.
5. Социальная психология в трудах отечественных психологов / Сост. иобщая редакция А.Л. Свенцицкого. - СПб: Питер, 2000. - 339-362 с.
6. Norkulova N.T. Affiliatsiya motivi - talabalar ma'naviy qiyofasini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omil. Psixologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. Toshkent – 2016. – 60 b.

Boboyorov Sherzod Shuxratovich,
Buxoro davlat pedagogika instituti Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

BO'LAJAK SPORT MURABBIYLARIDA KOGNITIV QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Mazkur ilmiy ishda bo'lajak sport murabbiylarida kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik va psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda kognitiv qobiliyatlarning mazmuni, ularning murabbiylik kasbidagi ahamiyati, rivojlanish bosqichlari hamda ta'lim jarayonida bu qobiliyatlarni shakllantirishga xizmat qiluvchi samarali metodlar yoritilgan. Shuningdek, interfaol o'quv uslublari, psixologik treninglar, muammoli vaziyatlar va zamonaviy texnologiyalarning bu jarayondagi o'rni ko'rsatib berilgan. Pedagogik-psixologik yondashuvlarning uyg'unligi asosida kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv qobiliyatlar, sport murabbiyi, pedagogik jarayon, psixologik yondashuv, bilish faoliyati, intellektual rivojlanish, interfaol metodlar, psixologik trening, sport ta'limi.

Аннотация: В данной научной работе проанализированы педагогические и психологические особенности развития когнитивных способностей у будущих спортивных тренеров. В исследовании раскрывается сущность когнитивных способностей, их значение в тренерской профессии, этапы развития, а также эффективные методы, способствующие формированию этих способностей в процессе обучения. Кроме того, показана роль интерактивных методов обучения, психологических тренингов, проблемных ситуаций и современных технологий в данном процессе. На основе интеграции педагогических и психологических подходов разработаны предложения и рекомендации по развитию когнитивных компетенций.

Ключевые слова: когнитивные способности, спортивный тренер, педагогический процесс, психологический подход, познавательная деятельность, интеллектуальное развитие, интерактивные методы, психологический тренинг, спортивное образование.

Annotation: This scientific work analyzes the pedagogical and psychological features of developing cognitive abilities in future sports coaches. The study outlines the essence of cognitive abilities, their importance in coaching, stages of development, and effective methods for fostering these abilities within the educational process. Furthermore, the role of interactive learning techniques, psychological training sessions, problem-based learning, and modern technologies in this process is highlighted. Based on an integrated pedagogical-psychological approach, recommendations and proposals for enhancing cognitive competencies have been developed.

Keywords: cognitive abilities, sports coach, educational process, psychological approach, cognitive activity, intellectual development, interactive methods, psychological training, sports education.

Kirish. Bo'lajak sport murabbiylarining kognitiv qobiliyatlari – analitik fikrlash, tezkor qaror qabul qilish, strategik rejalashtirish va muammolarni hal etish kabi yuqori darajadagi aqliy jarayonlari – ularning murabbiylik faoliyatida bevosita natijadorlikka ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biridir. Piaget nazariyasiga ko'ra, kognitiv rivojlanish bosqichlari murabbiylarning ma'lum yosh va tajriba darajasida fikrlash tuzilmasi o'zgarishini belgilaydi (Piaget, 1970). Vygotsky konsepsiyasida esa ijtimoiy muhit va mentorlik roli kognitiv funksiyalarni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi (Vygotsky, 1978). Bandura ijtimoiy o'rganish nazariyasi doirasida modelga ergashish, observatsion o'rganish va o'z-o'zini tartibga solish mexanizmlari kognitiv qobiliyatlarning mustahkamlanishiga zamin yaratishini ta'kidlaydi (Bandura, 1986). Shu jihatdan, pedagogik-psixologik yondashuvlar bo'lajak murabbiylar tayyorlash jarayonida nazariy asoslarni amaliy mashg'ulotlarga integratsiya qilish zarur.

O'zbekiston sharoitida sport murabbiylarini tayyorlash tizimi asosan jismoniy tayyorgarlikka e'tibor qaratadi; kognitiv ko'nikmalarni maqsadli rivojlantirish bo'yicha metodik vositalar hamda ularning samaradorligini baholashda yetarli tadqiqotlar mavjud emas. Milliy pedagogika-psixologiya sohasidagi ilmiy adabiyotlar kognitiv jarayonlarning mantiqiy va matematik modul tarzida rivojlanishiga urg'u berar ekan, sport kontekstida murabbiylik faoliyatining murakkab, dinamik xususiyatlari uchun maxsus kognitiv trening metodlari (masalan, reflektiv kundalik, texnika-taktika simulyatsiyalari) yetarlicha tadqiq etilmagan.

Ushbu tadqiqot natijalari nafaqat bo'lajak sport murabbiylarining aqliy tayyorgarligini yaxshilashga, balki milliy sport ta'limi tizimida kognitiv trening metodlarini amaliyotga integratsiya etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda sport sohasi jadal rivojlanib borayotgani, xalqaro musobaqalardagi raqobat kuchaygani murabbiylar oldiga yanada murakkab va mas'uliyatli vazifalarni qo'ymoqda. Ayniqsa, sportchilarni tayyorlashda nafaqat jismoniy, balki intellektual va psixologik tayyorgarlik ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan qaralganda, sport murabbiylarining kognitiv (bilish) qobiliyatlari — ya'ni fikrlash, e'tibor, xotira, muammo yechish kabi jarayonlarini rivojlantirish ularning kasbiy faoliyat samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Bo'lajak murabbiylarning kognitiv salohiyatini shakllantirish va mustahkamlash esa o'z navbatida ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llanilayotgan pedagogik-psixologik yondashuvlar, metodlar va shart-sharoitlarga bevosita bog'liqdir. Shu bois, ularning professional tayyorgarlik tizimida kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish dolzarb vazifalardan biridir.

Mazkur ishda bo'lajak sport murabbiylarida kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik va psixologik jihatlari tahlil qilinadi hamda amaliy tavsiyalar asosida bu jarayonning samaradorligini oshirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

1. Kognitiv qobiliyatlar tushunchasi va uning strukturasi. Kognitiv qobiliyatlar - bu murabbiylik faoliyatida muammolarni aniqlash, tahlil qilish, strategiyalar tuzish va qaror qabul qilish jarayonlariga asos bo'ladigan intellektual funksiyalar majmuasi. Piaget nazariyasiga ko'ra, kognitiv rivojlanish bosqichlari (sensorimotor, preoperatsional, konkret-operatsional, formal-operatsional) bo'lajak murabbiylarning murakkab tahliliy va abstrakt fikrlash imkoniyatlarini belgilaydi (Piaget, 1970). Shu nazariya asosida, murabbiylik jarayonida formal-operatsional bosqichda bo'lgan murabbiylar murakkab strategiyalarni mustaqil ishlab chiqishga qodir bo'ladi.

2. Ijtimoiy-konstruktiv yondashuv. Vygotsky (1978) ijtimoiy o'rganish va mintaqaviy yaqin rivojlanish zonası (ZPD) kontseptsiyalari kognitiv qobiliyatlarni shakllantirishda mentorlik va hamkasblar bilan hamkorlikni muhim hisoblaydi. Bo'lajak murabbiylarning kognitiv jarayonlari pedagog va tajribali murabbiylar ko'maklashishida, dialog va ko'zdan kechirish orqali rivojlanadi.

3. Ijtimoiy o'rganish nazariyasi. Bandura (1986) modelga ergashish, observatsion o'rganish va o'z-o'zini tartibga solish mexanizmlari orqali kognitiv qobiliyatlarning mustahkamlanishini ta'kidlaydi. Sport murabbiylari uchun bu nazariya trener va hamkasb murabbiylarning muvaffaqiyatli qaror qabul qilish usullarini kuzatish, o'rganish va amaliy mashg'ulotlarda takrorlash orqali o'zlashtirish imkonini beradi.

4. Axborot-prosesslash nazariyasi. Miller (1956), Atkinson va Shiffrin (1968) ishlari bo'yicha inson xotirasi va diqqat resurslari tafsilotlari sport sezgi va qaror qabul qilish jarayonida muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Murabbiylarning ma'lumotni tez qabul qilish, selektiv diqqatni yo'naltirish va xotirada saqlash qobiliyatlari trening samaradorligini belgilovchi asosiy omillardir.

5. Sport psixologiyasida kognitiv model. D.A.Riener va R.Mann (2010) ekspert murabbiylik sohalarida qaror qabul qilish va strategiyalarni tuzish jarayonlarini o'rganib, ularni tomsillovchi kognitiv sxemalar va ma'lumot chiqish yo'nalishlarini ifodalaydigan model taklif qilgan. Ushbu yondashuv bo'lajak murabbiylarning holatga mos qarorlarini oldinda

John R. Hattie [1] – meta-analitik tadqiqotlarida «visible learning» yondashuvi asosida murabbiyning kognitiv fikrlash darajasi sportchining o'quv natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatishini isbotlagan.

Daniel F. Orlick [2] – «Psychological Coaching» modelida murabbiyning analitik va reflektiv ko'nikmalarini sport psixologik tayyorgarlikning markaziy omili sifatida belgilagan. Terry L. Fry & Joan Duda [3] – o'yin sport turlari murabbiylarida qaror qabul qilish tezligi va stressni boshqarish strategiyalarini kognitiv fleksibilitet bilan bog'lagan empirik ishlar olib borgan.

Richard J. Keegan [4] – ekobolistik murabbiylik nazariyasini ishlab chiqib, real vaqtli muammoli vaziyatlarni tahlil qilish (in-action reflection) murabbiy kognitsiyasini kuchaytirishini ko'rsatgan.

Mareike K. Ehler [5] – kognitiv yuk va qaror qabul qilish sifatini neyropsixologik ko'rsatkichlar (EEG) orqali o'lchab, murabbiylar uchun individual «mentally-fit profile» yaratish muhimligini taklif qilgan.

MDH va Yevroosiyo makonidagi tadqiqotlar.

Islomov B.S. [9] – «Sport murabbiylarining psixologik tayyorgarligi» ishida kognitiv ko'nikmalarni trening mashg'ulotlaridagi «info-pause» metodi orqali oshirish konsepsiyasini ishlab chiqqan.

Qo'ldoshev D.U. [10] – kognitiv trening metodlarini (simulyatsiya, mental rehearsal) tajriba-nazorat guruhlarida asosida tekshirib, t-test natijasida eksperimental guruhda muammoli vazifalarni yechish vaqti 18 % ga qisqarishini ko'rsatgan.

Ushbu tadqiqot bo'lajak sport murabbiylarining kognitiv qobiliyatlarini pedagogik-psixologik jihatdan rivojlantirish masalasiga bag'ishlangan bo'lib, olingan natijalar mavjud ilmiy adabiyotlar bilan taqqoslash asosida tahlil qilindi. Tadqiqot davomida aniqlangan asosiy holatlar, nazariy qarashlar va empirik dalillar bir-birini to'ldiruvchi tarzda muhokama qilindi.

Birinchidan, eksperimental guruh ishtirokchilarida trening dasturi yakunida kognitiv qobiliyatlar ko'rsatkichlarining sezilarli darajada oshgani ($p < 0,05$) aniqlandi. Bu natija Piagetning formal-operatsional fikrlash bosqichi (1970) hamda Vygotsky tomonidan taklif etilgan mintaqaviy yaqin rivojlanish zonasi (ZPD) g'oyasiga mos ravishda, o'quvchilarning intellektual o'sishi tashqi intervensiyalarga sezgir ekanligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, kognitiv ko'nikmalar o'zgarishi bilan reflektiv kundalikdagi metakognitiv o'z-o'zini baholash ballari o'rtasida o'rtacha darajadagi ijobiy korrelyatsiya ($r = 0,43$; $p < 0,05$) aniqlangani Bandura (1986) ta'kidlagan observatsion o'rganish va o'zini tartibga solish nazariyasi bilan uyg'unlikda talabaning mustaqil o'zgarish qobiliyatini ko'rsatdi. Bu holat murabbiylik faoliyatida o'z-o'zini baholay oladigan, reflektiv fikrlovchi mutaxassislarni tayyorlashning ahamiyatini tasdiqlaydi.

Uchinchidan, trening dasturining modullari: analitik fikrlash, muammoli vaziyatlar, taktik simulyatsiya va metakognitiv refleksiya metodlarining samarali uyg'unligi o'z natijasini berdi. Ushbu pedagogik-psixologik kompleks yondashuv sport ta'limida ilgari qo'llanilmagan eksperimental metod sifatida o'zini oqladi. Xususan, Qo'ldoshev D. (2021) tomonidan kognitiv trening asosida o'tkazilgan tadqiqotda ham muammoli topshiriqlarga bo'lgan javob tezligi va sifati ortganligi aniqlangandi, bu mazkur tadqiqot natijalari bilan uyg'unlashadi.

To'rtinchidan, tadqiqot metodologiyasi orqali qo'llanilgan psixometrik vositalarning ichki ishonchliligi (Cronbach's $\alpha \geq 0,80$) va test-retest usuli orqali o'lchovlarning barqarorligi aniqlangani, tadqiqot ishonchliligini ta'minladi. Bu ilmiy asosli metodikalar va diagnostik vositalardan foydalanish sport psixologiyasi bo'yicha tadqiqotlar sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Beshinchidan, nazorat guruhidagi talabalarda kognitiv ko'nikmalarining o'zgarishsiz qolishi interaktiv metodlar va reflektiv treningsiz o'qitish samaradorligi past bo'lishini ko'rsatdi. Bu esa sport oliy ta'lim tizimida an'anaviy yondashuvlardan voz kechib, zamonaviy kognitiv rivojlantiruvchi yondashuvlarni joriy qilish zarurligini anglatadi.

Umuman olganda, ushbu muhokama bo'limi orqali, bo'lajak sport murabbiylarining kognitiv qobiliyatlarini kompleks psixologik va pedagogik yondashuv asosida rivojlantirish mumkinligi ilmiy jihatdan asoslandi. Tadqiqot natijalari amaliyot uchun zarur bo'lgan tavsiyalar ishlab chiqish, trening dasturlarini modernizatsiya qilish va psixologik baholash tizimini takomillashtirishga yo'naltirilganligini ko'rsatadi.

Quyida bo'lajak sport murabbiylarda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish bo'yicha trening dasturi modullari, ularning mazmuni, qo'llanilayotgan metodlar hamda o'lchov instrumentlari keltirilgan:

1-jadval

Modul	Mazmuni	Metod va vositalar	O'lchov instrumenti
Analitik fikrlash mashqlari	Sport jarayonlaridagi muammolarni tahlil qilish, statistik va taktika ma'lumotlarini qayta ishlash	Diagramma tahlili, video-analiz, vaziyat taqdimoti	Kognitiv Qobiliyatlar Inventari (40 bandli Likert)
Muammoli vaziyatlarni hal etish	Real vaqtli sport situatsiyalarida tezkor qaror qabul qilish mashqlari	Simulyatsiya, rolli o'yin, muammoli topshiriqlar	Qaror Qabul Qilish Tezligi Testi
Taktik simulyatsiyalar	Jamoaviy strategiyalarni rejalashtirish, o'yin holatlariga moslashish	Virtual planshet ilovalar, jamoaviy muhokama	Pretest–Posttest natijalari (juft t-test)
Metakognitiv refleksiya	O'z-o'zini nazorat qilish, o'rganish jarayonini tahlil qilish	Reflektiv kundalik, guruhli feedback	Reflektiv Kundalik Shkalasi

Bu modulda murabbiylar sport jarayonidagi muammolarni statistika va taktika ma'lumotlarini tahlil qilish orqali aniqlashni o'rganadilar.

- Bo'lajak sport murabbiylarini tayyorlash jarayonida ularning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish muhim psixologik-pedagogik masala hisoblanadi. Kognitiv qobiliyatlar deganda insonning atrof-muhitni idrok etish, eslab qolish, muammolarni hal etish, qaror qabul qilish, diqqatni jamlash va lo'nda fikrlash kabi bilish faoliyatlari tushuniladi. Sport murabbiyi uchun bu qobiliyatlarning rivojlangan bo'lishi – o'z kasbida muvaffaqiyatga erishishining asosi sanaladi.

- Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sport murabbiylarining muvaffaqiyati faqatgina ularning jismoniy tayyorgarligi yoki sport uslublarini bilishi bilan belgilanmaydi, balki ularning psixologik barqarorligi, tez fikrlay olishi, murakkab vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatiga ham chambarchas bog'liq. Ayniqsa, murabbiy sportchilar bilan ishlaganda har bir sportchining psixologik xususiyatlarini to'g'ri baholashi, motivatsion holatini aniqlashi va individual yondashuvni tanlashi zarur. Bunda esa kuchli kognitiv salohiyat muhim rol o'ynaydi.

- Pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, bo'lajak murabbiylar uchun mo'ljallangan ta'lim dasturlari kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Bu o'quv jarayoniga muammoli ta'lim metodlari, interfaol mashg'ulotlar, analitik fikrlashni rag'batlantiruvchi topshiriqlar, jamoaviy muhokama va rol o'yinlarini kiritish orqali amalga oshiriladi. Psixologik yondashuv esa murabbiy shaxsining o'ziga xos individual jihatlarini hisobga olgan holda, ijobiy emotsional muhit yaratish, stressni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish va reflektiv fikrlashni rivojlantirish bilan bog'liqdir.

- Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar, xususan, virtual mashg'ulotlar, simulyatsiya dasturlari va sport psixologiyasiga oid interaktiv materiallar kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Bu vositalar orqali murabbiylar real vaziyatlarda qaror qabul qilish va strategik fikrlash ko'nikmalarini mustahkamlash imkoniga ega bo'lmoqda.

- Shunday qilib, bo'lajak sport murabbiylarida kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish – bu murakkab, ammo zarur jarayon bo'lib, u pedagogik ta'lim, psixologik qo'llab-quvvatlash va

amaliy faoliyatning uzviy uyg'unligini talab qiladi. Bu yo'nalishdagi izlanishlar va ilg'or tajribalar sport ta'limi sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kognitiv qobiliyatlarni shakllantirish va rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik omillar ham muhim o'rin tutadi. Murabbiylik faoliyati ko'p hollarda jamoa bilan ishlash, murakkab ijtimoiy vaziyatlarda tez va aniq fikr bildirishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, kommunikativ kompetensiyalar, empatiya, ijtimoiy ong va ijtimoiy fikrlash kabi kognitiv-ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish ham sport ta'limining ajralmas qismiga aylanishi zarur.

Bo'lajak murabbiylar bilan olib boriladigan psixologik treninglar, muloqot madaniyatiga oid mashg'ulotlar, stressni boshqarishga doir psixodiagnostika va psixokorreksion mashqlar orqali ularning emotsional-intellektual salohiyati mustahkamlanadi. Ayniqsa, sport jarayonida tezkor vaziyatlarda qaror qabul qilish, sportchilar ruhiyatidagi o'zgarishlarni to'g'ri baholash va ularni ruhlantirish murabbiydan yuqori darajadagi kognitiv moslashuvchanlikni talab etadi.

Bundan tashqari, milliy va xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, sport murabbiylari uchun doimiy o'quv-tarbiya jarayoni, yangilangan trening dasturlari va zamonaviy psixologik metodlar bilan tanishtirish ularda reflektiv fikrlash va tahliliy yondashuvni shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Bu esa o'z navbatida murabbiylik faoliyatining strategik rejalashtirilishini, sportchilar bilan individual ishlashni va ularga mos motivatsion yondashuvlarni ishlab chiqishni osonlashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak sport murabbiylarining kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish – ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning markaziy yo'nalishidir. Bu jarayonda pedagogik jarayonning sifatli tashkil etilishi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim metodlari, psixologik qo'llab-quvvatlash tizimi va amaliy mashg'ulotlarning o'zaro uyg'unligi asosiy omillar sifatida maydonga chiqadi. Shu bois, sport ta'limi tizimida kognitiv rivojlanishga oid maxsus dasturlar, diagnostik metodlar va amaliy mashg'ulotlar majmuasini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zarur hisoblanadi.

Xulosa. Yuqorida olib borilgan tahlil va muhokamalardan kelib chiqib, quyidagi asosiy xulosalarga kelish mumkin:

1. **Kognitiv qobiliyatlar** – bu bo'lajak sport murabbiylarining kasbiy faoliyatida muhim o'rin tutuvchi, fikrlash, idrok etish, e'tibor, xotira, muammo yechish va qaror qabul qilish kabi bilish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

2. **Pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg'unligi** murabbiy shaxsining intellektual rivoji uchun zarur bo'lib, ularning ta'lim jarayonida kognitiv salohiyatini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

3. Bo'lajak murabbiylarning **kognitiv salohiyatini rivojlantirish** – nafaqat ularning o'z bilim va ko'nikmalarini oshiradi, balki sportchilar bilan individual ishlash, samarali muloqot qilish va murakkab sport vaziyatlarida tezkor va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatini ham mustahkamlaydi.

4. Zamonaviy **interfaol usullar, axborot texnologiyalari va psixologik treninglar** sport ta'limi jarayonida murabbiylarning kognitiv kompetensiyalarini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tavsiyalar.

✚ Sport oliy ta'lim muassasalarida kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus o'quv modullari va amaliy mashg'ulotlar ishlab chiqilishi va ta'lim jarayoniga kiritilishi lozim.

✚ Bo'lajak murabbiylar uchun psixologik treninglar, muloqot madaniyatini rivojlantiruvchi darslar va stressni boshqarish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar muntazam tashkil etilishi zarur.

✚ Ta'lim jarayonida muammoli vaziyatlar, keys-stadilar, simulyatsiyalar asosida o'quvchilarni mustaqil fikrlash va qaror qabul qilishga yo'naltirish tavsiya etiladi.

✚ Murabbiy tayyorlovchi ta'lim muassasalari sport psixologiyasi yo'nalishidagi fanlar sonini oshirib, ularni nazariy emas, balki amaliy faoliyatga yo'naltirilgan shaklda o'qitishlari kerak.

✚ Bo'lajak murabbiylar bilimini baholashda faqat nazariy bilim emas, balki kognitiv kompetensiyalarni baholovchi diagnostik metodikalardan foydalanish samarali bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Абдурахмонов Қ.Х. Таълим психологияси. - Т.: «Fan va texnologiya», 2021.
2. Allport G. W. *Personality: A Psychological Interpretation*. - New York: Holt, Rinehart & Winston, 1937.
3. Anderson J. R. *Cognitive Psychology and Its Implications*. - New York: Worth Publishers, 2015.
4. Ахмедова Н.К. Когнитив психология асослари. - Тошкент: О'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2020.
5. Бобомуродов Ш.А., Жураев Қ.Х. Психология. - Тошкент: «О'qituvchi», 2022.
6. Bruner J. S. *The Process of Education*. - Cambridge: Harvard University Press, 1960.
7. Выготский Л.С. *Мышление и речь*. - Москва: Педагогика, 1982.
8. Gardner H. *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. - New York: Basic Books, 1983.
9. Қобулов Х. Спорт психологияси. - Тошкент: «Ilm ziyo», 2019.
10. Schmidt R. A., Wrisberg C. A. *Motor Learning and Performance: From Principles to Application*. - Human Kinetics, 2019.

Boltaboyev Abdug'ani Mamirovich,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

O'QUVCHILARDA VATANPARVARLIK TUYG'USINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK MEKANIZMLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada, o'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishning psixologik mexanizmlari nazariy jihatdan o'rganilgan. Shuningdek maqolada, o'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishda ta'sir ko'rsatuvchi psixologik mexanizmlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Vatanparvarlik, ta'lim jarayoni, o'quvchilar, psixologik mexanizmlar, ijtimoiy muhit, tarbiya.

Аннотация: В данной статье теоретически изучены психологические механизмы формирования чувства патриотизма у учащихся. Также в статье анализируются психологические механизмы, влияющие на формирование чувства патриотизма у учащихся.

Ключевые слова: Патриотизм, образовательный процесс, учащиеся, психологические механизмы, социальная среда, воспитание.

Abstract: In this article, the psychological mechanisms of forming a sense of patriotism in students are theoretically studied. The article also analyzes the psychological mechanisms that influence the formation of a sense of patriotism in students.

Keywords: Patriotism, educational process, students, psychological mechanisms, social environment, upbringing.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi taraqqiyotining yangi bosqichida yosh avlod tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Ayniqsa, maktab yoshidagi o'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish - ularning shaxsiy kamoloti, fuqarolik pozitsiyasi va ijtimoiy faolligining asosiy manbai hisoblanadi. Vatanparvarlik - bu shunchaki so'z yoki shior emas, balki o'quvchining ongida, qalbida shakllanuvchi chuqur ijtimoiy-psixologik holat bo'lib, Vatanga bo'lgan sadoqat, g'urur va fidoyilik kabi hissiyotlarda ifodalanadi.

Vatanparvarlik tuyg'usi bolaning yoshlik davridan boshlab, ijtimoiy muhit, tarbiya va ta'lim jarayonida shakllanadi. Ushbu tuyg'uning psixologik asoslari - shaxsning identifikatsiya (o'zini tanish), empatiya, ijtimoiy ta'sir, motivatsiya va qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog'liq. Vatan haqida tushuncha, tarixiy ong, milliy g'urur va o'zligini anglash orqali o'quvchilar asta-sekinlik bilan Vatanni sevish, uni asrash va himoya qilishga tayyor bo'lish holatiga yetadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy globallashuv davrida yosh avlod qalbida vatanparvarlikni shakllantirish faqat tarbiyaviy masala emas, balki psixologik yondashuvni talab qiluvchi murakkab jarayondir. O'quvchilarning yosh xususiyatlari, emotsional hissiyotlari, shaxsiy o'sish darajasi vatanparvarlikning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, bu jarayonni psixologik mexanizmlar asosida chuqur o'rganish va unga ilmiy asoslangan yondashuvni ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

O'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantiruvchi psixologik omillar va mexanizmlarni aniqlash, ularning shakllanish jarayonini ilmiy asosda tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish bugungi kunda juda muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. "O'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishning psixologik mexanizmlari" mavzusida ilmiy izlanish olib borgan psixolog olimlar va ularning ilmiy ishlari vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tadqiqotlar o'zida umumiy pedagogik psixologiya, milliy ong, vatanparvarlik tarbiyasi va yoshlar psixologiyasini qamrab oladi.

G'. Saidova tarbiyaviy psixologiya, milliy qadriyatlar asosida shaxs rivoji borasida "Yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi psixologiyasi", "Milliy g'urur va shaxs taraqqiyoti" kabi ilmiy izlanishlarini olib borgan. G'. Saidovanning tadqiqotlarida o'quvchilarda milliy qadriyatlar

asosida vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishning psixologik asoslari yoritilgan. U o'quvchilar shaxsiyatining rivojlanishida oilaviy muhit, tarbiyachi shaxsi va ijtimoiy ta'sirning o'rnini psixologik nuqtai nazardan tahlil qiladi.

S. Karimova Ijtimoiy-psixologik moslashuv, yoshlar psixologiyasi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. Uning "Milliy o'zlikni anglash va shaxs tarbiyasi" va "Vatanparvarlikning psixologik asoslari" kabi ilmiy ishlari juda muhim hisoblanadi. Karimova o'quvchilarda fuqarolik ongini shakllantirish, milliy g'urur, tarixiy xotira va Vatanga sadoqat kabi tuyg'ularning psixologik rivojlanishini o'rganib chiqqan. U ijtimoiy identifikatsiya, emotsional barqarorlik va shaxsiy qiziqishlar orqali vatanparvarlik hissi mustahkamlanishini ta'kidlaydi.

A.V. Petrovskiy shaxs va jamoa psixologiyasi yo'nalishlarida ishlar olib borgan. Petrovskiy "Shaxsning ijtimoiylashuvi nazariyasi" hamda "Jamoada shaxsiy qadriyatlar shakllanishi" asarlari orqali shaxsiy xususiyatlarni ko'rsatib beruvchi muhim ilmiy bilimlarni yoritgan olim hisoblanadi. Petrovskiy o'quvchi shaxsining jamoa ta'sirida shakllanishini o'rgangan. Uning fikriga ko'ra, vatanparvarlik – bu shaxsning o'zini muayyan ijtimoiy guruhga, millatga, Vatanga mansub deb his qilishi natijasida yuzaga keladigan motivatsion holatdir. U "ijtimoiy identifikatsiya" mexanizmini asosiy psixologik omil sifatida ko'rsatgan.

L.I. Bojovich bolalar va o'smirlar psixologiyasi sohalarida mashhur olimlardan biri sifatida tan olinadi. Uning "Shaxs motivatsiyasining shakllanishi" va "O'smir shaxsining ijtimoiy rivojlanish bosqichlari" asarlari o'zining ahamiyatini yo'qotmagan. Bojovich o'quvchilarda ma'naviy qadriyatlar va maqsadli motivatsiyaning shakllanishi orqali fuqarolik hissi, ijtimoiy mas'uliyat va vatanparvarlik tuyg'usi paydo bo'lishini tahlil qilgan. U motivatsion soha va axloqiy me'yorlar uyg'unligining shaxs taraqqiyotiga ta'sirini chuqur o'rgangan.

Sh. Sharipov harbiy-psixologik tarbiya, yoshlar ongini shakllantirish borasida bir qator ilmiy izlanishlar olib borgan. U o'zining "Chaqiriqqacha yoshlar psixologiyasi va vatanparvarlik" va "Vatanparvarlik hissi – shaxs ongining ajralmas qismi" kabi maqolalarida vatanparlik hissini uyg'otishning turli mexanizmlarini psixologik jihatdan o'rgangan. Sh. Sharipov o'quvchilarda harbiy-vatanparvarlik tayyorgarligi doirasida shakllanadigan psixologik xususiyatlar, ayniqsa, irodaviy va emotsional omillarning ta'sirini o'rgangan. Uning tadqiqotlari aynan chaqiriqqacha yoshdagi o'quvchilarda ijtimoiy hissiyotlar asosida shakllanuvchi vatanparvarlik tuyg'usiga qaratilgan.

Bu olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish ko'p bosqichli psixologik jarayon bo'lib, unda shaxsiy hissiyotlar, ijtimoiy identifikatsiya, qadriyatlar tizimi va motivatsiya asosiy mexanizmlar sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli, vatanparvarlikni faqat tarbiyaviy jarayon sifatida emas, balki chuqur psixologik tayanchlarga ega bo'lgan ichki holat sifatida yondashish lozim.

Muhokama. Vatanparvarlik tuyg'usi – bu shaxsning o'z Vatanga bo'lgan muhabbati, sadoqati, uni himoya qilishga tayyorligi va xalqining manfaatlarini o'z manfaatidan ustun qo'ya olish qobiliyatidir. Ushbu hissiyot maktab davridan boshlab shakllanadi va bu jarayonni faqat tarbiyaviy metodlar orqali emas, balki chuqur psixologik mexanizmlar orqali tahlil qilish zarur.

Psixologik nuqtai nazardan, vatanparvarlik tuyg'usining shakllanishi shaxsiy identifikatsiya, emosional rivojlanish, motivatsiya, ijtimoiy ta'sir va qadriyatlar tizimi bilan bevosita bog'liq. Quyida ushbu mexanizmlarni batafsil muhokama qilamiz:

1. Identifikatsiya mexanizmi: O'quvchi o'zini muayyan millat, madaniyat yoki jamiyat a'zosi sifatida qabul qilar ekan, unda o'zligiga xoslik hissi shakllanadi. Bu hissiyot orqali o'quvchi Vatani o'z hayotining ajralmas qismi deb his qila boshlaydi. Identifikatsiya jarayoni oilaviy tarbiya, maktabdagi vatanparvarlik darslari va jamoadagi umumiy ijtimoiy qadriyatlar orqali kuchayadi.

2. Emosional bog'lanish: Vatanparvarlik – bu faqat aqliy tushuncha emas, balki kuchli emosional hissiyotdir. O'quvchilarda Vatanga nisbatan ijobiy emotsiyalar (faxr, g'urur, mehr, sadoqat) shakllansa, u bu tuyg'ular asosida vatanparvarlik hissini rivojlantiradi. Bu hissiyotlar

bayramlar, tarixiy voqealarning o'rgatilishi, milliy musiqalar, ramzlar, bayroqlar va shaxsiy tajriba orqali mustahkamlanadi.

3. Ijtimoiy ta'sir va muhit: O'quvchi shaxsi guruh ichida shakllanadi. Maktabdagi muhit, tengdoshlar, ustozlar va oilaviy qadriyatlar vatanparvarlikka bo'lgan munosabatga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ustozning shaxsiy namunasi, sinfda olib boriladigan ijtimoiy loyihalar, maktab tadbirlari – bularning barchasi ijtimoiy ta'sir mexanizmi orqali o'quvchining ongiga muhim signallarni yuboradi.

4. Motivatsion tizim: Motivatsiya – harakatga undovchi kuch. Agar o'quvchida Vatan himoyasiga, uning taraqqiyotiga hissa qo'shishga bo'lgan ichki ehtiyoj shakllansa, bu motivatsiya vatanparvarlikning asosiy psixologik turtkilaridan biriga aylanadi. Tarixiy qahramonlar haqidagi hikoyalar, ijtimoiy mas'uliyat hissi va o'z rolini anglash bu ehtiyojni kuchaytiradi.

5. Qadriyatlar tizimi: O'quvchining shaxsiy qadriyatlar tizimi – bu uning ma'naviy-axloqiy tayanchidir. Vatan, erkinlik, xalq, tinchlik kabi tushunchalar uning ongida ustuvor qadriyat sifatida shakllanib borsa, u bu qadriyatlarni ongli ravishda himoya qiladi. Psixologik nuqtai nazardan, bu ichki e'tiqodlar asosida yuzaga kelgan vatanparvarlik "ichki barqaror harakat mexanizmi"ga aylanadi.

Muhokamadan ko'rinadiki, o'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish biryoqlama, yuzaki jarayon emas. Bu ko'p bosqichli va chuqur psixologik asoslarga ega bo'lgan murakkab tizimdir. Ushbu tuyg'u:

- shaxsiy identifikatsiya,
- ijobiy emosional tajribalar,
- ijtimoiy ta'sir,
- motivatsion jarayonlar
- va qadriyatlar tizimi orqali mustahkamlanadi.

Shu sababli, maktablarda faqat shior va nazariy darslar emas, balki o'quvchilar shaxsiga singdiriladigan, psixologik yondashuv asosida ishlab chiqilgan tarbiyaviy dasturlar orqali samarali natijalarga erishish mumkin.

Xulosa. O'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish – bu ularning ma'naviy-axloqiy kamoloti va fuqarolik ongini rivojlantirishda asosiy psixologik omillardan biridir. Vatanparvarlik hissi o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, balki ijtimoiy muhit, tarbiyaviy ta'sirlar va shaxsiy psixologik rivojlanish asosida bosqichma-bosqich shakllanadi. Ushbu tuyg'uning shakllanishi chuqur psixologik mexanizmlar orqali yuzaga keladi.

Tadqiqot va tahlillardan kelib chiqib, quyidagi asosiy xulosalarni keltirish mumkin:

Identifikatsiya, ya'ni o'quvchining o'zini Vatanga, millatga, xalqiga daxldor deb his qilishi vatanparvarlik tuyg'usining psixologik asosidir.

Emotsional bog'lanish, ya'ni ijobiy hissiyotlar – faxr, sadoqat, g'urur kabi kechinmalar orqali o'quvchi Vatan bilan ruhiy rishta o'rnatadi.

Ijtimoiy ta'sir va muhit, ayniqsa oila, maktab va ustozlar tomonidan berilayotgan axborot, namuna va qadriyatlar bu tuyg'uning shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Motivatsiya, ya'ni o'quvchining Vatan manfaatlariga xizmat qilishga bo'lgan ichki ehtiyoji, bu tuyg'uni faol harakatga aylantiruvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Qadriyatlar tizimi, o'quvchining ongida shakllangan axloqiy va milliy tushunchalar majmui vatanparvarlik tuyg'usining barqarorligini ta'minlaydi.

Shunday qilib, vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishda psixologik yondashuv asosida ish olib borish, ayniqsa yosh avlodda bu hissiyotlarni ongli, ichki ehtiyojga asoslangan holatda rivojlantirish zarur. Bu esa o'z navbatida shaxsda sog'lom fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish, milliy birlikni mustahkamlash va Vatan taraqqiyotiga hissa qo'shishga tayyor avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ernazarova, G. (2016). Development of training professional activity of vocational college students. *Научка и Мир*, 2(11), 100-102.

2. Эрнazarовой, Г. О. (2017). Подготовка учащихся к профессиональной деятельности на основе акмеологического подхода. Традиционная и инновационная наука: история, современное состояние, перспективы: сборник статей, 115.
3. Burkhonov, A., Avlaev, O., Abdjalilova, S., & Otaev, A. (2021). Responsibility as a criterion for determining personal maturity. In E3S Web of Conferences (Vol. 244, p. 11059). EDP Sciences.
4. Musurmonov, R., Burkhonov, A., & Musurmonova, M. (2021). Innovative activity-a factor of educational efficiency. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 8(3), 1238-1241.
5. Мусурмонов, Р., & Мусурмонова, М. (2020). Таълимда инновацион фаолият давр талаби. Science and Education, 1(Special Issue 4).
6. Рахмонов, А. Р. (2019). Инновацион таълим кластери укув фаолиятига самарали усул сифатида.«. Барцарор ривожланишда узлуксиз таълим: муаммо ва ечимлар» халцаро илмий-амалий анжуман, 2, 46.

Abdusalomov Ulug'bek Sattarovich,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

CHAQIRIQQACHA HARBIY TA'LIM YO'NALISHIDA TALABALARDA IRODAVIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada, chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishida talabalarda irodaviy sifatlarni shakllantirishning psixologik xususiyatlari ilmiy jihatdan o'rganilgan. Bundan tashqari maqolada, chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishdagi ta'lim tizimi yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usi, jismoniy tayyorgarlik, kasbiy bilim va harbiy xizmatga bo'lgan tayyorlikni shakllantirishning psixologik strategiyalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Irodaviy sifatlari, vatanparvarlik, harbiy ta'lim, psixologik xususiyatlar, kasbiy tayyorgarlik.

Аннотация: В данной статье научно изучены психологические особенности формирования волевых качеств у студентов направления допризывного военного образования. Кроме того, в статье анализируются психологические стратегии формирования у молодежи чувства патриотизма, физической подготовки, профессиональных знаний и готовности к военной службе.

Ключевые слова: Волевые качества, патриотизм, военное образование, психологические особенности, профессиональная подготовка.

Abstract: In this article, the psychological features of the formation of volitional qualities in students of pre-conscription military education are scientifically studied. In addition, the article analyzes the psychological strategies for the formation of a sense of patriotism, physical fitness, professional knowledge, and readiness for military service in young people in the pre-conscription military education system.

Keywords: Volitional qualities, patriotism, military education, psychological characteristics, professional training.

Kirish. O'zbekiston Respublikasining mudofaa salohiyatini mustahkamlashda chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik muhim o'rin tutadi. Bu yo'nalishdagi ta'lim tizimi yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usi, jismoniy tayyorgarlik, kasbiy bilim va harbiy xizmatga bo'lgan tayyorlikni shakllantirish bilan birga, irodaviy sifatlarning rivojlanishiga ham katta e'tibor qaratadi. Chunki harbiy faoliyatda muvaffaqiyat ko'p jihatdan shaxsning irodasi, sabr-toqati, qat'iyligi va o'zini tuta bilish kabi sifatlarga bog'liq bo'ladi.

Iroda – bu insonning ongli faoliyatini boshqarish, to'siqlarni yengish va maqsad sari intilish jarayonida o'zini tutish qobiliyatidir. Ayniqsa, harbiy xizmatga tayyorlanayotgan yoshlar uchun iroda - psixologik barqarorlikning, og'ir sharoitlarda qaror qabul qila olishning va jamoada samarali faoliyat yuritishning asosi hisoblanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, zamonaviy harbiy xizmat shunchaki jismoniy kuch emas, balki psixologik tayyorgarlikni ham talab qiladi. Shu sababli, chaqiriqqacha harbiy ta'limda talabalarining irodaviy sifatlarni shakllantirish mexanizmlarini aniqlash, ularning psixologik holatini tahlil qilish va samarali pedagogik-psixologik usullarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishidagi talabalarda irodaviy sifatlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash, ularni rivojlantirish yo'llarini aniqlashtirish hamda ushbu yo'nalishda samarali psixologik-pedagogik yondashuvlarni o'rganib chiqish juda muhim hisoblanadi.

Yosh avlodni Vatanga sadoqat, harbiy burchga mas'uliyat, jismoniy va ruhiy barqarorlik ruhida tarbiyalash bugungi globalashuv va murakkab geosiyosiy sharoitda muhim strategik vazifalardan biriga aylangan. Ayniqsa, chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarda mustahkam irodaviy fazilatlarini shakllantirish – ularning kelajakda harbiy xizmatga tayyorgarligini belgilovchi muhim psixologik tayyorgarlik mezoni hisoblanadi.

Irodaviy sifatlar – bu shaxsning maqsadga intilishi, qiyinchiliklarni yengib o'tish, o'zini nazorat qila olish va intizomli bo'lish kabi psixologik barqarorlik ko'rsatkichlaridir. Harbiy sohada bu fazilatlar shunchaki axloqiy qadriyat emas, balki harbiy intizom, buyruqqa bo'ysunish, ekstremal vaziyatlarda qaror qabul qilish va jamoa bilan samarali ishlash uchun zarur psixik tayyorgarlik mezonidir. Shu sababli, bu yo'nalishdagi ta'limda faqat jismoniy va nazariy bilimlar emas, balki psixologik yetuklik va irodaviy tayyorgarlikning ham uzviy rivojlantirilishi zarur bo'ladi.

Zamonaviy psixologik yondashuvlar asosida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, irodaviy sifatlarni shakllantirishga o'qitish metodikasi, muhit, motivatsion omillar, shaxsning individual psixologik xususiyatlari va tarbiya uslubi bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik jarayonini psixologik tahlil asosida o'rganish, ayniqsa, talabalar irodaviy fazilatlarini bosqichma-bosqich shakllantirishga oid samarali yo'llarni aniqlash muhim ilmiy-amaliy vazifadir.

Mazkur tadqiqot aynan shu masalaga – chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishidagi talabalar shaxsida irodaviy sifatlarning shakllanish jarayoni, unga ta'sir etuvchi psixologik omillar va rivojlantirish yo'llarini aniqlashga bag'ishlangan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishida va unga yaqin sohalarida ta'lim olayotgan talabalarda (yoshlar, harbiy xizmatchilar, kursantlar) irodaviy sifatlarning shakllanishi, ularning psixologik xususiyatlari va tarbiyasi bilan bog'liq ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar mavjud hisoblanadi. Ularning ilmiy ishlari umumiy harbiy psixologiya, pedagogika, irodaviy tarbiya va yoshlar psixologiyasi doirasidagi yangi bilimlar manbai hisoblanadi.

Jumladan, A.A. Bodalyov shaxs psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya sohalarida ilmiy ishlar borgan psixolog olimlaridan biri hisoblanadi. A.A. Bodalyov irodaning shakllanishi va shaxs rivojida uning ahamiyati haqida chuqur izlanishlar olib borgan. U shaxsning ijtimoiy faoliyatidagi irodaning o'rni, maqsadlilik, qat'iyatlilik va o'zini tuta bilish sifatlarini yoshlar ta'limi kontekstida o'rgangan. U harbiy ta'limdagi psixologik tayyorgarlikda irodaviy sifatlarning shakllanishi haqida umumiy nazariy asoslarni yaratgan.

Rossiyalik olim B.F. Lomov faoliyat psixologiyasi, harbiy psixologiya asoslari bo'yicha izlanishlar olib borgan. Boris Lomov harbiy psixologiyaning asoschilaridan biri sifatida tanilgan. Uning ishlarida harbiylar va talabalarda kuchli iroda, stressga bardoshlik va qaror qabul qilish ko'nikmalari qanday shakllanishi haqida muhim g'oyalar ilgari surilgan. B. Lomov asarlarida harbiy sharoitda psixik jarayonlar, ayniqsa irodaviy faoliyatga oid holatlar chuqur o'rganilgan.

Sh. Yuldashev harbiy-pedagogik psixologiya sohasida bir qator ilmiy izlanish olib borgan olimlardan biridir. U o'zining "Kursantlarning psixologik tayyorgarligi va motivatsiyasi" kitobida juda ko'plab omillarni tahlil qilgan. Sh. Yuldashev O'zbekiston sharoitida chaqiriqqacha harbiy ta'lim tizimi, psixologik tayyorgarlik va iroda sifatlari bilan bog'liq masalalarni o'rgangan. U irodaviy sifatlarning harbiy-pedagogik jarayon orqali qanday shakllanishini tadqiq qilgan. U o'zining asosiy e'tiborini – talaba-yoshlarning ijtimoiy-psixologik tayyorgarligiga qaratgan.

B. Nasirova o'z ilmiy ishlarida harbiy ta'limda motivatsiya va rag'batlantirishning ahamiyatini o'rganishga qaratilgan ilmiy ishlar olib borgan. B.Nasirova ta'lim psixologiyasi, yoshlar psixologiyasi bo'yicha ham ishlar olib borgan. U yoshlar tarbiyasida iroda, ijtimoiy faollik va mas'uliyat hissining shakllanishi haqida tadqiqotlar olib borgan. Uning ishlari chaqiriqqacha harbiy ta'limdagi psixologik metodikalarni ishlab chiqishda asos bo'la oladi.

A.V. Petrovskiy shaxs rivojlanishi, guruhdagi faoliyat psixologiyasi sohasida ko'plab ilmiy ishlari bilan mashhur olimlardan biri. U ilmiy izlanishlarida harbiy guruhdagi shaxslararo munosabatlar, iroda, liderlik va o'zini boshqara olish ko'nikmalarining shakllanishi masalalarini o'rgangan. Petrovskiy faoliyati orqali talabalarda irodaviy sifatlarning shakllanishi faqat individual emas, balki guruhiy muhitda ham shakllanishi isbotlangan.

Muhokama. Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishida talabalarning psixologik tayyorgarligi va irodaviy sifatlarni shakllantirish - bu murakkab, ko'p omilli va tizimli jarayondir.

Harbiy xizmatga tayyorgarlik talabalardan nafaqat jismoniy, balki ruhiy va irodaviy jihatdan ham tayyor bo'lishni talab qiladi. Iroda - shaxsning ongli faoliyatini boshqarish, muammolarni yengish, qaror qabul qilish va uni qat'iyat bilan bajarishga undovchi ichki kuch sifatida talqin etiladi.

Psixologik jihatdan olib qaralganda, irodaviy sifatlar (qat'iyatlilik, sabr-toqatlilik, o'zini tuta bilish, mas'uliyatlilik, tashabbuskorlik) harbiy muhitda muvaffaqiyatning asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Bunday sifatlar ijtimoiy-psixologik, pedagogik va individual omillar ta'sirida shakllanadi. Talabani shaxsiy motivatsiyasi, oilaviy tarbiya, jamoada tutgan o'rni va o'quv muassasasi muhitida mavjud bo'lgan ma'naviy-axloqiy qadriyatlar bu jarayonda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Irodaning shakllanishi bosqichma-bosqich sodir bo'ladi. Dastlabki bosqichda tashqi talablar asosida harakat qilgan talaba, vaqt o'tishi bilan ichki motivatsiyaga tayanib, mustaqil qarorlar chiqarishga va o'zini boshqarishga o'rganadi.

Stressga bardoshlilik irodaning markaziy komponentlaridan biridir. Harbiy xizmatga tayyorgarlik sharoitida talaba turli bosimlar va noqulayliklarga bardosh berishni o'rganadi. Bu esa, psixologik barqarorlik orqali rivojlanadi.

Guruh ichidagi ijtimoiy ta'sir ham muhim omil hisoblanadi. Talabalar o'z tengdoshlari bilan o'zaro hamkorlikda faoliyat yuritir ekan, ular o'zaro musobaqalashuv, axloqiy qo'llab-quvvatlash orqali irodaviy sifatlarni rivojlantiradi.

Irodani tarbiyalashda o'qituvchi va instruktorning roli beqiyosdir. Faoliyati davomida talabalarni rag'batlantiruvchi, mantiqan asoslangan talablar qo'yuvchi va shaxsiy namuna ko'rsatuvchi pedagogik yondashuvlar irodaviy tarbiyaning samaradorligini oshiradi.

Psixologik treninglar va amaliy mashg'ulotlar orqali talabalar ekstremal sharoitlarga moslashadi, bu esa ularning irodaviy tayyorgarligini kuchaytiradi. Masalan, qiyinchiliklar sharoitida harakat qilish, mudofaa-psixologik stsenariylar bo'yicha mashg'ulotlar olib borish samarali bo'lishi mumkin.

Muhokamadan ko'rinib turibdiki, irodaviy sifatlarni shakllantirish uchun faqat ma'ruza va nazariy bilim yetarli emas - bu jarayon individual yondashuv, psixologik tahlil, shaxsiy rivojlanishga ko'maklashuvchi muhit va maxsus tayyorgarlik orqali amalga oshiriladi. Shu bilan birga, harbiy xizmatga tayyor bo'lish - bu nafaqat jismoniy, balki psixologik mustahkamlikka erishishdir.

Xulosa. Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishida talabalarda irodaviy sifatlarni shakllantirish - bu shaxsning harbiy xizmatga psixologik tayyorligini ta'minlashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Iroda - bu harbiy faoliyatda zarur bo'lgan qat'iyatlilik, sabr-toqat, o'zini boshqara bilish va mas'uliyatlilik kabi muhim psixologik fazilatlarining negizidir. Ushbu sifatlar harbiy sharoitlarda mustahkam psixik barqarorlikni ta'minlab, talabalarning maqsadga yo'naltirilgan faoliyat yuritishiga imkon beradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, irodaviy sifatlarni rivojlantirish:

- individual psixologik xususiyatlar (temperament, xarakter),
- ijtimoiy muhit (oilalar, do'stlar, jamoa),
- ta'lim va tarbiya jarayoni (o'qituvchilar yondashuvi, amaliy mashg'ulotlar),
- hamda ma'naviy-ma'rifiy faoliyatlar orqali shakllanadi.

Chaqiriqqacha harbiy ta'limda samarali psixologik-pedagogik yondashuvlar (psixologik treninglar, rolli o'yinlar, stressga chidamlilik mashqlari, individual suhbatlar) yordamida talabalarda iroda bilan bog'liq sifatlarni shakllantirish va mustahkamlash mumkin.

Shuningdek, irodaviy sifatlarning shakllanishi uzoq muddatli, bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan jarayon bo'lib, unda motivatsiya, ongli intilish, o'zini anglash va o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmalari asosiy rol o'ynaydi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, chaqiriqqacha harbiy ta'lim jarayonida iroda sifatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan psixologik yondashuvlar talabani nafaqat harbiy tayyorgarligini, balki umumiy hayotiy bardoshlilik, ijtimoiy faollik va shaxsiy o'sishini ham ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Yuldashev, Sh. Kursantlarning psixologik tayyorgarligi va motivatsiyasi. Toshkent: "Fan" nashriyoti. 2018. – 68 b.
2. Nasirova, B. Harbiy ta'limda motivatsiya va rag'batlantirish. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti. 2019. – 52 b.
3. Sharipov, S. (2017). Stress va kursantlarning motivatsiyasi. "Psixologiya va ta'lim" jurnali, 3(1), 45-52.
4. Махмутова, Р. Х. (2020). Внешний имидж современного российского ведущего телевизионных новостных программ. *Global and Regional Research*, 2(2), 576-582.
5. Махмудов, А. Х., Джураев, Р. Х., & Ахунжонов, А. Т. (2020). Дидактический потенциал шахматной игры. *Наука и образование сегодня*, (6-2 (53)), 70-71.
6. Аграновский, М. Л., Рахматов, А. Б., & Махмутов, Р. Х. (2022). Коморбидность невротических расстройств с основной патологией у больных псориазом. *Эпомен: медицинские науки*, (2), 6-18.

Ulug'ova Shahlola Musliddinova,
Ma'mun universiteti professori, psixologiya fanlari doktori (DSc)

TADBIRKORLAR MOSLASHUV DARAJASINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya: maqolada tadbirkorlarning yangi ikkilamchi kasbiy faoliyat turiga moslashuv darajasining ijtimoiy-psixologik jihatlari to'g'risida so'z boradi. Zamonaviy psixologiyada moslashuvning turli xil ta'riflarini o'rganilganlik darajasi ochib berilgan. Ikkilamchi kasbiy faoliyat turini tanlagan rahbar tadbirkorlarning psixologik sifatlari va ijtimoiy yo'nalganligi tahlil qilinganligi ma'lumotlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: moslashuv darajasi, tadbirkorlik, kirishimlilik, yetakchilikka intilish, ijtimoiy etuklik, ijtimoiy dadillik, mustaqillik.

Аннотация: в статье рассматриваются социально-психологические аспекты уровня адаптации предпринимателей к новому вторичному виду профессиональной деятельности. Выявлена степень изученности различных определений адаптации в современной психологии. Приводятся данные анализа психологических качеств и социальной направленности руководителей-предпринимателей, выбравших вторичный вид профессиональной деятельности.

Ключевые слова: степень адаптации, предпринимательство, доступность, стремление к лидерству, социальная зрелость, социальная смелость, независимость.

Annotation: the article will talk about the socio-psychological aspects of the level of adaptation of entrepreneurs to a new type of secondary professional activity. In modern psychology, the degree to which various definitions of adaptation have been studied is revealed. The leader who chose the type of secondary professional activity is presented with data on the analysis of the psychological qualities and social orientation of entrepreneurs.

Keywords: level of adaptation, entrepreneurship, accessibility, striving for leadership, social maturity, social boldness, independence.

Kirish. Shaxsning moslashuvi muammosi bo'yicha psixologiya, pedagogika, tibbiyot, biologiya, fiziologiya, sotsiologiya va boshqa fanlarda uzoq vaqt mobaynida ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

Barcha psixologik maktablar psixologik va ijtimoiy moslashuvni yaxlit birlikda ko'rib chiqadilar va shu bilan moslashuv jarayonida yuzaga keladigan aqliy va ijtimoiy ajralmaslik haqida fikr yuritadilar.

Psixologik moslashuv - bu atrof-muhitning muhim yangiliklariga, shu jumladan insonning moslashuvchan xatti-harakatlarini rag'batlantirishga, maqsadlar va xulq-atvor dasturlarini shakllantirishga javoban yuzaga keladigan jarayondir. Biz bilamizki, psixologik moslashuv ijtimoiy moslashuv bilan chambarchas bog'liq. Atrof-muhit inson ongi va psixikasidagi o'zgarishlar bilan ijtimoiy jihatdan shartlashgan bo'lib, moslashuv jarayoni o'z navbatida, hayotiy faoliyatning maqsadlarini shakllantirish orqali adaptiv faoliyat samaradorligiga ta'sir qiladi, shuningdek, faoliyat dinamikasiga individual tus beradi. Psixologik moslashuvsiz ijtimoiy moslashuv imkonsiz bo'lar edi [1].

Zamonaviy psixologiyada moslashuvning turli xil ta'riflari taklif qilingan. A.B. Siomichev ta'rificha, moslashuv - bu shaxs individual xususiyatlarining inson hayoti va faoliyatiga moslashuvi jarayonidir. S.A.Kugel, O.M.Nikandrovlar moslashuv jarayoni yangi rejimga o'tish bilan, rollarning o'zgarishi bilan, shaxsning ma'lum bir ustanovkalari bilan bog'liq. Ushbu ustanovka ko'p jihatdan shaxs va yangi muhit munosabatining muvofiqligiga, shuningdek, shaxsning shaxsiy tajribasiga bog'liq, deb hisoblaydilar [2].

K.A.Abulxanova-Slavskaya, G.A.Ball, A.B.Georgievskiy va boshqalar moslashuv jarayonini ham dinamik jarayon, ham natija deb hisoblashadi. Moslashuv jarayonining

davomiyligi, uning ijobiy yoki salbiy natijasi ko'plab omillarga, birinchi navbatda, moslashuvning predmeti, shuningdek, shaxsning individual-psixologik xususiyatlariga bog'liq [3].

A.L.Svensitskiy o'z ilmiy izlanishlarida shaxsning moslashuvini nafaqat passiv moslashuvchanlik, balki insonning atrof-muhit bilan aloqalarini faol ravishda o'zgartirishga asoslangan, boshqa aloqa shakllarining ajralmas birligini ifodalaydi, shu bilan birga, moslashish insonning yangi ijtimoiy omillarga kirishish holatida ifodalangan tegishli jarayon va uning yakuniy natijasi, deb ta'riflaydi [4].

Tadbirkorlarning bozor munosabatlari tizimiga moslashuvi va ikkilamchi kasbiy faoliyatdagi ijtimoiy maqomi to'g'risidagi tasavvurlari qanday ekanligini o'rganish maqsadida Kettelning shaxsni o'rganishning «16 omilli shaxs so'rovnomasi»ni izlanishimiz maqsadiga yaqin bo'lgan tegishli 5 ta blokini tanlab olib, undagi test savollariga javob berishlarini so'radik. Ushbu 5 ta blok, kirishimlilik (1-blok - «A» omil), yetakchilikka intilish (2-blok - «E» omil), ijtimoiy etuklik (3-blok - «G» omil), ijtimoiy dadillik (4-blok - «N» omil) va mustaqillik (5-blok - «Q₂» omil) pozitsiyalarini aniqlovchi 50 savolni o'z ichiga oluvchi savolnomadan iborat. Olingan natijalarning solishtirma tahlili amalga oshirildi.

Ijtimoiy-psixologik portretni belgilaydigan, ko'p jihatdan bozor munosabatlariga kirishishning va bu jarayonga moslashishning muvaffaqiyatiga ta'sir qiladigan omillarni shartli ravishda ikki toifaga bo'lish mumkin:

1) bozor iqtisodiyotiga asos solinguniga qadar bo'lgan davrda tadbirkorlarda mavjud bo'lgan omillar(ularni faqat e'tiborga olib qo'yish lozim);

2) o'zgarishlar jarayonida hosil bo'ladigan omillar(ularni boshqarish mumkin bo'ladi).

Vaqt o'tishi va mulkchilik shaklining o'zgarib borishi bilan birinchi guruhga kiradigan omillarning ta'siri sekin-asta susayib boradi va shaxs hayotida ikkinchi guruhdagi omillar hal qiluvchi rol o'ynay boshlaydi. Ularga:

1) bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tilishi;

2) xususiylashtirish tempi;

3) davlat bilan fuqaroning o'zaro munosabatlari turi va shu kabilarni kiritish mumkin.

Fikrimizcha, zamonaviy jamiyat tadbirkorlarining professional va psixologik qiyofasini boshlang'ich daraja emas, balki ko'p jihatdan ayni shu hodisalar belgilab beradi.

1-jadvalda keltirilgan korrelyasion koeffitsientlarni 5 ta bir-biriga yaqin bo'lgan omillar bo'yicha olingan javoblarini mazmunan tahlil qilish uch xil, past, o'rtacha va yuqori darajadagi ko'rsatkichlarga asoslanilishini taqozo etdi. Unga ko'ra, 12 ta sifat yig'indisi, ya'ni 1-blok - «A» omilning past ko'rsatkichini namoyon etuvchi rahbar tadbirkorlar - odamovilik, loqaydlik sifatlariga ega hisoblanishib, odamlarga nisbatan narsalar bilan qiziqibroq ishlashar ekan. Ularning tabiati yolg'izlikni yoqtirib, kompromissiv qarashlar, nuqtai nazarlar va hukmlardan qochishini ifoda etadi. Shu sababdan, bu toifa shaxslar qaysarlikka yo'nalgan, qahri qattiq, atrofdegilarga yaxshilikni ravo ko'rishmaydi. Faoliyatlari davomida ular muloqotga deyarli moyillik sezishmaydi va avtoritar uslubda ish tutishadi.

2-blok - «E» omilni ifodalovchi, ya'ni yetakchilikka intilishning past darajasini namoyon etgan rahbar tadbirkorlar, odatda o'z atroflaridagi kishilarni xohish-istaklariga yon berishadi, itoatkor va moslashuvchanligini yaqqol ko'rsatishadi. Bunday toifadagilar yo'nalganligi an'anaviy tasavvurlardan farqli o'laroq, o'zgalar ta'sirida xulqni o'zgartirishga qaratilgan. Aniqlanishicha, yuqoridagi ko'rsatkich egalari tobe, ochiqko'ngil, o'zlariga qo'yilgan va bajarilishi zarur bo'lgan talablarning to'g'ri bajarilayotganidan xavotirlanishadi hamda e'tibor bilan tekshirib borish maqsadida nazoratni kuchaytirishadi. Bunday uslubdagi boshqaruv tanlangan yangi faoliyat turiga moslashishni qiyinlashtiradi, o'z nuqtai nazarini himoya qila bilmaslikni keltirib chiqaradi, o'ziga va o'z imkoniyatlariga yetarli darajada ishonmaslikni namoyon qiladi hamda ish jarayonida obro' va ikkilamchi kasbiy faoliyat samaradorligini tushib ketishiga olib keladi.

3-blok mazmunini ifodalovchi - ijtimoiy etuklik («G» omil) xususiyatining past darajasi shakllangan tadbirkorlar qolgan respondentlarga qaraganda, quyidagi jihatlari bilan farqlanishadi. Bozor munosabatlariga yoki sherikchilik faoliyatiga asos solinayotgan paytlarda vaqtdan unumli

foydalangan holda vaziyatdan foyda izlash taraddudida bo'lishadi, ijtimoiy normalardan o'zlarini olib qochishadi, burchlarni kam his qilishadi va juda kam hollardagina bir so'zda turishadi. Ushbu toifa respondentlarning tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilishda maqsadlari o'zgaruvchan, xulqi ixtiyoriy emas, ijtimoiy-madaniy talablarni bajarish uchun kuch sarflashmaydi.

4-blok - «N» omilni yig'indisini beruvchi ijtimoiy dadillik xususiyatining quyi darajasiga ega rahbar tadbirkorlar tortinchoqligi, o'ziga ishonmaydigan, qo'rqqoligi, o'zini doimo chetga oladigan, odatda, o'zidan o'zi ko'ngli to'lmaydigan, sekin va qiynalib gapiradiganlar toifasidan ekanligi bilan ajralib turishadi. Bu toifaga mansub tadbirkorlarr bozor munosabatlariga kirishishda hamkorlik faoliyatidan foydalanishmaydi. Aksariyat hollarda, ular yaqinlari davrasini chegaralashni ma'qul ko'rishadi, ko'pchilik bilan muloqotga kirishishni, atrofda bo'layotgan hodisalarga aralashishni ma'qul ko'rishmaydi.

Respondentlardagi so'nggi «Q₂» omillar blokini (5) tashkil etuvchi mustaqillik xususiyatlari jamlanmasining quyi ko'rsatkichidan ma'lum bo'lishicha, ular faoliyatlari davomida guruhga tobe, mustaqil emas, doimiy suyanchiqqa, qo'llab-quvvatlashlarga muhtoj sanalishib, o'zgarishlar jarayoniga eng qiyin moslashishar ekan. Buning yaqqol sababi sifatida bozor munosabatlariga kirishishda ulardagi tashabbuskorlik, shaxsiy fe'l-atvor yo'nalishini tanlashda dadillik yetishmasligini alohida e'tirof etish mumkin.

1-jadval

**Ikkilamchi kasbiy faoliyat turini tanlagan rahbar tadbirkorlarning psixologik
sifatlarini va ijtimoiy yo'nalganligi (n=116)**

Bloklar	Omillar	№	Psixologik sifatlar	№	Ijtimoiy yo'nalganlik
1-blok	Kirishimlilik («A» omil)	1.	odamovi	1.	yolg'izlikni yoqtiruvchi
		2.	Loqayd	2.	Qaysar
				3.	Kirishimsiz
2-blok	Yetakchilikka intilish («E» omil)	3.	itoatkor, tobe	4.	ochiqko'ngil
		4.	moslashuvchan	5.	Ehtiyotkor
		5.	kompromiss		
3-blok	Ijtimoiy etuklik («G» omil)	6.	Irodali	6.	o'zgaruvchan
		7.	mulohazakor	7.	mas'uliyatsiz
4-blok	Ijtimoiy dadillik («N» omil)	8.	tortinchoq	8.	Befarq
		9.	o'ziga ishon- maydigan	9.	Toqatsiz
		10.	uyatchan		
		11.	qo'rqqol		
5-blok	Mustaqillik («Q ₂ » omil)	12.	mustaqil emas	10.	Konservator

2-jadvalga ko'ra, ikkilamchi kasbiy faoliyatni tanlagan tadbirkor shaxsida yetakchi o'ringa ega bo'lgan omillarning dastlabki, ya'ni 1-guruhi ularning bezovtalanish va motivatsiya sohasida bo'lib, kutilayotgan natijalar darajasi (0,541), o'zini hurmat qilish motivi (0,665), tashabbuskorlik (0,505), ichki motivi (0,478), bilish motivi (0,406); 2-guruhi motivatsiya-irodaviy sohaga aloqador omillar bo'lib, ularda mag'lubiyatdan qochish motivi (0,786), raqobatchanlik motivi (0,743), faoliyatni almashtirish motivi (0,735), yutuqlarni qadrlash motivi (0,674), erishilgan natijalarni baholash darajasi (0,624); 3-guruhi irodaviy sohasi bo'yicha omillar, ya'ni topshiriqning qiyinligi (0,668), iroda kuchi (0,553) va natijalarning qonuniyligi (0,412); 4-guruhi psixik quvvat va ularni realizatsiya qilish sohasiga tegishli omillar bo'lib, o'z imkoniyatlarini baholash (0,605), o'z kuchini safarbar qila olish darajasi (0,594) ekanligi bilan ahamiyatlidir.

Ikkilamchi kasbiy faoliyatni tanlagan tadbirkorlar psixikasidagi yetakchi omillar ko'rsatkichlari

№	Omillar	1	2	6	10
I. Bezovtalanish va motivatsiya sohasi					
1	kutilayotgan natijalar darajasi	0,541	-	-	-
2	o'zini hurmat qilish motivi	0,545	-	-	-
3	Tashabbuskorlik	0,505	-	-	-
4	ichki motivi	0,478	-	-	-
5	bilish motivi	0,406	-	-	-
II. Motivatsiya-irodaviy sohasi					
6	mag'lubiyatdan qochish motivi	-	0,786	-	-
7	raqobatchanlik motivi	-	0,743	-	-
8	faoliyatni almashtirish motivi	-	0,735	-	-
9	yutuqlarni qadrlash motivi	-	0,674	-	-
10	erishilgan natijalarni baholash darajasi	-	0,624	-	-
III. Irodaviy sohasi					
11	topshiriqning qiyinligi	-	-	0,668	-
12	iroda kuchi	-	-	0,553	-
13	natijalarning qonuniyligi	-	-	0,412	-
IV. Psixik quvvat va realizatsiya qilish sohasi					
14	o'z imkoniyatlarini baholash	-	-	-	0,605
15	o'z kuchini safarbar qila olish darajasi	-	-	-	0,594

Bu natijalar ikkilamchi kasbiy faoliyatni tanlagan tadbirkorlar moslashish jarayonida asosiy e'tiborni ularning psixikasida yetakchi deb aniqlangan motivatsiya, emotsional-irodaviy sohalarga e'tibor qaratish zarur ekanligidan dalolat beradi.

Ikkilamchi kasbiy faoliyatni tanlagan tadbirkor shaxsining emotsional holatida yuqori yuklamali omillar mavjudligi shu sohada muammolar borligini ko'rsatadi. Ularning kutilayotgan natijalar darajasi (0,541), o'zini hurmat qilish motivi (0,665), tashabbuskorlik (0,505) bilan bog'liq bezovtalanishi yuqoriligining guvohi bo'lamiz. Bundan ko'rinadiki, yangi faoliyat turini tanlagan tadbirkorlar shaxsida emotsional sohani izga tushirish, uni tartibga keltirish birinchi galdagi masala hisoblanadi. Bezovtalanish bo'yicha deyarli har uchala shkaladagi omillar yuqori yuklamali, ya'ni musbat koeffitsientga egaligi alohida ahamiyatli bo'lib, ularning biridagi yuklama yuqori bo'lganda, qolganlarida ham yuqori bo'ladi.

Aniqlanishicha, ana shu 1-guruh omillari tarkibiga shaxsning emotsional holati va motivatsiya sohasiga doir, xususan, ichki motivi (0,478) va bilish motivi (0,406) kirganligi yangi mehnat faoliyatini tanlagan tadbirkorlar psixikasida motivatsiya bilan emotsional sohalar o'zaro muhim aloqadorlikka ega ekanligini bildiradi.

Shuningdek, 2-guruh omillari natijalariga ko'ra yangi mehnat faoliyatini tanlagan tadbirkorlarning motivatsiya-irodaviy sohasida o'zaro muqarrar izchillik bo'lishi talab etilmoqda.

Chunki, mag'lubiyatdan qochish motivi (0,786), raqobatchanlik motivi (0,743), faoliyatni almashtirish motivi (0,735), o'zini hurmat qilish motivi (0,674), erishilgan natijalarni baholash darajasi (0,624) motivlarining musbat koeffitsientli yuklamaga egaligi ularning intilish darajasi yuqori ekanligini ko'rsatadi. Bundan esa, ularning motivatsion-irodaviy sohasini takomillashtirishda yuqoridagi yuklamali omillarni hisobga olish va shunga muvofiq yo'naltirish zarurati kelib chiqadi.

Bozor munosabatlari sharoitida ikkilamchi kasbiy faoliyatga yo'nalganlik tadbirkor shaxsining yana bir jabhasi sifatida ularning irodaviy sohasini mujassamlashtirgan omillar o'rin olgan. Ular bajarayotgan topshiriqning qiyinligi, iroda kuchi va natijalarning qonuniyligidan iborat. Bu omillar tadbirkorlarning emotsional-irodaviy va motivatsiya sohaslariga daxldorligi va

yuqori musbat koeffitsientga egaligi ularni tizimlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Iqtisodiyotning real sektorida faoliyat yuritayotgan tadbirkorlar imkoniyatlarini baholash, kuchlarini safarbar qila olish bo'yicha ko'rsatkichlar ham yuqori musbat koeffitsientga ega bo'lib, bu ularning tabiiy imkoniyatlari (shart-sharoitlar) mavjudligi, ammo ularni realizatsiya qilishga zarurat borligini ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Орлова И.А. Адаптация предпринимательства к процессу глобализации с учетом факторов культуры. Великий Новгород, 2003. С.178
2. Сиомичев А.В. Психологические особенности адаптации студентов в сфере познания и общения. Л., 1985. С. 261.
3. Георгиевский А.Б. Эволюция адаптаций. Историко-методологические исследования. Л., 1989. С. 187.
4. Свенцицкий А.Л. Руководитель: слово и дело/Социально- психологические аспекты. М.: Политиздат, 1983. С. 159.

Тулаганова Чарос Рустам қизи,
Научный сотрудник Института исследований семьи и гендера

ПОНЯТИЕ ЭТНОСА И ЭТНИЧЕСКИХ ОРИЕНТИРОВ КАК ЭЛЕМЕНТА, ВЛИЯЮЩЕГО НА ФОРМИРОВАНИЕ ОПРЕДЕЛЁННЫХ ВЗГЛЯДОВ

Аннотация: Исследование понятия этноса и этнических установок направлено на выявление их роли в формировании определённых представлений и мировоззрений. Этнос, как социально-культурная общность, и этнические установки, как внутренние ориентиры, оказывают значительное влияние на восприятие реальности, поведение и взаимодействие между людьми разных культур. Понимание этих понятий помогает проанализировать процессы идентичности, культурной адаптации и межэтнических отношений, а также выявить механизмы, через которые этнические установки влияют на восприятие и оценку окружающего мира.

Ключевые слова: этнос, этнические установки, культурная идентичность, этнические ориентиры, межэтнические отношения, мировоззрение, социальные группы, культура, восприятие, поведение.

Annotatsiya: Etnik va etnik munosabatlar tushunchasini o'rganish ularning muayyan g'oyalar va dunyoqarashlarni shakllantirishdagi rolini aniqlashga qaratilgan. Ijtimoiy-madaniy hamjamiyat sifatida etnik va ichki ko'rsatmalar sifatida etnik munosabatlar voqelikni idrok etish, turli madaniyat vakillari o'rtasidagi xatti-harakatlar va o'zaro munosabatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu tushunchalarni tushunish o'ziga xoslik, madaniy moslashuv va millatlararo munosabatlar jarayonlarini tahlil qilishga, shuningdek, etnik munosabatlarning atrofdagi dunyoni idrok etish va baholashga ta'sir etish mexanizmlarini aniqlashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: etnik, etnik munosabatlar, madaniy o'ziga xoslik, etnik ko'rsatmalar, millatlararo munosabatlar, dunyoqarash, ijtimoiy guruhlar, madaniyat, idrok, xulq-atvor.

Annotation: The study of the concept of ethnos and ethnic attitudes is aimed at identifying their role in the formation of certain ideas and worldviews. Ethnos, as a socio-cultural community, and ethnic attitudes, as internal guidelines, have a significant impact on the perception of reality, behavior and interaction between people of different cultures. Understanding these concepts helps to analyze the processes of identity, cultural adaptation and interethnic relations, as well as to identify the mechanisms through which ethnic attitudes influence the perception and assessment of the surrounding world.

Key words: ethnicity, ethnic attitudes, cultural identity, ethnic guidelines, interethnic relations, worldview, social groups, culture, perception, behavior.

Вводная часть. Развитие человеческого общества сопровождалось расширением знаний об окружающем мире, накоплением сведений о близких и дальних народах. Уже в древности наряду с этнографическими наблюдениями, в основе которых лежали естественная человеческая любознательность, военные, политические и экономические интересы, предпринимались попытки теоретического обобщения этнопсихологических данных.

Литературный обзор. О наличии психологических особенностей склада наций упоминалось в трактатах Цезаря, Геродота, Ксенофонта, Плиния, Страбона. Еще Гиппократ пытался связать особенности народных характеров с различиями в климате и географических условиях территории проживания. Подобные размышления встречаются и у Ш.Монтескье, который также связывал понятие "народный дух" со средой и климатом, в которых проживает народ. Однако несмотря на схожесть географического положения, в Канаде и России проживают совершенно разные нации, а "речные" цивилизации Нила и Янцзы столь же резко отличаются одна от другой, как и цивилизации "островные" - минойская, японская, эллинская. И хотя научный подход к пониманию проблемы сформировался только в работах таких классиков философии, как Дж.Локк, Ж.Ж.Руссо,

Г.Гегель, И.Гердер, одним из первых исследователей в области этнопсихологии остается Гай Юлий Цезарь, написавший несколько книг об особенностях поведения различных народов. Так, в своих трудах "Нравы галлов" и "Нравы германцев" Цезарь не только описывает быт этих народов, но и пытается сделать выводы о специфике их характеров [4].

Исходя из теоретических положений психологии основными структурными компонентами национальной психологии считают: национальный характер, национальное чувство, особенности склада ума, национальный темперамент, обычаи, традиции, нравы, которые можно объединить в понятие "национальное самосознание"[2].

Понятие национального характера по происхождению описательное. Впервые его стали употреблять путешественники, а затем - географы и этнографы для обозначения специфических особенностей поведения и образа жизни народов. При этом под национальным характером одни подразумевали свойства темперамента и эмоциональных реакций народа, другие описывали различия социальных установок, ценностных ориентации, морали, отношения к труду и т. п. Между тем социальная и психологическая природа этих явлений различна. Национальный характер подразумевает систему свойств не отдельного индивида, а многочисленной группы - нации или народности.

Особую роль в закреплении и проявлении национальной психологии людей играют традиции, сложившиеся и закрепившиеся в ходе исторического развития этноса формы деятельности и поведения, «доказавшие» свою положительную значимость, а также соответствующие им правила, ценности, представления. Традиции и нормы «накапливаются» в практике жизни и деятельности этноса, отражая положительный опыт всех предшествующих поколений. «Жизнь нации, национальная жизнь есть неразрывная связь с предками и почитание их заветов. В национальном всегда есть традиционное», - писал Н.А.Бердяев [1].

К традициям относятся прежде всего действия и мнения, ставшие для данного народа привычными, устоявшимися, и в этом смысле они близки к понятию стереотипа. Важнейшие факторы формирования традиции (как и в целом социальных установок) — это потребности, запросы людей и ситуация их реализации. Привычная в течение длительного времени (десятилетий, столетий) обстановка, идентичные запросы и интересы, формы и реализации неизбежно ведут к возникновению традиций как своего рода поведенческих алгоритмов. Обобщенно говоря, традиция - это всегда зафиксированный, передаваемый из поколения в поколение положительный опыт жизнедеятельности этноса, консолидирующий психологию его представителей [2].

В научной литературе теория установки представлена довольно широко. Основатель ее Д.Н.Узнадзе понимал под установкой определенное психическое состояние, возникающее под совокупным воздействием потребностей индивида и влиянием условий его существования, которое «можно охарактеризовать как готовность к совершению определенной деятельности» [3].

Д.Н.Узнадзе впервые описал и механизмы зарождения и функционирования установок. Он считал, что от характера возникающих на основе потребностей установок (а они могут определяться в том числе и национальной средой) зависит и способ восприятия, реакций, поведения личности. Возникнув, потребность требует удовлетворения, что может осуществляться лишь посредством реализации определенного вида поведения. Внешняя среда становится для человека ситуацией удовлетворения потребности. Основным исходным положением формирования установки, по Узнадзе, является существование потребности (субъективный фактор) и ситуации (объективный фактор) - существует субъект потребности и среда, которая может удовлетворить ее. Ситуация влияет на человека, она - необходимое условие поведения. До осуществления поведения в субъекте потребности отражена объективная ситуация. Таким образом, осуществление поведения предопределено этими двумя факторами. У личности возникает установка на основе совпадения этих факторов. В свою очередь, установка предшествует поведению и

определяет его. Поведение является целесообразным, поскольку его существование детерминировано установкой [3].

Исследования Д.Н.Узнадзе показали, что установка является неосознаваемым образованием, состоянием, которое предшествует той или иной деятельности и определяет ее осуществление. В то же время Д.Н.Узнадзе отмечал, что установка становится «фактором, направляющим и определяющим содержание нашего сознания». Установки, в отличие от отношений личности, возникнув, первоначально не осознаются и носят автоматический характер. В процессе деятельности установка объективируется, направляется на определенные предметы и становится осознанной. Кроме того, вследствие особых условий и обстоятельств, чем чаще она возникает, тем устойчивее становится. Такая установка приобретает определенное личностное значение и становится фиксированной. В теории установки Д.Н.Узнадзе подразумевается наличие двух видов установок - установки, направляющей поведение личности в каждый данный момент, и установки, сформированной и зафиксированной посредством опыта [4].

Результат и анализ. Социальная установка является специфическим видом фиксированной установки и имеет следующие характерные признаки:[3]

- является одной из главных характеристик личности;
- имеет оценочную и валентную природу;
- направлена на личностно и социально значимые объекты (ценности);
- сформирована в процессе социализации и является осознанной;
- за ней стоит стереотип социального поведения, аккумулирующий в себе некий стандартизированный опыт - обобщенные традиционные суждения, мнения, ожидания, внушаемые индивиду той или иной общностью.

В.А.Ядов, изучавший социальные установки личности, рассматривает их как диспозиции, имеющие системное образование, в которое включены все жизненные устремления личности, обеспечивающие целенаправленное формирование состояния готовности человека к деятельности. Диспозиции как взаимосвязь конкретных социальных условий деятельности индивида и его субъективного отношения к ним зависят, по его мнению, от предшествующего опыта и обобщенных психологических особенностей субъекта, обеспечивая регуляцию, саморегуляцию и прогнозирование социального поведения личности [4].

Социальная установка есть сложившаяся у индивида на основе имеющегося опыта предрасположенность к восприятию социальной информации с учетом определенной социальной позиции, что выражается в системе ценностных ориентации субъекта. Это есть первое ответное действие субъекта, вносящего определенность в получаемые им сведения о значимых для данной личности вопросах.

Социальные установки - это результат развития социальной среды, в которой они играют определенную роль. Люди, социальные группы, социальные ситуации и события являются независимыми, но поддающимися измерению переменными этой среды [2]. Реакции индивидов как результат функционирования симпатической нервной системы человека и их аффективные состояния, познание ими окружающей действительности (перцептивные реакции, познавательные вербальные суждения), а также непосредственное поведение людей выполняют функцию зависимых переменных социальной среды. Социальные же установки выполняют роль промежуточных переменных в жизни общества, они выступают в качестве буфера между независимыми и зависимыми ее составляющими, смягчая социальную действительность и взаимоотношения людей.

Установка определяет направление действий и одновременно способ восприятия и мышления индивидов. Но различные установки по-разному влияют на поведение. Ориентация людей зависит от множества социальных установок, которые соотносятся с определенными сторонами общественного бытия. Они обладают необходимой ценностью с точки зрения их значения для людей, а также различной стабильностью.

Социальные установки формируются в ходе взаимодействия и общения людей, в которых они выступают в качестве значимых объектов, являясь в то же время социальными раздражителями и выполняя три функции: условную, подкрепляющую и дискриминативную. Под первой функцией подразумевается, что объект социальной установки вызывает определенные эмоциональные реакции у субъекта. Функция подкрепления означает, что объект стремится или к поощрению, или к наказанию другого объекта. Наконец, под дискриминативной функцией понимается стремление объекта социальной установки выступать в качестве сигнала для осуществления различных реакций субъекта.

Самое распространенное в литературе определение социальной установки дал американский психолог Г.Олпорт: «..это состояние психофизиологической готовности, которое организовано на основе опыта, оказывающее динамическое и направляющее воздействие на поведение людей, осуществляемого по отношению предметов и явлений, связанных с объектом социальной установки» [3].

Социальная установка имеет определенную структуру, включающую когнитивный, аффективный и поведенческий компоненты, которые в отдельности не обладают однозначной направленностью на социальный объект. Это значит, что социальная установка является многомерной, вследствие чего возможно измерить ее отдельные компоненты. Когнитивный компонент измеряется по шкале приемлемости-неприемлемости, оценка аффективного компонента предполагает установление того, насколько приятен или неприятен данный объект человеку; наконец, измерение поведенческого компонента означает установление благожелательных или враждебных поведенческих тенденций относительно того же объекта.

Заключение. Следовательно, национальная установка должна быть отнесена не только к факту структурообразования национальной психологии, но и к процессу ее функционирования, так как роль национальной установки сводится к регуляции психики в условиях деятельности. Эта регуляция носит ярко выраженный смысловой характер, при котором «сглаживается» несоответствие содержания деятельности принятым реакциям на воздействия окружающей среды и нормам поведения. Национальные установки выступают в качестве основы нормального функционирования психики представителей определенных этнических общностей. В национально-психологических же особенностях, выступающих формой проявления национальной психологии, национальные установки составляют их внутреннее содержание.

Список использованной литературы.

1. Горшкова И.Д., Шурыгина И.И. Насилие над женами в российских семьях. М., 2003.
2. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. М., 2008.
3. Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях. Ростов-на-Дону, 2005.
4. Трунов Д.Г. Психологическое консультирование кризисных состояний. Пермь, 2007.

Olimova Maxfuza Bobir qizi,

University of business and science, Toshkent filiali o'qituvchisi

KAM TA'MINLANGAN OILALARNING PSIXOLOGIK TADQIQOTLARDA O'RGANILISHI

Annotatsiya: Oila shunday muqaddas makonki, unda hayotning davomiyligini ta'minlovchi shaxs shakllanadi, etnik madaniyat, urf-odatlarimiz, axloqiy va ma'naviy qadriyatlarimiz saqlanadi, rivojlantiriladi, jamiyat taraqqiyotini belgilovchi iqtisodiy va madaniy hayot poydevori mustahkamlanadi.

Ushbu maqolada "Kam ta'minlangan oila" tushunchasining ilmiy adabiyotlardagi talqini, ushbu oilalardagi psixologik-pedagogik va ijtimoiy- iqtisodiy muhit yoritiladi. Shuning bilan birga oilalardagi qashshoqlikning mavjudligi ularning shaxslararo munosabatlariga, jamiyatda o'z o'rnini topishiga ta'sir ko'rsatishi yoritib o'tiladi.

Kalit so'zlar: kam ta'minlangan oila, shaxs, adekvat, reproduktiv, qashshoqlik, ijtimoiy yordam.

Аннотация: Семья – это священное место, где формируется личность, обеспечивается преемственность жизни, где сохраняются и развиваются наша этническая культура, традиции, нравственные и духовные ценности, где укрепляются основы экономической и культурной жизни, определяющие развитие общества.

В статье рассматривается трактовка понятия «малообеспеченная семья» в научной литературе, а также психолого-педагогическая и социально-экономическая среда в таких семьях. В то же время подчеркивается, что наличие бедности в семьях влияет на их межличностные отношения и способность найти свое место в обществе.

Ключевые слова: малообеспеченная семья, индивидуум, адекватный, репродуктивный, бедность, социальная помощь.

Annotation: The family is such a sacred place where a person is formed that ensures the continuity of life, our ethnic culture, traditions, moral and spiritual values are preserved and developed, and the foundations of economic and cultural life that determine the development of society are strengthened.

This article discusses the interpretation of the concept of "poor family" in scientific literature, the psychological, pedagogical and socio-economic environment in these families. At the same time, it is highlighted that the presence of poverty in families affects their interpersonal relationships and finding their place in society.

Keywords: poor family, person, adequate, reproductive, poverty, social assistance.

Kirish. Insoniyat tarixidagi yangi asrning xususiyatlari ma'naviyat masalalariga ustuvor ahamiyat berilishini taqozo qilmoqda. Zero, jamiyatning ijtimoiy – siyosiy, iqtisodiy muammolarini yuksak ma'naviyat sohibi bo'lgan kishilar hal qilishining hayotiy tajribalar isbotlab bermoqda. Ayniqsa, fan-texnika taraqqiyoti tez sur'atlar bilan amalga oshayotgan ijtimoiy-siyosiy munosabatlar globallashtayotgan va intensivlashayotgan hozirgi davrda yuksak ma'naviyatli insonni tarbiyalash masalasi umuminsoniyat sivilizatsiyasi kelajagini belgilaydigan omilga aylandi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, oilaviy munosabatlar, oiladagi ijtimoiy psixologik muhit, er-xotin munosabatlari, oilaviy nizolarning kelib chiqishi, ajrim muammolarini o'rganish har doim insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida keng ilmiy jamoatchilik diqqat e'tiborida bo'lib kelgan.

Muhokama. Oila – jamiyatning ajralmas bo'lagi. Har qanday istiqbol oilaning manfaalaridan ayro tasavvur qilinmaydi. Zero, har bir inson uchun oila bu umrning boshlanishi, barcha narsalarning muqaddimasidir. Qolaversa, har bir inson o'z baxti va saodatini eng avvalo oilasi bilan bog'laydi, ya'ni, o'z uyi, oilasida baxtli bo'lgan insongina o'zini to'laqonli baxtiyor his qiladi. Shu bois ham inson manfaatlari oliy qadriyat sifatida e'tirof etilgan mamlakatimizda

olib borilayotgan odilona siyosat har tomonlama ushbu muqaddas go'shani mustahkamlashga qaratilgandir.

Mamlakatimizda oila institutini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha yangidan qabul qilinadigan qoida va normalarda bugungi va ertangi kunimizning talablari aks etishi, amaldagi qonun hujjatlariga zarur o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilishi, bu masalada jamiyatimizning e'tiborini yanada kuchaytirish ko'zda tutilayotganligi hamda jamiyatning asosiy bo'g'ini bo'lmish oilani ijtimoiy muhofaza qilishning anglatadi.

Jamiyatimizdagi har bir oilaning tinch-totuv yashashi, ma'naviy jihatdan boy bo'lishi, oilalardagi farzandlarni buyuk ajdodlarimiz singari diniy va dunyoviy bilimlarga ega bo'lgan etuk inson qilib tarbiyalash oldimizda turgan eng asosiy maqsaddir. Albatta bu jarayonda har bir oiladagi ota-ona o'z majburiyatlarini esdan chiqarmagan holda har taraflama o'rnak bo'lishi muhimdir. Milliy urf-odatlarimiz, an'alarimiz va qadriyatlarimiz asosida mehribonlik, oqibatlilik, hurmat va ehtirom kabi xislatlarni yosh avlodning ongiga singdirish lozimdir.

Oila, ijtimoiy-iqtisodiy va psixologik-pedagogik jarayonning rivojlanishi va faoliyat ko'rsatishi shart-sharoitlarini o'rganish uning mustahkamligi, madaniyati, barqarorligi hamda yashovchanligini belgilovchi muhim nuqtalarga e'tibor qaratish imkonini beradi. Shunday qilib, oilaviy hayot uning vazifalarini belgilovchi ijtimoiy, guruhviy va individual ehtiyojlarning qondirilishini ta'minlashi kerak. Har bir jamiyatning o'zini funksiyalari bo'lgani kaba oilaning ham funksiyalari mavjud bo'lib, bu muayyan shaxs va umuman jamiyatning asosiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan turli xil faoliyat turlaridir.

Oila tobora murakkab va dinamik ijtimoiy tizimga aylanib, uning iqtisodiy, reproduktiv va boshqa funksiyalarini farqlaydi. Shu bilan birga, zamonaviy oila shaxs va jamiyat manfaatlarini birlashtiradi. Uning ijtimoiy ahamiyati shundaki, munosabatlarning murakkab ijtimoiy ierarxiyasida keyinchalik ota-onalarning o'rnini bosadigan farzandlarning dunyoga kelishi va tarbiyalanishidir.

Odatda, oilaviy munosabatlarda nizolarning bir necha sohalari ajratiladi. Bular maishiy, byudjet ajratish, bola tarbiyasi, dam olishni tashkil etish va o'tkazish, jinsiy hayot, muloqot va boshqalardir. Er-xotinning ishtirokidagi ushbu sohalar, ko'pincha oilaning vazifalari sifatida ajratiladi.

Adabiyotlar tahlili. Bir qancha olimlarning fikricha, oilaviy hayot davrida, oilaviy muhitda yosh avlod ijtimoiy genetik shuningdek, shaxsda umrbod saqlanib qoladigan qadriyatlarni meros qilib oladi. Oila bugungi yoshlarning xulq-atvori, e'tiqodi, fikri, dunyoqarashi shakllanishi va rivojlanishida katta ta'sir ko'rsatadi.

A.Berovskiyning so'zlariga ko'ra, oilaning moddiy va kundalik farovonligini ta'minlash sohasi mojaro va muammolarga to'la, chunki turli oilalardagi odamlar bir oilaga aylangan va ular ota-onalarining oilalarida bu funktsiyani bajarishda mutlaqo boshqa mezonlarga o'rganishgan. Oilalarning bu vazifani bajarishida yuzaga keladigan asosiy psixologik muammolar quyidagilardir: vazifalarning baravar taqsimlanmasligi, ayollarning ikki tomonlama bandligi va gender stereotiplarning keng yoyilganligi bo'lib, unga ko'ra iqtisodiy vazifani ayol bajaradi [1].

Kam ta'minlangan oilalar muammolarini o'rganish qashshoqlik nazariyasi bilan chambarchas bog'liq. Umumiy ma'noda, kambag'al odam-bu o'z ehtiyojlarini qondira olmaydigan odam, chunki ular mavjud mablag'lardan oshib ketadilar. Ingliz iqtisodchisi A.Pigu ta'rifiga ko'ra, kambag'al oilalarda "daromadlari shunchalik pastki, hatto daromadlari mutlaqo oqilona sarflangan bo'lsa ham, ularning yordami bilan to'g'ri mavjudlik ehtiyojlarni ta'minlash hali ham imkonsiz bo'lar edi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan, qashshoqlikning bir necha turlari mavjud. A.A.Varizgina o'z asarlarida uning sabablarini muhokama qiladi. Shunday qilib, mutlaq qashshoqlikning ikki turi mavjud: birlamchi va ikkilamchi. Birlamchi qashshoqlik oilaning minimal yashash darajasidan oshmaydigan umumiy daromadini nazarda tutadi. Ikkilamchi qashshoqlik nazariyasiga ko'ra, oilaning daromadi belgilangan chiziqdan bir oz yuqori, oilaning moliyaviy savodxonligi pastligi sababli uning qashshoqlik chegarasidan oshib ketishi juda qiyin. Birlamchi qashshoqlikning

sabablari orasida kasallik yoki boquvchisini yo'qotish, ish bilan bog'liq muammolar va ko'p bolali oilalar ham mavjud. O'rta qashshoqlik sabablari ota-onalar deviant xatti xarakatli (alkogol, giyohvandlik, zararli odatlar) bilan bog'liq bo'lishi mumkin [2].

Shunday qilib, mutlaq qashshoqlikning sabablari hayotning ob'ektiv sharoitlarida yotadi. Bir tomondan, bu boquvchisini yo'qotish yoki oila a'zolarining kasalligi kabi mustaqil yoki juda bog'liq bo'lmagan holatlarga bog'liq. Boshqa tomondan, ota-onalar yoki bolalarning deviant xatti-harakatlari ham oilaning moddiy farovonligi darajasining pasayishiga yordam beradi [4]. Kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi va fuqarolarning umumiy farovonligining o'sishi bilan qashshoqlik sabablari haqidagi qarashlar ham o'zgardi. Odamlar mutlaq toifalarda emas, balki boshqalarning pozitsiyasiga ko'ra nisbiy toifalarda faoliyat yuritishi tushunildi. O'zining moliyaviy ahvolidan norozilik o'zini jamiyatning yanada muvaffaqiyatli va obro'li a'zolari bilan taqqoslashga asoslangan. Bunday holda, biz nisbiy (sub'ektiv) qashshoqlik haqida gapiramiz, bunda hayot darajasi va sifatining ob'ektiv o'sishiga qaramay, oila hali ham o'zini jamiyatning kam rivojlangan qatlamlari bilan tanishtiradi. Qashshoqlikning sub'ektiv nazariyasi doirasida mahrumlik yondashuvi ham mavjud. Jamiyat va sivilizasiyaning rivojlanishi yangi ehtiyojlarning paydo bo'lishiga va natijada yangi mahrumliklar, ovqatlanish, ta'lim va moliyaviy xatti-harakatlardan mahrum bo'lishga olib keladi [8].

Bunday holda, jamiyatda daromad taqsimotining tengsizligi bo'ladi. Biroq, olimlarning fikriga ko'ra, ko'plab oilalar, shu jumladan ko'p bolali oilalar, resurslarni vakolatli taqsimlash va ular tufayli qo'shimcha to'lovlar tufayli bir nechta mahrumliklardan qochishga muvaffaq bo'lishadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, oilalar orasida qashshoqlik tarqalish xavfini kamaytirish bir necha sabablarga ko'ra muhimdir.

Birinchidan, bolalar va ularning ota-onalari o'rtasida ishonchni mustahkamlash muammosi mavjud. Moliyaviy nochorlik tufayli kam ta'minlangan oilalar farzandlari badavlat tengdoshlari yonida o'zlarini mahrum his qilishga odatlanib qolishadi.

Ikkinchidan, mehnatga layoqatli yoshdagi odamlar uchun kam daromad ijtimoiy mavqei pastligi sababli norozilik bilan tavsiflanadi.

Natijada bolaning nazarida ota-onaning obro'si yo'qoladi.

Nomukammallik kompleksining shakllanishi insonning iqtisodiy va ijtimoiy salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy apatiyaning kuchayishi bilan birga keladi.

Ushbu muammolar odatda barcha toifalarning axloqiy va psixologik munosabatlariga ta'sir qiladi.

N.F.Basov oilaviy qashshoqlikni "inson yoki oilaning daromadi ijtimoiy zarur iste'molni saqlab qolishga imkon bermasa, odamlarning moddiy xavfsizligining alohida holati" deb ta'riflaydi, bu ijtimoiy xavf omili" deydi. Muallifning so'zlariga ko'ra, kam daromadli toifaga-har bir oila a'zosiga pul daromadi kam bo'lgan oilalar kiradi (ko'pincha ular ko'p bolali oilalar); boquvchisini yo'qotgan fuqarolar; bolalarni yolg'iz tarbiyalayotgan onalar; nafaqa asosida

yashovchi talabalar - tabiiy ofatlar, siyosiy va ijtimoiy mojarolar va boshqa toifadagi fuqarolar tomonidan ta'sirlangan odamlardir [3].

Rus sosiologi N.Yu.Sheki yondashuvida o'z asarlarida kam ta'minlangan oilalar turg'un va vaqtinchalik bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. Birinchi holda, oilaning moddiy ahvoli ma'lum vaqt ichida o'lchanadi [5]. Vaqtinchalik kam daromad ma'lum bir vaqtda oilaning iqtisodiy salohiyatini aniqlashni o'z ichiga oladi, ya'ni kam daromad dinamikasi va omillarini hisobga olmagan holda ekanligini ta'kidlaydi. Kambag'al oilalarning o'sishi iqtisodiy shoklar, ijtimoiy qaramlik, millatlararo nizolar va ekologik vaziyat tufayli deb biladi.

Natija va tahlil. Qashshoqlikning hozirgi namoyon bo'lishidagi ijtimoiy xavfliligi uning tashuvchilarining passivligidadir. Kam ta'minlangan oilalar haqida gapirganda, disfunktsional oilalar fenomenini o'rganish kerak. T.S.Gusevaning so'zlariga ko'ra, bularga inqirozdagi, antisosial va axloqsiz oilalar kiradi. Boquvchisini yo'qotish, ota-onaning ajralishi, alkogolizm yoki giyohvandlik kabi muammolar bilan bir qatorda, bu oilalar ham kam ta'minlangan toifaga kiradi, chunki ular boshqa oila a'zolariga asosiy darajada g'amxo'rlik qila olmaydilar. Shuningdek, biz bolalar va keksa ota-onalar haqida gapiramiz. Oilani oziq-ovqat, kiyim-kechak va dori-darmon bilan ta'minlay olmaslik bunday oilalarning farovonligi pastligini va shuning uchun kam daromadni ko'rsatadi.

N.Yu.Shekaning fikricha, oilada kam daromad olib kelishning quyidagi xatarlari mavjud: [6] 1) iqtisodiy – ko'chmas mulkning yo'qligi, ishonchsizlik (uy-joy va kommunal xizmatlar, kreditlar);

2) ijtimoiy-tug'ilish, oila a'zolarining o'limi, yashashni joyini o'zgartirish, qaramlikning turli xil turlari, sog'lig'ining yomonlashishi;

3) psixologik omillar – ish topishda qiyinchilik, ishlashni istamaslik, oiladagi ziddiyatli munosabatlar.

Kam ta'minlangan oilalarning iqtisodiy omillari guruhiga ishsizlik, kam ish haqi va past mehnat unumdorligi kiradi. Ishsizlik bilan iqtisodiy faol aholining bir qismi ishlashni xohlaydi, lekin bir qator sabablarga ko'ra ishlay olmaydi. Masalan, ish joyi uchun yuqori raqobat, mehnatga talabning yo'qligi va yuqori ixtisoslashgan oliy ma'lumotga ega bo'lish zarurati tufayli. Ijtimoiy-tibbiy omillar aholining biologik salohiyatini aks ettiradi bunda og'ir va surunkali kasalliklarning mavjudligi yoki yo'qligi, kasallik va qarilik tufayli nogironlikni kiritishimiz mumkin.

Demografik nuqtai nazardan oila tarkibining uning iqtisodiy salohiyatiga ta'sirini kuzatish mumkin. Masalan, kam ta'minlangan oilalar rejalashtirilmagan homiladorlik, nikohsiz bola tug'ilishi, ota-onalardan birining o'limi yoki nikohning buzilishi natijasida paydo bo'ladi. Siyosiy omillarda biz harbiy mojarolar va majburiy migrasiya tufayli oilalarning farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatayotganini aytishimiz mumkin.

Bolali hamda kam ta'minlangan oilalarning iqtisodiy ahvolini tahlil qilib, V.N.Bobkov o'z tadqiqotlarida ushbu oilalarning asosiy muammolari pul yetishmasligi va ish topishda qiyinchiliklar bilan bog'liqligini isbotladi: [7]

oilalar oziq-ovqat, dori-darmon va tibbiy yordamdan tejashadi ular ijodiy va sport klublarida repetitorlar, murabbiylar, madaniy va ko'ngilochar muassasalarga (kino, teatrlar, ko'rgazmalar, muzeylar) sayohat qilish imkoniyatiga ega emaslar;
uy-joy kommunal xizmatlarini to'lash, shuningdek, bolalarga yangi kiyimlar sotib olish bilan bog'liq muammolar (kiyim va poyabzal);
kompyuter, televizor, smartfon, kir yuvish mashinasi kabi qimmatbaho uskunalarini sotib olish muammosi deyarli ko'p oilalar bolalar kitoblari va o'quv qurollarini sotib olishdan bosh tortadi

Keltirilgan omillar kam ta'minlangan oilalarning muammolari bunday ushbu faktorlarda va ushbu oilalarga yordam berish uchun aralashuv zarurligini ko'rsatadi. Ijtimoiy yordam ko'rsatish

uchun birinchi navbatda kam daromad mavjudligini aniqlash kerak. Oilani kambag'al deb tan olish uchun nafaqat kerakli hujjatlar to'plami, balki bir qator qoidalarini ham hisobga olish kerak. Masalan, oilaning umumiy daromadi so'nggi 3 oy davomida barcha naqd to'lovlarni (nafaqalar, stipendiyalar) o'z ichiga olgan barcha oila a'zolarining daromadlarini qo'shish yo'li bilan hisoblanadi.

Qabul qilingan miqdor uchga (oylar soni) va oiladagi odamlar soniga bo'linadi. Bu esa minimaldan kamroq bo'lsa, keyin bu oilaga kam ta'minlangan maqomini beriladi. Biroq, kam ta'minlangan oilalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash fuqarolarning moddiy farovonligi darajasini oshirish bilan cheklanmaydi.

Xulosa. Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati doirasida davlat idoralari va notijorat tashkilotlari faoliyat yuritib, nafaqat qashshoqlik xavfini kamaytirishga, balki aholining hissiy va psixologik qulaylik darajasini oshirishga ham hissa qo'shmoqda. Shunday qilib, kam ta'minlangan oilalar-bu har bir a'zoning daromadi umumiy yashash darajasining minimal darajasidan kam bo'lgan oilalardir. Asosiy ehtiyojlarni qondira olmaslik, shuningdek, ta'lim va dam olish kabi oilaviy funksiyalarga ta'sir qiladi. Buning oqibati yosh avlodning ijtimoiylashuviga e'tiborning yetishmasligidadir. Ijtimoiy ish kasbi aholining umumiy qashshoqlashuviga to'sqinlik qiluvchi omil bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. М.Файзиева., А.Жаббаров Оилавий муносабатлар психологияси, Тошкент «Янги Аср Авлоди» 2007
2. Дзакгоев А.К. Молодая городская семья: проблемы её функционирования // Вопросы социологии и социальной работы. - Владикавказ, 2000. - С. 29-37
3. Димнова Т.И. Психология семейного образа жизни: Учебно-практическое пособие. – М.: Пед. России, 2005. - 143 с
4. Татенко Н.О. Институт семьи и её функциональные особенности. // Вестник Харьковского нас. ун-та. - Харьков: 2010. - С. 193-200.
5. Беровский А. Острые углы молодых семей. - М.: Поликом, 2011. - 304 с
6. Щека Н.Ю., Микушева И.С. Факторы, приводящие к малообеспеченности семей // АНИ: педагогика и психология. 2017. №4. С. 406-408.
7. Киров П. Какую семью можно признать малоимущей. Помощь малоимущим семьям. М.: Колос, 2014. 34 с
8. Бобков В.Н., Гулюгина А.А., Одинцова Е.В. Методологические подходы к усилению адресности социальной поддержки малоимущих семей с детьми // Уровень жизни населения регионов России. 2019. №1.

Kamalova Zulfiya Xasanovna,
University of business and science, Toshkent filiali dotsenti
Xajiboyeva Maftuna Valisherovna,
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti, Ijtimoiy fanlar fakulteti
2-bosqich magistri
Gmail: valisherovna@gmail.com

O'SMIRLARDA EMOTSIONAL INTELLEKTNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Mazkur maqola o'smirlik davrida emosional intellekt rivojlanishining psixologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Emotsional intellektning o'smirlar rivojlanishidagi o'rni, uning shaxsiy va ijtimoiy moslashuvga ta'siri ilmiy nuqtai nazardan yoritilgan. Tadqiqotda o'smirlarning emotsional intellekt darajasi bilan ularning muloqot qilish ko'nikmalari, o'zini anglash va boshqarish qobiliyatlari o'rtasidagi bog'liqlik psixologik nazariyalar va amaliy tadqiqotlar asosida o'rganilgan. Ushbu maqola emotsional intellektni rivojlantirishga oid samarali strategiyalarni tavsiya qilib, pedagoglar va psixologlar uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar. Emotsional intellekt, o'smirlik davri, psixologik xususiyatlar, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy moslashuv, muloqot ko'nikmalari, o'zini anglash, emotsiyalarni boshqarish.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению психологических особенностей развития эмоционального интеллекта В подростковом возрасте. Рассматривается роль эмоционального интеллекта в развитии личности подростков и его влияние на личную и социальную адаптацию с научной точки зрения. Исследование изучает взаимосвязь между уровнем эмоционального интеллекта подростков и их коммуникативными навыками, самосознанием и способностью к саморегуляции на основе психологических теорий и эмпирических данных. Статья предлагает эффективные стратегии развития эмоционального интеллекта, что делает её теоретически и практически значимой для педагогов и психологов.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, подростковый возраст, психологические характеристики, личностное развитие, социальная адаптация, коммуникативные навыки, самосознание, управление эмоциями.

Annotation: his article is devoted to the study of the psychological features of the development of emotional intelligence in adolescence. It highlights the role of emotional intelligence in adolescent development and its impact on personal and social adaptation from a scientific perspective. The study explores the relationship between adolescents' emotional intelligence levels and thEmotsional intellektr communication skills, self-awareness, and self-regulation abilities based on psychological theories and empirical research. The article offers effective strategies for developing emotional intelligence, making it theoretically and practically valuable for educators and psychologists.

Keywords: emotional intelligence, adolescence, psychological characteristics, personal development, social adaptation, communication skills, self-awareness, emotion regulation.

Kirish. Hozirgi zamon jamiyatida shaxsning hissiy va ijtimoiy qobiliyatlari uning muvaffaqiyatli hayot kechirishida muhim omil sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, o'smirlik davri shaxsiy rivojlanishning murakkab bosqichlaridan biri bo'lib, bu davrda nafaqat intellektual, balki emosional rivojlanish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Emotsional intellekt (EQ) o'smirlarning o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish, boshqalarning hissiy holatini tushunish, shuningdek, samarali muloqot qilish qobiliyatlari orqali shakllanadi. Ushbu ko'nikmalar nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki ijtimoiy munosabatlarda ham muhim rol o'ynaydi.

Muhokama. O'smirlik yoshidagi bolalarda EQ rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish psixologiya sohasidagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki bu davrda hissiy

barqarorlikning shakllanishi, ijtimoiy moslashuv jarayonlari va shaxsning o'z-o'zini anglash darajasi intensiv rivojlanadi. Shu sababli, EQ darajasini aniqlash, uni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik va psixologik yondashuvlarni ishlab chiqish zarurati paydo bo'lmoqda.

Ushbu maqolada o'smirlik davrida EQ rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar, shuningdek, o'smirlarning EQ darajasini oshirishga qaratilgan samarali usullar va texnologiyalar tahlil qilinadi. Mazkur tadqiqot o'smirlarning hissiy-intellektual rivojlanishini qo'llab-quvvatlash hamda ularning shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatlariga zamin yaratish imkonini beradi.

Oxirgi paytlarda insonning murakkab vaziyatlardagi xulq-atvoriga ilmiy qiziqish ortib bormoqda. Ayniqsa, bolalarning bunday vaziyatlardagi xulq-atvori bo'yicha maxsus tadqiqotlar olib borilmoqda. Biz uchun muhim bo'lgan tadqiqotlar orasida maktab yoshidagi bolalarning qiyinchiliklarni yengib o'tish usullari bo'yicha Danilovani tadqiqotlarini, M.Tishkova tomonidan maktabda yuzaga keladigan qiyin vaziyatlarni yengib o'tish bo'yicha tadqiqotni shuningdek, Kirsch, Meckelmann muammoli vaziyatlar bilan bog'liq strategiyalarini o'rganishni keltirish mumkin [1].

Adabiyotlar tahlili. O'smirlik davrida emotsional intellektning rivojlanishi masalasi zamonaviy psixologiya va pedagogikaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur mavzu bo'yicha ilmiy tadqiqotlar ko'lamli kengayib bormoqda va emotsional intellekt kontseptsiyasi asosida yoshlarning hissiy va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirish borasida turli nazariy yondashuvlar shakllantirilgan. Adabiyotlar tahlili ushbu sohadagi yutuqlarni tizimli tarzda tahlil qilish, mavzuning o'rganilganlik darajasini aniqlash va mavjud ilmiy bo'shliqlarni yoritishga imkon beradi.

Emotsional intellekt tushunchasi birinchi marta Peter Salovey va John Mayer (1990) tomonidan kiritilgan bo'lib, ular emotsional intellektni hissiyotlarni idrok qilish, baholash va boshqarish qobiliyati sifatida ta'riflashgan [2].

Keyinchalik Daniel Goleman (1995) ushbu kontsepsiyani ommalashtirib, emotsional intellektni shaxsning shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatida muhim o'rin tutuvchi omil sifatida ko'rsatgan. Goleman emotsional intellektni besh asosiy komponentga ya'ni o'z-o'zini anglash, o'zini boshqarish, motivatsiya, empatiya va ijtimoiy ko'nikmalarga bo'lgan. Ushbu nazariy yondashuvlarning rivojlanishi emotsional intellektning pedagogik va psixologik amaliyotdagi o'rnini yanada kengroq ochib berishga xizmat qilgan. Ayniqsa, Golemanning ishlari emotsional intellektning yoshlar rivojlanishidagi ahamiyatini yoritishda muhim rol o'ynagan. O'smirlik davridagi emotsional intellekt rivojlanishi bo'yicha tadqiqotlar. O'smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichi bo'lib, ushbu davrda emotsional intellektning shakllanishi va rivojlanishi alohida o'rganilgan [3].

Mayer va Salovey (1997) tomonidan taklif etilgan emotsional intellekt modeliga asoslangan tadqiqotlar emotsional intellektning muloqot ko'nikmalari, o'zini anglash va boshqarish qobiliyatlariga ta'sirini ko'rsatgan [4].

Ayniqsa, Gross va John (2003) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar hissiyotlarni boshqarish strategiyalarining yoshlarning stressga chidamliligiga ta'sirini tahlil qilgan [8].

Schutte va boshqalar (2001) tomonidan o'tkazilgan izlanishlarda emotsional intellektning akademik muvaffaqiyatga, ijtimoiy moslashuvga va shaxsiy rivojlanishga ta'siri o'rganilgan. Tadqiqot natijalari o'smirlarning emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lganida, ularning sinfdoshlari bilan sog'lom muloqot qilish ko'nikmalari va o'quv jarayonidagi faolligi sezilarli darajada oshishini ko'rsatgan [4].

Petrides va Furn ham (2000) tomonidan taklif etilgan emotsional intellekt modeli o'smirlarning hissiy ko'nikmalari va ijtimoiy muvaffaqiyatlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatib beradi. Ularning tadqiqotlari emotsional intellekt yuqori bo'lgan o'smirlarning o'zaro hurmat, empatiya va konfliktlarni boshqarish qobiliyatlari yaxshiroq rivojlanganligini isbotlagan [5].

Hindistonlik olimlar Sharm va Sharma (2018) tomonidan olib borilgan izlanishlar esa o'smirlarning emotsional intellekt darajasi bilan ularning psixologik salomatligi, o'zini hurmat

qilish darajasi va stressga qarshi chidamliligi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga qaratilgan. Natijalar emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan o'smirlar salbiy hissiyotlarni boshqarishda muvaffaqiyatliroq ekanligini ko'rsatgan [6].

Emotsional intellekt bu barchamizda yashiringan hissiyotlarimiz bo'lishi ham ehtimol, aytaylikki, o'smirning hissiyotlari bilan xech kim qiziqmadi, u esa olamga jar soldi; menga e'tibor kerak, menga yordam kerak, lekin xech kim uni eshitmadi va oqibatda uning hissiyotlari javobsiz qoldi. Oqibat unda hissiy intellekt borgan sari pasayib biror-bir faoliyatga bundan buyon hissiyotini ishlatmaslikka qaror qildi. Natijada biorobotga aylana boshladi, shuning uchun ham jamiyatda emotsionla intellktning nechog'li muhim ekanligini barchamiz tushunshimiz va anglab olishimiz darkor. Zeroki, davlatimiz tomonidan yaratilayotgan imkoniyatlar ayni vaqtda yoshlarda aqliy va hissiy tomonlarini yutuqlarini olib chiqib berishi mumkin. Bu esa yangidan-yangi fikrlarni va innovatsiyalarni beradi.

O'zining his-tuyg'ularini boshqarmasdan, inson o'z kasbiy faoliyatida va shaxsiy hayotida muvaffaqiyatga erisha olmaydi, chunki umumiy muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish hissiyotlarni anglash va bilan bog liq. Aksariyat emotional vaziyatlarda aql-idrok bilan hukm qilinishi kerak bo'lgan holatlar mavjud. Emotsiyalarni boshqarish va nazorat qilish shaxsning muhim qobiliyatidir.[2]

Emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan strategiyalar pedagogik va psixologik amaliyotlarda muhim ahamiyat kasb etadi. CASEL (Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning) dasturlari orqali emotsional intellektning ijtimoiy-emotsional komponentlarini rivojlantirish muvaffaqiyatli samara bergan. CASEL metodologiyasi, ayniqsa, maktab va o'quv jarayonlarida o'smirlarning emotsional intellekt darajasini oshirish uchun samarali vosita sifatida tavsiya etiladi. Shuningdek, Matthews va Roberts (2004) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar emotsional intellektni rivojlantirishning individual va guruh shaklidagi treninglari ijtimoiy ko'nikmalarni mustahkamlashda sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatgan [8]. Yuqoridagi adabiyotlar tahlili o'smirlik davrida emotsional intellektning psixologik xususiyatlarini o'rganish borasidagi izlanishlarning keng miqyosda olib borilganini ko'rsatadi. Biroq, ushbu tadqiqotlarning aksariyati emotsional intellektning umumiy nazariy asoslariga e'tibor qaratgan bo'lib, o'smirlik davridagi emotsional intellektning amaliy jihatlarini chuqur o'rganishga ehtiyoj mavjud. Kelgusidagi tadqiqotlar o'smirlarning emotsional intellekt rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy va psixologik omillarni kengroq o'rganishi zarur. Shu bilan birga, zamonaviy trening va ta'lim metodologiyalarini tatbiq etish orqali yoshlarning emotsional intellekt darajasini oshirishga qaratilgan tadqiqotlar ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Natija va tahlil. Tadqiqot davomida o'smirlik davridagi emotsional intellekt (EQ)ning psixologik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan diagnostik va eksperimental ma'lumotlar yig'ilib, ularning tahlili asosida asosiy natijalar chiqarildi. Ushbu qismda emotsional intellekt komponentlari, ularning o'smirlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga ta'siri, shuningdek, emotsional intellekt rivojlanishiga qaratilgan pedagogik va psixologik amaliyotlarning samaradorligi yoritiladi. Emotsional intellekt darajasining umumiy tahlili. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'smirlarning emotsional intellekt darajasi sezilarli ravishda individual va ijtimoiy omillarga bog'liq. MSC emotsional intellekt EQ testlari natijalariga ko'ra, ishtirokchilar uch guruhga ajratildi. Yuqori daraja. Ishtirokchilarning 25 foizi (37 nafar) emotsional intellektning barcha komponentlari bo'yicha yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lib, ular hissiyotlarni boshqarish, muloqotda empatiya ko'rsatish va konfliktlarni samarali hal qilishda muvaffaqiyatli ekani kuzatildi. O'rta daraja 55 foiz ishtirokchilar (83 nafar) emotsional intellekt komponentlari bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlarga ega bo'lib, ularda hissiyotlarni boshqarish va o'z-o'zini anglash darajasi yetarli emasligi aniqlangan. Past daraja. 20 foiz ishtirokchilar (30 nafar) emotsional intellekt komponentlari bo'yicha past ko'rsatkichlarga ega bo'lib, ularda stress va salbiy hissiyotlarni boshqarishda muammolar mavjudligi qayd etildi. Bu natijalar emotsional intellekt darajasining o'smirlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini yanada chuqurroq

o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Emotsional intellekt va muloqot ko'nikmalari o'rtasidagi bog'liqlik. Korrelyatsion tahlil natijalari emotsional intellekt darajasi va muloqot ko'nikmalari o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan o'smirlar o'z fikrlarini aniq va tushunarli ifodalashda, shuningdek, boshqalar bilan konstruktiv muloqot olib borishda muvaffaqiyatli ekani aniqlangan. Emotsional intellekt darajasi past bo'lgan o'smirlar esa stressli vaziyatlarda agressiv xatti-harakatlar yoki kommunikativ chekinish holatlarini ko'rsatgan. Bu natijalar o'smirlarning muloqot qilish qobiliyatlarini rivojlantirishda emotsional intellektni oshirish zarurligini tasdiqlaydi. Emotsional intellekt va hissiy boshqaruv qobiliyatlari o'rtasidagi bog'liqlik. Gross va Johnning hissiyotlarni boshqarish shkalasi yordamida o'tkazilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, emotsional intellekt darajasi hissiyotlarni boshqarish qobiliyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Yuqori emotsional intellekt darajasiga ega bo'lgan o'smirlar stressli vaziyatlarda o'z hissiyotlarini tahlil qilish va mos ravishda boshqarish qobiliyatiga ega ekanligi kuzatildi. Past emotsional intellekt darajasiga ega o'smirlar esa hissiy holatlarini nazorat qila olmasligi va salbiy emotsiyalarga beriluvchanlik bilan ajralib turdi. Statistik tahlil natijalari emotsional intellekt darajasi va hissiy boshqaruv qobiliyatlari o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi.

Tadqiqotning eksperimental bosqichida emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan qisqa muddatli trening dasturi tatbiq etildi. Ushbu dastur emotsional intellekt komponentlarini rivojlantirishga qaratilgan quyidagi mashqlarni o'z ichiga oldi. Hissiyotlarni tahlil qilish va baholash. Konfliktlarni boshqarish strategiyalari. Empatiya ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan amaliy mashg'ulotlar. Eksperiment oldi va so'nggi natijalar tahlili natijalari quyidagilarni ko'rsatdi. emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan o'smirlar treningdan keyin muloqot qilish ko'nikmalarida va ijtimoiy vaziyatlarda ijobiy o'zgarishlarni namoyon qildi. Emotsional intellekt darajasi o'rta va past bo'lgan o'smirlar treningdan keyin hissiy boshqaruv va o'zini anglash qobiliyatlarida sezilarli yaxshilanishlarga erishdi. Tahlil natijalariga ko'ra, trening dasturi ishtirokchilarning 80 foizida emotsional intellekt komponentlarini rivojlantirishda samarali bo'ldi. Gender va ijtimoiy omillarning ta'siri. Tahlil davomida emotsional intellekt darajasiga gender va ijtimoiy-iqtisodiy holat ta'sirini aniqlash maqsadida ANOVA usuli qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki. Qiz o'smirlar emotsional intellekt komponentlari bo'yicha o'rtacha yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lib, empatiya va hissiy idrok darajasi bo'yicha o'g'il o'smirlardan ustunlik ko'rsatdi. Ijtimoiy-iqtisodiy holat emotsional intellekt darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan bo'lib, yaxshi ijtimoiy sharoitlarda o'sgan o'smirlar hissiy va ijtimoiy ko'nikmalar bo'yicha yuqori natijalarga erishgan. Mazkur tahlil natijalari emotsional intellektning o'smirlik davridagi shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishga ta'sirini ilmiy asoslashga xizmat qildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki. Emotsional intellekt darajasi muloqot ko'nikmalari, hissiy boshqaruv qobiliyatlari va ijtimoiy moslashuv uchun muhim omil hisoblanadi, rivojlantirishga qaratilgan pedagogik va psixologik dasturlar o'smirlarning stressga chidamliligini oshirish, konfliktlarni boshqarish va ijtimoiy muvaffaqiyatga erishishiga yordam beradi. Gender va ijtimoiy-iqtisodiy omillar emotsional intellekt darajasiga ta'sir qiluvchi muhim omillar bo'lib, ular e'tiborga olinishi zarur. Olingan natijalar emotsional intellektni rivojlantirishga oid amaliy strategiyalarni ishlab chiqishda nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Emotional intellekt tabiatini ochish boshqalarni tushunish madaniyatining oshishiga xizmat qilishi tabiiydir. Chunki aqliy qobiliyat va emotsional qobiliyatlar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Shaxsdagi emotsional kechinmalarining o'zgarishi albatta intellektual qobiliyatlarni ham o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Ko'pchilik olimlar tomonidan ma'lum bir emotsiyalar insonlarning aqliy qobiliyatlarini oshishiga yoki kamayishi ta'sir ko'rsatishi isbotlangan. Inson o'z emotsiyalarini boshqara olishi albatta uni jamiyatda uni o'z o'rnini topishida muhim ahamiyat ksb etishi aniqlangan. Ayni vaqtda rahbarlarni tayyorlash davomida zamonaviy rahbar modellarini inobatga olish ham emotsional intellekt orqali amalga oshirilib kelinmoqda, shu sababli ham rahbar, xodimlarini tushunishi va ularni rag'batlantirishi nechog'li muhim ekanligi e'tiborga olish lozim. [3]

Xulosa va taklif. Ushbu tadqiqotning natijalari o'smirlik davridagi emotsional intellekt (EQ)ning psixologik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan muhim ilmiy asoslarni taqdim etdi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, emotsional intellekt shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishda asosiy omil sifatida o'smirlarning hissiy boshqaruv, o'zini anglash va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot quyidagi asosiy xulosalarga olib keldi. Emotsional intellektning ahamiyati. emotsional intellekt shaxsning hissiy, ijtimoiy va kognitiv funksiyalarini boshqarish uchun muhim omil bo'lib, u o'smirlarning shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatlariga ta'sir qiladi. Bog'liqliklar. Emotsional intellekt darajasi muloqot ko'nikmalari, hissiy boshqaruv va ijtimoiy moslashuv bilan mustahkam bog'liqlikni namoyon qildi. Bu emotsional intellekt yuqori darajada bo'lgan o'smirlarning o'zaro munosabatlarni muvaffaqiyatli boshqarish va stressli vaziyatlarda to'g'ri qarorlar qabul qilishini ko'rsatadi. Gender va ijtimoiy-iqtisodiy omillar. Qiz o'smirlarning emotsional intellekt komponentlari bo'yicha o'rtacha yuqori ko'rsatkichlari kuzatildi, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy sharoit emotsional intellekt rivojlanishida sezilarli rol o'ynaydi. Amaliy treninglarning samaradorligi. Emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan trening dasturlari ishtirokchilarning 80 foizida ijobiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi, bu esa ushbu yondashuvning samaradorligini tasdiqlaydi. Ushbu natijalar emotsional intellekt ni rivojlantirish bo'yicha pedagogik va psixologik strategiyalarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq qilish zarurligini ko'rsatadi. Mazkur tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi takliflar ilgari suriladi. Ta'lim tizimida emotsional intellekt rivojlantirish dasturlarini joriy etish. O'quv dasturlariga emotsional intellekt rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashg'ulot va treninglarni kiritish zarur. Ushbu mashg'ulotlar o'smirlarning hissiy idrok, stressga chidamlilik va konfliktlarni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Maktab va kollej o'quvchilari uchun emotsional intellekt komponentlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan psixologik seminarlar tashkil etilishi lozim. Ota-onalar va pedagoglar uchun emotsional intellekt bo'yicha treninglar tashkil qilish. Ota-onalar va pedagoglar emotsional intellekt rivojlantirishda muhim rol o'ynaganligi sababli, ularni mazkur sohada bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlash uchun muntazam trening va konsultatsiyalar tashkil etish tavsiya etiladi.

Gender va ijtimoiy-iqtisodiy omillarni hisobga olish. O'g'il o'smirlar uchun emotsional intellekt komponentlarini, xususan empatiya va hissiy idrokni rivojlantirishga qaratilgan maxsus treninglar ishlab chiqish zarur. Ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan qiyin sharoitlarda yashovchi o'smirlar uchun emotsional intellekt rivojlantirishga qaratilgan qo'shimcha psixologik yordam dasturlari ishlab chiqilishi lozim.

Tadqiqot va ilmiy izlanishlarni kengaytirish. Emotsional intellektning turli yosh guruhlari, milliy va madaniy xususiyatlari bo'yicha ta'sirini chuqurroq o'rganishga yo'naltirilgan ko'p tomonlama tadqiqotlar o'tkazilishi zarur. O'smirlik davridagi emotsional intellektning uzoq muddatli ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishga ta'sirini o'rganish maqsadida tadqiqotlar olib borilishi lozim.

Amaliy qo'llanmalar yaratish. Pedagoglar va psixologlar uchun emotsional intellekt rivojlantirishga oid metodik qo'llanmalar ishlab chiqish va ularni ta'lim tizimiga joriy etish. O'smirlarning emotsional intellektni baholash va rivojlantirish bo'yicha milliy standartlarni ishlab chiqish. Ushbu tadbirlar emotsional intellekt rivojlantirishni tizimli ravishda amalga oshirish va o'smirlarning shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatlariga erishishda asos bo'lib xizmat qiladi. Natijada, zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli, moslashuvchan va hissiy barqaror yoshlarni tarbiyalash imkoniyati oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Boyqulova.M.R. Emotsional intellektning o'smirlar koping strategiyalariga ta'siri.//Inter education & global study. 2024. №8(1). B.495-501
2. Otamuratov R.U, Otamuratova S.A. Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish. Masofaviy ta'limni tashkil etishning pedagogik-psixologik jixatlari Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari tuplami. 2021. 494 b.

3. Murotmusaev K.B, Rizaeva.Sh, Yuldashev.Sh.E. Leadership As an Effective Means in Management Activities. Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences. 2022. 135 p
4. Azizxo'jayev, Q. Psixologiya asoslari. Toshkent. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi nashriyoti. (2021).
5. Karimova, V. Bolalar va o'smirlar psixologiyasi. Toshkent. Ilm-Ziyo. (2017).
6. Axmedov, A. O'smirlik davridagi shaxs rivojlanishi. Toshkent. Yangi asr avlodi. (2018).
7. O'roqova, Z. Ta'lim jarayonida hissiy idrokni rivojlantirish usullari. Toshkent. Fan va texnologiya. (2020).
8. Rahimova, S. O'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishi. Toshkent. Sharq nashriyoti. (2019).

Davurova Go'zal Akbarovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi

AYOL HARBIY XIZMATCHILARNING QAROR QABUL QILISHIGA TA'SIR QILUVCHI PSIXOLOGIK JIHATLAR

Annotatsiya. Maqolada ayol harbiy xizmatchilarning qaror qabul qilish jarayoniga ta'sir etuvchi psixologik omillar ko'rib chiqiladi. Idrokning xususiyatlari, hissiy holati, stress darajasi, shuningdek, harbiy xizmat bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik jihatlar o'rganiladi. Gender xususiyatlariga va kasbiy faoliyatning kognitiv va irodaviy jarayonlarga ta'siriga alohida e'tibor beriladi. Tahlillar asosida qarorlar qabul qilish samaradorligiga ta'sir etuvchi asosiy omillar belgilanib, psixologik barqarorlikni oshirish va harbiy sohada ayollarning kasbiy faoliyatini optimallashtirish bo'yicha tavsiyalar taklif etilmoqda.

Kalit so'zlar: psixologik omillar, ayol harbiy xizmatchilar, qaror qabul qilish jarayoni, stress, hissiy holat, kognitiv jarayonlar, gender xususiyatlari, harbiy xizmat.

Аннотация. В статье рассматриваются психологические факторы, оказывающие влияние на процесс принятия решений женщинами-военнослужащими. Исследуются особенности восприятия, эмоционального состояния, уровня стресса, а также социально-психологические аспекты, связанные с военной службой. Особое внимание уделяется гендерным особенностям и влиянию профессиональной деятельности на когнитивные и волевые процессы. На основе анализа выделены ключевые факторы, влияющие на эффективность принятия решений, и предложены рекомендации для повышения психологической устойчивости и оптимизации профессиональной деятельности женщин в военной сфере.

Ключевые слова: психологические факторы, женщины-военнослужащие, процесс принятия решений, стресс, эмоциональное состояние, когнитивные процессы, гендерные.

Annotation. The article examines the psychological factors that influence the decision-making process of female military personnel. Features of perception, emotional state, stress level, as well as socio-psychological aspects associated with military service are explored. Particular attention is paid to gender characteristics and the influence of professional activity on cognitive and volitional processes. Based on the analysis, key factors influencing the effectiveness of decision-making are identified, and recommendations are proposed for increasing psychological stability and optimizing the professional activities of women in the military sphere.

Keywords: psychological factors, female military personnel, decision-making process, stress, emotional state, cognitive processes, gender characteristics, military service.

Kirish. Harbiy xizmatda xizmatchi ayollarning kasbiy faoliyati shunday faoliyat turiki, unda shaxs nafaqat kasbiy bilimlari orqali balki, qator o'ziga xos shakllangan shaxslilik sifatleri bilan doimiy harakat qiladi. Bundan tashqari, biror faoliyatda qaror qabul qilishning psixologik o'ziga xosliklari, har doim mutaxassislar tomonidan bahsboq tarzda o'rganib kelingan. Harbiy faoliyatga xos qarorlarning inson imkoniyatlari va uning kognitiv sohasi bilan aloqadorligi masalalariga oid o'ziga xos konseptual nazariyalar mavjud. Ana shunday nazariyalardan biri bu, psixologik qarorlar nazariyasi sanalib, unda qaror qabul qilishni ta'minlovchi kognitiv jarayonlar haqida so'z boradi.

Muhokama. Harbiy psixologiya bo'yicha yetakchi olim sanalgan, A.G.Karayani bu borada shunday deydi: "Harbiy xizmatchilarda qaror qabul qilish hodisasi bu aqliy harakatlarga asoslangan jarayon sanalib, unda insonning qisqa muddatli va uzoq muddatli xotirasi, ijtimoiy vaziyatlarni idrok qilish tajribasi hamda axborotlarni qayta ishlash qobiliyati kabilar farqlanadi". Ya'ni qaror qabul qilishda insonning bir qator kognitiv jarayonlari faollashadi. Ko'pchilik psixologlar, qaror qabul qiluvchi vaziyatlarni ayrim muqobil variantlar yoki ularning oqibatlarini unutish yoki e'tiborsiz qoldirish orqali soddalashtirish mumkinligini aniqlashganlar. Mazkur yondoshuvga muvofiq, insonlar yuzaga kelishi mumkin bo'lmagan voqealar ehtimolini yuqori deb hisoblashadilar va juda ishonarli voqe'alarining ehtimolini esa, kam deb hisoblashadilar.

Adabiyotlar tahlili. Kanadaning Monreal universiteti professori P.Kisekning ta'kidlashicha, qaror qabul qilishning yana bir o'ziga xosligi shundaki, unda biror shaxs yoki xodim o'z xulq-atvor strategiyasini tanlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunda vaziyatlarning foydalilik tomoni hamda ular to'g'risidagi ko'plab ma'lumotlar tahlil qilinadi. Mazkur ushbu tanlov orqali ko'pchilik insonlar oddiy vaziyatlarda boshqalarning ko'magini his etishlarini ham aniq ko'rsatib o'tganlar [1].

A.E.Ponujdayevning yozishicha, harbiy xizmatchi ayollarning kasbiy faoliyatida, qaror qabul qilish jarayonini tartibga soluvchi omillar ham farqlanib, ularga atrof-muhitning ta'siri, harbiy xizmatchi shaxsida shakllangan sifatlar, xizmatdoshlar guruhining o'ziga xos ta'siri kabilar kiritiladi [2]. Misol uchun, kasbiy subyektlarining tajovuzkorlikka va hukmronlikka bo'lgan ehtiyojlari qanchalik kuchli bo'lsa, ular tan olgan xavf darajasi shunchalik yuqori bo'lishi qayd etiladi. S.L.Rikovning so'zlariga ko'ra, harbiy xizmatchi ayollarning kasbiy faoliti xos qarorlarni tahlil etishdan maqsad, avvalambor, inson xatti-harakatlarini oldindan baholash va ushbu xatti-harakatlarni ta'minlovchi psixologik jarayonlarni tushuntirishdan iboratdir [3]. Demak, harbiy xizmatchi ayollar kasbiy faoliyatini tahlil etish mazmunan, qaror qabul qilish jarayonini tahlil etish ham hisoblanib, ushbu ikki jarayon bir-birini to'ldiruvchi ijtimoiy-psixologik hodisa sanaladi. Tadqiqotchi L.A.Trofimovaga ko'ra, qaror qabul qilish jarayoni tahlilida tushunchalar, tamoyillar va qonuniyatlar ham o'rin olgan bo'lib, ularni tahlil etish, inson intellektual faoliyatiga xos ko'plab imkoniyatlarni aniqlashga yordam beradi. Bizningcha, insonning intellektual faoliyati uning o'tmish tajribasi, ehtiyojlari, boshqalar bilan bo'ladigan munosabatlari, maqsadlari va motivlari bilan shartlangandir. Ushbu intellektual faoliyat komponentlari orqali, turli mazmundagi qarorlar qabul qilinadi va ularning ijrosi ta'minlanadi [4].

Kasbiy faoliyatda qaror qabul qilishning psixologik o'ziga xosliklarini tushuntiruvchi axborotlar konsepsiyasi mavjud bo'lib, unga ko'ra inson, tashqi axborotlar ta'siriga faol javob qaytaruvchi a'zosi deb tavsiflanadi. Ye.V.Romanovskayaning ta'kidicha, inson muntazam axborot tizimi qo'rshovida yashaydi. Ya'ni u axborotlarning mazmuniga qarab o'z xatti-harakatlarini rejalashtiradi va qarorlar qabul qiladi [2]. Bunda axborotlarga bo'lgan xatti-harakatlar maqsadga muvofiqdir, chunki unda vaziyatlar va muammoli holatlarning yechimi ya'ni yakuniy qaror mavjud.

S.A.Sutsievning ta'kidicha, harbiy xizmatchi ayollarda qaror qabul qilish jarayonining o'ziga xosliklari, quyidagi psixologik xususiyatlar bilan ham tushuntiriladi:

- tabiiy va zururiy ehtiyojlar asosida ishlab chiqiladigan qarorlar;
- turli ma'lumotlarni inson tomonidan idrok etish va qayta ishlash asosida ishlab chiqiladigan qarorlar;

- qaror qabul qilish orqali biror tashkilot yoki insonning taqdiri hal etiladi [1]. Ya'ni biror subyektning ijtimoiy ahvoli yoki hayot mamot yo'li belgilanadi. Demak, qaror qabul qilishning psixologik o'ziga xosliklari keng ma'noda, inson yoki biror tashkilotning butun bir taqdirini belgilovchi rejalar, maqsadlar, ijtimoiy baholashlar kabilar bilan ham xarakterlanadi. Yuqoridagi yondoshuvlardan farqli o'laroq, qaror qabul qilish jarayonining mantiqiy fikrlash, faollik, taqqoslash, yangilikka intilish kabi xususiyatlar bilan bog'liq holda, o'rganilganlik holatlarini ham uchratish mumkin. Ye.V.Makarenkovning aytishicha, harbiy - kasbiy faoliyatga tegishli har qanday qarorlar ya'ni u strategik qarorlar bo'lsin yoki oddiy qarorlar bo'lsin, albatta unda mantiqiy fikrlash, muammo bilan kurashish, yangi vaziyatlarni o'ylash kabi sifatlar iujassamdir [3]. Bunda, o'xshashlik tamoyili insonga yangi muammoning yechimini, ilgari o'zlashtirgan bilimlar bilan bog'lashga keng imkon beradi. Bizningcha, ushbu jarayon axborotlarni qayta ishlash jarayoni deb ham yuritiladi. Inson yangi g'oyani tushunish uchun avvalambor, uni oldingi bilimlar bilan taqqoslay olishi lozim. Qaror qabul qilishda maqsad, natija, natijaga erishish yo'llari, uni baholash mezonlari va tanlov qoidalari kabi komponentlar ajratiladi. Shuning uchun, ko'pchilik tadqiqotchilar qaror qabul qilish jarayonini, aqliy faoliyatning maxsus shakli yoki inson irodaviy harakatlarining ma'lum bir akti sifatida deb ta'riflashadilar.

Natija va tahlil. Qaror qabul qilish insonning ixtiyoriy harakati bo'lib, bu borada ham o'ziga xos ilmiy tadqiqotlarni uchratish mumkin. Harbiy psixologiya va pedagogika sohasining yetakchi olimlari sanalgan, yozishicha, A.M.Gerasimova, A.A. Derkach, P.P.Kramarenkolarning so'zlariga ko'ra, harbiy xizmatchi ayollar qaror qabul qilish jarayoni bir qator psixologik tarkiblardan tashkil topgan bo'lib, ushbu tarkiblar quyidagilardan iborat:[5]

– qaror qabul qilish – insonning ixtiyoriy harakat sifatida, qaror qabul qilishda insonning asosiy maqsadi bu, uning aqliy harakati bo'lib, unga erishish xavfli jarayondir. Chunki ushbu jarayonda yo'qotish va muvaffaqiyatizliklar mavjud;

– qaror qabul qilish – ko'plab xavfli vaziyatlar va turli natijalarni qamrab olgan holatlar sifatida, ya'ni bir tomondan qarorlar muvaffaqiyatlarga olib kelsa, ikkinchi tomondan xav-xatarga yo'liqtirish mumkin;

– qaror qabul qilish – fikrlash jarayoni sifatida, ya'ni har bir shaxs yoki rahbar shaxs muammoli vaziyatlarda, ma'lum bir maqsad va vazifalarni bajarish chog'ida turli mazmundagi qarorlar qabul qilishga majbur bo'ladi va hokazo. Muallifning ushbu tasnifidan shuni anglash mumkinki, qaror qabul qilish jarayoni shunchaki vaziyatdan chiqish yo'li emas, balki unda muammoli vaziyatlarning yechimi, inson tafakkurining o'ziga xos imkoniyatlari, ijtimoiy intellekt va uning dinamikasi aks etuvchi jarayondir. Qaror qabul qilish jarayonida harbiy xizmatchi tafakkurining o'ziga xos xususiyatlari ham muhim sanalib, mazkur sifatlar samarali qarorlar ishlab chiqishni ta'minlovchi tafakkur xususiyatlari hisoblanadi. Rus tadqiqotchilari S.V.Karpuxin, V.M.Goloshenko va A.A.Golovinlarning so'zlariga ko'ra, harbiy xizmatchi ayollar uchun qaror qabul qilishda muhim sanalgan tafakkur sifatlariga quyidagilar kiritiladi:[5]

– tafakkurning chuqurligi – bu yuzaga kelgan va mavjud sabab-oqibatlarining mohiyatini anglashga, korxona va tashkilotning taqdirini oldindan ko'ra olishga xizmat qiladi;

– tafakkurning kengligi – bir-biriga bog'liq bo'lgan hodisalar va ularga tegishli muammolarni ajratmasdan anglashga, mehnat natijalarini baholashga va imkoniyatlarni aniqlashga xizmat qiladi;

– fikrlashdagi moslashuvchanlik – bir xil vaziyatlardan chiqish, qadriyatlarga asoslangan fikrlashdan uzoqroq bo'lish, aniq vaziyatlarga tayanib original yechimlarga kelish kabilarga xizmat qiladi;

– fikrlashdagi tezlik – muammoni hal qilish va yechimlarni shakllantirishdagi topqirlik, sezgirlik bilan tavsiflanadi. Bunda inson xotirasining individual – tipik xususiyatlari ham e'tiborga olinib, u xotiraning ko'plab o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Ayrim tadqiqotlarda qayd etilishicha, qaror qabul qilish jarayoni bu - idrok qilish jarayonining mahsulidir. E.I.Vilkasning fikricha, inson hayotiy qarorlarni qabul qilishda va muammoli vaziyatlardan chiqishda kognitiv yondashuvga amal qiladi. Ya'ni inson nimaniki bilsa u idrok jarayoni orqali amalga oshadi deb ta'kidlaydi [4]. Muallif tomonidan qaror qabul qilish jarayonining bunday ta'riflanishi, inson o'z muammolarini zarur bo'lgan bilimlarga tayanib, tajribada mavjud bo'lgan voqealar bilan taqqoslab hal etishini nazarda tutadi.

Tadqiqotchi R.Heller “Asosiy boshqaruvchilar” nomli kitobida keltirishicha, qaror qabul qilishda nafaqat hayotiy bilimlarga, balki mukammal xatti-harakatlarning xotirada saqlanishiga, ularni intellektual baholanishiga, tajribada bo'lgan ma'lumotlarini to'g'ri tushunishga, hamda shaxsning individual hayotiy tajribasiga asoslaniladi [4]. Bundan tashqari, qaror qabul qilish jarayonini o'rganishda insondagi ma'uliyat hissining roli ham o'rganilib, bu borada Finlandiyaning Menejment tadqiqotlar maktabi mutaxassisi T.Gallen shunday deydi: “Hayotiy muhim qarorlar shaxsiy mas'uliyat bilan chambarchas bog'liq bo'lib, mas'uliyatni qabul qilmaslik ishonchsizlik belgisidir, boshqacha aytganda, insonning har qanday qarorni qabul qilishdan qochish uchun ma'naviy tayyorgarligidir”[5]. Demak, qaror qabul qilish hayotiy shaxsiy tajriba, yoshlikdan shakllangan va rivojlangan qobiliyat ko'rinishi bo'lib, u inson qadr-qimmatining yuksalishiga yoki yomonlashuviga olib keladigan ijtimoiy - psixologik hodisadir. M.A.Lamzin boshqalardan farqli ravishda, harbiy xizmatchi ayollar qaror qabul qilish jarayonini eng avvalo, shaxsning axloqiy sohasi, uning ma'naviyati, dunyoqarash xususiyatlari, ideallari, hayot mazmuni

va qadriyatlar tizimi bilan bog'lashga harakat qilgan. Muallifning ta'rificha, qaror qabul qilish faqat aql va tuyg'u doirasida emas, balki shaxsning yuqori psixik vazifalarini ham o'z ichiga oladi. Darhaqiqat, qarorlar qaysi turda bo'lmasin u insonning aqliy faoliyati mahsuli bo'lib, u yoki bu xatti-harakatni amalga oshirishga olib keladigan yakuniy xulosadir. Qarorlar muayyan maqsadga qaratilgan bo'lib, biror qisqa yoki uzoq muddatli vazifani amalga oshirishga, sodir bo'layotgan jarayonni davom ettirishga yoxud, uni to'xtatishga yo'naltirilgan bo'ladi[3].

V.G.Senchaning yozishicha, harbiy xizmatchi ayollar kasbiy da qaror qabul qilish jarayoni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- muammoning qo'yilishi – yangi shart-sharoit, muammoning paydo bo'lishi, vaziyat, muammoga aloqador ma'lumotlarning to'planishi hamda muammoga ta'rif berish;

- muammoning yechimini izlash – ish mezonlariga oid talablar va to'siqlarni belgilab olish, vaziyat, muammoga aloqador ma'lumotlarni to'planish hamda masalaning ilg'or yechimini topish va hokazo;

- tashkiliy masala yuzasidan ma'lum bir qarorga kelish – muammoning yechimini turli variantlar ichidan tanlab olish, mezonlarni ishlab chiqilish, qabul qilingan qarorning natijalarini baholash va yakuniy qarorni qabul qilish;

- qarorning ijro etilishini ta'minlash va ish jarayoniga baho berish – qabul qilingan qarorning ijro etish rejasini tuzish, reja ustidan nazorat o'rnatish, yalpi jarayonga baho berish, yangicha shart-sharoitlarni yuzaga keltirish[3].

Qaror qabul qilishda "tanlov" erkinligi masalasi, nemis psixologi K.Levinning "maydon" nazariyasida aks etgan bo'lib, unda muallif insonning yashash maydonining o'ziga xos tomonlarini tushuntirib beradi[2]. Muallifning aytishicha, hayotiy makon bu - nazariyaning asosiy tushunchasi bo'lib, u insonning o'ziga bo'lgan munosabatini shakllantiradi ya'ni u bugun, o'tmish va kelajakdagi voqealarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, nazariyaga muvofiq insonlar talabchan, mehnatsevar, tirishqoq, yalqov, fidoiy, mustaqil fikrlovchi, haqiqiy maqsadlarga intiluvchi hamda befarq kishilar kabi tiplarga bo'linadi. Ushbu yondoshuvdan shu narsa ma'lum bo'ladi, tirishqoq va mehnatsevar insonlar doim yangi maqsad va qarorlar bilan yashaydi, boshqalar esa, bundan mustasno. Ayrim xorij tadqiqotchilari ishlarida, qaror qabul qilish jarayoni inson ongining mahsuli va uning ijodkorligi namunasi sifatida talqin etiladi. Misol uchun, R.Uestning qarashlariga ko'ra, qaror qabul qilish usullarini tahlil qilishda, avvalambor, vaziyatlarning noaniqligini kamaytirish, impulsivlik va ijodkorlik orqali individual erkinlik darajasini oshirish, turli muqobillarning ahamiyatini baholashni emas, balki to'siqlarni yengib o'tish imkoniyatlari hisobga olinishi kerak[2]. Ya'ni inson ongining tarkibiy qismi bo'lgan ijodkorlik, fikrlash qobiliyati kabilar, hayotiy qarorlarni qabul qilishdagi yuqori moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Tadqiqotchi I.Ajzenning aytishicha, qaror qabul qilish o'zida eng yaxshi alternativ tanlov o'rtasini tartibga solish natijasini tashkil qiladi. Qaror qabul qilish nafaqat aqliy soha, balki subyektning hissiy sohasi bilan ham uzviy bog'liq. Ta'rifga muvofiq, qaror qabul qilish jarayoni ongli jarayon bo'lib, unda maqsadlarni oldindan aniqlab olish, dastlabki muammoli vaziyatlarni tuzish, eng yaxshi alternativ variantlarni ishlab chiqish hamda ilg'or, innovatsion usullardan foydalanish kabilar bajariladi. S.L.Rikovning xulosalariga ko'ra, harbiy xizmatchi ayollar kasbiy faoliyat jarayonida motivatsiyani belgilash bu – insonning nizoli vaziyatlarni yengib o'tishi va ma'lum darajada qarorlar qabul qilishga intilishdir[5]. Qaror qabul qilish insonga qanday qilib o'z-o'zini anglash kerakligini va qanday harakatlarni amalga oshirishi kerakligi masalasiga oydinlik kiritishga keng imkon beradi. Bunda ish-harakat bir vaqtda sifatli aks etmaydi, balki uning bajarilishi ikki bosqichda amalga oshiriladi:

1. Tayyorlov bosqichi – ish-harakat aksiyasini va uning oqibatlarini psixologik modellashtirish bosqichi.

2. Ish – harakat jarayoni. Ya'ni inson ish-harakatni rejalashtirmaydi, balki undagi aniq o'zgarishlarni rejalashtiradi shuningdek, aniq maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan hamda o'z ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan qaror qabul qiladi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan farqli o'laroq, A.D.Burkin o'zining tadqiqotlarida, shaxsning xohish-irodasi va uning qaror qabul qilish jarayonidagi roliga alohida ahamiyat qaratadi. Va shaxsning xohish-irodasi zahirida, insonning ongli, maqsadga qaratilgan harakatlari kabi psixik unsurlarni tushunadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, harbiy xizmatchi ayollar faolligining asosini emotsional, irodaviy, intellektual jarayonlar, shuningdek, murakkab sharoitlarga qaratilgan mukammal strategiyalari hamda oqilona qabul qilgan qarorlari tashkil etadi. Shu bois, ayol harbiy xizmatchilarning qaror qabul qilish sohasini tadqiq etishda, ularga xos feminim sifatlar, motivatsion daraja va irodaviy sohasi imkoniyatlarini hisobga olish, maqsadga muvofiq yondoshuvlardan biri sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Кулагин О.А. Принятие решений в организациях: Учеб. пос. - СПб.: Изд. дом «Сентябрь», 2009. – 196 с.
2. Ляшенко А.Е. Психологические условия оптимизации профессиональной деятельности военнослужащих-женщин (на опыте специалистов системы «Человек-Техника»): Дис.канд.психол.наук. М.: В А РВСН им. Петра Великого, 2001. – 188 с.
3. Митрахович В.А. Структура профессионализма военнослужащего //Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2015. – №. 9-10 (104). – С. 64 - 69.
4. Новоселова Т.В. Соотношение структуры целостной индивидуальности и принятия решения. Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук. М., 2003. – С.15.
5. Полковникова Т.Н. Развитие управленческих способностей руководителя (социально-психологические особенности) // Государственное и муниципальное управление. Ученые записки. – 2011. – №. 3. – С. 26 - 40.

Myxamedova Dilbar Gafurdjanovna,
O'zMU, "Psixologiya" kafedrası mudiri,
Psixol.f.d.prof.
Sayitova Nargiza Xikmatillo qizi,
O'zMU, amaliy psixologiya talabasi

RAHBAR SHAXSI SHAKLLANISHIDAGI XARAKTER XUSUSIYATLAR

Anotatsiya: Rahbar shaxsining tarkib topishida asosiy ahamiyatga ega bo'lgan jihat qarama-qarshiliklar emas, balki ijtimoiy foydali yo'nalishning tarkib topishi, jamoa manfaati bilan bog'liq bo'lgan asosiy masalalarni o'zaro to'g'ri tushunishdir. Buning uchun kattami, kichikmi, tajribalimi yo tajribasizmi, har bir rahbar doimo o'zining xarakter xususiyatlarini tarbiyalab, kuzatib borishi zarur. Chunki xarakter shaxsning tayanchi va uning barcha qirralari shaxsning fazilatlarini belgilab beradi. Xarakter insonning atrofda voqelikka munosabatini ifodalaydigan hamda uning xatti-harakatida, xulqida namoyon bo'ladigan xususiyatlarning individual yig'indisidir. Ushbu maqolada rahbar shaxsiga ta'sir qiluvchi xarakter xususiyatlari haqida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: rahbar, xarakter, shaxs, xatti-harakat, individuallik, xarakterologik hislatlar, xulq-atvor, ehtiyoj.

Аннотация. Важнейшей стороной личности лидера являются не противоречия, а формирование общественно полезного направления и взаимопонимание по ключевым вопросам, связанным с интересами коллектива. Для этого каждый руководитель, будь то старший или младший, опытный или неопытный, должен постоянно развивать и контролировать свои черты характера. Потому что характер - это основа личности, и все его аспекты определяют качества человека. Характер - это индивидуальный набор черт, выражающих отношение человека к окружающей действительности и проявляющихся в его поведении и манере поведения. В данной статье рассматриваются черты характера, влияющие на личность лидера.

Ключевые слова: лидер, характер, личность, поведение, индивидуальность, характерологические черты, поведение, потребность.

Annotation: The main aspect of the formation of a leader's personality is not contradictions, but the formation of a socially beneficial direction, a mutual understanding of the main issues related to the interests of the team. For this, every leader, whether big or small, experienced or inexperienced, must constantly cultivate and monitor his character traits. Because character is the foundation of a person and all its aspects determine the qualities of a person. Character is an individual set of characteristics that express a person's attitude to the surrounding reality and are manifested in his behavior and demeanor. This article sheds light on the character traits that affect the personality of a leader.

Keywords: leader, character, personality, behavior, individuality, characterological traits, behavior, need.

Kirish. Xarakterning har bir xususiyati ma'lum bir sharoitda u yoki bu xatti-harakatning sodir bo'lishiga olib keladi. Inson xarakterini bilish uchun vaqt hamda u bilan doimiy muloqotda bo'lish talab etiladi. Inson xarakterini tushunganimizdan so'ng uning muayyan sharoitda qanday yo'l tutishini va undan nimalarni kutish mumkinligini bilamiz. Agar insonning individualligi ichki muayyanlikdan mahrum bo'lsa yoki uning xatti-harakatlari o'ziga unchalik bog'liq bo'lmay, faqat tashqi sharoitga bog'liq bo'lsa, u xaraktersiz shaxs hisoblanadi.

Muhokama. Rahbar shaxsning tarkib topishida asosiy ahamiyatga ega bo'lgan jihat qarama-qarshiliklar emas, balki ijtimoiy foydali yo'nalishning tarkib topishi, jamoa manfaati bilan bog'liq bo'lgan asosiy masalalarni o'zaro to'g'ri tushunishdir. Buning uchun kattami, kichikmi, tajribalimi yo tajribasizmi, har bir rahbar doimo o'zining xarakter xususiyatlarini tarbiyalab, kuzatib borishi zarur. Chunki xarakter shaxsning tayanchi va uning barcha qirralari shaxsning fazilatlarini belgilab

beradi. Shuning uchun ham xarakterda rahbarning barcha fazilatlari majmui namoyon bo'ladi. Ayrim rahbarlarda esa xarakterologik hislatlar soni va turi juda ko'p bo'lishi mumkin. Masalan, dilkashlik, kamgaplik, samimiylik, maqtancholik, iltifotlilik, batartiblik, ehtiyotkorlik, hasadgo'ylik, sinchkovlik, ozodalik, orastalik, uddaburonlik, vijdonlilik va hokazo. Biroq barchada qandaydir fazilat doimo yetakchilik qiladi va rahbardagi xuddi ana shu fazilatni boshqalar qadrlashi mumkin. Bundan tashqari, hamma rahbarlarning harakat va xulq-atvorlari ularning o'zlariga xos xususiyatlarini belgilamasligini ham hisobga olish kerak. Ulardan ba'zilarining xatti-harakati tashqi vaziyat, hamkorining, o'rtoqlarining yaxshi yoki yomon ta'siri, ularning munosabatiga bog'liq bo'ladi. Bunday kishilarni xaraktersiz rahbar, ya'ni ichki qat'iyatlikdan maxrum bo'lgan odamlar deyish mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Xarakter belgilari inson xulqining odatlangan shaklida namoyon bo'ladi. Xarakterning barcha belgilarini shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin [3].

Birinchi guruh – shaxsning yo'nalishi ifodalangan xarakter belgilardir. Masalan, jamoaviylik (inson jamoada umum manfaatini o'zining tor shaxsiy manfaatidan ustun qo'yadi, qadr-qimmatini jamoada ko'radi) va egoizm (inson hamma narsadan oldin o'z shaxsiy manfaatini o'ylaydi, uning uchun faqat o'zining shaxsiy ehtiyoji va istaklari mavjud), ziyraklik va qo'pollik, kirishuvchanlik va biqizlik, mehnatsevarlik va yalqovlik, ishga vijdonan yondashish va loqaydlik, tartiblilik va ma'suliyatsizlik, tashabbuskorlik va beparvolik, yangilikni his etish va g'afolat, o'zgalarga yordam berish va kishilarga vahshiyona munosabat, kamtarlik va o'z-o'ziga tanqidiy qaray bilish, manmanlik, o'ziga talabchanlik va dimog'dorlik, o'z qadr-qimmatini bilish, takabburlik va boshqalar.

«Agar inson o'zi uchungina mehnat qilsa, deb yozgan edi mashhur psixolog K.K.Platonov. Ehtimol, u mashhur olim, buyuk donishmand, a'lo darajadagi shoir bo'lishi mumkin, ammo hech qachon komil va buyuk inson bo'lolmaydi» [1].

Ikkinchi guruh xarakterlilar muayyan tamoyillarga asoslanib o'z xulqini, o'z faoliyatini ongli boshqara oladi. Qo'ygan maqsadi yo'lida paydo bo'lgan to'siqlarni yengishga intiladi va unga erishadi. Bu tur rahbarning yaxshi fazilatlari odat va ko'nikmalari ko'pchilikka manzur bo'ladi. Shunga qaramasdan bunday rahbarlarning ham xulq-atvori, xatti-harakatlari, fe'l-atvori haqida qarama-qarshi fikrlar, mulohazalar paydo bo'lishi mumkin. Bunday qarama-qarshilik ko'p orzu-istaklarni, rejalarini vujudga keltiruvchi, jadal ortib borayotgan jamoaviy ehtiyojlarni va ularni amalga oshirish uchun cheklangan hamda ko'p jihatdan yetarli bo'lmagan imkoniyatlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklardir. Ehtiyojlarning imkoniyatlarga mos kelmasligi rahbar bilan jamoada ishlaydigan kichik va o'rta rahbarlar o'rtasida ham qarama-qarshilikni keltirib chiqarishi mumkin. Chunki yosh, tashabbuskor, talabchan rahbar o'zining juda ko'p istaklarini, «xohlayman»larini amalga oshirishga intiladi, katta yoshli, ko'p yillik hayotiy tajribaga ega bo'lgan, o'zini tevarak-atrofidagi insonlarga katta imkoniyatga ega rahbar qilib o'xshatish, tenglashtirish istagida o'zini kuchli, qo'rqmas va epchil qilib ko'rsatishga harakat qiladi. Ana shunday «xohlayman», «kerak», «o'zim bilaman» kabi shaxsiy tushunchalar yosh rahbar bilan jamoa a'zolari o'rtasida qarama-qarshi, keskin vaziyatni keltirib chiqarishi mumkin. Tajribali tadbirkor rahbarlarning fikr-mushohadalari, yosh, tajribasiz rahbarning tafakkuridan ancha farq qilib, uning mushohadalari bir qadar yuksak darajada umumlashganligi bilan ajralib turadi. Bu tur rahbarlar o'z mulohazalariga yetarli dalillar keltira oladi.

Shu tariqa o'z-o'zini anglash va ortiq darajadagi hissiy qo'zg'aluvchanlikning davomli ta'siri yosh rahbarlar o'z qadr-qimmatining kamsitilishiga nisbatan haddan tashqari sezgir va juda kuchli ta'sirlanadigan qilib qo'yadi. Xuddi shu sabablarga ko'ra, yosh rahbar ko'pincha, go'yo har tomondan qandaydir ko'ngilsizlik kutayotgandek, notinch, qandaydir noma'lum xavotirlik holatini boshlaridan kechiradilar.

Yosh rahbarlarning bunday xarakter xususiyati o'z shaxsining tarkib topishini ancha murakkablashtiradi. Tajribasiz rahbar bu davrda nihoyatda tanqidiy va qarama-qarshi holatga duch keladi. Qarama-qarshilik, odatda, rahbarning o'z muhitida istagan holati bilan haqiqatda vujudga kelgan holatlarning nomutanosibligidan vujudga keladi [4]. Yosh rahbarlar o'zi rahbarlik

qilayotgan mehnat jamoasiga o'zicha hali hayot tajribasida sinalmagan xatti-harakatlar bilan boshchilik qilgisi keladi, ammo jamoadagi tajribali rahbarlar bu boshqaruv madaniyatini unga munosib ko'rmaydi. Natijada uning xatti-harakati darajasi bilan erishish mumkin bo'lgan imkoniyatlari darajasi o'rtasida ma'lum bir qarama-qarshilik yuzaga keladi.

Natija va tahlil. Erishish mumkin bo'lgan haqiqiy imkoniyatlardan rahbarning qo'yayotgan talablari qanchalik ustunlik qilsa, rahbar yuzaga kelgan sharoitdan va o'z-o'zidan shunchalik kam qanoatlanadi. Ana shu sababga ko'ra, qarama-qarshilik oldin rahbar shaxsning ichida yetila boshlaydi, o'z-o'zi bilan kelisha olmaslik holati yuzaga keladi. Undan so'ng jamoa bilan yoki jamoaning boshqa ichki, yashirin boshliqlari, boshqaruvchilari bilan osoyishtalik munosabatlarini buzuvchi sotsial to'qnashuvlarning kelib chiqishi rahbar faoliyatiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi.

Rahbar shaxsning biror sohaga yo'nalganlik xususiyatlari va munosabatlari uning xarakterida juda aniq namoyon bo'ladi. Xarakterning o'zagi irodadir. Uning xususiyatlari shaxsning fazilatiga aylanib, xarakterining eng ahamiyatli hislatlarini hosil qiladi. Shuning uchun «kuchli rahbar», «irodali rahbar», «xakteri kuchli odam» iboralari omma o'rtasida ko'p uchraydi.

Shunga qaramay, rahbardagi iroda, xarakter degan tushunchalar bir xil ma'no anglatmaydi. Iroda asosan xarakterning kuchi, uning mustahkamligi, qat'iyatligi, dadilligi bilan bevosita bog'langandir. Biroq irodaviy kuch butun xakterni hal qilmaydi, u o'zining kuchini yo'llovchi mazmunga egadir. O'rni kelganda xakterning tarkib topishi haqidagi mulohazalarimizni bayon etsak, har bir rahbar shaxsning xakterida hayotiy yulning o'ziga xosligini aks etgiruvchi jihatlar mavjudligini ko'pchilik yaxshi biladi. Shaxs xakteri - uning hayot yo'li yigindisidir. Rahbar shaxsini shakllantirish esa uning xakterini tarbiyalashga intilishdir. Ammo teskari qonuniyatlarni ham unutmasligimiz lozim. Rahbarning xakterini tarkib toptirish uning shaxsi uchun kerakli hislatlarni shakllantirish eng muhim vazifadir. Mustaqil vatanimizning to'laqonli a'zosi bo'lgan rahbar xakteri hislatlarining tarkib topishi quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:[5]

1. Vatanning kelajagi va ravnaqiga intiladigan insoniy g'oyaviylik;
2. Fuqaro sifatida vataniga, xalqiga cheksiz sadoqati, vatan xoinlariga qat'iy nafrat;
3. Yuksak shaxsiy javobgarlik hissiyotini vujudga keltiruvchi va siyosiy e'tiqodlarini shakllantirish orqali tarkib topadigan hushyorlik;
4. Bo'lajak ongli, malakali rahbar xakterining eng muhim hislatlari- ommaviylik, tashabbuskorlik, mustaqillik va mehnatda intizomlilikdir.

Rahbarning mustaqilligi bu - uning shunday xakter va xislatidirki, bunday rahbar yuqori tashkilotning topshiriqlarini kutmasdan, o'zgalar yordamisiz, o'z fikri bilan mustaqil ishlash qobiliyatiga ega bo'ladi. Rahbarning intizomlilik bu - rahbarning xakter hislatiga aylangan ish qoidalari va xatti-harakat me'yorlariga aniq rioya qilishga moyilligidir. Intizomlilikning ayrim tasodifiy ko'rinishlari xakteriga ko'ra eng intizomsiz rahbarda ham bo'lishi mumkin. Intizomli rahbar deganda, mehnat jarayonida o'ta xilma-hil holatlarda barcha xatti-harakatlarini ko'rsata oladigan, qat'iy ish rejimi va tartibiga to'la amal qiladigan faol shaxs tushuniladi. Rahbar intizomlilikning ko'rsatkichlaridan biri bu - uning o'z mehnat intizomiga qat'iy rioya qilishidir. Mehnat intizomiga rioya qilmagan har qanday rahbar ko'zlagan maqsadiga yetisha olmaydi. Demak, rahbar mehnat intizomining tarkib topishida o'zi ishtirok etadi va shuning uchun u doimo har bir ishda o'zini-o'zi javobgar deb bilishi kerak. B. F. Ilomovning ta'biricha ham xakter shaxs ichki dunyosining asosini tashkil etadi va uni o'rganish katta ahamiyatga ega [3]. Mashhur rus olimi, psixologiya fani metodologiyasining asoschilaridan S.L.Rubinshteyn shaxsning o'ziga xosligi va xakterologik tizimning quyidagi uchta asosiy tuzilmasini ajratgan:[2]

1. Munosabatlar va yo'nalish - shaxsdagi asosiy ko'rinishlar sifatida uning hayotdan nimani kutish va nimani xohlashi.
2. Qobiliyatlar - ana shu tilak-istaklarni amalga oshirish imkoniyati sifatida shaxsning nimalarga qodir ekanligi.

3. Xarakter - imkoniyatlaridan foydalanish, ularni kengaytirishga qaratilgan turg'un, barqaror tendensiyalar, ya'ni bu insonning kim ekanligi [2].

Bu nuqtai nazardan qaraganda ham, xarakter shaxsning borligi konstitutsiyasidir. Xarakterning boshqa individual psixologik xususiyatlardan farqi shuki, bu xususiyatlar ancha o'zgaruvchan, dinamik va orttirilgandir. Shuning uchun ham maktabdagi ta'limdan oliy o'quv yurtidagi talimga o'tish faktining o'zi ham o'spirinda ma'lum va muhim o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Umuman, aniq bir shaxs misolida olib qaraydigan bo'lsak, har bir alohida ob'ektlar, narsalar, hodisalar mos tarzda xarakterning turli darajalarda namoyon bo'lishining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Xulosa. Demak, xarakterning psixologik tizimini tashkil qiladigan bo'lsak, uni borliqdagi ob'ektlar va predmetli faoliyatga nisbatan amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham psixologiyada xarakterning quyidagi tizimlari e'tirof etiladi:

1. Mehnat faoliyatida namoyon bo'ladigan xarakterologik xususiyatlar - mehnatsevarlik, mehnatkashlik, tashabbuskorlik, ishga layoqat, ishga qobiliyat, mas'uliyat, dangasalik, va boshqalar.

2. Shaxslarga nisbatan bo'lgan munosabatlarda namoyon bo'ladigan xarakterologik sifatlar - odoblilik, mehribonlik, muloqotga kirishuvchanlik, g'amxo'rlik, rahm-shafqat va boshqalar.

3. O'z-o'zining munosabatiga aloqador tavsifiy sifatlar - kamtarlik, kamsuqumlilik, mag'rurlik, o'ziga bino qo'yish, o'z-o'zini tankid qilish, ibo, sharmu hayo, manmansirash va boshqalar.

4. Narsalar va hodisalarga munosabatlarda namoyon bo'ladigan xususiyatlar - tartiblilik, oqillik, saranjom-sarishtalik, qo'li ochiqlik, ziqnalik, tejamkorlik, pokizalik va boshqalar.

Yuqorida sanab o'tilgan sifatlar aslida rahbar hayotidagi yo'nalishlardan kelib chiqadi. Chunki, bu yo'nalishlar shaxsning borliqqa nisbatan tanlovchan munosabatining aks etishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Platonov K.K., Goluboev G.G. Psixologiya. – T.: «O'qituvchi», 1982, 71-bet.
2. S.L.Rubinshteyn. Issledovanie mshleniy sovetsoy psixologii. — Moskva: 1969
3. Qosimov S.S., Mo'minov N.A. Rahbarlik qobiliyati va boshqaruv malakalari. Prepring T. 2001.
4. Boymurodov N. Rahbar psixologiyasi. – Toshkent «Yangi asr avlodi» 2007-y.
5. Zaripov K. Ta'lim tizimini boshqarish.-Toshkent: Fan, 2005.-189-bet.

Raximov Umidjon Muratovich,
Buxor davlat pedagogika instituti, Harbiy ta'lim fakulteti
maxsus tayyorgarlik sikl o'qituvchisi
uraximov724@gmail.com

HARBIYLARDA KASBIY STRESS NAMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada, harbiy xizmatchilarda kasbiy stress namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik determinantlari ilmiy jihatdan o'rganilgan. Shuningdek maqolada, harbiy xizmatchilarda kasbiy stress kelib chiqishining sabablari va omillari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Stress, harbiy xizmatchilar, psixologik muhit, psixologik determinantlar, kasbiy mas'uliyat.

Аннотация: В данной статье научно изучены социально-психологические детерминанты проявления профессионального стресса у военнослужащих. Также в статье анализируются причины и факторы возникновения профессионального стресса у военнослужащих.

Ключевые слова: Стресс, военнослужащие, психологическая среда, психологические детерминанты, профессиональная ответственность.

Abstract: In this article, the socio-psychological determinants of the manifestation of occupational stress in military personnel are scientifically studied. The article also analyzes the causes and factors of occupational stress in military personnel.

Keywords: Stress, military personnel, psychological environment, psychological determinants, professional responsibility.

Kirish. Zamonaviy dunyoda harbiy xizmatchilarning kasbiy faoliyati ko'plab murakkabliklar, yuqori mas'uliyat va doimiy psixologik bosim bilan kechadi. Harbiy xizmat sharoitlarining o'ziga xosligi, xatarli vazifalar, qat'iy intizom, o'z jonini xavf ostiga qo'yish ehtimoli va uzluksiz og'ir jismoniy hamda psixologik yuklamalar ushbu kasb vakillarining ruhiy holatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Aynan shunday omillar natijasida harbiy xizmatchilar orasida kasbiy stressning yuqori darajada uchrashi kuzatiladi.

Kasbiy stress (professional stress) - bu shaxsning kasbiy faoliyati jarayonida duch keladigan psixologik zo'riqish, xavotir, charchoq va ruhiy iztiroblar majmuasidir. Harbiy sohada bu holat yanada keskinroq ko'rinish oladi, chunki harbiy xizmatchilar nafaqat o'z salomatligi, balki mamlakat xavfsizligi uchun ham javobgardirlar. Shu sababli, ushbu ijtimoiy guruhdagi stress holatlarini chuqur o'rganish, ularning psixologik farovonligi va samaradorligini ta'minlash borasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Stress holatining namoyon bo'lishiga ta'sir qiluvchi asosiy ijtimoiy-psixologik determinantlar (ya'ni sababchi omillar) - bu harbiy xizmatchining shaxsiy xususiyatlari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi, xizmat sharoitlari, boshqaruv uslubi, jamoaviy muhit, ma'naviy-axloqiy tayyorgarlik, motivatsiya va oilaviy omillar hisoblanadi. Shuningdek, harbiy xizmatchining muammoli vaziyatlarga qarshi kurashish strategiyalari (koping strategiyalari), o'zini anglash darajasi, emotsional barqarorlik kabi individual xususiyatlari ham stress darajasiga bevosita ta'sir etadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, harbiy xizmatchilar hayoti va faoliyatining sifati ularning psixologik holatiga bevosita bog'liq. Kasbiy stressga bardosh berish, uni oldindan aniqlab, yengillashtirish yoki oldini olish choralari nafaqat harbiylarning sog'lig'i, balki ularning kasbiy samaradorligini oshirish, harbiy bo'linmalarining jangovar tayyorgarligini kuchaytirishda ham muhim rol o'ynaydi.

Shu boisdan, harbiy xizmatchilarda kasbiy stressning ijtimoiy-psixologik determinantlarini o'rganish, ularni aniqlash va samarali psixokorreksion chora-tadbirlarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy va amaliy vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Harbiy xizmatchilar orasida kasbiy stress, uning ijtimoiy-psixologik determinantlari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan taniqli olimlar va ularning ishlari bugungi ilm fan uchun juda muhim hisoblanadi. Olimlar o'zlarining ishlarida stressni keltirib chiqaradigan omillarni turli yondoshuvlar orqali tahlil qilganlar.

Amerikalik psixolog Charlz Figli - travmatik stress va hissiy charchoq bo'yicha yetakchi mutaxassis hisoblanadi. U o'z tadqiqotlarida harbiy xizmatchilar orasida post-travmatik stress buzilishlari va ularning kasbiy stress bilan bog'liqligini chuqur tahlil qiladi. Unga ko'ra, xizmat davomida duch kelinadigan travmalar va hissiy zo'riqishlar harbiylarning ruhiy holatiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Amerikalik shifokor Jonatan Shey o'z asarlarida harbiy stressni qadimiy voqealar bilan solishtirgan holda bugungi kundagi harbiylarning ruhiy kechinmalarini yoritadi. U stressning asosiy determinantlari sifatida jangovar vaziyatlar, beqaror rahbarlik, etik ziddiyatlar va ijtimoiy ajralishni ko'rsatadi.

B.Andersen harbiy xizmatchilar orasida stressga olib keluvchi omillar sifatida ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi, komandirlar bilan ziddiyat, xizmat davomiyligi va psixologik tayyorgarlik darajasini ko'rsatgan.

A. A. Aleksandrovning izlanishlari Rossiya armiyasi misolida olib borilgan bo'lib, stress determinantlari sifatida ijtimoiy-adolatli muhitning yo'qligi, shaxsiy ijtimoiy holat, komandirlar bilan ijtimoiy-psixologik aloqa darajasi, oiladan uzoqlik kabi omillar ko'rsatilgan.

Z. Karimova o'z tadqiqotlarida harbiy xizmatchilarning psixologik salomatligi, stressga bardoshlilik va emotsional holatlarini chuqur o'rgangan. U kasbiy stressning asosiy determinantlari sifatida ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, jamoa bilan bo'lgan munosabat, shaxsiy motivatsiya va xizmatning og'irligi kabi omillarni ko'rsatgan.

Tadqiqotchi Pol Bartone AQSh armiyasida olib borgan tadqiqotlarida shaxsiy barqarorlik, rahbarlik uslublari va jamoaviy psixologik iqlimning stress darajasiga ta'sirini o'rgangan. Unga ko'ra, yuqori darajadagi barqarorlikka ega harbiylar stressni yengilroq boshdan kechiradilar.

Yuqoridagi olimlarning ishlari shuni ko'rsatadiki, harbiy xizmatchilarda kasbiy stress quyidagi ijtimoiy-psixologik determinantlar bilan bevosita bog'liq:

- Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi (oilal, jamoa, rahbariyat)
- Shaxsiy psixologik barqarorlik
- Xizmat sharoitlari va xavflilik darajasi
- Etik ziddiyatlar va adolatsizlik hissi
- Emotsional intellekt va koping strategiyalari
- Jamoaviy muhit va ijtimoiy munosabatlar

Bu ilmiy ishlarning mohiyati kasbiy stressni yebgib o'tishga ko'maklashadi.

Muhokama. Harbiy xizmatchilarda kasbiy stress - bu harbiy xizmat sharoitida yuzaga keladigan emotsional, psixologik va jismoniy zo'riqish holatlarining majmuasidir. Bu holat inson salomatligi, psixik barqarorligi, xizmat samaradorligi hamda jamoaviy iqlimga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Stress holatining kelib chiqishida esa bir qator ijtimoiy-psixologik determinantlar muhim o'rin tutadi. Muhokama qismida aynan mana shu determinantlarning harbiy sharoitdagi o'rni va ta'siri tahlil qilinadi.

1. Xizmat sharoitining og'irligi va xavfliligi.

Harbiy xizmatchilar doimiy tarzda favqulodda holatlarga, jismoniy tayyorgarlikka, qurol-aslaha bilan ishlashga va jangovar holatlarga tayyor bo'lishi zarur. Ushbu omillar xizmatdagi doimiy taranglikni yuzaga keltiradi. Harbiylar uchun bu stressning eng kuchli tashqi determinantidir.

Tadqiqotlar ko'rsatishicha, jangovar harakatlarda qatnashgan yoki xavfli hududlarda xizmat qilayotgan harbiylarda stress darajasi ancha yuqori bo'ladi

2. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi.

Oilaviy munosabatlar, do'stlar, safdoshlar va rahbariyat bilan ijobiy aloqalar harbiy xizmatchining ruhiy barqarorligida muhim o'rin tutadi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash past bo'lsa, stress holatlari kuchayadi.

O'zbekistonlik psixolog Karimova Z. fikriga ko'ra, ijtimoiy aloqalarning uzilishi (xususan, uzoq xizmat safarlari, garnizon sharoitida yashash) harbiy shaxsning ichki muvozanatini izdan chiqaradi va ruhiy beqarorlikni kuchaytiradi.

3. Rahbarlik uslubi va boshqaruv madaniyati.

Rahbarlar tomonidan adolatsizlik, tanqidiy munosabat, bosim yoki befarqlik stress darajasining ortishiga olib keladi. Aksincha, demokratik va insonparvar rahbarlik uslubi harbiy xodimning psixologik holatini barqarorlashtiradi.

Bartone (2006) o'z tadqiqotida aytadiki, harbiy rahbarlarning emotsional intellekti va muomala madaniyati xizmat muhitini qanchalik ijobiy qilishiga kuchli ta'sir qiladi.

4. Shaxsiy individual xususiyatlar.

Stressga bardoshlilik, emotsional intellekt, optimizm, o'zini nazorat qila olish kabi shaxsiy sifatlar harbiy xizmatchining stressga qarshi turish salohiyatini belgilaydi.

Stressga nisbatan barqaror shaxslar hatto ekstremal sharoitda ham psixologik muvozanatini saqlab qoladi. Bu fikrni Bartone ham o'z tadqiqotlarida asoslab bergan.

5. Jamoaviy muhit va psixologik iqlim.

Jamoa ichidagi ishonch, yelkadoshlik, adolat va hurmat muhitining mavjudligi harbiylarning ruhiy holatini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Psixologik salbiy iqlim esa stressni kuchaytiradi.

Andersen (2010) shuni aniqlagan: harbiy qismlar ichida psixologik iqlim yomonlashganda stress simptomlari (uyqusizlik, xavotir, depressiya) 2-3 barobar ko'proq uchraydi.

6. Motivatsiya va kasbiy qoniqish.

O'z kasbiga bo'lgan qiziqish, xizmat maqsadlarining ravshanligi va xizmatdan olinadigan ma'naviy qoniqish ham stress darajasiga ta'sir etadi. Past motivatsiya stressni kuchaytiradi, yuqori motivatsiya esa bu holatni yengillashtiradi.

Shaxsning kasbiy faoliyatidan maqsad topishi va ijtimoiy qadriyatlarni his qilishi uning ruhiy muvozanatini tiklab turuvchi omil sifatida ko'riladi (Karimova, 2020).

Muhokama natijalaridan ko'rinadiki, harbiy xizmatchilarda kasbiy stress holatlarining kelib chiqishi ko'p faktorli bo'lib, bu holatga:

- xizmat muhiti,
- rahbariyat bilan munosabatlar,
- jamoaviy iqlim,
- oilaviy qo'llab-quvvatlash,
- shaxsiy psixologik tayyorgarlik kabi ijtimoiy-psixologik determinantlar bevosita ta'sir

ko'rsatadi. Shuning uchun harbiy psixologlar ushbu omillarni hisobga olgan holda maxsus treninglar, maslahatlar va psixoprofilaktika dasturlarini ishlab chiqishlari lozim.

Xulosa. Harbiy xizmatchilarning kasbiy faoliyati o'zining murakkabligi, xavfi va mas'uliyat darajasi bilan boshqa kasb vakillaridan tubdan farq qiladi. Harbiy xizmat doirasidagi doimiy psixologik bosim, jismoniy yuklama, noaniq vaziyatlar va intizomiy cheklovlar ushbu kasb egalari orasida kasbiy stress darajasining yuqoriligiga sabab bo'ladi. Ushbu stress holatining shakllanishi esa ko'plab ijtimoiy-psixologik determinantlar bilan chambarchas bog'liq.

Tadqiqot va ilmiy manbalar tahliliga ko'ra, harbiy xizmatchilarda kasbiy stressga olib keluvchi asosiy ijtimoiy-psixologik determinantlar quyidagilardan iborat:

Xizmat sharoitining og'irligi va xavfi – jangovar vaziyatlar, uzoq muddatli safarlar va xavfli hududlarda xizmat qilish stressni keskin oshiradi.

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi – oila, safdoshlar va rahbariyat bilan mustahkam ijtimoiy aloqalarning mavjudligi stressni kamaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Rahbarlik uslubi va boshqaruv madaniyati – demokratik va insoniy yondashuv stressni kamaytiradi, avtoritar va e'tiborsiz boshqaruv esa uni kuchaytiradi.

Jamoaviy iqlim va ijtimoiy muhit – harbiy bo‘linmadagi psixologik muhit, ishonch va do‘stona munosabatlar stress darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Shaxsiy individual xususiyatlar – emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, koping strategiyalarining mavjudligi harbiy shaxsning stressga bo‘lgan qarshilik darajasini belgilaydi.

Kasbiy motivatsiya va ma’naviy qoniqish – xizmat mazmuni va maqsadlarining anglanishi, xizmatdan ma’naviy qoniqish olish stressni yumshatadi.

Yuqoridagi determinantlarni tizimli o‘rganish, ularni amaliyotga tatbiq qilish, harbiy psixologlar, komandirlar va pedagoglar tomonidan inobatga olinishi stressni kamaytirish, xizmat samaradorligini oshirish va harbiy xizmatchilarning ruhiy salomatligini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Boboyev X.Y “Harbiy xizmatchilar shaxsida stressni namoyon bo‘lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari” Toshkent 2022. – 56 b.
2. M.Abdullayev, E.Umarov, A.Ochildiyev, A.Yo‘ldoshev, A.Abdullayev “Madaniyatshunoslik asoslari”. «Turon-Iqbol» nashriyoti, Toshkent - 2006 y.
3. M.Imomnazarov “Milliy ma’naviyatimiz asoslar”. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent - 2006.
4. Oila psixologiyasi. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o‘quvchilari uchun darslik. /Prof. F.B.Shoumarov tahriri ostida. – Toshkent, 2008.
5. G‘oziyev E.G‘., Jabborov A.M. Faoliyat va xulq-atvor motivasiyasi. T.: 2003, -124 b.
6. Karimova V.M. Yoshlarda o‘zbek oilasi to‘g‘risidagi ijtimoiy tasavvurlar. Psix. fan. dok. diss. - T.: ToshDU, 1994. - B.309.

Ismoilov Behruzjon Isroilovich,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Pedagogika va psixologiya kafedra stajyor-o'qituvchisi
<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0008-4054-5845>
Shomurotov Ulugbek Melikboboyevich,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Pedagogika va psixologiya kafedra o'qituvchisi
<https://orcid.org/0009-0008-8004-499X>

TALABALARGA DARS DAN TASHQARI MA'NAVY TADBIRLAR ORQALI VATANPARVARLIK TARBIYA KO'NIKMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalarda vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish va mustahkamlashda darsdan tashqari ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning o'rni tahlil qilinadi. Ayniqsa, tarixiy obidalarga sayohat, ularning tarixiy-ma'naviy ahamiyatini o'rganish, shuningdek, milliy qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirish orqali vatanparvarlik tarbiyasini takomillashtirishning samarali yo'llari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Vatanparvarlik tarbiyasi, talabalar, darsdan tashqari faoliyat, ma'naviy tadbirlar, tarixiy obidalar, milliy qadriyatlar, tarixiy xotira, fuqarolik ong, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль внеклассных духовно-просветительских мероприятий в формировании и укреплении патриотических чувств у студентов. Особое внимание уделяется экскурсиям к историческим памятникам, изучению их духовно-исторической значимости, а также эффективным способам совершенствования патриотического воспитания через приобщение молодёжи к национальным ценностям.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, студенты, внеурочная деятельность, духовные мероприятия, исторические памятники, национальные ценности, историческая память, гражданское сознание, духовно-просветительское воспитание.

Abstract: This article examines the role of extracurricular spiritual and educational activities in shaping and strengthening patriotic feelings among students. Special attention is given to visits to historical monuments, the study of their spiritual and historical significance, and effective ways of enhancing patriotic education through the integration of national values into the consciousness of the younger generation.

Keywords: patriotic education, students, extracurricular activities, spiritual events, historical monuments, national values, historical memory, civic consciousness, spiritual and educational upbringing.

Kirish. Bugungi globallashuv va tezkor axborot oqimi davrida yosh avlodda vatanparvarlik, tarixiy xotira va milliy g'ururni shakllantirish har qachongidan ham muhim vazifaga aylangan. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarni barkamol shaxs sifatida tarbiyalashda ularning ma'naviy olami, fuqarolik pozitsiyasi va milliy qadriyatlarga sadoqatini mustahkamlash asosiy pedagogik yo'nalishlardan biridir. Talabalarda vatanparvarlik tarbiyasini shakllantirishda darsdan tashqari tashkil etiladigan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar muhim vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Bunda ayniqsa tarixiy obidalarga tashriflar, milliy merosga oid sayohatlar, muzey darslari, tarixiy shaxslar xotirasini yod etish kabi amaliy faoliyatlar o'quvchilarda tarixiy ong va yurtga sadoqat tuyg'usini uyg'otishda samarali yo'l hisoblanadi.

Tarixiy obidalar – bu nafaqat moddiy madaniyat yodgorliklari, balki xalqning ma'naviy qudratini aks ettiruvchi hayotiy saboqlardir. Talabalarning ushbu obidalar bilan bevosita tanishuvi ularda tarixga hurmat, o'zlikni anglash, qadriyatlarni qadrlash kabi fazilatlarining shakllanishiga zamin yaratadi. Shu bois, ushbu maqolada talabalar ishtirokida tashkil etiladigan darsdan tashqari

ma'naviy tadbirlar orqali vatanparvarlik tarbiyasini takomillashtirishning zamonaviy yo'nalishlari, uslublari va amaliy natijalari tarixiy obidalar misolida tahlil qilinadi.

Mazkur tadqiqot zahirida yoshlarda tarixiy merosga bo'lgan e'tiborni kuchaytirish, ularni yurt taqdiriga daxldorlik ruhida tarbiyalash va vatanparvarlik tuyg'usini amaliy faoliyatlar orqali mustahkamlashga qaratilgan yondashuvlar yotadi.

Adabiyotlar tahlili. Ma'naviy-ma'rifiy tarbiya va vatanparvarlikni shakllantirishga doir ilmiy-tadqiqotlar soni yildan-yilga ortib bormoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Ma'naviyat va ma'rifat to'g'risidagi konsepsiyasi" (2020)da yosh avlodni milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, ular qalbida tarixiy xotira va vatanparvarlikni kuchaytirish dolzarb vazifa sifatida belgilangani bu boradagi tadqiqotlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

I.A. Karimovning asarlarida, xususan "*Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*" (2008) nomli asarida ma'naviyat inson shaxsini tarbiyalashda hal qiluvchi omil sifatida talqin qilinadi va aynan yoshlarning ongiga milliy qadriyatlarni singdirishda tarixiy yodgorliklarning o'rni alohida ta'kidlanadi.

R. Yusupov (2015) o'z tadqiqotlarida darsdan tashqari tarbiyaviy ishlarning zamonaviy uslublari haqida to'xtalib, talabalar bilan olib boriladigan sayohatlar, uchrashuvlar, muzeylarga tashriflar orqali ularning fuqarolik ongini shakllantirish bo'yicha samarali mexanizmlarni ko'rsatadi.

M. Jo'rayev (2017) tarixiy obidalar va ularning tarbiyaviy funksiyalariga to'xtalar ekan, ularni "milliy xotiraning muqaddas aks-sadosi" deb ataydi va ularni yoshlar ongiga singdirish orqali vatanparvarlik tuyg'ularini mustahkamlash mumkinligini isbotlaydi.

N. Nishonova (2021) esa o'z maqolasida talabalarda vatanparvarlikni shakllantirishda darsdan tashqari faoliyatning interfaol metodlarini, xususan ekskursiya, muhokama, tarixiy rolli o'yinlar va debat usullarini samarali yo'l sifatida ko'rsatadi.

UNESCO (2019) tomonidan e'lon qilingan xalqaro tadqiqotlar esa madaniy meros va tarixiy obidalar orqali yoshlarda fuqarolik mas'uliyatini oshirish tajribalarini yoritadi. Bu global yondashuv O'zbekiston tajribasi bilan uyg'unlashganda, tarixiy obidalar asosida tarbiyaviy samaradorlikni oshirish imkoniyatini beradi.

John Dewey (1916) o'zining mashhur "*Democracy and Education*" asarida tarbiya jarayonida madaniy meros va tarixiy ongning uzviy bog'liqligini ta'kidlab, fuqarolik tarbiyasini shakllantirishda amaliy faoliyatlar, jumladan, maktabdan tashqari tadbirlar muhim rol o'ynashini qayd etadi. Uning fikricha, yosh avlodda vatanparvarlikni shakllantirish jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismidir.

David Kolb (1984) tajribaga asoslangan ta'lim modeli orqali talabalarni darsdan tashqari faoliyatga jalb qilish, xususan, tarixiy obidalarni ko'z bilan ko'rib, his etish orqali ularda hayotiy qadriyatlarni shakllantirish mumkinligini asoslab bergan. Kolbning "experiential learning" nazariyasi ayniqsa vatanparvarlik singari hissiy-axloqiy tarbiya yo'nalishlarida dolzarb hisoblanadi.

Jerome Bruner (1996) ta'limda madaniyatning roli haqida yozar ekan, yoshlarning tarixiy ongini rivojlantirish uchun ularni milliy meros bilan tanishtirish, tarixiy obidalariga olib borish, darsdan tashqari ko'rgazmalar, ekskursiyalar tashkil etish samarali ekanini ta'kidlaydi. Uningcha, madaniy kodlar orqali tarbiya yanada chuqurroq singadi.

Edward Said (1978) o'zining "*Culture and Imperialism*" asarida mustamlaka merosi va tarixni eslab qolish orqali jamiyatda milliy ongni tiklash zarurligini ko'rsatadi. Bu g'oya tarixiy obidalar vositasida yoshlarda o'zligini anglash va vatanparvarlikni kuchaytirish masalasi bilan bevosita bog'liq.

Pierre Nora (1989) esa "lieux de mémoire" (xotira joylari) tushunchasini ilgari surib, tarixiy joylar va yodgorliklarning inson xotirasini uyg'otishdagi tarbiyaviy ahamiyatini ilmiy asoslab bergan. Unga ko'ra, tarixiy obidalar — bu shunchaki moddiy yodgorliklar emas, balki xalq ruhiyatini, tarixiy xotirani va fuqarolik ongini ifodalovchi kuchli pedagogik vositadir.

Lev Vygotsky (asl rus olimi, ammo g'oyasi xalqaro miqyosda qabul qilingan) ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasida shaxs shakllanishi ijtimoiy muhit va madaniy meros orqali ro'y berishini ko'rsatadi. Bu g'oya tarixiy obidalar asosida tarbiyaviy tadbirlarning ahamiyatini tushunishda muhim nazariy asos bo'la oladi.

Muhokama. Yosh avlodda vatanparvarlik tarbiyasini shakllantirish bugungi jamiyatda ijtimoiy barqarorlik va milliy yuksalishning muhim omili sifatida e'tirof etilmoqda. Talabalarda bu fazilatni rivojlantirishda darsdan tashqari ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar katta pedagogik salohiyatga ega. Xususan, tarixiy obidalarga tashriflar, muzey ekskursiyalari, tarixiy shaxslar hayotiga bag'ishlangan tematik kechalar va madaniy meros obyektlari bilan tanishuv orqali talabalar o'z milliy ildizlarini chuqurroq anglaydi, tarixga bo'lgan hurmatlari kuchayadi va o'zligini anglash jarayoni faollashadi.

Amaliy kuzatuvlar va ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, talabalar o'zlari bevosita ishtirok etgan tarixiy-madaniy tadbirlardan kuchli emotsional taassurot oladilar. Bu esa ularning vatan, xalq va milliy qadriyatlarga bo'lgan munosabatini chuqurlashtiradi. Shu bois, darsdan tashqari faoliyatni rejalashtirishda tarixiy obidalarni faollashtirish, uni o'quv-tarbiya jarayoniga integratsiyalash muhim metodik yondashuv sanaladi. Vatanparvarlik ko'nikmalarini shakllantirishda ushbu yondashuv talabalar ongiga ijobiy psixologik ta'sir ko'rsatadi va ularda fuqarolik mas'uliyati, ijtimoiy faollik hamda milliy g'urur hissini mustahkamlaydi.

Chet el tajribasi ham bu borada o'z tasdig'ini topgan. Masalan, Fransiya, Yaponiya va Janubiy Koreya ta'lim tizimlarida tarixiy joylarga tashriflar nafaqat ekskursiya sifatida, balki fuqarolik tarbiyasi vositasi sifatida keng qo'llaniladi. O'zbekiston tajribasida ham bu yo'nalishdagi ishlar bosqichma-bosqich takomillashmoqda, biroq mavjud imkoniyatlarni yanada tizimli, metodik va mazmunan boyitilgan tarzda amalga oshirish orqali pedagogik samaradorlikni oshirish mumkin.

Shunday qilib, talabalar uchun tarixiy obidalar asosida tashkil etilgan darsdan tashqari ma'naviy tadbirlar — bu shunchaki ko'ngilochar yoki tashriflar emas, balki chuqur ijtimoiy-ma'naviy ahamiyatga ega tarbiyaviy vosita sifatida qaralishi lozim.

Vatanparvarlik tarbiyasi - bu faqat yurtni sevisish haqida ta'lim berish emas, balki shaxsda o'z xalqining madaniy merosi, tarixiy o'tmishi va milliy qadriyatlariga nisbatan ongli munosabat shakllantirish jarayonidir. Shu nuqtai nazardan qaralganda, darsdan tashqari faoliyatlar aynan ushbu tarbiyaviy maqsadlarni amalda ro'yobga chiqarishda juda samarali platforma hisoblanadi. Talabalarning mustaqil fikrlashi, tarixiy ongini rivojlantirishi va fuqarolik mas'uliyatini kuchaytirishi uchun aynan amaliy faoliyatlar - tarixiy obidalarga ekskursiyalar, muzey darslari, madaniy muloqotlar, ochiq ma'naviyat saboqlari muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, bu jarayon talabalar orasida guruhviy hamkorlik, ijtimoiy faollik, madaniy merosni saqlashga daxldorlik tuyg'ularini kuchaytiradi. Tarixiy obidalar misolida o'tkaziladigan tadbirlar ularga o'z milliy o'zligining ildizlarini amalda ko'rish va his qilish imkonini beradi. Bunday metodlar orqali ta'limning emotsional-kommunikativ jihatlari faollashadi, shaxsda ijtimoiy empatiya, shukronalik va fidoyilik kabi ijtimoiy-psixologik sifatlar rivojlanadi.

Shuningdek, zamonaviy pedagogikada tan olinayotgan interfaol yondashuvlar - loyihaviy ishlar, "case-study" (vaziyatli tahlil), tarixiy rolli o'yinlar, jonli ekspozitsiyalar orqali tarixga bog'liq bilimlar o'quvchilar ongida chuqurroq mustahkamlanadi. Bu metodlar orqali vatanparvarlik tarbiyasi faqat nazariy bilimlar bilan emas, balki amaliy psixologik tajribalar bilan boyiydi.

Yana bir muhim jihat shundaki, bu kabi darsdan tashqari ma'naviy tadbirlar turli ijtimoiy guruhlar orasidagi muloqotni faollashtiradi, millatlararo totuvlik va ijtimoiy birdamlik tamoyillarini kuchaytiradi. Demakki, vatanparvarlik faqat tarixni eslash emas, balki zamon bilan hamnafas bo'lish, jamiyat taraqqiyotida faol ishtirok etish, kelajakka mas'uliyat bilan qarashga yo'naltiruvchi kuchli ijtimoiy komponentdir.

Shu sababli, oliy ta'lim muassasalarida vatanparvarlik tarbiyasini tashkil etishda tarixiy obidalarni pedagogik vosita sifatida kompleks qo'llash, unga psixologik, sotsiologik va madaniy yondashuvlar orqali yondashish ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

1-jadval

Talabalarda vatanparvarlik tarbiyasini shakllantirish omillari

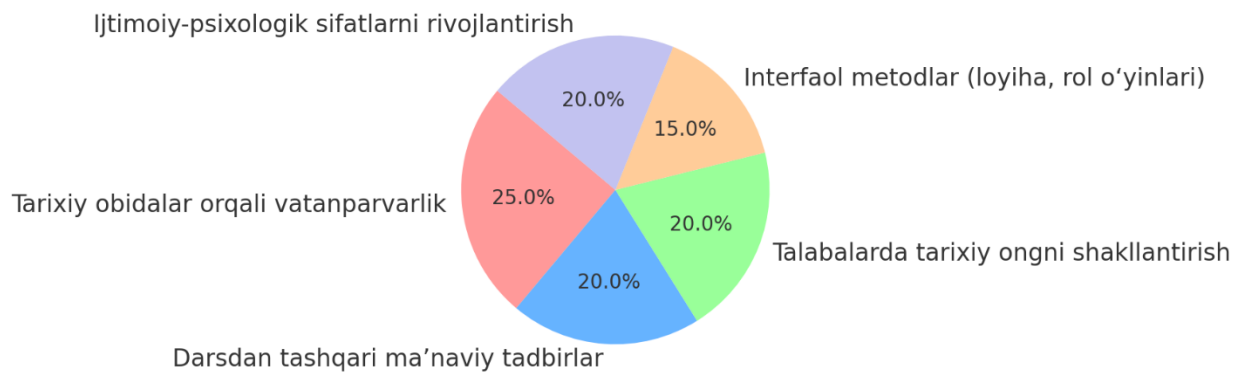

Diagramma natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalarda vatanparvarlik tarbiyasini shakllantirishda eng katta ulushni - 25% bilan tarixiy obidalar orqali ta'sir etish egallaydi. Bu shuni anglatadiki, real tarixiy joylarga borish, obidalar bilan tanishish orqali yoshlar o'z milliy o'zligini chuqurroq his qiladi. Bu usul emotsional, vizual va tarixiy xotirani uyg'otuvchi kuchli ta'sirga ega bo'lib, darsdagi nazariy bilimlardan ko'ra samaraliroq bo'lishi mumkin.

Diagrammada darsdan tashqari ma'naviy tadbirlar va talabalarda tarixiy ongni shakllantirish har biri 20% ulushga ega. Bu natija, ta'lim jarayonidan tashqarida tashkil etiladigan ma'naviy-ma'rifiy ishlar - ochiq saboqlar, tematik kechalar, muzey tashriflari - yosh avlodda mustahkam ijtimoiy qadriyatlar va tarixiy mas'uliyat hissini shakllantirayotganini ko'rsatadi. Bu ikki omilning bir-biri bilan bevosita bog'liqligi ularning ta'sirini kuchaytiradi.

Shuningdek, interfaol metodlar (loyihaviy faoliyat, tarixiy rolli o'yinlar, debatlar) diagrammada 15% ulush bilan ifodalangan. Bu metodik yondashuvlar talabalarni faollikka, mustaqil fikrlashga va shaxsiy pozitsiyasini ifodalashga undaydi. Garchi ulushi biroz past bo'lsa-da, ular tarbiya jarayonida yuqori samaradorlikni ta'minlovchi vosita hisoblanadi.

So'nggi omil sifatida ijtimoiy-psixologik sifatlarni rivojlantirish (mas'uliyat, ijtimoiy empatiya, o'zlikni anglash) 20% ulush bilan ajratilgan. Bu ko'rsatkich shuni anglatadiki, vatanparvarlik nafaqat tashqi faoliyatlar orqali, balki shaxsiy ichki fazilatlarini o'stirish bilan ham chambarchas bog'liq. Tarbiyaviy ishlar samarasi yoshlar psixologik iqlimida ham o'z aksini topadi.

Xulosa. Yosh avlodda vatanparvarlik tarbiyasini shakllantirish — mustaqil davlatimiz taraqqiyoti, ijtimoiy barqarorlik va milliy o'zlikni anglashni ta'minlaydigan ustuvor yo'nalishlardan biridir. Olib borilgan tahlillar va ilmiy asoslangan fikrlar asosida aniqlanishicha, talabalarda vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishda darsdan tashqari ma'naviy tadbirlar muhim tarbiyaviy vosita hisoblanadi. Ayniqsa, tarixiy obidalar bilan tanishish, ekskursiyalar

tashkil etish, tarixiy shaxslar xotirasini yod etish kabi faoliyatlar yoshlarning milliy g'ururini uyg'otadi, tarixiy xotirasini boyitadi va fuqarolik mas'uliyatini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. (2008). *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori. (2020). *Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yangi bosqichga ko'tarish konsepsiyasi*. – Toshkent.
3. Yusupov R. (2015). Darsdan tashqari tarbiyaviy ishlar mazmuni va shakllari. // *Pedagogika va psixologiya muammolari*. – №2. – B. 45–48.
4. Jo'rayev M. (2017). Tarixiy obidalar orqali ma'naviy tarbiya samaradorligini oshirish. // *Ma'naviyat*. – №6. – B. 36–38.
5. Nishonova N. (2021). Talabalarda vatanparvarlik tarbiyasini shakllantirishda interfaol metodlar. // *Zamonaviy ta'lim*. – №1. – B. 25–29.
6. Dewey J. (1916). *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. – New York: Macmillan.
7. Kolb D.A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. – Englewood Cliffs: Prentice Hall.
8. Bruner J. (1996). *The Culture of Education*. – Cambridge, MA: Harvard University Press.
9. Nora P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. // *Representations*, No. 26, pp. 7–24.
10. UNESCO (2021). *Culture and Education: Guidelines on Using Cultural Heritage in Teaching*. – Paris: UNESCO Publishing.
11. Said E. (1993). *Culture and Imperialism*. – New York: Knopf.
12. Vygotsky L.S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. – Cambridge, MA: Harvard University Press.

Yarashev Lochinbek Otabek o'g'li,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

AXLOQIY DILEMMALARNING SHAXSGA TA'SIRI VA PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

Annatsiya: Maqolada axloqiy dilemmalarning shaxsiyatga ta'siri va ularning psixologik aspektlari tahlil qilinadi. Axloqiy dilemmalar shaxslarning qaror qabul qilish jarayonida yuzaga keladigan ziddiyatli holatlarni ifodalaydi. Ushbu holatlar shaxsning ichki dunyosiga ta'sir ko'rsatib, uning emosional holatlari, qaror qabul qilish usullari, va psixologik resurslarini qanday ishlatishini belgilaydi. Maqolada, shuningdek, axloqiy dilemmalar yuzasidan qaror qabul qilishda shaxsiyatning psixologik xususiyatlari, ichki va tashqi omillarning o'zaro ta'siri, hamda bu jarayonning shaxsiy rivojlanishga qanday ta'sir qilishi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Axloqiy dilemma, shaxsiyat, psixologik xususiyatlar, qaror qabul qilish, ichki qarama-qarshiliklar, emosional holatlar, psixologik resurslar, ijtimoiy me'yorlar, shaxsiy rivojlanish, axloqiy qarashlar.

Аннотация: В статье анализируется влияние моральных дилемм на личность и их психологические аспекты. Моральные дилеммы представляют собой конфликтные ситуации, возникающие в процессе принятия решений людьми. Эти обстоятельства влияют на внутренний мир человека, определяя его эмоциональные состояния, способы принятия решений, и то, как он использует свои психологические ресурсы. В статье также исследуются психологические особенности личности, взаимодействие внутренних и внешних факторов при принятии решений относительно этических дилемм, а также то, как этот процесс влияет на личностное развитие.

Ключевые слова: Моральная дилемма, личность, психологические особенности, принятие решений, внутренние противоречия, эмоциональные состояния, психологические ресурсы, социальные нормы, личностное развитие, моральные взгляды.

Annotation: The article analyzes the influence of moral dilemmas on personality and their psychological aspects. Moral dilemmas represent conflicting situations that arise in the decision-making process of individuals. These states influence an individual's inner world, determining how they use their emotional states, decision-making methods, and psychological resources. The article will also study the psychological characteristics of personality, the interaction of internal and external factors in making decisions on moral dilemmas, as well as how this process affects personal development.

Key words: Moral dilemma, personality, psychological characteristics, decision-making, internal contradictions, emotional states, psychological resources, social norms, personal development, moral views.

Kirish. Axloqiy dilemmalar inson hayotida doimiy ravishda uchraydigan, ikki yoki undan ortiq qarorlar o'rtasida tanlov qilishni talab qiladigan vaziyatlardir. Ushbu dilemmalar shaxsiyatning psixologik jihatlarini, ichki qarama-qarshiliklar va qaror qabul qilish jarayonlari bilan chambarchas bog'liqdir. Axloqiy dilemma – bu faqat mantiqiy yoki tushunarli qarorlar emas, balki insonning axloqiy qadriyatlarini, maqsadlari va ijtimoiy normalarga nisbatan munosabatini ko'rsatadigan holatlardir. Har bir shaxs o'z hayotida bir nechta axloqiy dilemmalarni boshdan kechiradi, va bu holatlar uning shaxsiyatini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Shaxsiy qarorlar qabul qilishda yuzaga keladigan axloqiy dilemmalar shaxsning psixologik holatiga, uning ichki dunyosiga va qarorlarining ijtimoiy jihatlariga bevosita ta'sir qiladi. Axloqiy dilemmalar orqali inson o'zining axloqiy qarashlarini, shaxsiy qadriyatlarini va ichki etika me'yorlarini aniqlaydi. Bunday holatlar shaxsning o'zini anglashiga, psixologik barqarorlikni saqlashiga yoki ichki konfliktida bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Maqolada, axloqiy dilemmalarning shaxsiyatga ta'siri va ularning psixologik aspektlari tahlil qilinadi. Shaxsiyatni shakllantirishda va psixologik barqarorlikni saqlashda axloqiy dilemmalar qanday rol o'ynashini, ularning shaxsiy qarorlar qabul qilishdagi o'rni va psixologik resurslarga ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, axloqiy dilemmalarni hal qilishda shaxsiyatning rivojlanishi va ularning psixologik holatga qanday ta'sir ko'rsatishi ko'rsatiladi.

Adabiyotlar tahlili. L.Kolbergning konsepsiyasining ahamiyati va asosililigini tan olib, shuni ta'kidlash kerakki, uning ba'zi g'oyalari keyinchalik tanqidiy tahlil qilindi. Shunday qilib, turli vaziyatlarda axloqiy fikrlash tuzilishining doimiyligi borligi haqidagi pozitsiya jiddiy tanqidga uchradi (Carpendale va boshq.,2000). Haqiqiy hayotiy axloqiy dilemmalarni hal qilishda axloqiy fikrlash darajasi Kolbergning faraziy dilemmalariga qaraganda ancha past ekanligi aniqlandi (Wark & Krebs, 1996). Krebs axloqiy fikrlash darajasi maqsadlar va boshqa holatlarga qarab o'zgarishini ko'rsatdi (Krebs va boshq., 1991). J. Piagetning kognitiv yondashuvi doirasida axloqiy fikrlash axloqiy dilemma ishtirokchilarining turli xil kognitiv istiqbollari muvofiqlashtirish jarayoni, rollarni qabul qilish jarayoni esa uni hal qilishning eng muhim sharti sifatida qaraladi. Bunday holda, shaxs tomonidan axloqiy dilemmani hal qilish o'rganilgan axloqiy printsip yoki qoidani qo'llash vazifasini bajaradi. Biroq, qaror qabul qilish turli xil qarama-qarshi nuqtai nazarlarni ajratish va muvofiqlashtirishni o'z ichiga olganligi sababli, turli vaziyatlarda bitta qaror printsipini amalga oshirishni kutish qiyin.

L.Kolbergning nazariyasiga nisbatan muqobil N.Eyzenbergning ijtimoiy xulq-atvor nazariyasi hisoblanadi. Uning diqqat markazida shaxsning altruistik xatti-harakatlarining genezisi va rivojlanishi. Altruistik xatti-harakatlar boshqa odamlarga g'amxo'rlik qilish tamoyilini amalga oshiradigan boshqa odam foydasiga maqsadli ixtiyoriy xatti-harakatlar deb ta'riflanadi. Bu mukofot yoki jazo kabi tashqi omillarga asoslanmagan xatti-harakatlar (Eisenberg, 1982). Muallif ijtimoiy xulq-atvorning har qanday harakatini kognitiv va hissiy tarkibiy qismlarning nisbati nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi. Empatiya/hamdardlik/qayg'u va altruistik xatti-harakatlar o'rtasidagi bog'liqlik alohida qiziqish uyg'otadi. Va empatiya boshqasiga hamdardlik sifatida, hamdardlik boshqa odamga nisbatan hissiy reaksiya sifatida va boshqa birovning baxtsizligiga javoban tashvish yoki hayajon hissi sifatida - bu hissiy holatlarning barchasi altruistik xatti-harakatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Biroq, muallifning fikriga ko'ra, bu altruistik xatti-harakatlarning maqbul tartibga solish mexanizmi bo'lgan xushyoqishdir. Aksincha, M. Xofman eksperimental ma'lumotlarga asoslanib, altruistik xatti-harakatlar empatiya bilan boshlanadi, deb ta'kidlaydi. Ko'pgina empirik tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, yoshi va egosentrizmni engish qobiliyatining rivojlanishi bilan empatiya va altruistik xatti-harakatlar o'rtasidagi bog'liqlik darajasi oshadi (Eisenberg,1983; Eisenberg & Miller, 1987; Hoffman, 1984). Prosotsial xatti - harakatlarni amalga oshirishda prosotsial ta'sirlar-mag'rurlik, aybdorlik, uyat muhim rol o'ynaydi.

N.Eyzenbergning asarlarida altruistik xatti-harakatlarni belgilaydigan kognitiv jarayonlarning to'rt turi ajralib turadi. Ulardan uchta atributiv jarayonlar, to'rtinchisi axloqiy qaror qabul qilishdir. Atribut jarayonlariga quyidagilar kiradi: sub'ektning boshqa odamlarning ijtimoiy xulq-atvorini "yaxshi" va o'zini "yaxshi" deb bilishi; o'z xatti-harakatlarining altruistik motivlari va xatti-harakatlarining mohiyatini boshqalarning foydasi va foydasi uchun g'amxo'rlik qilish xatti-harakati sifatida anglash; boshqa odamning yordamga bo'lgan ehtiyojini va uning ob'ektiv zarurligini etarli darajada baholash (Eisenberg, 1986). Shunday qilib, yordamning axloqiy dilemmasini hal qilish operatsiyalar ketma-ketligiga asoslanadi: boshqa odamning nuqtai nazarini hisobga olish, tashqi yordamga bo'lgan ehtiyojni yoki odamning o'z muammosini mustaqil ravishda hal qilish qobiliyatini baholash, empatiya asosida altruistik xatti-harakatlar motivlarining paydo bo'lishi, zarur yordam ko'rsatish imkoniyatlarini baholash, shaxslararo hamkorlikda yordamni rejalashtirish (altruistik harakat). N. Eyzenberg besh bosqichni o'z ichiga olgan prosotsial fikrlash (prosotsial reasoning) rivojlanishini davrlashtirishni taklif qildi.

Muhokama. Madaniyat axloqiy hukmlar va axloqiy dilemmalarni hal qilishning o'ziga xos xususiyatlariga ta'sir qiluvchi kuchli omil hisoblanadi. L. Kolberg absolyutizm pozitsiyasini ifodalab, axloqiy tafakkurning rivojlanishi turli madaniyatlar va etnik guruhlarda bir xil

bosqichlardan o'tib, axloqiy tamoyillarni universal va o'zgarmas deb hisoblaydi. Ijtimoiy evolyutsiya kontseptsiyasi doirasida fikr yuritar ekan, u dunyoning turli mamlakatlaridagi kam va savodsiz aholining axloqiy rivojlanish darajasi urbanizatsiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlardagi populyatsiyalarga qaraganda ancha past bo'lishiga ishongan. Biroq, olib borilgan tadqiqotlar tsikli L.Kolbergning g'oyalari tasdiqlamadi.

Axloqiy rivojlanishning madaniy va universal kontseptsiyasini qurishning murakkabligi bir qator qoidalarga asoslanadi. Birinchidan, ko'plab madaniyatlarda axloqiy tanlov mavzusi ma'lum bir vaziyatda ma'lum bir shaxs emas, balki guruh va uning qolgan guruhlar bilan munosabatlari. Ikkinchidan, bir qator madaniyatlarda G'arb madaniyatida kamsituvchi va hurmatsizlik deb qabul qilingan harakatlar o'z ma'nosiga mutlaqo ziddir. Shunday qilib, masalan, tajovuzkor xatti - harakatlar bir madaniyat uchun axloqsiz harakatlarning namoyon bo'lishi, ikkinchisi uchun "yuqori axloqiy" bo'lishi mumkin. Uchinchidan, G'arb falsafiy ma'naviy hayotida adolat va individual huquqlar printsiplari axloqiy tanlovni amalga oshirishda yagona va asosiy emas. Axloqiy tanlovni qurishning turli tamoyillarini ajratib ko'rsatish kerak: adolat printsiplari, o'zaro bog'liqlik printsiplari (boshqalarga g'amxo'rlik qilish juda muhim bo'lgan ijtimoiy rollar va munosabatlar tizimini nazarda tutadi), diniy qonunlarga yo'naltirish printsiplari (gunoh tushunchasi, ruhning ifloslanishi va boshqalar). Ushbu uchta tamoyil turli madaniyatlarda axloqiy qarorning ob'ektiv tasvirini yaratishga imkon beradi. Shunday qilib, masalan, rus o'spirinlari tomonidan axloqiy dilemmalarni hal qilishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda adolat va g'amxo'rlikning axloqiy dilemmasidagi qarama-qarshilik ko'pincha adolat emas, balki vijdon, g'amxo'rlik, rahm-shafqat foydasiga hal qilindi. Shunday qilib, adolat rus o'spirinlari uchun asosiy yo'nalish printsiplari emas.

(Volovikova va boshqalar, 1996). Moldaviyada yashovchi moldaviyaliklar va lo'lilar misolida adolat haqidagi g'oyalarni yana bir o'rganish adolatni aniqlashda madaniyatlararo farqlarni aniqladi. Moldaviyaliklar adolat tushunchasini halollik, mas'uliyat, prinsipiiallik, qat'iylik va tenglik bilan bog'lashgan, lo'lilar uchun esa adolat tushunchasi Mehribonlik tushunchasi bilan bog'liq. (Volovikova va boshq., 2001). Qizig'i shundaki, mamlakatning urbanizatsiya va iqtisodiy rivojlanish darajasi madaniyatlararo tafovutlarning namoyon bo'lishiga ham ta'sir qiladi: iqtisodiy jihatdan rivojlanmagan mamlakatlar aholisi iqtisodiy rivojlangan davlatlar aholisiga qaraganda yordam ko'rsatishga ko'proq moyil. Ijtimoiy-iqtisodiy holat Ijtimoiy-iqtisodiy maqom axloqiy yo'nalishni afzal ko'rishga eng kuchli ta'sir ko'rsatishi haqida ma'lum dalillar mavjud. Ba'zi tadqiqotchilar bu ta'sir ma'lum bir jinsga mansublikdan ham kuchliroq deb hisoblashadi. Ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli past bo'lgan oilalarda ayollar yuqori ijtimoiy-iqtisodiy maqomga ega bo'lgan oilalarga qaraganda ko'proq g'amxo'rlik tamoyiliga e'tibor qaratishlari haqida empirik dalillar mavjud (Levine, Norenzayan & Philbrick, 2001)

Oilaning bolalarning axloqiy rivojlanishiga ta'siri shubhasizdir (Hoffman, 1982. 2000; Smetana, 1999). Ko'pgina tadqiqotlar oilaviy tuzilmaning bolalarning axloqiy mulohazalari va fikrlashiga qanday ta'sir qilishini tahlil qilishga qaratilgan. Bolalarning axloqiy hukmlarining xususiyatlariga ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy tuzilma sifatida oilaning uchta muhim xususiyatlari aniqlandi: birdamlik, moslashuvchanlik va aloqa xususiyatlari. Oila ichidagi birdamlikning yuqori darajasi oila va uning atrofidagi dunyo o'rtasida qattiqroq chegaralarga olib keladi, bu esa bolalarning atrofdagi dunyodan ma'lumot olish va ularga e'tibor qaratish imkoniyatini kamaytiradi. Moslashuvchanlik, oilaviy tizimning vaziyatga qarab rollarning o'zaro ta'sirini o'zgartirish qobiliyati sifatida, oilaviy tizimning moslashuvchanligini oshiradi va natijada ko'proq odamlarning pozitsiyalari va fikrlarini hisobga olish qobiliyatini rivojlantiradi. Oiladagi aloqa xususiyatlari empatiya, aks ettiruvchi fikrlash, qo'llab-quvvatlovchi sharhlar boshqa odamlarga yo'nalishni rivojlantirishga va ularning axloqiy dilemmalardagi pozitsiyalarini hisobga olishga yordam beradi. Oilada ishlatiladigan ta'lim modellari ham katta ahamiyatga ega. Shuni ta'kidlash kerakki, turli madaniy guruhlarining oilalari turli xil ta'lim tizimlariga rioya qilishadi. Axloqiy dilemmani hal qilish holatida nima hisobga olinishini aynan ular aniqlaydilar. Shunday qilib, bolaning vaziyat va markazsizlashtirish sharoitlariga yo'nalishini rivojlantirish uchun

induksiyadan foydalangan holda ta'lim modeli samaraliroq, kuch ta'siriga ega bo'lgan ta'lim modeli esa samarasiz hisoblanadi.

Ko'pgina tadqiqotchilar bolalikning axloqiy rivojlanish uchun ahamiyatini ta'kidlaydilar. Bolalik davrida odatda axloqiy rivojlanish uchun uchta muhim kontekst ajratiladi: oila, maktab va qisman tengdoshlar. V. Demon "moral child" ning shakllanish qonuniyatlarini ko'rib chiqib, axloqiy fazilatlar orasida halollik, Mehribonlik, boshqalarga g'amxo'rlik, mas'uliyat va adolat tuyg'usini ta'kidlaydi (Damon, 1984). Oila va maktab bir-birining muammolarini qoplashga imkon beradigan o'zaro bog'liq tizimlar sifatida harakat qilib, ushbu fazilatlarni ichkilashtirishni ta'minlaydi. Oilada va maktabda axloqiy tarbiya axloqiy xulq-atvorni o'rgatish va taqdim etish orqali amalga oshirilishi mumkin. V. Demon ota-onalarni birinchi navbatda axloq o'qituvchilari deb biladi, lekin o'z farzandlari uchun axloqiy xulq-atvor namunalari sifatida emas, balki asosiy mexanizm axloqiy xulq-atvorni namuna bilan namoyish etish emas, balki o'rganish orqali tajribani tarjima qilish deb hisoblaydi. Aksincha, A. Bandura taqlid haqiqiy o'rganishdan kam emas, deb hisoblaydi.

1-jadval

Bosqichlar	Tadqiqotning Metodologik Asoslari	Natijalar
1. Ishtirokchilarni Tanlash	O'rta yoshdagi shaxslar (18-45 yoshgacha)	65% respondentlar o'z qarorlarida empatiya va hissiy holatni hisobga olishgan. 30% o'z manfaatlarini birinchi o'ringa qo'ygan. 5% esa boshqalarning holatini hisobga olishgan.
2. Tadqiqot Usullari	- So'rovnomalar va anketalar (axloqiy dilemmalar)	75% ishtirokchi o'z qarorlarida oila va jamiyatning axloqiy me'yorlarini hisobga olishgan. 60% ijtimoiy bosimdan qochish maqsadida qarorlarini o'zgartirishgan.
	- Intervyu (shaxsiy axloqiy dilemmalar)	50% respondentlar axloqiy dilemmalarni "foydali" yondashuv orqali hal qilishgan, ya'ni umumiy manfaatlarni birinchi o'ringa qo'ygan.
	- Vaziyatli testlar (qaror qabul qilish usullari)	40% shaxslar o'z manfaatlarini himoya qilishni ma'qul ko'rishgan. 10% barcha tomonlarning fikrlarini teng darajada hisobga olishgan.
3. Psixometrik Testlar	Psixologik holat va qaror qabul qilish jarayonini o'lchash	60% respondentlar ijtimoiy ta'sirni hisobga olishgan, lekin o'z shaxsiy manfaatlarini himoya qilishga harakat qilishgan. Tashqi omillar qarorlar qabul qilishda muhim rol o'ynagan.

Xulosa. Axloqiy dilemmalarning shaxsiyatga ta'siri va psixologik aspektlari o'rganilgan maqolada ko'rsatilganidek, axloqiy qarorlar qabul qilish jarayoni insonning ichki dunyosini, uning axloqiy qarashlarini va psixologik holatlarini shakllantiradi. Axloqiy dilemmalar shaxsning ijtimoiy va shaxsiy qadriyatlari, hissiy intellekti, hamda psixologik resurslari bilan chambarchas bog'liqdir. Tadqiqotda shaxsiyatning axloqiy dilemmalarni qanday hal qilishi uning psixologik rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi, chunki har bir qaror shaxsning o'zini anglashiga, ijtimoiy me'yorlarga moslashishiga va ichki konfliktlarni hal qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Vygotskiy, L.S. (1978). Psixologiya obucheniya i razvitiya. Moskva: Pedagogika.
2. Kohlberg, L. (1981). The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. Harper & Row.

3. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books.
4. Miller, M. T. (2016). Psychological Services in Education: A Guide for Teachers and Counselors. Pearson.
5. Shodiev, B. (2010). Psixologiya va ta'lim tizimi. Tashkent: O'qituvchi.
6. Davronov, K. (2012). Pedagogik psixologiya. Tashkent: Fan.
7. Xodjayev, T. (2005). Pedagogika: Nazariy va amaliy asoslar. Tashkent: O'zbekiston.
8. Karimov, I.A. (1999). Yuksak axloq va ma'naviyat – jahonni o'zgartirish qudrati. Toshkent: O'zbekiston.

Xurramova Oygul Xudayberdievna,
Samarkand davlat universiteti
Urgut filiali

YUQORI SINIF O'QUVCHILARIDA EMOTSIONAL INTELLEKTNI SHAKLLANTIRISHNING INNOVATSION USULLARI

Annotatsiya: Yuqori sinf o'quvchilarida emotsional intellektni boshqarish psixologik jihatdan shaxsning o'z his-tuyg'ularini anglash, nazorat qilish va boshqalar bilan samarali munosabat o'rnatish qobiliyatini rivojlantirish jarayonidir. Ushbu maqolada emotsional intellektning asosiy tarkibiy qismlari, uni rivojlantirish usullari va yuqori sinf o'quvchilarining shaxsiy va akademik muvaffaqiyatiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, yuqori sinf o'quvchilarining stress va psixologik bosim sharoitida emotsional intellektidan samarali foydalanish strategiyalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari, emotsional intellektni rivojlantirish bo'yicha psixologik yondashuvlarning yuqori sinf o'quvchilarining o'qish jarayonidagi muvaffaqiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: Emotsional intellekt, boshqarish, psixologik jihatlar, yuqori sinf o'quvchilari, stress, his-tuyg'ular, akademik muvaffaqiyat, psixologik moslashuv, o'zini anglash, kommunikativ kompetensiya.

Аннотация: Управление эмоциональным интеллектом у старшеклассников представляет собой процесс развития способности личности психологически осознавать и контролировать свои эмоции, а также эффективно взаимодействовать с другими. В данной статье рассматриваются основные компоненты эмоционального интеллекта, методы его развития и влияние на личностный и академический успех старшеклассников. Также анализируются стратегии эффективного использования эмоционального интеллекта в условиях стресса и психологического давления. Результаты исследования подтверждают положительное влияние психологических подходов к развитию эмоционального интеллекта на успех в учебной деятельности старшеклассников.

Ключевые слова: Эмоциональный интеллект, управление, психологические аспекты, старшеклассники, стресс, эмоции, академический успех, психологическая адаптация, самосознание, коммуникативная компетентность.

Annotation: Managing emotional intelligence in high school students is a psychological process of developing the ability to understand and regulate one's own emotions and to build effective relationships with others. This article analyzes the main components of emotional intelligence, methods of its development, and its impact on the personal and academic success of high school students. The article also examines strategies for the effective use of emotional intelligence under stress and psychological pressure. The research findings confirm that psychological approaches to developing emotional intelligence have a positive impact on the academic success of high school students.

Keywords: Emotional intelligence, management, psychological aspects, high school students, stress, emotions, academic success, psychological adaptation, self-awareness, communicative competence.

Bugungi kunda ta'lim tizimida nafaqat intellektual bilimlarni rivojlantirish, balki emotsional intellektni (EI) shakllantirish ham muhim masala hisoblanadi. Emotsional intellekt shaxsning o'z hissiyotlarini anglash, boshqarish va boshqalarning hissiyotlariga moslashish qobiliyatini ifodalaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, EI yuqori bo'lgan yuqori sinf o'quvchilari akademik jihatdan muvaffaqiyatliroq bo'lib, ularning GPA ko'rsatkichlari o'rtacha 15-20% yuqoriroq bo'ladi (Mayer, Salovey & Caruso, 2004).

Emotsional intellektning yuqori sinf o'quvchilarining hayotidagi ahamiyati keng qamrovli bo'lib, u stress va bosimni boshqarishda asosiy rol o'ynaydi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, EI darajasi yuqori bo'lgan yuqori sinf o'quvchilari stressga kamroq moyil bo'lib, depressiyaga

chalinish ehtimoli 30% ga kamayadi (Schutte et al., 2007). Akademik muvaffaqiyatga erishish ham EI bilan bevosita bog'liq bo'lib, AQShda o'tkazilgan tadqiqotlarda yuqori EI ko'rsatkichiga ega yuqori sinf o'quvchilari orasida 75% iqtidorli yuqori sinf o'quvchilari sifatida qayd etilgan (Brackett, Rivers & Salovey, 2011).

Ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash ham emotsional intellekt rivoji bilan bog'liq. Harvard Business School tadqiqotlariga ko'ra, samarali yetakchilarning 80% dan ortig'i yuqori darajadagi EIga ega. Jahon Banki tomonidan o'tkazilgan tadqiqot esa yuqori EIga ega bo'lgan yoshlarning o'z oldilariga qo'yilgan maqsadlarga erishishda 2 barobar samaraliroq ekanligini isbotlagan. Kasbiy tayyorgarlik jarayonida ham EI muhim o'rin egallaydi. Korn Ferry instituti 2022 yilda o'tkazgan tadqiqot natijalariga ko'ra, EI yuqori bo'lgan rahbarlar xodimlarni motivatsiya qilishda 40% ko'proq samaradorlik ko'rsatadi.

EI ni rivojlantirish uchun raqamli texnologiyalar va mobil ilovalardan foydalanish samarali usullardan biri hisoblanadi. BetterUp, Headspace, Moodfit kabi ilovalar orqali treninglar olib borish yuqori sinf o'quvchilari o'rtasida 25% yaxshiroq natijalarni namoyon qiladi. Sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan virtual murabbiylar, masalan, IBM tomonidan ishlab chiqilgan Watson AI, yuqori sinf o'quvchilarining stress darajasini aniqlash va EI ni oshirishga yordam beradi.

Interfaol o'quv mashg'ulotlari orqali EI ni rivojlantirish ham samarali natijalar beradi. Rolli o'yinlar va dramatik sahnalar orqali yuqori sinf o'quvchilari o'z hissiyotlarini tushunish va boshqarish bo'yicha mashqlar bajaradilar. Simulyatsiya va case-study usullari esa real hayotiy muammolarni yechish mashg'ulotlari orqali yuqori sinf o'quvchilarini muammolarga ijodiy yondashishga o'rgatadi.

Kooperativ va kollaborativ ta'lim usullari ham EI rivojlantirishda muhim o'rin egallaydi. Jamoaviy loyihalar orqali yuqori sinf o'quvchilari o'zaro muloqot qilish va hissiyotlarini boshqarish ko'nikmalarini oshiradilar. Peer coaching va mentorlik dasturlari orqali EI darajasi 35% oshishi kuzatilgan (Goleman, 1995).

Psixologik trening va mindfulness mashqlari ham EI rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Harvard universiteti tadqiqotiga ko'ra, mindfulness mashqlari bilan shug'ullangan yuqori sinf o'quvchilari 50% kamroq stress va depressiya holatiga tushadi. Dastlabki meditatsiya mashg'ulotlaridan so'ng yuqori sinf o'quvchilarining diqqat qobiliyati 30% yaxshilangan (Lazar et al., 2005). Emotsional refleksiya va kundalik yuritish orqali esa EI darajasi yuqori bo'lgan yuqori sinf o'quvchilari 80% holatlarda ijtimoiy munosabatlarda yaxshiroq natijalarga erishadilar.

Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) texnologiyalarining EI rivojlantirishdagi roli ortib bormoqda. VR orqali hissiyotlarni anglash va boshqarish bo'yicha tajribalar yaratish mumkin. Stanford universitetida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, VR texnologiyalari yordamida EI darajasi 20% ortadi.

Teskari aloqa va baholash tizimlarini joriy etish orqali yuqori sinf o'quvchilari o'z EI darajasini doimiy ravishda kuzatib borishi mumkin bo'lgan aniq indikatorlarga ega bo'ladilar. Tadqiqotga asoslangan yondashuvlar esa emotsional ongli qarorlar qabul qilish uchun ilmiy asoslangan usullarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Yuqori sinf o'quvchilarining emotsional intellektini shakllantirish ularning shaxsiy va kasbiy hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Innovatsion yondashuvlar – raqamli texnologiyalar, interfaol o'quv metodlari, mindfulness va virtual reallik kabi usullar orqali EI rivojlantirish samarali natijalar beradi. Ta'lim muassasalari bu usullarni o'quv jarayoniga joriy etish orqali kelajak avlodning muvaffaqiyatli shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qilishi mumkin.

Yuqori sinf o'quvchilarida emotsional intellektni shakllantirishning innovatsion usullari

Innovatsion usullar	Tavsif
Emotsional treninglar	Yuqori sinf o'quvchilariga o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarishni o'rgatish uchun maxsus trening mashg'ulotlari tashkil etiladi.
Interaktiv o'yinlar va rolli mashg'ulotlar	Yuqori sinf o'quvchilari o'zlarini turli vaziyatlarga qo'yib ko'rish orqali empatiya va ijtimoiy idrok qobiliyatlarini rivojlantiradi.
Kouching va mentorlik dasturlari	Yuqori sinf o'quvchilariga individual yoki guruh mentorligi orqali emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan maslahat va yo'l-yo'riqlar beriladi.

Yuqoridagi jadval "Yuqori sinf o'quvchilarida emotsional intellektni shakllantirishning innovatsion usullari" mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, har bir metodning qisqacha tavsifi bilan ta'minlangan. Endi esa ushbu metodlarning ahamiyati va qo'llash usullari haqida batafsil izoh beramiz:

Emotsional treninglar – Yuqori sinf o'quvchilariga o'z his-tuyg'ularini aniqlash, ularni ifodalash va nazorat qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beruvchi maxsus mashg'ulotlardir. Ushbu treninglar psixologlar yoki murabbiylar tomonidan o'tkazilib, interfaol yondashuv asosida olib boriladi.

Interaktiv o'yinlar va rolli mashg'ulotlar – Yuqori sinf o'quvchilarining ijtimoiy idrok va empatiya qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Turli roldagi vaziyatlarda ishtirok etish orqali ular turli hissiyotlarni boshdan kechirib, muloqot malakalarini yaxshilaydi.

Kouching va mentorlik dasturlari – Emotsional intellektni rivojlantirish uchun yuqori sinf o'quvchilari individual yoki guruh mentorligi orqali shaxsiy rivojlanish yo'nalishida maslahatlar oladi. Kouch yoki murabbiylar ular bilan ishlash jarayonida muayyan vazifalar qo'yib, muammolarni hal qilishga yo'naltiradi.

Refleksiv yozuv va kundalik yuritish – Yuqori sinf o'quvchilari o'z his-tuyg'ularini anglab yetish, ularni yozib borish orqali o'zlarini yaxshiroq tushunish imkoniga ega bo'ladilar. Bu usul stressni kamaytirish va psixologik barqarorlikni mustahkamlashga yordam beradi.

Virtual reallik texnologiyalaridan foydalanish – Yuqori sinf o'quvchilari emotsional jihatdan murakkab vaziyatlarni xavfsiz muhitda boshdan kechirib, ularga qanday munosabat bildirishni o'rganadilar. Virtual treninglar stressni boshqarish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun qo'llaniladi.

Art-terapiya va kreativ faoliyat – Rassomlik, musiqa, haykaltaroshlik va boshqa san'at yo'nalishlari orqali yuqori sinf o'quvchilari o'z hissiyotlarini ijodiy ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu usul stressni kamaytirish va ichki muvozanatni saqlashga yordam beradi.

Mindfulness va meditativ texnikalar – Yuqori sinf o'quvchilari ongni diqqat markaziga olib kelish va hozirgi onga e'tibor qaratish orqali emotsional boshqaruvni kuchaytiradilar. Ushbu texnikalar stress va xavotirni kamaytirishda samarali hisoblanadi.

Psixodrama va teatr metodikasi – Teatr va dramatik mashg'ulotlar orqali yuqori sinf o'quvchilari o'z his-tuyg'ularini jonlantirish, turli emotsional holatlarni boshdan kechirish va boshqalarni tushunish imkoniga ega bo'ladilar.

Gamifikatsiya va raqamli texnologiyalar – O'quv jarayoniga o'yin elementlarini qo'shish orqali yuqori sinf o'quvchilarining motivatsiyasi oshiriladi va emotsional intellektga oid vazifalar bajarilishi rag'batlantiriladi.

Qaror qabul qilish va muammolarni hal qilish texnikalari – Yuqori sinf o'quvchilari real hayotiy vaziyatlarda muammolarni hal qilish, qaror qabul qilish jarayonida emotsional intellektidan qanday foydalanishni o'rganadilar.

Bu innovatsion usullar yuqori sinf o'quvchilarining emotsional intellektini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi va ularning shaxsiy hamda akademik muvaffaqiyatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

EI rivojlantirish orqali yuqori sinf o'quvchilari nafaqat akademik jihatdan, balki shaxsiy hayotida ham muvaffaqiyat qozonadi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, EI rivojlantirish bo'yicha bosilgan har bir dollar keyinchalik iqtisodiy samaradorlikni 6 barobarga oshiradi. Kelajakda EI rivojlantirish yo'nalishida yangi texnologiyalar va ilg'or pedagogik yondashuvlar qo'llanilishi talab qilinadi. Shunday qilib, emotsional intellektni shakllantirishning innovatsion usullari nafaqat yuqori sinf o'quvchilarining shaxsiy rivojlanishi, balki jamiyatning ijtimoiy barqarorligiga ham katta hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mayer, J. D., Caruso, D. R., & Salovey, P. (2016). The Ability Model of Emotional Intelligence: Principles and Updates. *Emotion Review*, 8(4), 290-300.
2. Schutte, N. S., Malouff, J. M., Bobik, C., Coston, T. D., Greeson, C., Jedlicka, C., & Wendorf, G. (2001). Emotional Intelligence and Interpersonal Relations. *The Journal of Social Psychology*, 141(4), 523-536.
3. Grewal, D., & Salovey, P. (2005). Feeling Smart: The Science of Emotional Intelligence. *American Scientist*, 93(4), 330-339.
4. Савельева, И. Ю. Эмоциональный интеллект и его роль в жизни подростка / И. Ю. Савельева. - Челябинск: Челябинский государственный университет, 2017. - 225 с.
5. Яковлева, А. Л. Эмоциональный интеллект и его значение в школе / А. Л. Яковлева. - Тюмень: Тюменский государственный университет, 2018. - 190 с.
6. Avezov O.R. Shaxs psixologiyasi va kouching. Darslik, "Kamolot" nashriyoti, Buxoro. 2025 yil. 288 bet.
7. Avezov O.R. Oila psixoterapiyasi nazariyalari. Darslik, "Kamolot" nashriyoti, Buxoro. 2024 yil. 316 bet.
8. Avezov O.R. Mutaxassislikka kirish. Darslik, "Durdona" nashriyoti, Buxoro. 2021 yil. 243 bet.
9. Avezov O.R., Jalilov H.N. IQ test. Uslubiy ko'rsatma. "Navro'z" nashriyoti Buxoro. 2020 yil. 172 bet.
10. Avezov O.R. Psychological relations between family members. *Scientific Journal Impact Factor*. VOLUME 2 | ISSUE 2. ISSN 2181-1784. SJIF 2022: 5.947 February 2022 www.oriens.uz. P-945-949
11. Avezov O.R. Ta'lim- tarbiya jarayonida agressiv xulqli bolalar ota- onasi bilan ishlashning o'ziga xos psixologik jihatlari. "O'zbekistonda fuqarolik jamiyati qurish sharoitida shaxs ma'naviy madaniyatini shakllantirishning falsafiy omillari" //Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari// Farg'ona, 2017 y. B. 248-251.

Nusratova Mexriniso Baxshilloyevna,
Buxoro innovatsiyalar universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

**PEDAGOG VA TALABA O'ZARO MUNOSABATLARIDA IJTIMOY-
PSIXOLOGIK OMILLAR TA'SIRIDA ALTRUISTIK MOTIVLARNING
RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI**

Annotatsiya: Mazkur ilmiy ishda pedagog va talaba o'zaro munosabatlarida altruistik motivlarning shakllanish jarayoni ijtimoiy-psixologik omillar kontekstida tahlil qilinadi. Altruizm talabaning shaxsiy rivojlanishida va ijtimoiy moslashuvda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotda o'zaro muloqot sifati, empatiya darajasi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va shaxslararo ishonch kabi psixologik omillarning altruistik xatti-harakatlarga ta'siri nazariy va amaliy jihatdan o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Pedagog-talaba munosabatlari, altruistik motivlar, ijtimoiy-psixologik omillar, empatiya, muloqot sifati, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, talaba shaxsi, kooperatsiya, tarbiyaviy ta'sir.

Аннотация: В данной научной работе анализируется процесс формирования альтруистических мотивов в контексте социально-психологических факторов во взаимоотношениях между педагогом и студентом. Альтруизм играет важную роль в личностном развитии и социальной адаптации студента. В исследовании теоретически и практически изучается влияние таких психологических факторов, как качество межличностного общения, уровень эмпатии, социальная поддержка и межличностное доверие на проявление альтруистического поведения.

Ключевые слова: Взаимоотношения педагог-студент, альтруистические мотивы, социально-психологические факторы, эмпатия, качество общения, социальная поддержка, личность студента, кооперация, воспитательное воздействие.

Abstract: This scientific study analyzes the formation process of altruistic motives in the context of socio-psychological factors within teacher-student relationships. Altruism plays a crucial role in the student's personal development and social adaptation. The research theoretically and practically examines the impact of psychological factors such as communication quality, level of empathy, social support, and interpersonal trust on altruistic behavior.

Keywords: Teacher-student relationships, altruistic motives, socio-psychological factors, empathy, communication quality, social support, student personality, cooperation, educational influence.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida pedagog va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlar nafaqat bilim uzatish jarayonining asosiy bo'g'ini, balki shaxsiy va ijtimoiy fazilatlarining shakllanishiga xizmat qiluvchi psixologik omildir. Ayniqsa, talabalarda altruistik motivlarning rivojlanishi bu munosabatlarning mazmuni va sifati bilan bevosita bog'liqdir. Altruizm - bu boshqalarga yordam berishga yo'naltirilgan ichki motiv bo'lib, jamiyatda ijtimoiy birdamlik, hamjihatlik va o'zaro ishonch kabi qadriyatlarni mustahkamlashda muhim o'rin tutadi.

O'quv jarayonida talabaning altruistik xatti-harakatlarini shakllantirishga ijtimoiy-psixologik omillar, jumladan, empatiya, kommunikativ madaniyat, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi va o'zaro hurmat asosida qurilgan muloqotlar kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu omillar pedagogik ta'sir jarayonida talabaning ichki dunyosiga singdirilib, uning shaxsiy ijtimoiy mas'uliyatini, boshqalarga nisbatan mehr-shafqat va g'amxo'rlikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot ana shunday omillarni aniqlash, ularning talaba shaxsi rivojlanishiga ta'sirini tahlil qilish va samarali psixologik yondashuvlar asosida altruistik motivlarni shakllantirish mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Bugungi globallashuv jarayonida «jamiyatdagi ijtimoiy-psixologik va oilaviy muammolar bilan ishlash tajribasiga ega hamda o'zlariga yuklatilgan vazifalar ijrosini yuqori kasbiy darajada

ta'minlay oladigan malakali kadrlar» tayyorlash bilan bog'liq talablarning qo'yilishi tanlangan mavzuning dolzarbligini yana bir karra asoslab beradi. Yuqorida keltirilgan tahliliy ma'lumotlarga asoslanib aytish mumkinki, psixologning kasbiy faoliyati negizida "yordam berishga undovchi xulq motivlari" yotadi. Biz dissertatsion tadqiqotimizda tanlab olgan «altruizm» fenomeni ham aynan sharqona milliylikni o'zida mujassamlashtirgan va "yordam berishga undovchi xulqni" ifodalovchi tushunchadir. Altruizmining bosh g'oyasi – o'zgalar qiziqishlariga yo'naltirilgan va hech qanday manfaat ko'zlanmaydigan xulq-atvordir.

Altruistlar odatda o'zlarining xatti-harakatlari bilan qabul qilingan me'yorlarning mavjudligiga putur etkazadigan va jamoat manfaatiga erishishga xalaqit beradiganlarni jazolaydilar.

Shveytsariya iqtisodchilari bu modelni nafaqat tajribalar natijalariga asoslanib tavsiflab berishdi, balki uni jamiyat taraqqiyotining muhim omillari qatoriga kiritdilar. Olimlarning fikricha, altruistik jazo odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni sezilarli darajada oshiradi. Jamiyat yuqori darajadagi tashkilotga ko'tarildi, chunki odamlar o'zaro muzokaralar olib borish, umumiy maqsadlar qo'yish va ularga erishish uchun ko'pincha o'zlarini qurbon qilish qobiliyatidir. Katta ehtimollik bilan olimlar, altruistik jazo umumiy madaniy xususiyatdir va uning shaxsiyati qaysi jamiyatda shakllanganidan qat'i nazar, har bir insonga xosdir, deb hisoblashadi.

Gollandiyalik nevrologlar, insonni uchinchi shaxs tomonidan jazolanganidan keyin normalarga rioya qilishga majbur qiladigan asab mexanizmlarini o'rganishga asoslanib, zamonaviy adliya tizimi altruistik jazoga asoslanganligini ta'kidladilar. Ishning tafsilotlarini Nature Neuroscience jurnali sahifalarida topish mumkin.

Altruistik jazoning yana bir jihati - ijtimoiy me'yorlarni buzganlarga hukm chiqarilgandan so'ng, odamda paydo bo'ladigan qoniqish va quvonch hissi. Hissiy qoniqish darajasiga ko'ra, egoistlarning adolatli jazolanishidan kelib chiqadigan tuyg'u, yaqinlar uchun qilingan harakatlardan olingan his-tuyg'ularning butun doirasiga o'xshaydi. Agar biror kishi boshqasini nopok xatti-harakati uchun jazolash orqali moddiy yo'qotishlarga duchor bo'lsa ham, bu hech bo'lmaganda mukammallikdan qoniqish hissini kamaytirmaydi. Buni 2001-yilda Ernst Fehr va Saymon Xeter tomonidan o'tkazilgan iqtisodiy o'yin natijalari tasdiqlaydi.

O'yin ishtirokchilari kichik guruhlariga bo'lingan, ularning har birida bittadan "muhtoj" bo'lgan. Subyektlardan yutuqni moddiy imkoniyatlardan mahrum bo'lgan guruh a'zolariga yordam berishga sarflash uchun pul uchun o'ynash so'ralgan. Miqdori guruhning umumiy fondidan berildi. Ishtirokchilarning har biri umumiy fondga qancha mablag' ajratishni mustaqil ravishda hal qilishlari mumkin edi. Qolgan yutuqlar guruhning barcha a'zolari o'rtasida teng taqsimlandi: sub'ektlar qancha ko'p mablag' ajratsa, ular shunchalik ko'p qaytarib oldi. Olimlar bu vaziyatda ba'zi ishtirokchilar boshqalarning ulushini olishni kutganidek, hissa qo'shish istagini yo'qotganini payqashdi. Tadqiqot mualliflari ishtirokchilarga insofsiz o'yinchilarni jazolash huquqini berishgan, lekin faqat pul uchun: kimnidir jazolash uchun bu huquqni sotib olish kerak edi. Eksperiment natijalari shuni ko'rsatdiki, ishtirokchilarning taxminan 84 foizi aybdorni kamida bir marta, 34 foizidan ko'prog'i besh yoki undan ko'p marta to'lagan va barcha ishtirokchilarning o'ndan bir qismi ikki o'nlab marta zarar ko'rgan.

Yaqinda Garvard va Yel universitetlaridan bir guruh iqtisodchilar va psixologlar kattalar ongida altruistik jazo modeli mavjudligini yana bir bor empirik tarzda tasdiqlashga qaror qilishdi.

"Agar men birovning xudbinligini qoralasam, men sizga nisbatan xudbin emasligimni bildiraman" munosabati asosiy sifatida qabul qilindi. Shveytsariyalik olimlar singari tadqiqot guruhi ham "muhtoj" ishtirokchi bilan iqtisodiy o'yin o'ynadi. Guruh a'zolariga rollar berildi: "yordamchilar" "muhtojlarga" pul berish yoki bermaslik to'g'risida qaror qabul qilish huquqiga ega edilar va "jazolovchilar" - agar u xohlamasa, "yordamchi" ni jazolash imkoniyati uchun to'lash kerakmi? baham ko'ring. Alohida rolni uchinchi tomon kuzatuvchilari o'ynadi, ular o'yin natijalariga ko'ra kim bilan hamkorlik qilishni tanlashlari kerak edi.

Barcha ishtirokchilarning kuzatishlari shuni ko'rsatdiki, insofsiz xatti-harakatlarni jazolash istagi jamiyat a'zosining ishonchlilik darajasi sifatida baholanadi: kuzatuvchilar jamoat axloq

normalarini buzganni jazolash istagi uchun pul to'laganlar bilan bog'lanishga ko'proq tayyor edilar.

Olimlar altruistik jazo modelining yangi jihatlarini aniqladilar: birovning uchinchi shaxsning xudbinligini tanqid qilish, birinchi navbatda, o'zining jamiyat uchun ishonchliligi haqidagi bayonot sifatida ko'rib chiqilishi kerak.

Xulq-atvor modeli "altruistik" deb atalsa-da, "umumiy manfaat uchun fidoyilik" faqat uning tashqi belgisidir. Zaiflarni himoya qilib, shaxs o'z kuchini namoyish etadi va shu bilan uni yangi kuch sifatida tasdiqlaydi.

Altruizm fenomeni bir qancha fanlar doirasida tadqiq qilingan va uning o'ziga xos jihatlarini yoritib berilgan bo'lishiga qaramay, psixologik mexanizmlarini milliy kontekstda o'rganish masalasiga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. Altruizm tushunchasiga olimlar turli izohlar berishgan. Jumladan, E.V.Sidorenkoning ta'kidlashicha, altruizm – bu subyektning ixtiyoriy ravishda o'zgalarga yordam berishga qaratilgan erkin harakatidir.

V.V.Solovyov tadqiqotlarid esa altruizm deganda «boshqa insonlarga nisbatan axloqiy birdamlik»ni tushunishni taklif etadi.

Taniqli olim O.A.Gulevichning ta'kidlashicha, esa «altruizm – bu shaxsning o'z manfaatlariga asoslangan boshqa mustaqil motivlardan farqli ravishda uning asosida o'zgalarga beg'araz g'amxo'rlik qilish va sevish, guruh uchun o'zini fido qilish, mas'uliyatni his etish ehtiyoji yotadi». Yuqorida keltirilgan izohlarga asoslanib, shuni aytishimiz mumkinki, altruizm – shaxsning o'zgalarning manfaatlariga yo'nalgan, stenik hislar asosida yuzaga keladigan, qadriyatlar tizimida barqaror xarakterga ega bo'lgan shaxs xususiyatidir.

Bugungi kunda altruizm fenomenini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj eng avvalo, jamiyatda, guruhlar orasida sodir bo'layotgan vaziyatlardagi stressogen omillar ta'sirida shaxs xususiyatlarida agressivlikning ortib borayotganligi bo'lsa, ikkinchi tomondan aholi orasida migratsiyaning kuchayishi xalqlar, millatlarning bir-biri bilan «til topishish» istagining yuqoriligi o'zaro beg'araz munosabatlarni talab etayotganligi, uchinchi tomondan, aholi orasidagi asotsial xulqni oldini olishning o'sib borishini potensial kamaytirishning eng qulay usuli sifatida shaxslararo munosabatlarda altruistik qadriyatlarni kuchaytirish zaruratini dolzarblashib borayotganligi bilan belgilanadi. Ayniqsa, shaxsning qadriyat tizimida barqaror altruizmning shakllanishi mazkur muammolarga qarshi kurashishning yetakchi usuli sifatida qaralmoqda.

Altruizm fenomenining psixologik tamoyillaridan ham ko'rinib turibdiki, bugungi kunda shaxslararo munosabatlarda mazkur jihatni qadriyat darajasiga aylantirish yoshlarni turli «ommaviy madaniyat» ko'rinishlariga nisbatan «psixologik immunitet»ni shakllantirishning muhim komponenti hisoblanar ekan.

Yuqorida altruizmni biosotsiopsixologik tushuncha deb izohladik. Buning asosiy sabablari mazkur fenomenning shaxs qadriyatlar tizimida barqaror xususiyat sifatida shakllanishida o'ziga xos bosqichlar mavjud bo'lib, uning negizida biologik, psixologik, ijtimoiy determinantlar bir xil ta'sir darajasiga ega. Mazkur bosqich quyidagi ketma-ketlikda amalga oshadi:

- Altruistik mayllar – har bir shaxs dunyoga kelganda o'z nasliga g'amxo'rlik qilish instinktlari bilan dunyoga keladi. Aynan ushbu instinktlar altruizmning biologik asosini belgilaydi va insonda anglanmagan altruistik xatti-harakatlarni faollashtiradi.

- Altruistik hislar – altruistik mayllar shaxsda altruistik reaksiyalarni yuzaga keltiradi. Mazkur reaksiyalar muayyan bir kechinmalar, hislar shaklida ifodalanadi. Altruistik hislar stenik xarakterga ega bo'lib, insonni kimgadir yordam berish uchun faollashtiradi.

- Altruistik ustanovkalar – shaxsning o'ziga beradigan ichki barqaror ko'rsatmalari tizimi.

- Altruistik yo'nalganlik – shaxsning o'zgalarga yordam berishga moyilligini anglatuvchi barqaror shaxs xususiyati.

- Altruistik xulq motivlari – shaxsni beg'araz yordam berishga undovchi kuch.

- Altruistik xulq – anglangan yoki qisman anglangan o'zgalarga beg'araz yordam ko'rsatishga yo'nalgan axloq.

Bizga ma'lumki, bo'lajak psixologlar shaxslararo munosabatlar hamda kasbiy shakllanish jarayonining subyekti sifatida muayyan bir guruh, jamiyat, etnos a'zosidir. Har bir guruh, jamiyat, millat shaxsning shakllanishiga o'ziga xos tarzda ta'sir etadi va uning ijtimoiy dunyoqarashi, axloqiy tamoyillarini shakllanishiga ta'sir etadi. Shaxsdagi altruistik xulq motivlarining reprezentatsiyalanishi ham aynan ijtimoiy ta'sir mexanizmlarini shaxs tomonidan anglanilganligi hamda axloqiy tushunchalar tizimini shakllanganlik darajasiga bog'liqdir.

Biz talabalarda altruistik motivlarni shakllanishiga pedagog munosabatini ta'sirini ko'rib chiqdik. Buning uchun Metodika A.M.Markova A.Y.Nikonova bilan birgalikda ishlab chiqilgan yondashuvga asoslanadi. Mualliflar pedagog mehnatining uslubiga ta'rif berishda quyidagi xususiyatlarga asoslanishgan:

- ✓ uslubning mazmuniy xususiyatlari (o'qituvchi o'z mehnatining jarayoni yoki natijasiga manfaatli yo'nalganligi);
- ✓ pedagogning o'z ish faoliyatida nazorat-baholash bosqichlarini qo'llashi;
- ✓ uslubning dinamik xarakteristikalar (moslashuvchanlik, barqarorlik, o'zgaruvchanlik va boshqalar);
- ✓ samaradorlik (o'quvchilarning bilim darajasi va o'rganish ko'nikmalari, shuningdek, ularning o'rganilayotgan mavzuga qiziqishi).

Shaxsda altruizmga asoslangan xulq motivlarini shakllantirishda ratsional emotiv terapiyaning ham o'rni kattadir. Ratsional emotiv terapiya Albert Ellis tomonidan taklif etilgan bo'lib, shaxs xulq-atvorida namoyon bo'layotgan irratsional fikrlar va hissiy kechinmalarni bartaraf etishda qo'llaniladi. Ratsional emotiv terapiyaning negizida "insonlar yaxshilikka intiladilar" degan tamoyil yotadi. Chindan ham, inson hamisha yaxshi yashashga, baxtli bo'lishgan, insonlar bilan ijobiy munosabatlar o'rnatishga urinadi, lekin ba'zan irratsional fikrlar insonga pozitiv emotsiyalarni his etishi uchun xalaqit qiladi. Ratsional emotiv terapiya nuqtai nazaridan tahlil qiladigan bo'lsak, altruizm ham xuddi shunday. Ayrim holatlar, ya'ni ichki motivatsion to'siqlar ham mavjudki, shaxsni atrofdagilarga yordam berishini tormozlaydi. Altruizm shaxs xulq-atvorini to'liqligicha aks ettirishga u anglangan qadriyatlar tizimiga aylanishi va shaxsning hayoti mazmuniga singib ketishi mumkin. Altruizm kishilarning kundalik muloqot va faoliyatida ijtimoiy-psixologik voqelik sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, talaba-pedagog munosabatlari bevosita shaxsda altruizm motivlarini shakllanishiga ta'sir etmay qolmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentyabrdagi O'RQ-406 «Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida» Qonuni / <http://lex.uz>.
2. Beruniy A.R. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. – T.: Fan. 1968. – 24 b.
3. Быков А.В. Альтруизм в социологических теориях: интегративный подход. Автореф. дис. к.соц.н. – М. МГУ. 2015. – 46 с.
4. Atabayeva N.B. Altruizmning shakllantirishning ilmiy-amaliy asoslari. // Pedagogika – Toshkent, 2024. №5. B. 118-121.
5. Nusratova M.B. Bo'lajak psixologlarda altruizmni rivojlantirishning metodologik asoslari. //Pedagogik mahorat ilmiy-nazariy va metodik jurnal. ISSN 2181-6833. Buxoro. №8, 2023. – B. 53-56.

Usmonova Xusnora Ergashovna,
Toshkent tibbiyot akademiyasi akademik litsey psixologi
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti
Mustaqil izlanuvchisi
xusnorausmonova366@gmail.com

EKSTRAKORPORAL URUG'LANTIRISH VA UNING BOLALAR PSIXOLOGIK RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Annotatsiya: Ma'lumki, so'ngi yillarda dunyo bo'yicha bepustlikni davolashda yordamchi reproduktiv texnologiyalarga, jumladan ekstrakorporal urug'lantirish amaliyotiga talabni oshib borishi ekstrakorporal urug'lantirish orqali tug'ilgan bolalarning fiziologik va psixologik rivojlanishini o'rganish dolzarbligini ko'rsatadi. Ushbu maqolada ekstrakorporal urug'lantirish amaliyotini rivojlanish tarixi, qo'llash jarayoni, turli prenatal va perinatal davr o'zgarishlari natijasida ekstrakorporal urug'lantirish orqali tug'ilgan bolalar salomatligi ularning psixologik rivojlanishiga ta'sirini mahalliy hamda xorijiy adabiyotlar tahlili va ularning muhokamasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: bepustlik, yordamchi reproduktiv texnologiyalar (YORT), ekstrakorporal urug'lanish (EKU), spermatozoidning intratsitoplazmatik in'eksiyasi (IKSI), tabiiy homiladorlik, ko'p homiladorlik, neyropsixik holat, embrion, gestansion davri, neonatal davr, bolalar salomatligi, psixonevrologik salomatlik, fiziologik salomatlik, psixomotor rivojlanish, prenatal davr, perinatal davr, hayot sifati.

Аннотация: Известно, что в последние годы во всем мире наблюдается рост спроса на вспомогательные репродуктивные технологии, в том числе на процедуры экстракорпорального оплодотворения (ЭКО), для лечения бесплодия. Это подчеркивает актуальность изучения физиологического и психологического развития детей, рожденных с помощью ЭКО. В данной статье освещаются история развития практики ЭКО, процесс её применения, а также влияние различных изменений в пренатальный и перинатальный периоды на здоровье детей, рожденных с помощью ЭКО, и их психологическое развитие на основе анализа отечественной и зарубежной литературы и обсуждения её данных.

Ключевые слова: бесплодие, вспомогательные репродуктивные технологии (BPT), экстракорпоральное оплодотворение (ЭКО), интрацитоплазматическая инъекция сперматозоида (ИКСИ), естественная беременность, многоплодие, нейropsychическое состояние, эмбрион, гестационный период, неонатальный период, здоровье детей, психоневрологическое здоровье, физиологическое здоровье, психомоторное развитие, пренатальный период, перинатальный период, качество жизни.

Annotation: It is known that in recent years, the global demand for assisted reproductive technologies, including in vitro fertilization (IVF), in the treatment of infertility has been increasing. This highlights the relevance of studying the physiological and psychological development of children born through IVF. This article presents the historical development of IVF practices, the application process, and the impact of various changes during the prenatal and perinatal periods on the health and psychological development of children born through IVF. The discussion is based on the analysis of both local and international literature.

Keywords: infertility, assisted reproductive technologies (ART), in vitro fertilization (IVF), intracytoplasmic sperm injection (ICSI), natural pregnancy, multiple pregnancy, neuropsychological state, embryo, gestational period, neonatal period, child health, psychoneurological health, physiological health, psychomotor development, prenatal period, perinatal period, quality of life.

Kirish. Butunjaxon Sog'liqni Saqlash Tashkilotining so'ngi (2024, may) ma'lumotlari bo'yicha, dunyoning yetuk yoshdagi aholisining har oltinchi odami bepustlikka chalingan. [15] O'zbekiston Respublikasining doimiy aholi soni yillar kesimida o'suvchi hisoblansada,

(37,543,167. 2025, 1 yanvar holatiga) [16] oilalar bepustlik bilan kurashib kelmoqda. Bu esa fuqarolarning reproduktiv salomatligining muhofazasi samaradorligini oshirish zaruratini ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning reproduktiv salomatligini saqlash to'g'risida"gi Qonuni (2019 yil 11 mart, O'RQ-528-son) qabul qilinishi mamlakatimizda aholini reproduktiv salomatligini muhofaza qilinishi davlat siyosati darajasiga ko'tarilganligidan dalolatdir. [22]

Bepushtlik – bu erkak yoki ayol jinsiy tizimining buzilishi bo'lib, 12 oy yoki undan ko'proq vaqt davomida muntazam ravishda himoyalangan jinsiy aloqadan keyin homiladorlikka erisha olmaslik sifatida tavsiflanadi. Bepushtlik erkak yoki ayolning reproduktiv tizimining holati yoki tushunarsiz omillar tufayli yuzaga kelishi mumkin. Bepushtlikning ayrim sabablarini oldini olish mumkin. Bepushtlik muammosini hal qilish uchun ekstrakorporal urug'lantirish (EKU) usuli va boshqa yordamchi reproduktiv texnologiyalar (YORT) ko'pincha qo'llaniladi. [15] Bir tomondan er-xotinlar yaqin o'tmishda orzu qilib bo'lmaydigan darajadagi, ya'ni jamiyat yuqori samarali bepustlikni davolash orqali oilaviy juftlar o'zlarining farzandlariga ega bo'lish imkoniyatni olgan bo'lsa, boshqa tomondan tadqiqotlar ko'rsatishicha, bu usulni mutlaqo "bezarat" deb bo'lmaydi. Adabiyotlarda turli nuqtai nazarlar mavjud. Ba'zi olimlar EKU natijasida ko'p homiladorlikdan tug'ilgan bolalarning jismoniy rivojlanishi ortda qolganini ta'kidlaydi. O'z navbatida boshqa ko'rsatgichlar EKU orqali tug'ilgan bolalarning holati va keyingi rivojlanishi boshqa tengdoshlaridan farq qilmasligini ko'rsatadi. Bolalar rivojlanishiga ularning ijtimoiy holati katta ta'sir ko'rsatadi, ayniqsa oiladagi munosabatlar. Ammo bu savolga hanzugacha e'tibor qaratilmagan. Shuning uchun ham muammoning bu tomonlari to'la o'rganilmaganligicha qolmoqda. Ko'plab tadqiqotlar alohida e'tiborni bolalar rivojlanishida neyropsixik holatni baholashga qaratgan. Bu muammo asosiy va yetakchi hisoblanadi, garchi boshqa funksional tizimlar shakllanishida ham muhim ehamiyat kasb etadi.[9, 30]

Adabiyotlar tahlili. EKU va embrion ko'chirish amaliyotlari qo'llanilishi boshlanganiga ko'p bo'lmagan bo'lsada, u uzoq tarixga ega. Urug'lantirish tadqiqotlari amaliyotda XVII asrdayoq ilk urinishlari bo'lib o'tgan. 1959 yilda embriologii sohasida mikroskopik texnologiyalarning rivojlanishi yutuqlari tufayli M.C.Chang quyonlarda o'tkazgan tajribasida tanadan tashqari urug'lantirish metodi o'z samarasini ko'rsatdi. Keyinchalik ushbu metoddan so'ng sohadagi shiddatli rivojlanish, ilmiy uyushmaning qo'llab-quvvatlashi natijasida EKU metodini odamlarda qo'llash g'oyasiga olib keldi. [6,14]

XX asrning boshlarida inson hayotining paydo bo'lishi buyuk sir hisoblangan, ammo sun'iy urug'lanitirish metodini olimlar XIX asr oxiradayoq tajriba qilishgan. XX asrning 30-yillarida kemiruvchilarda omadsiz embrion ko'chirish urinishlari to'g'risida nashr paydo bo'lgan. Uch o'n yillikdan so'ng olimlar ekstrakorporal urug'lanishni avval sichqonlarda, so'ng kalamushlar, quyonlar, qo'ylar, echkilar, kuchuklar, sigirlarda qo'llashga muvaffaq bo'lishdi. 1891 yilda angliyalik vrach Xen urg'ochi quyon embrionini boshqa urg'ochi quyonga omadli o'tkazishga muvaffaq bo'ldi. Shu bilan u bachandondagi "begona" embriyonning mavjudligi o'z avlodining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmasligini isbotladi. 1944 yilda ilk bor insonning in vitro embrionini olishga erishildi. XX asrning 50-yillarida bepustlikni davolashda tanadan tashqarida urug'lantirish g'oyasi tug'ildi. [10,14] Dastlab EKUni ayollarni bepustligini, jumladan fallob naychalarining obstruksiya yoki yo'qligi holatlarini davolash uchun qo'llanilgan. Bunday hollarda ayollar tuxumdonlaridan tuxumxujayralarni olish orqali metod taqdim etiladi. Ayol bachadoniga ularni urug'lantirish in vitro, ekstrakorporal ko'chirish (EK) yordamida bir necha bo'linishdan keyin amalga oshiriladi. Ushbu metod R.Edvords va P.Steptou (Angliya) tomonidan ishlab chiqilib, in vitro fertilizator and embyo transfer deb nomlandi.[3] [9,24] [7,17]

Nihoyat R.G.Edwards va P.C.Steptoelarning barcha tadqiqotlari umumlashtirilib, amaliyotda qo'llanilishi uchun tavsiya etdi. 1978 yilda Angliyada ilk probirkadan "tug'ilgan" bola, Luiza Braunning tug'ilishiga erishildi. [13] [7,18] [10,14]

Rossiyada ilk bora EKU va embrion ko'chirish (EK) metodi 1986 yilda professor B.V.Leonovning laboratoriyasida, akademik V.I.Kulakov rahbarligidagi Rossiya tibbiyot fanlari

akademiyasi (RAMN) ning Akkusherlik, ginekologiya va perinatologiya ilmiy markazi xodimlari tomonidan sinovdan o'tgan va amalga oshirilgan. [10,14] Бу даврга келиб, ЭКУ орқали 1 миллиондан ортиқ болалар дунё келган эди. [2,12]

O'zbekistonda ilk marotaba ijobiy natijaga ega bo'lgan EKU muolajasini 2000 yilda Husan Daminovich Asadov amalga oshirdi. Husan Asadov - urolog-androlog, reproduktolog, tibbiyot fanlari doktori, professor, oliy toifali shifokor, 2009 yilda «EKU, IKSI dasturi» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan. Toshkent vrachlar malakasini oshirish instituti urologiya va operativ nefrologiya kafedrasini dotsenti. Yaponiyaning Fukusima universiteti «Andrologiya va yordamchi reproduktiv texnologiyalar» dasturi bitiruvchisi. Germaniya, AQSh, Rossiya va Turkiyada reproduktologiyani o'rgangan. 2001 yilda Markaziy Osiyodagi ilk "Yangi inson" reproduktiv klinikasini tashkil etgan. H.Asadovnin O'zbekistonda reproduktiv salomatlik markazini ochish taklifi hamda O'zbekiston sog'liqni saqlash vazirini qo'llab-quvvatlashi natijasida 1999 yilda Akusherlik va ginekologiya instituti hududida EKU markazi ochildi. Yangi loyiha «Sog'lom avlod uchun» dasturiga kiritildi. Loyiha xalqaro kredit va shaxsiy mablag'lar evaziga moliyalashtirildi. EKU amaliyoti 2000 yil naylar genezi muammosi bilan er-xotin murojaati asosida amalga oshirilib, 2001 yilning 5 yanvarida O'zbekistonda ilk marotaba EKU orqali tug'ilgan qiz dunyoga kedli. Tug'ruqni Akusherlik va ginekologiya markazi direktori professor Jaxongir Qurbonov qabul qilgan. Mamlakatimizda EKUning paydo bo'lishiga doir tarixiy kadrlar haligacha saqlanib qolgan. [17]

EKU usulining asosiy mohiyati quyidagicha. Tuxumxo'jayrani ayol organizmidan ajratib olib, organizmdan tashqarida in vitro sharoitida (ya'ni "probirkada") sun'iy urug'lantiriladi. Olingan embrionni 2-5 kun davomida rivojlanadigan inkubatsiya sharoitida saqlab, so'ng onaning bachadoniga ko'chirib o'tkaziladi. Homilaning keyingi rivojlanishi xuddi tabiiy urug'lanish kabi davom etadi. [14] [12,54]

YORT yordamida davolash usullarini qo'llashga qarshi ko'rsatmalar aniqlanmagan bemorlarga quyidagi davolash usullari qo'llaniladi:

ekstrakorporal urug'lantirish;

sun'iy urug'lantirish;

xetching;

kriokonservatsiya;

spermatozoidning intratsitoplazmatik in'eksiyasi (IKSI). [1]

EKU usuli bepushtlikka yechim topish maqsadida ona organizmidan tashqarida sun'iy sharoitlarda tuxumhujayrani urug'lantirish orqali amalga oshiriladi.

EKU usulini qo'llash mumkin bo'lgan holatlar:

bepushtlik sababi aniqlangan bemor ayollarda konservativ va jarrohlik davolash o'tkazilgandan so'ng 9 - 12 oy davomida homiladorlik kuzatilmasa;

EKU usullarisiz homilador bo'lish imkoni bo'lmasa.

EKU usuli quyidagi hollarda cheklovlar bilan qo'llaniladi:

ovarial zaxiraning kamayishi (tuxumdonlar ultratovush tekshiruvi xulosalari va qon tahlilidagi antimyuller gormoni darajasi bo'yicha);

ayollar jinsi bilan bog'liq irsiy kasalliklar (gemofiliya, Dyushenn mushaklar distrofiyasi, X-xromosomaga bog'liq ixtioz, Sharko-Mari nevrall amiotrofiyasi).

EKU usulini o'tkazish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

O'zbekiston Respublikasida davlat ro'yxatidan o'tkazilgan dori vositalari yordamida superovulyatsiyani qo'zg'atish;

gonadotropin-rilizing gormonlar, gonadotropinlar, menotropinlar, gonadotropin-rilizing gormon o'rnini bosuvchi analoglar va antagonistlarni ishlatish;

ultratovush tekshiruvi nazorati ostida transvaginal yo'l orqali tuxumhujayralarni olish;

tuxumdon follikulalari punksiyasini og'riqsizlantirish asosida transvaginal yo'l orqali o'tkazish (transvaginal yo'l orqali bajarish imkoni bo'lmagan holatlarda ootsitlar laparoskopik yo'l orqali olinishi mumkin);

shifokor anesteziolog-reanimatolog tomonidan og'riqsizlantirish turini belgilash (bemorlarning ixtiyoriy roziligi asosida);

bemor erkakning maxsus tayyorlangan spermasi bilan ootsitlarni inseminatsiyalash;

embrionlarni kultivatsiya qilish;

O'zbekiston Respublikasida davlat ro'yxatidan o'tkazilgan dori vositalari yordamida hayz davrining lyutein fazasini qo'zg'atishni ushlab turish.

EKU usuli qo'llanilgandan so'ng homiladorlikni tashxislash uchun embrionlar ko'chirilgan kunining 12-kunidan boshlab qon yoki peshob tahlillarida xorionik gonadotropin darajasini aniqlash amalga oshiriladi.

Embrionlar ko'chirilgan kunining 21-kunidan boshlab homiladorlikning ultratovush tekshiruvi amalga oshiriladi. [1]

Bolaning paxologik rivojlanishiga YORT yordamida homila yuzaga kelganligi qanchalik ta'sir ko'rsatadi? Bu borada olimlarning olib borgan tadqiqod natijalarini ko'rib chiqamiz.

Rossiya va xorijiy tibbiyot mutaxassislarining fikriga ko'ra, YORT yordamida tug'ilgan bolalarda tez-tez uchraydigan sog'ligidagi nuqsonlar YORT ko'llanilishi emas, balki ulardagi erta tug'ilish, ko'p homiladorlik va perinatal davr qiyinchiliklari hisoblanadi. [12,63]

EKU yordamida tug'ilgan bolalarda stigmatizatsiya darajasi chegara darajasidan yuqori ko'rsatgichni ko'rsatganlari kamchilikni tashkil qilgan. Korrelyatsion analiz natijalariga ko'ra, ECU bolalarida uchraydigan stigmatizatsiya holatlari bu bolalarning erta tug'ilganlari va ko'p homiladan tug'ilganlari borligi bilan izohlanadi. Ushbu natijalar omiliga logistik regressiya metodi orqali o'rganish oydinlik kiritildi. [4,66]

Muddatida, ko'p homiladorlikdan tug'ilgan ECU bolalarini kuzatish natijalari shuni ko'rsatdiki, jismoniy, psixomotor rivojlanish va hayotining birinchi yili va 2-3 yoshida ular tabiiy usulda ko'p homiladorlikdan tug'ilgan bolalardan farq qilmagan. Homila davri rivojlanishining kechikishi bilan tug'ilgan bolalar o'z tengdoshlaridan 3-6 oylik davrigacha jismoniy va psixomotor rivojlanishida ortda qolgan. [9,115]

Erta tug'ilgan ECU bolalari va tabiiy yo'l bilan erta tug'ilgan bolalarning hayot sifati statistik ahamiyatga ega farqlar mavjud ($p \leq 0,5$). "Oilaviy muhit" shkalasi yuqori ahamiyatli, "Yolg'iz qolish qobiliyati" shkalasi bo'yicha esa quyi ko'rsatgichga ega. Bu esa bolalarni ijtimoiy tomondan farovonligini va oilaviy tarbiyaning o'ziga xosligini ko'rsatadi. [8,109]

EKU bolalarini tabiiy yo'l bilan tug'ilgan bolalardan hayotining birinchi yili salomatik holatini farqini kompleks baholash natijasida ECU bolalarida quyidagilar ko'proq aniqlandi: nafas, xazm qilish, siydik yo'llari va endokrin sistemalari kasalliklari, moddalar almashinuvi buzilishlari, temir tanqisligi anemiyasi ko'rinishidagi qon yaratuvchi (hosil qiluvchi) organlar buzilishi, atopik dermatit ko'rinishidagi teri va teriosti kasalliklari. Shu bilan birga Ularda jismoniy va nerv-psixik rivojlanish, organizmning rezistent darajasida statistik farq aniqlanmadi. [5,66]

YORT yordamida tug'ilgan bolalarning shaxsiy-emotsional sohasi, oilaning bola bilan faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar yetishmaydi. Shuningdek, bu bolalarning psixik rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlovchi keng qamrovli longityud metodli tadqiqodlar juda kamligi aniqlandi. Mutaxassislar bu bolalarning rivojlanishining o'ziga xosligi to'g'risida aniq xulosa chiqarish uchun chuqurroq keng qamrovli, bolalarning to reproduktiv davrigacha tadqiqod olib borilishi lozimligini ta'kidlaydi. [12,69]

Regressiv tahlillar natijasiga ko'ra, bolalarning aqliy rivojlanish darajasi quyidagilarga bog'liq: birinchidan, bola tug'ilishining gestation e'ishi; ikkinchidan, muhim belgilaridan biri bo'lgan homilaning urug'lanish usuli; uchinchidan, uzoq muddatli ko'krak suti bilan oziqlantirish. Bolaning noverbal muloqoti avvalambor onaning sezgirligiga va onaning bola bilan noverbal muloqotiga bog'liq. Shuningdek, onaning va bolaning harakatlari nutq bilan hamkorlikda amalga oshirilishi ham bolaning muloqotiga ta'sir qiluvchi belgi hisoblanadi. [12,154]

ЭКУ орқали tug'ilgan bolalarda tug'ilganidan so'ng tabiiy usuldagi homiladorlik orqali tug'ilgan bolalardan farqli antropometrik ko'rsatgichlar (vazn, bo'y, tana) quyiligi bilan xarakterlanadi. [11,75]

Muhokama. Adabiyotlar taxlili shuni ko'rsatadiki, EКУ inson bepushtligida qo'llanilishidan avval ko'p yillik urinishlar jonzodlarda o'tkazilib, bugungi kunning reproduktologiya sohasida samarali davolash usui hisoblanib kelmoqda. Shunday ekan, EКУ usulining samaradorligini oshirishda EКУ orqali tug'ilgan bolalarning fiziologik va psixologik rivojlanishini o'rganish dolzarbligini ko'rsatadi. Yuqorida o'rganilgan tadqiqodlarda EКУ orqali tug'ilgan bolalarning salomatligidagi o'ziga xosliklar shubhasiz ularning psixologik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Jumladan, erta tug'uilgan EКУ bolalarining psixonevrologik va fiziologik salomatlik holati bo'yicha davolash muassasalariga chuqurlashtirilgan tibbiy ko'rik uchun murojaatlarining mavjudligi bolalarning psixologik rivojlanishida gospitalizatsiya sharoiti oilaviy muxitdan farq qilishi mumkinligini ko'rsatadi.

EКУ yordamida tug'ilgan bolalarning stomatologik holati bo'yicha vaqtinchalik tishlarning chiqishi kechikishi, egizaklarning og'iz bo'shlig'idagi yumshoq to'qimalarning birlashuvidagi vaqtinchalik tishlash dissotsiativ shakllanishida farqlar mavjudligi o'rganilayotgan asosiy guruh bolalarining so'zlarni talaffuz qilishida, jumladan ba'zi undosh harflarni to'g'ri talaffuzida nuqson bo'lishini ko'rsatadi.

Olimlarning o'zlari ham adabiyotlarda turli nuqtai nazarlar mavjudligini ta'kidlab, ba'zi olimlar EКУ natijasida ko'p homiladorlikdan tug'ilgan bolalarning jismoniy rivojlanishi ortda qolganini ta'kidlaydi. O'z navbatida boshqa ko'rsatgichlar EКУ orqali tug'ilgan bolalarning holati va keyingi rivojlanishi boshqa tengdoshlaridan farq qilmasligini ko'rsatadi.

Olimlarning mulohazasiga muvofiq, YORT yordamida tug'ilgan bolalarda tez-tez uchraydigan sog'ligidagi nuqsonlar YORT qo'llanilishi emas, balki ulardagi erta tug'ilish, ko'p homiladorlik va perinatal davr qiyinchiliklari hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, adabiyotlarda EКУ yordamida tug'ilgan bolalarning fiziologik va psixologik rivojlanishiga oid longityud metodli tadqiqodlar etarli darajada emasligi hamda muammoni psixologiya nuqtai nazaridan o'rganishlar kamligi bu mavzuni kompleksli sohalar doirasida o'rganish zarur deb hisoblaymiz.

EКУ orqali tug'ilgan bolalar psixik salomatligida og'ishish mavjud bolalar guruhiga mansub bo'lib qolish xavfi bo'lishi mumkin ekan, ularni nafaqat tibbiy nazoratda bo'lishini balki, tibbiy, psixologik va ta'lim muassasalari hamkorligidagi rivojlantiruvchi korreksion dastur ko'llanilishi lozim.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, EКУ usuli bepushtlikni davolashdagi YoRT ning eng samarali usullardan biri bo'lib hisoblanadi. Yaqin o'tmishgacha er-xotinlar uchun farzandli bo'lish orzulari ushalmasdek ko'ringan bo'lsa, bugungi kunga kelib, bu orzuning amalga oshirishda EКУ o'z hissasini qo'shmoqda. Bu usul o'z rivojlanish tarixiga ega va hozirgi kungacha uning yutuq va kamchiliklari o'rganilib, EКУ usulini mukammallashtirishda turli soha olimlari tadqiqod olib bormoqda. Jumladan, biz taxlil qilgan adabiyotlarda EКУ yordamida tug'ilgan bolalarning salomatligidagi o'ziga xosliklar, ya'ni og'ishishlar erta tug'ilgan, ko'p homiladan tug'ilgan hamda ota-onalarning yoshi katta bo'lgan bolardagina bo'lganligi barcha EКУ bolalarining salomatligida nuqsonlar bo'lishi mumkin degani emasligi va bu o'z navbatida ularning barchasida psixologik rivojlanishi ortda qolmasligini ko'rsatadi.

Shuni ta'kidlash joizki, YORT yordamida tug'ilgan bolalarda tez-tez uchraydigan sog'ligidagi nuqsonlar YORTning ko'llanilishi emas, balki ulardagi erta tug'ilish, ko'p homiladorlik va perinatal davr qiyinchiliklari hisoblanadi.

EКУ amaliyoti yordamida ota-onalikka tayyorgarlik ko'rayotgan oilalar nafaqat tibbiy jixatdan, balki psixologik jixatdan ham aloxida kuzatuv lozimligi yuqorida sanab o'tilgan EКУ bolalarining salomatligidagi nuqsonlar bo'lishini oldini olishiga yordam berdi deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi sog'liqni saqlash vazirining 2020 yil 14 yanvardagi 106-son buyrug'iga ilova "Yordamchi reproduktiv texnologiyalardan foydalanish tartibi to'g'risida"gi NIZOM. – Toshkent, 2020
2. Асадова Г.А. Особенности системы гемостаза в оценке эффективности экстракорпорального оплодотворения: дис. ... канд. мед. наук: 14.00.01. – Ташкент, 2005. – 128 с.
3. Барашнев Ю.И. Неврологическое здоровье детей, рождённых и оставшихся в живых в результате использования новых репродуктивных и неонатальных технологий [текст] / Ю.И.Барашнев. // Перинатальная неврология. – Москва, 2001. – 600 с.
4. Волькина А.И. Особенности стоматологического статуса и степеней стигматизации детей рождённых в результате беременности индуцированной в рамках программы экстракорпорального оплодотворения: дис. ... канд. мед. наук: 14.01.14. - Красноярск, 2015. - 117 с.
5. Касьянова Г.В. Экстракорпоральное оплодотворение в естественном цикле: возможности и преимущество: дис. ... канд. мед. наук: 14.01.01. – Москва, 2018. – 182 с.
6. Краснопольская К.В. Экстракорпоральное оплодотворение в комплексном лечении женского бесплодия: дис. ... док. мед. наук: 14.00.01. – Москва, 2003. – 304 с.
7. Мансимова В.О. Состояние здоровья и качество жизни недоношенных детей грудного возраста, родившихся после экстракорпорального оплодотворения: дис. ... канд. мед. наук: 14.02.03. - М., 2011. - 107 с.
8. Маслянюк Н.А. Состояние новорождённых детей и их дальнейшее развитие при многоплодной беременности после экстракорпорального оплодотворения: дис. ... канд. мед. наук: 14.00.01 – СПб, 2005. - 166 с.
9. Плаксина А. Н. Прогнозирование здоровья качество жизни детей, рождённых с помощью вспомогательных репродуктивных технологии: дис. ... канд. мед. наук: 14.01.08. – Екатеринбург, 2011. – 181 с.
10. Силаева А.В. Здоровье матери как фактор психического развития и здоровья детей, рождённых посредством экстракорпорального оплодотворения: дис. ...канд. псих. наук: 19.00.04. – Томск, 2021. – 205 с.
11. Соловьева Е.В. Психическое развитие детей раннего возраста зачатых посретством экстакорпорального оплодотворения и их взаимодействие с матерями: дис. ...канд. псих. наук: 19.00.13. – Москва, 2015. – 217 с.
12. Edwards R.G., Steptos P.C., Purdy J.M. Establishing full-term human pregnancies using cleaving embryos in vitro. // Brit.J.Obstet.Gynecol. – 1980. – v.87. – pp.737-756.
13. www.vidal.ru
14. <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/infertility>
15. <https://stat.uz/uz/>
16. <http://anatomica.uz/uz/articles/zachinatel-pervyj-rebenok-v-uzbekistane-sdelannyj-v-probirke>
17. <https://dss.natlib.uz/>
18. <https://diss.natlib.uz/>
19. <https://search.rsl.ru/#colf=07.08.2024>
20. <https://www.proquest.com/>
21. <https://lex.uz/ru/docs/4233891?ONDATE2=21.04.2021&action=compare>

MUNDARIJA:

DOLZARB MAVZU

ISMATOVA DILAFRUZ TUYMURATOVNA,
Oiladagi yaxlitlikning ota-ona va farzandlar o'rtasidagi emotsional munosabatlarga psixologik ta'siri 5

SARIBAEVA UMIDA SATTAROVNA, 11
Oilaviy rollarni taqsimlash bo'yicha shaxsiy munosabatlarni o'rganish

19.00.00 - PSIXOLOGIYA

MAXMUDOV SHOKIR KAMOLOVICH, 17
Pedagoglarning professional faoliyatida o'z-o'zini boshqarishning samaradorligi

TOSHPO'LATOVA INOBAT ULUG'BEK QIZI, 21
Maktabgacha katta yoshdagi bolalar kreativ kompetensiyasini rivojlantirish pedagogik zarurat sifatida

ATOYEVA MEHRINISO FARHODOVNA, 28
Kredit-modul tizimida integratsion strategiyalarni samarali joriy etishning psixologik asoslari

BOYMATOV BAHROM ESHMAMATOVICH, 33
O'quvchilarning kreativ kompetentligini rivojlantirishda innovatsion tafakkur

XUDOYBERDIYEV NURISLOM, 37
Kasbiy malaka oshirish kurslaridagi axborot-ta'lim muhitida o'qituvchilarning loyihalash kompetentligini rivojlantirish

ISMOILOVA NURJAXON ZUXURIDDINOVNA, 41
O'quvchi va talabalarda stressga barqarorlikni oshirishda lokus nazorat shakllari va shaxs hayotiy pozitsiyalarining o'rni

ELMURATOVA AYSULU USAXOVNA, 46
Sport jamoalarida xavfli vaziyatlarga psixologik tayyorgarlik va o'zini-o'zi muhofaza qilish strategiyalarining ijtimoiy-psixologik asoslari

NURBOBOYEV SHOKIR BAYNAZAROVICH, 50
Ta'lim muassasalari faoliyatini samarali boshqarishning ijtimoiy-psixologik tizimini takomillashtirishning samaradorlik ko'rsatkichlari

KAMALOVA ZULFIYA XASANOVNA, 55
Bo'lajak pedagog kasbiy refleksiyaning rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik asoslari

TURGUNOVA GULRU TODJIBOYEVNA, 62
Yoshlik davrida destruktiv xulqqa nisbatan psixologik himoya shakllanishining ahamiyati

BEKCHANOVA KUVANCH ROXIMOVNA, 66
Maktabgacha yoshdagi bolalarda qat'iyatlilik va ixtiyoriy xulq-atvor xususiyatlari rivojlanishining o'zaro bog'liqligi

NASIMOVA ZARINA ISOMIDDIN QIZI, 70
Theoretical aspects of the problem of developing students' critical thinking

MAMAJONOVA SHAXZODAXON YOQUBJON QIZI, 74
Psixologiya sohasida raqamli texnologiyalardan foydalanish masalasining dolzarbligi

SAIDOVA NIGORA AMANOVNA, 78
Kommunikativ qobiliyatni psixologik adabiyotlarda o'rganilish holati

LATIPOVA CHINNIGUL NASRIDDINOVNA, 87
O'smirlarda virtual muhit ta'sirini o'rganishning ilmiy asoslari

HAYDAROV SHAHRIYOR SHUXRAT O'G'LI, 91
Xulqi og'ishgan yoshlarga psixologik xizmat ko'rsatish amaliyotini takomillashtirishning empirik asoslari

ABDULLAYEV NAVRO'Z ALISHER O'G'LI, 95
Shaxslararo nizolarni bartaraf etishning pedagogik-psixologik xususiyatlari

ABDULLAYEV SHAHZODJON ZOKIRJONOVICH, Sun'iy intellekt texnologiyasi asosida oilalarga psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirish	101
BOQIYEV G'ULOMJON OCHILOVICH, Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tarbiya darslarida kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish	108
RAMAZONOV JASUR ELMURODOVICH, Ichki ishlar organlari xodimlarida ijtimoiy moslashuvning psixologik xususiyatlari	112
IBRAGIMOV MIRONSHOX MUXAMMADOVICH, Oliy o'quv yurtlarida turli malakali bokschilarni tayyorlash samaradorligini oshirishda psixologik tayyorgarlikdan foydalanish	116
SAIDOVA FERUZA, Kompetensiyaviy yondashuv asosida tarbiyachilarning kreativ kompetentligini rivojlantirishning tarkibiy qismlari	121
TOSHEVA DILDORA ISKANDAROVNA, NURIDDINOV SANJAR SULTONOVICH, O'qituvchining innovatsion faoliyati va kreativligi	127
QALANDAROV UMIDBEK RAVSHANBEKOVICH, Rahbarlik va ularda irodaviy sifatlarining rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar	132
SALIMOV G'AYRAT MUXAMEDOVICH, Mariya montessori metodikasi maktabgacha ta'limda jismoniy mashg'ulotlardagi ahamiyati	136
IBRAGIMOV SHERZOD EGAMBERDIYEVICH, Harbiy xizmatchilar kasbiy madaniyati kasbiy kompetentlikning tarkibiy qismi sifatida	142
JUMANOVA SHAXNOZA BAXROMJANOVNA, O'quvchilarni jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga oid xorijiy tadqiqotlar tahlili	149
SOLIYEV FARXODJON SODIQOVICH, MELIBOYEV DONIYOR HAYOTJON O'G'LI, Ijtimoiylashuv jarayonida axborotning o'smirlarning psixikasiga ta'siri	155
SOLIYEV FARXODJON SODIQOVICH, SIDIQOVA BARNO MUXTARJON QIZI, Emotsional intellektda jinsiy differentsiallashtirish	160
SAIDOVA NARGIZA ISMATULLA QIZI, Bo'lajak pedagoglarda kasbiy yo'nalganlik namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik omillari	165
MUXLISOV SODIQJON SAIDJONOVICH, Bo'lajak informatika o'qituvchilarida innovatsion fikrlashni shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslari	168
RUSTAMOVA MUNISA TO'LG'IN QIZI, O'qituvchilarida emotsional intellektni shakllantirishning psixologik determinantlari	172
RAXIMOVA E'TIBOR RUSTAMOVNA, Shaxsda mulohazadagi to'siqlarni namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari	177
JUMANIYOZOV YUNUS SHODURDI O'G'LI, O'talik xulqining shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillar	183
KALANDAROVA MADINA BAXADIROVNA, Perinatal psixologiyada tadqiqot ishini tashkil qilishga qo'yiladigan talablar taxlili	187
IBODULLOYEV NURALI SHERALIYEVICH, Sinfidan tashqari o'qitish shakllari asosida o'quvchilarning kreativ sifatlarini rivojlantirish texnologiyasi	193
ХАЖИЕВА ИРОДА АДАМБАЕВНА, Психологические аспекты формирования духовных ценностей у студентов	196
UTEULIYEV JASUR NAGMETULLA O'G'LI, Raqamli dunyoda elektron ta'lim platformalarining inson psixologiyasiga ta'siri hamda o'quv jarayonining samaradorligini oshirish imkoniyatlari	205
SADATOVA NODIRA MUSURMONOVNA, Voyaga yetmaganlarda jinoiy xulq-atvor xususiyatining namoyon bo'lishi	210

GAIPOV SANJAR YUSUPBAEVICH, Psixologning professional imidjini shakllantirishda psixologik determinantlarning ahamiyati	215
NISHONOVA MUNIRA YAKUBJONOVNA, Tarbiya fani o'qituvchisining madaniy, ijtimoiy huquqiy kompetentsiyasini shakllantirishda kommunikativ qobiliyat va kreativ yondashuvning ahamiyati	218
RAJABOVA GO'ZAL ZARIFOVNA, Talabalar o'rtasida ekstremal vaziyatlarda qaror qabul qilishining psixologik mexanizmlari	222
KARAKULOVA UMIDA ABDUVAKILOVNA, REJEPBAYEVA AYGUL ZOKIRBOY QIZI, Talabalarda hissiy intellekt namoyon bo'lishining psixologik tomonlari	226
KABULOVA SABOXAT BAXADIROVNA, Ijtimoiy manfaatlar – kasbiy sulola barqarorligini ta'minlash kasb tanlash omili sifatida	231
ESHMANOV OTABEK BAXRIDDIN O'G'LI, Shaxsda stress holati va uning xususiyatlari	237
AXMATOVA GULI XURRAM QIZI, O'smir xulq-atvoriga akademik bosimning salbiy psixologik ta'siri	240
ERGASHEVA SAYYORA, Umumiy o'rta ta'lim muassasasini boshqarishning o'ziga xos psixologik xususiyatlari	245
G'ULOMITDINOV DOSTON ISOMIDDIN O'G'LI, G'ULOMJONOVA OMINAXON XURSHID QIZI, O'smirlarda xulq og'ishishini sabab va oqibatlarining psixologik xususiyatlari	250
UMMATOVA SITORA SHAVKATULLOYEVNA, Rashk tushunchasining ilmiy tahlili	255
MUXAMEDOVA MUHAYYO KARIMOVNA, Talabalarda ekologik ongni shakllanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar	261
OSTONOV JASUR SHOPIRJONOVICH, Talabalarda metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	265
XASANOVA SURAYYO SHONAZAROVNA, Turli ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan o'quvchilarda o'zini-o'zi namoyon qilish tafovutlari	269
PULATOVA GULNOZA MURODILOVNA, Bilingvizm-millatlararo madaniyat va qadriyatlar uyg'unlashuvi sifatida	273
ABDULLAYEVA RANAJON MATYOQUBOVNA, Hayot sifatini oshirish omillari	278
JABBAROVA FERUZA MAJIDOVNA, Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida emotsional munosabatlarining psixologik determinantlari	286
PULATOVA FARIDA AZAMOVNA, Talabalarda tanqidiy va ijodiy fikrlashni shakllantirishning psixologik jihatlarini	291
NURALIEVA DILDORA MAMURJONOVNA, Turli millatli oila farzandlarining etnik identiklik xususiyatlarining metadalogik asoslari	296
SHARIFOVA MAXLIYO ZARIF QIZI, Nuqsonli bolalar tug'ilishining oldini olishning zamonaviy metodologik asoslari	300
HAYITBOYEVA ZARINA OTANAZAROVNA, Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ tafakkurini raqamli texnologiyalar orqali shakllantirishning samarali usullari	307
JANGABAYEVA DILDORA MUBORAKOVNA, Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv qobiliyatlarini baholash metodlari va baholash natijalari asosida o'quv jarayonini individualizatsiya qilish uslublari	312
КУДРАТОВА ДИЛДОР ХИКМАТОВНА, Основные задачи психологической науки в свете актуальных потребностей развития общества в современных условиях	317
КЕНЖАЕВА ХУРШИДА ПУЛАТОВНА,	

Психолого-педагогическое сопровождение формирования культуры здоровья студентов медицинских вузов	322
DAVRONOVA ZARINA BAXTIYOROVNA, O'smirlarda antisotsial xulq-atvor ko'rinishlari shakllanishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari	329
INOYATOVA MARJONA SALIMJON QIZI, O'smirlarda affiliatsiya motivini shakllantirishning psixologik xususiyatlari	333
BOBOYOROV SHERZOD SHUXRATOVICH, Bo'lajak sport murabbiylarida kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	338
BOLTABOYEV ABDUG'ANI MAMIROVICH, O'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishning psixologik mexanizmlari	344
ABDUSALOMOV ULUG'BEK SATTAROVICH, Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishida talabalarda irodaviy sifatlarni shakllantirishning psixologik xususiyatlari	348
ULUG'OVA SHAHLOLA MUSLIDDINOVNA, Tadbirkorlar moslashuv darajasining ijtimoiy-psixologik jihatlari	352
ТУЛАГАНОВА ЧАПОС РУСТАМ ҚИЗИ, Понятие этноса и этнических ориентиров как элемента, влияющего на формирование определённых взглядов	357
OLIMOVA MAXFUZA BOBIR QIZI, Kam ta'minlangan oilalarning psixologik tadqiqotlarda o'rganilishi	361
KAMALOVA ZULFIYA XASANOVNA, XAJIBOYEVA MAFTUNA VALISHEROVNA, O'smirlarda emotsional intellektning psixologik xususiyatlari	366
DAVUROVA GO'ZAL AKBAROVNA, Ayol harbiy xizmatchilarning qaror qabul qilishiga ta'sir qiluvchi psixologik jihatlar	372
MYXAMEDOVA DILBAR GAFURDJANOVNA, SAYITOVA NARGIZA XIKMATILLO QIZI, Rahbar shaxsi shakllanishidagi xarakter xususiyatlar	377
RAXIMOV UMIDJON MURATOVICH, Harbiylarda kasbiy stress namoyon bo'lishining psixologik jihatlari	381
ISMOILOV BEHRUZJON ISROILOVICH, SHOMUROTOV ULUGBEK MELIKBOBOYEVICH, Talabalarga darsdan tashqari ma'naviy tadbirlar orqali vatanparvarlik tarbiya ko'nikmalarini takomillashtirish	385
YARASHEV LOCHINBEK OTABEK O'G'LI, Axloqiy dilemmalarning shaxsga ta'siri va psixologik aspektlari	390
XURRAMOVA OYGUL XUDAYBERDIEVNA, Yuqori sinf o'quvchilarida emotsional intellektni shakllantirishning innovatsion usullari	396
NUSRATOVA MEXRINISO BAXSHILLOYEVNA, Pedagog va talaba o'zaro munosabatlarida ijtimoiy-psixologik omillar ta'sirida altruistik motivlarning rivojlanish xususiyatlari	400
USMONOVA XUSNORA ERGASHOVNA, Ekstrakorporal urug'lantirish va uning bolalar psixologik rivojlanishiga ta'siri	404

**“TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR”
XALQARO ILMIY-METODIK JURNALI UCHUN
MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH TALABLARI**

“Ta'limda istiqbolli izlanishlar” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “Ta'limda istiqbolli izlanishlar” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.

2. E'lon qilinadigan maqolalarga bo'lgan asosiy talablar:

- ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;
- maqolaning hajmi: adabiyotlar ro'yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 3-8 betgacha;
- maqola nomi, annotatsiya (50-60 ta so'z) va tayanch so'zlar

(8-10 ta) ingliz, o'zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida mavzu, muallifning F.I.O. (to'liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo'lsa, ularning har biri haqida to'liq ma'lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko'rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro'yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e'lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o'ng tomon 2 sm.

5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo'lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to'liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro'yxatda ko'rsatiladi. Matn ichidagi ko'chirmadan so'ng iqtibos olingan asarning ro'yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o'rinda kitob, to'plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaaning to'liq nomi, nashr ko'rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko'rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko'rsatiladi.

7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.

8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo'lsa, barcha savol va e'tirozlar bo'yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.

9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo'lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma'ruzalari chop etilmaydi. E'lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko'chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.

10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o'zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o'zgartirishlar kiritishga haqlidir.

12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko'rib chiqilmaydi.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2025-yil 16-fevral kuni № 622042-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi,
Buxoro shahri Alpomish ko'chasi, 9-uy
Elektron manzil: <https://fanistiqbollari.uz>
Telegram raqami: +998 (93) 689-80-90

Ta'limda istiqbolli izlanishlar //xalqaro ilmiy-metodik jurnal.
Buxoro-2025. № 4-son, 1-qism , B. 416